

NEMZETI ÉS REGIONÁLIS IDENTITÁS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

MC
146.985

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

NEMLZETI ÉS RÉGIONÁLIS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

**A Regionális és Kisebbségi Kultúrák
Kutatóműhelyének kiadványai**

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Európa-Tanulmányok Központja

NEMZETI ÉS REGIONÁLIS IDENTITÁS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Szerkesztette
Ábrahám Barna
Gereben Ferenc
Stekovics Rita

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Piliscsaba, 2003

A kötet az Oktatási Minisztérium Magyar–Holland Együttműködési Programja
támogatásával készült.

A lengyel vonatkozású tanulmányokat gondozta
Illés Pál Attila

A térképeket rajzolta, illetve szerkesztette
Rudan Pál
Sasi Attila

A borítón látható fényképek:

A prágai Szent Vitus-székesegyház (Mészáros Andor felvétele), a segesvári Óratorony
(Csoma Gergely felvétele), a mostari Öreg híd (Ábrahám Barna felvétele),
moldvai fatemplom (Gajcsána, Románia) (Csoma Gergely felvétele),
a Gračanica-kolostor (Koszovó) (Villányi Zsolt felvétele).

© A szerzők, 2003

ISBN 1587-6756

szám ISSN 1587-6765

ISBN 963 9296 72 4

MC 146 915

2004

Felelős kiadó: Fröhlich Ida dékán
Készült a *mondAe Kft.* nyomdájában

Felelős vezető: Nagy László
Tel.: 06 30 944-9332

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ (Marác László)	9
BEVEZETŐ (Szerkesztők)	11

I. KÖZÉP-EURÓPA KULTURÁLIS ÉS VALLÁSI RÉGIÓI

Berényi István	
Közép-Európa kulturális régióinak kérdése	17
Tomka Miklós	
A kelet-közép-európai vallási változások szociológiája	26
Gereben Ferenc	
Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában	48

II. A NEMZETFEJLŐDÉS FŐBB CSOMÓPONTJAI

Kósa László	
A magyar nemzettudat változásai	61
Paál Vince	
Ausztria identitásai	76
Illés Pál Attila	
A lengyel politikai gondolkodás története	89
Halász Iván	
A modern cseh nemzettudat megszületésének néhány sajátossága	111
Ábrahám Barna	
A szlovák nemzetté válás kérdései	138
Nagy Róbert	
Egység és partikularizmusok a román nemzetfejlődésben	150
Szilágyi Imre	
A szlovén nemzettudat elemeinek változásai	181
Sokcsevits Dénes	
A horvát nemzettudat fejlődése a 18–20. században	202
Ress Imre	
A bosnyák nemzettudat fejlődése	217

Ábrahám Barna – Stekovics Rita	
A szerb nemzettudat fejlődése	237

III. REGIONÁLIS TUDATOK, KISHAZA- ÉS TÁJHAZA-KÖTŐDÉSEK

Gereben Ferenc – Nagy Attila	
Korábbi és újabb adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez	257

Marek Koter – Mariusz Kulesza	
Lengyelország határai kialakulásának földrajzi és történelmi okai	281

Grażyna Prawelska-Skrzypek–Marta Moskal	
Kis-Lengyelország vajdaság határvidéki lakosságának identitása	295

Halász Iván	
Morvaország – egy létező ország, ami nincs. (Néhány megjegyzés a csehországi és morvaországi regionalizmus történetéhez)	305

Mária Dubayová	
Szlovákia: állam – multietnikus és multiregionális kulturális közeg	323

Juraj Buzalka	
A felekezeti és Szlovákia politikai fejlődése	334

Kobály József	
A kárpátaljai ruszinok	347

Juraj Vaňko	
Ruszinok Szlovákiában – múltjuk és jelenük (és mit hoz a jövő?)	361

Maria Soja	
A lemák régió népességének kulturális és etnikai sokszínűsége a 19–20. században	371

Ábrahám Barna	
Erdélyi román regionalizmus a két világháború között	381

Kántor Zoltán	
A konszociáció Erdélyben. Folyamatok és modellek	398

Jadranka Grbić Jakopović	
Sokréti – helyi, regionális, nemzeti – identitások. (A horvátországi regionalizmus kulturológiai, ökológiai és történelmi-politikai alapjainak áttekintése)	407

Gábrity Molnár Irén	
Régiók Jugoszláviában	415

Pósa Krisztián	
Montenegró – Szerbiával vagy Szerbia nélkül?	428
IV. AZ 1989 UTÁNI POLITIKAI TÖRÉSVONALAK A VÁLASZTÓI MAGATARTÁSOK TÜKRÉBEN	
Zdisław Mach:	
Politika, kultúra és identitás Lengyelországban 1989 után	449
Halász Iván	
A cseh pártrendszer főbb törésvonalai és regionális összefüggései	456
Halász Iván	
A szlovák pártrendszer főbb törésvonalai és regionális összefüggései	465
Bakk Miklós – Szász Alpár Zoltán	
Vázlat Románia 1989 utáni választási földrajzáról	486
Szilágyi Imre	
Törésvonalak az önálló Szlovéniában 1991–2001	499
Szilágyi Imre	
Politikai törésvonalak Horvátországban 1989 után	507
Kiss Gyöngyi	
Bosznia és a nemzetközi közösség dilemmája	515
Gábrity Molnár Irén	
Az 1989 utáni politikai törésvonalak Jugoszláviában	524
Utószó: Kiss Gy. Csaba	
Nemzetté válás és regionalizmus Közép-Európában	535
A KÖTET SZERZŐI	541

ELŐSZÓ

A földrajzi térség, amelyet Köztes- vagy Közép-Európának mondanak (s amelyet nyugatról, például Hollandiából nézve a legutóbbi időkig szívesen neveztek Kelt-Európának), a kommunizmus évtizedeiben közel egyszínű (vörös vagy rózsaszín) tömbnek látszott. 1989 után azonban kiderült, hogy a látszólagos egyszínűség mögött milyen sokszínű: nemzeti, regionális, felekezeti, identitásbeli különbségek húzódnak meg. A kommunizmus bukása lehetővé tette, hogy ez a térség – a maga ellentmondásaival, sokszor tragikus, és még nem teljesen feldolgozott történelmi élményeivel együtt – megkezdje újbóli csatlakozását ahhoz az Európához, amelynek eleve része volt. Európa ugyanakkor időnként meglehetősen értetlenül és idegenül szemléli e régió népeit és törekvéseit. De ez a térség nemcsak Nyugat-Európából nézve tűnik néha *terra incognita*-nak, hanem elmondható, hogy az itt élő nemzetek és nemzetiségek sem ismerik eléggé egymást. Ez a kötet ezt az ismerethiányt igyekszik csökkenteni azáltal, hogy szisztematikus körképet ad a közép-európai térségben kavargó nemzeti, regionális és politikai törekvésekről, s azok történelmi mozgatórugóiról. Bár a tanulmányok jórészt (de korántsem kizárólag) magyar szakemberek tollából származnak, a kötet nem a magyarságot akarja domináns témává avatni, hanem magát a térség sokszínűségét; s a magyarok e földrajzi és kulturális közeg természetes és egyben sajátos részeként jelennek meg. A szerzők más népek sajátosságaihoz a szakértők objektivitásával, ugyanakkor a környező nyelvek és kultúrák ismeretében empátiával és a megértés szándékával közelednek, ezáltal hozzájárulnak ahhoz, hogy – legalábbis a magyar nyelven értő érdeklődőbb olvasóközönség körében – a tabuk, az előítéletek és a sztereotípiák helyett – egy realisztikusabb Közép-Európa-kép váljon otthonossá.

Köszönet illeti a Magyar–Holland Felsőoktatási Együttműködési Programot, a magyar részről ezt koordináló Oktatási Minisztériumot, és a holland felet képviselő Bureau Crosst, ugyanis az ő támogatásuk tette lehetővé e kötet megszerkesztését és megjelentetését. Meg kell említenünk, hogy a Program – az Amszterdami Egyetem hungarológiai tevékenységének támogatására – immár a negyedik kötet létrejöttéhez nyújtott segítséget. Az előzőek időrendben a következők voltak: *Magyar tükrök*. Segédkönyv a hungarológia oktatásához (Szerk. Gereben Ferenc). Budapest, 1995. Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet; *Útkeresés és integráció*. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989–1999 (Szerk. Bárdi Nándor és Éger György). Budapest, 2000. Teleki László Alapítvány; *Hungarian Minorities and Central Europe*. Regionalism, National and Religious Identity (Edited by Ferenc Gereben). Piliscsaba, 2001. Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities. Úgy

véljük, hogy a túlnyomórészt magyar tematikájú első három kötet után a probléma logikus kiszélesítését és egyben beágyazását jelenti a mostani kötet a maga közép-európai látószögével. Reméljük, hogy a sorozatnak ezzel nem szakad vége.

Dr. Marác László
Amszterdami Egyetem
Kelet-Európa Intézet

BEVEZETŐ

A szocialista világrend bomlásával egy időben, a nyolcvanas években, s különösen az 1989-es politikai változások hatására Magyarországon öröndetesen megnőtt az érdeklődés a közép-európai országok, illetve nemzetek iránt. Számos aktuálpolitikai és gazdasági elemzés jelent meg a sajtóban, néhány összefoglaló munka is napvilágot látott a többpártrendszer kialakulásáról, az új alkotmányokról, ezek az írások azonban a korrekt tényközlésen nemigen jutottak túl, nem tudták megrajzolni a mélyebb folyamatokat, a politikai kultúra alakító tényezőit, az egyes társadalmi rétegek vagy éppen adott régiók és felekezetek választásainak mozgatórugóit. A történészek szintén több országtörténeti összefoglalót tettek le az asztalra, ám ezek – már csak terjedelmi korlátaik miatt is – szintén csak országos vagy össznemzeti szinten tárgyalták az eseményeket. Az újabb szakirodalom sem tudta tehát jelentősen meghaladni a vulgármarxista korszak monolit szemléletét, nem volt képes rámutatni az egyes nemzeteken belül húzódó, sokszor mély történelmi gyökerű törésvonalakra.

Kötetünk célja az, hogy – ha csak vázlatosan is – a felszín alá merülve próbáljon képet adni a tágabban értelmezett Közép-Európa nemzetté válási folyamatainak főbb csomópontjairól, másrészt e nemzeteknek az évszázadok során kialakult regionális megosztottságáról, lokális identitásairól és az egyes országok politikai földrajzáról. Ha minden vonatkozásban nem is kívántuk vizsgálni, de nem hagyhattuk ki a kötetből magát a magyarságot sem, amelyről Közép-Európában leginkább mondható el, hogy millióinak kettős kötődés vagy ha tetszik, kettős törésvonal jutott osztályrészül: kisebbségi sorban a magyarországi anyanemzethez és a többségi nemzethez fűződő viszony.

A kötet írásait négy fejezetre osztottuk.

I. Közép-Európa kulturális és vallási régiói. Az egyes nemzeteket, majd tájegységeket, csoportokat tárgyaló írások előtt három elméletibb jellegű tanulmány segítségével vázlatos, ám átfogó képet kívánunk nyújtani tágabb térségünkéről. Az első írás az elmúlt negyedszázad szakirodalmának csokorba gyűjtésével próbálja megvilágítani a *kulturális régió* és a *regionális tudat* fogalmának és tartalmának változásait, Közép-Európa újrafelfedezését és vitatását. A másik két írás a szociológus objektivitásával a térség népeinek vallásosságát méri föl, illetve vallás, felekezet és nemzeti identitás összefüggéseit foglalja össze.

II. A nemzetfejlődés főbb csomópontjai, nemzeti önkép, önreflexió, a Másik képe. Nem lexikon-szócikkekről, kronológiai vázlatról van szó, hanem problémaorientált módon azoknak az eseményeknek, folyamatoknak, személyiségeknek a ki-

emeléséről, amelyeknek mint afféle hívószavaknak a hatása tetten érhető a mai tömegreakciókban, jelen vannak az oktatásban, a kulturális sajtóban és a tömegmanipuláció különböző szintjein. A társadalom- és a művelődéstörténet elemzési szempontjaiból kiindulva hívtuk segítségül a többi részdiszciplínát, mindenekelőtt az irodalom- és nyelvtörténetet, s kíséreltük meg meghatározni az adott nemzet (össz nemzeti) kulturális kódját. Az identitásvizsgálat természetesen egybeesett a Másikkal, a legnagyobb hatást gyakorló szomszéd etnikumokhoz fűződő viszony kibontásával (esetünkben ezek a németek és a magyarok, részben még az olaszok és a törökök). A magyarságot a fenti szempontok alapján tárgyaló tanulmány követi az osztrák, a lengyel, a cseh, a szlovák, a ruszin, a román, a szlovén, a horvát, a bosnyák (*boszniai, muzulmán*), a szerb és a montenegrói nemzet fejlődésének vázlata, melyek megírására magyarországi ill. határon túli szakembereket kértünk föl. Az esszék végén válogatott irodalomjegyzék szerepel.

III. Regionális tudatok, kishaza-, tájhaza-kötődések; ezek konfliktusa az össz nemzeti tudattal. A kidolgozás során főként az alábbi szempontokat vettük figyelembe: a korábbi írásbeliség, tájirodalom hagyományai, a helyi középkori autonómiák, tartományi státus, államiság emléke, az egyházi intézmények és az egyházmegyei határok tudatformáló hatása; az egyházi megosztottság, felekezetiesség hatása. E formáló erők adják a háttérrel a kétfajta tudat múltbeli, s főleg mai konfliktusainak, az esetleges szeparatista mozgalmaknak a bemutatásához. Az olvasó figyelmét nyilván nem fogja elkerülni, hogy több nemzet (ország) esetében nem találkozunk külön regionalizmus-tanulmánnyal. Az osztrák nemzetesszé a téma természetéből adódóan bőven tárgyalja a középkori eredetű, igen erős tartományi tudat, a viszonylag friss osztrák azonosságtudat és a mindig komoly kihívást jelentő nagynémet önmeghatározás viszonyát, konfliktusait. Ugyanez a helyzet a szlovénekkel, akik ugyanúgy osztrák tartományi keretekben éltek. Lehetetlen és értelmetlen lett volna a boszniai regionalizmus megragadása, hiszen – mint a *bosnyák* nemzetesszéből kiderül – a korábbi kísérletektől eltekintve ez az ún. *muzulmán* nemzet tudat még igen fiatal és nem eléggé kikristályosodott ahhoz, hogy hozzá képest lokális tudatokat tudjunk elkülöníteni egy olyan országban, amely lényegében a nemzetközi közösség akaratából létezik, s melynek másik két etnikai közössége ráadásul egyértelműen a határon túli anyanemzet részének tekinti magát. A problémákat tovább ecsetelve, vitatható, vajon a három-négy ruszin témájú írás regionalizmus-tanulmány-e vagy sem. Nehéz – és e kötet lapjain aligha megoldható – kérdés, hogy egy kialakult, bár szintén regionálisan tagolódó nemzetről van-e szó vagy – mint számosan ragaszkodnak hozzá – az egységes ukrán nemzet pusztán néprajzi csoportjával állunk szemben, amely persze maga is eltérő kultúrájú alcsoporthoz oszlik (dolisnyákok, huculok, bojkók, lemákok). Eldönteni annál is nehezebb, mert „Európa palesztinjeinek” nincs saját államuk, ezért a kárpátaljai „anyanemzet” tárgyalása után külön-külön mutatjuk be a lengyelorszá-

gi lemákokat és a kelet-szlovákiai ruszinokat. Végül az utóbbi évek drámai fejleményei indokoltá tettek egy külön tanulmányt az egyébként szerb ajkú montenegróiak külön nemzeti identitásáról és Crna Gora kiválási törekvéseiről, melyeknek kimenetele azonban még nem teljesen egyértelmű. Lehet, hogy kötetünk reménybeli második kiadásában ezen írás aktualizált változata már az első fejezet nemzetesszéi között kap helyet.

Immár a „problémátlan” nemzetekkel folytatva a sort: az első tanulmány egy dunántúli és egy alföldi megye olvasás- és értékszociológiai jellemzői alapján mutat rá a mai Magyarország regionális különbségeire, a földrajzi fekvés és a felekezeti jelleg szerepére a műveltség iránti vágy és az általános értékrend alakulásában. A cseheknél a középkori – tartományi eredetű – morva tudatra összpontosítottunk. Az egyik szlovák vonatkozású írás a Felföld multietnikus, multikulturális jellegét, másrészt a régi vármegyék, ill. az azokkal szinte azonos természeti kistájak identitásképző szerepét vizsgálja, a másik pedig a felekezeti, főként római katolikus–evangélikus megosztottság továbbélését, a kilencvenes évek pártpreferenciáiban kimutatható súlyát elemzi. A lengyeleknél átfogó esszé kíséri végig a történelmi régiók kialakulását és azoknak a mai közigazgatási felosztásban is kimutatható örökségét. Külön írás mutatja be az 1918 előtti Magyarország legészakibb területeit, illetve akkori szomszédságát, a történelmi Árva és a Szepesség kevert, gurál-szlovák lakosságának vegyes, ingadozó identitását. A románok esetében a havasaljai, moldvai, besszarábiai, erdélyi (és bukovinai, partiumi, bánsági, kelet-alföldi stb.) népesség eltérő politikai keretei, sajátos fejlődése, valamint a görögkeleti és a görög katolikus egyház korántsem problémátlan múltbeli és mai viszonya természetszerűleg már a nemzetességében hangsúlyozottan megjelent, emellett ebbe a fejezetbe két további tanulmányt is beillesztettünk: az első az erdélyi és a regáti románok mentalitásbeli, kulturális és politikai eltéréseit elemzi a 20. század első felére vonatkozólag, a második pedig a konszociációs modell mai erdélyi esélyeit latolgatja. A horvátoknál a viszonylag sikeres kohéziós folyamat (melyet a friss háborús győzelmi hangulat is erősít) mögött azért megbújó, főleg a szárazföldi rész és a tengerpart közötti regionális ellentéteket kívántuk kimutatni (az isztriai mozgalomnak immár politikai vetülete is van). A szerbek esetében – a románokhoz hasonlóan – az egyes nemzettestek (a šumadijaiak, a vajdaságiak, a koszovóiak, a szandzsákiak, a boszniaiak és a krajinaiak) gyökeresen eltérő államalakulatokban, tartományokban éltek a 20. század elejéig, s e törésvonalak kulturálisan, sőt politikailag ma a szemünk láttára egyre erősebben artikulálódnak.

IV. Az 1989 utáni politikai törésvonalak a választói magatartások tükrében. Ezekben az írásokban az alábbi szempontokat próbáltuk érvényesíteni: a múlt politikai hagyományainak, kötődéseinek átöröklődése; a szomszéd államok, etnikumok és felekezetek kisugárzása; az egyes régiók mai társadalmi szerkezetének és gazdasági

helyzetének hatása; az urbanizációs szint, lakóhely (nagyváros-kisváros-falu), iskolázottság szerepe; a felekezeti meghatározottság; az etnikai összetétel hatása; a kampány során a fenti tényezők hogyan jelennek meg a hirdetésekben, gyűléseken, a médiában (építve rájuk, ill. lejáratási céllal). Tehát az első két csoportban ismertetett tények, folyamatok közéleti-politikai vetületeit, a pártok támogattságának, a választói magatartásoknak a földrajzi, felekezeti, etnikai és szociális háttérét kíséreltük meg kibontani a szociológia és a politológia eszköztárával. A téma természetéből adódóan itt nem nemzeti, hanem országkeretekben tárgyaltuk az anyagot. A lengyel politikai gondolkodás fejlődését tárgyaló tanulmányt azonban – visszatekintő jellege, a nemzettudatra is összpontosító jellege miatt – a második fejezetben helyeztük el, míg az itt található esszé nemcsak a politikai tudat, hanem a hitélet és a regionális tudatok 1989 utáni változásait is fölvezet. Akárcsak a nemzetesszéknél, itt is kiterjesztettük vizsgálatainkat Bosznia-Hercegovinára is – természetesen mind a három etnikumra –, anyaga miatt az említett montenegrói vonatkozású tanulmány ide is kíváncsozhatnánk, s – bár nincs saját államuk – találunk politológiai vonatkozásokat a ruszin témájú írásokban is.

A kötetet minden olyan, régióink iránt érdeklődő olvasónak ajánljuk, aki a napi publicisztikánál mélyebb ismereteket szeretne szerezni, reméljük továbbá, hogy az egyetemi hallgatók, a történelemtanárok, történészek, irodalmárok, néprajzosok, szociológusok és politológusok, valamint a külpolitikai döntéshozók számára is jól használható kézikönyv válhat belőle.

A Szerkesztők

I. KÖZÉP-EURÓPA KULTURÁLIS ÉS VALLÁSI RÉGIÓI

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Az előadás csak arra vállalkozhat, hogy a cím három fogalmának – Közép-Európa, kulturális, régió – összetettségére, többféle értelmezhetőségére rávilágítson, s ezzel a szociálgeográfiai, történeti földrajzi értelmezést világosabbá tegye. A feladat azonban így sem egyszerű, mert könyvtárnyi publikáció jelent meg e témáról az elmúlt negyedszázad alatt, amelyet talán Oswald Wiener¹ indított el „Die Verbesserung von Mitteleuropa” című regényével (1969), amely akkor még politikai utópiának tetszett. Raymond Aron² még az Európa-Ideát is üresnek tartotta, nem is beszélve a „közép-európaiságról”. Jóval később a francia P. Gourou (1987)³ a következőket írta: „Az európai tér, annak valósága évszázadok óta kitér mindenki elől, aki felfogni vagy definiálni akarja, legyen az geográfus, vagy társadalomtudós, így Európa története során senkinek sem maradt ugyanaz.” A kérdés tehát felvetődött: ha Európát sem tudjuk definiálni, akkor mit is kezdünk Közép-Európával?

Wiener utópiája Közép-Európáról azonban a 70-es évek közepén körvonazódni látszott, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a Jaltában „eltüntetett” Közép-Európa, annak történetileg kialakult interregionális gazdasági-társadalmi kapcsolatrendszere nemcsak tovább él, hanem fokozatosan erősödik is, ezért a kérdésfeltevés jogossá vált („Traumland Mitteleuropa?”).

1. Közép-Európa mint régió

Közép-Európa földrajzi szempontból konkrét tér, nyilvánvaló objektivitás, mert minden horizontális térdimenziónak (így kontinensnek) van középső területe: Közép-Amerika, Közép-Afrika, Közép-Ázsia stb. Más kérdés, hogy egy adott térség

* A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2002. április 26-án rendezett „Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában” c. szimpózium nyitó előadásának szerkesztett változata.

¹ S. Papcke–W. Weindenfeld (Hrsg.): *Traumland Mitteleuropa?* Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt. 1988. 163 p. J. Rován a kötet bevezetőjében hivatkozik O. Wiener tevékenységére, aki a második világháborút követően először foglalkozott Közép-Európa problémájával.

² Uo. A szerkesztők idézik Aron véleményét, amely szerintük egybevág az EUO-szkeptikusok magatartásával.

³ K. Ruppert: Közép-Európa. Egy fogalom megközelítése. In: Dövényi Z. (szerk.): *Tér, gazdaság, társadalom*. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest. 1966. Kiemelés a 297. oldalról.

központi területének lehatárolása általában viták tárgya, mert az szakspecifikus megközelítés.

Még az olyan egzakt diszciplínák is, mint a természeti földrajz, amely természetes határokkal operál, bizonytalan például Közép-Európa keleti határait illetően. NEEF⁴ szerint, tisztán természeti földrajzi szempontból, Közép-Európa az Alpok–Kárpátok, a hozzájuk tapadó középhegységek és síkságok öve az Északi-tengerig; a keleti határa húzható meg nehezen a kelet-európai táblásvidék irányába.

A szociálpszichológus Piperek⁵ szerint az ember a tapasztalati térből indul ki, s középnek az aktivitási tér kiindulópontját tekinti, a bajorok szempontjából tehát Magyarország Kelet- vagy Délkelet-Európában van, míg mi Romániát (Erdélyt kivéve), Bulgáriát vagy a balti országokat általában nem tekintjük Közép-Európának.

Ezért Közép-Európa lehatárolása a geográfia, a történelem, a szociológia és a kulturális antropológia határterületén az 1920-as években kialakult szociál- és kultúrgeográfia szempontjából már korántsem egyszerű. Annak ellenére, hogy e diszciplína Közép-Európát konkrét társadalmi térnek tekinti, Kant szavaival élve olyan „empirikus térnek”, amelyet az ott élő ember, illetve társadalma adottságainak megfelelően hozott létre. A régió értelmezésének problémái Hettner⁶ szerint abból adódnak, hogy Közép-Európa az Osztrák–Magyar Monarchia kialakulása és Németország egyesítése után politikai tartalmat kapott, mert szembe került Oroszország és Nyugat-Európa érdekszférájával.

E. Wirth, E. Lichtenberg és V. Schwarzenberg⁷ történeti-földrajzi szempontból Európán egy fáziseltolódással Nyugatról Keletre haladó kultúrát ért, s ebben Közép-Európának közvetítő, „köztes” szerepe van. Innen eredeztethető a földrajzi szempontból elfogadhatatlan „Köztes-Európa” fogalom, amiben szintén az a törekvés nyomozható, hogy kikerülje a Közép-Európa megnevezését. A francia M. Foucher⁸ szerkesztésében megjelent (1992) atlasz is csak Nyugat- és Kelet-Európáról beszél, tehát a második világháború után kialakult politikai felosztást veszi alapul.

Ugyanerre a logikára épül M. Thumann (1994)⁹ regionális beosztása, szerinte Keletközép- és Délkelet-Európa a balti országoktól a Földközi-tengerig terjed, s északi régiója Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, a volt NDK, Csehország és Szlovákia, sőt még Alsó-Ausztria területét is magába foglalja, míg

⁴ Uo., 298.

⁵ M. Moewes: *Grundfragen der Lebensraumgestaltung*. Walter de Gruyter. Berlin. New York. 1980. 40.

⁶ K. Ruppert: *Közép-Európa*, 298.

⁷ Uo. 297.

⁸ Uo. 299., 301.

⁹ M. Thumann ábrája a *Die Zeit*-ből (1994).

déli régiója Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Albánia és Görögország területét jelenti, és e két nagy tömb (régió) között képez átmenetet Magyarország, Erdély, Szlovénia és Horvátország övezete. E bizzarr felosztásban is a Nyugat–Kelet ellentét, a volt jaltai Európa ismerhető fel. Mindenesetre ez a felosztás már az országhatároktól független régiókban gondolkodik, de értelmezni nehezen lehet, mert nem ismerjük az elhatárolás kritériumait (1. ábra).

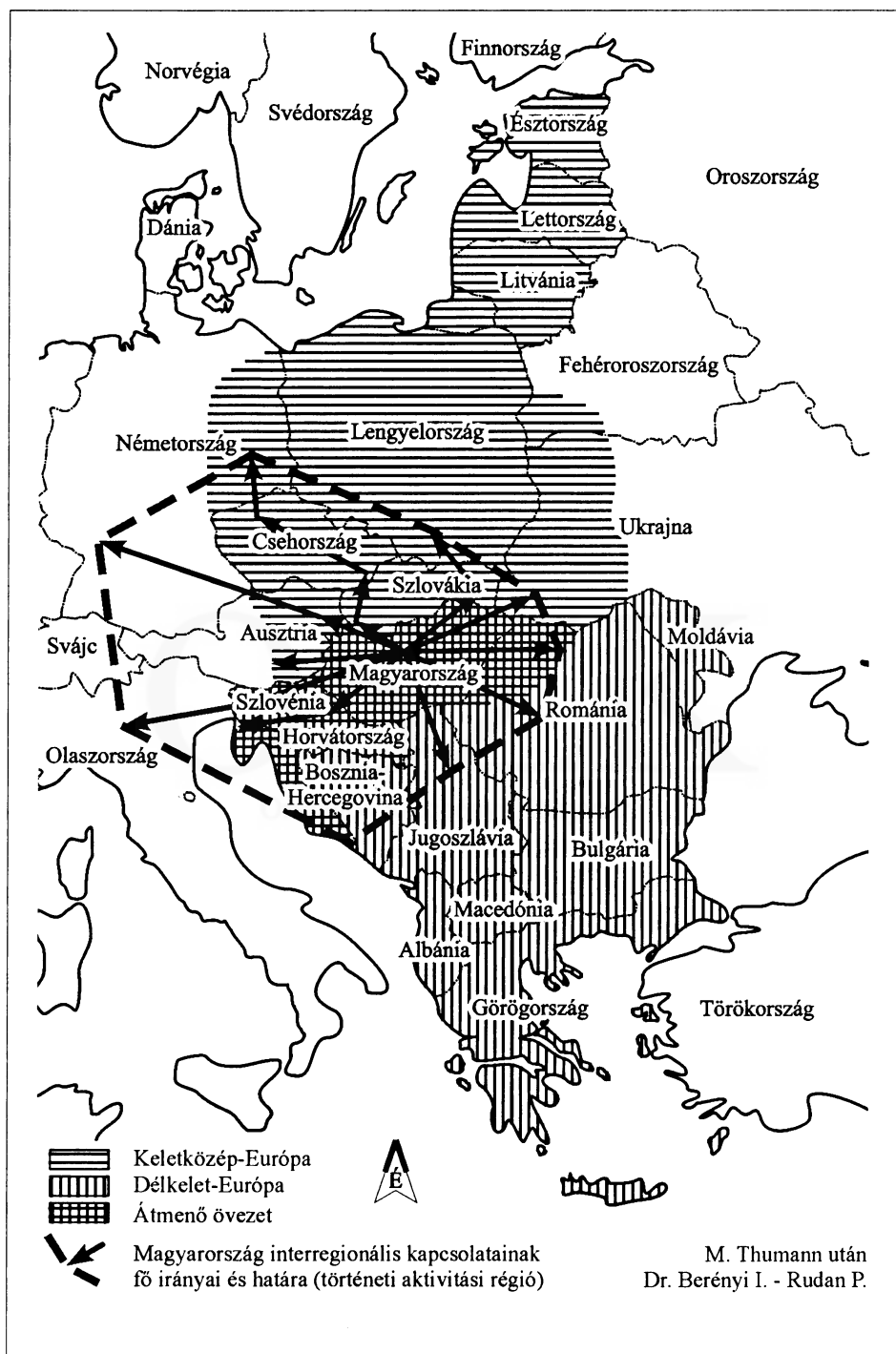
Az interregionális kapcsolatokból és a történeti regionális folyamatokból kiinduló funkcionális térszemlélet a szerves fejlődést veszi alapul, azaz a társadalmi tér felosztásában a valós emberi, gazdasági-társadalmi térkapcsolatokból indul ki, s régiónak a természeti, gazdasági és társadalmi térszerkezet sajátos kölcsönkapcsolatát tekinti. A régión belüli horizontális és vertikális funkcionális kapcsolatok hosszabb történeti fejlődés révén alakulnak ki, ezért tartósabbak, mint a rájuk telepedő politikai-igazgatási struktúrák.

Ha elfogadjuk Piperek érvelését, és az ember tapasztalati terének elvéből indulunk ki, akkor a magyarság térbeli aktivitási tere, tehát a „mi” Közép-Európánk, három évszázad gazdasági, társadalmi (például nemzetközi migráció) és kulturális térkapcsolatai alapján: Déli-Lengyelország (Krakkó), Szászország (Drezda és Lipcse), Cseh- és Morvaország (Prága és Brünn), Szlovákia (Pozsony), a Bécsi-medence (Bécs), Burgenland és Stájerország (Graz), Bajorország (München), Észak-Olaszország és a Balkán északi övezete, valamint Keleten Moldva, Bukovina és Galícia. Ez a térség történeti térkapcsolataink „magterülete”, amelyen belül a területi kapcsolatok intenzitása és iránya külső kényszerek következtében változott ugyan, de a kényszerek megszűntével a regionális viszonylatok újra éledtek. Ezt a folyamatot figyelhettük meg 1990 után, amit a migráció, a tőkemozgás, a gazdasági és kulturális együttműködés térkapcsolatai igazolni látszanak (lásd a 20. oldal ábráját).

2. A kulturális régió fogalma

A kulturális régió fogalmát az Európa Tanács 1993. évi deklarációja alapján értelmezzük, s e szerint a régió alapegysége a kultúrtáj, amely az ember gazdasági, társadalmi, ökológiai és esztétikai tevékenysége során átalakított természeti táj. A kultúrtáj, következésképpen a kulturális régió is olyan társadalmi „Substrat”, amelynek karakterében visszatükröződik az ott élő ember társadalmi tevékenysége.

A földrajz a régió fogalmán a Föld-felszín konkrét háromdimenziós részletét érti, függetlenül annak kiterjedésétől. A regionális természeti földrajz szempontjából a régió több természeti táj együttesét jelenti, amelyeknek valamely természeti tényező alapján közös vonása van (morfológia, talaj, éghajlat stb.). A regionális társadalomföldrajzban a régió a társadalom történetileg kialakult adminisztratív egységeinek funkcionális területi rendszerét jelenti, amely részben vagy egészben egybeeshet a természeti régióval.

Nagy általánosságban a régió olyan közepes nagyságú (nem kontinentális léptékű) földrajzi térbeli egység, amely funkcionális és strukturális szempontok alapján lehatárolható, gazdasági-társadalmi szerkezetében többé-kevésbé homogén. Ez a térség a regionális tervezés területi egysége, amelynek határai a történetileg kialakult közigazgatási szerkezethez igazodnak. Ugyanis a közigazgatási egységek szintjén állnak rendelkezésre azok a statisztikai adatok, amelyek segítségével a térbeli gazdasági és társadalmi folyamatok közötti összefüggések értelmezhetők, a regionális különbségek magyarázhatóak.

A „kultúra” fogalmán a nagyobb emberi csoportok életformatípusát értik, amely tartalmazza a szellemi állapotot, különösen az értékrendet. A „kultúra” tehát tágabb értelemben a természeti adottságok különbözősége és azok átalakítása révén teremtett emberi világ teljessége. A szerzők többsége anyagi kultúrán általában az emberi lét anyagi feltételeit érti (lakás, ruházat, közlekedési eszköz stb.), amit ma már nem állítanak szembe a szellemi kultúrával. Elvethető az a felfogás, amely a szellemi kultúra és az anyagi-technikai civilizáció közötti összefüggést megkérdőjelezi. Wöbse¹⁰ szerint a természet- és tájesztétika, valamint az ott élő ember kultúrája elválaszthatatlan egymástól. A múlt „szép művészete”, amelyet a kultúra részének tekintünk, a természetből, a tájból is merített erőt, ezért kultúránk elválaszthatatlan a tájesztétikai kontextustól.

Ezért a jövő generációjára való tekintettel meg kell tartani, fejleszteni és továbbadni mindazt, ami az élet fizikai és pszichikai fejlődését szolgálja. Mai kultúrafogalmunkat értékcentrikusan célszerű felfogni, amelyben a kultúra nem elmentéje vagy alternatívája a természetnek, hanem a kettő harmonikus egységet alkot, és ez megjelenhet térben is, amiben visszatükröződik az ott élő társadalom szellemi állapota. A fenti definíció értelmében tehát a „kulturált”, „művelt” táj, régió az ember térbeli létezésének magas színvonalú, harmonikus megvalósulása, s a fogalmat tehát úgy kell értelmeznünk, mint a nyelvi vagy zenei kultúrát.

A kulturális régiót nem lehet leegyszerűsíteni etnikai, nyelvi vagy vallási-felekezeti területi strukturákra, ami persze nem jelenti azt, hogy nincs összefüggés a tér megjelenése és az ott élő ember etnikai vagy vallási hovatartozása között. A városi kultúrtáj vagy régió (London, Párizs vagy akár Budapest) mint a társadalmi tevékenység „Substrat”-ja, annak mérete, megjelenésének karaktere nem hozható közvetlen összefüggésbe az ott élők felekezeti vagy etnikai hovatartozásával, csak a tágabb társadalom egészével. Ugyanakkor a kulturális antropológia vagy a szociálgeográfia az adott régión belül feltárhat olyan térrészleteket (városrész, táj stb.), amelyekben a helyi társadalom strukturális sajátosságai már jelen vannak. A kulturális regionalizmus meghatározza és értelmezi azokat a térfolya-

¹⁰ H. H. Wöbse: „Kulturlandschaft” und „historische Kulturlandschaft”. In: *Erhaltung und Entwicklung gewachsener Kulturlandschaften als Auftrag der Raumordnung*. Bonn-Bad Godesberg. 1999. IfR H. 5/6. 269–275.

matokat, amelyek az ott élő ember gazdasági, társadalmi, ökológiai és esztétikai tevékenységére jellemzőek, s kiemeli azokat, amelyeket célszerű megtartani, fejleszteni és továbbadni. A szociológia sajátos módszereivel képes rávilágítani azokra az összefüggésekre, amelyek az ember és természet, az individuum és gazdaság–társadalom viszonyában meghatározóak egy adott történelmi szituációban, s képes feltárni ezek regionális különbségeit. Az alkalmazott szociálgeográfia a kulturális régió funkcionális rendszerének csoportspecifikus értelmezésére összpontosít azzal a céllal, hogy a „kulturált” térhasználat feltételeit, körülményeit a maga diszciplináris szempontjai alapján megállapítsa.

A kulturális régiókutatás másik dimenziója az idő, mert hangsúlyozza, hogy a kulturális régió nem tartós, hanem szerkezetében és jellegében állandóan változó téregység, ezért jelen állapota csak történelmi dimenzióban értelmezhető. Az ember, az emberi csoportok, a társadalom viszonya a természethez, a gazdaság és társadalom térbeli rendjéhez folyamatosan változik, ezért a történelmi földrajzi kutatásnak azokat a folyamatokat kell feltárni, amelyek tartósan jelen vannak az adott térben, s részei az ott élők regionális és társadalmi identitásának. A történetileg kialakult regionális térszerkezet olyan érték, amely motiválja a jövőorientált társadalmi tevékenységet. A Németországi Urbanisztikai Intézet (DIfU) felmérést készített, hogy mely tényezők befolyásolják a német vállalkozók telephely-választását a volt NDK, illetve a volt szocialista országok területén. A vizsgálat kimutatja, hogy a telephely kiválasztásában meghatározó szerepe van az ún. puha tényezőknek, nevezetesen a lokális társadalom műveltségének, a régió, táj, település esztétikai állapotának, valamint történelmi örökségének. A Magyarországon telephelyet kereső külföldi vállalkozók ezért első helyre a Dunántúlt, majd a budapesti régiót, a Romániába igyekvők pedig Erdélyt és a Nagyvárad–Arad–Temesvár vonalat teszik.

3. A kulturális régió és a regionális tudat összefüggése

A kultúrtáj és -régió kutatása nem önmagáért való, célja az ember és táj, társadalom és régió kapcsolatának, az ember és társadalom téridentitásának értelmezése. E téma felvetése rendkívül heves vitát váltott ki a 80-as évek közepén szakmai körökben, amely nem volt mentes társadalompolitikai és társadalomfilozófiai megfontolásoktól, sőt szembenállásoktól sem. Mint kiderült, ennek hátterében a nyitott „világtársadalom”, a globalizáció és a regionalizmus híveinek tudományágon belüli összecsapása állt, amelynek során mindkét fél felsorakoztatta érveit és ellenérveit a társadalmi folyamatok konzekvenciáit illetően. Az alábbiakban röviden utalunk a vita tartalmára, hogy világosabbá tegyük saját álláspontunkat.

A nézetkülönbségek elsősorban a regionális tudat (öntudat, a haza, az identitás és regionális identitás) fogalmainak értelmezésével, jelentőségével és használhatósá-

gával összefüggésben merültek fel. Bahrenberg¹¹ a téma felvetését is ellenezte, mert szerinte a regionalizmus azt a társadalmi ellenállást, magatartást erősíti, amely ellenzi a globalizáció okozta átalakulást, s arra ösztönöz, hogy ne változtassunk a dolgon. A regionális tudat felvetése megkérdőjelezi azt, hogy az ember univerzális beállítottságú és a felvilágosodás, a haladás absztrakt értékei szerint orientálódik, s nem a közösségi hovatartozás szerint. Krockow¹² szerint a regionális tudatra épülő gondolkodás olyan „Gemeinschaft” kialakulásához vezet, amely szemben áll a „Gesellschaft”-tal, a nyitottsággal, a liberalizmussal, az urbanizációval stb., egyesek már-már „fasisztoid” megnyilvánulást véltek felfedezni a regionális törekvésekben. Míg a másik oldalon állók kérdéssel vágtak vissza: ezek szerint Tönnies közösségkoncepcióját tekintjük nemzetiszocialistának? Tény, a szakmai vita indulatoktól sem volt mentes, de kirajzolódott az „új” Európáról alkotott két, alapvetően eltérő elképzelés.

Az ember és tér, a társadalom és régió kapcsolatát Bauch¹³ szerint a haza fogalma fejezi ki, mert összekapcsolja a társadalom és tér dimenzióit, és tartalma erőteljesen emocionális. Ez a fogalom kifejezi az identitás biztonságát, és jelöli az önmegvalósítás helyét, amelyben meghatározó szerepet játszik a társadalom kultúrája, a tradíció.

Mások szerint a haza fogalmát a nemzetiszocializmus nagyon lejáratta, egyébként is túl tág fogalom, mert jelenti a reális szülőhelyet épen úgy, mint az „égi hazát”. A haza menekülés a haladástól, a felvilágosodástól a provincializmusba, válaszolt Bredow (1990) Lippnek (1983), aki szerint a probléma abban van, hogy a „baloldali liberálisok” számára a haza tisztán „ideológia”.

A vitázók harmadik csoportja, látván a két felfogás közötti mély szakadékot, a „regionális identitás” fogalmának bevezetését ajánlotta (Greverus)¹⁴, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a társadalomtudomány identitással kapcsolatos alapkérdése: Ki vagyok én? Hová tartozom én? Az első kérdésre sohasem azt mondjuk, hogy homo sapiens, hanem válaszunk a személyiségjegyre, a kollektív identitásra vonatkozik, mert Erikson¹⁵ definíciója szerint „ember, aki ugyanahhoz a népcsoporthoz tartozik, aki ugyanabban az időben él, vagy kenyerét ugyanazon módon keresi, s ugyanazon elképzelései vannak a jóról és a rosszról”.

Az identitás az elmúlt másfél évtizedben divatfogalomná vált, sokak szerint a haza modern felfogása. Ugyanis a mai társadalom eltávolítja az individuumot a helytől, a közösségtől, az egyháztól stb., miközben a személyiség keresi individualitását, identitását. Hosszú ideig azt hitte az ember, hogy a munkamegosztásra épülő társadalom természetes individualitást hoz létre, de egyre növekszik azok száma,

¹¹ J. Pohl: Regionalbewusstsein als Thema der Sozialgeographie. *Münchener Geographische Hefte* Nr. 70. München.1992. pp. 28–29.

¹² Uo., 29.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo., 30.

¹⁵ Uo. 30–31. Pohl többször idézi Erikson, s úgy tűnik alapvetően egyetért gondolatmenetével.

akik szerint a mai társadalom csak „Instant- vagy Patchwork-identitást” hoz létre (Pohl). Ez a féle individualizálódás az önmegvalósítás ideológiájába öltözött, de nem vált a „világtársadalom” központi kérdésévé, mégis a vitázók egyik csoportja az individualizmust vagy a másságot elérhető valóságnak és identitásnak tekinti.

Erikson szerint az identitás olyan állapot és struktúra, amely megfelel önmagának és a személyiségnek, ezért Weichert¹⁶ szerint mindig fel kell tenni a kérdést, hogy regionális vagy területi identitásról van-e szó, az individuum téridentitása ugyanis többretegű. Ebből adódik, hogy Pohl (1990) a személyiséggel összefüggésben inkább a regionális öntudat fogalmát használja, amely részterülete a kollektív regionális identitásnak. E véleménynyel kapcsolódik Erickson azon felfogásához, hogy a személyes identitás mindig a társadalmi identitás egyik formája, tehát kétségkívül fennáll annak a veszélye, hogy az egyén, ha nem találja személyes identitását, akkor az individuális emancipáció helyébe a tradíció léphet, s csupán a „nemzeti identitásban” vigasztalódik.

A két eltérő világszemléletből adódik, hogy a szerzők különbözőképpen ítélik meg a kollektív identitás jelentőségét. Baier¹⁷ a személyiség vereségeként értelmezi, míg Lübke¹⁸ éppen ellenkezően, a személyiség felemelkedésének esélyét látja benne, mert szerinte az egyén így válik résztvevőjévé a civilizációs folyamatnak, s lesz képes az általános tájékozódásra. Ugyanis minél gyorsabb a tudományos-technikai haladás, annál erőteljesebb az egyén tájékozatlansága és bizonytalansága a társadalmi fejlődés megítélését illetően is. Következésképpen a számára áttekinthetetlen rendszerrel szemben az egyszerűbb és áttekinthető rendszert fogja választani. A modern társadalom általános szolidaritást vár el az embertől, miközben az egyén a közelálló személyekben és speciális közösségekben tudja áttekinteni a konkrét életcél összefüggéseit.

Baier szerint a regionalizmus az egyénnek a speciális kollektívák felé irányuló „mozgását” jelenti, amiben a személyiség védekező mechanizmusa nyilvánul meg a haladás embertelen igénybevételével szemben. A személyiség a globális emancipációval szemben az eredetidentitásban keresi a közvetlen emberi kapcsolatokon alapuló szolidaritást. Ezért szerinte a személyiség teljes univerzálódása olyan identitás, ami eredetnélküli homogén emberiséget tételez fel, ami utópia.

Calonego¹⁹ viszont azon a véleményen van, hogy a regionalizmus az újkori modernizáció ellenhatásaként alakult ki, ezért a helyzet a romantika korához hasonlítható, csak akkor a középkori vallásossághoz, ma pedig a New Age modern spiritualitásához történt a visszafordulás, tehát: „Die neue Religion heisst Region”.

¹⁶ Uo. 31.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo. 32. Pohl e helyt Baier véleményét elemzi, és alapvetően egyetért vele az identitás értelmezését illetően.

¹⁹ Uo. 32. Pohl azért idézi Calonego-t, hogy érzékeltesse a regionalizmussal kapcsolatos extrém véleményeket.

4. Összefoglalás helyett

Megítélésem szerint, ha a konkrét társadalmi terekből indulunk ki, akkor a fenti két nézőpont „empirikusan” is értelmezhető, ugyanis igazolható, hogy az ellentétek háttérében a különböző társadalmi csoportok eltérő érdek- és értékracionális megfontolásai állnak. Gondoljunk az Európa Tanács ominózus kultúrtáj, illetve régió definíciójára és az EUREK koncepciójára (Berényi 2002)²⁰, amiből nyilvánvalóan kitűnik, hogy a város és városrégióban élő társadalom és elitjének szemléletében a globalizáció követése és erősítése közvetlen gazdasági és hatalmi érdek, a személyiség nélküli, globális szolidaritás elve megerősíti e törekvését, az urbanizált homogén társadalomban ugyanis semmi és senki sem kérdőjelezi meg pozícióját, mert a „régió maga a város,” a haladást a város diktálja. Csakhogy a falusi társadalom, mint funkcionális rendszer, az önálló személyiségek, személyes és közösségi kapcsolatok nélkül működésképtelen, a város és városrégió pedig nem létezik a falusi társadalom nélkül.

Ezért a regionális identitás kapcsán kialakult tudományos vitát, a modern társadalom, a globalizáció és a regionalizmus szembeállítását kissé mesterkéltnek és eltúlzottnak vélem, noha a véleménykülönbségek társadalmi és regionális valóságalapja igazolható.

Mivel a mi diszciplínánk szempontjából a régió nemcsak a „mental maps”-ben lévő virtuális világ, hanem konkrét társadalmi tér, amelyet az ott élő emberek gazdasági, társadalmi tevékenységük során kialakítottak, ezért a regionális identitás problémája inkább úgy vetődik fel, hogy ez a funkcionális tér elősegíti-e az ember harmonikus létezését vagy sem, s a fejlődés, a fejlesztés érdekében mit kell megőrizni és mit átalakítani, s hogy mi határozza meg a társadalmi cselekvést: az érdek- vagy értékracionalizmus? Kétlem, hogy az emberi cselekvés e két indítéka mereven szétválasztható a térhasználat során, de hogy az érdekek dominanciája esetén az általános emberi értékek sérülnek, az sokoldalúan bizonyítható.

A fenti megfontolásokból kiindulva a szociál- és kulturgeográfia az ember és a funkcionális társadalmi tér kapcsolatának átalakulási folyamataira összpontosít, s azokban azt a történetileg felhalmozott értéket keresi, amely az ember, a társadalom továbbélését biztosítja, a személyiség kiteljesedését szolgálja.

²⁰ Berényi I.: A kultúrtáj és -régió, mint kulturális örökség. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló*. PPKE Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba, 2001. 639–650. A hivatkozott tanulmányból kitűnik, hogy a PhD-programban megfogalmazott kutatás a történeti forrásokkal, statisztikai adatokkal, illetve szociálempirikus módszerekkel leírható társadalmi térre (kultúrtáj, régió) vonatkozik, tehát a régió tartalmának értelmezésére irányul. Jelen előadás a kérdéskör elméleti háttérét, illetve az azzal kapcsolatos vitákat igyekezett megvilágítani.

A kelet- és kelet-közép-európai vallási változások megkérdőjelezik a vallással kapcsolatban a felvilágosodott Európában elterjedt társadalomtudományi elméleteket és megdönthetetlennek vélt hiedelmeket. A régióban tapasztalható legújabb kori tendenciák nem illenek bele a nyugat-európai mintákba. Ám azok kizárólag a Kelet és a Nyugat különbözőségével sem magyarázhatóak. Magyarázatul a – már nem létező – kommunista tömb elszigeteltségére és öntörvényűségére sem elegendő hivatkozni. S nem lehet azzal mentegetőzni, hogy a meglepő fejlemények a „nagy ismeretlenben”, a „csodás Kelet” országaiban, valahol a vasfüggöny mögött bontakoznak, hiszen ma mindez az egyesülés felé haladó Európa része. A volt kommunista országokban zajló társadalmi változások hozzátartoznak egy immár összeurópai kapcsolatrendszerhez és a globális társadalmi-kulturális csere mindennapjaihoz. Ezért a kelet-európai vallási éledés viszonylagossá teszi a nyugat-európai elvallástalanodást is. A posztkommunista országok egyházai véleményének nemcsak az európai egyházak közösségében, hanem a profán európai társadalomban is jelentős súlya lehet. A volt kommunista országokban zajló vallási változások az egész európai mezőny számára jelentős, kemény tények – s a szociológiai gondolkodásnak is izgalmas testjei.

A volt szocialista tábor országaiban kimutatott empirikus kutatási eredmények egyértelműen dokumentálnak néhány alapvető ténytet. A vallás és az egyházak túléltek a vallásüldözést. Az előző évekhez mérten vallási éledés jelei is megfigyelhetők. Az egyházak társadalmi presztízse és befolyása megnövekedett. Ugyanakkor azonban a vallás ellentmondásos üggyé, alkalmasint harci témává vált. A valláshoz való viszony megosztja a társadalmat. Nincs egyetértés arról, hogy egyáltalán mit jelent az, hogy „vallás” és hogy mit tartalmaz az egyházakhoz kötődés. Úgy tűnik, hogy a „vallás”, „vallásosság”, „egyháziaság” szavak elmosódott, bizonytalan kifejezésekké váltak. Semmi kétség sincs afelől, hogy ezek társadalmilag, politikailag fontos dolgok. Mégis sok érv indokolja a vallási fellendüléssel és annak egész Kelet-Európára kiterjedő érvényességével kapcsolatos kételyeket. A vallás politikai súlya és a vallási fellendülés körüli viták ellenben hozzájárulnak ahhoz, hogy a vallás ne válhasson ’láthatat-

* Egy korábbi angol nyelvű dolgozat (Borowik, Tomka 2001: 11–28. o.) átdolgozott változata.

lanná'¹ és hogy szerepe sem a magán-, sem a közéletben ne csökkenjen. Ugyanakkor a vallással kapcsolatos tapasztalatok ellentmondásossága és a fogalmak zavrossága feltétlen tisztázást követel!

Az utóbbi évek nemzetközi összehasonlító vizsgálatai számos támpontot adnak a kelet-közép-európai vallási változások feltárásának és értelmezésének megkezdéséhez. Az Európai Értékrend Vizsgálat (European Value Study – EVS), a Globális Értékrend Vizsgálat (World Value Survey – WVS) és az International Social Survey Programme (ISSP) különböző hullámaiban, valamint a Vallási és Erkölcsi Pluralizmus (Religious and Moral Pluralism – RAMP) kutatásban számos kelet- és kelet-közép-európai ország vett részt² (Ester, Halman, de Moor 1994, Halman 2001, Inglehart 1997, Tomka 1995, Zulehner, Denz 1993). Mindezek a munkák főleg az értékrenddel foglalkoztak, s ezen belül a vallással és valóságssággal. Egy további friss kutatást, az „Aufbruch/New Departures”-t 1997–1998-ban tíz olyan kelet-közép-európai országban végeztek, amelyekben jelentős a katolikusok aránya³ (Aračić, Crpić, Nikodem 2000, Prudky et al. 2001, Tomka et al. 1999, Tomka, Zulehner 1999, 2000a, Toš et al. 1999). Ennek a munkának a tárgya a vallás és az egyházak megítélése és a velük szembeni elvárások feltárása volt.

A nemzetközi összehasonlító kutatások mellett persze számtalan szűkebb körű összehasonlítás, nemzeti vizsgálat vagy konferencia-előadás létezik, amely tájékoztat a kelet-közép-európai vallási változások különböző vonatkozásairól (Bociurkiw, Strong 1975, Borowik 1999, Borowik, Babinski 1997, Gereben, Tomka 2000, Grubišić 1997, Pollack, Borowik, Jagodzinski 1998, Tomka, Zulehner 2000b, Zdaniewicz, Zembruski 2000, Zulehner 1994 stb.).

A jelen tanulmánynak kettős a tárgya és célkitűzése. Egyfelől tényismereteket közöl a posztkommunista országok vallási változásairól. Ennek keretében friss szociológiai adatfelvételek segítségével bizonyítani próbálja a vallási megújulás tényét, beleértve a vallásosság hagyományos dimenzióiban és a történeti

¹ A „láthatatlan vallás” elmélet szerint az intézményesen rögzített hitrendszerek és vallási közösségi formák a plurális modern társadalmakban – azok differenciáltsága és mobilitása miatt – kevésbé tudnak megmaradni, de a hagyományos vallások világnézeti és szimbólumrendszere tovább él a profán kultúra és társadalom gyakorlatában (Bellah 1970, Luckmann 1967).

² Az EVS 1981. évi felvételében Magyarország és Oroszország, az EVS 1990. évi felvételében Magyarország mellett 12 volt szocialista ország, az EVS 1999. évi felvételében Magyarország és 13 egyéb kelet-közép-európai ország; a WVS 1995–1997. évi felvételében Magyarország mellett 20 kelet-közép-európai ország, az ISSP 1991. évi kutatásában még három, az 1998. évi kutatásában még hét volt szocialista ország, a RAMP munkáiban régióknkból Magyarország és Lengyelország vett részt.

³ Éspedig: Kelet-Németországban (illetve az NSZK Keleti Tartományaiiban), Lengyelországban és Litvániában, Csehországban, Szlovákiában, Ukrajnában (megkülönböztetve Nyugat-Ukrajnát /Galíciát/ és Ukrajna egyéb részeit), Magyarországon, Romániában (illetve itt csupán Erdélyben), Szlovéniában és Horvátországban.

nagy egyházakon belül megfigyelhető éledést is. A második célkitűzés a megújulás relativitásának, valamint az országok, társadalmi rétegek, korcsoportok, felekezetek stb. közötti különbségeknek a megvitatása. A vallási megújulás ellentmondásosságának kérdései is ebbe a második részbe tartoznak.

A vallási megújulás három területe

Számos politikai megfigyelő és szociológus van, aki azt tartja, hogy a vallásnak és az egyháznak érdemi szerepe volt a kelet-európai rendszerek megváltozásában⁴ (Gönnér 1996, Luxmoore, Babiuch 1999, Nielsen 1991, O'Grady 1995, Spieker 1992). Mindezek és egyéb szerzők a vallásnak általában is jelentős társadalomformáló szerepet tulajdonítanak. Az értelmező ítéleteken túl tény, hogy számos akkor szocialista országban már a hetvenes évek vége és a nyolcvanas évek óta különböző jelek vallási éledésre utaltak (Bruszt 1989, Hankiss 1990, Tomka 1999b, Toš, Potočnik 1999, Zulehner 1994). Újabb adatok pedig arra mutatnak, hogy a korábban kezdődő trend a kommunizmus összeomlása után is folytatódik (Greeley 1994, Kotiranta 2000, Maslauskaite, Navickas 1999, Pollack, Borowik, Jagodzinski 1998, Tomka, Zulehner 1999, 2000a, 2000b).

Az elemzőnek azonban – a közvéleményben és a társadalomtudományokban elterjedt vélekedések ellenére – tudatában kell lennie annak, hogy a valóság értelmezését ebben a kérdésben is módszertani problémák nehezítik. Viszonylag kevés megbízható adattal rendelkezünk a volt kommunista országok 1989 előtti vallásosságáról. Továbbá: még akkor is, ha vannak adataink, kétséges, hogy azok a totalitarizmus feltételei mellett mennyit tudtak feltárni annak a vallásnak a valóságából, amely félig „földalatti egyházban”, félig a magánéletben rejtőzködött. Egyes konkrét esetekben nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a vallásosság 1989 előtt is létezett, csak a pártállami szociológia és közvélemény-kutatás számára nem volt elérhető. Ebben az esetben az új eredmények csupán a vallásosság láthatóvá válását, a rejtett és magánéleti gyakorlatból nyilvános, vagy legalábbis nyilvánosan megvallott és kifejezett hitté és gyakorlattá válását regisztrálják. Az sem kizárható, hogy a rendszerváltás ténye is befolyásolja a vallásosság megvallását.

Más érvelés is lehetséges. A kommunista korban a nyilvános szokásrend és kommunikáció elnyomta és korlátozta a vallási kultúra megfogalmazódását, fejlődését. 1989 előtt a vallás részben artikulálatlan, vagy legalábbis a korszak társadalmi-kulturális önértelmezésének, gondolkodásmódjának és vitáinak szintjén

⁴ Nyomatékosan hangsúlyozni kell azonban, hogy amikor „egyházakról” esik szó, az nem csak a szervezetet, a klerust és a tisztségviselőket, hanem a hívek tömegeit, aktivitását, közösségeit, mindennapi életét és kultúráját is jelenti. A politikai szerep nemcsak ellenzéki akciókban, hanem sokkal inkább a hivatalos elvárásokkal ellentétes gondolkodás- és életmódban, azaz a központosított pártállami rendszernek a társadalmi gyakorlat oldaláról történő gyengítésében keresendő.

nem megfogalmazott módon létezett. Feltételezhető, hogy 1989 után fokozatosan pótlódik az addig hiányzó önreflexió és kommunikálható formába foglalt önértelmezés. Ha ez az elképzelés igaz, akkor a „vallási megújulás” (részben vagy egészben) nem más, mint a korábban nem egészen tudatosult és a nem hivatalos kultúrában létező vallási kultúra artikulálódása.

Bármelyik hipotézis közelít is jobban az igazsághoz, annyi bizonyos, hogy a nyolcvanas évek második felében és a kilencvenes években rendkívüli politikai és kulturális helyzet alakult ki. Nemcsak a hatalmi és államigazgatási rendszer omlott össze, hanem sok ember világnézete és kulturális horizontja is. Számos megfigyelő „erkölcsi vákuumot” emleget. Tény, hogy ebben az időszakban a legtöbb társadalmi intézmény társadalmi presztízse és funkcionalitása rohamosan hanyatlott. A nagy kivételt az egyházak képezték. Joggal gondolhatjuk, hogy jelentőségük nemcsak saját eredendő képességeikből és illetékességeikből, hanem részben az egyéb – s nem kevés vonatkozásban versenytársnak is tekinthető – intézmények bomlásából eredt. Ugyanehhez a logikához igazodva az is igaz, hogy az újratájékozódás pillanataiban a világnézeti javak piacán az egyedüli vagy legalábbis az egyedüli általánosan értékelt kínálat a vallási volt. Az ilyen pillanatok élettartama ellenben rövid. A hirtelen társadalmi változásokat kivételes vonások jellemzik. Azokat veszélyes összehasonlítási alapul venni. Az 1990–91-es empirikus kutatási adatok jelentősége tagadhatatlan. Ám azok mégsem sorolhatóak be minden további nélkül a nyolcvanas és a kilencvenes évek társadalmi mutatóinak idősorába. A kilencvenes évek vallási éledésével kapcsolatos örömmámor nem tekinthető a nyolcvanas évek vallási erősödése normális folytatásának. Viszont ugyanígy a mámor vége nem jelenti a vallási éledés befejeztét!

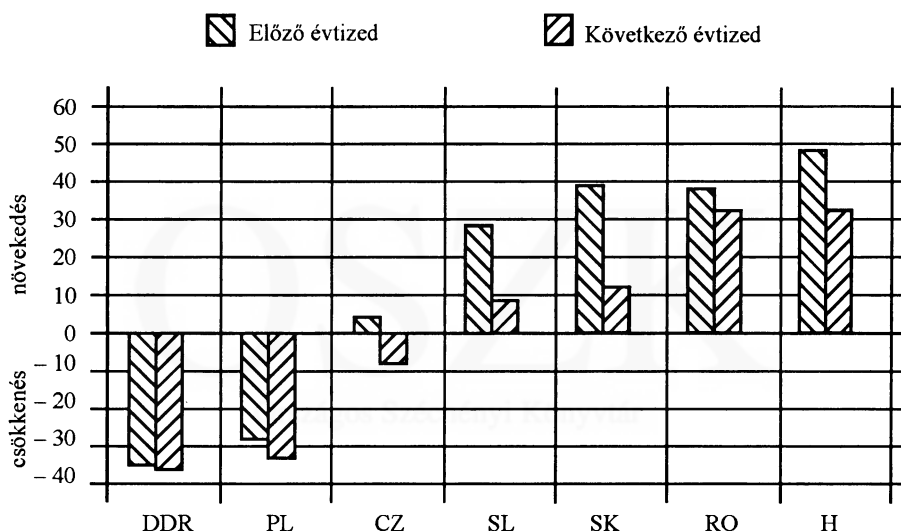
Módszertani értelemben az előbbi belátás talán elkedvetlenítő. A kiugró vonatkoztatási pont elvesztése bosszantó érvelési nehézségekkel jár. Újra kell gondolni a vallási éledéssel kapcsolatos ismereteket. Ez a dolgozat is ennek a feladatnak a teljesítéséhez szeretne hozzájárulni. A jelen tanulmány azt feltételezi, hogy van legalább három olyan terület, ahol a vallás (a vallásosság, a valláshoz való pozitív viszonyulás) stabil, vagy éppenséggel emelkedő tendenciát mutat. Ez a három terület a vallási helyzet és változás szubjektív megítélése; a személyes vallási öntudat és identifikáció; valamint az egyház megítélése és presztízse.

Elvárások és azonosulások

A közvéleményt nem tarthatjuk a valóság tükörszerű leképezésének. Ám a közvélemény önnön értékű, sui generis valóság. Amit az emberek gondolnak vagy hisznek, az nem biztos, hogy igaz, a hiedelmeknek társadalom működése szempontjából mégis saját valósága, jelentősége van. Ezért nem mellékes, hogy szá-

mos kelet-közép-európai ország⁵ polgárai azt állítják, hogy tapasztalataik szerint országukban 1989 óta a hívők száma nőtt. Ugyanezek az emberek, országonként a társadalom többsége, azt feltételezik, hogy a vallási erősödés a jövőben is folytatódni fog (1. ábra).

A kivételek sem gyengítik a tendenciát. A lengyelek nem tapasztaltak vallási fellendülést, s ilyesmit a jövőben sem várnak. De hát, majdnem száz százalékos vallásosság esetén az ilyesmi nem meglepő. Németország keleti tartományaiban más a helyzet. Itt 1991 óta meg nem szűnő téma a volt Nyugat- és a volt Kelet-Németország összehasonlítását. A volt NDK-t nem saját, hanem a volt NSZK mércéjével mérik. Az így végzett összehasonlítás természetesen Németország keleti felének rendkívüli mértékű elvallástalanodását hangsúlyozza. Ilyen légkörben aligha gondolhat bárki vallási fellendülésre.

1. ábra.

A vallásos emberek számának feltételezett csökkenése vagy növekedése az elmúlt tíz évben és az elkövetkező tíz évben, tíz kelet-közép-európai ország közvéleményében.

(A csökkenést és növekedést feltételezők arányának különbsége, országonként, százalékban.

Forrás: „Aufbruch/New Departures” 1998.)

A közvéleményben a vallási fellendüléssel kapcsolatban kialakult képet alátámasztja a magukat vallásosnak mondó emberek arányának tényleges megemelkedése. Megismétlendő: a személyes besorolások és önidentifikációk szintűgy nem tekinthetőek az egyes kategóriákba tartozás objektív mutatóinak. Azonban ezek az önbesorolások maguk is társadalmi tények. A magát

⁵ Itt és a következőkben, az összehasonlítás alapját képező országlisták nem a jelen szerző önkényes válogatásának eredményei, hanem az éppen idézett kutatásban ezek az országok szerepeltek.

vallásosnak tartás és mondás pedig az elmúlt évtizedekben Nyugat-Európában ritkábbá, Kelet-Európában általánosabbá vált (1. tábla). Ez a tény összhangban van a közvéleményben élő feltételezésekkel – Nyugaton a vallási hanyatlás érzésével, a legtöbb volt szocialista országban pedig a vallási erősődéssel.

1. tábla. A magukat vallásosnak mondó emberek aránya az USA-ban és néhány nyugat-és kelet-európai országban. (Forrás: EVS 1981, 1990, 1999, WVS 1995–97)

	1981	1990	1995–97	1999	A legrégebbi és a legújabb adat különbsége (%)	A legújabb adat a legrégebbi adat %-ában
Olaszország	83,6	84,5	...	85,8	+ 2,2	102,6
USA	83,0	83,8	82,2	...	– 0,8	99,0
Ausztria	...	81,3	...	80,9	– 0,5	99,5
Dánia	68,7	72,5	...	76,5	+ 7,8	111,4
Belgium	80,7	69,3	...	65,1	– 15,6	80,7
Németország (volt NSZK)	64,9	64,6	65,5	62,1	– 2,8	95,7
Hollandia	69,2	60,8	...	61,4	– 7,8	88,7
Spanyolország	64,2	66,8	69,1	59,0	– 5,2	91,9
Franciaország	52,6	50,7	...	46,3	– 6,3	88,0
Nagy-Britannia	55,5	57,4	...	41,5	– 14,0	74,8
Svédország	34,2	31,3	32,6	38,8	+ 4,6	113,5
Lengyelország	...	95,3	93,7	93,9	– 1,4	98,5
Románia	...	74,5	83,6	84,8	+ 10,3	113,8
Litvánia	...	55,1	83,6	84,2	+ 29,1	152,8
Szlovénia	...	73,1	69,1	70,2	– 2,9	96,0
Ukrajna	...	...	64,3	77,0	+ 12,7	119,8
Lettország	...	54,4	64,3	76,9	+ 22,5	141,4
Oroszország	...	56,0	63,6	66,9	+ 10,9	123,0
Magyarország	43,3	56,8	55,0	57,5	+ 14,2	132,8
Bulgária	...	36,1	52,8	52,0	+ 15,9	144,0
Csehország	...	41,7	43,3	44,7	+ 3,0	107,2
Észtország	...	21,2	35,6	41,3	+ 20,1	194,8
Németország (volt NDK)	...	37,7	27,9	29,4	– 8,3	78,0

A rendelkezésre álló adatok az utóbbi évtizedekre vonatkozóan Nyugat-Európában sem bizonyítanak általános vallási hanyatlást. Lényeges kivételek akadnak mind a katolikus (Olaszország), mind a protestáns országok között (Dánia és talán Svédország). Nyugat-Európa legtöbb társadalmát ellenben a vallástól való növekvő távolság jellemzi. A nyolcvanas és kilencvenes évek folyamán tizenegy

nyugat-európai ország közül nyolcban a vallási identifikáció csökkent, néhányban (Belgium, Nagy-Britannia, Hollandia, Franciaország, Spanyolország) igen jelentős mértékben.

Kelet-Európában is vannak olyan országok, amelyekben a vallásos önmeghatározás ritkult. A régió egészét azonban más tendencia, éspedig a magát vallásosnak minősítés igen jelentős emelkedése jellemzi. Meglepő, hogy már 1990-ben milyen sokan mondták magukat vallásosnak. Azóta az ilyen önjellemzés még általánosabbá vált. Tizenkét ország közül kilencben megszorodott azok száma, akik magukat vallásosnak tartják. A változás iránya ugyanaz 1990–1995/97, illetve 1995/97–1999 között, s az emelkedés eléri a 10-20 százalékot. Végeredményben (ha a régiók adatait összegezzük), a magukat vallásosnak valló emberek aránya jelenleg magasabb Kelet-, mint Nyugat-Európában.

Lehet, hogy a vallásosság számértékei némileg módosulnak, ha a kérdést másképpen tesszük fel, azaz ha magát a vallásosságot másképpen határozzuk meg. Maga a tendencia, legalábbis Magyarországon, ugyanaz marad. Talán még ennél is fontosabb, hogy hasonló tendenciát kapunk, ha nem a vallási önbesorolást, hanem a vallásosság egyéb megjelenési területeit, a hitet, vagy a vallás pszichikai szerepét vizsgáljuk. Hazánkban az elmúlt két évtizedben mindezek a területeken látványos emelkedésnek vagyunk tanúi (2. tábla).

2. tábla. A vallásosság különböző megjelenési módjainak gyakorisága a magyar felnőtt népességben 1980–1999 között, százalékban (Forrás: Európai Értékrend Vizsgálat)

Az adatfelvétel időpontja	1981	1990	1996	1999	1999. évi adatok az 1981. éviék arányában (%)
A megkérdezettek száma (N=)	1464	1320	650	1000	
Magát kifejezetten vallásosnak vallja	43,3	47,0	55,0	59,0	136,3
Hisz Istenben	55,6	54,9	66,2	68,1	122,5
Hisz az örök életben	17,2	23,0	38,8	32,8	190,7
Hisz a pokolban	11,6	14,9	21,9	20,1	173,3
Hisz a mennyországban	19,8	25,7	...	29,2	147,5
Békét és megnyugvást talál a vallásban	42,0	44,6	49,3	49,5	117,9

Az európai tendenciákra vonatkozó előbbi megállapításokkal nagyjából hasonló végkövetkeztetésre jutunk, ha a vallási megtérések és a hitehagyások száma adatait hasonlítjuk össze. Nyugat-Európában azok vannak többségben, akik korábban hittek, de ma már nem hisznek. Kelet-Európában többen vannak a megtértek, mint a hitüket elvesztettek. A két irányba mutató tendencia különösen a fiatalabb korcsoportokban rajzolódik ki élesen.

A vallási megtérések arányai önmagukban is figyelemre méltóak. Nyugat-Európában a konverziók arány egyik országban sem és egyik korcsoportban sem

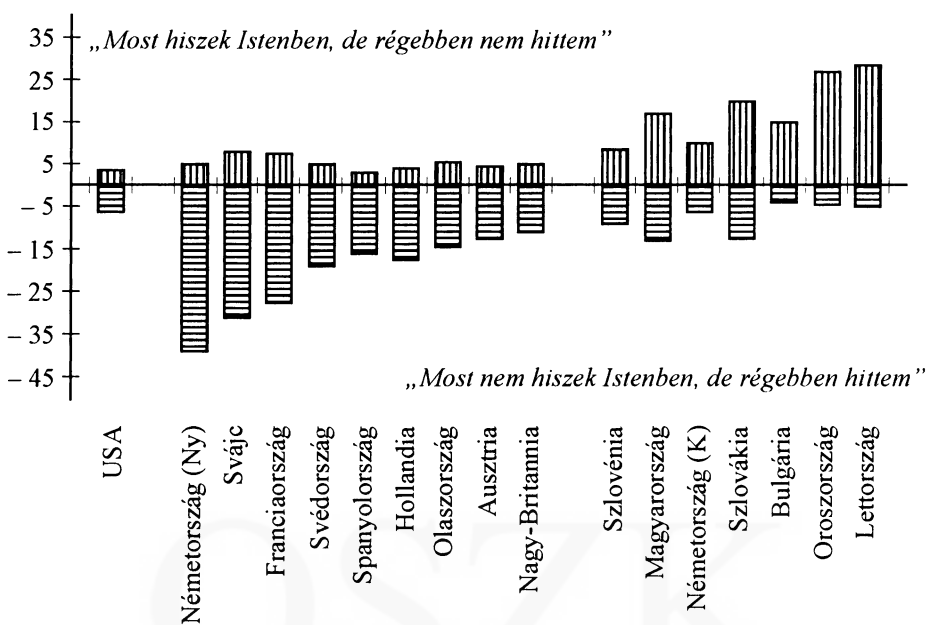
haladja meg a népesség egynegyedét. (Ez persze, a vallásosság korábbi elterjedtségének ismeretében, nem meglepő.) Kelet-Közép-Európában a – saját bemondásuk szerint – megtértek aránya esetenként a 40–50 százalékot is eléri. A fiatal felnőttek magas megtérési arányai meghaladják a többi korcsoportét (3. tábla).

3. tábla. A megtértek és a hitüket elhagyottak arányának különbsége; valamint a megtértek aránya az összes hívőkön belül, az USA és néhány nyugat- és kelet-közép-európai ország különböző korcsoportjaiban, százalékban. (Forrás: ISSP 1998)

Életkor (év)	A megtértek és a hitüket elhagyottak arányának különbsége (%)			A megtértek aránya az összes hívő között (%)		
	18–30	31–60	61–	18–30	31–60	61–
USA	–3,3	+3,1	–0,9	4,8	8,1	4,7
Ausztria	–14,6	–4,8	–5,7	12,8	8,0	4,4
Németország (volt NSZK)	–23,8	–13,9	–7,5	23,8	18,6	11,2
Nagy-Britannia	–8,6	–10,7	–4,3	9,5	9,3	7,1
Franciaország	–11,6	–10,0	–5,0	25,7	27,3	11,7
Olaszország	–4,9	–4,9	–1,8	8,5	4,7	1,8
Hollandia	–12,6	–13,2	–8,5	9,7	7,3	3,8
Spanyolország	–11,6	–6,9	–2,9	1,4	2,4	0,2
Svédország	–11,2	–5,2	–4,1	16,6	17,4	8,2
Svájc	–11,6	+0,2	–13,4	16,3	20,6	8,6
Súlyozatlan átlag	–12,3	–7,7	–5,9	13,8	12,8	6,3
Bulgária	+12,2	+14,7	–0,4	26,3	30,1	11,8
Csehország	+9,3	–2,5	–13,2	42,3	25,4	11,5
Németország (volt NDK)	+5,0	–12,1	–13,2	48,6	24,9	24,7
Magyarország	+4,5	–6,4	–6,6	29,7	16,0	4,0
Lettország	+27,1	+30,4	+10,8	50,3	46,4	16,8
Oroszország	+25	+26,5	+10,5	52,0	48,6	17,5
Szlovákia	+8,9	+5,2	0	32,9	23,6	12,7
Szlovénia	–1,7	–3,4	–17,6	12,8	8,8	2,2
Súlyozatlan átlag	+11,3	+6,6	–3,7	36,9	28,0	12,2

Az adatok néhány következtetést sugallnak: 1. A vallási változás, a változás irányától függetlenül, a leghatározottabban a fiatalabb korcsoportokban jelentkezik. (A tábla adataihoz azt is hozzá lehet tenni, hogy a különbségek a 18–30 éves korcsoporton belül is a fiatalabbak között erőteljesebbek.) A megtérések és a hitelhagyások mérlege – ami Csehországban, Németország Keleti Tartományában és Magyarországon az idősebb korcsoportokban vallási szempontból negatív – a fiatal felnőttek között mindenütt pozitívvá változik. 2. A világnézeti változások tendenciái nem azonosak Nyugaton és Keleten. 3. Az a tény, hogy a posztkommunista társadalmakban, különösen a fiatalabb korcsoportokban, magas a megtér-

rések aránya, a vallásosság tartalmának és stílusának megváltozásához is hozzájárulhat. 4. Az első és a második megállapítás összekapcsolásából egy további következtetésre jutunk (2. ábra).

2. ábra.

A hitre találás és az istenhit elvesztésének aránya, valamint e két érték különbsége az USA és néhány nyugat- és kelet-közép-európai ország 18–25 éves korcsoportjában, százalékban. (Forrás: ISSP 1998)

A kelet- és a nyugat-európai fiatalságot egymástól eltérő ideológiai irányultság jellemzi. Nyugat-Európában és az USA-ban a fiatal felnőttek körében általánosabb a vallásosság elhagyása, mint a vallásossá válás. Kelet- és Kelet-Közép-Európában ellenkező tendencia, a vallásossá válás a gyakoribb.

A fiatal és az idősebb nemzedék tendenciáinak eltérése Magyarországon nem kevésbé erős, mint másutt. Egészében úgy tűnik, hogy nálunk a jelen pillanatban a negyvenedik életévét elért generációban a vallásosság legfeljebb stabil, de a tíz évvel ezelőtti helyzethez képest inkább csökkenő tendenciát mutat. Ebben nem annyira az egyes emberek elvallástalanodása, hanem inkább a legidősebb és leginkább vallásos emberek elhalálózása játszik szerepet. A negyven év alatti generációban viszont az utóbbi tíz évben erőteljesen megemelkedett mind a magukat vallásosnak mondók, mind a – saját bemondásuk szerint – Istenben hívők, mind a vallásban békét és megnyugvást találók aránya (4. tábla).

4. tábla. 40 évnél fiatalabb, valamint 40 éves és idősebb felnőttek vallásosságának néhány mutatója 1990-ben és 1999-ben, százalékban. (Forrás: EVS 1999)

Az adatfelvétel időpontja	40 évnél fiatalabbak			40 évesek és idősebbek		
	1990	1999	1999 évi adat az 1990. évi arányában	1990	1999	1999 évi adat az 1990. évi arányában
A megkérdezettek száma (N=)	399	400		600	597	
Magát kifejezetten vallásosnak vallja	38,1	49,1	128,9	69,1	63,2	91,5
Hisz Istenben	43,9	54,4	123,9	78,8	72,0	91,4
Békét és megnyugvást talál a vallásban	28,2	33,8	119,9	62,9	55,9	88,9

A kelet-európai vallási megújulást alkalomadtán sajátos érveléssel szokták lebecsülni. Van, aki azt mondja, hogy az előző évtizedek mesterségesen kikényszerített alacsony szintű vallásossága, aminek oka nem a szekularizáció (azaz nem a társadalom önfejlődéséből kibontakozó elvilágiasodás), hanem a totalitárius politika volt, bizonyos értelemben matematikai szükségszerűségként teremtett (volna) olyan társadalmi feszültséget, ami megalapozta (volna) a vallási fellendülést. „Lentről csak felfelé vezethet az út.” Ez a hipotézis azonban túlságosan leegyszerűsítés. A kelet-európai vallásosság sehol sem csökkent le annyira, hogy ne csökkenhetne tovább. Ezért továbbra is kérdéses, hogy van-e olyan szempont, ami miatt a keleti és a nyugati vallási változások kiindulópontját lényegileg különbözőnek kellene tartanunk.

Társadalmi alkalmazkodás vagy kulturális iránykeresés?

Az előbbieknél meggondolkodtatóbb ellenvetés a szubjektív világnézeti önbesorolás és a vallásos (vagy nem vallásos) hitek és magatartások közötti eltérés lehetősége. Ez országokként különböző lehet, ám az országok közötti különbözőség értelmezését nehezíti, hogy azok egyéb adottságaikban is, mint például a civil társadalom fejlettségében, a modernizáció fokában, vagy a felekezeti arányok terén is eltérnek egymástól. Ezért itt csak néhány alapvető tapasztalat rögzítésére van mód. Kelet- és Kelet-Közép-Európa legtöbb országában mind a vallásgyakorlat, mind a vallási érzelmek alacsony – a nyugati országokban tapasztaltaknál alacsonyabb – szinten vannak. A hívő emberek százalékaránya Európa mindkét felén széles skálán oszlik el. A kontinens két nagy régiója között egyfelől jelentős eltérések, másfelől látványos hasonlóságok is vannak. Egy vonatkozásban mindenestre határozott különbség van Kelet- és Nyugat-Európa között. A hívő emberek száma egymással ellentétes irányba változik Keleten és Nyugaton.

Hiba lenne, ha Nyugat-Európában általános és folyamatos elvallástalanodást

feltételeznénk. Igaz viszont, hogy a vallásosság bizonyos időszakokban számos nyugat-európai országban egyértelműen és jelentős mértékben csökkent, a hívek létszámát egyes esetekben akár tíz vagy annál több százalékkal is csökkentve. Megfordítva, Kelet-Európában is vannak olyan országok, ahol az elmúlt évtizedekben csökkent az istenhívők aránya. A csökkenés azonban sehol sem éri el az öt százalékot. Ennél is fontosabb, hogy mi az a fő trend, ami a kelet-európai országok többségét jellemzi. Az elmúlt évtizedben, tizenöt korábban kommunista ország közül tízben, az istenhit a korábbinál általánosabbá vált. Az emelkedés esetenként igen jelentős. Ez az eredmény egybecseng a világnézeti önbesorolás terén megfigyeltekkel (5. tábla).

Persze az istenhitre vonatkozó bemondásos adatok sem a hit vagy a hitbéli változások igazán objektív bizonyítékai. De a vallással kapcsolatos közhangulat kifejeződése, hogy személyes hittel kapcsolatos mai nyilatkozatok gyakrabban utalnak istenhitre (vagy az istenhit szándékára), mint öt, tíz vagy húsz évvel ezelőtt. Az Európai Értékrend Vizsgálat adatai alapján azt tapasztaljuk, hogy Kelet- és Kelet-Közép-Európában a valláshoz fordulás a meghatározó tendencia, miközben Nyugat-Európában ugyanez legfeljebb kivételes esetként fordul elő.

Az egyházhoz fűződő viszony

A nyugati vallási változásokkal kapcsolatban a szakirodalom gyakran utal az egyházakkal való kapcsolatok feszült vagy már megszakadt voltára. Általános vélemény, hogy a jelenkori vallási hanyatlás legláthatóbb eleme, sőt talán lényege (s akkor nem is helyes „vallási” hanyatlásról beszélni!) az egyházak befolyásának és taglétszámának csökkenése (Davie 2000). Ez az értelmezés kevésbé alkalmazható Kelet-Európában. Itt az egyházak a társadalmi-politikai színtér olyan újonnan megjelenő szereplői, amelyek sok vitát váltanak ki, de erejük és befolyásuk eközben folyamatosan nő. Az viszont még nyitott kérdés, hogy a társadalom milyen szerepet akar adni az egyházaknak, s milyen funkciók betöltését várja tőlük. Az általuk elfoglalt új pozíció értelmezéséhez kikerülhetetlen az egyházak presztízsének a vizsgálata.

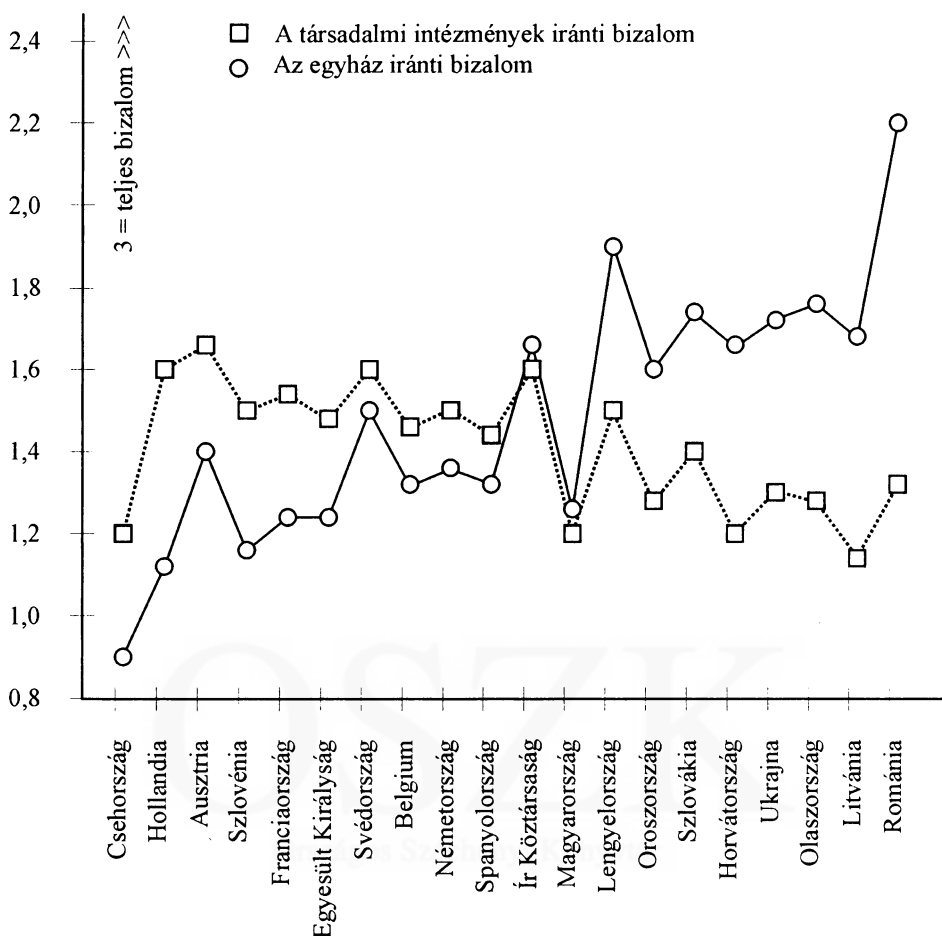
Az egyes országok polgárainak eltérő a véleménye a különböző társadalmi intézményekről. Az intézményrendszer egészébe vetett bizalom, vagy más szóval az átlagos intézményi bizalom⁶, viszont nem nagyon különbözik országonként. Ezt az országonkénti átlagot tekintjük kiindulópontnak, amihez az egyházba ve-

⁶ Az átlagos intézményi bizalom a fegyveres erőkhöz, az oktatási rendszerhez, a sajtóhoz, a szakszervezetekhez, a rendőrséghez, az országgyűléshez, a közigazgatásba, a társadalombiztosítási rendszerbe, az egészségügyi rendszerbe és az igazságszolgáltatásba vetett bizalom átlaga. A bizalmat négy osztállyal lehetett értékelni. Ezek: 0 = egyáltalán nem bízunk benne; 1 = nem nagyon bízunk benne; 2 = bízunk benne; 3 = nagyon bízunk benne.

5. tábla. Az istenhívők aránya négy különböző időpontban 1981–1999 között, néhány nyugat- és kelet-európai ország felnőtt népességében. (Forrás: EVS 1981, 1990, 1999, WVS 1995–97)

	1981	1990	1995– 1997	1999	A legrégebbi és a legújabb adat külön- sége (%)	A legújabb adat a leg- régebbi %-ában	A változás jellege
Írország	96,9	97,6	...	96,8	– 0,1	99,9	flyamatos
Portugália	...	89,4	...	5,5	+ 6,1	106,8	...
Olaszország	87,9	89,9	...	93,5	+ 5,6	106,4	flyamatos
Ausztria	...	86,7	...	87,4	+ 0,7	100,8	...
Spanyolország	91,5	85,4	90,9	86,7	– 4,8	94,8	hullámzó
Finnország	...	75,9	81,3	80,9	+ 5,0	106,6	hullámzó
Németország (volt NSZK)	79,6	77,6	74,5	76,7	– 2,9	96,4	hullámzó
Nagy Britannia	80,8	79,3	...	72,5	– 8,3	89,7	flyamatos
Belgium	85,9	71,2	...	71,9	– 14,0	83,7	hullámzó
Norvégia	72,8	65,0	68,8	...	– 4,0	94,5	hullámzó
Dánia	63,3	64,3	...	68,9	+ 5,6	108,8	flyamatos
Franciaország	65,4	61,9	...	61,4	– 4,0	93,9	flyamatos
Hollandia	70,9	64,6	...	59,5	– 11,4	83,9	flyamatos
Svédország	60,4	45,2	56,1	53,3	– 7,1	88,2	hullámzó
Lengyelország	...	97,5	...	97,1	– 0,4	99,6	...
Románia	...	...	96,8	96,3	– 0,5	99,5	...
Horvátország	...	...	80,8	91,6	+ 10,8	113,4	...
Litvánia	...	65,9	86,0	85,8	+ 19,9	130,2	...
Belorusz	...	...	77,8	82,9	+ 5,1	106,6	...
Szlovákia	...	73,2	81,6	82,9	+ 9,7	113,3	flyamatos
Ukrajna	...	...	76,5	81,7	+ 5,2	106,8	...
Lettország	...	58,3	73,6	79,5	+ 21,2	136,4	flyamatos
Oroszország	...	...	68,6	71,3	+ 2,7	103,9	...
Magyarország	55,6	65,4	66,2	67,2	+ 11,6	120,9	flyamatos
Bulgária	...	...	67,2	65,6	– 1,6	97,6	...
Szlovénia	...	62,7	64,3	65,2	+ 2,5	104,0	flyamatos
Észtország	...	...	51,8	50,7	– 1,1	97,9	...
Csehország	...	35,4	42,4	40,3	+ 4,9	113,8	...
Németország (volt NDK)	...	36,3	28,5	31,8	– 4,5	87,6	...

tett bizalmat viszonyítjuk. Ezen eljárást követve azt találjuk, hogy a nyugat-európaiak viszonylag kevésbé bíznak az egyházban. A kelet- és a kelet-közép-európaiak pedig, ellentétben a legtöbb nyugat-európai ország népességével, általában jobban bíznak az egyházban, mint más társadalmi intézményekben (3. ábra).

3. ábra.

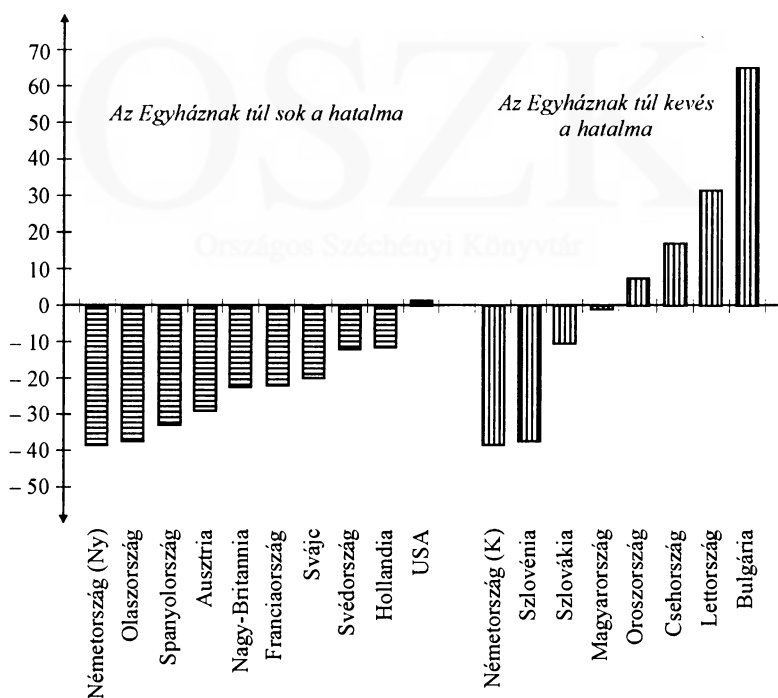
A társadalmi intézményekbe vetett átlagos bizalom és az egyházba vetett bizalom erőssége Nyugat- és Kelet-Közép-Európa egyes országáiban, 1999-ben. (Forrás: EVS 1999)

Mindkét régióban vannak kivételek. Az olaszok adatai eltérnek a nyugati, a kelet-németeké, a cseheké és a szlovéneké eltér a kelet-európai mintától. Az adatsor egésze ellenben kifejez bizonyos regionális különbségeket. Van néhány ország (Bulgária, Észtország, Magyarország), amelyekben az egyházba vetett bizalom nagyjából azonos az átlagos intézményi bizalommal. A többi, katolikus vagy ortodox kelet-európai országokban az egyházba vetett bizalom lényegesen nagyobb, mint a társadalmi intézményekbe vetett átlagos bizalom. Ezekben az országokban az egyház vagy a legnagyobb presztízzsel rendelkező intézmény (így Horvátországban, Litvániában és Romániában), vagy a társadalmi bizalom skálán az intézmények között a második, harmadik helyet foglalja el. Egyes országok-

ban (Lettországban, Lengyelországban és Ukrajnában) az oktatási rendszerbe vetett bizalom nagyobb, mint az egyházba vetett bizalom, más országokban (Szlovákiában és Oroszországban) a beléjük vetett bizalom vonatkozásában mind az oktatási rendszer, mint a fegyveres erők megelőzik az egyházat.

Az egyházak társadalmi elfogadottsága és a velük szembeni bizalom szoros összefüggésben van egyrészt az elvárásokkal, másrészt a társadalmi pozíció támogatásával (vagy elutasításával). A további összefüggések értelmezésekor persze figyelembe kell venni a közvélemény differenciáltságát. Az 1998. évi ISSP kutatásban jelentős csoportok képviselték azt a véleményt, hogy országunkban „az egyházaknak és vallási szervezeteknek (túl) sok hatalmuk van”, míg más csoportok inkább úgy vélték, hogy „az egyházaknak és vallási szervezeteknek (túl) kevés hatalmuk van”. A kétféle pozíció aránya vagy mérlege különösen sokatmondó adat (4. ábra).

A nyugat-európai országok (az idézett kutatásban szereplő minden nyugati ország!) népességének többsége az egyház hatalmát inkább (túl) soknak, mint (túl) kevésnek ítéli. A kelet-közép-európai régió közvéleménye kevésbé egységes. Itt olyan országok is vannak, amelyekben a társadalom többsége az egyházak hatalmát (túl) kevésnek ítéli.

4. ábra.

Az egyház hatalmát (túl) soknak és (túl) kevésnek tartók különbsége az USA, valamint néhány nyugat- és kelet-európai ország közvéleményében. (Országértékek és regionális átlagok százalékban. Forrás: ISSP 1998)

A kelet-európaiak jobban bíznak az egyházban, mint más társadalmi intézményekben. Ráadásul a régió több országának polgárai érzik úgy, hogy az egyháznak túl kevés a hatalma. Az ilyen állítások azonban mindaddig kétes értékűek, amíg nem tudjuk, hogy mit jelent az, hogy 'egyház'. Egy fél évszázadon át a legtöbb kommunista országban az egyház inkább volt misztika, mint valóság. Az egyházi élet korlátozott láthatóságával szemben ott volt a vallásellenes propaganda és az egyházi vezetés állami manipulálása.

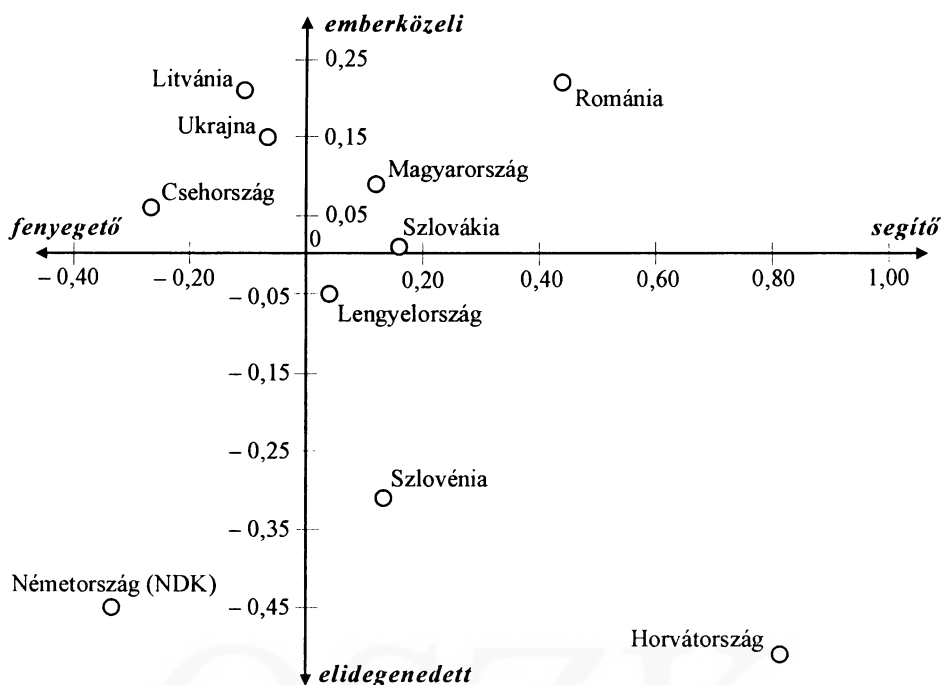
A posztkommunista társadalmaknak ma nosztalgiákból, a nyilvánosságtól mindaddig elzárt népi hagyományokból és egyes személyek mintaszerű tanúságtételéből kell az egyházzal való elképzeléseiket megfogalmazniuk. Ráadásul a pluralista demokráciák megszületésük pillanatában, egyik napról a másikra, új feltételek közé állították az egyházakat. Elvi álláspontok és társadalmi gyakorlatok ütköztek meg egymással és alakították az egyházzal való közgondolkodást.

Az egyház imázsának, a közgondolkodásban való képének, saját súlya van. Az „Aufbruch/New Departures” vizsgálat egyik témája az országokonkénti egyházkép felderítése volt⁷. Ennek érdekében egymással ellentétes állítások segítségével kellett az egyházat jellemezniük. A kapott eredmények zöme az értékelés két dimenzióját (két faktort⁸) jelöli ki, amelyeket a „segítő vagy fenyegető” és az „emberközeli vagy elidegenedett” címkékkel jelölhetünk.

Lehetséges, hogy a Nyugat másságához hasonlítva Kelet-Európán belül vannak hasonlóságok, azonban ami az egyház fogalmát és megítélését illeti, az egyes posztkommunista társadalmak ugyancsak különböznek egymástól. A csehek, a litvánok és az ukránok az egyházat emberközelinek, de mégis fenyegetőnek tartják. A lengyelek, szlovének és horvátok szemében az egyház lényegében segítő, de ugyanakkor elidegenedett intézmény. Az egyházzal szembeni rokonszenv a vizsgált tíz ország közül Magyarországon, Szlovákiában és Romániában a leginkább kifejezett. Ezen országok polgárai az egyházat emberközeli és segítő intézménynek ítélik. Általánosan negatív vélemény csak a kelet-németekben él az egyházzal. Ők az egyházat elidegenedett és fenyegető intézménynek tartják (5. ábra). Az értelmezést azonban megnehezíti az a tény, hogy az egyház fogalmának kitöltése meglehetősen független az egyház társadalmi presztízsének nagyságától. Mégsem kétséges, hogy mind az egyik, mind a másik információ olyan tájékoztatás, amely az egyházak és az általános politika szempontjából is fontos és hasznos lehet.

⁷ Annak érdekében, hogy az egyháztagság vagy felekezetenkívüliség problémáját kikerülje, az „Aufbruch/New Departures” arról az egyházzal való érdeklődött, amelybe a megkérdezett személy beleszületett, vagy annak híján (felekezeten kívüliek esetében) a megkérdezett édesanyjának egyházáról.

⁸ A két faktor azonban az összes szórásnégyzetnek csak 53,4 százalékát magyarázza.

5. ábra.

Tíz kelet-közép-európai ország relatív pozíciója aszerint, hogy polgárai mennyire tekintik az egyházat (a) fenyegető vagy segítő, és (b) emberközel vagy elidegenedett intézménynek. (Faktortöltések átlagértékei. Forrás: Aufbruch/New Departures 1998.)

Kételyek és kérdések

Kelet-Közép-Európában három vonatkozásban egyértelmű a „vallási megújulás”. A régióhoz tartozó legtöbb ország polgárainak többsége vallásosnak tartja és mondja magát, egyes esetekben éles ellentétben a kommunizmusból visszamaradt nem vallásos felső rétegekkel. A második újdonság, hogy a vallás a közvélemény és a média kiemelt fontosságú témájává vált. Végül, az egyházak befolyásos, ám nem ritkán vitatott társadalmi pozícióra tettek szert, vagy ilyent őriztek meg. Ez az összkép eltér a nyugati demokráciákból ismert tendenciáktól.

A demokráciához való visszatérés és ezen belül a vallás üldözöttségének és adminisztratív korlátozásának a vége új társadalmi-kulturális helyzetet teremtett. A változások differenciáltsága és rendezetlensége bizonytalanná tesz abban a kérdésben, hogy mi az összefüggés a politikai szabályozás és az egyéni vallásosság között. A jelzett folyamatok értelmezése további erőfeszítéseket igényel.

Az első magyarázatot igénylő kérdés, hogy mi okozza a vallásosságnak és a vallási változásnak a régió belüli sokféleségét? Sokféle hipotézis kísérletezik a válasszal. A túl sok magyarázat azonban a bizonytalanság jele is lehet. A jövő ku-

tatására marad az a feladat, hogy az egymással versenyző indoklások értékét meghatározza.

Lehetséges, hogy a magyarázatot a múltban kell keresni. Az olyan politikai és kulturális központok, mint Bécs és Budapest, meglehetősen korán szekularizálódtak. Velük és alkalmasint az idegen uralommal szemben a régi birodalmak etnikailag és politikailag ellenzéki perifériája mindenekelőtt az egyház struktúráira és hagyományára támaszkodott. Ennek a logikának megfelelően az imperiális központok körül megmaradt országmagok szekularizáltabbak, az 1920-ban létrejött új utódállamok kultúrája és nemzeti önazonossága erőteljesebben vallásos (Spohn 1998).

Az adatok a felekezeti egyneműségnek vagy sokféleségnek és a vallási hagyományok meghatározó szerepének jelentőségét is nagy biztonsággal dokumentálják. A vallási-felekezeti homogenitás segítette megőrizni a vallás magától értetődőségét – s magát az általános vallásosságot. Vele szemben a felekezeti megosztottság magában hordozza a vallási relativizálódás csíráját és elindítja a hagyományos és egynemű vallási kultúra szétaprózódását (Tomka 1996). A kommunista kort megelőző vallásosságnak vagy elvallástalanodásnak is minden jel szerint maradandó nyomai vannak (Zulehner 1994).

Egy politikai érvelés szerint a totalitarizmus különböző alakot öltött és a vallási életet is eltérő módon és mértékben pusztította az egyes országokban. Pollack (1998) azt véli, hogy ahol erősebb volt az üldözés, ott jobban pusztult a vallásosság. (A jelen dolgozat szerzője az ilyen direkt meghatározottságot vitatja.) Egyházkutatók a klérus, főként a hierarchia önbizalmát és a pártállammal szembeni határozottságát – vagy annak hiányát – tartják a meghatározó tényezőnek. Szerintük a tárgyaló püspökök ártottak egyházuknak és a vallásosság megőrzésének (Nielsen 1991). Végül néhány szerző az egyházpolitika nemzetközi vonatkozásainak fontosságát említi, a Vatikánnak mind a szovjet rendszer megbuktatásában, mind a kelet-európai vallásosságnak nagy szerepet tulajdonítva (Dupuy 1980, Luxmoore, Babiuch 1999, O'Grady 1995, Stehle 1993). (A jelen szerző viszont egyáltalán nem lát olyan tényeket, amelyek az utóbbi feltételezést alátámasztanák.)

A szociológiai gondolkodáshoz közelebb álló megközelítés a „kommunista modernizáció” koncepciója, amely arra vonatkozik, hogy a totalitárius politika miképpen avatkozott be a társadalmi differenciálódás folyamataiba. Eszerint a fel fogás szerint a kommunista centralizmus felszámolta a megszületőben levő civil társadalom szerkezetét és megakadályozta a társadalom pluralizálódását. A merrev tervgazdaság megszüntette a gazdaság autonómiáját. A rendőrállam korlátozta a személyes szabadságot. Egy szóval, a gazdaság és a társadalom mesterséges szabályozása szembekerült az emberek egyéni törekvéseivel, társadalmi anómiát – azaz rend- és rendezettség nélkülséget – teremtett, és társadalmi problémákat okozott. Ennek a kifejtetnek a társadalomszerkezeti és mentális részéhez tartozik

a család stabilitásának felbomlása, a stresszbetegségek szaporodása, az öngyilkossági ráta, az alkoholizmus és a bűnözés arányának megemelkedése, és megfordítva a várható élettartam megrövidülése (Kopp, Skrabski 1989). A változások kulturális dimenziójába tartozik a hagyományos minták, közöttük a vallás, folyamatosságának megszakadása, valamint dezintegrációja, az új viselkedési és érték-minták kialakítására való képtelenség (Hankiss 1989, Tomka 1991). Az előbbi tézist a jelen adatok annyiban támasztják alá, hogy segítségükkel negatív korreláció mutatható ki a vallásosság és a kelet-európai modernizáció szintje között, ahol a modernizációt a gazdaság, a demográfia, az információhoz való hozzájutás és az oktatás dimenziójában mérték (Tomka, Zulehner 2000a).

A problémák második csoportjába az a kérdés tartozik, hogy az élettörténet vagy/és a generációhoz tartozás mennyiben és miképpen befolyásolja a kelet-európai vallási változás mikéntjét? Számos tézis és bizonyíték ismeretes arról, hogy az életkor és a generációhoz tartozás milyen szerepet játszik a nyugati társadalmakban a világnézet befolyásolásában. Az uralkodó felfogás szerint az 1945 előtt születettek „hiánytársadalomba” szocializálódtak, s az ennek megfelelő – egyrészt anyagi és „gyűjtögető”, másrészt hagyományörző és konzervatív – alapvető beállítottságukat nem képesek levetkőzni. A 45-után született (vagy más megközelítésben a „68-as”) nemzedék viszont a jóléti és mobil társadalom gyermeke „posztmaterialista” értékrenddel és permisszív beállítottsággal (Inglehart 1989, 1997, Roof, Carrol, Roozen 1995, Tomka 1999a). Kelet- és Kelet-Közép-Európában a mérvadó történelmi tapasztalatok nem annyira a háború utáni újjáépítés és az 1968-as forrongó hangulat, hanem az 1948-as kommunista hatalomátvétel, a sztálinizmus, az államszocializmusba való beleszületés és beleszocializálódás, valamint a kommunizmussal való konfrontálódás 1968 előtt és után egyaránt. Az egész régióra alkalmazható történelmi szakaszolást nehezíti, hogy ugyanazok a történelmi folyamatok az egyes országokban bizonyos időkülönbségekkel következtek be. Ma viszont a fiatalok körében a régióban mindenütt erőteljesebb vallási érdeklődés tapasztalható, mint az idősebbek között. A fiatal felnőttek körében megfigyelhető vallási fellendüléssel számos országban a középkorú nemzedék ezzel ellentétes tendenciája áll szemben: a vallásosságnak a kilencvenes évek elejétől látható visszaesése, alkalmasint az antiklerikalizmus erősödésével párosulva. Egészében azonban a vallási változás és az életkor közötti kapcsolat Kelet-Közép-Európában még meglehetősen felderítetlen terület.

A felekezetiiség egy további dimenziót képez. Egyfelől tény, hogy az egyes felekezeti hagyományok különböző módon határozták meg és különbözőképpen írták elő a vallásosságot és annak az egyéni és a társadalmi életben való megjelenését. Másfelől a felekezeti egyneműség vagy a többfelekezetűség mind a vallás magától értetődőségének erős determinánsa, mind pedig a vallási exkluzivizmus vagy inkluzivizmus (azaz a más meggyőződésűek elutasításának vagy elfogadásának) meghatározója. Egy harmadik tény, hogy nem minden vallás vizsgálatára

rendelkezünk szociológiai módszerekkel és eszközökkel. A társadalomtudományilag még feltáratlan területek közé nemcsak az új vallások és a szekták tartoznak, hanem például a pravoszlávia is. A vallásszociológia szemléletmódja és módszertára modern, individualista, protestáns kultúrájú közegben fejlődött ki, s alkalmazhatósága ezért joggal kérdőjelezhető meg a közösség-típusú, a modern kornak még éppen csak a küszöbére elért, katolikus vagy ortodox többségű kelet- és kelet-közép-európai társadalmakban. Mindez ahhoz a furcsa helyzethez vezet, hogy adataink tömegével vannak, de nem vagyunk abban bizonyosak, hogy valóban ezek-e a legfontosabb mutatók.

Egy negyedik téma a jelenlegi vallási változásokon belül feszülő divergenciából, különböző irányú fejlődésből adódik. Jelentős mértékben emelkedik a magát vallásosnak minősítés és annak nyilvános képviselete, de ezzel nem tart lépést sem a hit növekedése, sem a vallási meggyőződés által meghatározott magatartás. A hitek világában is jelentős ellentmondásosságok vannak. Vajon a jelenlegi kelet-európai vallási fellendülés inkább egy kulturális rendszer, egy társadalmilag rögzített rendezőelv átvétele, vagy a személyes gondolkodásmód megváltozása? Vagy talán egyszerűen társadalmi-kulturális alkalmazkodásról lenne szó? Persze a válaszok országról országra különbözőek lehetnek. Mindenképpen el kell gondolkodni azon, hogy a legtöbb posztkommunista országban jóformán teljesen hiányzik, vagy legalábbis csak nyomokban létezik egy olyan társadalmi szabályozás vagy intézmény, amely képes lenne meghatározni és amely hatékonyan közvetíteni tudná, hogy mi az „igazi”, „hiteles” vallás és vallásosság. A legtöbb kelet- és kelet-közép-európai ország népességének zömében a vallási szocializáció nem működik. A vallási szervezeteken, közösségeken és egyházközségeken vagy gyülekezeteken belüli nem hivatalos kapcsolatok rendszere a hívek szűk csoportjaira korlátozódik és nem nyitott az újonnan jöttek előtt. Végeredményben tehát egyfelől ott van a vallás iránti igény és keresés, másfelől azonban az ebből eredő erőfeszítés nem tud sem a hagyományra támaszkodni, hiszen az lepusztult, sem pedig az egyházra, mert az gyenge, s nem tart lépést a korral – legalábbis a fiatal emberek megítélése szerint. A vallás tartalmi (értékrendi, önállóságra ösztönző és magatartásformáló), valamint formai (a társadalmi hagyományokat, szabályozásokat és modelleket kifejező) jellege közötti kapcsolat alakulása a jövőbeli kutatás egyik izgató kérdése.

Ugyanehhez a kérdéskörhöz tartozik a vallásosság és a hazafiság (és a nacionalizmus) viszonya. Számos kelet-közép-európai országban igaz, hogy a vallásosság pozitívan korrelál (ha az egyik nő, akkor a másik is nő) mind a társadalmi integrációval és a társadalom fejlődésébe vetett bizalommal, mind a nemzeti büszkeséggel, hazafissággal és nacionalizmussal, de negatívan korrelál (ha az egyik nő, a másik csökken) az individualizmussal és az anti-autoriter beállítottsággal (Tomka, Zulehner 2000a). Ennek láttán felmerülhet a kérdés, hogy az itt és most tapasztalható vallási éledés vajon inkább a társadalmi, semmint az egyéni identi-

tást érinti? Inkább a társadalmi helymeghatározás eszköze és jele, s csak kevésbé személyes irányvétel, s talán egyáltalán nem az egyéni szabadság és fejlődés megvalósulása?

A jelenkori kelet-európai vallási változások személyes és társadalmi természetének feltárása olyan feladat, aminek zömét még a jövőben kell megoldani.

Irodalom

- Aračić, Pero–Crpić, Gordan–Nikodem, Krunoslav: Vjerska situacija u Hrvatskom tranzicijskom društvu prema istraživanju „Aufbruch” (2000) *Vjesnik Đakovačke i Srijemske Biskupije*. 12. 775–815.
- Bellah, Robert N. (1970) *Beyond Belief. Essays on Religion in a Post-Traditional World*. New York, Harper & Row.
- Bociurkiw, Bohdan R.–Strong, John W. (ed.) (1975) *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe*. London, Macmillan.
- Borowik, Irena (ed.) (1999) *Church-State Relations in Central and Eastern Europe*. Kraków, Nomos.
- Borowik, Irena–Babinski, Grzegorz (ed.) (1997) *New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe*. Kraków, Nomos.
- Borowik, Irena–Tomka, Miklós (ed.) (2001) *Religion and Social Change in Post-Communist Europe*. Kraków, NOMOS
- Bruszt, László (1989) „Without us but for us”? Political orientation in Hungary in the period of late paternalism. In: Somlai Péter (ed.) *Changing Values in Hungarian Society. Research Review on Hungarian Social Sciences*. Granted by the Government ’89. 2. 59–80.
- Davie, Grace (2000) *Religion in Modern Europe*. Oxford, Oxford University Press.
- Dupuy, André (1980) *La diplomatie du Saint Siege*. Paris, Tequi.
- Ester, Peter–Halman, Loek–de Moor, Ruud (ed.) (1994) *The Individualizing Society*. Tilburg, Tilburg University Press.
- Gereben Ferenc–Tomka Miklós (2000) *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest, JTMR Kerkai Jenő Egyházszociológiai Intézet.
- Gönner, Hannes (1996) *Die Stunde der Wahrheit*. Frankfurt, Peter Lang.
- Greeley, Andrew (1994) A Religious Revival in Russia. *Journal for the Scientific Study of Religion* 33. 253–272.
- Grubišić, Ivan (ed.) (1997) *Crkva i država u društvima u tranziciji*. Split, Knjižnica Dijalog.
- Halman, Loek (2001) *The European Values Study. A Third Wave*. Tilburg, WORC – Tilburg University.
- Hankiss Elemér (1989) *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi.
- Inglehart, Ronald (1989) *Cultural Change*. Princeton, Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (1997) *Modernization and Postmodernization*. Princeton, Princeton University Press.
- Kopp Mária–Skrabski Árpád (1992) *Magyar lelkiállapot*. Budapest, Végeken Alapítvány.

- Kotiranta, Matti (ed.) (2000) *Religious Transition in Russia*. Helsinki, Kikimora Publications.
- Luckmann, Thomas (1967) *The Invisible Religion*. New York, Macmillan.
- Luxmoore, Jonathan–Babiuch, Jolanta (1999) *The Vatican and the Red Flag*. London – New York, Geoffrey Chapman.
- Maslauskaitė, Ausra–Navickas, Andrius (1999) Religion und Kirche in Litauen. In: Tomka, Maslauskaitė, Navickas, Tos, Potocnik (1999) 135–232.
- Nielsen, Niels (1991) *Revolutions in Eastern Europe*. New York, Maryknoll.
- O'Grady, Desmond (1995) *The Turned Card. Christianity before and after the Wall*. Leominster, Dove.
- Pollack, Detlef (1998) Einleitung. Religiöser Wandel in Mittel- und Osteuropa. In: Pollack, Borowik, Jagodzinski (1998), 9–52.
- Pollack, Detlef– Borowik, Irena–Jagodzinski, Wolfgang (hrsg.) (1998) *Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost- und Mitteleuropas*. Würzburg, Ergon.
- Prudky, Libor–Aračić, Pero–Nikodem, Krunoslav–Sanjek, Franjo–Zdaniewicz, Witold–Tomka, Miklós (2001) *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Tschechien, Kroatien, Polen*. Ostfildern, Schwabenverlag.
- Roof, Wade, Clark–Carrol, Jackson W.–Roozen, David A. (ed.) (1995) *The Post-War Generation and Established Religion*. Cross Cultural Perspectives. Boulder, Westview.
- Spieker, Manfred (1992) *Vom Sozialismus zum demokratischen Rechtsstaat*. Paderborn, Schöningh.
- Spohn, Willfried (1998) Religion und Nationalismus: Osteuropa im westeuropäischen Vergleich. In: Pollack, Borowik, Jagodzinski (1998), 87–120.
- Stehle, Hansjakob (1993) *Gehemdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten*. Zürich, Benziger.
- Tomka, Miklós (1995) Európa változó (?) értékrendje. *Mérleg* 1995. 3. 333–343.
- Tomka, Miklós (1991) Secularization or Anomy? *Social Compass* 38. 1. 93–102.
- Tomka, Miklós (1996) Changes in the Structure of Denominations in East and Central Europe. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association. Special Issue* 88–103.
- Tomka, Miklós (1999a) Individualism, A Change in Values, The Experience Society: Converging Trends in Sociology. 25–35. In: Junker-Kenny, Maureen–Tomka Miklós: Faith in a Society of Instant Gratification. London, SCM Press – Maryknoll, Orbis Books (*Concilium* 1999. 4.).
- Tomka, Miklós (1999b) Religion und Kirche in Ungarn nach dem Ende des Kommunismus. In: Tomka, Zulehner (1999) 21–133.
- Tomka, Miklós–Zulehner, Paul M. (1999) *Religion in den Reformländern Ost(Mittel)-Europas*. Ostfildern, Schwabenverlag.
- Tomka, Miklós–Zulehner, Paul M. (2000a) *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(Mittel)Europas*. Ostfildern, Schwabenverlag.
- Tomka, Miklós–Zulehner, Paul M. (ed.) (2000b) *Religion During and After Communism*. London, SCM Press, (*Concilium* 2000. 3.)

- Tomka, Miklós–Maslauskaitė, Ausra–Navickas, Andrius–Toš, Niko–Potočnik, Vinko (1999) *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Ungarn, Litauen, Slowenien*. Ostfildern, Schwabenverlag.
- Toš, Niko et al. (1999) *Podobne o cerkvi in religiji (na Slovenskem v 90-ih)*. Ljubljana FDV-IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Toš, Niko–Potočnik, Vinko (1999) Religion und Kirche in Slowenien. In: Tomka, Zulehner, (1999) 233–357.
- Zdaniewicz, Witold–Zembruski, Tadeusz (ed.) (2000) *Kościół i religijność polaków 1945–1999*. Warszawa, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC.
- Zulehner, Paul M. (hrsg.) (1994) *Kirchen im Übergang in freiheitliche Gesellschaften*. Wien, Pastorales Forum.
- Zulehner, Paul M.–Denz, Hermann (1993) *Wie Europa lebt und glaubt I–II*. Düsseldorf, Patmos.

Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában*

Történelmi visszapillantás

A vallás (vallásosság, felekezet, egyház) és a nemzeti identitástudat (nemzeti kultúra) történelmi kapcsolata olyan evidencia, amely a kelet-közép-európai térség valamennyi országában – amint ez az egyes országokról (a címben jelölt témáról) szóló, és alább idézendő jelentésekből is kitűnik – máig elhatóan erős hangsúlyt kapott. Van olyan vélemények, amelyek ezt a kapcsolatot „természetesnek” és rendkívül tartósnak tekintik: „A hit, a nemzeti értékek és a kereszténység közötti viszony, természetes kapcsolatként jelenik meg, s ez a összefüggés oly régóta áll fenn, amióta nemzetek léteznek a történelemben” (Skorowszki, H.: 1.) A lengyelországi véleményhez csatlakozik egy horvátországi is: „Horvátországban az Egyház gondoskodó anyaként őrzi és védelmezi a horvát nép ezeréves kulturális patrimoniumát” (Šanjek, F. – Kraljevič, T.: 41.). Számos példát hozhatnánk fel a térség népeinek távolabbi múltjából, irodalmából és történeti szimbólumtárából (ilyen például a török fenyegetés ellen több nép által is használt „kereszténység védőpajzsa” motívum), amelyek az adott közösség előtt álló történelmi kihívást mint nemzeti feladatot krisztianizálták és szakralizálták. (Lásd bővebben kötetünkben Kósa László tanulmányát!)

Az utóbbi két évszázadban a közép-európai térség történetében különösen sok olyan esemény adódott, amely – sokszor a nemzeti identitás *veszélyeztetése* révén – végül annak *megerősítését* motiválta. A 18–19. század fordulóján és a 19. század első felében, a nemzeti ébredés korszakában az önidentifikáló gesztusok, a kulturális és/vagy politikai emancipációt célzó törekvések gyakran jelentkeztek vallási köntösben; különösen akkor, ha az adott nemzet felekezeti szempontból eltért környezetétől. A nemzeti identifikáció szükségletét a térség népeinek egymás közötti vetélkedése is fűtötte, de főleg a keleti és nyugati nagyhatalmak (Oroszország, Poroszország, a Habsburgok Ausztriája) között őrlődve próbálták önálló állami létre, nagyobb függetlenségre stb. szert tenni. Ezeknek a mozgalmaknak nem egyszer egy-egy felekezet papjai voltak a fő ideológusai és értelmiségi élharcosai (mint például a román görög katolikus egyház Erdélyben).

* Az András Máté–Tóth und Pavel Mikluščák: *Kirche im Aufbruch* (Ostfildern 2001, Schwabenverlag) c. kötetben megjelent Religion und Nationale Identität c. tanulmány némileg átdolgozott, magyar nyelvű változata. A hivatkozott kéziratot jelentések a címben jelzett témának – az ún. Aufbruch projekt keretében készült – egy-egy országra vonatkozó összefoglalásai.

A két világháború közötti időszak a térség népeinek többsége számára megvalósította az önrendelkezés állami kereteit, míg másokat (köztük Trianon magyarjait) épp ekkor taszította a kisebbségi sors alárendeltségébe. Az előbbiek az identitás kialakításának küzdelmes korszaka után a *megtalált* (és politikailag is realizált) nemzeti azonosság megerősítéséhez, ünnepélyes hangsúlyozásához hívták segítségül az egyházat (jórészt a római katolikus egyházat). A kisebbségbe került népcsoportok viszont most kezdték el (vagy folytatták) a nemzettudat és vallásosság identitást oltalmazó, vállvetett küzdelmét.

A kommunizmus, mint (a néhai Szovjetunió népei mellett) a kelet-közép-európai népek nagy közös „élménye”, a *közös fenyegetettség* révén egymáshoz „préselte” a vallásosságot és a nemzettudatot. „A létező szocializmus időszakát többek között a nemzeti kultúra értékeit fenyegető veszély jellemezte. A kultúrát kizárólag politikai célokra használták. A nemzeti kultúra értékeinek fenyegetettsége párhuzamosan a vallásosság fenyegetettségét is jelentette, így ebben az időszakban a nemzeti kultúra és a vallásosság szoros szimbiózisáról beszélhetünk. A vallásosság, a nemzeti kultúra értékeinek őrzőhelyévé vált.” (Skorowski, H.: 11–12.)

Tudvalevő, hogy a kommunizmus elleni forradalmi megmozdulások (nemcsak a lengyelországi felkelésekre, hanem az 1956-os magyar forradalomra is gondolunk) ugyancsak párhuzamosan szerepeltették a nemzeti és a vallási szimbólumokat, valamint követeléseket. Erdélyi szerzőnk sem tartja véletlennek, hogy a kisebbségeivel szemben türelmetlen Ceaușescu-féle Romániában „a nemzeti identitás megjelenítésére irányuló törekvések, illetve az egyház működése egyaránt tiltás és retorzió hatálya alá esett.” (Bíró, A. Z.: 1.) A közös üldöztetést lezáró 1989-es fordulat utáni felszabadultság-érzetnek ugyancsak volt a két fogalmat összeforrasztó, együttesen piederstálra emelő hatása: „a posztkommunista országokban, s ezen belül különösen Romániában, az egyház és a nemzeti identitás rehabilitációs törekvései egy olyan általános kontextust képeznek, amelyben feltétlenül érdemes a nemzeti identitás és a vallás kapcsolatát vizsgálni.” (Bíró, A. Z.: 2.).

A horvátországi szerzők egyenesen a nemzeti szimbólummá vált katolikus egyházzal beszélnek, és annak rendszerváltás utáni kiegyensúlyozó szerepéről írnak: „A horvát nép egyháza, a megszálló, nemzetidegen rezsimek idején, a horvát nemzeti egység és a szabadság oázisa volt. Az egyház az első szabad többpárt-rendszeri választásokat követően a nemzet minden forrongó ügyében megtartotta az objektív döntőbíró szerepét.” (Šanjek, F. – Kraljevič, T.: 42.)

Erre a kiegyensúlyozó, nyugtató szerepre nagyon is szükség volt (vagy szükség lett volna) a rendszerváltoztató kilencvenes évek forгатagában. Nemcsak a hirtelen támadt politikai pluralizmustól és a piacgazdaságtól bizonytalanná és zavarodottá vált, jövőképüket és állásukat veszített rétegek megnyugtatója, hanem a délszláv térségben fegyveres konfliktussá fajult nacionalista indulatok lehűtése

céljából. Mint ahogy ezt a horvát főpap (sajnos nem túl eredményes) kísérlete is példázza: „A zágrábi érsek, Franjo Kuharić bíboros, 1991. augusztus 15-én Marja Bistricában hangsúlyozta, »nem szabad, hogy patriotizmusunk rasszista, imperialista, sovinszta legyen, (...) ha ellenfeleim felgyűjtják a házam, én nem gyűjtöm fel az övékét.«” (Šanjek, F. – Kraljevič, T.: 39.)

Identitástudat, nemzeti identitás

Talán már az eddigiekből is kitűnt, hogy amikor vallásról és nemzeti érzésről beszélünk, korántsem csak a transzcendens világhoz és egy tágabb emberi közösséghez való konkrét viszonyról van szó, hanem az identitástudat gazdagon strukturált hálójáról, amelyet a kultúra különböző szálaiból szőttek. Itt az ideje, hogy alaposabban szemügyre vegyük a maga összetettségében az *identitástudatot*, vizsgálódásunk kulcsfontosságú fogalmát. Jellemzőnek mondható, hogy ezt a fogalmat annak a modern kornak a tudományossága vetette felszínre (Erikson, E. H., 1950), amelyet – meglazult közösségi és megzavarodott értékkapcsolódásai miatt – sokan jellemeznek identitászavarral.

Luxembourg városának központjában található egy XV. századi ház, egy fel-felújított régi felirattal: „Mir wölle bleiwe wat mir sin”. Ez mai magyar nyelven azt jelenti, hogy „azok akarunk maradni, amik vagyunk”. A mondat jól ragadja meg az identitástudat egyik nagyon fontos sajátosságát, amelyre különösen a kisebb népek, a kisebbségben, alávetettségben, veszélyeztetettségben élő közösségek (és nem csak a luxemburgiak) nagyon fogékonyak: a *fennmaradásra* való törekvést, a vágyat a *lényegesnek ítélt sajátos jegyek és kultúra megőrzésére*, ami végül is lehetővé teszi, hogy a személyek és közösségek *tartósan* azonosak maradhassanak önmagukkal. (Mindez természetesen nem jelent okvetlenül *minden* változástól való elzárkózást!) A tartósságérzet óhajta viszont feltételezi annak előzetes tisztázását, hogy melyek azok a megőrzésre érdemes *fontos jegyek*, vagyis hogy *milyenek* kívánunk megmaradni: tehát hogy *kik vagyunk, mik vagyunk, mik a gyökereink*, milyenek a jövőre vonatkozó elképzeléseink. Vizsgált fogalmunk ezekre és ezekhez hasonló más kérdésekre igyekszik válaszolni.

Az identitástudatot – egy virtuális *térbeliségben* – „vertikálisan” és „horizontálisan” egyaránt rétegzett fogalomnak tartjuk. Az önmeghatározás *vertikális* mozzanataként az egyén elhelyezi magát a lépcsőzetesen emelkedő (vagy koncentrikus körökként táguló) társadalmi erőterben, tisztázza, hogy milyen kapcsolatokat, milyen kötődéseket épít ki (vagy fogad el) a társadalmi közösségek különböző szintjeivel, kezdve a családdal – a lokális, generációs, szakmai stb. csoportokon, a vallási (felekezeti) és nemzeti közösségen át –, egészen az emberiségig, illetve a transzcendensig. Ezek a szintek nem különülnek el élesen egymástól, jó esetben harmonikusan egymásra épülnek, már csak azért is, mert – szintén jó eset-

ben – a családi szocializáció értékrendje átsugárzik a többi szinttel való kapcsolatra is.

A virtuálisan térbeli identitás másik – *horizontális* – megközelítési módja arra törekszik, hogy a fenti közösségekhez való viszony „egymás mellett” elhelyezkedő különböző „*színtereit*”, dimenzióit mutassa be. Ilyenek pl. a nemzeti hovatartozás értelmi-érzelmi megélése, a csoport-önkép, a kulturális és a vallási identitástudat stb.

Az identitástudatnak továbbá – a virtuális térbeliség mellett – van egy *időbeli* dimenziója is, amely az (egyéni, családi, lokális, nemzeti) múlttal kapcsolatos tudati képektől és elbeszélésektől – a jelenen át – a jövőről alkotott elképzelésekig terjed.

Az alábbiakban a „vertikális” szintek közül a *nemzeti identitás* fogalmát emeljük ki, amelyet Pataki Ferenc így definiált: „A nemzeti identitás én-rendszerünknek az az összetevője, amely a nemzeti-etnikai csoporthoz (kategóriához) tartozás tudatából és élményéből származik – ennek minden értékelő és érzelmi mozzanatával, valamint viselkedési diszpozíciójával egyetemben.” (Pataki, F., 1997:177.)

Még valamit meg kell jegyeznünk. A szakirodalom, a kutatási gyakorlat és a társadalmi „közbeszéd” egyaránt sejteti, hogy az identitás problematikáját áthatja az ideológia: egyfelől a partikulárisnak (és immár korszerűtlennek) tekintett (nemzeti) identitásoktól, illetve a nemzet fogalmától való idegenkedés, másfelől a kérdés túlzottan emocionális, esetleg kirekesztő kezelése. Az „identitás” üzenetében eleve rejtőzik egy *konzervatív vonás* (‘tisztázzad, hogy ki vagy és tartsd magad értékeidhez’) – és ezt többen nem tudják összeegyeztetni egy modern (vagy posztmodern) diskurzussal. Akik így gondolkodnak, nem veszik kellőképpen figyelembe, hogy a kommunizmus identitást romboló (pontosabban a családi, lokális, szakmai, felekezeti, nemzeti stb. identitásokat *alattvalói* identitássá átformálni akaró) évtizedek után a posztkommunista társadalmak joggal és indokkal próbálják „újranövesztetni” megsebzett identitásaikat (még ha ezek az újranövesztési kísérletek néha túl is burjánzanak). A téma ideológiai túlfűtöttsége ellen úgy védekezhetünk, hogy az identitástudat imázsát nem saját előítéleteinkből, hanem – szociológiai módszerekkel – a hétköznapi emberek tudatában élő kép alapján állítjuk össze. (Természetesen ebben a tudati képben is bőven akadnak ideologikus elemek, de ezeket legalább nem a kutató viszi be a rendszerbe.)

Az alábbi megállapítások mögött empirikus (kérdőíves és mélyinterjú) kutatómunka tapasztalatai állnak. (Részletesebben lásd: Gereben F. 1999.; Gereben F.–Tomka M. 2000.) Igaz, hogy e vizsgálatok társadalmi bázisát a (Magyarország határain belül és kívül élő) magyar népesség képezte, de hipotézisünk szerint a közép-európai népek történelmének, kultúrájának számos hasonló vonása az identitástudat építkezésének hasonlóságaiiban is megmutatkozhat. A nemzethez való kötődésnek – a hétköznapi emberek nyitott kérdésre adott válaszai alapján –

különféle típusai vannak. Ezek között a „nem szeretem” teherként hordott, a közbönsően kezelt típusok éppúgy megtalálhatók, mint a pozitív érzelmektől övezett, vagy a cselekvésben (feladatban) gondolkodó, hovatartozás-tudatát határozottan vállaló identitáskategóriák. Tapasztalatunk szerint a nemzeti identitástudat három fő elemből építkezik: tágabban értelmezett *kulturális* értékekből (anyanyelv, művészetek, szokások, történelmi hagyományok, vallási magatartás stb.), pozitív hangoltságú *érzelmekből*, és a tevőleges elkötelezettség *etikai* tartásából. A három alkotóelemnek kb. azonos a súlya, a „primus inter pares” szerepét a (szellemi) kultúra látszik betölteni. (A leszármazástudat és a vérségi összetartozás ezekhez az elemekhez képest – legalábbis a Kárpát-medencei magyarság esetében – alárendelt szerepet játszik.) A kilencvenes évek elején és végén végzett vizsgálatok eredményei arra engednek következtetni, hogy az idő előrehaladtával *csökkent* valamelyest a nemzettudat *érzelemvezéreltsége*, és *nőtt* a *kulturális* elemek szerepe, valamint az önidentifikáció *tudatossági foka*.

Az *iskolázottság*, a *műveltség* mértéke tapasztalataink szerint jelentősen befolyásolja a nemzeti azonosságtudat milyenségét, illetve az erről szóló narratívumok differenciáltságát, tudatosságának mértékét. A *negatívumokba* bezárkózó passzivitás érzékelhetően inkább az *alacsonyabb végzettség* velejárója, legkevesbé a diplomások és a középiskolai végzettségűek körében találkozunk velük. Ugyanez mondható el arról a típusról, amely olyan *természetes adottságnak* tekintti a nemzeti hovatartozást, amelybe egyszerűen – különösebb reflexiókat nem igénylő módon – beleszületünk. Az erős *érzelmi* töltéssel (főleg büszkeséggel) rendelkező típus előfordulása szintén a végzettségi szint csökkenésével lesz egyre gyakoribb. A legtudatosabb és legaktívabb, az identitást *cselekvően vállaló* kategória leginkább a *felsőfokú* iskolai végzettséghez kötődő identitástípusnak mutatkozik. Mindebből az következik, hogy a nemzeti identitástudat kialakulásához, morális elmélyítéséhez, a pusztá érzelmességet meghaladó tudatosításához (és kifejezésének képességéhez!) jelentős segítséget nyújt a magasabb iskolai végzettség, és az ezzel járó műveltség és kulturális csiszoltság.

Vizsgálati eredményeink szerint tehát a nemzeti identitástudat nem valamiféle külsődleges dísz, hanem *szerves tartozéka az emberi személyiség értékvilágának és kulturális beállítottságának*; olyan érték, amelyet (különösen kisebbségi helyzetben) épp a tanultabb és olvasottabb rétegek képviselnek és tudatosítanak leginkább. (Ami természetesen nem jelenti azt, hogy az alacsonyabb iskolázottságúak nem rendelkeznek nemzettudattal, hanem csak azt, hogy ez a nemzettudat – tendenciaszerűen – kevésbé tudatos, mint az iskolázottság magasabb fokozatain.) További megfigyeléseink szerint: ahol egy nemzeti kisebbség *nagy többségben* vagy egyenesen tömbszerűen él, ott az identitástudat *pozitív elemei általában halványabbak*, ahol pedig kifejezett *kisebbségben* (30%, illetve 10%-os arány alatt), ott az identitástudat – ilyen vagy olyan formában – *felerősödik*. A nemzeti identitástudat tehát *én- és csoportvédő tudati mechanizmusként* is működhet: ahol

a nemzeti (kisebbségi) lét erősen veszélyeztetett, ott „bekapcsol”, ahol védettebbnek érzi magát, ott „kienged”. Ezt a szociálpszichológiai helyzetet így jellemzi Pataki Ferenc: „... a nemzeti kisebbségekre nehezedő tartós nyomás vagy diszkrimináció rendszerint fokozottan érzékennyé tesz a nemzeti-etnikai identitás kidolgozása, a megfelelő identitásmodellek elfogadása és beépítése iránt.” (Pataki, F., 1982:317.)

A vallásosság mint az identitástudat szerves része

Az empirikus szociológiai vizsgálatok több oldalról is alátámasztják a fejezetcímekben rejlő állítást. Egyrészt összevetettük identitástípusainkat egy, az értékorientáció vizsgálatára szolgáló ún. „nevelési” értékesztettel. (A nevelési teszt az ifjabb generációnak átadandó legfontosabb értékekre kérdezett rá, és tartalmazta a „vallásos hit” értékét is.) Tapasztalatunk szerint a pozitív beállítódású (a nemzeti hovatartozást érzelmileg és tevőlegesen vállaló) identitástípusok nagyon erősen vonzódtak a vallásos hithez, valamint olyan további értékekhez, mint a „tolerancia” és a „tudásszomj”. A közömbös, hiányos, negatív identitás viszont a vallás helyett az „önérvényesítéssel” mutatott erős korrelációt, és taszította a „toleranciát”. Vagyis a jelek szerint az eltérő identitások türelmes, megértő kezeléséhez, *a nyitottsághoz nem az identitáshiányon, hanem a rendezett, vállalt identitáson keresztül vezet az út.*

A nemzeti identitás és az értékrend összevetésével mint két különálló entitást vetettük egybe az identitástudatot a vallásossággal, és így állapítottuk meg a társadalmi tudatban észlelhető szoros együttjárásukat. Akkor is hasonló eredményre jutunk, ha magának a nemzeti identitásnak a *struktúráját* tanulmányozzuk. Bizonyos matematikai módszerek (Yule–Kendall-féle asszociációs együtttható [Q] és az MDS MINISSA-eljárása) lehetővé teszik, hogy a nemzeti hovatartozásról szóló sok száz spontán nyilatkozat elkülönített szövegelemei közötti vonzási, illetve tasztási kapcsolatok numerikusan és vizuálisan is megjelenjenek, és végül is egy koordináta-rendszerben elhelyezkedő struktúrát rajzoljanak ki. (Lásd Gereben, 1999:87.; Gereben–Tomka, 2000:69.) Ebben a struktúrában – immár nem „külső szereplőként”, hanem mint az identitás szerkezetének része – a vallás is megjelenik, mégpedig szoros kapcsolatban olyan szövegelemekkel, mint a „család”, a „származás”, az „ősök”, a „szülőföld”, a „közösség”; és olyan elemek közelében, mint a „hagyományok”, az „anyanyelv”, a „(nemzeti) kultúra” és a „valahová tartozás” érzése. (Ez utóbbiaktól viszont már rövid út vezet a „történelmi tudat” fontosságának és a „nemzet” fogalmának hangsúlyozásához.) A valláshoz való viszony identitástudatunk fontos része: a családtól a nemzetig (sőt tovább) terjedő, szűkebb és tágabb „mi-tudat” integráns alkotóeleme és egyben kövasza. A társadalom tudatvilágában tehát nemzettudat és vallásosság egyaránt az identitástudat szerves részének tűnik.

Mindez azonban nem jelenti a két fogalom teljes egybeesését és a vallásosság fogalmának a nemzettudat fogalmába való beolvadását. Nem mondhatjuk azt sem, hogy a nem vallásos embereknek ne lehetne nemzeti identitástudatuk, bár kétségtelen, hogy a szekularizációs folyamat az identitástudat szerkezetének, a hovatartozás-tudat láncolatának egyik nagyon fontos elemét iktatja ki. Empirikus vizsgálatok által feltárt tény, hogy ha a vallásosság különböző „látható” és mérhető *társadalmi formáit* (a vallásosság önbesorolások mértéke, templomba járás, imaélet stb.) összevetjük az identitástudat minőségével és különböző típusaival, alaptendenciaként újból a szoros együttjárást tapasztaljuk. Konkrétabban azt, hogy a *vallás elutasítása* nagy eséllyel egyúttal a nemzeti *identitás elutasítását* vagy közömbös kezelést is jelenti, és az önmagát vallásosnak nyilvánító, illetve a gyakori templomlátogatásban, illetve imádkozásban megnyilvánuló vallásos magatartás főképpen a pozitív (érzelmi vagy „cselekvően vállalásos”) identitástípusokhoz kötődik. Vagyis *a vallásosságnak azok a kitüntetett esetei, amelyek a szokásosnál* (hitben, vallási élményben, vallásgyakorlásban) *aktívabb, mélyebb és gazdagabb vallásosságot jelentenek, általában a nemzeti identitástudatnak is mélyebb, pozitívabb és aktívabb formáival járnak együtt.* Nyilván azért, mert (mint azt korábban is láthattuk) a vallás – a maga „égi” és „földi” fogódzóinak kijelölésével – segít a hovatartozás-tudat kötelékrendszerének erősítésében, s egyúttal az identitástudat más elemei (család, hagyomány stb.) is segítik a vallási elkötelezettség megerősítését, az elkötelezettségnek a transzcendens szférába való kitágítását. Az identitás nem egyszerűen „beolvasztja” a vallást, hanem az összefüggés mindkét oldala aktív: egymást kölcsönösen erősítik. Mindez nagy valószínűséggel egy *tradicionális értékrendbe való közös beágyazottságukkal magyarázható.*

Ezt a feltevést erősítik azok a következetesen sorjázó megfigyelések is, amelyek ugyancsak az identitástudat részének tekinthető *nemzeti önkép, a történelmi tudat és a nemzeti jövőkép,* illetve másfelől a vallásosság között fedezhető fel. Ezek az összefüggések a vallásosság aktívabb és elkötelezettebb típusait a kollektív önkép átlagosnál pozitívabb formáival és a történelmi tudatnak a nemzeti hagyományokhoz erősebben kötődő variánsaival köti össze. Ugyanakkor azt nem állíthatjuk, hogy a vallásos emberek a jövő esélyeinek megítélésében okvetlenül és lényegesen optimistábbak lennének a nem vallásosaknál: a vallásosság tehát nem csak a derűsebb (nemzeti) jövőképben, hanem (főleg kisebbségi helyzetben) a nagyobb tűrőképességben is megnyilvánulhat.

Egyetemesség vagy nemzetiség?

Bár nemzeti azonosságtudat és a vallásosság szoros kapcsolata mind történetileg, mind pedig szociológiailag egyértelműen kimutatható, a római katolikus megnyilvánulások visszatérő, szinte szorongásos dilemmája, hogy a (helyi) egyház által vállalt nemzeti kötődések nem veszélyeztetik-e a Katolikus Egyház egyetemes

küldetését, az evangéliumnak nemzetek feletti üzenetét. (Delétraz, H. 1994; Grech, 1994.; Várszegi A. 2000.) Ez az aggodalom az egyes közép-európai országokról szóló tanulmányokban is megszólal. Így például az erdélyi magyar katolikus papok – bár ők egyúttal *kisebbségi* jogokat és kultúrát is védenek – hangsúlyozzák az egyetemesség szükségességét. Minden bizonnyal e szempont tudatosításának eredménye az a distancia is, amely a kisebbségi nemzeti ügyet egyébként felvállaló erdélyi katolikus egyház magatartását e téren jellemzi: „Fontosnak tartjuk azt hangsúlyozni, hogy a római katolikus egyház Erdélyben sem törekvésében, sem gyakorlatában nem nemzetiségi egyház. Bár igen sok ponton kapcsolatban áll a kisebbségi magyar identitás kialakításával és fenntartásával, nem azonosul teljesen ezzel a folyamattal, nem vezeti ezt a folyamatot és nem is rendelődik alá ennek a folyamatnak. Inkább azt kell mondani, hogy a katolikus egyház Erdélyben sajátos ambivalens viszonyt alakított ki a nemzeti identitással kapcsolatban, s ebben az ambivalens viszonyban a szoros kapcsolat és a distanciatéremtés egyaránt helyet kap.” (Bíró A. Z. 6.) Litvániában e dilemma mentén különböző, egymással esetleg meg is ütköző nézetek, taktikák és táborok alakultak ki. „Az utóbbi 5-6 évben a nemzet és a katolicizmus viszonyának néhány mozzanatában párhuzamosság, illetve konfrontáció figyelhető meg. a) A katolicizmus éppúgy, mint a túlzott nemzeti jelleg, többé már nem aktuális, és nem gátló tényezője az ország modernizációjának. b) A katolicizmus, mint kozmopolita hagyomány, évszázadokon át beárnyékolta az autentikus nemzeti kultúrát, melyet védelmeznie és ápolnia kellett. c) A katolicizmust meg kell becsülni, hiszen akkoriban fenntartotta a nemzeti jelleget, bár manapság szerepe kevésbé aktuális. d) A katolicizmus állandó, litván vonatkozású aspektusokkal szolgálja a nemzeti és állami öntudatra nevelés folyamatát. e) A katolicizmus és a nemzeti jelleg egymástól elválaszthatatlanok, egymással szoros összefüggésben állnak és kölcsönösen védelmezik egymást. f) A katolicizmus és a nemzeti jelleg összekapcsolódó, a szellemiség mezején makacsul megjelenő fogalmak, melyeknek mindenkori jelentései nem függnék közvetlenül egymástól. g) A nemzeti jelleg a katolicizmus helyi megjelenési formája, és abból a szempontból fontos, hogy megengedi a katolicizmus jóindulatú kiteljesítését.” (Subacius, P.: 26.)

A nemzeti küldetést mindig is vállaló horvát katolikus egyház aktuális szerepfelfogásában is jelentős hangsúlyt kapnak az egyetemesség szempontjai. „A horvát nép egyháza a Horvát Köztársaság minden lakóját békére, együttműködésre és egységre szólítja fel, hogy együttesen vegyenek részt egy olyan szebb jövő kialakításában, mely felé mindenki bizakodva tekint. Ideológiai, nemzeti, faji, vallási hovatartozástól és minden más különbségtől függetlenül, együttes eszmei és erkölcsi erőfeszítéssel kell részt vennünk a valódi szabadságra való nevelés munkájában...” (Šanjek, F.–Kraljevič, T.: 42.)

A dilemma talán nem is olyan kínzó, mint többen gondolják. Nem lehet véletlen, hogy a Szentatya húsvétonként a feltámadás örömhírét több tucat nyelven

adja hírül a világnak. A hír ugyanaz, de a hírt hordozó, közvetítő kulturális közeg (illetve az egy-egy sajátos kultúrát jelképező nyelv) mindig más. Ez a jelképes gesztus rárimel az egyetemes mondanivalót helyi kulturális köntösbe öltöztető régi gyakorlatra (nemzeti szentek tisztelete, nemzeti ereklyék zárandokhelyei stb.) és azokra a vatikáni (zsinati és egyéb) intézkedésekre (anyanyelvi szentmise!) és megnyilatkozásokra, amelyek megnyugtató harmóniába igyekeztek rendezni a nemzeti kultúrákat az egyetemes üzenettel. Ezek a dokumentumok (pl. a II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et Spes*, ill. *Lumen Gentium* c. konstitúciói) mind azt hangsúlyozzák, hogy meg kell őrizni a népek kulturális különbözőségét mint értékes és pótolhatatlan sajátosságokat, ugyanakkor tisztelni kell egymás kultúráját, és általában a különbözőségekből (is) kisugárzó egyetemes emberi értékeket. (*Gaudium et Spes*, 53, 54, 55.)

Aktuálisan fogalmazza meg ezt a gondolatot – az égető kisebbségi kérdésre is kitérve – az európai püspökök 1991-es rendkívüli szinódusa: „Európa egyesítése felé haladva a nemzetközi kapcsolatok problémája ma Európa igen sok részén élesen vetődik föl. A nemzetek olyan kulturális formációkban élnek, amelyek Európa sokszínű gazdagságát jelzik. A nemzetek különbözőségének tehát nem kell eltűnnie, inkább őrizzük és vigyázzunk rá, mint az európai szolidaritás történelmi alapjára. Miután a marxizmus – amely a népeket erőszakosan egyesítette és a kis népeket elnyomta – romba dőlt, Kelet- és Nyugat-Európa népei ismét fölvetik a nacionalizmus kérdését. A nemzeti identitás azonban csak nyitottságban és a más nemzetekkel való szolidaritásban válthatja be reményeit. A konfliktusokat tárgyalásokkal és megbeszélésekkel kell megoldani, nem pedig erőszakkal, amelyek mások meghódítását célozzák. (...) A kisebbségek jogait nem lehet eltörölni, ehelyett inkább minden nép hagyományait tiszteletben kell tartani. A katolikus egyház, amely elismeri és támogatja a nemzeti tényezőt, minthogy maga is számos nép alkotta hitbéli közösség, nem zárkozhat be a különböző partikularizmusokba, hiszen fölülemelkedik azokon. Az egyetemes egyházzal való közösség – *cum Petro et sub Petro* – óvta meg, nemegyszer csodálatra méltón, az egyes egyházakat attól, hogy beolvadjanak a különböző, egyedi nemzeti politikai rendszerekbe. Egyházunk egyetemessége elvének napjainkban is különösen előtérbe kell kerülnie.” (Idézi: Grech, K. 1994: 35–36.)

Ehhez a társadalomkutató csak annyit tehet hozzá, hogy az identitástudat szerkezetének tüzetes tanulmányozása megerősíti a fenti gondolatokat. Egyrészt az identitástudat különböző rétegei egymásra simulnak és nem közömbösítik, hanem inkább erősítik egymást. (Ahogy mondjuk a lokális identitás nem oltja ki a családhoz tartozást, úgy a nemzeti kötődés sem semlegesíti a keresztény értékeket.) Másrészt tendenciaszerű érvényességgel igazolódott, hogy mások identitására és sajátosságaira elsősorban azok nyitottak és fogékonyak, akik vállalják és megbecsülik saját identitásukat és kultúrájukat. Vállalják és megbecsülik, de – a túlzásokat kerülve – nem növesztik kizárólagossá! Mint ahogy Babits Mihály

Örökké é a felhők mögött c. önidentifikáló vallomásában írja: „Magyar vagyok: lelkem, érzésem örökséget kapott, melyet nem dobok el: a világot nem szegényíteni kell, hanem gazdagítani. Hogy szolgálhatom az emberiséget, ha meg nem örök magamban minden színt, minden kincset, ami az emberiséget gazdagíthatja? A magyarság színét, a magyarság kincsét! De mily balga volnék, ha ugyanakkor más színt, más kincset el akarnék vetni, vagy meggyengíteni! Én hiszek a testvériségben: a színek együtt adják ki a képet, a hangok együtt adják a koncertet.”

Irodalom

Bíró A. Zoltán: *Vallás és nemzeti identitás (Erdély)*. Kézirat.

Delétraz, Hugues SJ (1994): Európa evangelizációja: három kihívás az egyházaknak. *Európai Szemmel*, 1. sz.

Erikson, E. H. (1950): *Childhood and society*. New York, 1950. Norton.

Gereben Ferenc (1999): *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Bp. Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely

Gereben Ferenc – Tomka Miklós (2000): *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Bp. Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet

Grech, Konrad (1994): Az egyetemes egyház hivatása és a nemzeti érzés megnyilvánulásai. *Európai Szemmel*, 1. sz.

Karpat, Jozef: *Religion und nationale Identität (Slovakei)*. Kézirat.

Pataki Ferenc (1982): *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Bp. Kossuth K.

Pataki Ferenc (1997): *Nemzetkarakterológia? Magyar Tudomány*, 2. sz.

Šanjek, Franjo – Kraljevič, Tomislav: *Religion und nationale Identität der Kroaten*. Kézirat.

Skorowski, Henryk: *Religion und die nationale Identität (Polen)*. Kézirat.

Subacius, Paulius V.: *Religion und nationale Identität (Litauen)*. Kézirat.

Várszegi Asztrik (2000): Minden teremtvénynek. In: *Egyház és magyarság*. (Hét egyház és felekezet határon túli és hazai lelkipásztorainak, világi előjáróinak tanácskozása, 2000. január 27–28.) Bp. Custos K.

II. A NEMZETFEJLŐDÉS FŐBB CSOMÓPONTJAI

Rólunk, magyarokról más nemzetbeliek gyakran állítják, hogy sokat foglalkozunk történelmünkkel, egyáltalán magával a történelemmel – mintha volna egy nemzetközileg elfogadott mérce, melyhez viszonyítani lehetne, mintha nem minden nép érdeklődne múltja s általában a történelem iránt. A bíráló megállapításokat mégsem szabad kézlegyintéssel elintézni, mert jeleznek valamit. Sokféle társadalmi bajunkat valóban túlzottan hajlamosak vagyunk egy-egy történelmi eseménnyel magyarázni, a gondokat arra áthárítani. Közhely, hogy az utókor nézőpontjából a történelem elméletileg végtelen sokféleképpen magyarázható, de rendszerint kiderül, hogy egy adott helyzetben, ha egyáltalán lehetett választani, csak néhány változatnak volt esélye. Mivel a történelemértelmezés egyszersmind a jelen magyarázata, kivetül a jövőre is. A jövő ezért szintén többesélyes, a történelem ugyanis nem végzetszerű. Az ezzel a fölfogással szemben állók kikerülhetetlen sorsnak gondolják a történelmet, melyben, ha mutatkozik is választási lehetőség, csakis egynek van realitása. A kommunista diktatúrák bekövetkezésüket és fennmaradásukat „történelmi szükségszerűséggel” indokolták. A magyar történelem utóbbi másfél évszázadának tragikus fordulóí nyomán a nemzeti közvélemény mindennapos gondolkodása hajlamossá vált a sorsszerűség elfogadására. Ebben része volt a sorsfogalom morális és érzelmi telítettségének, nem véletlenül említi a magyar himnusz a „balsorsot”, és természetesen a nagy hatású történelemmagyarázóknak, köztük a „sorshívó magyaroknak” is (Németh László szövege).

Egy nemzet tudata, önmagáról alkotott fölfogása tudvalévően nagyon összetett dolog. Meghatározóan befolyásolja bel- és külpolitikai helyzete, gazdasága, társadalmának állapota és a történelemértelmezés is, sőt véleményem szerint elsősorban az. Nemcsak a tudományos és a köznapí történelemfölfogással érintkezik, hanem az önazonosság számos elemével is találkozik, gyakran fedi azokat. Összefonódhat a kollektív értékekkel, sőt értékrendszerekkel, nem egyszer a kulturális kánonokkal is. Természetesen más a súlya annak, ami a hétköznapi, a baráti beszélgetésekben, vitákban, iskolai órákon mindennaposan fölmerülő történelem- és világmagyarázatokból kerekedik ki, amit az empirikus szociológia rögzíteni tud vagy tudott volna, ha századokkal ezelőtt létezik, és más a kiemelkedő személyiségek nagy hatású, széles körben terjedő vagy széles körű terjedésre szánt gondolatainak, amelyeket az értelmiségi kritika szokott mérlegelni. Írásom

a történelemértelmezésről és a történelmi helyzetmagyarázatokról szól. Talán nem kell hangsúlyoznom, hogy ezer esztendő szemléje csakis a legfontosabbakra irányulhat. A válogatás anyaga igen gazdag, ám nincs objektív mércéje, ezért az egyéni ítélet aligha küszöbölhető ki. Mindamellett igyekszem az említett széles körű hatás mellett a távlatos és rendszerben kifejtett elképzeléseket, valamint az elképzelések folytonosságát előnyben részesíteni. Ezek általában eszmei megalapozottságúak, ugyanakkor – ezt előre kell bocsátanom – a kérdéskör filozófiai vonatkozásai ellenére nincsenek mélyreható érintkezések a történetfilozófiákkal. Ez talán összefügg azzal, hogy magyar nyelven nem írtak jelentős filozófiai munkákat. Politikai ideológiákkal annál gyakoribb a kapcsolódás. Amiről szó lesz, az természetesen nem a magyar történetírás története. A tárgy azonban esetenként nem nélkülözheti a historiográfiai vonatkozásokat. A tudományos történetírás szembesítő „segítségére” esetenként szükség van.

Újkori analógiákból tudjuk, hogy a törzsi társadalmak tagjainak összetartozási tudata erős, múltjuk valóságos és mitologikus ismerete gazdag. Tárgyunk szempontjából kérdés, vajon a magyarok törzsi állapotából mi szűrődhetett át az államalapítás utáni időkre. Ám ha a kiinduló állapotról csak föltevéseink vannak, mint vélekedjünk a hatásról? A történetkutatás szerint a honfoglalás bizonyos fókig kényszer lehetett, tudatos és eltervezett döntés volt viszont az államalapítás és a kereszténység fölvétele. Nagyon kevés a közvetlen írásbeli és tárgyi dokumentum, amely igazolja, hogy valaki vagy valakik addigi történelmükből és helyzetükből levonták a döntésekhez szükséges következtetéseket. Mert az valószínű, hogy többek közt történelmi mérlegelést is végeztek, van értelme és távlata létrehozni egy új államot, különben alig képzelhető el Magyarország megszületése. Géza és Szent István művéről – talán ők voltak az értelmezők, nem csak a döntéshozók – nem ismerünk kortársi értékeléseket, a méltatások mind az utókortól valók.

A tatárjárás utáni, gyakran második honalapításnak nevezett időszakban már nem vagyunk találgatásokra utalva. IV. Béla király IV. Ince pápának írt egyik levelében fogalmazta meg először, hogy a mongolok elleni harc a keresztény és európai egységben való hitből fakadt. Az ország védelmezése egyet jelent a kereszténység oltalmazásával. Megszólal a levélben a panasz és az egyedüllét hangja is: a szomszédok, a halicsiak és az osztrák hercegek gáncsolták és zsarolták a magyar uralkodót harcában. Ennek a gondolatnak nagy jövője van. Belőle bontakozik ki Magyarország Európát védelmező pajzs és bástya szerepének tudata. Igaz, hasonlóval nemcsak nálunk találkozunk, hanem a lengyel, a horvát, a szlovák, a román és a görög nemzeti hagyományban is. Szinte elválaszthatatlan ikertestvére lesz az egyedülhagyottság panasza is. Egyelőre azonban mindez csupán a magyar királyra vonatkozik.

Amilyen mértékben a késő középkorban földrészünkön megerősödött az állameszme és az állami hivatástudat, fokozatosan úgy terjedt ki a védőpajzsszerep az országra, annak fegyverforgató népére. Hozzájárult az Árpád-ház és Attila ere-

detének összekapcsolása, sőt a hun–magyar rokonítás is. Ezek szerint a magyarok ősei Szkítiából jöttek, onnan hozták a katonai szellemet. Bátorsága és vitézsége okán védőszerepre termett nép a magyar, s ezt nemcsak a legfelső vezetők, hanem az egész nemesség vallotta. A déli határokon megjelenő új veszedelem, az oszmán–török ismételten igazolta a keresztény közösség oltalmazásának és az önvédelemnek a szükségességét. Nagy Lajos uralkodása alatt következett be az első magyar–török katonai összecsapás, II. József idején zajlott az utolsó olyan háború, melyben magyarok és törökök egymás ellen harcoltak. A két időpont között több, mint négy évszázad telt el.

A Hunyadiak korára a védőbástya- és pajzsszerep teljes egészében kialakult. Létjogosultságát ismételten olyan világtörténelmi események igazolták vissza, mint például Konstantinápoly eleste (1453) és a nemzetközi összefogással aratott nándorfehérvári diadal (1456). Werbőczy István Hármaskönyvének bevezetőjében (1515) olvashatjuk a következőket: „Irigység nélkül mondom, de mióta a magyarok keresztény hitre tértek, még nem akadt egyetlen nemzet sem, amelyik a keresztény közösség védelmében és terjesztésében erősebben és állhatatosabban állt volna őrt, mint a magyar. Hogy a régebbieket ne is említsem, mintegy százötven éve küzd a rettenetes törökkel, hol támadva, hol védekezve a mohamedán undokság egész vadsága ellen. Dicsőséggel harcolt változó szerencsájú, igen véres csatákban és vérenek hullásával, saját pusztulásával és romlásával védte és őrizte a kereszténységet”. Királyaink levelezésében időközben fölerősödött a panasz, részint diplomáciai fogásként, hogy minél több segítséghez jussanak, részint a keresztény szolidaritásnak, a védőszerep-gondolat alapjának egyre érződő gyöngülése miatt. Tudvalévő, hogy a mohácsi ütközet előzményeül szolgáló Cognaci Ligát éppen török–francia–velencei szövetségként kötötték a Habsburgok ellen.

Mohács után súlyosan megrendült a fenti történelmi hivatásértelmezés. Más a határokat védeni, és más hadszíntérré válni. Az ellenség behatolt a bástyába. A kor irodalmában, levelezésében továbbra is találkozunk harcra, védekezésre buzdítással, de a korábbinál kevesebb magabiztossággal. Be kellett vallani, hogy a vitézségére büszke szittyá nemzet fölörlődött a hosszú harcban, és megaláztatásokat szenvedett. Miközben lassanként nemzeti határok közé szorul vissza a védekezés, fokozódik az egyedül maradás érzése. Magyarország áldozat, mert a ránehezedő nyomás ellen Európa nem segíti kellő mértékben. Ebben a helyzetben a reformáció nyitott új távlatot.

Az ótestamentumi gyökerű gondolat Magyarországon termékeny talajra talált: az ellenség dúlása és a természeti katasztrófák egyaránt Isten büntetése; a török, a német, a rác, a pestis, a szélsőséges szekták az Istentől való elfordulás következményei. Bár eleinte mint okozókra egymásra mutogattak, utóbb ezt a magyarázatot nemcsak a protestánsok, hanem az antitrinitáriusok kivételével minden felekezet elfogadta. Az Isten-ellenes bűnök sorában a prédikátorok leggyakrabban a részegséget, paráznaságot, lustaságot, széthúzást, sőt a törökösséget emlí-

tették. De megjelentek a szociális bűnök is, az ember- és társadalomellenes vétkek, például a zsarnokoskodás, a szegények kifosztása, melyek megnevezését a baloldali történetírás egy időben szívesen minősítette antifeudális megnyilvánulásnak, holott nem volt az. Kezdetben az ószövetségi próféciaák nyomán sokan úgy gondolták, ha a nép megtér, önvizsgálatot és bűnbánatot gyakorol, Isten megszabadítja, bekövetkezik a várt politikai fordulat, helyreáll az ország egysége. Buda eleste, a Hódoltság szélesülő éke, a sikertelen egyesítő kísérletek és a status quó rögzítő drinápolyi béke (1547) után azonban eszkatologikus gondolkodás uralkodott el. Ez különben nemcsak a reformációtól, a középkor világától sem volt idegen. Nem lehet kiegyezni a világbíró nagyhatalommal. El kell viselni a sorsot, a büntetést, a szigorú penitenciát, ha kell, a halált. A rommá lőtt Temesvárból írja a katolikus Losonczy István: „mi egészségben vagyunk, és vígan várjuk az órát, azmelyben meg kell fizetnünk az utolsó adósságot”. Részlet a lutheránus Zrínyi Miklós nem sokkal Szigetvár ostroma előtt írt leveléből: „Bezárkózom Szigetbe, hogy hűséggel, állhatatosan, vérem ömlésével, s ha kell, életem áldozásával is, vídám orcával szolgáljak a Nagy Istennek és végső romlásra jutott édes hazámnak.”

Prédikatori értelmezésben a török legyőzhetetlen, a bibliai „Góg népe”. Közelegnek az utolsó idők, ehhez méltón kell viselkedni. Vállalni, amit Isten a magyarokra mért, nem közömbös, hogyan állunk meg hamarosan ítélszéke előtt. A bibliai példákból és párhuzamokból további következmények adódtak. A „bűneiért bünteti Isten népét” gondolata népszerűvé tette a jeremiád műfaját, amely még Kölcsey *Hymnus*ában is visszhangzik („Hajh, de bűneink miatt / Gyúlt harag kebledben”). Isten valójában nemcsak büntetni akar, hanem próbál is. Bár az egyén elpusztulhat az egész nép bűnei miatt, maga a nép elnyerheti a kegyelmet. Isten kiválasztottjai a hívők. A kor protestánsai egyenlőségjelet tettek az ószövetségi zsidóság és a magyarok közé. Egyedül Isten nem hagyja el a magyarokat, mert ők is választott népe, akár a zsidók. Újszövetségi gondolattal bővítve: Isten fiainak, Krisztus szentjeinek a halál nem értelmetlen, a földi életben büntetés, de megváltás, megdicsőülés is.

A végzethangulatot a század végén a tizenötéves háború (1591–1606) törli el. A török mégsem legyőzhetetlen! Bocskai István a prédikatori irodalomban mint Isten küldötte tűnik föl, ő a szabadító. Bocskai hosszú idő után valóban először jelöl meg célt, ad programot: a rendi jogok megerősítése, a vallásszabadság kivívása és az egységet távlatilag nem feladva, Erdély önálló fejedelemségként való megtartása. Megcsillan az önerőből történő fölszabadulás reménye.

Ezzel azonban kirajzolódnak annak a közjogi kettősségnek az alapjai, amely voltaképpen már a Mohács utáni kettős királyválasztás óta formálódik, és még több, mint három századon át fogja kísérni a magyar történelmet: a Habsburg-házzal vagy nélküle életképes-e Magyarország? Fokozatosan megerősödik a németgyűlölet, ami még nem etnikai tartalmú, hanem az idegen külső ellenségnek szól. Még a Habsburgok szövetségében bízó Pázmány Péter is megjegyzi egy Bethlen

Gábornak küldött levélben, hogy vigyázni kell, mert „gallérunk alá pök a német”. Megképződik a kuruc álláspont, noha egyelőre nem így nevezik, és a megszületik a „rebellis magyar” fogalma is. A két pólus közötti megoldás keresése nem csak Erdély dilemmája: a költő és politikus Zrínyi Miklós munkásságában és tevékenységében csúcsosodik ki. Elegendő csupán két idézet ennek érzékeltetésére. Az egyik egy röpirat címe: *Az török Áfium ellen való orvosság*, a másik egy sokat emlegetett mondat II. Rákóczi Györgyhöz írott leveléből: „Ne higj a németnek és semmi édes beszédinek, hízelkedésinek, hazugságainak”. A megbízható külső szövetség nélküliség érzése, Európa mostohagyermekének tudata a névtelen költő jól ismert megfogalmazásában így hangzik: „Két pogány közt egy hazáért”. Végül mégsem az idegen segítségből és segítségvárásból kiábrándultaknak lett igazuk. A keresztény szolidaritás még egyszer utoljára megmutatkozott az európai történelemben, elűzte Bécs alól a törököt, és fölszabadította Budát. A béke azonban majd csak II. Rákóczi Ferenc bukása után és belpolitikai kiegyezéssel köszönt be.

A török végleges kiverésével új helyzetfölfogás alakul ki, melynek számos kovácsolója van, főleg a magyar jezsuiták, azután buzgón vallásos nemesek, Mária-tiszteelő költők: Magyarország Szűz Mária országa, Regnum Marianum. Ehhez természetesen kellett a katolikus hatalmi túlsúly és az erős vallásos érzés, valamint a történelem addig szokatlan, már-már kultikus tisztelete. Maga a gondolat nem volt teljesen új, a korábbi századokban is ismerték, de nem nyert fontos szerepet. Gyökere az a legenda, amely szerint Szent István a Szilveszter pápától kapott koronát följajlotta Szűz Máriának, aki azt „kegyesen” elfogadta, s ezzel egyszer s mindenkorra patrónája lett az országnak. Az ország így a magyarok nagyszavának köszönheti dicső múltját és bajaitól szabadulását is. A gazdagon fölépített elmélet magába foglalta a korábbi küzdelmek helyett a rendek és az uralkodó viszonyában bekövetkezett, kölcsönös elismerésen alapuló nyugalmi állapot visszamenőleges történeti magyarázatát és igazolását is. Szent István, az apostoli uralkodó eleve megosztotta a hatalmat az általa alapított rendekkel, melyek őt királlyá választották, de ősi szabadságjogaikról nem mondtak le.

Ez a történelemértelmezés derűlátó volt, egészen ellentéte az előző két évszázad kétségbeesésének. Nem felejtí el ugyan a „magyar romlás századát” (Zrínyi), de fölébe idézi a középkor és a törökverő múlt dicső képeit, s ezzel előkészíti a nemesi romantikát. Ekkor alakul ki a magyar múlt folyamatban szemlélése (amit később nemzeti történelemnek nevezünk) és a magyar történelem nagy alakjainak panteonja. Nyomában formálódik a sok elemében ma is eleven nemzetkarakterológia: a szabadságszeretet és lovagiasság, hűség az uralkodóhoz, nagylelkűség, vendégszeretet. Mindehhez nagyszerű „díszlet” a bőséggel megáldott, gazdag haza képe és a barokk pompakedvelés.

„Boldogasszony országának” nemcsak a múltja volt fényes, a patróna nemcsak megvédte a bűnbe jutott országot a végső pusztulástól, hanem a nagyszerű

jövőt (és hozzá az erényeket) is biztosítja számára. Sem azelőtt, sem azóta nem találkozunk a magyar történelemben ilyen optimista történet szemlélettel. S ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a szűkebb Magyarország és az erdélyi fejedelemség lakosságának akkor még jóval kevesebb, mint fele volt római katolikus. A bizánci rítusúak és a protestánsok ki voltak rekesztve ebből a gondolatkörből, bár a társadalmi egyensúlyi állapotot ők is elfogadták, és nyugalma élvezték. Emléke mélyen beleivódott a történelmi tudatba. Egyúttal ez volt az utolsó átfogó vallásos foglalatú történetértelmezés.

Mi zavarta meg a nyugalma? A fölvilágosodás és egyik igen termékeny hatása, a nacionalizmus, mely nálunk és a környező népeknél a 18. század végén szinte egyidejűleg jelentkezett. A modern nemzeti érzés sokrétű jelenség. Különböző közösségekben hasonló és különböző, majd egymással szembekerülő jegyekkel formálódott. Most mindössze egyetlen, eredetileg szubjektív, utóbb igen fontos mozzanatra utalunk, mely csupán a miénk, és történelmi szerepe vitathatatlan, ez az ún. „herderi jóslat”. Filológiai csupán annyi, hogy a kor híres filozófusa és írója, Johann Gottfried Herder egyik munkája néhány sorában megemlítette a magyarokat mint elszigetelt, szlávok és románok között lakó népet, akiknek nem sok idő múlva a nyelvük is eltűnik. Nincs nyoma, hogy valamiféle ellenszenv ösztönözte volna erre a kijelentésre. Egy másik neves kortárs tudós, Schlözer művéből merítette az ötletet, aki pedig Kollár Ádám magyarországi szlovák származású szerző Oláh Miklós szövegkiadásának kommentárjából vette át. Különös véletlen, hogy Széchenyi István 1791. szeptember 21-én született, az idézett herderi mű pedig egy hónap múlva, október végén került könyvforgalomba. Magyarországon nagyon hamar híre ment. Később az öntudatosodó Széchenyire is nagy hatást tett, egész nyelvészelméletét alapvetően befolyásolta. Amikor például intett, hogy az ország megmaradhat, de a nyelv nem bizonyosan, erre gondolt. A „herderi jóslat” óriási karriert futott be a magyar nemzettudatban, a *Szózat* jól ismert sorától („A sírt, hol nemzet sülyyed el, / Népek veszik körül”) az idős Illyés Gyula publicisztikájáig (*Üzenet Herdernek és Adynak*). Újfajta veszélyérzet született, a nyelv és a kultúra eltűnésétől kezdtek félni mások terjeszkedésével szemben. Tudatosult a nyelvi elszigeteltség, miközben környezetünkben minden nép fölfedezte rokonait.

Széchenyi István alakja megkerülhetetlen, mert kimagasló és mert valószínűleg őt idézték, rá hivatkoztak legtöbbször a magyar újkorban. Megkerülhetetlenséget mégis azért említjük meg külön, mert Széchenyi eredetileg nem tartozott a nagy visszapillantó történelemértelmezők közé. Ő egy történelmileg kialakult helyzetet elfogadott mint kiindulópontot, amelyet a nagyra hivatott és változásra képes nemzetnek mint tarthatatlant és méltatlant maga mögött kell hagynia, de a távoli okokat nem nagyon kereste. Kétségtelen, hogy a kiinduláshoz a nemzeti bűnök mibenlétét például tisztázni kellett (hiúság, önhittség, szalmaláng, közrestrég, pártoskodás stb.), s ez már önmagában történelemelemzés volt, őt azonban első-

sorban a jövő foglalkoztatta. Ezért írta meg és adta ki 1830–33-ban három híres politikai iratát: 1. *Hitel* (az átalakulás fő akadályai); 2. *Világ* (a művelt emberek összefogására épülő nemzeti fölemelkedés programja); 3. *Stadium* (törvényjavaslatok a polgári átalakulásra). Egyidejűleg óriási erővel kezdett bele elképzeléseinek gyakorlati megvalósításába. Később, amikor tapasztalnia kellett, hogy eszméi nemcsak reformtörekvéseket, hanem forradalmi hangulatot is keltettek, pedig ő az utóbbit el akarta kerülni, és elkerülhetőnek is tartotta, kezdett nagyobb történelmi távlatokba mélyedni (*Kelet népe, Politikai programtöredékek*). Ha Kossuth és hívei, a túlzók kerekednek felül, forradalom lesz, amit majd önkényuralom követ, és az eredmények romba dőlnek – jósolta. A sejtések 1848-49-ben részben beigazolódtak.

A szabadságharc bukása után néhány hónappal új történelmi helyzetértelmezés lát napvilágot. Kemény Zsigmond gyors egymásutánban két terjedelmes röpiratot jelentetett meg: *Forradalom után* (1850), *Még egy szó a forradalom után* (1851). A maga korában és utóéletében mindkettő egyaránt polarizálta az állásfoglalásokat, vitákat kavart, nyilvánvalóan azért, mert bár közvetlenül a nagyon közeli múlt eseményeihez kapcsolódott, de távlatos kérdéseket hozott felszínre.

A *Forradalom után*t már megjelenésekor és később is gyakran azzal magyarázták, hogy a katonai kormányzásra kívánt hatni, a megtorlást akarta mérsékelni. Ez vitathatatlan, ám a nemzetjellemtan, melyet ennek érdekében alkotott, hosszú ideig hatott. Szerinte a magyar nép békés természetű, keletiesen rest, nyugalmat kedvelő és szemlélődő, passzív, kivárá (ebből formálódott a finitizmus elmélete, amelyet a két világháború között Prohászka Lajos fejtett ki magas színvonalon). Titoktartásra, szervezkedésre képtelen, a forradalmi eszmék iránt közömbös. Nem történt más, mint hogy egy radikális csoport (Kossuthék) belesodorta a forradalomba. Mivel azonban ők távoztak az országból, a fölforgatás folytatása nem várható. Keménynek nemcsak taktikából, jórészt valóban ez volt a véleménye. A közvélemény tetemes része fölháborodással olvasta a sarkított beállítást, és nem mindig fogta föl a neki szóló figyelmeztetést. A *Még egy szó a forradalom után*ban az író-politikus finomabb és távolabbra tekintő történelemértelmezést nyújt. Széchenyi gondolatait visszhangozza. A lassú, mérsékelt, céltudatos reformok célravezetőek, íme a forradalom bukása is ezt igazolja. Kemény „végzethívő” volt, külpolitikai kényszerről beszélt, azaz a korabeli nagyhatalmi konstellációban a Habsburg Birodalom fennmaradása reális érdek, Magyarország számára sincs más kedvező lehetőség, ha meg akar maradni, és el akarja kerülni a nemzetiségek részéről fenyegető veszélyt. Ennek támogatására pártokon felüli, nemzeti összefogásra van szükség. Kemény eszméit a 20. században is érték komoly bírálatok (Németh László és Bibó István részéről), pedig valójában a polgári átalakulás programját képviselte. Eszménye a művelt polgár volt. Az osztrák partnert ugyancsak polgárosult államnak képzelte el, elutasítva a neoabszolutizmust. Mindezzel voltaképpen a kiegyezés előkészítéséhez járult hozzá. Igen fon-

tos, hogy akár történelemértelmező elődei, Kemény is nemzetközi – mégpedig különösen széles – összefüggésben elemezte Magyarország helyzetét. A Habsburg Birodalom fennmaradása valóban tartósnak bizonyult. Igaz, Keménynek nem volt elképzelése arra az esetre, ha egyszer mégis fölbomlik.

A klasszikus liberalizmus derűlátása sok nehézségen átsegítette az országot az elvek nyilvánvaló ficamainak dacára is. A haladásba vetett szinte vallásos hit, a társadalmi szabadság fölemelő érzése, az ellentmondásokat sokszor megoldó kisugárzása nagy erőt képviselt. A társadalmi bajok újraképződését és új bajok jelentkezését azonban látni, tapasztalni kellett. A kiegyezés kora nagy lehetőségeket nyitott az élet minden területén, de ennek megvoltak az árnyoldalai is. Az a derűlátás és magabiztosság, amelyben a magyar lakosság a honfoglalás ezredik évfordulóját ünnepelte, egyáltalán a századvég magyar nacionalizmusa, nem érthető meg a darwinizmus, pontosabban a szociáldarwinizmus sajátos magyarországi felfogása nélkül. Maga a jelenség, a természettudományok és a társadalomtudományok egymásba fonódása, igen jellemző a korra. A darwinizmus a fajok fennmaradásért folytatott harcát hirdette, Magyarország társadalomtörténetére átvíve a gondolatot, a „nemzetiségért” (etnicitásért) vívott létharcról beszéltek. A magyarság fennmaradása történelmi bizonyága a fajok közötti életképességének. Mindez köszönhető tehetségének, uralkodásra való rátermettségének, politikai és kulturális teljesítményének, történelmi tűrőképességének, hivatástudatának, szabadságszeretetének; alapja pedig nemcsak kiválogatottsága, hanem kiválasztottsága is. A szó már nem hordozza a hajdani vallásos tartalmat, laikus jelentésű, de morális töltését (elhivatottság) nem vesztette el, és a magyarok országon belüli vezető szerepét a történelmi jog mellett korszerű természettudományos érveléssel támasztja alá. A létharc szüntelenül folyik, de az addigi eredmények már biztosítékot ígérnek a további boldogulásra és fölemelkedésre. Nem kell nagyon messzire tekintetünk, hogy meglássuk az angol–francia előképet és párhuzamot, a világbirodalmat fenntartó, gyarmatokat hódító, civilizátori szerepet vivő, civilizáló magasabbrendűséget magának tulajdonító hivatásértelmezést. Nálunk nem mutatkoztak ilyen nagy távlatok, a határokon kívül legfeljebb a Balkánra vagy csupán Boszniára gondoltak. A vázolt elképzelés elterjedt, de nem voltak igazán kiemelkedő hirdetői, legfeljebb Arany László, Imre Sándor és Herman Ottó nevét említhetjük. A millennium bizakodó hangulatát azonban – jóllehet halványabban, de most is – beárnyékolta a „herderi jóslat”, a fölerősödő nemzetiségi mozgalmak, melyekre politikai szigorítással feleltek. Egyre inkább érződött a másik veszedelmes robbanékony tényező, a szociális feszültség is. A 20. század első esztendeiben mind többen érzékelték a katasztrófa előjeleit.

A katasztrófa minden balsejtelmet fölülmúlva következett be a háború elvesztésével, a polgári forradalommal, a kommünnel, az ellenforradalommal és a trianoni békekötéssel. Hihetetlenül nagy megrázkódtatást okozott, és szinte azonnal fontossá vált a történelmi okok keresése, természetesen az orvoslás kérdése is.

Szekfű Gyula műve, a *Három nemzedék* volt az első, mely ezt a feladatot – szinte meg sem várva az eseménysor végét – elvégezte. 1920 és 1934 között (a bővítetteteket is beleértve) öt kiadást ért meg. A század legtehetségesebb történetírója igen nagy hatást gyakorolt az értelmiségi közvéleményre és a politikai elite.

Szekfű nem tulajdonított különösebb jelentőséget a hosszú idő után ismét elnyert teljes állami függetlenségnek, mert nagy volt az ára. Ellenben sokra értékelte a Monarchiát mint a történelmi ország fenntartóját, sokáig annak biztosítékát. Mércéje a konzervatív Széchenyi, a liberális gondolkör óvatos híve, ebből következően a mérsékelt, megfontolt reformok célravezetőek. Az okok és a vádlottak csoportja népes: a felvilágosodásban gyökerező túlhajtott liberalizmus, a mindenkori politikai túlzók a reformkortól, a szabadságharcra át, Kossuth és hívei, azután a kiegyezés közjogi ellenzéke, a kuruckodó magyarok, majd az erőszakosan terjeszkedő zsidóság és a nem mindig az ország érdekeit szolgáló kapitalizmus. A kiegyezést föltétlen nyereségként könyvelte el a magyarság számára, 1848 követeléseinek beteljesülését látta benne. 1918–19 történései egyértelműen következtek a hibáztatott belső tényezőkből, míg az igazságtalan békét, az ország megcsonkítását kívülről kényszerítették ránk. Ez a mű tökéletesen alkalmas volt az 1920-as évek politikai rendszerének igazolására. Igen lényeges területeken és pontokon bírált, de alkalmasnak bizonyult az önfölmentésre. Fontos tényezőket mellőzött vagy hangsúlytalanul hagyott. Például elmarasztalta a liberalizmussal való összefonódása miatt a történelmi középréteget, melynek ez azután vesztét okozta, azonban nem hibáztatta, amiért egy elavult társadalmi szerephez ragaszkodott. Bírálta a kuruc-függetlenségi, osztrákellenes agitációt politikai vaksága, a kiegyezés veszélyeztetése, öncélú megnyilvánulásai miatt, de ellenlábasát, a labancot kritikátlanul állította vele szembe, olykor az adott kornál távolabbi múltra utalva is megtette ugyanezt. Fenntartotta a történelmi ország helyreállíthatóságának gondolatát. A magyarokat letaglózó igazságtalansággal szemben nem számolt a szomszéd népek lehetséges jogos követeléseivel. Legfeljebb idealizált viszony megteremthetőségében reménykedett, nem tett kísérletet újfajta megegyezésre. Könyve sikere ellenére várható volt, hogy hamarosan föltűnnek ellentétes alapállású elképzelések. Mielőtt ezeket számba vesszük, nem feledkezhetünk el Trianon egyik sajátos következményéről, arról, hogy megjelent a kisebbségek külön tudata, történelmi szerepértelmezése. Közülük ugyancsak a néhány legfontosabbat emeljük ki, amelyek a korábbi, a teljes országra vagy nemzetre vonatkozókhöz képest partikuláris indíttatásúak, azonban igényük szerint egyetemesek.

1. A transzilvanizmus demokratikus polgári humanizmussal erősen átítatott gondolkör, mely a három vezető erdélyi népcsoport kultúrájának azonos vagy hasonló elemei alapján föltételezte a közös erdélyi tudatot, az „erdélyi lélek” meglétét. Ennek fő tulajdonságai voltak a gondolati és kulturális nyitottság, a nyugati műveltségáramlatok befogadása és közvetítése. Életben tartásuk és erősítésük Erdély – természetesen a magyar nemzetiség – sajátosságai megmaradásának föl-

tétele. A transzilvanizmus megteremtőit és formálóit erős historizálás, a történelem céljaik aláátmasztását szolgáló ártértelemezése jellemezte.

2. Kisebbségi elhivatottság, küldetésstudat, messianizmus, mely sok szállal kapcsolódik az előzőhöz, de nemcsak romániai, hanem csehszlovákiai változatai is kialakultak. A magyar kisebbség úgy értelmezi helyzetét, hogy az sajátosan nagy feladatokra, mindenekelőtt a humánus képviselőre minősíti, nemcsak a teljes magyarság szempontjából, hanem európai távlatban is. Erdélyben a több évszázados multikulturalitás, Szlovákiában az új kisebbségi lét képezi történelmi alapját.

3. A híd-szerep (a publicista Krenner Miklós alkotása), mely az előző két gondolkörnek konkrét megfogalmazás nélkül is része volt. A híd-metaphora a kisebbségi helyzetből fakadó történelmi feladatot a népek és kultúrák közötti közvetítés gyakorlatára összpontosította. Az előző két helyzetértelmezéshez hasonlóan szellemi ösztönző ereje jelentékeny és eredményes volt. Csillaga amazónánál sokkalta magasabba emelkedett. Gyökeret eresztett a politikában, és a nem magyar nemzetiségekre is alkalmazva – szinte teljesen kiürülten – időnként ma is fölbukkan a politikai és diplomáciai fogalomtárban.

4. Bár e sorba tipológiailag nem pontosan illeszkedik, sokszálú kapcsolódása miatt mégis külön említjük az általunk „nem lehet – ahogy lehet” vitának nevezett polémia, mely Makkai Sándor Erdélyből távozása (1936) kapcsán pattant ki. Az egyik oldal lényegében mindannak lehetőségét kétségbeveti, ami az előző három gondolkörben kirajzolódott, mert a kisebbségi létet antihumánusnak, távlatatlannak ítélte. A másik oldal ragaszkodott a kialakult eszményekhez és hivatáshoz, végzetként fölfogva, áldozatvállalás vagy akár mártírium árán, esetleg a választási lehetőség hiánya miatt is.

A közös múlt, a kulturális örökség és a nyelv a határok és a külön kisebbségi tudat ellenére fenntartotta a szellemi vérkeringést és kölcsönhatásokat a több országba szakadt magyarságban. A kor nagy gondolati árama, a szellemtörténet különösen alkalmasnak bizonyult újabb történelmi helyzetértelmezések megalkotására (Szabó Dezső, Prohászka Lajos, Joó Tibor, Babits Mihály és mások). Ezek gyakran ellentmondtak egymásnak. Az ütközések leginkább három pontban sűrűsödtek. 1. A társadalmi rendszer, a társadalmi rétegződés korszerűsége, a „történelmi” és a polgári középrétegek kérdése. 2. A szociális problémakör, melyben az ország agrárjellege miatt a földtulajdon került előtérbe. 3. A szomszédos népekhez fűződő viszony módosulását a kisebbségek elképzelései eleve feltételezték, ennek azonban nagy kérdése volt, milyen mértékben hajlandók – hajlandók-e egyáltalán – felülvizsgálni az új helyzetet az érintett többségi népek kormányai. Magyar oldalról senki sem tekintette véglegesnek a trianoni békeszerződést. Abban már eltértek a vélemények, hogy a revízió teljes vagy részleges legyen, tárgyalások útján vagy akár fegyveres konfliktussal történjék. A kor kulcsszava, különösen a harmincas években, akár egy évszázaddal azelőtt, a reform volt, de több je-

lentést foglalt magába. Mást jelentett a kormányzó politikai elitnek, mást a meglehetősen szétagrozódott polgári-ellenzéki csoportoknak, és mást a népiek nagyon összetett, radikális megoldásokat is sürgető mozgalmának.

A szövevényes képből Németh László néhány gondolatát emeljük ki, részint Szekfűvel való több éves vitája, mely nem sokkal később egy külön neki címzett könyvecske kiadásában csúcsosodott ki (1940), részint széles körű értelmiségi hatása miatt. Történelmi helyzetértelmező művei közül talán a legtöbbet emlegetett a *Kisebbségben* című (1939) szenvedélyes és lendületes esszé tanulmány. A cím kétszeres kisebbségi helyzetre utal. A magyarok kisebbségben élnek nyelvi-nemzeti környezetükben, és azok a magyarok is kisebbséget alkotnak magán a magyarságon belül, akikre Németh a kibontakozásban számít. Mindenfajta kisebbségi létnek csakis úgy van értelme, ha a kisebbség elit, azaz kiemelkedik környezetéből. Az írást közvetlenül nem Szekfű munkássága, hanem egy Szekfű-tanítvány, Farkas Gyula könyve váltotta ki (*Az asszimiláció kora a magyar irodalomban*, 1938). Ez azért említésre méltó, mert Németh László látszólag a szépirodalmat használja mint példát mondandója kifejtésére, valójában azonban a magyar történelem menetéről, a politikátörténetben fölmerülő esélyekről beszél. Központi szerepet játszik írásában két maga teremtette metaforikus fogalom pár, a „mély – híg”, és a „törzsökös – jött” magyar. A párok nem fedik egymás ellentétes oldalait. Az első fogalom párhoz a folytonos hagyomány képviselői, a súlyos, a magyarság lényegét kifejező alkotások létrehozói tartoznak, illetőleg azok, akik felületes művekkel, az előbbieken ellen forduló alkotásokkal, nem kompatibilis idegen minták behozatalával tűnnek föl. A másik pár a nem asszimilált és az asszimiláns magyarokat jelöli. Az utóbbiak között is vannak jeles alkotók, ők azonban az eredeti magyartól eltérő, idegen mentalitást hozták magukkal, ami rendszerint zavart okozott. Nem meglepő, hogy a „híg” magyarok és a „jöttek” hibásak a történelmi kudarcokért, így sok tekintetben 1848–49 túlhajtásaiért is. Ugyanakkor Németh László kiegyezésellenes: a függetlenség föladásának tartja, végzetes aktusnak, amellyel Magyarországot a vesztébe rohanó Habsburg Birodalomhoz kötötte magát. A teljes kép kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Németh László igen éles kritikát gyakorolt a korabeli magyar társadalom és annak vezető rétege felett, keményen fölvetve a kirívó szociális igazságtalanságokat. 1939-ben azonban ilyen megosztó és szembeállító, ugyanakkor szuggesztív fogalom párokat alkotni nagy hiba volt. A mű komoly bírálatokban részesült, sora rámutattak ellentmondásaira és máig fölróják írójának tévedéseit, jóllehet, ha nem is vonta vissza, de ezekre a tételekre többet nem hivatkozott. A kiegyezésellenesség Szekfűnek is szólt, aki akkorra már részben fölülbírálta a Három nemzedékben kifejtett nézeteit. Tapasztalva, hogy az 1920-as évek kormányzati politikája mennyire konzerválni akarta a fennálló állapotokat, fokozatosan kritikai álláspontra helyezkedett vele szemben, és ezt a mű 1934-es bővített kiadásában, a címben is jelezve („...,és ami utána következik”) megírta. A kiegyezést

természetesen nemcsak Németh László kárhoztatta, hanem sokan mások is, ami Magyarország új szomszédja, a Harmadik Birodalom fenyegetésének hatására megerősödött németellenességgel kapcsolódott össze.

Németh László történelem- és társadalomkritikájának egyik jelentékeny továbbvivője és vitatója Bibó István volt (ő azonban nem vette át az ominózus fogalompárokat, bár tőlük csak halála előtt nem sokkal, Huszár Tiborral folytatott beszélgetéseinek egyikében, rákérdezésre határolódott el). Ezúttal két nevezetes Bibó-tanulmányra irányul a figyelmünk: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (1946), *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* (1948). Mindkető sokrétegű, a második valójában az első egyik központi tételének kidolgozása. A német és az orosz tömb között a lengyelek, a csehek és a magyarok újkori történelmük bizonyos szakaszaiban nagy affinitást mutattak arra, hogy angol és francia polgári minták nyomán demokratikus nemzetté alakuljanak. Külső beavatkozások, belső társadalmi erőtlenségek és a kulturális-nyelvi veszélyeztetettség eluralkodó érzése miatt azonban ezek a folyamatok rendre megszakadtak. A történelmi határok nem estek egybe a nyelvi határokkal, ezért szakadatlan határvitákba és szomszédsági konfliktusokba keveredtek, s ezek nem egyszer nemzeti tragédiákba torkollottak. Bibó a célt és a megoldást nemzetállamok létrehozásában látta, olyannyira, hogy érdekükben megfelelő biztosítékokkal végső soron népszavazás és lakosságsere alkalmazását is lehetségesnek tartotta. A tanulmány aktuálpolitikai vetülete nyilvánvaló. Bibó többekkel együtt jóhiszeműen reménykedett abban, hogy Magyarország kölcsönösen kielégítő békét köthet. Tudjuk, hogy egyik várakozás sem teljesült. A nemzetállam-elképzelés pedig ma, az Európai Unió, az európai gondolat megvalósulásának korában aligha mondható távlatosan időszerűnek, térségünkben akkor sem volt az. A mi nyomorúságunkat Bibó az általa körülhatárolt térségben úgy látta, hogy a magyar politikai vezetőréteg 1848 és 1944 között nem volt képes helyes történelemértelmezésre, s a rossz helyzettelismerések nyomán sorozatosan zsákutcákba került a magyar társadalom. Ennek a megállapításnak az igazsága alig vitatható, annál inkább a kiegyezés elítélése. Anélkül, hogy Bibóval részletes vitába bocsátkoznánk, hadd utaljunk a hazai történetíráásra, mely az 1950-es évek heves kiegyezésellenességétől fokozatosan eltávolodva, ma már túlnyomóan úgy látja, hogy a „deáki tett” a körülményekhez képest eredményes kompromisszum volt, mert nagymértékben elősegítette Magyarország polgári átalakulását. Ez persze nem jelenti ünneplését, abszolútizálását. Továbbmenve, ma már egyre többen hajlanak arra, hogy visszamenőleg a Habsburg „dunai monarchiát” térségünkben a kora újkor és az újkor egyetlen hosszú ideig életképes állami integrációjának minősítsék. Ez ismét nem jelenti a magyar–osztrák viszony és Magyarország története alakulásának kritikátlan, egyoldalú szemléletét, nem is szólva az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó éveinek igen súlyos problémáiról. Tegyük még hozzá: nem bizonyított, hogy a nyugat-európai polgári állammodellek változtatás nélküli kelet-európai meghonosítása

oldja meg térségünk alapgondjait. S végül még annyit kell megjegyeznünk Bibó szóban forgó tanulmányairól, hogy szinte lehetetlennek tartjuk, ne látta volna, mi történik hamarosan a szovjet csapatok jelenlétének következményeként.

A magyar szellemi és politikai élet nagy kára, hogy Bibó István munkásságának vitája és recepciója az 1948. évi kommunista hatalomátvétel miatt sokat késlett. Kezdeményezése az 1956-os forradalom után a nyugati emigráció érdeme. Az 1970-es években Magyarországon kezdődő nem nyilvános értékelést a 80-as évek derekán követhette – először csak szelektív – nyilvános recepció.

Politikai uralomváltozás gyakran együtt jár azzal, hogy az új hatalmi elit többé-kevésbé más nézőpontból láttatja a történelmet. Eldönti, mit részesít előnyben, mit sorol hátrébb. A polgári berendezkedések nem törekszenek kizárólagosságra, a diktatúrák általában igen. Ismert, hogy a kommunista ideológusok nálunk milyen páratlanul durván jártak el. Feketén-fehéren jókra és rosszakra osztották föl a szereplőket és az eseményeket. A haladó-reakciós ellentétpárt még a fölvilágosodás leegyszerűsített örökségéből vették át, és kiegészítették a kizsákmányolt-kizsákmányoló kettősségével, mindent az ún. osztályszempont, az osztályharc szemszögének alárendelve. Megképződött a „haladó hagyomány” fogalma, melynek tartalma időnként változott, ám még ez volt benne a legelviselhetőbb, hiszen alkalmanként védelmet nyújthatott fontos értékeknek. Mindezzel egyenes következményként járt az ismétlődő leegyszerűsítés, a rosszhiszemű hamisítás, az elhallgatás, a tiltás. Teljesen nyíltan ugyan nem hirdették meg, de a végső cél a nemzeti történeti tudat lezüllesztése, majd folytonosságának megszakítása volt („A múltat végképp eltöröljük”). A napi politikai propaganda sűrűn ismételtette, hogy Magyarország volt a fasizmus „utolsó csatlós”-a. Ehhez képest igazán humorosnak tetszik Rákosi elhíresült mondása, ami szabad idézetben valahogyan így hangzott: hazánk nem rés, hanem erős bástya a béke frontján. Földerítésre vár, hogyan alakult ki a „bűnös nép” megbélyegzés, melyet ugyan nem írtak le, mégis elterjedt. A deszakralizálás mintapéldájával állunk szemben, a 16. században a bűnös nép „kiválasztott” volt, most elmaradt ez a jelző.

A magyar politikai gondolkodásnak immár több, mint fél százada Bibó István az utolsó, átfogó gondolkodásra törekvő és szélesebb körben elfogadott közíró alakja. Nem tudhatjuk, születtek-e hasonló formátumú tehetségek, ha igen, akkor sem szólalhattak meg lehetőség és légkör hiányában. Kiemelkedő történetértelmező elme és mű hiányában kénytelenek vagyunk teljesen a szaktudományhoz fordulni. A történetírás az 1940-es évek végétől beállt szoros pártirányítás alól fokozatosan mentesült, de a pártfelügyelettől csak a nyolcvanas évek végére szabadult meg teljesen. A marxista történészek először a két háború közötti domináns történetírást járaták le mint reakcióst, hazafiatlant, népellenest. Lévn még közel a második világháború vége, sikerrel helyezték előtérbe a németellenes, kuruc, függetlenségi hagyományt, ugyanakkor gyakorta összekeverték a társadalmi küzdelmekkel és azonosították az osztályharcral. Amikor ez az irány a túlhajtottság

és a hamisítások miatt kompromittálódott, következett a dezilluzionáló megközelítés. A Molnár Erik- vagy ún. „nemzet”-vita sok fontos eredményt és új szempontokat is hozott, egyidejűleg azonban a nemzeti kérdés lefokozásához és leicsinyléséhez vezetett. Nemcsak a politikatörténetben, hanem a kultúra múltjának szemléletében is teret nyert a trianoni országterületen kívüli vonatkozások elhanyagolása. Mindebből csak szakadozott, zilált nemzettudat „állhatott elő”.

Az 1980-as évek elejétől figyelhető meg az ideológiai háló befoldozhatatlan szakadozása, eltüntetésének előbb óvatos, majd határozott törekvése. Fokozatosan halványodott a külpolitikai szempont, a szomszédok valós vagy vélt érzékenységére való hivatkozás, esetenként a háttérben a szovjet külpolitikai érdek „tisztelőben tartásának” kötelezettsége. A részletes fölmérés egyelőre várat magára, mert az ellentmondásoktól egyáltalán nem mentes folyamatok még nem fejeződtek be, de általánosságban állítható, hogy az 1989–90. évi változásokat közvetlenül megelőzte, hogy Magyarország történelméről ismét lehetett a kommunista ideológiától elszakadva beszélni és írni.

Mi maradt el?

Az átfogó és részletekbe hatoló, a múltbeli, az általunk fölsorakoztatott példákhoz hasonló hatású történelemértelmezés, a történelmi tanulságoknak a társadalom széles nyilvánossága és a jövőre számára történő összegzése mind 1945, mind 1956 vonatkozásában késik. Sem az emigrációban, sem Magyarországon nem kerültek elő ilyen munkák az asztalfiókok rejtekéből, noha számos értékes történeti mű és emlékirat jelent meg az 56-os forradalomról. Telik az idő, és 1989–90-ről sem született az értelmiséget akár megosztó, de mégis állásfoglalásra készítő jelentős mű. Kemény a megtorlás legnehezebb hónapjaiban fogalmazta első idézett iratát. Szekfű is készen volt a könyvével, mire a mozgalmas esemény sor éppen végéhez ért. Németh László és Bibó István szorosán az említett időhatárok előtt próbált helyes válaszokat adni a kor aktuális kérdéseire.

Nem lenne szükség rá? Elmúlt a kor, melyben ilyenek születhettek? Hallgassunk azokra, akik valamilyen érdekből azt súgják vagy szavalják, hogy hagyjuk végre a történelmet, ne foglalkozunk a múlttal? Ne hallgassunk azok tapasztalátára, akik szerint a történelmi tisztázás fontos feltétele a tisztább jövőnek, elmaradása zavart okoz? Felejtsük el azt a sokáig szinte közhelyként ismert igazságot, hogy történelemértelmezések nélkül jövőkép sincs? Ezekre a kérdésekre meggyőződésem szerint nem szabad igent felelni.

Megjegyzés

Írásom előadás formájában elhangzott 2000. szeptember 9-én Felsőpulyán (Oberpullendorf, Ausztria) az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége „Mit ér az ember, ha magyar?” A magyarságtudat történelmi összetevői „Kufstein VI.” címmel rendezett tanácskozásán. Utóbb megjelent két részletben az „Európai Utas” c. folyóiratban [2000/3 (40. sz.) 2–6., 2000/4. (41. sz.) 56–61.]. A vonatkozó művek és a szakirodalom igen nagy, a témát vagy egy-egy részletét összegző feldolgozások száma viszont rendkívülien csekély. Ezek a középkorra és a kora újkorra vonatkoznak. Legtöbbször a következő munkákból vettem át adatokat és következtetéseket: Deér József: *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Budapest, 1938 (A kereszténység védőbástyája c. fejezet); Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története*. Budapest, 1937.; Óze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Budapest, 1991.; Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet. VI. könyv. A tizennyolcadik század*. Budapest, 1931 (második fejezet). A későbbi időszakok elemzésénél közvetlenül magukra a művekre támaszkodom, ezért a szövegben közölt adatoknál többet itt megjelölni szükségtelennek tartom. Kivétel a magyarországi szociáldarwinizmusról szóló tanulmány: Németh G. Béla: *Létharc és nemzetiség*. Budapest, 1976 (a kötet címadó írása).

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Talán egyetlen európai országban sem annyira problematikus a polgárok nemzeti identitása, mint éppen Ausztriában. Ha osztrák fiatalokkal beszélgetve kétségbe vonjuk az osztrák nemzet létezését, akkor többnyire azzal reagálnak, hogy Ausztria oklevelekkel bizonyítottan 996-tól létezik. A probléma azonban ennél nyilvánvalóan sokkal összetettebb. Politikai értelemben egységet képező vagy legalábbis a környezetüktől eltérő jogállású területek lakóit egyáltalán nem biztos, hogy egymással szorosabb identitások kötik össze, mint a hozzájuk politikailag kevésbé kötődő népekkel.

Tény, hogy ma Ausztria önálló állam, nemzetközileg elismert államhatárokkal, saját parlamenttel, kormánnyal, hadsereggel. Ausztria fogalma azonban a történelem során más-mást jelentett. A mai állam az első világháború után a győztes hatalmak akaratából, nagyrészt az ún. örökös tartományok és az elcsatolt Nyugat-Magyarország területén jött létre. Az új Ausztria államhatárait nem alapos politikai mérlegelés, hanem a Monarchia felbomlásával függetlenné vált államok önhatalmú katonai lépései alakították ki, ami aztán prejudikálta az Ausztriával kötendő békeszerződés rendelkezéseit. Ahogy Clemenceau francia miniszterelnök fogalmazott: „l’Autriche, c’est ce qui reste“ (Ausztria az, ami megmaradt.)¹. A területén élő népek zöme német, kisebb részben horvát, szlovén, magyar, illetve cigány anyanyelvű. Az állam megalakulásakor, „amelyet senki sem akart“², annak vezetői sem hittek annak életképességében. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1918. november 12-én törvényt hozott Német-Ausztriának Németországhoz való csatlakozásáról, s ennek értelmében 1919 márciusában Ausztria és Németország között titkos szerződés jött létre az Anschluss végrehajtásának módjáról.³

Ennek a „maradék“ Ausztriának egyes részei sem a bizonytalan jövőjű kis állam keretei között képzelték el életüket. Az 1919 májusában Vorarlbergben megtartott nem hivatalos népszavazáson a Svájc-hoz való csatlakozás hívei 80%-ot tettek ki, s az 1921-ben Tirolban és Salzburgban végrehajtott népszavazáson is a túlnyomó többség (98,8%, ill. 99,2%) a Németországhoz való csatlakozásra

¹ Kerekes (1984): 34.; Breuss–Liebhart–Pribersky (1995): 259.

² Ezzel ellentétes álláspontot képvisel Stephan Vajda, aki szerint sokan akarták a köztársasági Ausztriát. Vajda (1980): 575.

³ Kerekes (1984): 42.

vokolt.⁴ A szövetséges hatalmak azonban nem ismerték el ezeket a tartományi népszavazásokat, és nyomásukra a többi tartományban már nem is tartottak ilyeneket.

Pedig tulajdonképpen rendelkezett ez a polgárai többségének akarata ellenére létrehozott alpesi ország azokkal a történeti gyökerekkel, amelyek önálló nemzeti identitás kialakulásához vezethettek volna.

Ha hiszünk a kultúrák továbbélésében, akkor meg kell említenünk, hogy a hallstatti kultúra, amelynek hordozói az indoeurópai népek közé sorolt illírek voltak, a mai Észak-Tirol, Salzburg, Felső-Ausztria, Alsó-Ausztria, Stájerország, Burgenland és Karintia területén virágzott kb. a Kr. e. 9. századtól. A mai Ausztria területén a kelták alapítottak királyságot Noricum néven, amely Karintiát, Kelet-Tirolt, Salzburgot, Stájerországot, Felső- és Alsó-Ausztria Dunáig terjedő részét, továbbá Burgenlandot, valamint Nyugat-Magyarországot a Rába folyóig foglalta magában. Karl von Czoernig *Ethnographie der österreichischen Monarchie* (1857) című művében a Noricum elnevezést a *noir* (*nor*) = Ost és *rig* = Reich kelta-gall szavakkal hozta összefüggésbe. Ezek szerint *Ostreich* jelentése *Österreich*, tehát Noriker = Ostreicher, vagyis Österreicher.⁵ Noricum a római megszállás után (Kr. e. 15 körül) is megőrzött egyfajta különállást egészen Marcus Aurelius császár uralkodásáig. Ez a romanizálódott illír-kelta noricum civilizáció képezte azután csaknem fél évezreden át a későbbi Ausztria kiindulópontját. Egy 9. századi oklevél említ egy embert, aki a *noricum nemzethez* (*natione Noricorum et Pregnariorum*) tartozik.⁶ Germán törzsek az 5. és 6. században települtek le: frankok jöttek Vorarlbergbe, Felső- és Alsó-Ausztria területére pedig a mai Csehország területéről – más elmélet szerint a Fekete-tenger térségéből – a bajuvárok (bajorok) érkeztek. A 7. század végén Theodo bajor herceg felvette a keresztiséget. Bajorföld már a frank fennhatóság alatt eléggé önálló státussal bírt. Nagy Károly aztán az avarok birodalmának széttörése után a mai Ausztria keleti részén – mélyen a mai Magyarország területébe benyúlva – hozta létre a Frank Birodalom keleti határait felügyelő határőrgrófságokat (Mark). A magyar honfoglalás után ezek a határőrgrófságok néhány évtizedre magyar fennhatóság alá kerültek, hogy aztán – ha más határokkal is – újra alakuljanak. 976-tól a későbbi Ausztria kialakulásában oly fontos szerepet játszó Babenbergekek viselik a határőrgróf tisztséget. Egy 996-ban keltezett oklevél említi először a terület elnevezéseként az *Ostarichi* (Österreich) nevet, amely minden bizonnyal már régebb óta használatos volt. A kora középkorban a terület latin nyelvű elnevezései (*oriens*, *plaga orientalis*, *provincia orientalis*, *terra orientalis*) az *Ostarrichi* vagy *Osterlant* elnevezések fordításai. „Az Österreich név felbukkanása semmiképp

⁴ Wiesinger (2000): 56.

⁵ Heer (1981): 23.

⁶ Uo., 24.

nem jelenti az osztrák történelem kezdetét; mégis történelmi jelentőségű tény, mert jelzi, hogy az elnevezés használói éreztek bizonyos együvé tartozást, s ez az érzés hamarosan tért hódított szomszédaik körében is. Számolhatunk egy hazafogalom csíráival, amit azután a 12. század első felében a legkorábbi írásos emlékek is tanúsítanak.⁷ A mai Ausztria tartományai közül a kora középkorban Karintia bírt a legnagyobb területi kiterjedéssel, már 976-ban függetlenné válik Bajorországtól, és önálló hercegség rangjára emelték. Babenberg II. (Jasomirgott) Henrik megkapta egész Bajorországot hűbértokul. Miután azonban a császár és a korábban Bajorországot birtokló Welfek között a viszály megszűnt, ez utóbbiak visszakapták Bajorországot, de az önálló hercegség rangjára emelt Ausztria 1156-ban függetlenné vált tőle. Ebből az alkalomból állította ki a császár az Ausztria különállásának történetében mérföldkőnek számító ún. *privilegium minus* (kisebbségi kiváltságlevél), ami Ausztriának és urainak a függetlenség olyan fokát biztosította (női örökösödés is, csak az osztrák herceg engedélyével lehet Ausztriában a joghatóságot gyakorolni, az osztrák herceg csak a bajor földre összehívott királyi udvari gyűléseket köteles látogatni stb.), amellyel más tartományi fejedelmek nem rendelkeztek, s mely – a későbbi történelmi fejlődés ismeretében – az osztrák államiság előzményének tekinthető. Ezzel kb. egy időben, 1137-ben, említik először a terület megjelöléseként a latin *Austria* nevet. Az 1180-ban ugyancsak hercegséggé emelt Stájerország 1192-ben örökösödési szerződés révén került a Babenbergektől birtokába. Ezek 1246-ban történt kihalása után Ausztria rövid időre a cseh Ottokár fennhatósága alá került, hogy azután 1278-ban I. Habsburg Rudolf a morvamezei (dürnkurti) csatában évszázadokra megszerezze a Habsburgok számára. A Habsburgok legalább olyan eredményesen folytattak dinasztikus politikát (*Hausmachtpolitik*), mint elődeik. A cél természetesen az volt, hogy a család minél nagyobb – lehetőleg összefüggő – területek felett rendelkezzen. 1335-ben megszerzik Karintiát, 1365-ben öröklik Tirolt. Az elkövetkező évszázadokban azután számos további ország és terület urai lesznek. Az ősi svájci családi birtok elvesztésével az ausztriai birtokok válnak a család „örökös tartományaiává”. Ezek néhány esetben felosztásra kerülnek a család tagjai között, de aztán mindig sikerül egy kézben egyesíteni őket. Ausztriának a Birodalmon belüli kiváltságos helyzetét kívánta alátámasztani az 1358–59 táján összeállított ún. *privilegium maius* (nagyobb kiváltságlevél), amely szinte teljes függetlenséget vindikált Ausztriának. Ez az oklevélgyűjtemény részben hamisnak bizonyult ugyan, de miután a Habsburgok viselték újra a német-római császári koronát, III. Frigyes a *privilegiumot* házi törvényként megerősítette. Az Ausztriába vetett hit, egy megelőlegezett osztrák küldetéstudat kifejeződéseként szokás értelmezni a III. Frigyes által szinte valamennyi hozzá tartozó tárgyba belevéselt titokzatos AEIOU

⁷ Zöllner (1998): 53.

betűkapcsolatot, melynek mintegy háromszáz értelmezése (görög, latin, német) létezik.⁸

1530-ban V. Károly császár az osztrák örökös tartományokat kivette a birodalmi gyűlés rendelkezéseinek hatálya alól, s ezáltal azokat még egy lépéssel eltávolította a birodalmi kötelékekből. Német humanisták a francia igények ellenében bizonyítottan először 1512-ben használták a *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation* (a Német Nemzet Szent Római Birodalma = értsd: a Római Birodalom németek által lakott része) formulát. Ezzel szinte egy időben terjed el az osztrák kancelláriákban és az általános nyelvhasználatban az *örökös tartományok* (*Erblande, Erbländer*) kifejezés a „Birodalomtól“ való megkülönböztetésképpen.⁹

A Habsburgok birodalma a 16. századtól a sikeres dinasztikus politika eredményeképpen – a cseh és a magyar korona megszerzésével – egymástól annyira eltérő nyelvű és kultúrájú országokat és tartományokat foglalt magában, hogy esély sem volt arra, hogy a nemzeti mozgalmak korára ezek a különbségek oly mértékben nivellálódjanak, hogy egy birodalmi nemzeti tudat kialakulhasson, s az a folyamat is léket kapott, amely esetleg egy osztrák nemzeti tudat kialakulásához elvezethetett volna, ha a Habsburg-birtokok az örökös tartományokra korlátozódtak volna. Más volt a helyzet Európa nyugati felén, ahol az egy országon belüli nyelvi, kulturális, gazdasági és mentalitásbeli különbségek kisebbek voltak, és az egységesülési folyamat néhány száz évvel korábban kezdődhetett.¹⁰ Ugyanis a Habsburgok birodalmának, vagyis Ausztriának keleti terjeszkedésével megjelent egy olyan szempont, amely az osztrákok kettős identitását eredményezte: Ausztria mint a népek hazája, amelyben az „osztrákok“ nemzetek feletti civilizatorikus szerepet játszanak. Az eltérő észak- és délnémet fejlődés irányába mutatott, hogy a Német-római Birodalom területi széttagoltságának következtében a reformáció német területen vallási szakadáshoz vezetett, ami a felekezetek területileg elkülönülő egymás mellett létezését eredményezte. Az, hogy a Habsburgok és a Wittelsbachok a katolicizmus mellett döntöttek, Ausztriának, Bajorországnak és bizonyos fokig Köln térségének olyan intenzív katolikus jelleget adott, ami ezeket a területeket a mai napig megkülönbözteti az északi protestáns régiótól. A vallási megoszlás nemcsak különböző egyházi szervezetekhez való tartozást jelentett, hanem messze az egyházi szférán túlmenően mindkét felekezetet a németek magatartását is formálta. A Német Birodalomban a politikai pártok palettájának kialakulásában a felekezeti különbség is fontos tényező volt, és a választók magatartásában a mai napig tetten érhető. Az intézmények és normák által gon-

⁸ Heer (1981): 37–38.: AEIOU = *Austriae est imperare orbi universo; Austria erit in orbe ultima; Austria est imperio optime unita; Aller Ehren ist Österreich voll; Alles Erdreich ist Österreich untertan.*

⁹ Heer (1981): 27.

¹⁰ Jászi (1983): 101–102.

dolgozásában kevésbé befolyásolt protestáns néprész a mindenkori korszellem áramlatai iránt nyitottabb volt, ugyanakkor a vallást helyettesítendő és a bizonytalanságban támaszt ígérő világnézetek iránt nagyobb igényt mutatott, mint a hagyományokat és a tekintélyelvű gondolkodást jobban megőrző katolikus népeség. Ezek a különbségek ma is érezhetők, legalábbis a bajor–osztrák és a protestáns északnémet térségek vonatkozásában.¹¹ A reformációnak ugyanakkor óriási szerepe volt abban, hogy az egységes irodalmi német megteremtésével, melyet fokozatosan mindenütt normaként fogadtak el, ellene hatott a területi partikularizmus által segített kulturális elkülönülési folyamatnak.

Az észak- és délnémet területek közötti különbség kialakulásában az is nagy szerepet játszott, hogy nem valósult meg a valamennyi németet egyesítő állam, hanem kialakult a osztrák–porosz dualizmus. A két államberendezkedés közötti eltérések máig ható jelentőséggel bírnak. Ausztriában a császári udvar katolikus barokk eleganciája és pompája volt a mintaadó, amely azután a mentalitásra is rányomta a bélyegét. Poroszországban az udvar kevésbé volt csillogó, ott az intenzív államiság játszotta a főszerepet. A közigazgatás kiépítése Poroszországban nagyobb szervezési tehetséggel járt, és nagyobb teljesítő-képességhez vezetett. Az osztrák államapparátus szervezettsége, rendje és pontossága valamivel elmaradt a poroszé mögött, lazább és nagyvonalúbb magatartás jellemezte. A katonai és hivatalnoki apparátus meghatározó szerepe Poroszországban bizonyos magatartásformákat és tulajdonságokat helyezett előtérbe, amelyeket később porosz erényeknek tekintettek: kötelességteljesítés és szolgálatkészség, engedelmesség és fegyelem, alaposság, szakszerűség és teljesítőképeség, míg Ausztriában számos, a reprezentációt szolgáló maradvány túlélte a császári udvart. Az Osztrák Köztársaság, pusztán megtiszteltetésként, ma is adományozza az udvari tanácsos címet.¹² Eredetileg a burgundi udvarból a spanyol udvari etikett bécsi meggyökeresedésével terjedt el a *küss die Hand* ('kezét csókolom') köszönés, amit aztán a népi katolikus *Grüss Gott* köszöntéssel együtt a Schönerer-követők a *Grüss Heillel* kívántak kiszorítani.

Elvileg tehát léteztek olyan előzmények, amelyek egy önálló, a némettől különálló osztrák nemzet kialakulását eredményezhették volna. E tanulmánynak nem feladata, hogy részletesen feltárja az osztrák nemzeti öntudatra ébredés elmaradásának okait. Nagy valószínűséggel szerepet játszhatott benne, hogy az osztrák örökös tartományok legfőbb ura egyben a német-római császári koronát is viselte (Mária Terézia uralkodása alatt férje, Lotharingiai Ferenc volt a császár). Ez ugyan tényleges politikai hatalommal alig párosult, de a császárság intézménye a Birodalom partikuláris erőit mégiscsak egy tető alatt egyesítette. A Német-római Birodalom Napóleon általi megszüntetése után pedig néhány évtizedig

¹¹ Mirow (1996): 357.

¹² Mirow (1996): 464–465.

folyt még a küzdelem Ausztria és Poroszország között a Német Szövetségen belüli hegemoniáért, amelyből Poroszország került ki győztesen. Ekkor viszont már késő volt ahhoz, hogy Ausztria német nyelvű lakóit, akik nem utolsósorban a nyelvi közösség, s az abból adódó akadálymentes kommunikáció révén a dinamikus Poroszország vezetésével létrehozott német egységben saját nacionalizmusuk megvalósulását is látták, egy osztrák–német nacionalizmus zászlajával eltántorítsák az Ausztria határain kívülről ható német nacionalizmustól. Erre nem is történt komoly kísérlet. Egyrészt az nem lehetett volna sikeres, hiszen a Habsburg Birodalomban a németiség relatív kisebbségben volt, s a többségi németiségtől való elszakadás a nemzethalál vízióját idézhette fel benne. Másrészt a Habsburgok – nemzetek feletti (értsd: egyetlen nemzethez sem kizárólagosan kötődő) uralkodók lévén – nem állhattak egyetlen nemzeti mozgalom élére sem, hiszen az soknemzetiségű birodalmuk szétrobbanását jelentette volna. Egy közös birodalmi tudat kialakítására pedig azért sem kerülhetett sor, mert a birodalom számos népe erős, évszázados történelmi hagyományon és saját kulturális identitáson alapuló nemzeti tudattal rendelkezett. Az 1867-ben létrehozott osztrák–magyar dualizmus a Monarchia egész területéből gazdasági egységet teremtett. Ennek első számú hasznélvezője a liberális burzsoázia volt, amely nemzetek feletti erőként betölthette volna a kohéziós erő szerepét. A speciális közép-kelet-európai viszonyok miatt azonban ez a burzsoázia gyenge maradt, és felszínes liberalizmusa is fokozatosan elsorvadt. Annak helyét a német nacionalizmus és a keresztényszocializmus vette át.¹³ Jellemző, hogy mindkét mozgalom vezető személyisége – a pángermán Georg Schönerer és a keresztényszocialista Karl Lueger – is a liberális táborból indult.¹⁴ „A liberalizmus ahhoz elég erős volt, hogy felbomlassza a régi politikai rendet, de azokat a társadalmi erőket, amelyek a bomlást kiváltották, már nem tudta megfékezni. A liberalizmus toleráns, de rugalmatlan uralkodása alatt ezek az erők újabb centrifugális hatásokat fejtek ki.”¹⁵ Az osztrák keresztényszocialista mozgalmat egyfajta nemzetekfelettiesség jellemezte, amely katolikus, a dinasztiahoz hű mozgalmával a centralizált összmonarchia eszméjének még a legszilárdabb támogatója volt mind a Monarchia népei közötti viszálykodás, mind pedig a pángermán törekvések ellenében. A Monarchiában azonban egyedül a hadseregben folyt olyan nevelés, amely egy közös osztrák állampolgárság érzésének csíráját hordozta magában. Az ausztriai közoktatás egyáltalán nem törekedett egy, a pángermán eszmékkel szemben immúnis osztrák állampolgársági érzület kialakítására. Az ausztriai középiskolák és egyetemek a német nacionalizmus terjesztésének színtereivé váltak.¹⁶ Az 1365-ben alapított bécsi egyetemen a diákok nem

¹³ Vö.: Heiszler (1993): 118.

¹⁴ Vö.: Schorske (1998): 115–135.

¹⁵ Schorske (1998): 113.

¹⁶ Jászi (1983): 537–542.; Heer (1981): 271–275.

alkotnak német nemzetet (*natio*), csak osztrákot, száaszt stb. 1838-ban császári rendelet újraszabályozta a nációk szerinti beosztást, továbbra is létezett osztrák „náció”. A nációk a 19. század második felében aztán maguktól bomlanak fel, hogy átadják helyüket a diák-korporációknak, amelyek azután az új nacionalizmusok fészkei lettek.¹⁷

Ausztria németjeinek (*deutsch-Österreicher*) identitását kettősség jellemezte. Egyrészt a soknemzetiségű dunai Monarchia államalkotó népének, másrészt az iparosodás terén mérföldes lépésekkel haladó hatalmas német nemzethez kulturálisan szorosan kapcsolódó nemzetrésznek tekintették magukat. Ez a kettős identitás azután tovább élt az Első Köztársaság korában.

1918-ban tehát az osztrák ideiglenes nemzetgyűlés egyhangú határozata ellenére, amely a Német Köztársaság részévé nyilvánította Német-Ausztriát, létrejött az önálló államisággal rendelkező Ausztria. Franciaország nyomására ugyanis a szövetséges hatalmak elutasították az anchluss, és azt implicit módon a békeszerződések is megtiltották. Meg kell jegyezni, hogy az Ausztria és Németország között 1919. márciusában aláírt titkos jegyzőkönyv egy olyan anchluss megvalósítását irányozta elő, amely szerint Német-Ausztria önálló tagállamként csatlakozik Németországhoz, a Vatikánnal és a Monarchia utódállamaival önálló külképviseleti viszonyban állhat, és az oktatás és a gazdaság terén is messzemenő önállóságot élvez.¹⁸ A szövetségesek nyomására Ausztria még a nevéből is kénytelen volt a *német* jelzőt törölni. Így keletkezett egy olyan állam, amelyre nemcsak nevét, határait, de magát a létezését is a győztes hatalmak kényszerítették rá. Amikor 1922-ben Ausztria brit–francia–olasz–cseh kölcsönt vett fel, köteleznie kellett magát, hogy húsz évig nem mond le függetlenségéről.¹⁹ A fentebb ismertetett tartományi népszavazások eredményei azt mutatták, hogy a polgárok többsége sem hitt a kis alpesi ország életképességében, és a Németországhoz való csatlakozás gondolatát támogatta. Az anchluss minden bizonnyal többséggel rendelkezett Ausztriában, de nem uralkodott kifejezetten anchluss-láz. A népi szempontoknál fontos szerepet játszott az a tény, hogy a Monarchia felbomlásával az osztrák gazdasági helyzet nagyon lehangoló volt, melyen az egyesülés változtathatott volna. A politikai pártok tekintetében úgy alakultak a frontok, hogy a szociáldemokrácia a Weimari Köztársaság idején anchluss-párti volt, míg a keresztényszocialista konzervatív irányzat elutasította azt.

A köztársasági államformájú Ausztria (Első Köztársaság) belpolitikai életét messzemenően meghatározta az egész társadalom két táborra szakadása, melyeket a szociáldemokrácia, illetve a keresztényszocializmus képviselt. A kezdeti együttműködés 1920-ban megszűnt, s ettől kezdve a szociáldemokrata párt el-

¹⁷ Heer (1981): 35.

¹⁸ Kerekes (1984): 42.

¹⁹ Mirow (1996): 869–871.

lenzékben volt. Az Első Köztársaság meghatározó személyisége, Ignaz Seipel prelátus fogalmazta meg az „ein Volk in zwei Staaten“ jelszót: vagyis programja nem egy osztrák nemzet létrehozása volt, hanem a független Ausztria képezte volna a hajdani dunai Monarchia visszaállításának bázisát.²⁰ Engelbert Dollfuß kancellár a Hazafias Front megszervezésével a polgári pártokat (a keresztényszocialistákat és a kisebb jobboldali pártokat) igyekezett az Ausztria-gondolat köré gyűjteni. Ez a kísérlet, ami egy katolikus-osztrák küldetéstudaton alapuló közép-európai birodalom gondolata mellett egyidejűleg Ausztriának a német (kultúr)-nemzethez való tartozását is magában foglalta, nem volt alkalmas arra, hogy az ettől az ellentmondástól mentes osztrák nemzeti tudat kiindulópontja legyen.²¹ Ernst Karl Winter és Alfred Klahr alakították ki azt a koncepciót, amely egy saját osztrák „nemzeti” tudat talaján állt. A katolikus-konzervatív és legitimista „Osztrák Akció” körül tömörülő értelmiségiek szerint Ausztria nem német. Az osztrák ember különbözik a némettől, fajilag a germánság és a szlávtság, szellemileg pedig az antik Róma és Bizánc szintézise. „Ausztria nem térhet vissza a Birodalomba; a mai Német Birodalomhoz az sohasem tartozott, és a régi Birodalmat szellemileg magában hordja.”²² Karl Kraus egy önálló osztrák eszméről ezt írta: „ez a legnagyobb csalás, amit valaha a történelemben hirdettek”.²³ Nem lehet azonban az anchluss-barátságot kizárólagosan valamelyik politikai csoportosuláshoz kötni. Az ausztrofasizmus fegyveres erejét képező Heimwehr-szervezetek például regionálisan eltérő álláspontot képviseltek az anchluss kérdésében. A karintiai és a stájerországi Heimwehr anchluss-barát volt, míg a tiroli és az alsó-ausztriai szervezet negatív álláspontot képviselt.²⁴ Langoth, a német nemzetiszocialisták által kinevezett linzi főpolgármester mondta: „Az osztrák állami tudat erős és nagy volt, a nagy nemzeti gondolat is létezett – csak a szintézis hiányzott”.²⁵ Talán éppen emiatt a lappangó „osztrákság” miatt utasította el az osztrák származású Hitler, hogy a Wehrmacht Ausztriába való bevonulása előtt népszavazást tartsanak az anchlussról. Szimptomatikus, hogy mind a szocialista, korábbi kormányelnök Karl Renner, mind pedig a bécsi érsek, Theodor Innitzer, Hitler bevonulása után az anchluss mellett nyilatkozott. Renner 1938. április 3-án: „Most ért véget az osztrák nép húszéves tévútja, és egységesen visszatér a kiindulóponthoz, 1918. november 12-i ünnepélyes akaratnyilvánításához. Az 1866 és 1918 közötti fél évszázad szomorú közjátéka ezzel végéhez ért közös ezeréves történelmünkben”.²⁶ Az 1938. április 10-én megtartott népszavazás eredménye, mely szerint a szava-

²⁰ Kerekes (1984): 87–88.

²¹ Breuss–Liebhart–Pribersky (1995): 264–265.

²² Breuss–Liebhart–Pribersky (1995): 105.

²³ Kerekes (1984): 198.

²⁴ Kerekes (1984): 199–200.

²⁵ Heer (1981): 393.

²⁶ Heer (1981): 395–396.

zók 99,4%-a a csatlakozást helyeselte, semmiképpen sem magyarázható a szavazás antidemokratikus körülményeivel. Nem sokkal azután azonban sokan – köztük nemzetiszocialista osztrákok – csalódtak az anchluss végrehajtásának módjában. A népszavazás után az *Ostmark*ra keresztelt Ausztria közigazgatási beosztását alaposan átalakították, de úgy látszik, még ebben az elnevezésben is a különállás veszélyét látták, mert nevét *Alpen- und Donau-Reichsgaue* (Alpesi és Dunai Birodalmi Tartomány) változtatták. A *Gau*kat, Bécset is, közvetlenül Berlinek rendelték alá.

A második világháború befejeződése után a szövetséges hatalmak a Németországtól független Ausztria helyreállítása mellett döntöttek. A náci Németország első áldozatának minősített országban a nemzetiszocialista rémtettek által az anchluss gondolata amúgy is kompromittálódott. A Második Köztársaságban ismételten vezető szerepet vállaló Renner 1945. április 30-án a következőket mondta: „Az Anschluss eszméje ... egészen más volt, mint amit Hitler hozott. Az Anschlusst soha nem így képzeltük el ... annak eszméje végleg kudarcot vallott, el van temetve”.²⁷ A Második Köztársaság a nemzetiszocializmus antitéziseként jött létre. A politikai rendszer – az Első Köztársaságtól eltérően – a szociáldemokrata és a keresztényszocialista tábor kompromisszumára épült.

A mai Ausztria függetlenségét helyreállító, 1955. május 15-én aláírt államszerződés által implikált semlegességet az osztrák parlament 1955. október 26-án foglalta törvénybe. Nem véletlen, hogy az osztrák parlament ezt a napot választotta nemzeti ünnepnek. Az örökös semlegesség a független Ausztria saját útját jelenthette. A hidegháború időszakában az egymással szemben álló blokkok közötti semleges, de a nyugati értékrendhez orientálódó Ausztria ugyanakkor részt vett a második világháború után a Nyugat példátlan gazdasági fejlődésében. Igen csak szokatlan dolog, hogy Ausztriában az október 26-i nemzeti ünnep előtt évente közvélemény-kutatást tartanak arról, hogy létezik-e osztrák nemzet. Egy 1956-ban végzett közvélemény-kutatás szerint a megkérdezettek 49%-a gondolta úgy, hogy Ausztria önálló nemzet, 46% németnek vallotta magát. Az „osztrákok” részaránya Bécsben volt a legmagasabb 69%-kal, a legalacsonyabb Felső-Ausztriában, Salzburgban 33%, Stájerországban és Karintiában 35–35%. 1964-ben a következő adatok születtek: a megkérdezettek 47%-a érezte magát az osztrák nemzet részének, 23% vélte, hogy az osztrákok lassan nemzetté válnak, 15% eltérő álláspontot képviselt.²⁸ Érdekes, hogy az államszerződés aláírása után az 1956-ban magukat osztrák identitásúnak vallók százalékos aránya 1964-re 47%-ra csökkent. Megjegyzendő, hogy ez a 47% megfelel az osztrákság legitimitását képviselő Osztrák Néppártra leadott szavazatok arányával. 1965-től 1979-ig 48%-ról 68%-ra emelkedett azon polgárok aránya, akik úgy gondolták, hogy Ausztria

²⁷ Breuss–Liebhart–Pribersky (1995): 256.

²⁸ Heer (1981): 16.

nemzet, és 23%, ill. 24% úgy vélte, hogy lassan annak kezdi magát érezni.²⁹ 1997-ben a szokásos megkérdezés kiértékelése alapján 78% nyilatkozott az osztrák nemzeti tudat vállalása mellett, 5% ellene, és 15% szerint az osztrákok lassan nemzetképpen kezdenek válni. Ezen adatokból az azért megállapítható, hogy az idő előrehaladtával, újabb generáció felnővekedésével és nem utolsósorban a gazdaság dinamikus növekedésével és a szociális állam jóléti intézményeinek kiépítésével növekedett az „osztrákok” száma.³⁰ Ausztriában egyre jobb volt élni, főleg keleti szomszédjaival összehasonlítva. Egy fiatal, az új osztrák patriotizmust megfogalmazó író, Gerhard Fritsch, a III. Frigyes-féle jeleknek is új értelmet adott: AEIOU: „*Aber es ist ohne Unheil.*“ (‘Hát itt nincs baj.’)³¹ A semleges Ausztria a nemzetközi konfliktusokban játszott közvetítő szerepével, és azáltal, hogy Bécs számos nemzetközi szervezet központja lett, külföldön is tekintélyt szerzett. A római pápa Ausztriát a hetvenes években „az áldottak szigetének” nevezte. Horst Krüger német író 1975-ös bécsi benyomásairól írta: „Azt láttam, hogy az osztrákok egy egészen más, idegen nemzet. A közös nyelv megtéveszt ... ők sokkal idősebbek, tapasztaltabbak, sokkal bölcsőbbek a más népekkel való érintkezésben”.³² Bruno Kreisky arra a kérdésre, hogy létezik-e osztrák nemzet, a következőképpen felelt: „Van egy osztrák nemzeti csapat, van egy osztrák nemzeti bank, tehát valószínűleg van osztrák nemzet is.”³³

Ugyanakkor az egyes tartományok között lényeges eltérés mutatható ki az osztrák állameszméhez való tartozás elfogadásában. Karintiában, Tirolban és Vorarlbergben erős a tartományi tudat, míg Bécsben, Alsó-Ausztriában és Burgenlandban gyenge. Megfigyelhető, hogy a tartományhoz kötődő identitás fordított arányban áll a nemzeti tudattal: az a leggyengébb Tirolban és Vorarlbergben. Maguk az osztrákok szerint a tiroliak, a bécsiek és a salzburgiak képviselik leginkább az osztrák típust, a burgenlandiak és a vorarlbergiek pedig a legkevésbé. Éppen Alsó-Ausztriában, a későbbi Ausztria bölcsőjében a leghalványabb a tartományi érzület. Ez talán arra vezethető vissza, hogy a tartomány fővárosa évszázadokon át Bécs, a központi kormányzati szervek székhelye volt. Tirol különösen fejlett tartományi tudata a katolikus hagyományokon és a tiroliak szabadságszereteten alapul. A napóleoni háborúkban a bajor és a francia megszállók elleni harc során a franciák által kivégzett Andreas Hofer személye körül kristályosodott ki a patrióta, császárhű, szabadságszerető tiroli képe. A külföld szemében ugyanakkor a tiroli bőrnadrág és a tiroli táj Ausztria szinonimája is egyben. A vorarlbergi tudat specifikuma az alemán nyelvjárásban (Ausztriában máshol a bajor nyelvjárás változatait beszélik) és a viszonylagos földrajzi elszigeteltségben rejlik, bár a tarto-

²⁹ Mirow (1996): 1069.

³⁰ Schwarz, Karl-Peter (1997): 6.

³¹ Heer (1981): 38.

³² Heer (1981): 17.

³³ Schwarz, Karl-Peter (1997): 7.

mány politikai értelemben csak 1918 óta létezik. Vorarlberg tartomány 1964-ben megakadályozta, hogy egy, a fußbachi hajógyárban szövetségi pénzen készült, a Bodeni-tóra szánt hajót az első osztrák kancellár, Karl Renner után nevezzék el. A tüntetők keresztülvitték, hogy a hajó a *Vorarlberg* nevet kapja. A vorarlbergi közvéleményben ez a nap az osztrák föderalizmus-vita születésnapjának számít. Ennek eredményeként 1974-ben az osztrák alkotmányban rögzítették a szövetség és a tartományok közötti tárgyalásokon alapuló ún. „kooperatív föderalizmust”. A sajátos vorarlbergi kultúra és mentalitás hangsúlyozása a 70-es évek végén és a 80-as évek elején a Pro-Vorarlberg polgári kezdeményezésben érte el tetőpontját, amely a szövetségi kompetenciák egy részének a tartományokra történő átruházását tűzte ki célul. A szövetségi és a tartományi identitás közötti különbség hangoztatása Vorarlbergben egyértelmű, de ez – ellentétben Karintiával – nem vezet az államnemzeten túlmutató német „kultúrnemzet” előtérbe állításához.³⁴ A vorarlbergi tartományi tudat identifikációs szimbólumrendszere nagyon változatos. Így például a Svájchoz való csatlakozást célzó mozgalom idején az alemán nyelvjárás és a demokratikus tradíciók kerültek hangsúlyozásra, míg a katolicizmus és a császárhűség nem játszottak szerepet. Karintiában, amelynek lakossága egészen a 19. századig túlnyomórészt szlovén nyelvű volt, mindig erős volt a német nemzeti tudat, amely a tartomány határhelyzetéből adódó „honvédő harc” mítoszára támaszkodik. Az 1920. október 10-i karintiai népszavazás napja, melynek eredményeként a népszavazásra kijelölt zóna Ausztriánál maradt, a többi tartományban semmit sem jelent. A Karintia német jellegének elvesztésétől való félelem olyannyira meghatározza a tartományi „Mi-tudatot”, hogy az szinte minden más identifikációs lehetőséget kizár. Ezzel magyarázható az a tiltakozás, amely a Karintiát, Szlovéniát és Észak-Olaszország egy részét magában foglaló multikulturális régió kialakítása ellen irányult. („Az EU néhány év múlva megszünteti a Karavankák-határt: apáink nem ezért harcoltak!”) Ebben az összefüggésben vetette fel Jörg Haider (Német-)Karintia Szabadállam felállítását, ami megkérdőjelezné Ausztria egységét. Német-Karintia „honvédelme” ugyanis nemcsak a Karavankákon túlról jövő idegen (szlovén, korábban kommunista) „veszély” ellen irányul, hanem a bécsi politikusok ellen is, akik nem törődnek eléggé Karintiával.

Az átlagember számára fontos identifikációs tényezők: az ausztriai nyelvi sajátosságok, kiejtés, az osztrák kedélyesség (*Gemütlichkeit*), köszönési formulák, az ételek elnevezése. Nem véletlen, hogy az osztrák közvélemény az EU-csatlakozást előkészítő tárgyalások egyik sikeres eredményének tekintette, hogy az ételek és élelmiszerek elnevezésénél maradhattak az osztrák kifejezések. („Erdäpfelsalat bleibt Erdäpfelsalat!”)³⁵ Ugyanakkor egy osztrák irodalmi nyelv

³⁴ Breuss–Liebhart–Pribersky (1995): 35.

³⁵ Cilia, de, Rudolf (2000): 80.

megléte – egyes erre irányuló törekvések ellenére – általában nem tudatosult. Sokszor az állampolgárok és a külföldiek szemében is az egyes tartományok jellemzői tűnnek tipikus osztrák jegyeknek.

Az államszerződés utáni évtizedekben kialakult idilli osztrák képet a nyolcvanas évektől megrázkódtatások érték. A Waldheim-ügy újra előtérbe helyezte a kollektív feledés mélyébe temetett múltat, majd Ausztria fokozódó EU-integrációjával párhuzamosan egyre inkább megkérdőjeleződött az osztrák semlegesség értelme.

Az osztrák identitáskeresést nagymértékben megnehezítette, hogy az *osztrák* és az *Ausztria* fogalom koronként mást takart: a Szent Római Birodalom részét képező Ausztriai Ház örökös tartományait és annak népességét, a Habsburg Birodalmat és az ahhoz szorosan kötődő, azt kiszolgáló nemzetietlen katonai és tisztviselői, értelmiségi rétegeket, a „nemzetekfeletti” arisztokráciát, 1867 után a dualista államközösség egyik felét, amely a semmilyen érzelmi kapcsolatra nem utaló *A birodalmi parlamentben képviselt királyságok és tartományok* elnevezést viselte, 1918-tól a külső hatalmak által kikényszerített Első Köztársaságba „szorult” német nyelvű népességet, majd 1934-től egy olyan korporatív államot, amely német volt ugyan, de a hatalmon levő politikai elit védekezett a náci Németországhoz való csatlakozás ellen. 1938-tól a Harmadik Birodalom része, amelyet azonban történelmi nevétől is megfosztottak, majd 1945-től ismételten demokratikus köztársaság, az 1955-ös államszerződés aláírásától nyugati orientációjú, de semleges, sikeres jövő előtt álló kisország.³⁶ Nem véletlen, hogy – mint ahogy ezt egy 1965-ös közvélemény-kutatás kimutatta – a kevesebb történelmi ismerettel rendelkező rétegeknél erősebb volt az azonosulás Ausztriával, mint a társadalom műveltebb képviselői esetében.³⁷

Irodalom

- Bruss, Susanne – Liebhart, Karin – Pribersky, Andreas (1995): *Inszenierungen. Stichwörter zu Österreich*. (Mit einem Vorwort von Anton Pelinka), Verlag Sonderzahl, Wien.
- Cillia, de, Rudolf (2000): Die Bedeutung von Sprache und Kultur für die diskursive Konstruktion österreichischer Identität. In: Stubkjaer, Flemming Talbo (hrsg.) (2000): *Österreich. Kultur und Identität – heute und vor 100 Jahren*. Odense University Press. 63–83.
- Heer, Friedrich (1981): *Der Kampf um die österreichische Identität*. Verlag Böhlau, Wien–Köln–Graz.

³⁶ Bruss–Liebhart–Pribersky (1995): 7–9.

³⁷ Siegfried Mattl–Rásky Béla: 19.

- Heiszler Vilmos (1993): A „K. K. privilegierter Hofliberalismus“. Az osztrák-német liberálisok identitásproblémái. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában*. Gondolat, Budapest 1993., 112–122.
- Jászi Oszkár (1983): *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Gondolat, Budapest (fordította: Zinner Judit).
- Kerekes Lajos (1984): *Ausztria hatvan éve. 1918–1978 (Karl Rennertől Bruno Kreiskyig)*. Gondolat, Budapest.
- Mattl, Siegfried–Rásky Béla: Az osztrák nemzeti identitásról. *Pro Minoritate*, 1999/Tél
- Mirow, Jürgen (1996): *Geschichte des deutschen Volkes. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Band 1–2, Casimir Katz Verlag, Gernsbach.
- Schorske, Carl E. (1998): *Bécsi századvég. Politika és kultúra*. Helikon (fordította Györffy Miklós).
- Schwarz, Karl-Peter: „Mi tudjuk, hányadán állunk“ Nemzeti kérdés és nemzetépítés Ausztriában. In: *Identitások* 1997/1, 6–8. (fordította: Schwertner Ágnes).
- Vajda, Stephan (1980): *Felix Austria. Eine Geschichte Österreichs*. Verlag Ueberreuter, Wien.
- Wiesinger, Peter: Österreich und die deutsche Sprache von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zum Ende der Ersten Republik. In: Stubkjaer, Flemming Talbo (hrsg.) (2000): *Österreich. Kultur und Identität – heute und vor 100 Jahren*. Odense University Press. 45–61.
- Zöllner, Erich (1998): *Ausztria története*. Osiris – 2000, Budapest (fordította: Bojtár Endre).

A lengyel politikai gondolkodás története

A 18. század második felében Lengyelország történelme legnagyobb tragédiáját élte át. Az országot a környező hatalmak, Poroszország, Ausztria és a cári Oroszország egymás között felosztották, s ezzel 1795-ben a harmadik, s egyben utolsó felosztással véget ért a nemesi köztársaság korszaka is.

Ebben az időszakban természetesen még nem beszélhetünk pártosodásról, azonban a lengyel társadalomnak a nemzeti érdek szempontjából a legnagyobb terheket és feladatokat felvállalni képes rétege, a nemesség, s a vezetésével létrejövő titkos társaságok két fontos kérdésben, a lengyel függetlenség kivívásának módjában, valamint a parasztság problémáinak rendezésében, nem értettek egyet. Ami a függetlenség kivívásának módját illeti, voltak, akik külső hatalom támogatásával képzelték el, s voltak, akik inkább a belső erőkre támaszkodtak volna. Az 1795-ös végleges felosztás után külső hatalmként leginkább Franciaország jöhetett szóba, s itt csoportosultak azok a politikai emigránsok is, akik támogatást a francia kormányoktól vártak. A lengyel emigrációt Franciaországban ebben a korszakban két nagyobb csoportra lehet osztani, az ún. mérsékeltekre és a jakobinusokra. A mérsékeltek egyik vezető alakja az a Józef Wybicki lett, aki az itáliai lengyel légió megalakulása után megírta a legionáriusok indulóját – a 'Nincs még veszve Lengyelhon' -t –, amely 1918 után Lengyelország himnusza lett. Az itáliai légió tragédiája Haitiban teljesedik be, ahol vagy a bennszülöttek, vagy a malária áldozataivá válnak. A lengyel társadalom mégis Bonapartéban látja azt a személyt, akinek segítségére bizton számíthat függetlenségi törekvései során. Erre Ausztria és Poroszország legyőzése, valamint az Oroszországgal megkötött béke után került sor. A lengyelek nagy többsége azonban csalódással vette tudomásul az új ország területének kiterjedését, valamint azt, hogy nevében nem szerepelt a Lengyelország kifejezés.

A lengyel társadalom egy bizonyos része azonban úgy vélekedett, hogy külső hatalom támogatása nélkül is ki lehet vívni a függetlenséget, akkor, ha a felkelésbe a parasztság is bekapcsolható. A korszak egyik legnagyobb lengyel személyisége, Tadeusz Kościuszko, akit a Napóleon körül kialakuló legenda azonban nem érintett meg, szintén így vélekedett. Kościuszko szerint a lengyelek maguk is képesek arra, hogy belső összefogással újra megteremtsék a felosztások előtti Lengyelországot. Titkára, Józef Pawlikowski később ezeket a gondolatokat felhasználva írta meg nagy visszhangot kiváltott művét: „Vajon a lengyelek ki tud-

ják-e vívni függetlenségüket?” Ennek azonban egyetlen feltétele van Kościuszko szerint, mégpedig a paraszti rétegek bevonása a háborúba. Kościuszko egyébként már az 1794-ben kitört felkelésbe is bevonta a parasztságot, ugyanis tudatában volt annak, hogy a társadalom e legalsó rétege nélkül a felkelés nem lehet eredményes. Ezért öltözött maga is paraszti ruhába (sukman), fegyverezte fel a parasztokat kaszával, a raclawicei híres győzelem egyik parasztvezérének, Bartosz Głowackinak pedig nemesi rangot adott. Kościuszko külön leiratban ismeri el a parasztok személyi szabadságát, s jogukat az általuk művelt földhöz, a nemeseket pedig felszólította, hogy enyhítsék a harcokban részt vevő jobbágyaik terheit, ami azonban nem talált meghallgatásra.

A társadalom legnagyobb részét, több mint 70%-át kitevő parasztság problémája már az ország felosztása utáni első összeesküvési kísérletekkor jelentkezik. Több ilyen kezdeményezés ugyanis, ha csak helyi szinten is, de megpróbál építeni a parasztság erejére. Jó néhány évtizeden keresztül egyébként a parasztság sorsa égető társadalmi és politikai kérdés marad. A konzervatívoktól elkezdve a radikálisokig mindenki meg volt győződve a parasztság erejéről és jelentőségéről. A kérdést egyesek úgy próbálták kezelni, hogy jobb nem bolygatni a dolgokat, ameddig lehet, el kell kendőzni az ügyet, mások viszont gyorsan akartak radikális változásokat bevezetni.

A parasztkérdés rendezetlensége a 19. század folyamán döntően kihatott a lengyel függetlenségi mozgalmakra és felkelésekre. Az egyik legnagyobb visszhangot és döbbenetet kiváltó eseményre 1846-ban került sor, amikor is egy összlengyel felkelés előkészítése folyt. A többség úgy gondolta, hogy az úrbéri terhek megszüntetésével a parasztságot a felkelés oldalára lehet állítani. A nemesiség azonban nem akarta a parasztságot a harcba bevonni, nehogy később ellene forduljanak, ugyanis a falvakban nemességellenes hangulat vált uralkodóvá. Ezt kihasználva 1846-ban az osztrák adminisztráció olyan híreket kezdett el terjesztetni falun, miszerint a nemesek parasztellenes megmozdulásra készülnek. A parasztok megmozdulása így ezt megelőzendő a tarnóvi kerületben kezdődött el, ahol elpusztítottak majdnem minden udvarházat, s áldozatul esett kb. 1000 ember. Végül az osztrák hatalom is veszélybe érezve magát, hadsereget vezényelt a területre és rendet tett. A parasztok vezetője, Jakub Szela, Bukovinában kapott földbirtokot. Az események hatására a legmegrökönyödöttebb konzervatívok is arra a meggyőződésre jutottak, hogy tovább nem lehet várni a falut érintő reformokkal.

A galíciai vérengzés hatására 1848-ban az emigrációból is érkeztek Galíciába politikusok, hogy rávegyék a nemességet a jobbágykérdés megoldására. Galícia kormányzója, Franz Stadion azonban a tudatában volt, hogy mindezt az osztrák kormánynak kell megtennie, hogy ne veszítse el befolyását a falun. Április 22-én maga adta ki az úrbéri terhek megszüntetéséről szóló rendelkezését, amit a bécsi kormány helyeselt, és a császári pápens antedatálva (ápr. 17.) eltörölte a jobbágyi terheket.

Ennek a kérdésnek azonban a galíciai eseményeken túl az ország függetlenségét visszaállítani akaró összeesküvések szervezésében és lebonyolításában továbbra is nagy szerepe volt. A sikertelen 1846-os galíciai kísérlet ellenére Krakkóban kitört a felkelés, amit azonban az oroszok segítségével az osztrákok gyorsan elfojtottak, következményeként pedig megszüntették a Krakkói Köztársaságot.

Oroszországban a probléma megoldására a krími vereség után érkezett el az idő, II. Sándor cár uralkodása elején. Az 1861-es rendelkezések tehát az elégedetlenséget és a parasztlázadásokat voltak hivatottak megakadályozni. Nem érintették azonban a Királyság területét. Erre is sor került azonban három évvel később, a lengyelek szempontjából a legrosszabbkor. A januári felkelés 1864 tavaszán időt akart nyerni, hogy az esetleges későbbi kedvezőbb nemzetközi helyzetet ki tudja használni. A március 2-i cári rendelkezés ezt húzta keresztül azzal, hogy a parasztságnak kedvezőbb feltételeket teremtett, mint amit a forradalmi kormány képes volt, s ezzel a parasztság tömegeit tudta megingatni a forradalom ügye melletti kiállásukban.

A Napóleon bukása és a Varsói Hercegség megszűnése után létrejövő Lengyel Királyságban az iskolai és egyetemi fiatalság, a fiatal tisztviselői értelmiség elkezdett szervezkedni, különböző féltitkos és titkos társulatokat létrehozni. Az első időben ezek főleg irodalmi-tudományos műhelyek voltak, később azonban egyre inkább radikalizálódtak. Ebben az időszakban a Lengyel Királyság területén kb. 50 ilyen szervezkedés létezett, amelyek működésüket is nagyrészt az iskolai évhöz igazították. Egy-egy ilyen szervezet azonban nem volt nagy, a tagok száma a többségében csak tíz egynéhány volt.

Az egyik legnagyobb szervezetnek a Walerian Łukasiński által 1821 május 1-jén alapított Hazafias Társaság (*Towarzystwo Patriotyczne*) tekinthető, amely csakis politikai célokat fogalmazott meg, mégpedig Lengyelország felosztások előtti határainak a visszaállítását. A titkosrendőrség azonban hamarosan Łukasiński nyomára bukkant, de csak az általa korábban alapított szabadkőművességet leplezte le. A Hazafias Társaság azonban továbbra is létezett, és kapcsolatokat alakított ki az orosz titkos Déli Társasággal. Az 1825-ös dekabrista felkeléskor azonban fény derült a Hazafias Társaságra is, amelynek vezetőit letartóztatták.

A század mind a két nagy lengyel forradalma – az 1830-as novemberi és az 1863-as januári – között számos hasonlóság van. Mindkettő megfelelő előkészítés hiányában, a letartóztatásoktól való félelemben a kényszer erejével tört ki. Mindkét alkalommal bizonyos mértékben bekövetkezett az, amit a felkelés előkészítői reméltek. Maga a felkelés ténye elég volt ahhoz, hogy a lengyel társadalom jelentős része megmozduljon, és a közös cél elérése érdekében a társadalmat megosztó különbségeket félretolja. Ennek ellenére a radikális megoldásokat választók mellett jelen voltak olyanok, akik inkább a megegyezésre helyezték a hangsúlyt. A novemberi felkelés után ezek a különbségek nagyon élesen az emigráció alatt

váltak kitapinthatóvá. Számarányára való tekintettel az 1830–31-es felkelés után Nyugatra, főleg Franciaországba (de Belgiumba és Angliába is) távozottakat nevezzük Nagy Emigrációnak. A felkelés idejéből való politikai ellentétek itt továbbra is fennmaradtak. A tábornokok, arisztokraták, nemesek főleg a nagy tekintéllyel rendelkező Adam Czartoryski köré csoportosultak. Párizsi székhelyéről nevezték el ezt a csoportot Hotel Lambertnek. Ezen konzervatív csoportosulás érdeklődési körébe nem tartozott a parasztkérdés. Az 1846-os események után azonban már Czartoryski hívei sem hagyhatták figyelmen kívül a problémát. Ebből is következik, hogy a másik fontos kérdést illetően, Lengyelország függetlenségének elnyerését idegen hatalmak segítségével látták megvalósíthatónak. Mindezt arra alapozták, hogy Franciaország és Anglia rivalizáltak Oroszországgal és Ausztriával a Balkánon, valamint a Közel-Keleten. A Hotel Lambert követének az volt a feladatuk, hogy Oroszország ellenében támogassák a bolgárok, románok, délszlávok önállósulási törekvéseit. Ezzel kapcsolatban gyenge pontja ennek a tevékenységnek a törökbarátság volt, abból indultak ki ugyanis, hogy Törökország Anglia és Franciaország szövetségese, s ebből kifolyólag fokozatosan elismeri majd ezeknek a népeknek az igényeit.

A Hotel Lambert programja szerint Lengyelország újjáépítését a felosztások előtti határokkal képzelték el. A létrejövő új államhoz tehát hozzákapcsolták a ruszin területeket, valamint a Litván Nagyfejedelemséget is, államformája pedig a május 3-i alkotmány némileg módosított elveire épülő monarchia lett volna.

Adam Czartoryski mellett az emigráció másik legjelentősebb személyisége Joachim Lelewel volt, aki létrehozta Párizsban a Lengyel Nemzeti Bizottságot, azt a szervezetet, amely kapcsolatokat tartott fenn az európai karbonári mozgalmakkal. Ennek eredményeképp vettek részt lengyelek a német, francia, angol forradalmi előkészületekben. Miután Lelewel Brüsszelbe költözött, követői az Olaszországban működő titkos Fialat Olaszország szervezet mintájára létrehozták a Fialat Lengyelország szervezetet, melynek vezetőjévé ugyancsak Lelewelt választották. Ez a szervezet azonban tevékenységét 1838 után gyakorlatilag beszüntette.

A forradalom alatt újjáéledő Hazafias Társaság egy csoportja Tadeusz Krępowicki vezetésével 1832-ben kilépett a Lelewel féle Bizottságból, és létrehozta a Lengyel Demokrata Társaságot (*Towarzystwo Demokratyczne Polski – TDP*), aminek vezetője Wiktor Heltman lett. A szervezet programjában szerepelt a rendiség eltörlése, földosztás a parasztok között, a függetlenség elnyerése pedig a parasztságra alapozott felkelés révén elképzelhető. A társaság tagjai demokratikus elveket vallva a magántulajdon megőrzése mellett léptek fel, ugyanis az elkövetkezendő harc szempontjából meg akarták szerezni a nemesség támogatását is, s ebből kifolyólag a nemesi gazdaságok felszámolásáról sem volt szó. A Társaságon belül lakóhely szerinti szekciók alakultak, s a '30-as évek végétől jelentős konspirációs tevékenységet fejtek ki az anyaország területén is.

A felkelések közötti időszakban a lengyel emigráció politikai palettáján a

Czartoryski-féle konzervatív csoportosulástól egyre inkább balra haladva a másik oldalon foglalt helyet a legradikálisabb szervezet, amely a TDP Angliában működő radikális tagjai, valamint más, Angliában működő szervezetek egyesülésével jött létre, és a „Lengyel Nép az Emigrációban” nevet vette fel. Programjuk erősen forradalmi volt. A földtulajdon megszüntetését és helyette a közös tulajdon bevezetését követelte, amelyet csak bizonyos ideig tartó használatra lehetne igénybe venni. Programjuk azt is hangsúlyozta, hogy a lengyelországi forradalmat csak a más elnyomott népekkel egyetértésben lehet végrehajtani. Tagjai ellene voltak mindennek, ami a nemességgel kapcsolatban állt. Tevékenységükben magukra maradtak, az emigráció szélesebb rétegeit nem tudták megszólítani, nem is beszélve az anyaországról, így tevékenységüket 1846 után felfüggesztették.

Az emigráció politikai tevékenysége és szellemi élete nagy befolyást gyakorolt az „anyaországra” is. Az itt keletkezett irodalmi művek, röpiratok, politikai munkák eljutottak a lengyel területekre, táplálva a patriotizmust és hatva az ideológiai magatartásokra, még akkor is, ha az emigrációs munkák terjesztéséért büntetés járt. A forradalom bukásával úgy tűnt, hogy minden reménynek vége, az országon a levertség érzése lett úrrá. Az új összeesküvési és forradalmi kezdeményezések az emigrációból jöttek, ugyanis nekik volt lehetőségük összeurópai kitekintésben felfedezni, hogy a forradalmi helyzet kedvezhet még Lengyelországnak.

A felkelés utáni időszak lengyel területeken szerveződő radikális, titkos egyesületei a parasztkérdés megoldását hangsúlyozták. Fontosabb azonban figyelmet fordítani egy eddig ismeretlen tevékenységi formára, ugyanis a konspirációs tevékenységen kívül létezett az országban az ún. organikus munka mozgalom. Az a meggyőződés kezdett eluralkodni, hogy Lengyelországot a gazdasági és kulturális elmaradottságából kell mindenekelőtt kimotoztatni. Elvetették a konspirációt és a felkelést. Az organikus munka követői a társadalmi, jóléti és művelődési tevékenységekre helyezték a hangsúlyt, támogatták a tudomány és a művészetek fejlődését. Számukra azonban a legfontosabb a gazdasági fejlődés volt, véleményük szerint a jólét következtében több öntudatos polgára lesz az országnak. A legerősebb tábora ennek az eszmének Poznań környékén jött létre, ahol a nemesség mellett a városi polgárság is nagy számban csatlakozott hozzá, áttekintve azonban a másik két felosztási területre is.

Nagy jelentősége volt annak, hogy az organikus munka mozgalmát a papok is támogatták. A papság egyik eredménye az volt, hogy a Nyugatról származó „józan élet testvériségei” meghonosodtak az ország területén. Ennek kezdeményezője Jan Ficek volt Sziléziában, ahonnan folyamatosan áttekintve Galíciára. Legnagyobb felvirágzása az 1844–46-os évekre esett, amikor a falusi plébánosok előtt tettek esküt az önmegtartóztatásra a hívek. Az iszákosság ugyanis hatalmas társadalmi csapás volt. Csak Galíciában kb. egymillió paraszt tett ilyen fogadalmat, ami az ottani lakosság 20%-át jelentette. Az 1846-os események azonban megakasztották ennek a mozgalomnak a fejlődését.

A Lengyel Királyság területén Paszkievics megtiltotta az ilyen irányú tevékenységet, nem akarta ugyanis, hogy a papok túl nagy befolyással legyenek a parasztságra. A jól szervezett „józan élet testvériségei” ugyanis veszélyt jelentettek a kormány szempontjából, mivel alulról jövő, az állam által nem ellenőrzött mozgalom volt.

A lengyel politikai pártstruktúra kialakulásában fontos szerepet játszott az 1863-as januári felkelés és az azt megelőző időszak. Ekkor ugyanis egymás mellett két erős tábor alakul ki. Az 1850-es évek második felében a Lengyel Királyságban alakult titkos társaságok tagjait vörösöknek nevezték, a konspiráció ellenzőit, akik a függetlenséget a nemzeti és állampolgári jogok fokozatos megszerzése útján tartották elérhetőnek, pedig „fehéreknek”. Ezek inkább politikai irányvonalak voltak, mint sensu stricto pártok.

A vörösök egyaránt tevékenykedtek a városi és a falusi népesség között is, a parasztok azonban tartózkodóan viselkedtek. Tevékenységüket kiterjesztették a Királyságon túl litván és ukrán területekre is. Követőiket a fiatalok, az értelmiségiek és a kézművesek közül toborozták, míg a fehérek a nemességre támaszkodtak. A vörösök a titkos lengyel állam kiépítésére törekedtek. Megszervezték a vajdasági, járási és városi hatalmat, a rendőri és postai szolgálatot. Programjukban szerepelt továbbá a lengyel, litván és ruszin területek egyesülése, bármelyikük hegemoniája nélkül, sőt egy olyan kitétel is megjelent, hogy a litvánoknak és a ruszinoknak teljes szabadságukban áll eldönteni, hogy Lengyelországgal szövetségben maradnak-e, vagy a saját akaratuk szerint döntenek sorsukról. Ezt a fajta programot természetesen nem fogadták el a fehérek, de még a vörösök egy része sem. Ludwig Mierosławski, akit a vörösök a felkelés vezetőjének szemeltek ki, a nemzeti érdekek elárulásának tekintette ezt. A program a fehéroroszokat külön nem emelte ki, őket a Litván Nagyfejedelemség részének tekintették.

Az 1860-as évek elején a Királyság különböző városaiban hazafias tüntetéseket szerveztek, amelyeket a cári hatalom erőszakos módon oszlatott fel. A helyzet megnyugtatására Szentpétervárott egy konzervatív politikust, Aleksander Wielopolskit nyerték meg az együttműködésre. Az energikus Wielopolski jelentős reformokat vezetett be, lengyelesítette a közigazgatást és iskolahálózatot, Varóban főiskolát hozott létre, megszüntette a zsidóság jogi megkülönböztetését, a parasztok vonatkozásában pedig kötelezően bevezette a haszonbérletet. A később jött reformokat azonban a fehérek sem fogadták el, a vörösök pedig kifejezetten ellenségesen viselkedtek vele szemben. Ebben a helyzetben Wielopolski erőszakos toborzás révén kívánta lefejezni a vörösöket, akik így kénytelenek voltak a felkelés idejét előrehozni 1863 tavaszáról január 22-re. A forradalom kirobbanásakor és első heteiben a vörösök játszották a vezető szerepet, később azonban a fehérek is csatlakoztak a felkeléshez, s már az ő ajánlásukra lett Marian Langiewicz a forradalom második diktátorává.

A januári forradalom leverése után, a 19. század végén kezdődött meg egyértelműen a politikai pártok kialakulása és fejlődése. A társadalmi és gazdasági változások hatására egyre szélesebb néptömegek akartak változtatni sorsukon, s kapcsolódtak be a politikai mozgalmakba. A parasztság úrbéri terheinek megszüntetése, a városi munkásréteg kialakulása, valamint a nemesség közt végbe ment változások is mind ezt a folyamatot sietteték. A lengyel területeken három nagy tömörülés jön létre: a paraszt, a nemzeti és a munkásmozgalom, amelyek létrejöttükkor nagy szerepet játszottak a lengyelek nemzeti és polgári tudatának alakításában. Ezen mozgalmak bármelyikéhez való kapcsolódás hosszú időre meghatározta a lengyel társadalom politikai tagoltságát.

A lengyel politikai élet egyik legjelentősebb vonulata a nemzeti mozgalom orientációjában a novemberi felkelés után megalakult TDP-hez nyúlik vissza. Egy olyan mozgalom megalakítását tűzték ugyanis ki emigrációs politikusok, amelynek tevékenysége mindhárom felosztási területre kiterjedne, ehhez pedig alapul a TDP programját vették. 1887-ben Svájcban meg is alapítják a Lengyel Liga nevű szervezetet, amelynek legfontosabb célkitűzése a felosztások előtti határok megőrzése mellett a lengyel függetlenség visszaállítása volt. A Lengyel Ligához kapcsolódott a már 1887 óta tevékenykedő galíciai diákmozgalom, a Lengyel Ifjúsági Szövetség (*Zet*), amely viszont együttműködött a varsói *Głos* ('Hang') című folyóirattal. 1893-ban a *Zet*-csoport Roman Dmowski vezetésével elfoglalta a Lengyel Ligát, központját Varsóba tette át, nevét pedig Nemzeti Ligára változtatta. 1897-ben a Nemzeti Liga vezetői alakították meg a Nemzeti Demokrata Pártot. Ez a fiatal mozgalom a kezdetekben erősen forradalmi és hazafias jelleggel bírt. Később egyre inkább vesztett a forradalmi hangvételtől, és egyre nacionalistább lett, így célozva meg a szélesebb társadalmi rétegeket. A forradalmi hangvétel háttérbe szorításával ugyanis a földbirtokos réteg, valamint a papság megnyerését remélték. Kezdeti támogatóik az értelmiség és a kisebb birtokosok közül kerültek ki, az 1905-ös forradalom után azonban egyre nagyobb számban jelentkeztek soraik közt a munkások és a parasztok is. A nemzeti demokrácia nagy befolyásra mindenekelőtt a Királyság területén tett szert. A Dmowski által megszabott irányvonal azonban, amely az Oroszországgal való kiegyezésre helyezte a hangsúlyt, az értelmiség egy részét, jelentős paraszttámogatókkal együtt, eltávolította a párttól. Ezek az értelmiségi csoportok a függetlenséget célul kitűző szocialista pártok irányába mozdultak el.

A parasztmozgalmak legkorábban és legnagyobb erővel Galíciában jelentkeztek. A megfelelő talajt ehhez 1875-ös fellépésével Stanisław Stojalowski atya készítette elő. Stojalowski egységesítette a parasztságot nemzeti-vallási jelszavai alatt. A parasztok politikai életben való részvételének hangoztatása mellett újságok szerkesztésével, római zarándokutak, valamint az országos, nemzeti ünnepeken való részvétel szervezésével figyelmet fordított a parasztság kulturális képzésére is. Az egyre jobban aktivizálódó parasztságra nagy hatással volt még a Stoja-

lowskitól eltérő koncepciót képviselő, Lembergben megjelenő Przegląd Społeczny ('Társadalmi Szemle') című lap szerkesztője, Bolesław Wyslouch és a köréje csoportosuló paraszttértelmiség. 1895-ben alakult meg a Néppárt, majd 1913-ban egy szakadás következtében létrejött a baloldaliabb Lengyel Néppárt-Felszabadítás, valamint a mérsékelt „Piaś” Lengyel Néppárt Wincenty Witos vezetésével.

Orosz és porosz területeken a parasztmozgalom ilyen jelentőségre nem tett szert. Orosz területeken indulása az I. világháborút megelőző évekre tehető, a porosz területeken pedig egyenlő volt a földek lengyel kézben tartásáért folytatott harccal.

Az ipar 19. századi nagy fejlődése magával hozta a városi munkásság számának hirtelen megugrását, s ezzel kapcsolatban a munkáskérdés előtérbe kerülését egész Európában. A lengyel területeken hasonló folyamat figyelhető meg, azonban a három felosztási terület helyzete nagymértékben különbözik egymástól. A porosz felosztási területen belül iparilag elmaradott vidéknek Poznań környéke, valamint Pomeránia tekinthető. Csak Felső-Szilézia volt az, amely már a hetvenes években is erős, főleg bányászokból és kohászokból álló munkásréteggel rendelkezett.

Galícia iparilag még ennél is elmaradottabb volt. Kivétel ez alól némileg csak a Tescheni Szilézia vidéke lehet. A porosz területekhez hasonlóan a munkásmozgalom nem igazán tud megerősödni itt, Galícia inkább csak a máshonnan, főleg a munkásmozgalom egyik lengyelországi fellegvárából, a Lengyel Királyság területéről elüldözött szocialista politikusoknak nyújt menedéket. A galíciai szocialista mozgalom megszervezője, B. Limanowski is Livóniából érkezik ide.

A munkásmozgalmon belül is különböző irányzatok alakultak ki, különbség közöttük a nemzeti üggyhöz való viszonyukban mutatkozott meg. A munkásmozgalom egyik oldalán az 1892-ben létrejött Lengyel Szocialista Párt állt, amelynek legfontosabb vezetői közt ott találjuk Józef Piłsudskit. A párt fő feladatként egy olyan független és demokratikus Lengyelország megteremtését tűzte ki, amely tiszteletben tartja a munkások szempontjából fontos gazdasági elveket.

Az LSZP-vel szemben marxista alapokon szerveződött meg a századfordulón a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája, Rosa Luxemburg és később a Szovjetunió történetében jelentős szerepet játszó Feliks Dzierżyński vezetésével. A Lengyelország függetlensége helyett az orosz forradalmárokkal való kapcsolatot kereső pártot az alapvetően hazafias beállítottságú lengyel társadalom, de még annak gazdasági és társadalmi téren baloldali nézeteket valló fele sem részesítette különösebb támogatottságban. Mindez arra vezethető vissza, hogy a függetlenség kérdésében a párt a Rosa Luxemburg által megfogalmazott elveket követte, amelyek szerint a lengyel területek gazdaságilag és társadalmilag is mélyen beépültek a három nagyhatalom gazdasági szervezetébe, ezért nem szükséges, hogy a már létrejött gazdasági kötelekeket szétrombolják, másrésről pedig az elkövetkező nagy forradalom győzelme megold minden nemzeti és határproblémákat.

A szocialista mozgalmon belül minden pártban jelentős szerepet játszottak a zsidó származású politikusok, s nagy számban voltak jelen az asszimilált zsidók, mivel itt a többi párttaggal megegyező lehetőségekkel és feltételekkel rendelkeztek. Természetesen nem mindegyik zsidó származású munkás csatlakozott a lengyel szocialista pártokhoz, ugyanis 1897-ben létrejött a lengyel, litván, fehérorosz és orosz területeken működő, s Bundnak nevezett Általános Zsidó Munkásszövetség.

A tisztán szocialista jellegű pártokon kívül létrejöttek még nemzeti alapokon álló munkástömörülések is. Ilyen volt többek között a Lengyel Királyság területén működő nemzeti demokraták által létrehozott Nemzeti Munkásszövetség. Dmowski egyértelműen oroszbarát politikájával fordultak szembe ezek a politikusok, s hoztak létre egy olyan pártot, amely az ország függetlenségéért folytatott harcot tekintette legfontosabb feladatának.

A munkásmozgalom a Lengyel Királyság területén megfelelő háttérbázissal rendelkezett. Már a 19. század első felében kezdett kiépülni Łódź körül egy textilipari központ. A porosz Szilézia határán pedig kialakulóban volt a bányászat és a nehézipar új központja a dąbrowai-medence. Az ipar valódi központjává azonban Varsó vált. A hatalmas fejlődés következtében a Királyság lett a cári birodalom legiparosodottabb vidéke. Egyes városok, mint pl. Łódź, Varsó, de mellettük Sosnowiec, Częstochowa, Piotrków Trybunalski stb. húszévenként megkétszerezték lakosságuk számát. Łódź a munkát kereső földnélkülieket, valamint a hatalmas vagyonra szert tenni kívánó üzletembereket egyaránt vonzotta, számukra – ahogy ezt Wł. Reymont is használja híres művében – az ígért földjeként mutatkozott. A Királyság keleti részén Lublin központtal a mezőgazdaságon alapuló élelmiszeripar, főleg a cukoripar fejlődött.

Az I. világháború befejezésekor, az új Lengyelország kialakulásakor az azonos irányzathoz tartozó pártok különösebb probléma nélkül egyesültek egy közös vezetés alatt. Így történt ez pl. a Lengyel Szocialista Párt és a galíciai Szociáldemokrata Párt között, s 1918. november 7-én a két párt tagjaiból felállhatott az ideiglenes kormány Ignacy Daszyński vezetésével. Lengyelország jövőjét illetően a politikai irányzatok közt korábban fennálló különbségek azonban továbbra is fennmaradtak. A Piłsudski vezetése alatt lévő szocialisták egy föderatív államot képzeltek el, míg a Dmowski köré csoportosuló nemzeti demokraták akkora területeket akartak keleten megszerezni, amelynek lakosságát minden probléma nélkül asszimilálni tudják. A Minszkben és Rigában Szovjet-Oroszországgal folytatott békétárgyalások során a lengyel küldöttség többségében a nemzeti demokratákból állt, akik elérték, hogy Fehéroroszországot és Ukrajnát megosszák egy lengyel és egy szovjet övezetre, így keresztülhúzták Piłsudski föderációs szándékait. A rigai békében meghúzott határvonalak a fehérorosz és ukrán nemzet szempontjából tragédiát jelentettek. A szovjet övezetben kétszeres elnyomásba kerül-

tek: egyrésről az orosz nagyhatalmi törekvések miatt, másrésről pedig a kommunista diktatúra miatt. A lengyel részen pedig a föderációs tervek napirendről való lekerülése után esélyük sem volt saját nemzeti és állami identitásuk megvalósítására.

A hosszú elnyomás után megalakult független Lengyelország eddigi 80 éves történetében két olyan időszakról beszélhetünk, amikor aránylag szabad választásokra kerülhetett sor. A két világháború közötti időszak, valamint a rendszerváltozás után eltelt évek politikai fejlődését, parlamenti választásait mindenképpen fontos megvizsgálni, figyelmet fordítva a különböző régiókhoz kötődően kialakult választói magatartásokra, s azok történelmi korszakokon átívelő hatásaira és maradványaira. Mindezek előtt azonban fordítsunk figyelmet azokra a periódusokra, amikor nem beszélhetünk szabad választásokról.

A két világháború közötti időszakot nem kezelhetjük egységesen, ugyanis az 1926-os államcsíny a korszak politikai életében mindenképpen törést jelentett. Az új kormányzási rendszer autoritáriusus jelleget öltött magára, annak ellenére, hogy formálisan az államforma a parlamentáris demokrácia maradt. Piłsudski nem függesztette fel az alkotmányt, nem oszlatta fel a szejmet, visszautasította a köztársasági elnöki megbízatást (annak ellenére, hogy a szejm megszavazta jelölését), a legfontosabb intézkedések az országban mégis tőle függtek.

Az 1926-os májusi államcsíny után megtartott választásokat ezért nem lehet teljesen demokratikusnak elismerni. Kivételt leginkább még az első, az 1928-as jelenthet. Piłsudskiék fontosnak tartották, eddigi politikájuk értékelésének tekintették, ezért mindent megtettek annak érdekében, hogy sikereket érjenek el a választásokon. A „Kormányt Támogató Pártonkívüliek Blokkja” (*Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem – BBWR*) néven új politikai tömörülést hoztak létre, amelyhez erőteljes politikai akciók következtében számos szervezet csatlakozott. A kormány és más állami szervek támogatását maga mögött tudva az 1928 márciusában sorra kerülő választásokon, amikor is a szavazásra jogosultak 78%-a adta le voksát, a BBWR 25%-kal a legerősebb párt lett, többséget azonban nem tudott szerezni.

Az ezt követő időszakban az állami hatalom diktatórikus fellépései miatt már nem beszélhetünk a szabad véleménynyilvánítás lehetőségéről. A II. világháború kitöréséig sorra kerülő három választást (1930, 1935, 1938) az ellenzéknek az a része, amelyet nem vetettek börtönbe, vagy nem volt kénytelen elhagyni az országot, bojkottálta. A választásokon megjelenők számától és szavazataiktól függetlenül 1939-ig az országot az 1926-ban hatalomra került szanáció irányította, még akkor is, ha a hatalmon lévő pártcsoporthozások nevei vagy vezető személyiségei változtak.

A II. világháború időszaka a lengyelek számára történelmük egyik legnagyobb próbatételét jelentette. A szovjet kommunista rendszer ellenőrzése alá került Közép-Európa számos országától, köztük Magyarországtól is eltérően Len-

gyelországban a II. világháború utáni átmeneti időszakban sem beszélhetünk szabad, demokratikus választásokról. A lengyel kommunisták lehet, hogy tanultak a szomszédos kommunista pártok (pl. a magyarországi 1945-ös elsöprő kiscgazda győzelmű választás) hibáiból, ugyanis arra törekedtek, hogy az elkerülhetetlen választásokat minél későbbi időpontra tolják ki. Addig pedig – támogatottságuk demonstrálására – egy köztes megoldást érvényesítettek a 3 × Igen-es népszavazás megrendezésével. A referendum kérdéseit nagyon ügyesen választották ki, ugyanis a vitára okot adó problémákat megkerülték. A legfontosabb kérdést, azt hogy Lengyelország független, demokratikus, szabad ország legyen, vagy egy diktatúrával átítatott orosz vazallus, természetesen nem tették fel. Látszólag a társadalom széles tömegeinek támogatására lehetett számítani: 1. a szenátus eltörlésének, 2. a társadalmi és gazdasági reformok folytatásának, 3. az Odera és Neisse folyókon húzódó lengyel határ megerősítésének kérdésében. A második és harmadik kérdés létfontosságúnak számított, az első viszont senkit nem érdekelt, épp ezért a legnagyobb ellenzéki párt, a Néppárt szorult helyzetében – salamoni megoldást választva – arra hívta fel követőit, hogy a szenátus kérdésében nemmel voksoljanak. A szavazások során, különböző csalások közepette, a kommunisták elvárása szerint alakult az eredmény, ugyanis hivatalosan az első kérdésre is több, mint 68% igennel szavazott. A krakkói körzetben azonban, ahol sikerült hiteles adatokat beszerezniük a néppártiaknak, a szavazók 83,5%-a az első kérdésre nemmel, tehát a Néppárt elvárása szerint szavazott.

A kommunista párt által kialakított félelem légköre jellemezte az országot az országgyűlési választások megtartásáig. A Néppártot demagóg módon az ország nyugati határainak el nem ismerésével vádolták, 149 képviselőjelöltjét letartóztatták, 118 funkcionáriusát (köztük két képviselőjelöltet) meggyilkolták, tízezreket vetettek börtönbe. Az 1947 januárjában megtartott választások során a választóhelyiségeket a rendőrség, a katonaság és a titkosszolgálat emberei vették körül. A hivatalos adatok szerint majdnem 90%-os részvétel mellett 80% a kommunista pártot és szövetségeseit támogatta, a Néppárt viszont csak valamivel több, mint 10%-ot kapott. A kommunisták csalási módszerei a magyarországi „kékcédulás” tapasztalatok birtokában ismerősek. Dél és Közép-Lengyelországban viszont odáig elmentek, hogy az ország lakosságának 25%-át érintő 10 választókörzetben törölték a Néppárt listáit. Egyes néppárti politikusok szerint azonban az országban átlagosan 74% szavazhatott a pártra. A kommunista párt támadásai a választások után tovább folytatódtak, amelynek következtében az ellenzéki politikusok nagy része (Mikolajczykkal, a Néppárt elnökével az élen) külföldre kényszerült távozni, hogy elkerülje a letartóztatást, internálást, vagy éppen a fizikai megsemmisítést. Ilyen körülmények között alakulhatott meg 1948 decemberében a szocialista és a kommunista párt kikényszerített egyesülésével a Lengyel Egyesült Munkáspárt, s két szatellitpárt néma közreműködésével uralhatta a lengyel politikát a rendszerváltozásig.

Lengyelország 20. századi történetében ezek után térjünk rá arra a két időszakra, amikor az ország belpolitikai helyzetéből következően szabad választásokra kerülhetett sor. Az egyik 1918-tól Piłsudski marsall 1926-os államcsínyéig terjed, a második pedig a rendszerváltozástól kezdve napjainkig. Az 1926-os államcsínyt megelőző időszakban Lengyelországban megrendezett két parlamenti választás közül a második érdemel nagyobb figyelmet. Az első választásokra 1919 januárjában, az új ország megteremtésének nehézségekkel teli időszakában került sor azokon a területeken, amelyeket az új hatalom már ellenőrzése alá vont: először csak a Lengyel Királyságban, valamint Nyugat-Galíciában, később fokozatosan más területeken is. A Lengyel Királyságban a nemzeti demokraták, Galíciában pedig a parasztpártiak kerültek ki győztesen a törvényhozó országgyűlési választásokon.

Az ország újjáépítése hatalmas erőket igényelt, amelyben jobb- és baloldali kormányok egyaránt kivették részüket. Egységesíteni kellett a három különböző országból örökölt adminisztrációt, iskolarendszert, közlekedést, jogalkotást. Az ország stabilitásának megteremtésében nagyon nagy szerepet játszott a Daszyński, majd Moraczewski vezette baloldali kormányok után megalakult Paderewski-kabinet. Paderewski poznańi megjelenése 1918 decemberében elég volt ahhoz, hogy Nagy-Lengyelország területén felkelés törjön ki, amely végül is a terület Lengyelországhoz való csatolásához vezetett. Paderewski nagy népszerűségnek örvendett amerikai és antantkörökben, de jó kapcsolatot ápolt a Dmowski vezette párizsi lengyel emigrációval is. Mindennek köszönhető, hogy 1919 januárjában olyan kormányt tudott alakítani Piłsudski megbízásából, amit már a nagyhatalmak is elismertek. Paderewski koalíciós kormánya után a legnagyobb megpróbáltatások: a bolsevikok nyugati előretörése idején Piłsudski megbízásából újra koalíciós, nemzetvédelmi kormány alakul, amelynek vezetője a néppárti Wincenty Witos, elnökhelyettese pedig a szocialista Daszyński lett. A varsói csodaként emlegetett csatában a Piłsudski vezette lengyel hadsereg 1920. augusztus 15-én megállította a szovjet előrenyomulást, későbbi ellentámadása következtében pedig minden fronton visszaverték a Vörös Hadsereget. A lengyel-bolsevik háborút lezáró rigai békével (a vilnai körzet kivételével, amelynek csak 1923-ra rendeződött a státusa) megrajzolhatókká váltak azok a határok, amelyek 1939 szeptemberéig érvénybe maradtak. Ezzel egy időben, Lengyelország újjáépítésének lezárásaként a szejm 1921-ben elfogadta az ország alkotmányát, az ún. márciusi alkotmányt, amelynek értelmében a törvényhozó hatalom az öt évre megválasztott szejm és szenátus kezében összpontosult, a reprezentációs feladatokat betöltő köztársasági elnököt pedig a két ház együttesen hét évre választotta. Az alkotmány értelmében választói joggal nemre, származásra való tekintet nélkül Lengyelország minden 21. évet betöltött polgára rendelkezett. Megteremtődött ezzel a lehetősége a most már az egész országra kiterjedő parlamenti választások megtartásának.

Az 1922 novemberében lezajlott választásokon a jobboldal egyesítette erejét, és Keresztény-Nemzeti Egyesülés (lengyelül népszerűen: *Chjena*) néven közös listát alakított. A jobboldal mellett a keresztény-polgári pártok Lengyel Centrum néven külön listát alkottak, a Centrumhoz tartozónak vallotta magát tulajdonképpen a nagy-lengyelországi, pomerániai, sziléziai szakszervezetekben erős háttérrel rendelkező Nemzeti Munkáspárt (*Narodowa Partia Robotnicza*), amely a munkások szociális és munkahelyi érdekeinek biztosítását követelte. A baloldal nem képviselt egységes listát, a Lengyel Szocialista Párt és a baloldali Néppárt mellett a független Lengyelországban először vett részt a választáson a Lengyel Kommunista Munkáspárt.

Az országgyűlési választásokon a részvétel 68% volt, az egyes területek között azonban nagy eltérések mutatkoztak (Közép- és Nyugat-Lengyelországban 60–70%, sokkal kisebb volt azonban a részvétel Kelet-Lengyelországban). A galíciai ukránok – akik nem tudtak belenyugodni a galíciai független ukrán állam eszméjének megíúsulásába – eredményesen alkalmazták a bojkottot (a Lemberg környéki, stanislawi, tarnopoli, stryji körzetben kevesebb, mint 40% szavazott).

A Chjena győzelme 29,1%-os eredményével országos viszonylatban minden kétséget kizáró volt. Legnagyobb befolyásra Pomerániában, a poznańi és varsói vajdaságban, valamint magában Varsóban tett szert, itt az összes szavazat 42%-át, a lengyel szavazatoknak pedig az 58%-át kapta meg. A poznańi vajdaságban a nemzeti demokrácia mögötti második helyet az itt erős gyökerekkel rendelkező Nemzeti Munkáspárt szerezte meg.

A nemzeti kisebbségek közös blokkja is jó eredményt ért el. Lengyelország a két világháború közti korszakban különböző nemzetiségek által vegyesen lakott terület volt. Az 1921-es népszámlálási adatok szerint az ország lakosságának 65%-át tették ki a lengyelek, akik nagyrészt az ország közepén, valamint az északkeleti részén éltek. Volt még az országban kb. 16% ukrán, 10% zsidó, 5% fehér-orosz, 4% német. Annak ellenére, hogy az ukránok bojkottálták a választásokat, a második helyen végzett a kisebbségi blokk 16%-os eredménnyel, úgy, hogy Volhíniában ez a lista 80%-ot, Polesie-ben és a nowogrodi vajdaságban több mint 30%-ot, a sziléziai vajdaságban pedig 28,4%-ot kapott.

A lengyel listák közül a második helyen a W. Witos vezette Lengyel Néppárt–Piast szerepelt több mint 13%-kal. Ennek a tömörülésnek a fő bázisa a volt osztrák felosztási övezetre terjedt ki, ahol az összes szavazat több mint 1/3-át szerezte meg. A Lengyel Néppártból 1913-ban különböző gazdasági visszaélések miatt eltávolodó Jan Stapiński és a vele tartó kisszámú csoport egy baloldali Néppártot hozott létre. Ez a Lengyel Néppárt–Wyzwolenie (Felszabadítás) végzett a harmadik helyen 11%-kal. Bázisa a volt orosz felosztási terület (legtöbb szavazat a vilnai és nowogrodi vajdaságban, ahol is nagy számban a fehér-oroszok szavaztak a Wyzwolenie-re), s nem pedig kiindulási pontja Galícia volt.

A PPS a legtöbb szavazatot Varsóban, a krakkói vajdaságban, Sziléziában,

valamint a nowogrodi vajdaságban és Polesie-n kapta. A (Wyzwolenie-hez hasonlóan) helyi lakosság egy része rájuk szavazott, akikre hatással volt a társadalmi reform programja, valamint a mindkét párt által előterjesztett autonómiakövetelések a nemzeti kisebbségek részére. A kommunisták Varsóban (ahol is a negyedik helyen végeztek) és a dąbrowai medencében értek el sikert.

Az 1919-ben megválasztott törvényhozó szejm Szilézia számára autonómiát biztosított. A különleges bánásmódot azért is tartotta fontosnak, mert ezen területek gazdasági szerkezete fejlettebb volt, mint a többi visszatérő területé, valamint a felosztások előtt már több évszázadon keresztül nem a Rzeczpospolita keretén belül éltek. Az általános választások során létrejövő sziléziai országgyűlés törvényhozói hatalommal bírt, 48 képviselőből állt, és hasonlóan az országoshoz, ötévenként került megválasztásra. A vajdaság területén a végrehajtói hatalmat a köztársasági elnök által kinevezett sziléziai vajda, valamint a vajdasági tanács jelentette.

A sziléziai szejm működésére nagy hatással volt a terület társadalmi struktúrája, amely nagy részben eltért az országos átlagtól. Az 1931-es adatok szerint a lakosság 87,8%-a nem mezőgazdasági termeléssel foglalkozott, ennek pedig az 54,6%-a a bányászathoz és a kohászathoz kötődött. Annak ellenére, hogy ez a terület Lengyelországhoz került, a birtokviszonyok nem változtak meg, az ipari üzemek jelentős része továbbra is német kézben maradt. Az 1910-es és 1921-es összesített adatok a terület anyanyelv szerinti megoszlását mutatták ki, amelyek szerint a lakosság 70%-a mondta magát lengyel anyanyelvűnek. A későbbi, 1931-es általános összeírás szerint azonban már 1 195 000 lengyel és 91 000 német élt a vajdaságban. Érdekes és fontos tehát megnézni, hogy a választási szavazatok mennyiben támasztják alá a fenti adatokat.

A háború befejezésétől kezdődő időszakban a három sziléziai felkelés, valamint a népszavazás idején a W. Korfanty vezette Keresztény-Népi Egyesülés, a Nemzeti Munkáspárt, valamint a szocialista párt játszott fontos szerepet lengyel részről. A nagyrészt iparosított Felső-Sziléziában a nemzeti demokrácia és a Néppárt-Piast jelentősége nem volt meghatározó.

A választásokat a sziléziai szejmbe 1922. július 29-én rendezték meg. A részvétel magasabb volt, mint az országos átlag, ugyanis több, mint 73%-ot tett ki. A lengyel listák 68,7%-ot kaptak, a németek 28,3%-ot. A legerősebb párt a Nemzeti Blokk lett (33,5%), a Lengyel Szocialista Párt 17%-ot, a Nemzeti Munkáspárt pedig 14,3%-ot kapott. A német pártok közül az első helyen a Német Katolikus Néppárt (Deutsche Katolische Volkspartei) (13,1%) végzett. A Néppárt 4%-a nem mondható kiemelkedő eredménynek. Totális vereséget azonban a kommunisták szenvedtek (2,2%). A választás tehát egyértelműen a lengyel pártok sikerét hozta, a lakosság háromnegyede lengyel pártokra szavazott. Ez azért is volt fontos, mert a választást mindenki Lengyelország vagy Németország melletti szavazásként kezelte.

A második sziléziai szejm megválasztásának időpontját 1930. május 11-re tűzték ki. A Szanáció Nemzeti Keresztény Munkaegyesülés néven indult, a jobboldal Katolikus Népblokk néven, a két legjelentősebb német párt pedig Deutsche Wahlgemeinschaft néven. A részvétel 91%-os volt. A legtöbb szavazatot a német jobboldal kapta (30%), valamint a német szocialisták is kaptak 4%-ot. A lengyel pártok közül a legtöbbet a Katolikus Népblokk (23%) kapott, a szanációs párt 17%-ot.

A sziléziai szejm életében az utolsó választásokra az áprilisi alkotmány bevezetése után 1935-ben került sor. Az új alkotmány Sziléziát érintő része tulajdonképpen az autonómiát kérdőjelezte meg. A Vajdaság területén 12 választókerületet hoztak létre, s mindegyikből két képviselőt lehetett a sziléziai szejmbe bejuttatni. Pont a felét, mint korábban, s ennek következtében az új képviselők között már nem lehet látni a német pártok küldötteit.

A 20. század folyamán Lengyelország történetében arra a korszakra, amikor újra szabad választásokat lehet tartani, a 45 éven keresztül tartó kommunista diktatúra hanyatlásáig kellett várni. Az 1980-as évek végén nemcsak Lengyelország, a lengyel politika, hanem egész Közép-Európa történetében új korszak kezdődött. Megelőzte ezt Karol Wojtyła pápává választása, valamint a Szolidaritás szakszervezet megalakulása és működése. Ez a két esemény egész Közép-Európa szempontjából meghatározó volt. Az egyes szakemberek szerint a fénykorában tízmillió tagot számláló Szolidaritás a kommunisták és szatellitpártjai kivételével a társadalom egészét magában egyesítette.

A rendszerváltozás utáni Lengyelország tulajdonképpen egyedüli történelmi pártja így a posztkommunista párt. Az 1948 decemberében létrejött Lengyel Egyesült Munkáspárt 1990 januárjáig létezett, amikor is tagjainak egy nagy része megalapította a Lengyel Köztársaság Szociáldemokráciáját (SdRP). A kommunista múltú szakszervezetekkel, valamint más kisebb szervezetekkel együtt a 2000-ig sorra kerülő választásokon mindig egységesen lépett fel a Demokratikus Baloldal Szövetsége (SLD) név alatt. A szavazatokon nem kell osztozkodnia, ugyanis nemcsak jelentős, hanem még jelentéktelen erőnek sem látszik nyoma azon az oldalon.

A baloldali posztkommunista párt mellett a történelmi jelzővel még a Lengyel Néppártot lehet illetni. A szanációs rendszer egyre erősebb nyomása következtében a két jelentős Néppárt, a nemzeti Piast és a baloldali Wyzwolenie-Fel-szabadítás egyesült. A közös politizálás azonban csak a II. világháború utáni átmeneti időig tartott, amikor is a párt kommunista érzelmű tagjai együttműködtek a lengyel bolsevik párttal. A Lengyel Néppárt szétverése és megsemmisítése után annak maradékai kénytelenek voltak egyesülni a már korábban is együttműködő baloldali néppártiakkal, s így jött létre az Egyesült Néppárt, amely az 1989 júniusi választások után vette fel a jól hangzó Lengyel Néppárt (PSL) történelmi nevet.

A többi jelentősebb párt tulajdonképpen a Szolidaritás szakszervezet osztódásával jött létre, kivétel ez alól csak a Leszek Moczulski vezette KPN (*Konfederacja Polski Niepodległej – a Független Lengyelország Konföderációja*). Az 1970-es évek második felében a gazdasági és társadalmi problémák fölerősödése, valamint az ellenzék aktivizálódása következtében több társadalmi szervezet is alakult. A baloldali liberális és katolikus csoportosulások hozták létre a KOR-t (*Komitet Obrony Robotników – Munkásvédő Bizottság*), a piłsudskista-függetlenségi, valamint a kereszténydemokrata és nemzeti táborhoz kötődő erők pedig a ROPCiO-t (*Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela – Mozgalom az Emberi és Polgári Jogok Védelmére*). 1978 folyamán a ROPCiO-n belül élesen elkülönült a Moczulski vezette piłsudskista-függetlenségi áramlat, amely '79-ben külön szervezatként meg is alakult. Ez volt az első olyan mozgalom a háború utáni Lengyelországban, amely politikai pártként határozta meg magát. A KPN a rendszerváltozás előtt és után is egyértelműen radikális antikommunista pártként jelent meg, a fiatalság között számottevő támogatást élvezett. Az 1997-es választásokon az egységesülő jobboldal listáján vett részt. A KOR, a ROPCiO, valamint más a '70-es évek végén alakult társadalmi mozgalmak támogatásával és részvételével jött létre 1980-ban a nagy munkás szakszervezet, a Szolidaritás, amelyben egyesültek a korszak különböző szellemi és ideológiai irányzatai.

A Szolidaritás osztódása tulajdonképpen rögtön a '89-es választások után megkezdődött. A legelsőkk között alakult meg baloldali (és) katolikus értelmiségi csoportokból a mai napig fennálló, több névváltozáson keresztülment Szabadság Unió (*Unia Wolności – UW*). A Szabadság Uniótól is balra, hosszú időn keresztül önálló pártként létezett a szociáldemokrata elveket valló Munka Unió, amely a '97-es választások után a posztkommunista párttal lépett szövetségre.

Sokkalta bonyolultabb helyzetet találunk a jobboldalon. A '91-es és '93-as választásokon számos ellenzéki múltú visszatekintő jobboldali párt lépett fel, szerzett mandátumot és jutott be a Szejmbe. A '93-as sokkoló vereség után – tanulva a hibákból – megkezdődött az egységesülési folyamat, amelynek élére a Szolidaritás, s annak második vezetője, Marian Krzaklewski állt. Az AWS (*Akcja Wyborcza-Solidarność – Szolidaritás-Választási Akció*) a '97-es parlamenti választásokat meg is nyeri, kormányzása során azonban olyan hibákat vét, amelynek következtében egyedülálló módon a 2001-es választásokon még a Szejmbe sem jutott be. Fontos aláhúzni azt a tényt, hogy 1989-től kezdve Lengyelországban nem tudott létrejönni egy vagy több olyan jobboldali, keresztény-nemzeti tömörülés, amely a soron következő választásokon megfelelő ellenpólust jelentene az egységes szocialista párttal szemben.

A „jobboldal-baloldal” kritérium használata az 1997-es, de még inkább az 1991-es és 1993-as parlamenti választásokon, a „posztkommunista–Szolidaritás gyökerű” felosztás pedig a rendszerváltozástól távolodva egyre kevésbé fejezi ki

adekvátnan a pártok politikai és ideológiai elhelyezkedését. Létezik ugyanis egy liberális oldal, egy konzervatív, egy a mezőgazdaságból élőket képviselő, valamint a szocialista tábor.

Lengyelországban a rendszerváltozástól napjainkig sorra került választásokat részletesen elemezve megállapítható, hogy a lengyel kerekasztal által 1989 júniusára előkészített választások nem tekinthetők teljes egészében szabadnak. A kerekasztal-tárgyalások befejezése után a kommunista párt a lehető leggyorsabban meg akarta tartani a voksolást, egyrésztől azért, hogy az ellenzéknek ne legyen ideje rá felkészülni, másrésztől pedig úgy vélte, hogy népszerűségének süllyedése talán nem lesz olyan nagy, mint ha később kerülne rá sor. Ennek a választásnak tulajdonképpen népszavazás jellege volt, a régi és az új, a diktatúrának egy enyhébb, vagy másképpen a szabadságnak egy korlátozott változata és a teljes szabadság, a kommunista párt és a Szolidaritás között. Épp ezért ezt a választást nehéz összehasonlítani a rendszerváltozás után lezajlott többi voksolással. Leginkább talán a '95-ös elnökválasztás második fordulójával találunk párhuzamokat. Akkor ugyanis újra egy hasonló felállást találunk: az egyik oldalon a posztkommunista párt jelöltje, a másik oldalon a Szolidaritás volt legendás vezetője, Lech Wałęsa, aki mögött már ott van az előző ötéves elnöki időszak minden problémája.

A kerekasztal-tárgyalások során az ellenzék és a kormánykoalíció hosszú alkudozások után arra a megállapodásra jutott, hogy a szenátus minden helyét, a szejmnek pedig a 35%-át a választások nyomán elért eredmények alapján töltik be. A fennmaradó 65%-ot automatikusan a kommunista párt és szövetségesei kapják meg, beleértve azt a 35 helyet is, amely az országos listáról kerül betöltésre, s így – elképzeléseik szerint – biztosították volna maguknak a hatalom további gyakorlását, lehetetlenné tettek volna bármilyen alkotmánymódosítást, mert az kétharmados többséget kívánt meg. A választások téjé tehát ennek a 35%-nak, vagyis 161 helynek a Szejmben, valamint 100 helynek a Szenátusban való megszerzése volt. Az 1989 június 4-én lezajlott választások eredményei magukért beszélnek, ugyanis a szejmnek mind a 161 helyét sikerült a Szolidaritásnak megszereznie, a Szenátusban pedig a 100-ból 99-et. A lengyelek egyértelműen elutasították a kommunizmust. Ha a teljesen szabad szenátusi versengés eredményeit vajdasági szintre lebontjuk, akkor azt láthatjuk, hogy a Szolidaritás a legtöbb szavazatot Délkelet-Lengyelországban, északon a gdański és a toruńi vajdaságban, valamint a łomzai vajdaságban kapta, de jó eredményt ért el az alsó-sziléziai Wrocław vajdaságban is. A szolidaritás jelöltjeit nagyrészt olyan vajdaságok támogatták, amelyek társadalma politikailag és kulturálisan jobban integrálódott (természetesen az egyház jelentős segítségével), valamint azok a vajdaságok, amelyek rendelkeztek a konspirációs mozgalmak esetleg a világháború előtti, vagy még korábbi időkre visszanyúló hagyományaival. Ahol ezek a hagyományok nem voltak jelentősek, valamint a társadalom kevésbé integrálódott, ott a Szolidaritás támogatottsága is kisebb volt.

Az 1989-es parlamenti voksolás során a várakozásoktól eltérően a választási részvétel meglepően alacsony volt, ugyanis az első fordulóban csak 62%-ot tett ki, amely a társadalom mély apátiájáról tett tanúbizonyságot. Összevetve ezt az adatot az 1922-es, vagy akár a többi, a két világháború közti időszakban megrendezett választásokkal, meglepetésnek tűnhet, hogy a legalacsonyabb részvételi arány '89-ben volt (az 1935-ös kivételével, amikor is az elhúzódó gazdasági válság, de még inkább az ellenzék bojkottja miatt volt alacsonyabb a részvétel). A két világháború közti választások, valamint a rendszerváltozás utáni részvétel összehasonlításakor megállapítható, hogy a tekintélyuralmi rendszerek hanyatlásával a részvételi arány is csökken. A '89 óta lezajlott választások ezt még inkább megerősítik, ugyanis a '89-es „alacsony részvételt” – a '95-ös elnökválasztás kivételével – később soha nem sikerült elérni: 1991-ben ugyanis 43%, 1993-ban 51%, 1997-ben pedig 46,1% vett részt a választásokon.

Az 1995-ös köztársasági elnökválasztás jelentőségében nem közelíti meg az 1989-es parlamenti választásokat, mégis számos hasonlóságot lehet felfedezni a kettő között. Az elnökválasztás második fordulójának jelöltjei ugyanazokat a táborokat személyesítik meg, mint 1989-ben, ugyanolyan hangulat teremődik (kommunista – nem kommunista), s ebből kifolyólag a választási részvétel még a '89-et is felülmúlja. A posztkommunista párt jelöltjének, Aleksander Kwaśniewskinek a győzelmét tulajdonképpen a '89-es választások „visszavágásaként” kezelhetjük, ugyanis a '93-as baloldali hatalmváltás a jobboldal szétaprózottsága miatt következhetett be. Lech Wałęsa a 49-ből 15 vajdaságban tudta legyőzni Kwaśniewskit: Délkelet-Lengyelországban, a felosztások időszakában Ausztriához tartozó Galícia tartomány nyugati felén (Krakkó, Bielsko, Újszandecz, Tarnów, Rzeszów, Krosno, Przemyśl vajdaságokban). Sziléziából három vajdaságban (Wrocław, Opole, Katowice), a gdański vajdaságban, Északkelet-Lengyelországban pedig Ostrołęka, Łomża, Białystok vajdaságban, valamint a varsói vajdaságban ért el Wałęsa több, mint 50%-ot. Kwaśniewski a wrocławeki, a koszalini és a plocki vajdaságban győzte le a legnagyobb arányban ellenfelét – ugyanis ott több, mint 33%-kal kapott többet, mint Wałęsa. Egyik vajdaságban sem ért el azonban olyan sikert, mint Wałęsa az újszandecziben, ahol a hatalmon levő köztársasági elnök 53%-kal kapott többet Kwaśniewskinél úgy, hogy a vajdaságnak voltak olyan települései, ahol már az első fordulóban a gurálok 90%-a Wałęsa mellett szavazott, Kwaśniewski neve mellé viszont senki nem tett x-et.

Teljesen szabad parlamenti választásokat 1991-ben tartottak először Lengyelországban, amikor is mindenféle küszöb nélkül a pártok tömkelege jelent meg az új Szejmben, köztük olyan is, mint a Lengyel Sörbarátok Pártja. A legtöbb szavazatot az első miniszterelnök köré csoportosuló Demokratikus Unió kapta, azonban majdnem ugyanennyit szerzett az SLD is. A nemzeti-liberális Demokratikus Unió választási győzelme egyáltalán nem meglepő, ugyanis nagyrészt olyan politikusok alkották, akiket a társadalom a '89-es nagy Szolidaritás-győze-

lem idején, majd a két évig tartó Szejm munkája során megismert. Az 1993-as választásokkal összehasonlítva azonban a posztszolidaritás erők még így is közel kétszer annyi szavazattal rendelkeztek, mint a posztkommunista pártok és szövetségeik. A posztszolidaritás-erők megosztottsága miatt azonban az SLD 14 választókerületben, az ország különböző részén – a déli vajdaságok kivételével – a legtöbb szavazatot szerezte meg. A győztes Demokratikus Unió, valamint a második SLD mögött a harmadik legnagyobb erő a jobboldali keresztény-nemzeti Katolikus Választási Szövetség lett, amely a legtöbb szavazatot (közel 35%) a łomžai választókerületben kapta. Az 1991-es választások során ilyen magas arányt egyik párt sem tudott sehol sem elérni.

Első alkalommal a teljes parlamenti ciklust 1993 és 1997 között töltötte ki a Szejm, ugyanis a '93-as választások során alkalmazták először az 5%-os küszöböt, s így a Szejmbe csak hat párt került be. A régi Szolidaritás-oldal, amennyiben egységesen fel tudott volna lépni, a szavazatok 50%-át szerezte volna meg. Ezért számos vajdaságban, ha összesítenénk a jobboldali szavazatokat, azok nagymértékben megelőznék a baloldalt. Így következett be az, hogy az országnak a délkeleti részén, ahol a '97-es választások során AWS-győzelem született, most a Néppárt végzett az élen. Kivétel két vajdaság, a krakkói és a poznańi, ahol is a nemzeti-liberális Demokratikus Unió (UD) lett az első. A Szolidaritás szakszervezetnek, amely csak 0,1%-kal maradt a szejmbe jutást jelentő 5%-os küszöb alatt, hat déli vajdaságban, valamint a łomžai, a varsói és gdański vajdaságokban sikerült képviselőket juttatni a Szenátusba.

Az 1997-es választások összesített adatai alapján megállapítható, hogy az ország két részre oszlott. A délkeleti és keleti részén (valamint négy sziléziai vajdaságban és Gdańskban) elhelyezkedő 25 vajdaságban a jobboldali AWS végzett az első helyen, az ország nyugati és középső részén (valamint az ukrán határ melletti Chełmben, ahol azonban egy kisebb jobboldali párt megelőzte az országosan harmadik Szabadság Uniót, s így összességében itt is jobboldali győzelem született) lévő 24 vajdaságban pedig a baloldali SLD végzett az élen. Ennek eredményeképpen 1997-ben jobboldali, konzervatív-liberális kormány alakulhatott.

Az 1997-es választásokkal kapcsolatban, amennyiben a legfontosabb foglalkozási áganként vizsgáljuk meg, hogy az egyes vajdaságok miként szavaztak, természetesen megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdaságból élők általában parasztpártra szavaznak, s főleg akkor ilyen egyértelmű ez, amikor a párt (a baloldali SLD-vel együtt) is győzedelmeskedik a választásokon. 1993-ban pl. a parasztság 45%-a a Lengyel Néppártot támogatta. 1991-ben ez még kicsit másképpen nézett ki, ugyanis a PSL és az SLD együtt is csak 34%-ot tudott szerezni, a többi pedig a jobboldali vagy nemzeti liberális pártok kapták meg. 1991-ben azonban még létezik egy Szolidaritás-identitású nemzeti parasztpárt, amely a gazdálkodók körében 21%-kal a második legerősebb párt lett. 1993 után úgy tűnt, hogy a PSL egyesítette és teljes mértékben maga mögött tudhatja ennek a rétegnek a támogatását,

azonban népszerűsége most már az eddigi választások alapján úgy látszik, hogy tartósan csökkent, és szavazóinak egy része az SLD-hez, egy másik része pedig a jobboldal irányába távolodott el.

Azokat a vajdaságokat vizsgálva, ahol jelentős a mezőgazdasági tevékenység, érdemes megjegyezni, hogy a munkanélküliek aránya – az egész országot figyelembe véve – már hosszú évek óta általában az északi vajdaságokban a legmagasabb (Suwałki-ban: 21,2%, Słupskban: 20,8%, Elblągban: 19,0%). Ezekben a megyékben jelentősebb ipari tevékenység nem folyik, országos viszonylatban a kommunizmus idején a legtöbb állami gazdaság ezen a vidéken működött, ebből kifolyólag az egyéni gazdálkodók száma továbbra is alacsony, tehát a vidék nem tartozik a Néppárt fő bázisai közé. Elblągban és Słupskban stabil baloldali győzelmek születtek általában, Suwałkiban jelentős a jobboldal befolyása is.

Az iparban dolgozók magas aránya még ennyire sem lehet mérvadó, ugyanis pl. az erős ipari központ Katowice egyidejűleg erős Szolidaritás-központ is.

A 2000-ig lezajlott szabad parlamenti választások, valamint az 1995-ös elnökválasztás eredményeit összegezve megállapítható, hogy „a népi Lengyelország” időszakából eredeztethető párt vagy jelölt a déli vajdaságokban (tehát Krakkó, Tarnów, Újzandecz, Rzeszów, Krosno, Przemyśl), északkeleten Łomża és Ostrołęka vajdaságokban, valamint Szilézia területén, Opole vajdaságban soha nem tudott még nyerni. Az ország három régiójában bír tehát támogatottsággal a jobboldal, a legnagyobb összefüggő terület azonban a déli vidék, vagyis a régi Galícia területe. Galícia az Osztrák–Magyar Monarchiának képezte részét, amely a Kiegyezéstől kezdve fokozatosan szerzett autonómiát. A közigazgatás nyelve a lengyel lett, kiépült a lengyel iskolahálózat, két egyeteme, a lembergi és a krakói pedig a többi felosztási övezetből is vonzotta a lengyelek tömegeit. A lengyel nemzeti ügy illetén fejlődése következtében az I. világháború előtt paramilitáris és militáris egységek alakultak, bizonyos politikai szervezetek pedig Galíciára támaszkodva képzelték el Lengyelország újjászületését. Egyes szakemberek ezért is nevezik lengyel Piemontnak. A galíciai népesség erős nemzeti azonosságtudata ezekre a tényekre vezethető vissza, a pártpreferenciák okait vizsgálva azonban bizonyos jelentősége annak is van, hogy a vallásosság nagyobb helyet foglal el az emberek életében itt, mint Lengyelország más részein. Galíciában a két világháború közötti időszakkal is kimutatható a kontinuitás, ugyanis az 1922-es választásokon nem a Lengyel Szocialista pártnak, vagy a szintén baloldali Lengyel Néppárt-Wyzwoleniének, hanem a jobboldali Lengyel Néppárt-Piastnak volt a legmagasabb a támogatottsága.

Łomża és vidéke Roman Dmowski-nak a Nemzeti Demokrácia egyik szülőatyjának szűkebb pátriája volt. A két világháború közti időszakban is a jobboldali, keresztény-nemzeti pártok a választások során ezeken a területeken mindig jelentős eredményt értek el.

Opole vidéke a két világháború között nem tartozott Lengyelországhoz, azonban Felső-Sziléziával együtt részt vett a területet Németország és Lengyelország között megosztó 1921-es népszavazáson. Német adatok szerint is 65% volt a lengyel lakosság aránya, a népszavazáson mégis csak 40% szavazott Lengyelország mellett. Az opolei területek így nem kerültek Lengyelországhoz, viszont Németországon belül nagyon jelentős lengyel kisebbséggel rendelkeztek. A II. világháborút követő átrendeződések következtében ez a vidék vált a lengyelországi németiség központjává. A rendszerváltozás után felerősödő sziléziai identitás is erről a vidékről indul ki. Az 1998-as közigazgatási reform is épp azért alkotott egy különálló opolei régiót, mert ez az országon belüli németiség központja, s mert a német külpolitika is szorgalmazta egy különálló opolei vajdaság létrejöttét. Az 1993-as választásokon az egységes német lista a legtöbb szavazatot tudta megszerezni ebben a vajdaságban.

A másik oldalról vizsgálva a fenti problémát azt láthatjuk, hogy jobboldali pártok viszont eddig soha nem tudtak sikert aratni szabad parlamenti választásokon az ország középső részén (a kaliszi, wrocławeki, bydgoszczi, valamint lódzi vajdaságban), az ukrán–fehérorosz határszélen fekvő Chełmben, valamint azokon a területeken, amelyek a II. világháború után kerültek Lengyelországhoz (Olsztyn, Piła, Koszalin, Gorzów Wielkopolski, Zielona Góra, Legnica). Az erős ipari központokon kívül egységes tömbként a nyugati régió szavaz a baloldalra. A II. világháborút követő években ezekről a vidékekről a német lakosságot kitelepítették, helyükre pedig Lengyelország középső részéről vagy pedig a szovjet övezetbe került területekről érkeztek új honfoglalók. Ők teszik ki ezen a vidéken a lakosságnak a nagyobb részét, helyzetük azonban a mai napig rosszabb, mint az autochtonoké. A félelmek is nagyobbak tehát, s így nagyobb arányban arra a párt-ra szavaznak, amely a jelenlegi status quót garantálja a számukra, s nem követel nagyobb változásokat. Ezekre a területekre a szocializmus évei alatt nem telepítettek jelentősebb ipart, nem fejlesztették, állomásoztak viszont itt jelentős szovjet egységek, s az NSZK is csak a két Németország egyesülésekor garantálta az Odera–Neisse határt. Már a '45 utáni demokratikus átmenet éveiben a kommunista párt úgy állította be magát, mint az új területek Lengyelországhoz való tartozásának egyedüli garanciáját. Az ebből származó előnyöket utódpartja a választások során ki is használja.

A dolgozat készítése közben 2001 őszén újabb választásokat tartottak Lengyelországban, amely újra a szocialista párt győzelmét és az addig kormányzó jobboldali erők megsemmisítő vereségét hozta. A Néppárt részvételével koalíciós kormány alakult, az ellenzéki oldalon azonban csupa új erő ül. Az új szejm tagja lett a szélsőséges, botrány- és feltűnéskeltő Önvédelem (*Samoobrona*) parasztpárt. Ennek jelentőségét azonban nem szabad túlhangsúlyozni. A lengyel választók elégedetlenségük kifejezéséért többször is büntették már így a hagyományos po-

litikai erőket, mindamelllett, hogy ezúttal egy kitűnően megszervezett választási kampányt is bemutatott ez az Andrzej Lepper vezette „egyszemélyes” párt. Hasonló karriert futott be az 1990-es elnökválasztáson hirtelen megjelenő „perui” Tymiški, majd az általa alapított „leleményes” nevű X Párt. Itt lehet megemlíteni az 1991-ben indult Sörpártot is, amelynek fő célja a sörfogyasztás fellendítése volt Lengyelországban (a politikai életből való távozásának lehetséges okai közt vélhetőleg küldetésének tökéletes teljesítése kell hogy álljon). Az Önvédelemre is hasonló sors várhat, főleg ha feltűnési viselkedésben szenvedő vezetője elfoglalja jól megérdemelt helyét a börtönben. Nagyobb problémát jelent ennél az, hogy a jobboldalon a redemptorista szerzetesrend által vezetett „Radio Maryja” hatása alatt álló, integrációellenes, radikális Lengyel Családok Ligája (*Liga Polskich Rodzin – LPR*), valamint a Kaczyński fivérek vezette kis párton (*Prawo i Sprawiedliwość – Jog és Igazságosság*) kívül nincs olyan erő, amely a Lengyelország szempontjából oly fontos mérsékelt jobboldali szavazatokat összefogná, és egy jövőbeli erős keresztény-nemzeti tömörülés magját képezné.

A modern cseh nemzettudat megszületésének néhány sajátossága

A szakmai közvélemény jelentős része általában a cseh polgári modernizációt és a *nemzeti ébredést*¹ tekinti az egyik legsikeresebb ilyen jellegű folyamatnak a kelet-közép-európai térségben. A gondolat majdnem száz éve létezik. Természetesen a *cseh nemzeti ébredés* és polgárosodás sem volt olyan egyszerű és zökkenőmentes folyamat, mint amilyennek kétszáz év távlatából tűnik.

A jelen írás döntően azokkal a történelmi eseményekkel, de még inkább társadalmi és kulturális folyamatokkal kíván foglalkozni, melyek a mai napig meghatározzák a cseh lakosság nemzeti öntudatát, gondolkodását és részben politikai viselkedését. Ezen kívül választ keres arra a kérdésre, hogy milyen társadalmi-kulturális törésvonalak húzódnak a modern csehországi társadalmon belül, és ezek hogyan jöttek létre. E munka során tehát alaposan meg kell vizsgálni azokat a mítoszokat, legendákat és sztereotípiákat, amelyek meghatározó szerepet játszottak a modern cseh nemzeti tudat kialakulásában és későbbi formálásában. E nélkül ugyanis csak nehezen lehet megérteni azt, hogy hogyan válhatott a protestantizmus meghatározó tudatformáló tényezővé egy, a 19. században még majdnem 98%-ban katolikusokból álló országban. Hasonló probléma a cseh arisztokrácia szerepe, amely Csehországban hosszú évszázadokon keresztül „nemzetidegen testnek” számított, manapság viszont kevés olyan ország van a térségben, ahol ez a réteg ennyire talpra állt volna, és ennyire méltányos restitúciós törvényeket harcolt volna ki magának. Végül ugyanilyen sarkalatos és paradox jellegű probléma a nemzetiségi kérdés is. Csehország, amely történelme során majdnem mindig kétnyelvű ország volt, és állandóan küszködött az ebből eredő problémákkal, a 21. század elején etnikailag immár homogén (le-számítva az égető romakérdést). A hajdani cseh nacionalisták álma viszont oly

¹ A múlt században kialakult, a cseh köztudatban teljesen meghonosodott történelmi fogalomról van szó. A cseh értelmiség ugyanis abból indult ki, hogy ők tulajdonképpen felébresztik az 1620 óta alvó nemzetet, amely már egyszer nagy és fejlett volt, csak a körülmények szerencsétlen alakulása folytán jutott arra a szomorú és méltatlan sorsra, amilyenben része volt a 18. század végén. Valójában történelmietlen fogalomról volt szó, hiszen a modern cseh nemzetet a 19. század elején kellett létrehozni. Jelenleg viszont egyes történelmi-publicisztikai művekben lehet néha találkozni ennek ellentétével, azaz a *régi csehek* és *új csehek* megkülönböztetésével, ami arra próbál utalni, hogy a 18. század előtti és utáni cseh közösség más-más entitást jelent. Erre lásd. pl. Podiven: *Češi v dějinách nové doby*. Praha.

mértékben beteljesedett, hogy egyes cseh gondolkodók, mint például Petr Pithart – az önreflexió kényszerének hiánya miatt – már hiányolják a jelentősebb kisebbségeket.

A fehérhegyi vereség következményei és azok megítélése

A modern cseh nemzeti fejlődés szempontjából kulcsfontosságúnak számít az 1620. évi fehérhegyi (*Bílá hora*) vereség, amely a mohácsi vészhez hasonló szerepet játszik a cseh gondolkodásban. A fehérhegyi tragédia ugyan több, mint százötven évvel megelőzte a nemzeti ébredés kezdeteit, ám gazdasági, társadalmi és politikai következményei komolyan meghatározták azokat a feltételeket, amelyek között elindulhatott a cseh polgári modernizáció. A cseh nemzeti pozitivista és részben (de sokkal árnyaltabb formában) a kezdeti marxista történetírás ugyanakkor általában ehhez a vereséghez köti olyan negatív folyamatok kibontakozását, mint például az örökös jobbagyság, az erőszakos és majdnem totális rekatolizáció, az ország politikai eljelentéktelenedése és nem utolsósorban a germanizáció. Ezek kivétel nélkül mind olyan folyamatok, amelyek leküzdésére, illetve visszafordítására törekedett a polgári modernizáció zászlaját lengető 19. századi cseh nacionalizmus.

Mindez attól függetlenül történt, hogy komoly szaktörténészek elég korán, tulajdonképpen már a 20. század elején kimutatták, hogy ez a képlet csak részben állja meg a helyét. Ebben meghatározó szerepet játszott Josef Pekař, aki mint alapvetően konzervatív és katolikus történész, nem számított a két világháború közötti Csehszlovákia legnépszerűbb közszereplői közé, szakmai felkészültségét és tisztességét viszont csak nagyon kevesen kérdőjelezték meg. Jelenleg már egyre nagyobb népszerűségnek örvend szakmai körökben, és komoly kiadók jelentetik meg korábban írt műveit. Pekař volt tehát az (persze nem előzmények nélkül), aki kimutatta, hogy nagyon sok 1620 utáni folyamat nem teljesen előzmények nélkül indult meg, ezek tehát hosszabb távú tendenciaként is felfoghatók (például a *lovagi köznemesség* eljelentéktelenedése, a nagy latifundiumok létrejötte, a városok politikai visszaszorulása). Hasonló a helyzet az ún. második jobbagysággal, azaz a parasztság röghöz kötésével is. Pekař arra is felhívta a figyelmet, hogy a fehérhegyi vereség következményeit nem lehet elkülönülten tárgyalni a harmincéves háború által okozott pusztítástól, amely valóban szörnyű károkat okozott. Becslések szerint a Cseh Korona országaiban² a lakosság majdnem 30–40%-a pusztult el vagy vándorolt ki. Ami a közjogi változásokat illeti, több történész is kimutatta, hogy az 1620 utáni változások még nem érintették igazán Csehországnak a

² Ez alatt a Cseh Királyság, a Morva Örgrófság, Szilézia, Alsó- és Felső-Lausitz, valamint Egerland-Chebsko tartomány értendő. A két Lausitz azonban a 17. század első felében Szászország birtokába került, Szilézia jelentős része pedig a 18. században veszett el a Habsburgok számára. A maradék Sziléziából alakult meg Osztrák Szilézia tartomány.

Habsburg Birodalmon belüli státusát, viszont annál inkább jelentettek változást a rendek és az uralkodó közötti kölcsönös viszony tekintetében – természetesen a megerősödött uralkodó javára. A Cseh Korona országainak a bécsi központi hivataloktól való függősége formálisan igazából csak a 18. század közepe táján erősödött meg.

A legnagyobb tévedés Pekař és követői szerint mégiscsak a 17. századi germanizációs tendenciák megítélésében történt, hiszen a germanizálás mint olyan még idegen volt e század szellemétől. Tény ugyan, hogy az 1620-as években a német nyelv országos szinten hivatalos nyelvvé vált (az eddigi cseh mellett), de ez inkább csak a reális helyzetet szentesítette. Az egész 16. század ugyanis a német kulturális, szellemi és egyben nyelvi befolyás erősödésének a kora volt, amit nagyban elősegített a reformáció és a protestantizmus terjedése is (annyira, hogy Pekař éppen a dél-európai gyökerű katolikus barokkban látta azt az erőt, amely nem hogy megtörte volna a cseh szellemet, hanem éppen ellenkezőleg, megmentette azt az észak-európai eredetű protestantizmussal járó elnémetesedés veszélyétől). Az 1618-as rendi felkelésnek sem volt etnikai jellege, vezetőinek jelentős része német volt, sőt a német Pfalzi Frigyst választották meg cseh királynak. Ebből a szempontból az uralkodónak nem volt oka külön büntetni a cseheket és jutalmazni a németeket. A cseh a német nyelv előretörésétől függetlenül továbbra is hivatalos nyelv maradt, és egyáltalán nem tűnt el a közéletből. Sőt, voltak időszakok, amikor a többnyire német és francia ajkú főnemesség is használta ezt a nyelvet tiltakozásként rendi jogai csorbítása ellen. A 18. század végén ugyanis a cseh nyelvnek még mindig megvolt a patinája, mint a hajdani tartományi rendi szabadságok nyelvének. A törvényeket és rendeleteket csehül is kihirdették, még a valóban germanizációs időszakokban is. Programszerű, a hatóságok által támogatott germanizálásról csak a jozefinista reformok idején beszélhetünk.

Ugyanakkor tény, hogy valami történt a cseh nyelvvel a 17. század folyamán és még inkább utána, hiszen társadalmi státusa és presztízse valóban csökkent, és a társadalom felsőbb rétegei kezdtek áttérni a németre. Az okok keresése előtt ki kell térnünk a csehországi németkérdés sajátosságaira, annál is inkább, mert a cseh–német viszony volt a cseh polgári és nemzeti modernizáció legneuralgikusabb, ugyanakkor közvetve egyik legeredményítőbb pontja. Az egész cseh mozgalom állandóan a németekhez viszonyította magát, állandóan tőlük határolódott el, és tőlük tanult, részben őket utánozta és egyidejűleg őket gyűlölte.

A cseh–német együttélésnek évszázados hagyományai voltak, hiszen a Cseh Korona országai már a 12. és 13. században elindultak azon az úton, amely egy kétnyelvű ország kialakulásához vezetett. A 19. század folyamán a szűkebben vett Cseh Királyság lakosainak majdnem 40%-a németajkú volt. A Morva Örgörfságban ugyan aránylagosan valamivel kevesebben voltak (27–29% körül), ám itt a városokban betöltött vezető szerepük sokkal egyértelműbb volt. Ugyanakkor

Oszták Sziléziában³ a németek a maguk 47–48%-ával egyértelmű többséget alkottak a 30% körüli lengyelekkel és 22–24% körüli csehekkel szemben.⁴

Természetesen már a 18. század előtt is voltak időszakok, amikor a két etnikum együttélése nem volt felhőtlen. Az etnikai szempont a modern nacionalizmus megszületése előtt ugyan még nem volt meghatározó, amikor azonban összekapcsolódott gazdasági, társadalmi, vallási és politikai aspektusokkal, akkor gyűlékony anyaggá válhatott. Ilyen válságos időszak volt például a 15. század, amikor a huszita mozgalom főleg a cseh ajkú lakosság körében terjedt el, a gazdag német patríciusok között csak kevéssé. A huszitizmusnak tehát alapvetően cseh etnikai jellege volt, bár még nem tekinthető modern nacionalizmusnak, hiszen itt a vallási és társadalmi szempont túlsúlyáról volt szó. A 16. század, amelynek egyik jellemző vonása a német eredetű protestantizmus elterjedése, ugyanakkor az etnikai viták és konfliktusok csillapodásának az időszaka is volt, pedig éppen ekkor növekedett erőteljesen a német szellemi és kulturális befolyás. Ebben az időben azonban a felekezeti szolidaritás, illetve ellenségeskedés volt a meghatározó. A 17. század bizonyos szempontból még átmenetinek tekinthető, a 18. század azonban már a nemzeti ébredés kezdete, amely azután előtérbe állította a cseh–német viszonyt.

A kapitalista korszak elején két tényező tette különösen feszültté. Az egyik a két nyelv eltérő társadalmi státusa volt, a másik pedig, nevezzük így, a bonyolult kisebbségi kérdés. A térségben ugyanis mindkét etnikum valahol többségének és egyben kisebbségének is érezhette magát. Jiří Kořalka cseh történész négy síkot különböztet meg ebből a szempontból: 1. a tágabb közép-európai térségben inkább a németek alkottak többséget a csehekkel szemben; 2. a Cseh Korona tartományaiban inkább a csehek voltak többségben, a németek gazdasági erejük és politikai pozícióik ellenére kisebbséget alkottak; 3. az ország német többségű vidékein viszont a csehek voltak kisebbségben, amit alacsonyabb társadalmi státusuk is súlyosbított; 4. végül a különböző helyi önkormányzati szervezetekben is könnyen kisebbségben találhatta magát valamelyik nemzeti közösség, ami a tomboló nacionalizmus időszakában majdnem mindig hátrányokkal járt.⁵ Ez a helyzet, azaz a potenciális kisebbségi és többségi pozíció teljes bizonytalansága igen rányomta bélyegét a cseh–német versengésre.

A cseh nemzeti ébredés kezdeti törekvéseinek két összefüggő mozzanat adott erős érzelmi töltést: a nyelv rohamosan csökkenő társadalmi presztízse (főleg a 18. században) és ugyanakkor a dicső történelmi múlt és az egykori fejlettség; a kettő között a 18. század végén és a 19. század elején óriási szakadék táton-

³ A hétéves háború után megmaradt „csonka Sziléziáról”, főként Teschen (Tešín) és Opava környékéről van szó.

⁴ Az adatok csak hozzávetőlegesek, és a 19. századi ingadozásokat is jelzik. A pontosabb adatokat lásd: Kořalka, Jiří: *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Argo, Praha, 1996. 140–142.

⁵ uo. 143–149.

gott. A presztízscsökkenés okát egyrészt az eliteken belül végbement társadalmi változásokban, másrészt a 18. században megindult iparosodásban kell keresni. Az egészre a jozefinista germanizációs törekvések tették fel a koronát, még ha ezek nem nacionalista indíttatásúak voltak is, hanem az államélet racionalizálását és modernizálását célozták.

1620 után komolyan megváltozott a cseh arisztokrácia összetétele és még inkább mentalitása. A felkelés leverése után az eddig kisebbségi katolikusok kerültek uralkodó pozíciókba (a Lichtenstein-, Slavata-, Kolowrat-család stb.), akik közismertek voltak császárhűségükről. Ezenkívül rengeteg új külföldi család jelent meg az országban, nemcsak németek, hanem vallonok, spanyolok, olaszok stb., s számukra a cseh nyelv ismerete már nem hordozta azt a politikai töltetet. Az arisztokrácia egyre inkább német és francia nyelvűvé, lelkében pedig „kozmpolitává” vált, ami alatt főleg azt kell érteni, hogy a dúsgazdag csehországi családoknak a birodalom más vidékein is voltak birtokaik. Felépítették bécsi palotáikat, s érvényesülésüket már nem annyira szűkebb hazájuk határain belül képzeltek el, hanem a császári udvarban, ahol birodalmi jelentőségű posztokra és vagyonokra tehettek szert. Ezzel párhuzamosan a köznemesség funkcióját betöltő cseh lovagok és ún. szabad urak vagyona, társadalmi pozíciója, befolyása jelentősen csökkent, amiből a kiutat az jelentette a számukra, hogy beépültek a tereziánus és jozefinista állami bürokráciába. Emiatt később nem tudták betölteni azt a szerepet, melyet a magyar és lengyel középnemesség játszott az ottani nemzeti mozgalomban, már csak azért sem, mert létszámuk eleve sokkal alacsonyabb volt.

A cseh nyelv számára a második csapást a 18. században elindult első iparosítási hullám jelentette, amely az elveszett Sziléziával határos észak-csehországi területeken kezdődött. Itt döntően német lakosság élt, melynek polgársága így az iparosítás első áldozatává, majd haszonélvezőjévé vált. E vidék amúgy sem igen volt alkalmas intenzív mezőgazdasági művelésre, így a merkantilista szellemű bécsi kormányzat is támogatta a manufaktúra-alapításokat, kárpótolni akarván magát a sziléziai textilipar elvesztéséért. A manufaktúra-alapítások és valamivel később az első pénzintézetek létrehozásának a hulláma azután áterjedt a nagyobb csehországi városokra is, ahol szintén a németek domináltak. Az ország középső, jó termőföldű és nagyobb részét cseh lakosságú területei azonban még sokáig döntően agrárjellegűek maradtak. A „cseh belföld” igazából csak a 19. század utolsó harmadában tudta behozni a fejlettebb német vidékekkel szembeni lemaradását.

A kezdődő modernizációs korszak elején tehát egyértelműen a csehországi német polgárság tett szert jelentős komparatív előnyökre. Természetesen ez kihatott a városok életére, azon belül a szakiskola-rendszerre, az egyesületi életre, majd a helyi politikára is. A német nyelv ismerete kezdett a társadalmi felemelkedés nyelvévé válni, a cseh pedig egyre inkább az alsóbb néposztályok szintjére szorult, kezdett a parasztok, a cselédek és az iparossegédek nyelvévé válni. Ez

nagy kontraszt volt ahhoz a szerephez képest, amelyet a 16. században élvezett politikában és művelődésben egyaránt. Ennek az időszaknak az emléke pedig még nem tűnt el teljesen, paradox módon részben annak a vitális barokk patriotizmusnak is köszönhetően, amelynek legfőbb művelői a 17. és 18. században éppen az ellenreformációban szerepet játszó jezsuita és piarista szerzetesek voltak. A legismertebbek közülük Bohuslav Balbín és Tomáš Pešina, akik már a 17. század második felében felhívták a figyelmet a cseh nyelv visszaszorulására. Természetesen nem kívánták az „eretnek” protestantizmus visszatérését, azonban zavarta őket az *örök cseh rebellis* jelző, amellyel ellenségei illették megkülönböztetés nélkül a cseh társadalmat. Részben emiatt, részben az abszolutista állam centralizációs és modernizációs intézkedései miatt a 18. század második felében komolyan feléledt a tartományi patriotizmus, amely lehetővé tette a tartomány dicső múltját kiemelő cseh historizmus megszületését. Ez azután nagymértékben hatott a kezdeti cseh nemzeti mozgalom ideológiájára.

Ezzel magyarázható az is, hogy a nyelvi követelések és a régi (főleg 1620 előtti) cseh múlt felmagasztalása miatt játszott olyan központi szerepet a nemzeti ébredésben. Minden cseh nyelvű könyv, kalendárium, sőt felirat osztatlan lelkesedésre ösztönözte azt a kevés nemzetébresztőt, aki a 19. század elején tevékenykedett. Mindehhez társult még a felvilágosodás kori érdeklődés a nép élete és nyelve iránt, illetve Herder és Schlözer pozitív jóslatai a természethez közel álló, békés és szorgalmas szláv lakosság fényes jövőjéről.

A nyelvük felemelkedésén fáradozó cseh hazafiak azonban lépten-nyomon találkoztak az erősebb német nyelv dominanciájával a közigazgatásban, az iskolákban, a gazdasági és kulturális életben egyaránt. Ugyanakkor, mivel rendszerint kiválóan beszéltek németül (míg polgári és plebejus származású emberek lévén más világnyelvet csak ritkán beszéltek), az európai műveltség vívmányaival is a németen keresztül ismerkedtek meg. Nemzetük felemelkedését is az egyébként állandóan bírált német mintára képzelték el. Ebből az ambivalenciából született az a nem előzmények nélküli feszültség, amely megosztotta a csehországi és morvaországi társadalmat.

A modern cseh nemzettudat tehát alapvetően a némettel szemben határozta meg önmagát, de úgy, hogy sokat tanult tőle. Konkrét tartalmának kialakulása azonban bonyolult folyamat volt, melyet nem lehet csak a nyelvre és a németekkel szembeni ellenérzésekre leszűkíteni. Megértéséhez vissza kell nyúlni a 19. század első évtizedeibe, melyeket az identitások válsága jellemzett. Ez egyrészt a régi feudális világ válságából, másrészt olyan új eszmékből és élettélményekből is következett, mint a napóleoni háborúk emléke, a születő romantika, a felvilágosodás racionalizmusának maradványai, az új állam- és polgárfelfogás, az addigi zárt mikrovilágok fokozatos felbomlása stb.

A csehországi nemzetfejlődés kezdeteinek alternatív tendenciái

Jiří Kořalka cseh történész a 19. század elejére vonatkozólag a nemzetfejlődés öt tendenciáját különbözteti meg. Ezek öt különböző, egymást részben kiegészítő, részben kizáró nemzetpolitikai koncepciót és nemzetfelfogást testesítettek meg. Az első az *osztrák tudat* (*rakušanství*) volt, azaz az állam és az uralkodóház iránti lojalitás. Főleg a jozefinista kormányzat volt az, amely a modern állambürokrácia mellett igyekezett megerősíteni a lakosság „elérhető” köreiben az államcentrikus és szupranacionális (vagy multinacionális) osztrák nemzet- és államtudatot. Ennek fő támasza a felvilágosult *homo austriaticus* lett volna. Miután azonban itt döntően a felvilágosodásból táplálkozó racionális elképzelésről volt szó, amelynek hiányzott a romantika korában oly fontos emocionális töltete, e próbálkozásnak csak nagyon nehezen lehetett volna komolyabb sikere az etnikai szempontból roppant heterogén Habsburg Birodalomban. Mindez nem jelenti azt, hogy cseh környezetben ne született volna néhány „elsőrangú osztrák hazafi”, ám inkább csak a társadalom felső (hivatalnoki és katonatiszti) köreiben találkoztunk velük. Az egyik legjelesebb cseh osztrák Josef Václav Radecký z Radče gróf volt, a híres Radetzky-induló névadója. Ilyen volt továbbá Antonín Gindely történész-professzor is.⁶

A másik tendencia a térségben a *nagynémet gondolat* (*velkoněmectví*) volt, amely az összes németet és a valamikor a Német-római Birodalomhoz tartozott tartományokat egy nagy államban akarta egyesíteni. Az elképzelés Csehországra, Morvaországra és Krajnára is vonatkozott, melyeket a nagynémet nacionalisták régi német tartományoknak tartottak, a csehekre és a szlovénokra pedig úgy tekintettek, mint ahogyan a franciák a bretonokra, az elzásziakra vagy a korzikaiakra. A jövőbeli nagynémet államban jobb esetben bizonyos nyelvi és kulturális jogokat akartak biztosítani számukra, hosszabb távon viszont inkább beolvadásukkal számoltak. Ezen gondolat, amelynek volt érzelmi, sőt bizonyos demokratikus és liberális tartalma is, már 1848-ban hatni tudott a csehországi németiség bizonyos részeire, idővel pedig csak erősödött.⁷

A harmadik tendencia a *szláv összefogás* (*slovanství*) gondolata volt, amely főleg a 18. század végén és a 19. század elején hatott sok nemzetébresztőre, mivel akkor a még gyenge nemzeti mozgalomnak szüksége volt támaszra. A szláv ideológia tehát inkább eszköz volt a cseh hazafiak kezében, amelyre hivatkozva kompenzálni akarták birodalmon belüli gyengeségüket. Ez nem jelenti azt, hogy feltétlenül ki akartak volna szakadni a birodalmi keretből, hiszen a szláv kölcsönösség apostola, a szlovák származású, de csehszlovák tudatú Ján Kollár is elfogadta azt, hogy a kulturálisan egységes szláv nemzet több államban is élhet.

⁶ uo. 19–28.

⁷ uo. 29–34.

A szláv gondolatnak eszközként való felfogása viszont nem jelenti azt, hogy ne léteztek volna olyan értelmiségiek is, akik teljesen azonosultak ezzel a gondolat-
tal, mint például a híres kézirat-hamisító Václav Hanka vagy később Svatopluk
Čech író. Ettől függetlenül már elég korán megjelentek a cseh nemzeti mozgalom-
ban azok a vélemények, hogy a túlzott rajongás az autokrata, sőt despotikus
Oroszorszáért és az ambivalens viszony az Európa-szer- te népszerű lengyel fel-
kelésekhez csak diszkreditálják a cseh hazafiakat a haladó európai közvélemény
szemében. Ezt legpontosabban a cseh liberális újságíró megalapozója, Karel
Havlíček fogalmazta meg 1846-ban megjelent ‘*Szláv és cseh*’ c. cikkében, amely-
ben számára nagy csalódást okozó oroszországi útja tapasztalatait összegezte (fia-
tal lelkes pánszlávként érkezett oda, s annál nagyobb volt a kiábrándulása). Hav-
líček szerint az egységes szláv nemzet még kulturális értelemben is csak fikció,
erőltetni időpocsékolás. A cseheknek elsődlegesen cseheknek kell lenniük és nem
szlávoknak, így talán német szomszédjaik is kevésbé fogják őket rágalmazni,
Európa is kevésbé fog tartani a „szláv veszélytől”.

Havlíček fellépése valóban komoly csapást mért a csehországi szláv gondo-
latra, illetve főleg annak ruszofil és univerzalista formájára. Ugyanakkor mind ő,
mind František Palacký egyaránt az ausztrioszláv gondolat lelkes hívei voltak,
amely az ausztriai szláv népek összefogásával akarta túlsúlyba juttatni azokat a
Habsburg Birodalmon belül. Ez azonban már sokkal inkább politikai koncepció
volt, mint érzelmi azonosulás. Az Oroszország iránti szimpátia ugyan nagyon so-
káig nem tűnt el a csehek köréből, ám inkább valamely látványos kudarc vagy vál-
sághelyzet idején került előtérbe (például a trialista próbálkozások kudarcra után,
amikor a cseh vezetők tüntetőleg Oroszországba utaztak, vagy az első világhábo-
rú alatt, amikor a cári birodalomban jelentős csehszlovák hadtest jött létre azok-
ból a katonákból, akik nem akartak szláv testvéreik ellen harcolni). A nagyobb
empátia és szimpátia az oroszok és egyáltalán a szlávok iránt ugyan továbbra is
megkülönböztette a cseheket (és szlovákokat) a lengyelektől és a magyaroktól,
azonban Havlíček óta az össz-szláv tudat mint meghatározó nemzetformáló té-
nyező már kevésbé volt fontos, legfeljebb kiegészítő szerepet játszott. Az
orosz–szláv szimpátiák teljes vereségét azonban csak az 1968-as szovjet interven-
ció jelentette, amely valóban sokat ártott a cseh–orosz viszonyoknak. Jelenleg (az-
az a rendszerváltás után) ezek a kapcsolatok talán rosszabbak, mint a len-
gyel–orosz és magyar–orosz viszony. Mindez a tudatformáló média által a lakos-
ság jelentős részére is hatást gyakorol.

A negyedik tendenciát a *bohémizmus* képviseli, azaz a hungarus-patriotiz-
mus csehországi megfelelője. Tulajdonképpen a cseh tartományi patriotizmusról
van szó, melynek hatása értelemszerűen nem terjedt ki Morvaországra és Szilé-
ziára. Különösen erős volt azon rétegek körében, amelyek a 19. század előtt a pri-
vilegizált *natio bohémica* részét alkották. Ennek a fogalomnak nem volt etnikai
tartalma, és ezt a helyzetet a csehországi arisztokrácia jelentős része később is

fenn akarta tartani. A nemesi bohémizmus eszményét ideológiailag gróf Josef Matiaš Thun fogalmazta meg, aki nem érezte magát sem németnek, sem csehnek, hanem csupán Csehország lakosának (*ein Böhmen*), aki úgymond aggódik akkor, amikor hön szeretett hazájának egyik nemzetisége megpróbálja elnyomni a másikat, s kötelességének érzi a gyengébb fél melletti kiállást (amely a 19. század első felében történetesen a cseh volt).⁸

A bohémizmusnak egyik érdekes, mondhatni értelmiségi válfaját Bernard Bolzano egyetemi oktató, filozófus és matematikus képviselte, aki a cseh haza „közös szellemét” próbálta kiemelni, és az egységes, de kétnyelvű Csehország nemzetkoncepcióját szorgalmazta. A „bolzanoi nemzetben” senki sem nyomja el a másikat, hanem éppen ellenkezőleg, kiegészítik és gyarapítják egymást.⁹ Bolzano nézetein még érezhető a korábbi racionális és felvilágosult korszak hatása, a 19. század elején azonban a fejlődés más irányba indult el.

A bohémiai patriotizmus kérdésköre szorosan összefügg a terminológiai problémákkal. A bohémizmushoz szorosan kötődik a *Böhmen* és *böhmisch* fogalom, melyekkel a német nyelvben szokás volt jelölni minden csehországit. Ezek a fogalmak döntően területi jellegűek voltak, és sokáig egyaránt jelölték a csehországi cseheket és németeket. A nemzeti ébredés kezdetétől cseh részről egyre gyakrabban került sor a kifejezés kisajátítására, ami ellen a németek rendszerint tiltakoztak. A csehek szívesen használták szinonimaként a *czechisch*, *tschechisch* és *böhmisch* fogalmakat, a német publicisztika viszont az ország szláv lakosaira nézve következetesen a *czechisch*, *Czechen* kifejezést kezdte használni.¹⁰ A *Böhmen* és *böhmisch* szavak tehát változatlanul az országosat, azaz ‘csehországit’ jelentettek. Ezt az álláspontot képviselte Franz Schusselka is, a csehországi németek színvonalas képviselője. A csehországi német publicisták ugyanis korán felismerték, hogy ha a cseheknek sikerül a német nyelvben kisajátítani a *Böhmen* és *böhmisch* fogalmakat, ezzel az egész régi csehországi/bohémiai állami és jogi tradíciót és történelmet is kisajátítják a művelt világ szemében.

A németek által kifogásolt cseh-bohémiai próbálkozások egyik legfőbb képviselője František Palacký történétíró és nemzeti liberális politikus volt, a cseh nemzeti mozgalom talán legnagyobb alakja. Német nyelvű írásaiban Palacký rendszerint a *Böhmen* és *böhmisch* fogalmakat preferálta a *Czechen* és *czechisch* kifejezésekkel szemben. Mint *Böhmen* ugyanis a csehek a régi és dicsőséges Cseh Királyság és annak történelmi rendi-politikai nemzetének örökösei voltak, mint *Czechen* viszont csupán szlávul beszélő etnikai csoportnak lehetett tekinteni őket,

⁸ uo. 42.

⁹ Bernard Bolzano egyik legismertebb ide vonatkozó írása 1816-ból származik, és a következő jellemző címet viseli: ‘A két nemzetiség viszonyáról Csehországban’.

¹⁰ Korábban egyébként a német nyelvben is némi terminológiai zavart okozott az ország cseh és német ajkú lakosainak megkülönböztetése. A „német-cseheket” például gyakran a *Deutschböhmen* szóval illették, a „szláv-cseheket” pedig *Stockböhmennek* vagy *Windischböhmennek* nevezték.

amely csak nemrégén kezdett bele irodalmi nyelvének és kultúrájának megteremtésébe. Mint ilyenek, könnyen a „történelem nélküli nép” egyébként logikailag képtelen kategóriájába eshettek volna. Palacký azonban nem hagyhatta figyelmen kívül a csehországi németeket, sőt megpróbálta őket megnyerni a cseh politikai nemzet fogalmának, amelybe nyelvi különállásuk biztosítása mellett a „németajkú csehek” is belefértettek volna. Itt tulajdonképpen a nagynémet gondolat tükörképéről van szó.¹¹ Palacký korai írásaiban többször előfordul a kétnyelvű, két nemzetrészből álló nemzet fogalma. Két tekintetben viszont túllépett a régi tartományi patriotizmuson vagy a bolzanói etnikum feletti humanizmuson: elfogadta, hogy a német nyelv elterjedtebb a csehországi értelmiség körében, a cseh nyelvet viszont nem csak a történelmi hivatalos nyelvnek tekintette, hanem az ország többségi nyelvének is, ami legalább olyan fontos szempont volt, mint a nyelv „történetisége”. Másrészt Palacký mint olyan született morva, aki részben szlovák környezetben járt iskolába, a cseh nemzet fogalmát a morvákra és a szlovákokra is ki akarta terjeszteni. Nála tehát a területiális és politikai nemzetfogalom az etnikai-nyelvi nemzetfogalom felett állt, de a nemességtől eltérően azt nem szűkítette le csak a Cseh Királyságra. Később is hangsúlyozta azon elképzelését, hogy a csehországi németek a csehországi „cseh politikai nemzet” részét alkotják vagy alkothatják. A németek viszont nem lelkesedtek ezért a gondolatért, és főleg a 19. század utolsó harmadától kezdve egyre kevésbé volt fontos számukra a csehországi tartományi keret.

A komoly igyekezet ellenére a cseh nemzeti mozgalomnak végül nem sikerült úgy kisajátítania a *böhmisch* tradíciót és keretet, mint ahogyan azt a magyar nemzeti mozgalomnak sikerült a *hungarus* tradícióval és állami kerettel. A magyaroknak, részben az 1867-es kiegyezésnek köszönhetően, sikerült marginalizálniuk a nyugati nyelvekben itt-ott felmerülő *Magyar, magyarisch* fogalmakat, és biztosítani az *Ungar, ungarisch, Hungarian* szavaknak az angol és német nyelven belüli dominanciáját.¹² A csehek kudarcának több oka volt. Az egyik a csehországi németek és csehek közötti erőviszonyokban rejlett, hiszen a csehek a magyaroktól eltérően nem több kisebb és értelemszerűen gyengébb, kevésbé strukturált nemzetiséggel álltak itt szemben, hanem egy egységes, nagy műveltséggel és gazdasági erővel rendelkező német közösséggel, melynek aránya az országon belül 30-40% között ingadozott. A másik ok a csehországi nemességnek mint a történelmi-tartományi gondolat fő hordozójának a magatartásában rejlik. A csehországi arisztokrácia többsége ugyanis végig semleges próbált maradni a két nemzeti mozgalom harcában, így nem tudott hídként szolgálni a történelmi *böhmisch/bohemiai* és a modern *cseh* között.

Az utolsó, de végül meghatározóvá vált tendenciát Kořalka *csehségnek*

¹¹ Kořalka, J.: *i. m.* 45.

¹² *uo.* 51.

(*češství*) nevezte el, melyet leginkább az etnikai-nyelvi meghatározottság jellemzett. A fentebb már említett okok miatt a cseh nemzeti ébredésben fontos szerepet kapott a cseh nyelv és a népi kulturális hagyományok művelése. A lakosság többségét kitevő parasztság számára ezek voltak a leginkább kézzel fogható, identitásképző sajátosságok. Ennek az sem mond ellent, hogy a cseh nyelvi újjászülés alapja nem valamelyik domináns élő nyelvjárás lett, hanem a 16. századi irodalmi nyelv modernizált változata. Ennyit a cseh historizmusnak is kellett adózni. Ugyanakkor ennek a lépésnek, azon kívül, hogy jelképezte az oly sokat hangoztatott nemzeti folyamatosságot, volt még egy előnye, nevezetesen az, hogy sikerült elkerülni azokat az elhúzódo vitákat és töprengéseket, amelyek például a szlovák irodalmi nyelv kialakulását kísérték.

A felsorolt tendenciák, identitás- és lojalitás-lehetőségek természetesen nem voltak egyforma erejűek. Valóban erősnek különösen a két emocionális töltetű „nemzetalkotó” tendencia bizonyult, azaz a nagynémet gondolat és az etnikai-nyelvi csehtudat. Az utóbbit viszont sokáig kiegészítették még a bohemizmus maradványai. Ebben sokat segítettek azok a csoportok, amelyek hosszú ideig az egyik nemzeti táborhoz sem csatlakoztak (az arisztokrácia, a zsidóság, az állami bürokrácia stb.)

A csehek és a németek az elmúlt két évszázadban

A modern cseh nemzet és társadalom a németekkel való versengésben, velük szemben vált azzá, ami végül lett. A cseh–német viszony nagyon sokáig a belpolitika legfontosabb kérdését jelentette. Előbb az tette különösen feszültté, hogy két, nem teljesen egyenrangú és egyformán fejlett közösség érdekei kerültek itt egymással szembe, később pedig éppen az fokozta az ellenségeskedést, hogy az erők túlzottan is kiegyensúlyozottá váltak, ami maximális koncentrációra ösztönözte a feleket. Ebben a versengésben sokáig a csehek játszották a „lemaradó” szerepét, ami miatt bizonyos utolérési kényszer hajtotta őket. Az erők és a fejlettségi szintek többé-kevésbé csak a 19. század végére egyenlítődték ki. A 18. század végén és a 19. század első felében még a német vidékek és polgárok voltak a fejlettebbek, iparosodottabbak, vagyonosabbak és egyben politikailag is „polgáribbak” (azaz önállóbbak, aktívabbak, szervezettebbek, merészebbek és liberálisabbak). A csehek többsége provinciálisabb, agráriusabb és konzervatívabb volt. Ugyanakkor mindkét közösséget frusztrálta a kisebbségbe kerülés veszélye. Ez az érzés az első adódó alkalommal, azaz már 1848-ban politikai szinten is megjelent. Részben emiatt utasította el Palacký a frankfurti előparlamentbe szóló meghívást, amely helyett ausztrorszláv álláspontra helyezkedett, és ezért utasították el a csehországi német városok és egyesületek képviselői teplicei gyűlésükön azt, hogy a csehekkel együtt közös csehországi képviselő-testületük és adminisztrációjuk legyen. Az utóbbi helyett inkább az etnikailag homogén kerületek kialakítását pre-

ferálták, ami hosszabb távon e területek kiválásához vezethetett volna. Ezt a tartományaik területi integritásához ragaszkodó csehek elutasították, ami viszont nem akadályozta meg a németeket abban, hogy tüntetőleg megválasszák képviselőiket a frankfurti nemzetgyűlésbe. Innen kezdve egyértelmű volt, hogy a két nemzeti közösség teljesen másként képzei el az ország jövőjét.

A következő hetven év az erőgyűjtés, a pozíciófeltés és a saját nemzeti társadalom polgári infrastruktúrájának kiépítése jegyében zajlott. Bár a németek kiindulópontja jobb volt, az 1860-as évektől a többségi csehek kezdték utolérni őket. Folyamatosan birtokba vették a legtöbb fontos csehországi (de nem morvaországi) város irányítását, gazdag vállalkozók növelték befolyásukat a korporatív-képviselési jellegű ipari-kereskedelmi kamarákban, kiépült a nagyon jó színvonalú cseh szakközépiskola-hálózat, kettévált (cseh és német részre) a prágai Károly Egyetem, létrejöttek az első olyan cseh pénzintézetek, amelyek már tőkeexpanzióra is képesek voltak. Különösen ki kell emelni a kis- és középtermelők tőkét össze gyűjtő Živnostenská banka szerepét, amely nemcsak Magyarországon, hanem a Balkánon és a Baltikumban is tudott leányvállalatokat és fiókokat létesíteni. A csehek pozícióját erősítette az is, hogy a 19. század vége felé olyan, nagy jövő előtt álló ipari ágakat tudtak kialakítani, mint a gépgyártás, a vegyipar és az elektrotechnika. Ezek jelentős része a konjunktúrát élő cseh mezőgazdaságra épült. Csehország a Monarchia legiparosodottabb és legfejlettebb területévé vált, és ennek gyümölcseiből nemcsak a németek, hanem egyre növekvő arányban a cseh vállalkozók is részesedtek.

Mindez nyugtalanította a németeket, akik érezték, hogy könnyen alárendelt pozícióba kerülhetnek. Nehéziparuk és textiliparuk kezdett veszíteni lendületéből, bár komoly válsága még messze volt. A csehek előretörése a birodalmi politikában emellett azzal is fenyegette őket, hogy ezt azt előnyt is elveszítik. A csehországi némettség egyes csoportjai egyre inkább radikalizálódtak, ami egyrészt válasz volt az erősödő cseh nacionalizmusra, másrészt reakció a Németországból érkező pángermán impulzusokra. Az etnikailag vegyes vidékeken elindult a „harc a lelkekért”, azaz az iskolákért, a tanulóifjúság feletti befolyásáért és részben a helyi hivatali pozíciókért. Létrejöttek a különböző cseh és német egyesületek és alapítványok, amelyek kedvezményekkel és juttatásokkal próbáltak „új” csehek és „új” németeket teremteni a bizonytalankodók tömegéből. Miután a homogén, biztos vidékek kevésbé érdekelték a nacionalistákat, éppen a vegyes vidékeken alakult ki bizonyos túlkínálat nemzeti és szociális ösztönzőkből.

Ez a versengés természetesen hatást gyakorolt a politikai diskurzusra és az egyes (a nemzetért aggódó és egyben a nemzetből élő) véleményformáló értelmiségi csoportok radikalizálódására. Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy bár a publicisztika hangneme néha nagyon éles volt, napi szinten csak ritkán került sor tettelegességre. A vegyes házasságok sokasága és a kétnyelvűség elterjedése is bizonyítja, hogy a két közösségnek mentálisan és szociálisan is elég sok közös vo-

nása volt. A politikai nyelvezet és a radikálisok viszont egyre inkább az ellenségeskedés irányába vitték az eseményeket. A cseheket aggasztották a németek németországi kapcsolatai és pángermán eszméi, a németeket pedig óvatosságra intette a csehek időnkénti szlávbarátsága, de még inkább az Ausztrián belüli erősödő pozíciója. Az élesedő nyelvharcot kívánta csillapítani gr. Badeni osztrák miniszterelnök, amikor 1897-es, Cseh- és Morvaországra kiterjedő nyelvrendeletével a némettel azonos jogokat biztosított a csehnek a közéletben, előírva, hogy négy év után minden állami hivatalnoknak bizonyosságot kell tennie a két hivatalos nyelv ismeretéből. Az itteni és az alpesi tartományok német lakosságának tömegtüntetései és az elszabadult parlamenti obstrukció a kormány gyors bukásához vezetett, mint ahogy utódát is maga alá temette az a rendelete, mellyel a két tartományt német, cseh és vegyes kantonokra osztotta föl. Visszaállt az eredeti jogi helyzet, illetve Morvaországban néhány év múlva eleddig példátlan megoldás született: a tartománygyűlés 1905-ben olyan törvényeket fogadott el (*morva kiegyezés*), melyek szerint a helyi képviselő-testületeknek saját megítélésük alapján minden választót be kellett sorolniuk a német vagy a cseh választói testületbe. Az új rendszer aláásta a lakosság széles tömegeire jellemző kétnyelvűséget és bizonytalan nemzettudatot, emellett a cseh hivatali nyelvhasználat kiterjesztéséért küzdő cseh politikusokat sem elégítette ki, bár kétségtávol kifogta a szelet a nemzeti agitáció vitorlájából, és növelte a csehek súlyát a tartománygyűlésben.¹³

A csehek, a németek és Ausztria

A feszült cseh–német viszony hatást gyakorolt az ausztriai belpolitikai életre is, sőt 1897–98 folyamán az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati felének legnagyobb politikai válságához vezetett, amely hosszú hónapokra megbénította a cislajtániai parlamentarizmust. Ebben nagy szerepe volt előbb a német, majd a cseh és más szláv képviselők obstrukciónak.¹⁴

A csehek viszonya Ausztriához mindig meglehetősen ambivalens volt. A fehérhegyi trauma soha nem tűnt el a csehek köztudatából, s a 19. századi nemzetébresztő publicisztika azt még tovább erősítette a lakosság tudatában. Ugyanakkor már a korai nemzetébresztők is sokszor a konzervatív osztrák hatóságokban és a császársban látták a potenciális szövetségest a fejlettebb és liberálisabb németekkel szemben. Az udvar és a kormányzat hajlandó volt kihasználni a cseheket a német liberálisok ellen, csak hogy egyrészt viszonylag keveset volt hajlandó nyújtani ezért cserébe, másrészt sokszor a körülményeknek engedve éppen a német liberálisokkal egyezett meg, természetesen a cseh nemzetiek rovására.

¹³ Uo. 166–173. A kérdéshez lásd még: Monika Glettler: Habsburg-monarchia: jelenlévő múlt? *Európai Szle*, 1997/2.

¹⁴ Konkrétan a Badeni-, majd Gautsch-rendeletek miatt kibombant vitáról volt szó.

A csehek ennek ellenére nagyon sokáig úgy tekintettek Ausztriára, mint a kisebbik rosszra, amely megvédi őket a Németországba való beolvadástól, illetve a keleti (orosz) despotikus veszélytől. Ausztriához való viszonyuk így racionálisan lojális volt, de hiányzott belőle a komolyabb érzelmi kötődés.

Ami Bécs csehországi politikáját illeti, nem mondhatjuk, hogy kifejezetten pártolta volna az egyik vagy a másik felet, inkább egyfajta kiegyensúlyozó és konzerváló szerepet próbált játszani, amely azonban éppen stabilizáló jellege miatt a jobb helyzetben lévő félnek, azaz a németeknek felelt meg jobban. Ahogyan növekedett a csehek gazdasági ereje, úgy próbálták azt érvényesíteni a politikában is. Ennek során próbálkoztak látványos politikai akciókkal (az 1860-as években például népi táborokkal, a történelmi államjogi program hangsúlyozásával, obstrukciókkal stb.) és lassú, szakaszos lobbizó és előrenyomuló politikával egyaránt. Bár értek el e téren is sikereket, végső soron nem tudtak változtatni a Monarchia dualista jellegén. Ebben főként a magyarok ellenkezése és a csehországi németeket támogató Német Birodalom külpolitikai nyomása akadályozta meg őket. Ez viszont frusztrálta a cseheket, akiknek ugyanakkor nagyon is megfelelték a Monarchia által nyújtott gazdasági előnyök és piacok. A cseh politikát ezért az 1910-es évek elején nagyon ambivalens érzések jellemezték.

Bécsnek természetesen nem állt érdekében a csehországi feszültség állandósulása, hiszen az még inkább kiszolgáltatatta a Monarchiát Németországnak. Azzal viszont, hogy nem tudta kielégíteni a csehek követeléseit, részben a maga sírját ásta, mert, bár a csehek nem voltak híresek Habsburg-szimpatíájukról, racionálisan jobban kötődtek az államhoz, mint a radikalizálódó csehországi pángermán németek egy része. Bár a problémát nem tudta megoldani, a bécsi kormány legalább az ellentétek tompítására rendezkedett be. Ebben Csehországban és Morvaországban érdekes szövetségesekre talált, akik szintén érdekelték voltak (mind-egyikük a maga szempontjából) a nemzetiségi feszültségek enyhítésében. Ez a szövetség viszont nagyon heterogén és gyenge volt, hiszen olyan ellentétes erőkből állt, mint az osztrák–cseh állami bürokrácia, a nemzetiségileg el nem kötelezett történelmi arisztokrácia, a hagyományosan császárhű és liberálisellenes katolikus egyház, a munkásosztály egységét és a birodalmi piacokat féltő, nemzetiségileg türelmes szociáldemokrata mozgalom, végül pedig a zsidóság, amelytől mindkét fél azt várta, hogy hozzá fog asszimilálódni. Ilyen erőkkal viszont nagyon nehéz volt megteremtteni a csehországi nemzetiségi békét.

A csehek, a németek és Csehszlovákia

A világháború elgondolkodásra készítette a cseh politikusokat. A csehek nem sok jót vártak a Monarchia győzelmétől, mert tudták, hogy az alapvetően Németország győzelme lesz, ami a német politikai és gazdasági hegemonia erősödéséhez fog vezetni. Egy részük, Tomáš G. Masarykkal az élen inkább az antant győzel-

mét kívánta, amely jobb esetben függetlenséghez, de a kevésbé kedvező változatban is az Osztrák–Magyar Monarchia kedvező átalakulásához vezethetett.

Az első világháború végül valóban a független Csehszlovákia megalakulásához vezetett. Ettől azonban még nem szűnt meg a cseh–német probléma, csak más megvilágításba került. Most a cseh polgári és mérsékelt szocialista csoportok kerültek hatalomra. A két világháború közötti Csehszlovákia ugyan polgári demokratikus állam volt (amire nagyon büszke is volt), amely viszonylag méltányosan bánt nemzeti és vallási kisebbségeivel, ám a vezető elit alapjában véve mégiscsak nemzetállamnak tekintette, nevezetesen az egységes, de kétnyelvű *csehszlovák nemzet* államának. A probléma az volt, hogy az ország lakosainak majdnem a fele (sok szlovákot is beleértve) egyáltalán nem érezte magát csehszlováknak. A hivatalos ideológia és a Masaryk elnök hatása alatt álló szellemi elit ezt a demokratikus ideálokkal, a humanizmussal, a tolerancia hirdetésével, illetve a tisztességes állam eszményével próbálták ellensúlyozni, amiben érték is el némi sikereket, de ez legfeljebb annyit jelenthetett, hogy a kisebbségek tagjai a csehszlovák haza állampolgárainak érezzék magukat. Úgy tűnt viszont, hogy a felülről is szorgalmazott demokratikus érzelmek áthatják a lakosság nagyobb részét.

A cseh–német viszony alakulásában fontos szerepet játszott az a tényező, hogy a németek nemcsak politikailag kezdtek hátrányosabb helyzetbe kerülni a csehszlovák államban, hanem gazdaságilag is egyre több problémával küszködtek. Komoly csapást jelentett sok vállalkozónak például az, hogy a húszas évek elején pénzüket kivitték Németországba, amelynek életképességében mégiscsak jobban bíztak. Csehszlovákia azonban hamarabb konszolidálódott, mint a hiperinflációval küszködő nyugati szomszéd. A legnagyobb probléma viszont csak ezután következett. A gazdasági világválság ugyanis különösen a németlakta vidékeket sújtotta, ami főleg az ottani iparszerkezettel függött össze. A döntően könnyűipari (textil- és üveggyártás), illetve nehézipari végeken a válság egészen 1935-ig elhúzódott. Mindez sokkolta a német lakosságot, bár a csehszlovák kormányzat próbált segíteni. Közben Németországban Hitler elkezdte a német gazdaság konszolidációját, ami növelte Németország népszerűségét a szudétanémetek körében. Elkezdődött a német szavazók átvándorlása az ún. aktivista¹⁵ német kisebbségi pártoktól a radikális nacionalista és egyre inkább náci jellegű Szudétanémet Párthoz¹⁶, amely az egyik legfőbb destabilizáló belső tényezővé vált a külpolitikailag egyre súlyosabb helyzetbe kerülő országban.

1938–39 folyamán a külső és belső nyomás alatt összeroppant a fiatal csehszlovák állam. A csehek német protektorátus és megszállás alá kerültek. Az illegális ellenállás komoly retorziós hullámokat és terrort váltott ki, melyek segítsé-

¹⁵ Azaz a prágai kormányban is képvisellel rendelkező német polgári és szocialista pártok.

¹⁶ Az 1935-ös választásokon ez lett a legerősebb párt, amely a német szavazatok körülbelül kétharmadát szerezte meg.

gével a német hatóságoknak 1942 végére többé-kevésbé sikerült megfélemlíteniük a cseh lakosságot. Az 1945-ben, a felszabadulás után állt bosszút a német lakosságon, a szudétánémetek (és nem csak a náci szimpatizánsok) ezrei különböző atrocitások áldozataivá váltak. Végül az egész ügy a német lakosság többségének, majdnem hárommillió embernek a kitelepítésével végződött, melyet a cseh polgári és baloldali pártok egyaránt támogattak. Ez az etnikai tisztogatás jellegű esemény a mai napig megterheli a két ország közötti viszonyt, és igazából nem dolgozta még fel ezt a tragédiát a cseh történelmi tudat sem. Ezt bizonyítja az az ambivalencia is, amellyel a cseh politika és a lakosság jelentős része fogadja Václav Havel békéltető és bocsánatkérő lépéseit. Václav Klaus exkormányfő és Miloš Zeman jelenlegi kormányfő ugyanis félnek a szudétánémetek gazdasági és egyéb követeléseitől, melyeket a közvélemény már nem akar elfogadni.

Tény viszont, hogy a „német transzfernek” köszönhetően Cseh- és Morvaország etnikailag majdnem homogén országgá vált. Csehszlovákia kettéválása 1993-ban betetőzte ezt a folyamatot. A majdnem nyolcszáz éve kétnyelvű ország tehát az elmúlt fél évszázadban Európa egyik etnikailag leghomogénabb nemzetállamává vált. Természetesen maradt néhány őshonos kisebbség (a németek maradékai, lengyelek), továbbá több százezer szlovák szintén Csehországot választotta új hazájául, mindezek azonban vagy csekély létszámuk (lengyelek), vagy a nemzetiségi ambíciók hiánya miatt (a szlovákok jelentős része) nem jelentenek problémát. Az egyetlen komoly etnikai probléma a romakérdés maradt, annak értelmiségi reflektálása viszont csak most kezdődik. Eddig, azaz a kilencvenes évekig ugyanis a romák a csehek számára mintha nem léteztek volna.

A katolicizmus, a huszitizmus és a protestantizmus hagyománya

A vallás kérdése igen sajátos szerepet játszott a cseh nemzeti fejlődésben, tele paradoxonokkal. Ezek közül a legszembetűnőbb az, hogy a 19. században majdnem 97%-ban katolikus országban a huszitizmus és a protestantizmus került a „nemzeti vallás” pozíciójába. A másik paradoxon az, hogy bár a nemzeti ébredés kezdetén szinte döntő szerepet játszott a katolikus papság, a folyamat végén e csoport érdemeit teljesen figyelmen kívül hagyták, és a cseh nacionalizmus igen antiklerikálissá vált. Meg kell még említeni azt az érdekes helyzetet is, hogy a „nemzet atyja”, František Palacký, aki gyakorló protestáns volt, sok tekintetben tapintatosabban és türelmesebben bánt a katolicizmussal, annak szimbólumaival, mint egyes katolikus cseh radikálisok. E paradoxonok sorát még folytathatnánk, ehelyett vizsgáljuk meg inkább, hogyan alakulhatott ki ez a helyzet?

Tény, hogy a 19. század elején Csehország, Morvaország és Szilézia lakosainak 96–97%-a katolikus volt. Ez egyértelműen a fehérhegyi vereség után elkezdődött erőszakos rekatolizálás eredménye, miután erőszakos módszerekkel hitük vagy hazájuk elhagyására kényszerítették a protestánsokat. A 16. században

ugyanis a becslések szerint az ország lakosainak körülbelül hatheted része nem katolikus volt (hanem evangélikus, református, csehtestvér vagy a kelyhesek utódja). Igaz, a katolikus megújulás módszereivel nem sikerült teljesen megtörni a protestánsokat, mert egyes elszigeteltebb vidékeken titokban továbbra is éltek nem katolikusok, akik őrizték a huszita és csehtestvér hagyományokat. A türelmi rendelet után ezek a csoportok alkották az újjáéledő cseh protestantizmus bázisát. Jellemző, hogy ebből a környezetből került ki Palacký is.

A rekatolizáció tehát látszólag nagyon sikeres volt, amit az is erősített, hogy a lakosság jelentős részében a 18. század folyamán mélyen gyökeret vert a katolicizmus, az erőszakos kezdetek és a folyamat hirtelensége mégis érezte hatását. A cseh katolicizmus (Dél-Csehország és Morvaország kivételével) meglehetősen felületes, langyos és nagymértékben racionalista maradt. A katolicizmus nemzeti mozgalomra gyakorolt hatásának gyengülését az is okozta, hogy a nemzeti mozgalomban már az 1840-es évek elejétől a laikusok, azaz a polgári, kispolgári vagy paraszti gyökerű értelmiségiek játszották a vezető szerepet. Ez jelentősen eltért a szlovák fejlődéstől, ahol az egyházi értelmiség még a 20. század elején is meghatározó jelentőségű.

A 19. század első felében a cseh ideológia alakulására meglehetősen nagy befolyást gyakoroltak az egyébként kisebbségi protestánsok. Ilyen volt Palacký, de ilyenek voltak a csehszlovák és szláv tudatú szlovákok, Ján Kollár és Pavol Jozef Šafárik is. A korabeli liberálisok vezére, Karel Havlíček, bár katolikusnak született, nem volt különösebben katolikus elkötelezettségű. Mindez nem jelenti azt, hogy a cseh nemzeti mozgalom (amely természetesen soha nem volt teljesen homogén) már akkor antiklerikális és antikatólikus lett volna. Palacký, aki fejlődésében és széles történelmi perspektívában szemlélte nemzete történelmét, mindig is fontosnak tartotta a szentvenceli hagyományt, illetve soha nem tagadta meg a katolikus egyház kiemelkedő szerepét a műveltség ápolásában és terjesztésében. Ő és közvetlen harcostársai azonban a maguk megfontolt és türelmes álláspontjával egyre inkább elszigetelődtek. A század folyamán a cseh közgondolkodásban fokozatosan tért hódított a huszitizmus kultusza (erről később még lesz szó), illetve a fehérhegyi vereség súlyos következményeinek ideológiai elutasítása, s mindez gyengítette a katolicizmus pozícióját, hiszen az a korabeli radikális nemzetébresztők szerint a „legsötétebb nemzeti elnyomás” korszakának egyik legfőbb haszonélvezője volt.¹⁷ Az a szerep, amelyet a barokk patriotizmus szellemiségétől áthatott jezsuita és piarista szerzetesek játszottak a cseh nyelv és történelmi tradíció védelmében, teljesen elhalványult a politikai köztudatban. Igazából csak a

¹⁷ Ennek a fordulatnak esett áldozatául Nepomuki Szent János kultusza, aki az előző évszázadban népszerű népi szentnek számított, az átformálódó nemzeti tudat azonban megpróbálta őt kiiktatni a nép emlékezetéből, mert úgymond idegen érdekeket szolgáló személyek által elindított kanonizációja valójában Husz János kultuszának kiszorítását, az ellenreformáció céljait szolgálta.

20. században történtek komoly kísérletek e szerep megvilágítására és a katolikus papi értelmiség nemzetvédő szerepének történelmi rehabilitálására.

A katolicizmus elleni támadások leginkább a 19. század második felében váltak teljesen nyílttá és egyre agresszívabbá. Ez főleg az ifjúcseheknek elkeresztelt liberális nacionalisták félreértelmezett progresszizmusával és nacionalizmusával függött össze, akik a katolikus egyházban a csehekkel szemben ellenséges centralista államhatalom és a retrográd társadalmi erők egyik fő támogatóját látták. Elkezdődött a katolicizmus negációja és gúnyolása. Az antiklerikális liberális és progresszvista sajtó volt az, amely sokat tett a cseh katolicizmus történelmi szerepének lejáratásáért. Az igazsághoz hozzátartozik azonban, hogy a századforduló körüli cseh politikai katolicizmust megtestesítő keresztény-szocializmus sem állott sokkal magasabb szinten, mert ellenfelei támadásaira reagálva többnyire a primitív antiszemitizmus eszköztárához nyúlt. A fenti csatározások jelentőségét azonban nem szabad eltúlozni, hiszen a lakosság s ezen belül az értelmiség többsége hivatalosan továbbra is katolikus maradt, és a kor jellemző vonása nem annyira a vad antiklerikalizmus, mint inkább a vallási langyosság volt.¹⁸ Ugyanakkor egyre inkább terjedt az a nézet, hogy a vallásgyakorlás kinek-kinek a magánügye, és nem kell politikai következményekkel járnia. Ez hosszú távon valóban elősegítette a cseh katolicizmus kifinomult perszonális felfogását.

Nyílt antiklerikális megnyilvánulásokra leginkább 1918-ban és 1919-ben, Csehszlovákia megalakulásának napjaiban került sor. A függetlenséget ünneplő tömegek pillanatnyi hurrá-radikalizmusukban több helyen a „háromszáz éves elnyomás” szimbólumai ellen fordultak, amelyeket többnyire az osztrák állami jelvényekkel és a katolikus műemlékekkel, illetve szobrokkal azonosítottak. Ezenkívül ezekben a hónapokban sok ezer ember, főleg értelmiségi, hivatalosan is kilépett a katolikus egyházból, és vagy felekezetenkívüli maradt, vagy csatlakozott valamelyik nemzetinek tekintett protestáns egyházhoz. A csehszlovák államnak egy idő után sikerült megfékezni az eseményeket és rendezni viszonyát a felháborodott Vatikánnal, a hazai katolikus hierarchiával és pártokkal, sőt az értelmiségi és kulturális katolicizmus bizonyos szempontból virágkorát élhette. Ennek ellenére az állam mégiscsak más tradíciókat vallott magáénak. A katolikus egyház tekintélyének nemigen használt egyes prominenseinek, illetve értelmiségi képviselőinek 1938–39-es magatartása sem, amikor München után és a német megszállás előtt kísérlet történt a cseh (részben keresztény szellemiségű) tekintélyelvű rezsim kiépítésére. Ennek során, majd a megszállás után a cseh kollaboráns szélsőjobb oldali erők megpróbálták felhasználni a katolikus szentvenceli hagyományt is politikájuk igazolására, ami az egyház különösebb aktivitása nélkül is az ellen hangolta a német megszállást gyűlölő lakosságot.

Ezt a rossz ízt azonban némileg oldották a kommunista diktatúra éles táma-

¹⁸ Rak, Jiří.: *Bývalí Čechové... České historické mýty a stereotypy*. Praha, 1994. 44.

dásai az egyház ellen. A diktatúrával szembeszegülő egyházi hierarchia és értelmiség egy része így fokozatosan kivívta az elégedetlen másként gondolkodók és részben a lakosság bizonyos tiszteletét, főleg ami a hetvenes és nyolcvanas éveket illeti. A mostani domináns értelmiségi köztudat (ha ilyesmiről lehet egyáltalán beszélni), bár tovább él benne a sztereotípia, hogy a csehek alapvetően vallásilag langyosak és passzívak, mégiscsak türelmesebben viszonyul a katolicizmus-hoz és egyáltalán a mély vallásossághoz, mint száz évvel ezelőtt. A különböző tekintélyes és népszerű papok és szerzetesek nyilvános szereplése sokkal elfogadottabbá vált a közéletben is. A modern társadalomtudományok is sokat tesznek annak érdekében, hogy a vallás és egyház szerepét objektívebben mutassák be a széles közönségnek.

A katolicizmus tartós negatív megítélésének másik oldala a huszita és protestáns hagyományok fokozatos felmagasztalása volt az elmúlt kétszáz évben. A régi cseh történetírás előszeretettel hangsúlyozta, hogy a huszitizmus népi emlékének kontinuitása a 15. századtól egészen a 19. századig fennmaradt. A későbbi kutatások azonban kimutatták, hogy ez egyáltalán nem volt így. Már a 16. században a huszitizmusra komolyan rátelepedett a német reformáció hatása. A későbbi erőszakos rekatolizáció természetesen nem ápolta ezt a hagyományt, amely tehát fokozatosan kiesett a nép emlékezetéből.¹⁹ Újjászületése főleg a 18. és 19. század fordulójától datálható. Az első lépéseket már a felvilágosodás történései megtették, terjedéséhez érdekes módon maga az osztrák állam járult hozzá. A napóleoni háborúk alatt, a végveszély idején az államgépezet minden propagandisztikus eszközt igyekezett felhasználni arra, hogy erősítse a lakosság harci szellemét. A cseh tartományokban akkor sok olyan brosúra és írás jelent meg, amely a csehek dicsőséges harcias múltjára apellált, különös figyelmet szentelve Jan Žižka személyiségének. Igaz, hogy a metternichi rezsim már nem folytatta ezt a politikát, ám így is sikerült megalapozni a huszita reneszánszt a lakosság széles köreiben. A nemzetébresztők keze alatt a huszitizmus egyre inkább a németellenes propaganda részévé vált. Ebben az értelmezésben a cseh husziták sikeresen védték hazájukat a császár vezette német és egyéb idegen hódítókkal szemben. Jellemző viszont, hogy e tradícióban a Husz János által képviselt szellemi-vallási oldal csak alárendelt szerepet játszott. A nemzetébresztőket és a nacionalista közvéleményt nem a középkori mártír-reformátor vallási nézetei érdekelték, hanem bosszulójának, Jan Žižkának a harci sikerei. Némileg árnyaltabb formát próbált adni ennek a nemzetépítő tradíciónak Palacký, aki szerint a huszitizmus a cseh történelem csúcsát jelentette. Palacký a maga történelem- és nemzetfilozófiájában a 15. századi cseh reformációt úgy értelmezte, mint az egyik fontos lépést az emberiség fejlődésében a despotikus állapotoktól a szabad világ létrejötté felé. Részben erre épített Tomáš G. Masaryk is, amikor a csehek hozzá-

¹⁹ Uo. 51.

járulását a világtörténelemhez a demokratikus és humanista eszmék terjesztésében látta, ami a 15. és a 16. században főleg vallási téren nyilvánult meg. Számára nagyon fontosak voltak a husziták és a követőiknek tartott csehtestvérek, akik-től majdnem egyenes út vezetett a demokratikus ideálokat fontosnak tartó 19. századi nemzetébresztőkhöz. Masaryk koncepciója ugyan történelmietlen volt, azonban áthatotta és máig áthatja a cseh közgondolkodás jelentős részét. Különösen fontos szerephez jutott természetesen a két világháború között, amikor jelentősen hozzájárult a demokratikus és humanista ideálok terjesztéséhez. Részben neki (és az elődjének tartott Palackýnak) köszönhetően tette magáévá a csehek jelentős része azt a hízelgő elképzelést, miszerint ők eredendően demokratikus nemzet.²⁰

Masaryk egyébként komolyan levonta a következtetést, és bár római katolikusként nevelkedett, áttért a protestáns hitre, református lett. Az ilyen áttérések azonban 1918 előtt nem voltak tömegesek. Egyébként nem minden áttérő választotta a protestantizmust. Főleg a 19. század második felében néhány radikális nacionalista cseh értelmiségi a pánszláv eszmék hatása alatt a pravoszláv hitre tért át, esetükben azonban inkább politikai tüntetésről volt szó, mint hosszú spirituális töprengések következményéről. A legismertebb új pravoszláv Karel Sladkovský ifjúcseh politikus és Jan Stanislav Skrejšovský ócseh újságíró volt. Tömegjelenségről azonban aligha beszélhetünk, 1900-ban például a statisztikák összesen 163 csehországi pravoszlávot tartottak nyilván.²¹

Visszatérvén a huszita tradícióhoz, meg kell említeni, hogy széles körű elterjedéséhez és népszerűségéhez az is hozzájárult, hogy a legtöbb politikai irányzat magáévá tette, s érdekei szerint értelmezte. Mindez nemcsak 1918 előtt, hanem utána is érvényesült. A radikális nacionalisták a husziták németellenességét hangsúlyozták, a baloldal a forradalmi oldalt emelte ki, a progresszívisták az „antikatólicizmust”, a „demokratizmust” stb. Többnyire ugyan félreértelmezésekről volt szó, ám a propaganda elérte célját: a csehek többsége, a katolikusokat is beleértve, büszkén a husziták örököseinek vallotta magát.

A „plebejus” csehek és az arisztokrácia

A csehországi arisztokrácia szerepe a nemzeti fejlődésben a nemzeti ébredés legvitatottabb kérdései közé tartozik. A köztudatba az ment át, hogy a cseh nemzeti mozgalom alapvetően plebejus, jobb esetben polgári gyökerű és jellegű volt, az arisztokrácia csak minimális szerepet játszott benne, amelyet össze sem lehet hasonlítani a lengyel és a magyar nemesség szerepével. Ennek legfőbb oka a cseh-

²⁰ Már Palacký is szívesen értekezett az ősi szlávok demokratizmusáról, melyet a német feudalizmussal állított szembe.

²¹ Kořalka, J.: *i. m.*, 88.

országi arisztokrácia „nemzetidegenségében” és az abból fakadó „nemzetárulásban” gyökerezik. Ezek a sztereotípiák nagyon sokáig meghatározták a cseh lakosság történelmi tudatát. A valóság, amelyet a modern történetírás már alaposan feltérképezett, természetesen sokkal bonyolultabb és árnyaltabb volt.

A cseh nemzeti mozgalom valóban alapvetően polgári és plebejus háttérrel rendelkezett. A legtöbb korai nemzetébresztő kisiparos, kereskedő, molnár vagy paraszti származású pap, tanító, diák vagy uradalmi hivatalnok volt. Igaz, hogy a cseh mozgalomban elég korán, tulajdonképpen már 1848 előtt kezdtek átvenni a vezető szerepet az ügyvédek, hivatásos újságírók és az egyetemet végzett értelmiség, sőt hamar kialakult a profi politikusi réteg is, amely kapcsolatot tartott a vállalkozói körökkel vagy egyéb érdekcsoportokkal. Mindez együttesen adja a cseh politika polgári jellegét.²²

Tény, hogy a nemességnek a cseh politika és a politikusgárda megszületésében nem volt komoly szerepe, ugyanakkor nagy hiba lenne azt alábecsülni. Főleg kezdetben volt nagyon fontos a csehek számára azoknak a gazdag arisztokrátáknak a támogatása, akik a tartományi patriotizmus talaján álltak, és hajlandók voltak áldozni az olyan intézmények finanszírozására, mint a Nemzeti Múzeum és annak folyóirata. Az arisztokrata mecénások pártfogása nélkül sok szegény értelmiségi nemzetébresztő is nagyon súlyos anyagi gondok közepette találta volna magát. Végül maga Palacký is a cseh rendek hivatalos történetírója volt, sok elődje pedig nemesi genealógiák készítésével vagy házitanítóskodásával kereste a kenyerét.

Miért támogatták ezek az arisztokraták a cseh kezdeményezéseket? A magyarázatot abban az ideiglenes érdekszövetségben kell keresni, amely a jozefinista reformok idején alakult ki a kezdődő germanizálást elutasító, éppen csak felbukkanó cseh nemzeti értelmiségi hazafiak és a tartományi gyűlésben politizáló, alapvetően konzervatív beállítottságú nemesek között. Az utóbbiakat aggasztották a császár gazdasági (főleg adózási) és szociális reformjai, illetve a közélet centralizálása és bürokratizálása. Védekezni főleg a rendi jellegű tartományi gyűlés és egyéb rendi szervek kihasználásával igyekeztek. Mindezt természetesen a tartományi szabadság védelmével indokolták meg. A cseh mint a korábbi rendi monarchia hivatalos nyelve jól jött nekik ahhoz, hogy a társadalmi modernizációt célzó centralizmussal szemben kifejezzék ellenzékiségüket.

Hasonló folyamatok zajlottak le ebben az időben Magyarországon is, Csehországban (és Morvaországban) azonban más irányban fejlődtek. A csehországi történelmi arisztokrácia, amely részben az ősi cseh családokból, részben pedig az eredetileg idegen, de már a tartományi patriotizmussal áthatott új arisztokráciából állt, nem tette magáévá a cseh nemzeti mozgalom nyelvi alapú nacionalizmusát. Igaz, többsége a modern német nacionalizmustól is tartózkodott. A cseh nemzeti

²² Részletesebben: uo. 90–94.

mozgalom viszont erőteljesen nyelvi alapú volt – az számított igazán csehnek, aki nemcsak otthon, hanem a nyilvános és hivatalos fórumokon is csehül beszélt, lehetőleg nagy lelkesedéssel. A csehországi konzervatív arisztokrácia viszont megrekedt a tartományi patriotizmus szintjén, és a maga szerepét inkább társadalmi privilégiumai védelmében, és néha, ha úgy kívánták érdekei, a két nemzeti közösség nacionalistái által szított konfliktusok tompításában látta.²³

Mindez azonban nem akadályozta meg a cseh nemzeti mozgalom és a konzervatív arisztokrácia időnkénti együttműködését. A csehek ez irányú nyitottságát az is erősítette, hogy sokáig ők voltak a gyengébb fél a modernebb és ezért liberálisabb németekkel folytatott versengésben, agráriusabb és provinciálisabb voltak, konzervatívabb mentalitásuk szintén megkönnyítette az együttműködést. Az utóbbi főleg az 1860-as években vált nagyon reálissá, amikor a cseh nemzeti liberálisok szövetkezni akartak az arisztokrata föderalistákkal annak érdekében, hogy tartományuknak minél nagyobb autonómiát vívjanak ki.

Ennek az együttműködésnek azonban már kezdettől komoly ellenfelei voltak, főleg a radikális demokraták (1848 körül), majd a hangos liberális nacionalista ifjúcsehek körében (az 1870-es évektől kezdve). Ezek a csoportok azt kifogásolták, hogy a nemességgel való együttműködés alapvetően retrográd célokat szolgál. A nemességgel együttműködő öcseheket, akiket Palacký és veje, František Rieger vezettek, az ifjúcsehek hangos plebejus platformról támadták, melyet demokratikus álláspontként tüntettek fel. A nemzeti radikálisok propagandája ebben szívesen felhasználta azokat az argumentumokat, amelyek a 19. század folyamán részben Palacký tanításainak vulgarizálásából születtek. Palacký, aki egyébként műveiben nem feledkezett meg arról, hogy a modern cseh nemzet és mentalitás alapvetően a cseh–német interakcióból, a hosszú együttélésből született, szívesen értekezett arról, hogy a feudalizmus alapvetően germán találmány, amely felváltotta a korai szlávok ősi demokráciáját. A régóta demokrata csehek idealizálása tehát már innen ered. Ebből következik, hogy a nemesség is német találmány, érveltek egyes elvakult ifjúcseh radikálisok, hogy hangsúlyozzák az arisztokrácia alapvetően „nemzetidegen” voltát. Annál is inkább, mert a Fehérhegy utáni nemesség már nem az, ami előtte volt.

Az arisztokrataellenes cseh előítéletek mögött valószínűleg az együttműködés politikai hasznavehetetlensége, majd kudarca áll, illetve az is, hogy a 19. század utolsó harmadában kialakult modern és ennek megfelelően strukturált nemzeti társadalmat képviselő cseh politikának valójában már nem volt szüksége a ne-

²³ Az arisztokrácia nyelvi és kulturális el nem csehesedésének okait kutatva figyelembe kell venni azt a már említett tényt, hogy itt sokkal kisebb volt a néphez mégiscsak közelebb álló vidéki köznemesség aránya és társadalmi szerepe, mint például Magyarországon vagy a lengyelek körében. A csehországi nemesek többsége dúsgazdag latifundista volt, aki ideje nagy részét a bécsi udvarnál vagy más európai nagyvárosokban töltötte, és ha beszélt is csehül és németül, alapvetően birodalmi kozmopolita volt.

messég pártfogására. Az utóbbi amúgy is kezdett visszahúzódni a nyilvános politikából, és vidéki birtokain vagy fővárosi palotáiban élte az életét. A cseh sajtó nemesképe egyre sötétebbé vált, amiben néhány arisztokrata szerencsétlen csehellenes nyilatkozata is közrejátszott.²⁴

Természetesen nem az egész csehországi nemesség helyezkedett nemzetileg semleges álláspontra. A német liberálisokkal működött együtt az 1860-as évek után az ún. alkotmányhű nemesség, míg a konzervatívabb történelmi arisztokrácia inkább az ócsehekkel szimpatizált. Sőt egyesek a maguk idejében nagyon is népszerűek voltak a csehek körében, mint például Leo Thun, aki 1848-ban többször is fellépett a szlávok (a csehek és a szlovákok) védelmében, és praktikus okokból a csehországi németiség elcsehesedését is el tudta volna képzelni. Népszerűsége azonban csak a forradalomig tartott.

Az Első Köztársaságban e tényezők és beidegződések természetesen éreztették hatásukat. A törvényhozás például kimondta a nemesi címek eltörlését, a befolyásos agrárpárt pedig olyan történelmi igazságtételtként indokolta és tálalta a részleges földreformot, amely az „idegen gyökerű” arisztokrácia és a császárhű katolikus egyház vagyonait érinti. Egyébként az arisztokráciának ezután is maradt elég vagyona ahhoz, hogy korábbi életmódját folytathassa. Más országokhoz hasonlóan a fiatal köztársaság sem idegenkedett attól, hogy a tehetséges és lojális arisztokratákat alkalmazza diplomáciájában. Az arisztokrácia ugyan nem lelkesedett az új állam létrejöttén, de nem is foglalt nyíltan állást vele szemben. A válságos 1930-as években több arisztokrata gesztusokat is tett Csehszlovákia irányába. Ilyen volt a cseh nemesség hazafias deklarációja, amelyet 1938. szeptember 17-én, azaz a Münchent megelőző válságos napokban nyújtottak át Edvard Beneš köztársasági elnöknek. Ebben kifejezték lojalitásukat a csehszlovák állam és annak területi integritása iránt.²⁵ A szöveg szerzője Karl Schwarzenberg volt. Tény viszont az is, hogy, hasonlóan a többi csoporthoz, a második világháború alatt az arisztokraták között is egyaránt voltak kollaboránsok és ellenállók. Egyébként Emil Hácha államfő 1939-ben visszaállította a nemesi címeket.

A második világháború után és a kommunista párt diktatúrája idején az ott hon maradt cseh nemesség meglehetősen bonyolult helyzetben találta magát. Különböző osztályjellegű intézkedések és korlátozások sújtották. Teljesen más helyzet alakult ki az 1989. évi fordulat után. Kevés kelet-közép-európai országban került sor a nemesség társadalmi szerepének és vagyoni helyzetének olyan jellegű restaurálására, mint éppen Csehországban. Ennek okát főleg a viszonylag széles körű restitúciós (kárpótlási) törvényekben, illetve egyes arisztokraták ügyes poli-

²⁴ Ilyenek voltak például Karl Schwarzenberg szerencsétlen kijelentései a huszitizmusról és a fehérhegyi csatáról éppen akkor, amikor ezek tisztelete magasra csapott.

²⁵ Buben M. Milan: *Peripetie české šlachty po zániku rakousko-uherské monarchie*. *Prostor*, Nr. 21. 1992. 32–33.

tizálásában kell keresni. Itt külön meg kell említeni Karl Schwarzenberg herceget, aki korábban osztrák állampolgárként támogatta a cseh máskéntgondolkodókat, majd Václav Havel államfő kancellárja lett, amely pozícióból képviselni tudta az otthoni és az emigrációból visszatérő nemesség érdekeit. Több komoly birtok és vállalat tehát újból arisztokrata kézbe került. Maga Schwarzenberg ezen kívül többségi tulajdonosa a tekintélyes jobboldali liberális *Respekt* c. hetilapnak. Természetesen nem csak ő ennyire aktív. Michal Lobkowicz volt már hadügyminiszter is az elmúlt években.

Az előző kétszáz év előítéleteinek és sztereotípiáinak fényében nehezen magyarázható meg ez a változás a cseh társadalom jelentős részének gondolkodásában. A folyamatban valószínűleg szerepet játszik a véletlen is (mint például az ügyes lobbizók és az arisztokratákat támogató élvonalbeli publicisták szerepe), de még inkább arról van szó, hogy Csehországban 1989 után radikális fordulatra került sor nemcsak a politikában, hanem az elitek és a lakosság jelentős részének a gondolkodásában is. A bársonyos forradalom utáni radikalizmus (egyes cseh értelmiségiek szóhasználata szerint „hurrá-radikalizmus”) tagad mindent, ami megelőzte a fordulatot, és némileg idealizálja a kommunista diktatúra előtti állapotokat. Természetesen itt inkább csak ideiglenes jelenségekről és lelkesedésről van szó, de ezeket időben ki lehetett használni.

A csehek, illetve a cseh politika „radikalizmusa” és „mérésékeltisége”

Egyes, az előző fejezetben már érintett politikai sztereotípiát alaposabban körül kell járnunk, ha mélyebben meg akarjuk érteni a nemzeti identitás fejlődésének folyamatát. Más nemzetekhez hasonlóan ugyanis a csehek is különböző valós vagy vélt mítoszokkal és elképzelésekkel rendelkeznek a maguk mentalitásáról és politikai viselkedésük tipikus formáiról.

A cseh politikát és a politikai viselkedés formáit illetően két alapvető nézet uralkodik. Az egyik szerint a cseh politika és politikai alkat általában mérésékelt, realista, földhözragadt, szereti a kis lépések taktikáját, sőt egy kicsit megalkuvó is. A másik vélemény szerint viszont a csehek hajlamosak a megalapozatlan és megfontolatlan „hurrá-radikalizmusra”, és átmenet nélkül könnyen az egyik végletből a másikba esnek. Ez utóbbi vonást a politikai publicisztika *cseh mantinelizmus*nak nevezi.²⁶ Természetesen mindkét véleményben van jó adag igazság és túlzás, s mindkettő hosszabb történelmi fejlődés és összehasonlítás eredménye.

Modern cseh nemzeti politikáról igazából csak a 19. század elejétől beszélhetünk. A század első felében tevékenykedő nemzetébresztő politikusok viselkedését két tényező befolyásolta: a születő cseh nemzeti mozgalom kezdeti gyenge-

²⁶ A *mantinel* szót a jégkorongból kölcsönözték, ahol ezzel jelölik a jégpálya kerítését.

sége és a maguk egzisztenciális bizonytalansága. Miután nem földbirtokos nemesekről volt szó (kiknek megélhetése akkor is biztosított, ha nem tudtak hivatalt vagy egyéb polgári állást vállalni), a sokszor szegény, plebejus származású és majdnem kivétel nélkül fizetésből élő cseh nemzetébresztőknek igen óvatosan kellett ténykedniük, nehogy elveszítsék állásukat vagy néhány arisztokrata patrónusuk anyagi támogatását. Ez ugyan később némileg változott, főleg akkor, amikor a cseh politikusok között is megjelentek gazdag ügyvédek, gyárosok, sőt birtokosok is, az első évek viszont akkorra már meghatározták a cseh politika arculatát és taktikáját. A valamivel jobb módú Palacký, Havlíček és Rieger vezette nemzeti liberálisok is rendszerint megfontoltan és óvatosan politizáltak, és általában a kompromisszum, a szövetségkeresés és a tisztességes megegyezés lehetőségét keresték. Ez nyilvánult meg 1848-ban is. A cseh politikának ugyanakkor létezett egy másik vonulata is, amely szintén elég korán kialakult, és sokkal radikálisabb (néha pedig felelőtlenebb) volt. Többnyire fiatal diákokból és prágai kispolgári elemekből verbuválódó radikális demokratákról van szó, akik a valódi politikai és társadalmi demokrácia nevében néha igen élesen bírálták a „megalkuvó liberálisok” politikáját. Forradalmi lépéseik viszont gyakran sokat ártottak a cseh politika pillanatnyi érdekeinek. A 19. század második felében a cseh politika még inkább ingadozott a szimbolikus, hangzatos és a csendes realista magatartás között. Az osztrák–magyar kiegyezés után a történeti államjogi álláspontra²⁷ helyezkedő cseh politikusok hosszú parlamenti obstrukciókba, radikális deklarációkba és tiltakozó népgyűlések szervezésébe fogtak, amikor viszont néhány év múlva rájöttek arra, hogy a megváltozott körülmények között ezzel a látványos politizálással szinte semmit nem érnek el, taktikát váltottak, s azt szakaszos, vagyis az apró lépések politikájának nevezték el. Rieger, aki a korábbi államjogi politizálás egyik fő képviselője volt, a fordulat lényegét úgy foglalta össze, hogy most apránként megpróbálják összegyűjteni azokat a jogokat és kedvezményeket, amelyeket az erőteljes és látványos politizálással nem sikerült elérni. A később színre lépő ún. cseh realisták, akik közül a legismertebb Tomáš G. Masaryk, Karel Kramář és Josef Kaizl, szintén hasonló politikát hirdettek. Eszerint a cseheknek, együttműködve a különböző bécsi körökkel és érdekcsoportokkal, meg kell próbálniuk minél több emberüket bejuttatni fontos hivatalokba. Maga Kaizl például birodalmi pénzügyminiszter lett.

A tömegpártok (szociáldemokrácia, nemzeti szocialisták, néppártiak, agrárpártiak stb.) kialakulása a századforduló táján objektíve szintén inkább a kompromisszumokat kereső politikus-bürokrátáknak kedvezett. Valójában már 1918 előtt kialakult az a politikustípus, amely azután a két világháború között biztos

²⁷ A Cseh Korona országainak történeti jogait hangsúlyozó politikáról van szó, amelyet részben Deák Ferenc érvelése és magyar konstitucionalizmus ihletett.

kézzel, sok-sok kompromisszum árán, megfontoltan – legalábbis úgy tűnt – vezette az országot hajóját.

Hiba lenne azonban megfeledezni a politikai radikalizmusról, amely azért nem tűnt el teljesen. Ilyenek voltak például azok az anarchisták, akik még bombamerényletekkel is próbálkoztak, nagyon ritkán és csekély hatásfokkal. Csehszlovákia „urbánusabb” ország volt, mint Magyarország, és általában közvetlenebbül érintkezett a németországi szellemi „divatokkal” és hagyományokkal. Ebből kifolyólag a prágai fiatalok talán nagyobb számban kísérleteztek új eszmékkel. Igaz, hogy a két világháború között nem alakult ki jelentős cseh fasiszta párt, a létrejövő csoportok pedig inkább a nagyobb polgári pártok „manipuláltjai” voltak, ám nem szabad elfelejteni, hogy a „nemzeti sikerkorszakot” átélő Csehszlovákia nem volt igazán alkalmas terep a nemzeti és szociális demagógia egybekapcsolására. A csehek úgymond „nemzeti teljesítményük” csúcán voltak, tehát nem volt szükségük az ezt hangoztató fasiszta ideológiára. Más oldalról viszont annál inkább hódított a radikális baloldali populizmus, hiszen a legalisan létező kommunista párt Európa legjelentősebb ilyen szervezetei közé tartozott.

Az 1939 előtti Csehszlovákiában rendszerint a politikai centrum és a mérsékelt baloldal dominált a befolyásos, de kicsi jobboldallal és a jelentős, szellemileg befolyásos, de politikailag eléggé kirekesztett radikális baloldallal szemben. A némi baloldali túlsúly főleg a csehszlovák gazdaság és társadalom szerkezetével függött össze, hiszen közismert, hogy az ipari munkásság milyen fontos szerepet játszott ebben az országban. Ennek a munkásságnak viszont egy jelentős része nem csak a nagy ipari központokban tömörült, hanem a közép- és kisvárosokban is, ami némileg mérséklően hatott rá. Ezenkívül Csehszlovákia jelentős középosztálybeli alkalmazotti és kisvállalkozói társadalmi csoportokkal is rendelkezett, ami növelte a mérsékelt szocialisták és a centrum befolyását. Végül maga a stabil és tagolt pártrendszer, rengeteg kiegészítő, társult intézményével is nagyban elősegítette a polgári-demokratikus berendezkedés viszonylag jó működését.

A pluralisztikus politikai élet 1948 és 1989 közötti „befagyasztásának” megszűnte után viszonylag gyorsan kialakult az új politikai szerkezet, amely viszont egyáltalán nem hasonlít az 1939 előtti politikára. A 90-es években a jobboldali liberális és liberális-konzervatív ideológia vált meghatározóvá a cseh politikai diskurzusban, a nem posztkommunista jellegű szociáldemokrácia igazából csak az évtized második felében kezdett talpra állni. A magát „haladáspártiként” meghatározó, meglehetősen erőltetett „jobboldali” diskurzus valószínűleg egyfajta reakció az elmúlt negyven évre és arra a lemaradásra, melyet ez az időszak okozott a korábban nagyon fejlett cseh gazdaságnak. Természetesen a világban tapasztalható „neoliberális forradalom” is hatással volt erre a jelenségre. Ugyanakkor Csehszlovákia mind a mai napig az egyik legortodoxabb és legerősebb kommunista párttal rendelkezik, amely a politikai karantén ellenére komoly parlamenti képviselettel is rendelkezik.

Ami a politikai szélsőségeket illeti, Csehország viszonylag kicsiny, de nagyon hangos szélsőjobboldali csoportokkal rendelkezik. Az útszéli hangon megszólaló, rasszista, populistá és handabandázó Republikánus Párt egészen 1998-ig bent volt a parlamentben. Napjainkban a republikánusok maradványai, az új Nemzeti Szövetség, a különböző szkinhed csoportok igen aktívan igyekeznek szervezni az ifjúságot, és látványosabban vannak jelen az utcákon, mint Magyarországon. Ebben valószínűleg a közeli Németországból érkező minták is szerepet játszanak. Csehország abban is hasonlít nyugati szomszédjára (persze sokkal kisebb mértékben), hogy nemcsak a különböző szélsőjobboldali, hanem a szélsőséges baloldali vagy más szubkulturális csoportok (például punkok) is látványosabban vannak jelen a közéletben, sőt néha a német városok fiataljainak „mintájára” össze is csapnak egymással.

Cselekedjetek jól vagy rosszul, csak tudja a világ, hogy a szlovákok élnek.

A fenti szavak Pesten hangzottak el 1849 első napjaiban; ezt adta útravalóul Ján Kollár azoknak a szlovák radikális fiataloknak, akik a forradalom börtönéből szabadulván csatlakozni készültek a nemzet vezetői által szervezett, Bécs oldalán küzdő Szlovák Légíóhoz. Rávilágítanak arra, hogy a szlovákok történelme folyamán „haza és haladás”, a nemzeti és a társadalmi fejlődés gyakran tragikus ellentétbe került, s általában csak rossz és még rosszabb lehetőség közül adatott meg a választás. Hogy a szlovákoknak a nemzeti ébredés kora óta folyamatosan – és a siker igazi reménye nélkül – bizonygatniuk kellett önnön létezésüket. Ki előtt vagy inkább kivel szemben? „Igen sok malom örölte a szlovákok lisztecskéjét. [...] Bécs és Pest, Pétervár és Berlin, Prága és Zágráb.” Ezt már Vladimír Mináčnak a hatvanas évek derekán írott klasszikus esszéjéből idézzük, melynek címe – *Nemzet él itt* – már magában az önmeghatározási kényszer jele. Mináčnál a fenti városok közül egyértelműen Pesté a kétes dicsőség: „A magyarság a szlovák politika végzete. [...] A magyarokhoz való viszonyunk nemcsak nemzeti sorsunkat, hanem nemzeti tudatunkat, illetve lelkünket is meghatározta. Sok évtizeden keresztül elsősorban azzal léteztünk, hogy elrugaszkodtunk a magyaroktól, [...] ez a magatartás sokáig létezésünk lakmuspapírja.” Emellett Prágát is mindjárt első fokon be kell vonnunk vizsgálódási körünkbe, mert ha igaz az, hogy a szlovákok kilenc évszázadon át éltek közös hazában a magyarokkal – valóban *magyar* fennhatóság alatt inkább csak az utolsó fél évszázadban –, s mi 1918 óta is nemzeti diskurzusuk *egyik* viszonyítási pontja vagyunk, ugyanúgy igaz, hogy a cseh nyelv és kultúra a 14. század óta jelen van a szlovák etnikai régióban, folyamatosan választás elé állítva, színvallásra kényszerítve az értelmiséget. A csehekkel közös államban eltöltött hét évtized ahelyett, hogy tisztázta volna, inkább jóvátehetetlenül összekuszálta a két nép viszonyát. S bizonyosak lehetünk abban, hogy a szlovákok a véglegesnek tűnő szétválás után, a jövőben is elsősorban a csehekkel szemben fogják önmagukat meghatározni.

A szentistváni államban közösen leélt kilencszáz esztendő kétségtelenül vet föl problémákat, ezekkel a magyar értelmiségnek önkritikus módon és objektíven

* A tanulmány korábbi változata megjelent a Pro Minoritate 1999. téli számában.

szembe kell néznie, anélkül, hogy elfogadná a szlovák sérelmi politika történelmi – vagy inkább ahistorikus –, folyvást benyújtott vádiratának pontjait. Kezdjük mindjárt az állam nevével: nekünk *Magyarország*, esetleg *történelmi Magyarország*, vérmérséklettől függően *Nagy-Magyarország*. Tehát a magyarok országa, még ha a kifejezés etnikai töltetét nem is tudatosítjuk. Szlovákul viszont 1918-ig csak *Uhorsko* használható, ami etnikailag semleges kifejezés, a *Maďarsko* pedig csak a szétválás utáni országunkat jelölheti. A szlovák nyelv (és a cseh, a horvát és a szerb) tehát e vonatkozásban gazdagabb és pontosabb; amíg a magyarban nem válik általánossá valamely hasonló kifejezés – a magunk részéről egyelőre a *Magyarhon* használatával értünk egyet –, semmilyen értelmes történelmi eszmecsere sem folytatható. Elfogadhatatlan ugyanakkor, hogy a szlovákok mai országterületükre akár a középkor századaira vonatkozólag is a *Slovensko* nevet használják, hiszen *Szlovákia* nevű állam 1939-ig nem létezett. A legkevésbé sem javasoljuk azonban a *Felvidék* név használatát, mert amellett, hogy csak a 19. században jelenik meg, a szlovákok számára a nemzetiségi elnyomással, az erőszakos magyarosítással, később az első bécsi döntéssel társuló, teljesen átpolitizált fogalom. Indokoltabb a *Felföld* használata.

A nemzetfejlődés korlátozott voltát jelzi továbbá, hogy e népnek saját neve sincsen: a *Slovák*, illetve melléknévi alakja, a *slovenský* a szlávok egykori közös nevét őrzi (ebben velük csak a szlovének osztoznak), jelezve, hogy nem volt olyan törzs, család, amely saját nevét rájuk örökítve tartósan állammá szervezte volna őket. A korábban használatos magyar *tót* pedig eredetileg bármilyen hazai szlávot jelenthetett, szűkebb értelemben viszont Horvát-Szlavonország lakóira vonatkozott (*Tótország*). Később kezdik a szlovákokra alkalmazni, mindenesetre a kuruc kor forrásaiban a *tótság*, *Tót impérium* már egyértelműen a Felföldet jelöli.

Következik-e a fentiekből az, amit hírhedt röpirata, a *Felvidék* lapjain írt le Grünwald Béla, s amit a buzgó utódok hosszú sora ismételtet máig, hogy a szlovákoknak nincsen külön történelme, saját hősei, hagyományai? Elfogadjuk vajon Minác álláspontját, hogy a szlovák plebejus nemzet, nem voltak hadvezérei, miniszterei, intézményei, csak írói? Erre a koncepcióra építette nagy vitát kiváltó regényét Peter Jaroš, akinél a szlovákok jelképe az *ezeréves méh*, ők a történelemben be nem lépő, észrevétlenül dolgozó és megmaradó munkás nemzet. S innen már a szlovákok könnyen eljutnak az ő színrelépésüket gátló „ezeréves magyar elnyomás” máig hangoztatott vádjáig. Nem, felfogásunk sokkal inkább az kell legyen, amire az objektíven szemlélt múlt tanít minket, s amit Michal Mudroň Grünwaldnak adott válaszában így fogalmazott meg: „Mióta magyar testvéreink a többi magyarországi nemzetiségekkel mint *egyenjogú társakkal*, együttesen ez országot megalapították s fenntartották, ezen nemzetiségek egyikének sincs *külön* történelme, *külön* nemzeti hagyománya, *külön* nemzeti hősei...” Akkor tudjuk majd közösen értékelni és elfogadni közös múltunkat, ha a magyar közvélemény azt természetes módon az együtt élt népek közös alkotásaként fogja fel, a szlová-

kok pedig nem szakítják ki abból a mai Szlovákia területének múltját, s nem érzik szükségét, hogy e résztörténelmet szlovák jellegüként mutassák be.

A szlovákok a kezdetek óta „ott voltak” a közös hazában. Az Árpád-kori oklevelek őrzik földrajzi és személyneveiket, Nagy Lajos 1381-es privilégiuma biztosította a zsolnai *szláv* polgárok számára, hogy a németekkel azonos számban a tanács tagjai lehessenek, megnyitva a középkori városi „nemzeti” pörök hosszú sorát, melyekben a magyar ajkú lakosság a domináns németekkel szemben általában a szlávokhoz csatlakozott. Ezek azonban ingatlanügyi és előjogokért folytatott torzszalkodások, s nem a szlovák *nép* egyenjogúsítását célozták, azt számon kérni ugyancsak anakronizmus lenne. Végére a városi szlovák polgárok egyenrangúvá váltak a németekkel, a szlovák nemesek pedig az egy és ugyanazon nemesség elve alapján a *natio Hungarica* tagjai voltak. E rétegek érdekei az országos érdekek, bajai az országos bajok voltak. Szigetvár elestét irodalmi nyelvükön a szlovákok is megénekelték, az Egerről való ének szerzőjének pedig leghőbb vágya, hogy Magyarhon királyát ismét Budán láthassa. Tucatnál több kuruc énekük maradt fenn, melyek éppúgy a két ellenség között vérző ország sorsát siratják, mint a magyar emlékek. Evangélikus püspökük, Daniel Krman 1707-ben, Zsolnán elmondott zászlószentelő beszédében arra buzdítja a fejedelmet, hogy a haza védelmében szárnyalja túl Bocskai, Bethlen, Thököly és a Rákóczi ősök dicsőségét. Egyet kell értenünk Käfer István tételével: ekkor és még sokáig azt kell kutatnunk, egyáltalán mi választ el bennünket.

Az érem másik oldala, hogy a szlovák értelmiségnek ezekben a századokban – de sok szempontból napjainkig – azt kellett keresnie, mi különíti el a csehektől. Hiszen azzal, hogy a prágai egyetem megalapítása, de főként a huszita idők óta a kiművelt, gazdag hagyományokkal rendelkező cseh nyelv lett a szlovákok irodalmi nyelve, szükségtelenné vált az egymástól igencsak különböző helyi nyelvjárások kodifikálása, a protestáns nyomdák cseh lektorai pedig (különösen Fehérhegy után menekülnek ide tömegesen) eleve kihúzták, átjavították a szövegek szlovakizmusait. Normájuk a 16. század végi bibliafordítás nyelve volt (*bibličtina*), amely a maga megcsontosodott formájában az 1840-es évekig uralta a szlovákok írásbeliségét. De ettől még ők nem lettek csehek: kialakult az a kettős tudat, hogy e biblikus nyelvet *szlováknak*, később *csehszlováknak* nevezték, magukat pedig időnként *Pannonusnak*, jelezve az etnikai különbséget. Az említett Krman püspök a *szlovák* nyelvet a többi szláv nyelv szülőanyjának tekintette, ám ettől még a tiszta cseh nyelv használatáért küzdött. S itt kell rámutatnunk a szlovák nemzetfejlődés legsúlyosabb belső problémájára, a katolikusok és az evangélikusok ellentétére, ami a 19. század derekáig akadályozta az egységes nemzeti kultúra kialakítását, s még ma is érezteti hatását.

A katolikusok nem fogadták el az „eretnek” cseh nyelvet, helyette a Nagyszombat környéki nyelvjárást használták. Ám a 18. század folyamán ez is elcsehesedett, így a század végén újjá kellett teremteni a nyugatszlovák jellegű katoli-

kus irodalmi nyelvet. Anton Bernolák művelt, a primásérsek környezetében is működött plébánosé az első kodifikáció dicsősége, a *berbolákovčina* azonban a felekezeti ellentétek miatt nem válhatott általánossá, az evangélikusok eleve elutasították – sőt, hogy jelezzük, mennyire „koordinátatlan”, irányító erő, tekintély nélküli volt a szlovák művelődés: egy másik ambiciózus pap, Jozef Ignác Bajza maga is alkotott egy szintén nyugatszlovák normát, s mivel senki sem követte, gyűlölködve támadta vetélytársát és annak követőit. Az evangélikusok viszont néhány évvel később *csehszlovák* – azaz a biblikus nyelvet művelő – tanszéket létesítettek a pozsonyi liceumban. Még egy jó emberöltőt kellett várni arra, hogy sikerüljön egyáltalán kidolgozni a mindkét felekezet szemében elfogadható irodalmi nyelvet. Ez azonban már a magyarosítás elleni védekezéssel fonódott össze.

Szórványosan már a 18. század derekán tapasztaljuk, hogy egyes értelmiségiek szükségesnek tartották a szlovákok történelmi érdemeinek, a magyarokkal egyenlő jogállásának hangsúlyozását. A hazai modern történetírás atyja, Samuel Timon kidolgozta az (egyébként már Krman által is vallott) *befogadó elméletet*, mely szerint a szlovákok ősei hívták be a magyarokat az őket elnyomó morvák ellen, a fehér ló elküldését is ők javasolták. A győzelem után a két egyenrangú nép szerződést kötött, és közös államot alkotott, melynek szolgálatában a szlovák nemesi családok mindig többet áldoztak, mint amennyit profitáltak. Ez a *leigázási elmélet* ellenében kialakított szerződéses teória alaptétel lett, ugyanakkor maga a Nagymorva Birodalom később ismét a nemzeti történelem kezdeti, dicső korszakává vált, ahogyan már a 17. század derekán, Szöllösi Benedek énekeskönyvének előszavában is szerepelt. Szvatopluk országa így lehetett a nemzeti dicsőség tárgya a romantika előtti korszak két meghatározó költőjének, az evangélikus Ján Kollárnak és a katolikus Ján Hollýnak a műveiben. Kollár feloldotta népét az ősszláv hagyományokban, egy mitikus Össz-Szláviában, ez azonban reális tartalom híján hamar kifulladt, és a fiatal, romantikus nemzedék ismét arról kezdett írni, ami a szlovákok igazi hagyománya volt: Mátyás király, a törökellenes harcok és főleg a kuruc idők. Alapos történelmi tájékozottság, forrásismeret áll e művek mögött, ám mégis ahistorikus írások születnek: a jó uralkodó/fejedelem oldalán öntudatos szlovák nemesek küzdenek a közös ügy sikeréért abban bízva, hogy ezzel népük nemzeti egyenjogúsítását is kiharcolják. „Jaj nekünk, ha árulókká válnunk ebben a sorsdöntő pillanatban. A szlovákok számára még semmi nem veszett el. Akár karddal is kikényszerítjük Rákóczitól jogaink elismerését, de csak a győzelem után. Az istenért, ne legyünk árulókká! Ne higgyünk a németnek!” Samo Tomášik a trencsényi ütközet forgatagában adja főhőse szájába e szavakat (a *Kurucok* lapjain), melyekből már a szlovák értelmiség Világos utáni csalódása és lelkiismeret-furdalása is kicsendül. Mert negyvennyolc, de főleg negyvenkilenc valóban a csalódások és kudarcok sorozata volt: a forradalmi kormányzat nagyon sokáig semmiféle nyelvi-nemzeti jogot nem adott a nem magyar népeknek; a szlovákság nyilvános körözőlistára tett vezetőinek, Štúrnak, Hurbannak és Hodžának

Prágában, a szláv kongresszuson rá kellett jönniük, hogy a csehek sem tekintik őket önálló nemzetnek. A bécsi csapszékekben, a zsákmányolás ígéretével toborzott „Szlovák” Légio háromszáz tagjából talán ha ötven volt szlovák, s bár a későbbi hadjáratokban ez a szám emelkedett, össze sem mérhető a honvédseregben harcoló szlovákok tömegeivel. A vezetők maguk is összekülönböztek, a császári hadvezetés pedig a végén már csak rendfenntartói, járőrözési feladatokra korlátozta a lakosság szemében amúgy is diszkreditálódott egységet. Világos után a Légiót gyorsan lefegyverezték, s bár több szlovák kapott magas állást, a kérelmezett önálló szlovák koronatarományból nem lett semmi. Érthető tehát, bár igen sajnálatos, hogy március tizenötödike nem vált nemzeti ünnepé a szlovákok számára, s hogy ingerülten reagálnak a magyarok által rendezett megemlékezésekre.

A szlovák politika súlytalanságából következett, hogy a Bach-rendszer bukása után ismét összeülő országgyűlés tárgyalni sem volt hajlandó az önálló, szlovák hivatali nyelvű *felső-magyarországi szláv kerületet* követelő turócszentmártoni Memorandumot. A szlovákok saját közép- és felsőoktatási, valamint közművelődési intézmények nélkül éltek végig a dualizmus évtizedeit (a kormány a hetvenes évek derekán bezáratta a három szlovák tanítási nyelvű gimnáziumot, és felfüggesztette közművelődési egyesületük, a Matica slovenská működését). A kor nemzeti sajtójában és regényeiben a szlovákok mint afféle gyarmati uralom alá vetett, fizikai létében fenyegetett nemzet jelennek meg, ami persze nem felelt meg a valóságnak, hiszen az alacsony hatékonyságú iskolarendszer képtelen volt arra, hogy tömegeket elmagyarosítson, ám modern pályákon mozgó, nemzetileg öntudatos szakemberréteg valóban nem alakulhatott ki. Maradt a hagyományos papi, tanítói réteg, akikhez néhány ügyvéd, kereskedő, banktisztviselő csatlakozott – a századelőn összesen 6-800 család. Ez volt a szlovák nemzet, ahogyan Hurban fia, a publicista és regényíró Vajanský és harcostársai vélték. A konzervatív turócszentmártoniak abbeli törekvése, hogy az elmagyarosodott nemességet visszavezessék a nemzethez, utópiának bizonyult. Eleve kudarcra ítéltetett a felföldi zsidóság felé tett asszimilációs ajánlat is, hiába kínált nekik díszhelyet Viliam Pauliny-Tóth a nemzet vezetésében – a zsidóság gyorsan magyarosodott, és anyagilag is támogatta a magyar nyelv terjesztését. A szlovák nemzeti sajtó és irodalom eddig szociálisan volt zsidóellenes, most faji alapon vált azzá. Ez az elit a paraszt-ság tömegeit nem tudta, nem is akarta megszólítani, a nemzeti szabadságot a nemzetközi eseményektől, főként a cári Oroszország jövőbeni háborús győzelmétől várta. Elzárkózott a magyar kultúrától, és bizalmatlanul szemlélte a cseheket is.

A cseh-szlovák viszonyban a nyelvkérdés kapcsán még a forradalom előtt kenyértörésre került sor. Štúrék a magyar nyelv térhódítása ellen védekezve, herderi–hegeli alapon vallották, hogy a nemzeti génusz csak a nemzet nyelvén fejezhető, fejleszthető ki, rámutattak, hogy a megmerevedett bibliétina a szlovákok számára idegen és egyben holt nyelv, melyen máig nem tudtak élő irodalmat teremteni. „A megcsontosodott cseh-orientációjú filológusok Szlovákiát a

16–17. századba akarják visszaerőltetni” – írta folyóiratában Hurban –, a szlovákokat durván szidalmazták: bacsók nyelvének, kocsmai nyelvnek, drótosok nyelvének nevezik. Ez a nyelv a *štúrovčina*, a Štúr által a negyvenes évek derekán kodifikált új irodalmi norma, mely a középszlovák nyelvjáráson (Zólyom, Turóc, Liptó, Gömör) alapult. Ez a mai irodalmi nyelv alapja.

A cseh értelmiség az új nyelv bevezetését a hátába kapott tördöfésként élte meg. Saját gyengesége tudatában, a német expanziótól való félelmében szüksége volt a Felföldre mint etnikai utánpótlásra és hídra a szlávság keleti tömegei felé, illetve, prózaibban fogalmazva, mint könyvei, folyóiratai felvevőpiacára. Az addig megbecsült Štúrtól elfordult a cseh nemzeti mozgalom, otthon pedig Kollár indított dühödt támadásokat ellene; Prágában kiadott egy tanulmánykötetet, melyben a cseh tudomány színe-virága próbálta meg lebeszélni a szlovákokat arról, hogy saját nyelvük legyen (1848 tavaszán a prágai forradalmi ifjúság majd nyilvánosan elégeti). Kollár alakja önmagában a szlovák nyelvkérdés skizofréniájának jelképe: szenvedélyesen szerette anyanyelvét, ő adta ki az első népköltészeti gyűjteményt, ám hallani sem akart arról, hogy irodalmi nyelvében népe elváljon a csehektől. Viszont a Jungmannék által megújított modern cseh nyelvet sem fogadta el, hanem a régit akarta a legértékesebb szlovák elemekkel ötvözni, s ilyen módon a két nép által egyformán magáénak mondható *csehszlovák* nyelvet teremteni. A cseh közönség, nemzeti mozgalom azonban nem érezte, hogy bármiféle engedményt kellene tennie a szlovákok felé – ennek legékeesebb bizonyítéka a nemzetközi szlavisztika megalapítójának is tekinthető Pavol Jozef Šafařík életútja. Kollár gömöri születésű munkatársa 1826-ban kiadott korszakos jelentőségű nyelv- és irodalomtörténeti munkájában a szlovák nyelvet és irodalmat külön fejezetben tárgyalta, kimutatva azt a tíz hangtani-alaktani-lexikai jelenséget, melyek elsősorban a cseh nyelvtől elkülönítik (maga szolgált tehát tudományos alátámasztással Štúrék önállósulásához). A harmincas évektől azonban Prágában, cseh tudósként élt (immár Šafařík néven), nem nagyon tehetett mást tehát, mint hogy 1842-es *‘Szláv néprajz’*-ában a szlovákokat már a csehszlovák *nyelvjárás* alkotóelemeként sorolta be, és természetesen írnia kellett Kollár említett éles hangú tanulmánykötetébe. A Prágából érkező támadások – diplomatikusabb formában – a század második felében is folytatódtak, összefonódva a csehszlovák nemzetegység tételével. Mivel 1849 után Štúrék elszigetelődtek, az irodalmi nyelvet részleteiben kodifikáló, jóval mérsékeltebb Martin Hattala számos nyelvtani jelenség esetében visszalépett, így – a minden szempontból erősebb csehek kulturális hatásának is köszönhetően – az irodalmi szlovák egyre kevésbé tért el a Morván túliak nyelvétől. Csak a század utolsó éveiben támadt egy nagy formátumú nyelvész – Samo Czambel –, aki egész életét a bohemizmusok kigyomlálására, a tiszta, élő szlovák megteremtésére tette föl. Egyáltalán nem csak a tudósi ambíció vezérelte: reálisan számot vetett a létező viszonyokkal, és népét mind kulturálisan, mind politikailag a lehető legszorosabban a magyarsághoz kívánta kap-

csolni. Ennek első lépéseként szét kellett zúzni a csehszlovákizmus ideológiai, művelődési és persze nyelvi kötelékeit – ennek érdekében még a meghökkentő, ún. *dél-szláv elmélet* megalkotásától sem riadt vissza. A cseh történészek és persze ideológusok azt hangoztatták, hogy „Szlovákiát” cseh telepések népesítették be, Czambel viszont nyelvészeti érvekkel alátámasztva kijelentette, hogy a szlovákok ősei délről vándoroltak föl a Felföldre, nyelvük legközelebbi rokona tehát a horvát és a szerb, a nyugati szomszédok nyelvével való számos egyezés csak a 14. század óta folyamatos csehesítés eredménye. Mint rámutatott, a cseh nyelvészek is elismerik, hogy az ő számukra viszont a köznapi szlovák nehezen érthető idegen nyelv, s a néprajzkutatók sem titkolják, hogy teljesen elütő a szlovák parasztság tárgyi és szellemi kultúrája. A déli származást egyébként éppen a középszlovák népesség, tehát az irodalmi nyelv alapját adó régió vonatkozásában az utókor bebizonyította.

Csehszlovákia megteremtése után újraindultak a nyílt támadások. Maga a szlovák Milan Hodža ‘*A csehszlovák skizma*’ című könyvében azzal vádolta meg Štúrét, hogy kettészakítottak egy nemzettestet, s a szlovákokat a művelt, polgári cseh régió helyett az elmaradott feudális Magyarhonba zárták. A nemzet mindenese, Jozef Škultéty utasította vissza kategorikusan Hodža minden tételét, későbbi könyvének pedig egyenesen a következő címet adta: ‘*Ne gyalázzátok népet!*’ Még olyan, a Köztársaság megteremtéséért fegyveresen is harcoló író, mint Janko Jesenský is kimondja legismertebb regénye, a *Demokraták* lapjain, hogy a magyarok, németek és mások vállalhatják anyanyelvüket, a szlovák gimnazista nyilatkozatát viszont tanára *csehszlovákra* javítja. Az államvezetés, az Eduard Beneš által a legmerevebb formában vallott csehszlovákizmus azt eredményezte, hogy a szlovák értelmiség még a száz évvel korábbi, Štúrék elleni vádakát sem tudta sem földolgozni, sem elfelejteni. Jól példázza ezt a másik vezető író, Martin Kukučín történelmi regénye, ahol a cseh nemzetébresztő keserűen vonja kérdőre a szlovák vendégeket: „Miért szakadtatok el?” Kétségtelenül kínos lett volna a békekonferencián és a későbbi nemzetközi fórumokon magyarázatni, hogy a kevesebb, mint kétmillió szlovákság miért államalkotó nemzet, a több, mint hárommillió lelket számláló német etnikum pedig csak nemzetiség, így viszont az „egységes”, majd kilencmillió *csehszlovák* nemzet mindjárt a lakosság 66%-át alkotta. Annak idején a szlovákok asszimilálásával Grünwald Béla a magyarságot akarta erősíteni, most Prága kezében váltak pusztá statisztikai fegyverré. A nemzetegység jelszavával tetszetősen el lehetett szabotálni továbbá a megígért autonómiát, leszerelni a szlovákiai ipar jelentős részét, cseh tanárokkal, tisztviselőkkel és telepésekkel árasztani el ezt a területet. Igaz, e negatív folyamatok idővel leálltak, s a szlovákság gazdaságilag, társadalmilag, sőt politikai kultúrában is előbbre lépett, ám most sem engedték meg neki, hogy érett, önálló nemzetté váljon. Érthető Andrej Hlinka Szlovák Néppártjának folyamatos erősödése, ám az autonómián túl, az elszakadásig ők sem jutottak volna el, ha Hitler rájuk nem erőszakolja döntését. A pozsonyi képviselők reggel kilenc órakor még nem tudták,

hogy délben jobb meggyőződésük ellenére meg fogják teremteni történelmük első államát; megint valahol fönt, egy birodalmi központban döntöttek a sorsukról; most arra voltak jók, hogy igazolják Csehország német lerohanását. A katolikus pap, Jozef Tiso vezette Szlovák Köztársaság egyébként távolról sem volt olyan totalitárius állam, mint a náci Németország, amelytől mind a szélsőséges politikai hagyományok hiánya, mind az általános vallásosság megkülönböztette. Az újszülött állam ideológiáját Tisóék az ún. keresztény nacionalizmusban lelték meg, ami jelentette a saját nemzet iránti odaadó szeretet, de önmagában nem járt együtt a mások iránti negatív érzelmekkel – „hogya minden nemzetet a maga államában ilyen nacionalizmus vezérel, akkor eljő a nemzetek nagy testvéresiesülésének ideje”. Eltekintve attól, hogy a Tengely esetleges győzelme után mi várt volna a Hitler felfogása szerint szolganép szlovákokra, világosan kell látnunk, hogy a keresztény nacionalizmus nem tudta megakadályozni az ország irányítói által elkövetett háborús és emberiség elleni bűntetteket, mindenekelőtt 58 000 zsidó deportálását 1942 folyamán. S bár Tiso nem volt kezdeményező a radikális megoldásban, nem is lépett közbe, sőt ekkori beszédeivel még szította is az ellenszenvet (a zsidó úgymond a szlovák nemzet „kártevője”, a tőlük való megszabadulás egyenesen Isten parancsolata). Le kell azonban szögeznünk, hogy a lakosság döntő többsége immunis maradt a náci szellemű zsidópolitikával szemben, s részlegesen még az értelmiség is meg tudta őrizni szellemi függetlenségét. Az újpogány Reich nemzetiszocializmusával szemben főként az egyházak nyújtottak lelki védelmet. A nemzet mindennekfelettségének imperatívuszát ugyancsak lejáratta a hivatalos propaganda, mindenekelőtt Štefan Polakovič főideológus frázisai, melyek egyúttal a szlovák történelemnek a mottóban érzékeltetett kényszerpályájára is rávilágít: „A nemzet a mi útmutatónk – akár helyes úton haladunk, akár nem. Egyre azt kérdeztük, mit mond a nemzet.”

A Szlovák Állam nevét a kommunizmus évtizedei alatt csak az *úgynevezett* jelzővel volt szabad kimondani, pozitív értékelését a radikális nyugati emigráció tartotta fenn, s tételei 1989 óta a hazai szlovák nacionalizmus fegyvertárának fontos elemei. Az még művészileg elfogadható, hogy kiadták a harmadik nagy író, Jozef Čiger-Hronský már emigrációban írott regényét, melyben történelmi abszurdumként, szomorú szenzációként értékeli, hogy egy nemzet felkeljen a saját állama ellen, ám az Olaszországban működő Milan Ďurica professzornak a szlovák államiság történelméről írott népszerűsítő munkája, mely a Mečiar-kormányzat jóvoltából, iskolai segédkönyvként jelent meg, nemzetközi botrányt keltett. A terjedelem mintegy felét teszi ki a Szlovák Állam tárgyalása, amely a deportált zsidók számára munkalehetőséget, családgyejesítést biztosító szociális államként jelenik meg.

Az újabb kori szlovák történelem egyetlen tömeges nemzeti vállalkozása, az 1944-es Nemzeti Felkelés is a történelmi kényszerpályák jelképe: a szuverén, de törekeny nemzeti állam megdöntését célozta, hogy majd a háború után, ismét a csehekkel közös államban megteremthesse a föderatív, de biztos köztársaságot.

A kommunista fordulat után terebélyesedő „Felkelés-prózában” és a történeti munkákban ez a korlátozott államiságigény is elsikkadt, sőt vezető szlovák kommunistákat (Gustav Husák, Laco Novomeský) börtönöztek be „burzsoá nacionalizmus” vádjával.

A háborús győztesként viselkedő, bosszúszomjas cseh politikusok a szlovákokat reakciós, bigott, fasiszta népnek tekintették, Beneš példás megbüntetésüket tervezte. Az általában konzervatív szlovákok viszont a kommunizmust a csehek művének tekintették, a katolikus egyház vagy akár a fenti kommunisták elleni kíméletlen fellépést a szlovák nemzet elleni támadásként élték meg. A két nép gyökeresen eltérő politikai kultúrája s a minden téren erősödő idegenkedés miatt a szlovákok a Prágai Tavaszt, az *emberarcú* politikai rendszer megteremtését is a csehek magánügyének tekintették, számukra a nemzeti egyenjogúság megteremtése volt az elsődleges cél. A föderáció végül is a demokrácia romjain, a szovjet tankok ajándékaként jött létre, s teljesen másként viszonyultak hozzá a csehek és a szlovákok. A csehek az átfogó modernizációs kísérlet elfojtása után nem tudták értékelni a nemzeti rendezést, annál is inkább, mert ők a centralizált Csehszlovákiát cseh nemzeti államnak tekintették, nem volt külön csehországi nemzeti ideológiájuk, államrezonjuk, a Cseh Nemzeti Tanácsot is csak azért hozták létre, hogy az egyre elmérgesedő föderációs vitában Pozsonynak legyen tárgyalópartnere. A szlovákok viszont úgy érezték, kommunista vezetőik győzelmet arattak a cseheken, megvédték a nemzet érdekeit, annál is inkább, mert a Husák-féle szlovák gárda szállta meg Prágában a szövetségi hivatalokat, erősítve a cseheknek a szlovákok iránti ellenérzéseit. Szlovákiában nem voltak tömeges tisztogatások, enyhébb volt a diktatúra, s a nemzeti ideológia még a kommunista párton belül is tág teret nyert. Itt nem is volt szamizdat-irodalom, s a '77-es Chartának szinte nem akadt aláírója. Ettől függetlenül a szlovákok mindig is úgy érezték, a világ a csehek árnyékában létezésükről sem tud, ha egy tudós, művész, sportoló Nyugatra utazhatott, hosszasan kellett magyarázgatnia a szlovákok elhelyezkedését, alapvető jegeit (sőt, legyünk őszinték: fiatalkorunkban mi is a *csehek*hez jártunk Rév-Komáromba vásárolni). Sokkal nagyobb baj volt, hogy maguk a csehek sem érdeklődtek a szlovákok iránt, nem érezték szükségét, hogy meg kellene ismerniük azt a népet, amellyel közös államban élnek. A cseh értelmiség részéről Petr Pithart végezte el az önvizsgálatot, nemzete szemére vetve, hogy Csehszlovákia megalakulásakor a szlovákokra csak a szudétanémetek statisztikai ellensúlyaként volt szüksége, ezért volt a csehszlovák nemzetegység dogmája, s ezért nem lehetett a szlovákoknak semmiféle autonómiája. A cseh közvélemény hozzáállása a szocializmus alatt sem sokat változott. Mint Hamberger Judit megjegyzi, legjobb esetben is megelégedtek azzal az íróik, rendezőik által szentesített sztereotípiával, hogy a szlovákok magas, tátrai viseletbe öltözött, meztelen hasú, bocskoros legények, kezükben fokossal. „Maga Szlovákia a Tátra, a szilvapálinka, a juhtúrós sztrapacska és a folklór egzotikus országa” volt a többség számára. Majdnem ennyire jelen volt azonban a

kritikus látásmód is: „a szlovákok harciasak, nacionalisták, felfuvalkodottak és komplexusaik vannak”. A csehek magukat a nyugati racionalizmus, a szlovákokat pedig a keleti emocionalitás képviselőinek tekintették, s följogosítva érezték magukat, hogy mint idősebb testvér kioktassák a kisebbet. Pithart érthetetlennek tartja, hogy egy olyan korszakos jelentőségű munka mint *A szlovákkérdés a XX. században* a végleges szétválás után négy évvel jelent meg, ráadásul nem is szlovák vagy cseh, hanem a magyar Kalligram Kiadó érdemeként.

A *bársonyos forradalom* utáni években ismét és immár véglegesen beteljesedett a Prágai Tavasz sorsa. A szerveződő szlovák politikai erők az első pillanattól a köztársasági hatáskörök szélesítését, a szövetségi szervek – a „cseh uralom” – gyengítését követelték, a Szlovák Nemzeti Párt pedig nyíltan az önálló nemzetállam megteremtését tűzte zászlajára. Ez a párt, illetve a Štúr Társaság és maga a Matica slovenská az 1990-es tömegtüntetéseken olyan xenofób közhangulatot teremtett („A háromfejű cseh–magyar–zsidó sárkány már ontja a gyűlölet lángját a szlovák nemzetre”), amely a cseh politikusok szemében megkérdőjelezte a további együttélés értelmét. Úgy vélték, a gazdaságilag sokkal törekenyebb és nemzetiségi problémákkal terhelt Szlovákia nélkül könnyebben integrálódhatnak az európai szervezetekbe. A cseh és a szlovák társadalom azonban feltehetőleg nem jutott el a szétválás gondolatáig, ezért a folyamatot népszavazás nélkül, a két parlament vitte végbe – a szlovákokat *most sem* kérdezték meg egy alapvető sorskérdésben.

Elkerülhetetlen a számvetés: milyenné formálta a szlovákokat a történelem, vannak-e jellegzetes jegyeik, hogyan lesznek képesek beilleszkedni az új évezred egységesülő Európájába? A nacionalista politikusok, értelmiségiek nemzeti öntömjénezésénél mérvadóbb számunkra azon írók, költők, szociológusok töprengése, akik önkritikus módon, mélyen átéltek a nemzetfejlődés problémáit, és józan szembenézésre szólítják fel népüket. Minác plebejus nemzetkoncepciójáról már beszéltünk, ő nyitotta meg a sort még a hatvanas években. Szinte vele egy időben írta meg esszéit Milan Rúfus, aki ki merte mondani, hogy „fejlődésünkben valahol egy ötven évvel korábbi állapotban elakadtunk [tehát a 20. század elején – Á. B.], a civilizációt nem rendes és nemzethez méltó körülmények között abszorbeáltuk. A nyelvünk árulkodik ezekről a dolgokról.” A szervetlen, erőszakolt változásokat látja mindenben, Pozsony átrajzolásában, egy szlovák nagyváros megteremtésének görcsös igyekezetében is, akárcsak Ľubomír Feldek egykorú verse, ahol a szlovák betelepülők tömege úthengerként lerombolja a város történelmi arculatát, amit meghagy, átnevezi, szemhatára fölött azonban „a gótika hűvös mosolya”. Az urbánus viselkedésminták hiánya, a városok ruralizálása – a pozsonyi korzó felújítása kapcsán a riporter megjegyezte, hogy a pozsonyiakat meg is kell ám tanítani korzózni. A szlovákoknak a szocialista iparosításig nem voltak nagyvárosaik, múltjuk falusi, kisvárosi múlt, ezt fejezi ki nemcsak egész irodalmuk, de nyelvük is – a maga tájszólása és a cseh szavak átvétele között őrlődik még az ér-

telmiségi is (Rúfus). A felső-Garam mentétől eltekintve az irodalmi nyelv mindenkinek idegen, „nem normális ember szájába való”; elsajátítása egy élet feladata – írja Miroslav Kusý, a magyar közönség által is jól ismert politológus. A nyelvtörvény ezt a tanulási folyamatot fogalmazza meg kötelező érvénnyel, bár a kisebbségek ellen is felhasználják. A népesség nagyobb része azonban nemcsak a kodifikált nyelvet nem érzi magáénak, hanem az országterülettel sem tud érzelmileg azonosulni, identitásának mélyrétege regionális. Az egyén elsősorban a maga szülőföldjéhez kötődik, „mi nem nemzethez, hanem tájegységekhez tartozunk” – idézzük ismét Kusýt, aki jellemzőnek tartja, hogy új munkahelyén pozsonyi születése ellenére apja után a lipcóiak sajátították ki maguknak. Pozsonyiság-tudat ugyanis nem létezik, a fővároshoz tartozni „csak valami szükségszerűség vagy véletlen folytán lehet”. A földrajz, a szülőföld szerepét annakidején már a Štúr-nemzedék is világosan megfogalmazta: mint P. Červenák 1844-ben rámutatott, a hegyek mögött minden völgy külön világ, más szokások, más beszéd mód és hangsúlyok uralkodnak, ezért senki nem törődik olyan ügyekkel, melyek szélesebb tömegeket érintenek. Kusý kétségbe vonja, hogy van-e egyáltalán az egész mai Szlovákia területére kiterjedő nemzeti történelem. Hiszen véleménye szerint ezer év alatt nem voltak olyan történelmi események, amelyeknek az egész nép aktív és tudatos részese lett volna. Ezek alapján érthető, bár elfogadhatatlan egyes 20. századi, kelet-szlovákiai történészek (O. R. Halaga) azon törekvése, hogy egy eltérő etnikumú és a késő középkorban és az újkor egyes szakaszaiban gyakorlatilag önálló nemzetgazdaságként és államként működő Kelet-Szlovákia létét bizonygassák. A szlovákokat soha nem kérdezték meg a sorsdöntő pillanatokban, innen az állammal, a politikával szembeni felelőtlenség, a kívülálló szemlélet, amely az európai gondolkodású értelmiséget mélységes aggodalommal tölti el. Mint az ismert kortárs író, Pavel Vilikovsky véli, a szlovákok a túlélés mesterei, s eközben úgy viselkednek, mintha őket a történelem nem érintette volna, mintha ők annak – legalábbis ami a múlt árnyoldalait illeti – csakis elszenvedői, nem pedig tevőleges szereplői lettek volna, vagy ha egy adott személyiség történetesen aktívan a rossz oldalán állott, erre vagy egzisztenciális okok (el kellett tartani a családot) vezették, vagy őt is megtevesztették, működése tehát teljes mértékben fölmenthető. S ami az egyénre igaz, az sokak szemében az egész nemzet jellemző vonása, mint azt a Független Újságírók Klubja által 1990-ben rendezett értelmiségi kerekasztal (‘A szlovák kérdés ma’) is érzékeltette. A résztvevők elismerték, hogy történelmük folyamán a szlovákok sok mindent ajándékba kaptak, ám arra is rámutattak, hogy minden alkalommal mást, mint amire szükségük lett volna, és mindenért kétszeresen meg kellett fizetniük. A beszélgetés során természetesen tág teret kapott a magyarokhoz és a csehekhez fűződő múltbeli és mai viszony. Mint ahogyan a szintén 1990-es gidrafi, azaz budmericei magyar–szlovák tanácskozás is megfogalmazta: a szlovákok merevgörcseinek oldása csak a magyar és a cseh értelmiség segítségével lehetséges.

- Borsody István: *Magyar–szlovák kiegyezés*. Bp. 1945, ill. in: *Európai évek*. Bp. 1991
- Halász Iván: A szlovák nemzeti politika és a zsidóság a dualizmus idején. *Limes*, 1999/1
- Hamberger Judit: *Csehszlovákia szétválása. Egy föderációs kísérlet kudarca*. Teleki László Alapítvány, Bp. 1997
- Hodža, Milan: *Československý rozkol. Príspevky k dejinám slovenčiny*. Turč. Sv. M., 1920
- Hrivnák, Michal (red.): *Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov – A budapesti szlovákok kulturális öröksége*. Bp. 1998, Etnikum K.
- Chmel, Rudolf (öáll.): *A szlovákkérdés a XX. században*. Pozsony 1996, Kalligram
- Jóna, Eugen: Otázky slovenského jazyka v diele P. J. Šafárika. *Jazykovedný časopis*, XII, 1961/2
- Käfer István: *Dona nobis pacem. Magyar–szlovák kérdések*. Piliscsaba 1998, PPKE BTK
- Käfer István: *A miénk és az övék. Írások a magyar–szlovák szellemi kölcsönösségről*. Bp. é. n. [1991], Magvető
- Kočí, Josef – Novotný, Jan: *Ľudovít Štúr a česko-slovenské vzťahy*. In: *Ľudovít Štúr. Život a dielo 1815–1856*. Bratislava 1956, VSAV
- Kollár, Ján (red.): *Hlasové o potrebe jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky*. Praha, 1846
- Kováč, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony 2000, Kalligram
- G. Kovács László: Az első Szlovák Köztársaság kulturális életének ideológiai alapjai. In: *Értékközvetítés irodalomban és nyelvben*. Banská Bystrica 2001, Univerzita Mateja Bela, 70–77.
- Kusý, Miroslav: *Szlovák vagyok, szlovák leszek*. Pozsony 1993, Kalligram
- Mináč, Vladimír: *Összefüggések*. Bratislava 1980, Madách
- Mit ér az ember, ha szlovák? (Szemelvénygyűjtemény a szlovák nemzeti jellegről.) *Tiszatáj*, 1979/4
- Molnár Imre (szerk.): *Szlovákok az európai történelemben. Tanulmányok*. Bp. 1994
- Mráz, Andrej: *Ján Kollár*. Bratislava 1952, Sl. spisovateľ
- Pithart, Petr: Před a za zrcadlem. *OS*, Nulté č., apríl 1997
- Rúfus, Milan: *A költő hangja. Esszék*. Bratislava 1981, Madách
- Slovenská otázka dnes. *Romboid*, 1990/9
- Steier Lajos: *A tót kérdés I. A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története*. Liptó-szentmiklós, 1912
- Szalatnai Rezső: *A szlovák irodalom története*. Bp. 1964
- Szarka László: *A szlovákok története*. Bp. é. n.[1993], Bereményi
- Sziklay László: *A szlovák irodalom története*. Bp. 1962, Akadémiai Kiadó
- Tajták, Ladislav: *Východné Slovensko ako regionálny fenomén. Historický časopis*, 2001/2
- Tibenský, Ján: *Chvály a obrany slovenského národa*. Bratislava 1965
- Vigh Károly: *A XIX. század szlovák hírlaptörténete*. Bp. 1945
- Vilikovský, Pavel: Odsúdení na večnú nevinnosť? *OS*, Júl 1997/3

Egység és partikularizmusok a román nemzetfejlődésben

A román történetírás máig legsúlyosabb és legvitatottabb kérdése a román nép megszületésének térbeni és időbeli meghatározása. A román történészek nagy része ezt hosszú folyamatnak tekinti, amely Dácia római befolyás alá való kerülésével, illetve meghódításával vette kezdetét, és a 8-9. századig, a román nép és nyelv kialakulásáig tartott. Eszerint a Kr. u. 271-ben Dáciából kivonuló római közigazgatás romanizált lakosságot hagyott maga után, amely nyelvét megőrizve átvészelte a népvándorlás korát, bár jelentős szláv hatásoknak volt kitéve. Az ezredforduló előtt már kiforrott népként lakja a Kárpátok ölet és a Kárpátok–Al-Duna térséget.

A román történészek által kétségbevonat másik elmélet szerint a bizánci birodalomban élő, pásztorkodással foglalkozó, romanizált népcsoportok folyamatos vándorlások során húzódtak a Dunától északra fekvő, a mai románlakta területekre. A 11–13. századi bizánci források a Délkelet-Európa részben romanizálódott népességét jelölő *vlach* név alatt, a Birodalom alattvalóiként említik őket. Területi autonómiákba szerveződve éltek, amelyeket különböző megnevezésekkel említenek: *Vlahia*, *Felső-Vlahia*, *Alsó-Vlahia*, *Vlaska Zemlja*, *Terra Blacorum* stb. Egyházszervezetükről egy 1020-ban keltezett bizánci oklevél tudósít, amelyben a császár a „Bulgáriában” élő minden vlachot az ohridi érsek alá rendel. Államszervezőként, illetve államalkotó tényezőként először az Aszán és Péter fivérek vezette, 1187-ben kikiáltott vlacho-bolgár cárság keretében jelentek meg.

Az egyes folyóvölgyekben, fennsíkokon, többnyire természetes védelmet nyújtó erdős-hegyes vidéken megtelepedők faluközösségekben éltek, melyeknek élén az igazgatási és bírói funkciót gyakorló kenézek álltak. Több faluközösség egyesüléséből jöttek létre az ún. *országok* (*țări, terrae*), melyek a vajda (*voievod*) fennhatósága alá tartoztak, aki egyben katonai vezető is volt. A Dunától északra fekvő, román közösségek által is lakott terület mind földrajzilag, mind politikailag tagolt volt e századokban. A Kárpát-medencében a Magyar Királyság fennhatósága érvényesült. A Kárpátok hegyláncolataitól keletre és délre a románok különböző vándor népek, besenyők, kunok, bolgárok stb. szomszédságában éltek. Az első román államalakulatokról egy, a Magyar Királysághoz fűződő viszonyukra vonatkozó oklevélből értesülünk: IV. Béla 1247-ben a johannita lovagoknak adományozta a Szörényi bánságot János és Farkas kenézsegeivel együtt, kivéve Litovoj vajdaságát, amelyet a románoknak hagyott úgy, ahogyan addig bírták, il-

letve egész Kunországot az Olton és az erdélyi hegyeken túl, kivéve Szeneszláv vajda földjét. A történetírás mai állása szerint a 13. század első felében a Déli-Kárpátok két oldalán román vajdák és ezek alatt álló kenézek vezetésével határőrnépesség élt, székelyekkel és szászokkal egyetemben, de önálló szervezetekben, külön önkormányzattal. A 14. századra hasonló helyzet alakult ki Hátszeg vidékén is. Itt a várnagy elnöklete alatt összeülő kenézi szék bíraskodott, a kenézek nemesítése után pedig bíróságuk összeolvadt Hunyad megye nemesi bíróságával.

Havasalföld kialakulását a hagyomány a legendás Negru-Vodă Kárpátokon való átkeléséhez és Hosszúmezőn (Câmpulung) történt megtelepedéséhez köti, amelyet *honfoglalásnak* (*descălecat*) neveznek. Az Olttól jobbra és balra fekvő vajdaságok Basarab „nagyvajda” alatt egyesültek. Basarab hatalmát Károly Róbert elismerte, cserében az a magyar királyt hűbérurának tekintette. A tatár fenntartóságtól megszabaduló, a Kárpátoktól keletre fekvő Moldva államisága szintén a magyar királyi hatalom égisze alatt bontakozott ki. Az államalapító-honfoglaló (*descălecător*) Dragoș Máramaros, majd Moldva vajdája volt, ahonnan azonban vetélytársa, Bogdan elűzte. Bogdan a számára kedvező viszonyokat kihasználva jelentős mozgásteret biztosított magának, de utódai a magyar király vazallusai maradtak. A két vajdaság kialakulásának körülményei, az első uralkodók meghatározták külpolitikai irányultságukat: Havasalföld főként a magyar szövetség, míg Moldva a lengyelekhez való közeledés híve volt. A vajdaságok kialakulása jelentős változást hozott a román társadalom életében. Az egykori faluközösségek fejei, a kenézek, kiket kezdetben a közösségek tagjai választottak, öröklődővé tették tisztségüket, és később feltehetőleg őket említik a források földesurakként, akiknek birtokjogát a vajda elismerte. A bolgárokhoz hasonlóan esetünkben is bojároknak nevezik őket. Azok a kenézek, akik nem szereztek vajdai kiváltságot, a szabad parasztság soraiba süllyedtek. Erdélyben a királyok egyes kenézeknek és vajdáknak nemességet adományoztak, eleinte azonban bizonyos korlátozásokkal. Ebben az esetben a félnemesi állapotba került kenézt és vajdát „nemesi vajdának” vagy „nemesi kenéznek” (*nobilis kenezius*) nevezik. Az erdélyi püspökök félnemes vajdái a püspöki várnagy bírói illetékessége alá tartoztak, tehát felemás állapotukat megőrizték az újkor elejéig, a királyi nemesi vajdák/kenézek viszont hamarosan elérték a feltételmentes, ún. országos nemességet. A leggyorsabban ez a folyamat Máramarosban ment végbe, ahol a román nemesek 1380 körül a magyar nemesi vármegyék mintájára kialakították önkormányzatukat, közülük kerültek ki az első román eredetű főnemesi nagybirtokosok (pl. a Drágffyak). Hasonló önkormányzatuk volt a Hátszeg vidéki román kenézeknek is. A fogarasi bojárok (a havasalföldi vajda uradalmához tartozott a terület) státusa a királyi várbirtokok kenézeiéhez hasonlított, azzal a különbséggel, hogy szolgáltatásaik nagyobbak voltak. Közülük is sokan az országos nemesek soraiba emelkedtek (pl. a Mayládok). A román nemesek a címen kívül az egész jogrendet, közigazgatási kerete-

ket és intézményeket, valamint az életformát is átvették a magyar nemességtől, öntudatosan vallották magukat a nemesi *Natio Hungarica* tagjainak.

A két Kárpátokon túli vajdaság intézményeinek megszervezése bizánci minták alapján történt. A Duna menti román államalakulatok kissé megkésve a 14. század közepe után kerültek a Bizánci Birodalom befolyási övezetébe, azonban a későbbiekben annál szorosabbá vált e kapocs. A vajdák érdeke volt e kapcsolatok ápolása hazai tekintélyük és külpolitikai helyzetük erősítése érdekében, a birodalomnak pedig kereskedelmi, katonai és egyházpolitikai szempontból volt fontos a maga befolyásának kiterjesztése. A vajdaságokban zajló központosítás és a bizantinizáció egymásra kölcsönösen ható folyamat, a délkelet-európai uralkodók ugyanis igényt tartottak a Bizánccal való kapcsolatra, uralmuk isteni szentítésére, arra, hogy rangjukat uralkodói öltözékekkel, ceremóniákkal emeljék és nem utolsósorban arra, hogy a Bizánchoz fűződő szálakkal erősítsék nemzetközi tekintélyüket. Létezik a bizánci hagyománynak néhány fontos eleme, melyet a román államalakulatok, illetve más kelet-európai népek is átvettek. Az egyik ilyen hagyomány az egyházi és állami hatalom közti különleges kapcsolatrendszer, ez a cezaropapizmus. Ebből a szemszögből tűnik fölöttébb fontosnak az, hogy az 1359-ben megalakuló havasalföldi, majd az 1401-ben létrejövő moldvai ortodox egyház a konstantinápolyi pátriárkától függött. Fontos megjegyezni azonban, hogy a román kultúrára gyakorolt bizánci befolyás nem közvetlenül, hanem a balkáni szláv országokon keresztül érvényesült. Ennek egyik legnyilvánvalóbb példája, hogy a román egyházak liturgikus nyelve a 17. századig az egyházi szláv nyelv volt. A románság teljes mértékben azonosult ezzel a bizánci-szláv kultúrkörrel, olyannyira, hogy keresztény eredete mellett nemzetté válását is e gyökökhez vezette vissza. A vajdaságokban is széles körben elterjedt a keleti egyházban nagy népszerűségnek örvendő szerzetesség. A szerzetesi élet központi alakja az Athosz-hegyen tanult Nikodémon szerzetes volt, aki Havasalföldön megalapította a Vodița és a Tismana kolostort. A románok is annak a többé-kevésbé uniformizált, és a hagyományokhoz ragaszkodó bizánci világnak a tagjai lettek tehát, amelyben az ikonoktól a közmondásokig, az irodalmi hősöktől a népmesefigurákig számos azonos elem mutatható ki az oroszok, a románok, a szerbek, a bolgárok stb. között. Bizánci hagyománnyal számolhatunk a jog terén is, hiszen az első írott jogi emlék a 15. században született szláv nyelvű *Syntagma*, melynek szerzője, Matei Vlastares, egyértelműen bizánci forrásokból merített. A művészet terén is hasonló hatásokkal számolhatunk. A központosított igazgatás bizonyos fokát elérve lehetőség nyílt a művészetek pártfogolására. Az első említésre méltó emlékeket Havasalföldön tartjuk számon, ezek közül is kiemelkedik a nagy törökverő fejedelem, Öreg Mircse (Mircea cel Bătrân) idejében épített Cozia kolostor, valamint a fejedelmi udvarhoz tartozó, temetkezési helyeként is szolgáló árgyási (Curtea-de-Argeș) Szent Miklós templom. Freskói román földön a legteljesebb palaiologoszi ciklusok. Eredetibbek és jelentősebbek a moldvai kolosto-

rok, melyek többségét a köztudatban máig a legkiemelkedőbbnek tartott, a török ellen forduló Nagy István (Ștefan cel Mare) idejében alapították, a legismertebbek Putna, Voroneț, Tazlău, Neamț, Dobrovăț. A teljes külső falfelület díszítő, részletesen kidolgozott festményciklusok gyakorlata, úgy tűnik, moldvai művészeknél alakult ki.

Más hatásokat vehetünk számba azonban az erdélyi románság esetében. A román etnogenezis során az etnikum és vallás szorosan összefonódott. A román jogba (*ius valachicum*), mely eredetileg a pásztorok között érvényesülő szokásjog volt, a görögkeleti egyház is intézményesen beépült, mégpedig a papoknak a kenézi székből való, megszabott arányú képvisellete révén. Az erdélyi román papok jó része kenézi családokból került ki, s e családok gyakorta építettek templomokat, amelyeknek egyben kegyurai lettek. Ilyen templomokat találunk Ortón, Klopotiván, Demsuson stb. Míg a demsusi bizánci, centrális alaprajzú templom, az ortói szintén kőből épült, de már az erdélyi gótika stílusában. Román stílusban építették a zeykfalvi, sztrigyszentgyörgyi és kolcvár-malomvízi templomokat. Erdélyben a 15. század végén egy görögkeleti monostoron kívül a keleti egyház hierarchiáját csak a román papok fölé kinevezett esperesek képviselték, míg 1485 után mind a szucsavai (*Suceava*, Moldva), mind a havasalföldi metropolita papszentelési joggal rendelkezett Erdély területén. A papok felkészültségéről nem terjedt túl a hagyományos szertartások rendjén, a kötött bibliai szöveg elmondásán.

Jelentős történelmi tudatformáló erő képviselt a románság számára a török elleni harc. A keresztény koalícióhoz csatlakozó vajdaságokban legendák sora övezte a nagy törökverő hadvezérek, vajdák személyiségét, akik később a nemzeti függetlenségért vívott harc szimbólumaivá váltak. Mindenekelőtt Karóhúzó Vlad (Vlad Țepeș), Öreg Mircse (Mircea cel Bătrân), Nagy István (Ștefan cel Mare) vagy épp Hunyadi János (Iancu de Hunedoara) alakja. Konstantinápoly el-este után a vajdaságokba menekülő görög kereskedők és világi vezetők mellett a bizánci papság és egyházi értelmiség kiemelkedő képviselőinek egy része is ide vándorolt, felvirágoztatva a helyi művelődést.

Habár a 16. században mindkét vajdaság oszmán vazallussá vált, státusuk eltért a többi balkáni állam vagy a hódoltság Magyarországi helyzetétől. Mindkét országot hazai uralkodók irányították, még ha ezeket a szultán is nevezte ki, megmaradt állami és egyházi intézményrendszerük önállósága, nem állomásoztak itt megszálló csapatok, kiestek a seriat (muzulmán törvénykezés) és a devsirme (véradó) kötelezettsége alól. Habár külpolitikájukban teljesen a Portától függtek, a vajdák magukat mégis Bizánc örökösének kezdték tekinteni. Ennek megfelelően az anyai ágon görög származású Vitéz Mihály harcait a 16. és 17. század fordulóján környezetének tanúsága alapján a birodalom feltámasztására tett kísérletnek is tekinthetjük, hiszen barátja, a timovói érsek eleve arra biztatta, hogy vonuljon be Szófiába, s Macedónia, Görögország mindjárt fellázad mellette; Erdély elfog-

lalása után is arra próbálta rábírní a fejedelmet, hogy vonuljon inkább délre, ott van az ő hivatása. Fennmaradt egy domonkos szerzetes véleménye is, miszerint Mihály könnyen elfoglalhatta volna Konstantinápolyt, s görög lévén, ki is kiáltották volna császárrá. A 17. században Bukarest és Jászvásár képzett klérusával, szerzeteseivel, nyomdáival, zsinataival a nemzetközi ortodoxia két fontos központjává, afféle „fiók-Bizánccá” vált. Vasile Lupu, akitől sokan azt remélték, hogy lengyel lovagok élén, a velencei flotta segédletével bevonul Konstantinápolyba, gyakorlatilag a patriarkátus protektoraként intézte az egyház ügyeit. Ez persze nemcsak azzal járt, hogy a román politika súlya megnőtt Konstantinápolyban, hanem, hogy a Fanar előkelő, magukat bizánci eredetűnek tekintő családjai egyre nagyobb befolyásra tettek szert a két fejedelmi udvarban, s megindult tömeges betelepülésük. Marco Porfiropulosz tanító írja 1719-ben: „Az egész Fanar Bukarestben van. Már nem gondolok Konstantinápolyra.” A görögök térnyerését, pozícióit természetesen nem nézték jó szemmel a hazaiak, a városi tömeg pedig gyakran kapható volt egy kiadós görögverésre, lincselésre. A már megállapodott, vezető hazai (*pământean*) családba beházasodott, magas tisztséget viselő asszimilánsok ezért szorgalmazták a „jó” és a „gonosz” idegenek (*streini, greci, țarigrădeni*) közti különbségtételt, mint például tette ezt Constantin Cantacuzino a maga havasalföldi krónikájában.

Erdélyben a románságot is érinti a reformáció. Az első román nyelvű katekizmust 1544-ben, Nagyszebenben nyomták, majd később Coresi egy sor egyházi könyvet nyomtatott Brassóban. A 17. században, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejében az egyházi élet alappilléreinek a református egyházat tekintették. A mindent ellenőrizni és szemmel tartani óhajtó központi fejedelmi hatalom elsősorban az egyházra akart támaszkodni a közösségi fegyelem megteremtésében és fenntartásában. Politikai megfontolásokból, de nem csak ezért, tartották szükségesnek a románság kálvinista hitre térítését. A román püspök és a klérus áttért ugyan, a szertartás, a rítus azonban továbbra is megőrizte görögkeleti jellegét; a román püspökséget a református szuperintendencia alá rendelték, de a püspököt a saját klérusa választotta meg. A térítés legsikeresebben a Kőrösök és Szatmár vidékén, valamint a Bánságban ment végbe, ezek a tiszántúli szuperintendenciához tartoztak. Biharból ismeretes az egyetlen román református püspök neve is: Burdánfalvi Ábrahám. A reformáció igazi maradandó hatása a román nyelv használata a liturgiában, s jegyében született meg az első román nyelvű költemény is 1674-ben, a karánsebesi román pap, Halics Mihály tollából.

A 17. századra az Itáliából kiindult humanizmus lengyel közvetítéssel eljut Moldvába. Az egyházi irodalom termékei mellett megjelenik a világi (földrajzi, filozófiai, történeti) munkák sora. Ebben az időben írták meg Grigore Ureche, Miron Costin és Ion Neculce, a három legnagyobbnak tekintett román krónikás, Moldva történetéről szóló, egymást folytató művüket (*Letopisețul țării Moldovei*). Mindhármuk krónikájának lényeges vonása a Római Birodalom öröksé-

gének a felfedezése, a románság ősi, római eredetének hangoztatása, az a gondolat és eszmefuttatás, amely az elkövetkezőkben mélyen meghatározza a román nemzeti tudat kialakulását. A krónikaírók gondolatait Dimitrie Cantemir (1708–1711), a tudós moldvai uralkodó viszi tovább; latin nyelvű, nyugati közönségnek szánt művében (*Descriptio Moldaviae*) még úgy fogalmaz ugyan, hogy a moldvaiak nyelve „dák-római“, és a parasztság igen vegyes eredetű, „hazai“ krónikájában azonban már a korábbi önkritikus hangok nélkül s a tiszta római származás, latin purizmus szellemében fogalmaz.

Erdélyben a 17. század meghozza a románság népességbeli arányának ugrásszerű növekedését, amit a hatalmukat itt megszilárdítani kívánó Habsburgok hamar észlelnek, és ki is próbálják aknázni. A Diploma Leopoldinummal a protestáns felekezetek biztonságát garantálni kényszerült Bécs a románsággal kívánta növelni a katolicizmus súlyát, amihez a rutének körében véghezvitt unió szolgált mintaként. A román papságot azzal lehetett megnyerni, hogy a bevett felekezetek lelkészeihez (papjaihoz) hasonló státust ígértek számukra. A tárgyalások 1697-ben indultak meg az ekkor már idős Theophilus püspökkel (*vladika*), ám annak halála miatt az uniót végül is román részről az a kálvinista iskolákban tanult Athanasius Anghel hajtotta végre, akit 1698. januárjában a katolikus-ortodox közeledést mély aggodalommal figyelő Dositheos jeruzsálemi pátriárka szentelt püspökké Havasalföldön. Az új püspököt felszentelésekor a pátriárka, akárcsak a havaselvi metropolita, az ősi hit megtartására buzdította. Athanasius még ugyanazon év októberében összehívta egyháza zsinatát, melynek záróokmánya kimondta az unió elfogadását; az ezt megerősítő császári diploma a következő év tavaszán érkezett meg. Az ortodox papság azóta is csak *Satanasieként* emlegeti az úgymond hitehagyott püspököt. Az egyesült papság elfogadta a firenzei négy pontot: 1. a pápai elsőbbség elve; 2. a mennyország és pokol közti tisztítóút létezése; 3. az eucharisziához elegendő a kovásztalan kenyér; 4. a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is (*Filioque*) származik. Cserében az unitusok a többi bevett felekezet papjaihoz hasonló jogokat nyernek, megtarthatják a keleti szertartást és egyházszervezetet. Az ünnepélyes eseményt mintha már a kezdettől fogva beárnyékolta volna az a tény, hogy a protestáns erdélyi rendek kiharcolták azt a lehetőséget, hogy elvben a görögkeletiek bármely bevett felekezettel egyesülhessenek, amit azonban a császári csapatok jelenléte természetesen megakadályozott. Ugyanakkor a papság által tett szándéknyilatkozat román nyelvű szövege és a Bécsbe felküldött latin nyelvű fordítás közt számottevő különbségek voltak, amit csak a katolikusok és a beavatottak, valamint a latin nyelvet ismerő Athanasius tudhatott (a görögkeleti papság annyira tanulatlan volt, hogy sokan még a cirill betűket sem ismerték). Ehhez társult a Teológus intézménye, ami azt jelentette, hogy egészen a 18. század közepéig az unitus püspök mellé kirendelt katolikus teológus ellenőrizte a főpásztor minden mozdulatát. A nemesség ellenállása miatt a román papság felszabadítása sem ment végbe zökkenőmentesen. Az első

évtizedekben a megkötött uniónak nem sok látható eredménye volt. A köznép gyakorlatilag nem is tudott róla, ugyanúgy gyakorolta ősei vallását, mint ahogyan azt tette évszázadokon keresztül, a papság pedig az egyesülés anyagi vonzatait próbálta kiharcolni több-kevesebb sikerrel. Az egyesülés legnagyobb eredménye az oktatás terén mutatkozott meg először, hiszen a görög katolikus fiatalok az erdélyi katolikus iskolákon túl Nagyszombatba, Bécsbe és Rómába is kijuthattak. Klein Ince (Inochentie Micu Klein) püspök kezdeményezésére az 1737 májusában megszerzett balázsfalvi uradalom központjában, a görög katolikus kolostor mellett beindult az első erdélyi román középiskola, amely az első katolikus felsőbb iskolákat végzett növendékekre alapozott. Klein püspök alakja uralja a 18. században kialakuló erdélyi román politikai elitet. A görög katolikus papság kezdetben kétségtelenül az anyagi felemelkedésre használta fel az uniót, az egyházfő azonban a későbbiekben már politikai jogok megfogalmazásával lép fel a bécsi udvarnál. 1735. évi felirata új jelenség az erdélyi közéletben, folyamodványait teljesen új indokokkal támasztja alá: 1. a románság Erdély lakosságának a többségét teszi ki; 2. a románság császárhű; 3. a II. Diploma Leopoldinum értelmében a románságnak bármilyen köztisztviség viseléséhez joga van; 4. az unióval a románság a pusztulásra ítélt katolicizmust mentette meg Erdélyben.

A politikai jogokért és egyben a románságnak az erdélyi rendiségből való kirekesztettsége elleni harcot a Királyföldön kezdi, ami a magyar nemességet nem érinti. Először az itteni románságnak a szászokkal szembeni alávetettsége ellen tiltakozik, Traianus idejéig visszamenve a római-román folytonosságot hangsúlyozza, valamint azt, hogy a szászok a már ott élő románsághoz telepedtek be, akiket fokozatosan megfosztottak politikai jogaiktól. Gyakorlatilag itt kezdődik el az erdélyi román elit békés, folyamodványok sorozatával jelzett harca a politikai jogokért. Az unió a köznép körében azonban nem tudott gyökeret verni. E hiányosság 1744. márciusában vált nyilvánvalóvá, amikor Visarion Sarai, a románul nem beszélő, írástudatlan szerb ortodox kalugyer (*călugăr*, 'szerzetes') a Bánságból Nagyszeben irányába faluról falura haladva, tolmácsok segítségével, a lakosságot az ősi hit megtartására biztatva, e területeken gyakorlatilag elsöpörte az uniót. A parasztok jobbik esetben csak elkergették unitus papjaikat, „igazhitű” szerzeteseket, papokat hívtak meg, újrászenteltették a templomokat és a házasságkötéseket, újrakeresztelték a híveket, annak jeleként, hogy végleg szakítanak mindennel, aminek bármi köze is volt az új egyházhoz. A hatóságok ugyan eltüntették a szerzetest, de az uniót az általa „végiglátogatott” településeken már nem lehetett visszaállítani. Politikai megnyilatkozásai miatt a vizsgálatra felrendelt Klein püspök Bécsben kegyvesztetté vált, és onnan Rómába menekült. A következő unióellenes mozgalom vezére már román ortodox volt, Sofronie szerzetes, aki 1759. végén indul térítőútjára, és tevékenységének eredményeként az egész Erdélyi Érc-hegység román lakossága visszatért korábbi egyházához, majd a következő két évben a mozgalom nyílt lázadásba csapott át. A hatóságok azonban folyamatos

tárgyalások révén leszerelik a mozgalmat. A szerzetes Havasalföldre távozik, de még évek múlva is a román lakossághoz intézett leveleivel riogatja az erdélyi guberniumot. Nyilvánvalóvá vált, hogy az egész erdélyi románságot nem lehet teljességében unitusnak tekinteni, az ortodoxok pedig látva a karlócai szerb érsekség alá tartozó bánsági testvéreik jobb sorsát, szerb püspököt kérnek maguknak. Az unió utáni első ortodox püspök, Novakovics Dénes (Dionisie Novacovici) valóban szerb lesz, egyházszervezetileg Karlóca alá rendelik, de az illír jogokat ez az egyházmegye soha nem kapja meg. 1755-ben Balázsfalván már több unitus iskola működött. Ennek tudható be, hogy Major Gergely (Grigore Maior) püspök halálát követően egy új irányvonal bontakozik ki. Keretében az egyházi mellett megjelenik és egyre jobban előrenyomul egy világinak nevezhető vonulat, előtérbe kerülnek a nemzetiségi vonatkozások és szempontok, s ezek a felekezeti szempontok fölé kerekednek. Az 1784-es Horea-féle parasztfelkelés során már a nemzetiségi és társadalmi kategóriák egymásra tevődésének lehetünk tanúi, a többségben magyar nemességgel szembeni gyűlölet rávetítődik az egész magyarságra. A román történészek egy részének véleménye szerint a felkelés csupán népi mozgalom volt, az ortodox alsópaság részvételével zajlott, a felső klérus és a román nemesség kategorikusan elutasította és távolmaradt tőle. A Horea-féle felkelés azonban a mőcvidéki románság számára precedensként szolgált az 1848-as események kibontakozásakor. A népi köztudatban ugyanis a *Hóra-világ* mint a parasztok igazságtevésének kora rögzült.

II. József kora a román közoktatás fejlesztésének kezdeteit hozza magával. Az Erdélyi Iskola (*Școala Ardeleană*) triásza Klein Sámuel (Samuil Micu, a nagy püspök unokaöcse), Sinkai György (Gheorghe Șincai) és Major Péter (Petru Maior) voltak a római kontinuitás elméletének megalapozói. Az elmélet korabeli alapműve a *Historia Daco-Romanorum sive Valachorum* c. munka. A triász tagjai közül kettő a marosvásárhelyi református kollégium növendéke is volt. Samuil Micu Klein 1803-ban mint könyvrevizor működik Budán, az Egyetemi Nyomdánál, Petru Maior 1808-tól ugyanitt cenzori teendőket lát el. Fő műveiket ennél a román szempontból is nagy kultúrtörténeti jelentőségű intézménynél jelentetik meg. A triász mellett még az Erdélyi Iskola kiemelkedő alakjai közé sorolják Ion Budai Deleanut, az első román nyelvű eposz, a *Țiganiada* szerzőjét. A latinságélmény a görög katolikusok műveltebb köreiből lassan átszivárgott az ortodox körökbe is, így aztán az 1790-es évektől a papok prédikációin keresztül e gondolatok kezdték átitatni az alsóbb rétegeket is.

A *Supplex Libellus Valachorum Transsilvaniae* (1791), az erdélyi román értelmiség legjelentősebb folyamodványát, már a románság politikai jogokhoz juttatása érdekében állítják össze közösen görög katolikusok és ortodoxok. A beadvány szerzői szerint a kontinuitás alapján a románok Erdély földjének legrégebbi lakói, a magyar honfoglaláskor a magyar vezetőkkel szerződést kötöttek, amit azonban ezek nem tartottak be, és a románságot fokozatosan megfosztották poli-

tikai jogaiktól. A most felidézettek alapján csupán a valamikor megkötött szerződésbe foglalt jogok tiszteletben tartását kérik. E peticionárius harc célja a román-ság negyedik rendi nemzetként való újraelismertetése volt. Ám a nemzet sem ekkor, sem még hosszú évtizedekig nem egységes: nagyon is érezhető a felekezeti választóvonal. A görög katolikusok a Rómával kötött uniót a latin származásból fakadó logikus következményként, mintegy a sok százados tévelygésből való megtérésként fogták fel; ezen ideológia tipikus megnyilvánulása az első tudományos román nyelvta-
n, a Klein és Šincai által összeállított *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae* (Bécs, 1780) előszava: Eszerint Traianus gyarmatosainak leszármazottai a latin nyelvet használták mindaddig, amíg az ohridi érsek sugalmazására Jó Sándor be nem vezette a *szláv-illír nyelvet* – az volt ezzel az intrikáló „szkizmatikusok” szándéka, hogy a dák-rómaiakat elszigeteljék az italo-rómaiaktól, mivel a Firenzei Zsinat miatt küszöbön állott a nyugatiakkal való egyházi egyesülés. Egy évszázad múlva ugyan az ősök ismét visszatértek az anyanyelvhez, ám megmaradt a cirill írás, mely – mint más forrásokban olvashatjuk – a románok szellemi sötétségének, barbár állapotának legfőbb okozója (nyelvta-
nukban a szerzők kidolgozták és szorgalmazták a román hangok latin betűs jelölését). Az egész keleti, ortodox (orosz, görög) kapcsolatrendszer, a szláv liturgia, az ábécé mind-mind a rosszakaró idegenek műve – összegezhethetnénk az unitus alapállás lényegét –, hogy szellemi sötétségben, uralmuk alatt tarthassák a románokat, elzárván őket a felvilágosodás nyugati sugaraitól. Az ortodoxok ezt természetesen nem fogadhatták el, magukat tekintették az ősi hit őrizőinek, a görög katolikusokat pedig azzal vádolták, hogy a románokat át akarják téríteni a latin rítusra, az új betűk is ezt a célt szolgálnák.

A 18. század elején a dunai fejedelemségek a kialakulóban lévő orosz birodalom fokozatos előrenyomulása következtében hadszíntérre válnak. A Porta az orosz közelség miatt nem bízott meg a hazai fejedelmekben, de nem utolsósorban az egyre üresebb kincstár jövedelmeinek fokozása érdekében is, bevezeti az ún. *fanarióta uralkodók rendszerét*. Az utolsó két hazainak tekintett és választott uralkodót az 1700-as évek elején távolítják el. A moldvai uralkodó, Dimitrie Cantemir a nagypéteri terjeszkedés időleges megakadása, s nyíltan orosz szimpátiái miatt jobbnak látta Szentpétervárra menekülni. Havasalföld uralkodójának, aki már az erdélyi unió idején az ortodoxia pártolójaként szerepelt, Constantin Brâncoveanu-nak tragikus sors jutott osztályrészéül, a Portánál hűtlenséggel vádolják be, mire az orosz közelség miatt amúgy is aggodalmaskodó szultán elfogatja, és Isztambulban, fiaival együtt nyilvánosan lefejezteti. E kivégzéshez kötődik a máig egyik legismertebb román monda, amely szerint a fejedelmi sarjaknak felajánlották a kegyelmet, ha cserében áttérnek az iszlám hitre. Csupán a legkisebbik fiú ingott meg a halál árnyékában, de mikor elhangzott apjának intése – „Inkább halj meg fiam, mintsem elhagyd őseidnek hitét!” – a fiú inkább a halált választotta. A szultán ezután a megüresedett uralkodói trónra a legtöbbet fizető alattvalókat ültette,

a jelentkezők a Konstantinápoly Fanar negyedében lakó görög nagykereskedők, pénzemberek, a szultán szolgálatában álló diplomaták közül kerültek ki. Az új uralkodó magával hozta egész klientúráját, melynek a maga rendjén ő is eladta az ország hivatalait. A fanarióták megpróbálták minél nagyobb összegeket kisajtolni az elfoglalt hivatalból, mégpedig minél rövidebb időn belül, hiszen nem lehetett tudni, mikor adják el a trónt a következő jelöltnek. A rablógazdálkodás eme formája olyan katasztrofális anyagi és mentalitásbeli változást hozott, hogy hatása évszázadokig érvényesült. A fanariótákkal együtt az egyház és a kultúra görögösödése is bekövetkezett, görög nyelvű nyomdák működtek, hazai kolostorokat ajándékoztak birtokaikkal együtt Athosz-hegyi vagy thesszáliai szerzetesközösségeknek, a fejedelemségekbeli klérus görög szerzetesekkel töltődött fel, a bojárság körében is görögösödési folyamat indult meg. Mindez messzemenő kulturális és ideológiai következményekkel járt: a fejedelemségekben csaknem másfél évszázadra a görög lett a művelődés eszköze, a felvilágosodás, a francia forradalom eszméit a román művelt körök is jórészt görög közvetítéssel ismerték meg, s a 19. századi nemzeti megújulás írói-politikusai – akiknek ereiben általában valamennyi görög vér is csörgedezett – is előbb tanultak meg görögül olvasni, mint tulajdon anyanyelvükön. Nemzedékek identitását fejezik ki Heliade Rădulescu 1821-re visszatekintő, Görögország szerepére reflektáló szavai: „egyházad nevelt, az élet forrását irodalmaid és történelmeid tanulmányozásában leltem fel... Köszöntöttem szabadságod zászlaját, és kész voltam kardot rántani érte... Elfelejtettem, vagy jobban mondva, nem tudtam akkor, mint ahogy a románok sem tudták, hogy van hazám, érted keltem fel... Megénekeltem győzelmeidet, úgy ünnepeltem felszabadulásodat, mint a Húsvétot. De minő sors! Minő átok! Minden rossz, szüntelenül, a te degenerált fiaidtól jött.” A görögöt csak az 1820-as, 30-as évektől kezdte föl váltani a francia (melyet viszont a gyakran itt időző cári hadsereg tisztjeitől tanultak el), jobban mondva megkezdődött egy több évtizedes együttélés, melynek során a román a harmadik helyre szorult. Az istentiszteletek nyelve is csak 1863-ban, Cuza rendeletére lett a román, ám a társadalmi ellenállás miatt templomokat kellett kijelölni a görög liturgia további használatára. A görögök minden nehézség nélkül integrálódtak a román társadalomba; mint George Călinescu irodalomtörténész megjegyezte, „a görögül tanuló román és a görög között, aki román hivatalt visel s beszél az ország nyelvét, nincs semmiféle különbség. Egyikük sincs tudatában a faji különbségeknek, a házassági kapcsolatok pedig a legegyszerűbb módon köttetnek, mivel mindannyian ortodoxok. Egy fejedelemségbeli görög, attól a pillanattól, hogy a Dunát átlépte, asszimilálnak számát.” Részben ide vezethető vissza az újkori román politika bámulatos helyzetfelismerő képessége, rugalmassága, hiszen szó szerint a génjeiben hordozta a bizánci és fanarióta diplomácia tapasztalatait. Meg persze „jó iskolát” jelentett a politikai szétszabdaltság, az, hogy a románok három birodalom keretében, állandó nemzeti létbizonytalanságban éltek.

Az egyre gyakoribbá váló török–oros–Habsburg háborúk következtében a vajdaságok kisebb-nagyobb területi veszteségeket szenvedtek. A Habsburgok 1718-ban két évtizedre megszerezték Olténiát, s rövid kormányzásuk is elegendő volt ahhoz, hogy bevezesse a korabeli közép-európai közigazgatási, gazdasági és jogi kereteket és gyakorlatot. Az újításokat olyannyira nem mellőzhette a hamarosan visszatérő fanarióta kormányzat, hogy az uralkodó (*Constantin Mavrocordat*) mind Havaselvén, mind Moldvában (nem egy fanarióta uralkodó megvásárolta egymás után mindkét ország trónját) átültette főleg az újnak számító adó- és pénzügyi rendszert.

A Habsburgok 1775-ben megszerzik a törököktől Moldva északi részét, azaz Bukovinát, 75 000 lakossal. Ugyancsak Moldvát éri a következő nagyobb és meghatározóbb területi veszteség 1812-ben, amikor a Pruttól keletre eső, félmillió lakosságú Besszarábiát a bukaresti béke értelmében megkapják az oroszok. E két területi veszteség az adott korban nem váltott ki jelentős visszhangot a helyi vezető réteg köreiből, a 19. században azonban nagyon is jól érzékelik ezek következményeit. A fanarióta korszak viszonylagos társadalmi békéjét (igazi békéről nem beszélhetünk, hiszen a vajdaságok orosz–török hadszíntérre válnak) az 1821-ben kitörő Tudor Vladimirescu vezette mozgalom és felkelés zavarja meg. Az eredetileg a Hetéria nevű görög felszabadítási szervezet orosz területről kiinduló csapatainak felvonulási területet és emberanyagot szolgáltatni hivatott mozgalom külön útra tér, és a hazai bojárokkal összefogva fanariótaellenes jelleget ölt. Tudor egy olténiai bolgár falu (Vladimir) szülőtte, írástudó, görögül, oroszul és németül is beszél, állatkereskedő, az orosz hadsereg veteránja. A mozgalom dérkhadát az olténiai hegyalja szabadparasztjai, az orosz–török háborúk idején cári szolgálatban álló pandúrok tették ki. Hozzájuk csatlakozott a vidék parasztságának jó része is. Tudor egyezsége jut a helyi bojárokkal, akikkel karöltve a fanarióták uralmának megszüntetését és reformokat követelnek. A Hetéria időközben felvonuló csapatai szembe találják magukat egy fanarióta és egyben görögellenes mozgalommal. Mivel nem tudnak továbbvonulni a Balkán felé, felosztják Havasalföldet. A Tudor által vezetett mozgalom ellenőrzi Olténiát és a hegyvidéket, míg az Ipszilanti Sándor (Alexandros Ypsilanti) vezette hetéristák birtokában a keleti országrész, általában az alföld marad. Tudor törbecsalásával és meggyilkolásával ér majd véget a kényszerű együttélés. A vezető nélkül maradt pandúrok szétszélednek, vagy a hetéristákhoz csatlakoznak. Ez utóbbiakat a bevonuló török csapatok verik szét. Az orosz nyomás megerősödése mellett e mozgalomnak és felkelésnek is nagy szerepe volt abban, hogy az évtized végén a Porta visszaállította a hazai uralkodók intézményét. Az 1829-ben kötött drinápolyi orosz–török béke értelmében az Orosz Birodalom protektori hatalmat gyakorol a fejedelemségek fölött, a Porta igazgatási hatalma azonban a továbbiakban is fennmarad. Ezzel egy időben megszűnik a fejedelemségek területén addig gyakorolt oszmán kereskedelmi monopólium is, ami a gabonakereskedelem megélénkülését, a gabonafélék

termőterületének a megnövekedését és a paraszti terhek súlyosbodását vonta maga után. Az orosz hatóságok a következő években Pavel Kiszeljov tábornok vezetésével a fejedelemségek részére kidolgozzák a gyakorlatilag alkotmányként szolgáló Szervezeti Szabályzatokat (*Regulamentele Organice*). Mint a nevük is jelzi, szabályozták az uralkodóválasztást, az ország vezetését, a birtokviszonyokat, a paraszti kötelezettségeket, az igazságszolgáltatást, a kereskedelmet, mindent, ami egy működőképes állami léthez szükséges. A kereskedelemben történt nyitás egyenes következménye a divat, a szokások, az igények gyors változása lett. A bojárfiak nyugat-európai országokba mentek tanulni, leggyakrabban Franciaországba, de a német nyelvterület egyetemére is. A nagy francia forradalom eszméit hamar magukévá tették, és hazatérve a kor szokása szerint titkos társaságokba tömörültek. Az első ilyen társaságok közé tartozott a *Cărvunarii* elnevezésű (az itáliai *Carbonari* mintájára szerveződött), amelyet a Franciaországban tanult moldvai ifjak alapítottak. A népek tavasza azután mindhárom románlakta régióba elhozta a forradalmat, ám igen eltérő intenzitással és tartalommal.

Ennek tárgyalása előtt azonban röviden át kell tekintenünk, miben tért el a havasalföldi, a moldvai és az erdélyi románság társadalmi fejlődése, és hogyan csapódott ez le a kultúrában. A havasalföldi bojárság többségében a városban élt, maga nem gazdálkodott, hanem a jobbágyaitól beszedett és máshonnan vásárolt terményekkel kereskedik, igen mobil, szellemileg nyitott rétegnek tekinthető tehát, mely kész minden új, külföldi divat, ideológia átvételére. Legjobbjai fiatalon Párizsban szívják magukba ha nem is mindig a tudományt, de a társadalmi haladás, a liberalizmus, a demokrácia és természetesen az ott mindig aktuális forradalom jelszavait. A hazatérő, francia módi szerint viselkedő ifjakat jellemző módon *bonjuristáknak* nevezik. A moldvai birtokosok életmódja ezzel szemben sokkal inkább a lengyel és magyar középnemességéhez hasonlítható: otthon gazdálkodnak, s bár sokkal több dézsmát és főleg robotot követelnek parasztjaiktól, de mélyebben is ismerik a körülöttük élő népet, nyelvét, dalait, hagyományait, a nemzeti irodalmat, és kritikusabban fogadják az újdonságokat. A később ismertetendő – egyébként moldvai, jászvásári központú – *poporanizmus* egyik vezetője, Garabet Ibrăileanu 1909-ben fogja publikálni *Spiritul critic în cultura românească* ('A kritikai szellem a román kultúrában') című munkáját, mely lényegében a moldvai szellem megnyilvánulásainak antológiája. Mint Ibrăileanu leszögezi, a 19. században „Havasalföld – az 1880-as évekig – a régi rendszer ellen folytatott forradalmi harccal és alacsonyabb kultúrával jellemezhető. Azt mondhatnánk, hogy Havasalföld az akaratot és az érzelmet, míg Moldva inkább az intelligenciát képviseli. Havasalföld hasznosabb művet alkot; ő a társadalmi rend megváltoztatására fordítja energiáját. Moldva viszont fényűzőbb művet alkot. Ő a nyugati kultúrát a románság érzésvilágához próbálja igazítani, keresi az új nyugati gondolkodás formáihoz való adaptálódás lehetőségeit.” A moldvai kritikai szellem képviselője Mihail Kogălniceanu is, aki tervezett nemzeti történelmi kurzus-

sának bevezetőjében 1843-ban kijelentette: „Bennem egy románt fognak találni, de sohasem oly mértékben, hogy hozzájáruljak a rómaiak iránti rajongás fokozásához, vagyis ahhoz a rögeszméhez, hogy rómaiaknak nevezzük magunkat; ez a betegség manapság főleg Erdélyben elterjedt és egyes havaselvi írók körében. [...] Jelenlegi helyzetünkben legfőbb kötelességünk, legfőbb tulajdonságunk a szerénység kell, hogy legyen, [...] ha határozottabban igyekszünk rálépni a testvériség, a hazaszeretet, a valóságos és nem a felszínes műveltség útjára – amellyel jelenleg is rendelkezünk –, akkor tisztelni fog minket Európa, még ha Dzsingisz kán hordáiból származunk is.”

A kétfajta hivatásérzet kétfajta nyelvet és irodalmat teremtett: Havasalföldön olaszosítanak, majd franciásítanak, a literátorok pedig főként politizálnak, s ezzel el is sekélyesítik az egyébként szívesen művelt lírát. A moldvai alkotók a nép nyelvét vallják magukénak, s törvényszerűen ők (Alecú Russo, Vasile Alecsandri) fedezik föl, és kezdik népszerűsíteni a népköltészetet, ők adják ki (Mihail Kogălniceanu) a régi krónikások műveit.

Vasile Alecsandri az, aki 1853-ban közli egy népköltészeti gyűjteménykötetében a *Miorița*-t, azt a népballadát, amelyet a román népi kultúra remekművének is szoktak nevezni. A ballada cselekményében két havasi juhász meggyilkolja egy harmadik társát, ez utóbbit figyelmezteti egy táltos juha a készülő eseményekre, de az a menekülés helyett felkészül az elkerülhetetlen halálra. Szóbeli végrendeletében megjelenik a házasság motívuma, ami a *mors praematura* esetén bizonyos formában a mai napig érvényben maradt a románságnál, hiszen az élet középső stációja (születés/keresztelés – házasság – halál/temetés) nélkül senki nem nyugodhat békében. A *Miorița* minden románoklakta vidéken fellelhető, a szakértők szerint a transzhumáló pásztorkodás szülötte. A juhászok származását csak a moldvai, illetve bizonyos havaselvi és olténiai változatok jelölik meg, az egyik *ungurean* ('magyarországi', 'erdélyi'), a második moldvai, a harmadik vráncsai (Délnyugat-Moldva), a tettesek-áldozat szerepkör szintén vidékről vidékre változik. A ballada elemzését illetően megoszlanak a vélemények: egyesek a mai napig a román népi fatalizmus megjelenítését látják benne, mások ez ellen hevesen tiltakozva egyszerűen az archaikus életforma és élményvilág megfogalmazását olvassák ki belőle, hiszen a végrendelező juhász egy szóval sem említi azt, hogy hagyja magát elpusztítani. Jelentését illetően a mai napig folyik a vita, a vélemények azonban egyvalamiben hallgatólagosan megegyeznek: a *Miorița* a román néplélek tükré.

A kultúra táji tagolódására visszatérve, „a román irodalom – írja Alecu Russo – ma két iskolára oszlik, az egyik, amelyiknek Bukarestben van a fészke, ahol nagy lelkesedéssel művelik az összes különféle hangzavart előidéző formában jelentkező rendszert, amelyik *-iune*-re, *-io*-ra és *-int*-re végződik. Az eklektikusnak is nevezhető másodiknak a hívei zömmel Moldvában vannak; ez azoknak az iskolájá, akik mindenekelőtt a románságnak románul kívánnak írni, vagy akik az

életünkben merítenek irodalmi ihletet, s nem a francia és az olasz nyelvből és az érthetetlen erdélyi zsargonból.” Kogălniceanu megállapította, hogy egy moldvai liberális ugyan ugyanazt akarja, mint egy havasalföldi, de nem az elméletből indul ki, hanem gyakorlatiasabban, lévén északibb nép fia. Vasile Alecsandri is úgy vélte, hogy a havasalföldi jellem délibb jellegű, Moldvában műveltebbek a nők, gyakorlatiasabbak a férfiak, és kevesebbet, de jobbat írnak az írók; számára Bukarest a „seftelők fővárosa”, szemmel látható „a főváros bőséges szegénysége az eszmékben és tehetségekben”. Ezzel szemben munténiai és erdélyi ellenfelek a moldvaiakat „reakciósoknak”, „arisztokratáknak”, „őslávoknak”, „orosz kutyáknak” bélyegzik. S mi volt az „erdélyi zsargon”? Az Erdélyi Iskola számára a nyelv tiszta római eredete nemzetpolitikai kérdés volt, a románt tehát helyesírásában, morfológiájában és persze szókincsében vissza kell vezetni a klasszikus állapothoz. Latinosítottak tehát, hiába kérte Russo a negyvennyolcas nemzedéket, hogy hagyják békén működni „ezt az eltörökösödött, elgörögösödött, elmagyarosodott, elszlávosodott és ki tudja még milyen nyelvecskét”. Russo számára különösen elrettentő példa volt az 1848-as első balázsfalvi gyűlés, ahol személyes tapasztalatai szerint az összegyűlt paraszttömeg nem sokat értett az ékes szónoklatokból, s a nyelvrontás immár a nemzet kettészakadásával fenyeget, mivel „az erdélyi grammatikusok úgy gondolják, hogy Románia megmentése és boldogsága csupán a nyelvi rendszerekben (szisztémákban) rejlik.” Az érem másik oldala, hogy az erdélyiek puritánabbak, közép-európai (német) műveltségűek voltak, s ezért a Havasalföldre átkerült tanárok idegenül mozogtak az ottani nagyvilágibb, franciás környezetben. Mint egyik legjobbjuk, Ioan Maiorescu írja 1838-ban, Havasalföldön önpusztító luxus uralkodik, hiányzik a „dignitas humana”, a dolgokat felülről kezdik el, nem törődve a gyökerekkel, mindenhol „durva materializmus, könnyelműség, állhatatlanság, felszínes műveltség” és mértéktelen gallománia, Párizsból eltanult formákkal, „ahol a mieink mindent megtanultak, csak azt nem, amire mint románoknak szükségük lett volna”. Másrészt, volt, hogy a munténiai környezet is idegeneknek, *ungurean*oknak (‘magyarországiaknak’), a görög katolikus vallásúakat pedig *păpistă*knak nevezte.

A moldvai 48-as forradalmi események lényegében a Szent Pétervár nevű jászvásári szállodába összehívott forradalmi tanácskozásban kimerültek. A fejedelem nyugalommal nyomon követte, majd még mielőtt az egybegyűltekre küldte volna a poroszlókat, idejében értesítette őket, hogy legyen idejük elmenekülni, így a dolgok csendes megoldást nyertek. A forradalmárok brassói emigrációjukban ugyan tovább szőtték terveiket, a fejedelem azonban ugyanúgy uralkodott mint korábban, s mint az osztrák konzulnak kifejtette, márcsak azért sem tart további forradalmi mozgalmótól, mert a bojárok „kiterjedt birtokaik személyes irányításával foglalatoskodnak, ami nem jellemző a szomszédban.”

A szomszédban, azaz Havasalföldön a forradalmi ifjúság mindent az 1789-es francia forradalom mintájára próbált véghezvinni. Propagandabiztosokat kül-

denek ki a falvakba, az eltelt két évtized alatt egyre súlyosabbá váló földprobléma megoldására bizottságot hoznak létre. A létrehozott forradalmi tanács kiáltványaiiban francia mintára a nép hatalmára hivatkozik. Ugyanakkor az egész mozgalmat misztikus küldetésudat lengi be, naiv, a társadalmi csoportok közti bibliai testvériséget hirdető szövegekkel próbálják megnyugtanni a birtokait féltő bojárságot: „Bojárok! Adjátok meg igaz lelketekből testvéreitek boldogságát, mert az Úr nemsokára megtízszerezi jövedelmeiteket. Tárjátok ki karotokat, hogy a társadalom minden osztályát egy testbe egyesíthessük, amit majd székén nélkül Nemzetnek nevezhetünk.” A forradalom programjának tekintett, az Islaz melletti síkon felolvasott nyilatkozat politikai jogokat, általános gyűlést, általános szavazati jogot, a miniszterek és a kormányhivatalnokok felelősségének az elvét, sajtószabadságot, nemzeti gárdát, a keleti szent helyeknek ajánlott kolostorok felszabadítását, a cigányrabszolgaság megszüntetését, a más felekezetűek számára adandó politikai jogokat, a hivatal nélküli rangok megszüntetését, valamint a Portával szembeni adminisztratív és igazságszolgáltatási önállóságot követelt. Titu Maiorescu, a 19. század legnagyobb román művelődésszervezője és irodalomkritikusa szerint az egész program nem fogható fel másként mint egy álmodozók által megfogalmazott lehetetlenség, s idéznünk kell – bár nem föltétlenül egyetértőleg – Iorga ismert ítéletét is, miszerint „azok az urak visszatértek Párizsból, [...] lenézték szüleiket, lenézték őseiket, lenézték a román föld barbár parasztságát... [...] Azzal a gondolattal jöttek ebbe az országba, hogy fölemeljék a háromszínű zászlót, [...] köréje gyűjtötték az embereket három idegen szót kiáltozva, melyeket a tömeg nem értett: szabadság, testvériség, egyenlőség. Helyettük régi román szavakat kellett volna hallaniok: emberség és igazság.” Nem lényegtelen, hogy Iorga is moldvai származású.

A forradalmi mozgalom próbálkozásait a közeledő török csapatok híre szüntette be, az olténiai Râureni község határában táborozó felkelőseeret pedig elsöpörték.

A polgárinak értékelt forradalmi mozgalom támogatottságáról a vásáros-helyről származó, és többé-kevésbé polgári származásának tekinthető Dionisie Eclesiarhul történeti művéből nyerhetünk tiszta képet. Az 1815-tel záródó krónikájában a francia forradalmat romantikus regényként mutatja be, nem érti és nem is fogadja el a forradalmi eszméket, amikor pedig a franciák és az oroszok közt kell választania, habozás nélkül az oroszok mellé áll, hiszen azok igazhitű pravoszlávok. A forradalmi vezető csoport jó része pedig bojári sarj volt, hogy csak a realitásérzéssel megáldott Ion Brătianut, a nagy liberális politikuscsalád ősatyját, vagy C. A. Rosettit, a mozgalom egyik fő ideológusát említsük. Az utóbbítól származnak a forradalom dokumentumaiban fellelhető misztikus megfogalmazások mint például: „A forradalom a Megváltó áldását bírja, tárjuk hát szét előtte karjainkat, hisz a forradalom ekéje még nem érintett úgy földet, hogy arra előbb vagy utóbb áldás ne szállott volna, termékenységet növelve.” A vezetők másik

csoportja szabadfoglalkozású értelmiségi volt, mint Nicolae Bălcescu, aki a kor romantikus szemlélete alapján írta meg történeti művét „A románok Vitéz Mihály vajda idejében” címmel. Igazi forradalmár volt, brassói emigrációjában, az erdélyi tragikus összecsapások idején román részről felvállalta a tárgyalásos megoldások előmozdítását. Ion Heliade Rădulescu irodalmi munkásságával szerzett magának hírnevet, ő vallotta a legelütőbb véleményt, a forradalmat követő évtizedek során azt hangoztatta, hogy nem kellett volna megvalósítani az 1859-es egyesülést, az idegen uralkodó meghívására sem lett volna szükség, a két önálló fejedelemség megmaradása lett volna üdvös.

Erdélyben a görög katolikus egyház oktatás- és kultúrafejlesztő tevékenysége nyomán a Budai Egyetemi Nyomdánál sorra jelentek meg a román egyházi értelmiségiek történelmi tárgyú munkái. Ezek mellett a könyvkiadások sorában a legkiemelkedőbb az 1825-ben megjelent Budai Lexikon. Ez a román–latin–német–magyar szótár elsőként próbálta felölelni a román nyelv szókincsét. Ezzel párhuzamosan az ortodox egyház is kezd megerősödni, főleg az új püspök, Andrei Șaguna munkássága révén. Șaguna egy Magyarországon megtelepedett macedo-román kereskedőcsalád sarja, Miskolcon született, Pesten tanult, majd a károlyvárosi szerb metropolita bizalmasaként a nagyszebeni püspöki székre került. Miután közelebből megismeri a helyi viszonyokat, fokozatosan szembefordul a szerb klérussal, és a független román egyházszervezet kialakításáért küzd. Személyében energikus, okos főpapot kap az ortodox románság, aki felvállalja hívei és egyben az egész románság érdekképviseletét. Ortodox közegben, Brassóban jelenik meg 1838-tól az első román nyelvű újság is, a Gheorghe Barițiu által szerkesztett *Gazeta de Transilvania*, mely fokozatosan a politikai mozgalom legfontosabb szócsöve lesz, kulturális melléklete pedig (*Foaie pentru Minte, Inimă și Literatură*) a helyi román nyelvű művelődés alappilléreinek szerepét látja el. E lap hasábjain jelenik meg, a latin helyett a magyar nyelvet hivatalossá tevő erdélyi nyelvtörvény elleni legkeményebb tiltakozásként az *O tocmeală de rușine și o lege nedreaptă...* (‘Egy szégyenteljes végzés és egy igazságtalan törvény’) című írás is. A belső-erdélyi mellett meg kell említenünk a magyarországi megyékben zajló mozgalmat is, mely főként ortodox keretekben bontakozik ki, s elsődleges céljaként a szerb egyházi függőségtől való szabadulást fogalmazza meg. A görög katolikusok körében (1777-ben alakult meg a nagyváradi püspökség) az általános nemzeti felemelkedést tekintik elérendő célkitűzésnek. Jellemző az itteni egész mozgalomra az erdélyinél jóval tompítottabb hang. Az 1848. márciusi határozatok a magyarországi románságot a forradalom mellé állítják, a bánsági románok forradalmi programjában előkelő helyet foglal el a szerb érsekség alóli szabadságért való küzdelem. Az erdélyi országgyűlés összeülése körüli huzavona és a jelentkező ellentétek nyomán azonban a magyar forradalom iránti kezdeti rokonszenv fokozatosan ellenszenvvé változik, a balázsfalvi határozatok pedig nyílt összeütközéshez vezetnek. A románság magatartása nagyon eltérő: míg az érc-

hegységi parasztságot rövid időn belül felláztítja egy csoport, addig az *Învățătorul Poporului* ('A nép tanítója') című lap a magyar honvédségbe való önkéntes jelentkezésre szólítja fel olvasótáborát. Șaguna szebeni ortodox püspök békére int, a nagyváradi görög katolikus püspök pedig a magyarok melletti harcra buzdítja híveit. Simion Bărnuțiu s a köréje csoportosulók a magyarok elleni harcra biztatnak, hamar megnyerve az ortodox alsó papság egy részét. A polgárháborús események a Horea-féle lázadás idejéből ismert eseménysorozatokat hozták. A román–magyar ellentétek elsődleges oka a két társadalom fejlődése közti különbségekben rejlik: míg az erős nemességgel rendelkező magyarság a társadalmi modernizációjához szükséges eszközök nagy részét a magáénak tudhatta, csupán a nemzeti függetlenségéért kellett nyílt harcot folytatnia, addig az alig megjelenő, egyházi eredetű értelmiség által vezetett románság részére úgy látszott, társadalmi és nemzeti felemelkedésének útját csak a magyar nemesség (és egyben az egész magyarság) ellenében találhatja meg. A reformkorban meghirdetett magyar polgárosodás úgy tűnt, hogy a románság számára, nemzetiségi szempontból a véget jelenti, s ezért az indokoltnak vélte, hogy a magyarság ellen forduljon. Az 1849. júliusi szegedi megállapodás elkésettnek bizonyult, a Habsburg-kormányzat pedig ugyanazzal az éremmel fizette a románság dinasztiahűségét, mint a magyarok rebellióját. A polgárháború áldozatának tekinthetjük Avram Iancut is, aki a Szigethegy-ségben véghezvitt mészárlások idejét is magába foglaló fővezérsege ellenére a két tábor közé szorult.

A balázsfalvi görög katolikus püspökség érseki rangra való emelése 1853-ban eme román egyház önállóbbá válását jelezte, a nagyszebeni ortodox püspökség pedig 1864-ben nyerte el az érseki rangot (*mitropolie*), felszabadulva ezáltal a szerb egyházi fennhatóság alól. Az 1863-as, román többséggel összegyűlt erdélyi országgyűlés is a román nemzeti törekvéseknek kedvezett, hiszen kimondta az Erdélyben használatos három nyelv egyenjogúsítását, hogy azután a dualizmus létrejötte más irányba terelje a fejlődést. Az 1869 februárjában Temesváron megalakuló magyarországi román nemzeti párt a budapesti parlament munkálataiban való részvételt célozta meg, az ugyanaz év márciusában Szerdahelyen megszülető erdélyi román nemzeti párt viszont a távolmaradást, a passzivizmust hirdette meg. E két irányvonal és magatartás túlélte a két párt 1881-es egyesülését is. A választások révén a parlamentbe bejutott magyarországi képviselők a passzivizmust előíró pártfegyelem ellenére továbbra is beültek az országgyűlés padjaiba.

A század utolsó harmadában megjelennek az erdélyi román bankok, mint az *Albina*, a *Victoria*, az *Ardeleana* stb. Ezek olcsó kölcsönök folyósításával nagyban hozzájárulnak az erdélyi birtokvagyon jelentékeny részének román kézre jutásához. A század végére kialakult egy román polgári réteg is, amely a viszonylag kis létszámú román földbirtokossággal karöltve részt vett a politikai életben. A román értelmiségi fiatalok kinevelésében a bankok mellett komoly szerepet játszottak az e célra létrehozott alapítványok, mint például a Gozsdu Alapítvány, így

évente diákok százait sikerült iskoláztatni a Monarchia különböző egyetemein. A román elitek fokozatosan átvették némely erdélyi város irányítását is, hiszen nem egy helyet, például Szászvároson már a legtöbb adót fizető polgárok többségét is ők alkották. E román elitek azonban a hasonló életvitelt folytató magyaroktól és a magyarosodást magával hozó integráció elől határozottan elzárkóztak. Hasonló magatartásról tesznek tanúbizonyságot a századfordulón alkotó nagy irodalmárok, Octavian Goga, Ioan Slavici és több társuk, kiknek első írásai ugyan magyar nyelvűek, ám hamar magukra és anyanyelvükre találnak, és az erdélyi kereteket is meghaladják.

1891-ben, regáti irredenta körök támogatásával megjelent egy, a román egyetemi haligatők nevében kiadott memorandum, amely az erdélyi románság helyzetéről tájékoztat, előrevetítve az 1892-es, nagy vihart kavart Memorandumot. Ezt az 1892-ben kidolgozott okmányt háromszáz tagú küldöttség vitte Bécsbe, onnan azonban az uralkodó véleményezése nélkül a budapesti kormányhoz juttatták mint illetékeshez. Az 1894-ben Kolozsvárott hozott törvényszéki döntés és annak a Memorandum szerzőire vonatkozó következményei, a nagy nemzetközi sajtóvisszhang mellett, az erdélyi román elitet a korabeli magyar politikai rendszer rugalmatlanságáról győzte meg.

A fejedelemségekben a 48-as események a politikai tűzkeresztséget jelentették egy új nemzedék számára. A következő évtizedben a krími háború eredményeként Moldvához csatolták az 1812-ben oroszok által megszállt Besszarábia három déli megyéjét: Kahult, Bolgradot és Iszmait. Ugyanekkor az 1857-es párizsi egyezmény értelmében megadatott a lehetőség, hogy a két fejedelemség perszonáluniót alkosson. A fejedelemségek hangadó politikusai (Moldvában Mihail Kogălniceanu, Havasalföldön pedig Ion Brătianu) kihasználják a helyzet adta lehetőséget, és 1859 telén előbb Moldva, utána Havasalföld uralkodójának is megválasztják Alexandru Ioan Cuzát, a jelentős dunai kikötőváros, Galac főkapitányát. Az 1857-ben létrejött ad hoc gyűlések (*Divanuri ad-hoc*) tagjainak jó része azonban nem kívánt közös uralkodót, vagy ha igen, akkor a kapcsolatot valamilyen külpolitikai szövetségként képzelték el, amelyhez némi alkotmányos reformok fűződnek, de a hosszú távú tényleges egyesülést nem tekintették időszerűnek. A két fejedelemség politikai elitje közötti származási és mentalitásbeli különbségek eleve nehézkessé tették az egyesülési folyamatot. A dinamikus, elsősorban a nagykereskedő és polgári körök által támogatott havaselvei politikusok hamar a kezükbe vették az irányítást a passzív, konzervatív, vidéki moldvai bojársággal szemben. Annak ellenére, hogy a fejedelem moldvai volt, a továbbiakban a havaselveiek uralták a politikai életet.

Az egyesülés tényét a nagyhatalmak komolyabb ellenkezés nélkül elfogadták. A következő években a Focșaniban összeült közös Egyesítési Bizottság próbálja a perszonáluniót igazi egységgé alakítani. Ez az időszak a modern román állami intézmények megteremtésének a kezdete. Cuza uralkodásának idejére esik

az 1860-as írásreform, melynek értelmében az egyesült fejedelemségekben a cirill ABC helyett hivatalosan bevezetik a latin betűs írást, 1864-ben szekularizálják a görögországi kolostoroknak ajánlott hazai kolostorok birtokait, és végrehajtják az első román földreformot. E földtörvény azonban nem oldott meg semmit, Constantin Dobrogeanu-Gherea a századfordulón alkotó, szocialista nézeteket valló román szociológus, újságíró szerint 467 840 parasztcsalád közt osztottak ki 1 800 000 ha földterületet, de három kategóriába sorolva, arányosan csökkenő mennyiséggel (I., II. és III. osztályú parasztagadók), még a 72 000 I. osztályú gazdából is kevésnek sikerült életképes gazdaságot kiépítenie, ezért szinte a parasztság egésze kénytelen volt földet bérelni a bojár birtokából, minek következtében továbbra is fennmaradtak a feudális rend olyan elemei, mint a dézsma, a robot, a különböző ajándékok és bírságok. A bérleti megállapodásokat szabályozó 1865-ös és az 1866-os, a bojári szolgálatra kötelezett parasztok nyilvántartását szabályozó törvény a nagybirtokok által igényelt munkaerőt volt hivatott biztosítani. Dobrogeanu-Gherea e témát taglaló munkájában *új-jobbágságnak (neoioabăgia)* nevezi ezt a rendszert, melynek jellemzői: a tőkés-liberális jogi keretben továbbélő feudális termelési viszonyok, a paternalista törvénykezés, minek következtében a bojár megszabadult a számára egyre terheesebb feudális kötöttségektől (a jobbágyság legeltetési, faizási jogai, kötelező parcella a fiatal házasoknak, elemi csapás, aszály esetén segélyezés), miközben továbbra is rendelkezésére állt a rög-höz kötött olcsó, csendőrszuronnal is kényszeríthető munkaerő (az agrárreform harminc évre tiltotta a „polgári tulajdonba” kapott föld elidegenítését, tehát a parasztságot egy nemzedékre a falujához láncolta).

A vezető román politikusok azonban hagyományos politikai programjuknak megfelelően az egyesülést csak egy európai uralkodóházból származó herceg trónra való meghívásával képzelték el. Ez be is következett, miután egy puccsal Cuzat eltávolították. A flandriai herceg visszautasító válasza után Hohenzollern-Sigmaringen Károlyt hívták meg a trónra. Az egyesítési törekvéseket azonban megzavarta egy kellemetlen esemény. 1866. április 14-én népszavazást tartottak arról, hogy elfogadják-e Károlyt Románia trónjára, azonban e napon Moldva fővárosa, Jászvásár (Iași) főterén az egyesülésnek 1857-ben is ellenszegülő moldvaiak tüntetést szerveztek, a Havasalföldtől való különválást és Nicolae Roznovanu oroszbarát bojár fejedelemmé választását követelve. A mozgalmat azonban rövid úton elfojtották. Az új uralkodó trónfoglalásával egy időben megszületik az első román alkotmány is, amely Belgium alaptörvényének a hazai állapotokhoz igazított változata volt. A politikai életben kezdett körvonalazódni a majd egymást váltogató liberális és konzervatív párt. A konzervatívok a nagybirtokos bojárság érdekeit képviselték, nyitott kapus gazdaságpolitikájuk a mezőgazdasági termékek szabad kivitelét és a nyugati termékek szabad behozatalát szorgalmazta, velük ellentétben a Brătianu politikusdinasztia által vezetett liberálisok a hazai ipar fejlesztése érdekében a védővamos gazdaságpolitikát támogatták (jelszavuk:

„mindent saját erőből”). Az új állam számára a teljes függetlenséget az 1877-es orosz–török háború hozta meg. Az oroszok által benyújtott átvonulási kérelmet a parlament elsőprő többséggel szavazta meg, a harcok során pedig még a fegyveres részvételt is vállalta az egyesült fejedelemségek kormánya. Az 1878. évi berlini kongresszuson a román állam elnyeri függetlenségét, de át kell adnia az oroszoknak a három, 1856-ban visszakapott dél-besszarábiai megyét, cserébe viszont Romániáé lesz a Duna és a Fekete-tenger közti terület, Dobrudzsa. A kongresszus határozatát nagy felháborodás követi, hiszen történelmi és demográfiai alapon nemcsak a három déli megyét, hanem egész Besszarábiát országa szerves részének tartja a közvélemény, míg Dobrudzsával egyelőre egyszerűen nem tudnak mit kezdeni. A terület lakosságának többsége bolgár (ekkor kezdődik el a román–bolgár területi vita), illetve török és a korábbi időkben Krímből elmenekült tatár, a Duna deltájához közel eső területeket lipovánok (a nagypéteri vallásreform után idemenekült oroszok, ukránok) lakják; román etnikumúak csak azok a Dél-Erdélyből nyájaikat télire lehajtó transzhumáló pásztorcsaládok voltak, akik itt végleg letelepedtek. A történelmi jogot Öreg Mircse havasalföldi vajda egyik ismert oklevelében találják meg, melyben a Duna és a Tenger közti földek urának is nyilvánítja magát. Ezek mellé sorakoznak a gazdasági indokok, amelyek szerint a hegyekből a síkságokra leereszkedő transzhumáló pásztorok, valamint a később letelepedő román parasztság természetes terjeszkedési iránya a tenger volt, csak-hogy a török jelenléte miatt ez már nem teljesedhetett ki. A tartomány egy belső román kolonizáció színtere lesz, ahol ortodox templomokat építenek, román parasztságot telepítenek, kiépítik Constanța kikötőjét és a tartományt Bukaresttel összekötő vasútvonalat, a Duna-híddal együtt. A tartomány különleges státusát hangsúlyozta az a joggyakorlat is, amely szerint, ha egy ottani ingatlannal és szavazati joggal rendelkező polgár át kívánt költözni az ország egy másik pontjára, újból a román állampolgárság elnyeréséért kellett folyamodnia a hatóságokhoz, akárcsak a többi idegen földről érkező bevándorlónak. A különleges státus, az agrár- és telepítési politika megtette a hatását, a 20. század első éveiben már a románság tette ki a tartomány lakosságának több mint a felét.

A román modernizáció folyamata nehezen haladt előre, sok zökkenővel és kitérővel, nem egy félresikerült intézménnyel. Mindez kitermelt egy új réteget: a hivatalból élő bürokráciát. A hivatalból való élés irigyelt (és egyben gyűlölt) állapotnak számított, annyira, hogy minden politikai csoport a maga klientúrájának a támogatásért cserébe az ország számára szükségtelen hivatalokat teremtett, létrehozván egy parazita társadalmi csoportot, melynek eltartása létfontosságú összegeket vont el az amúgy is szegény gazdaságból. A korabeli mondás szerint „a román (tj. a középosztály) ösztöndíjasnak születik, hivatalnokként él és nyugdíjasként hal meg”. A visszás modernizáció legnagyobb kritikusa a már fentebb említett, erdélyi családból származó, német iskolázottságú Titu Maiorescu volt. A Moldva régi fővárosában indított *Convorbiri Literare* (‘Irodalmi Párbeszéd’)

c. lap körül kialakult *Junimea* ('Új Nemzedék') kör tagjai mind az ő hatása alatt álltak. Sajátos elmélete szerint a román modernizáció a nyugati formák mechanikus, tartalom nélküli átemelését jelentette: „Ha csak a külső formákat, az intézményeket tekintjük, akkor a románok magukénak mondhatják a nyugati civilizációt. Van politikai és tudományos életünk, van sajtónk, van akadémiánk, van irodalmunk és vannak iskoláink, vannak múzeumaink, vannak konzervatóriumaink, van színjátszásunk, sőt még Alkotmányunk is van. De valójában ezek mind holt javak, alap nélküli igények, test nélküli kísértetek, a valóságot nélkülöző képzelgések.” Maró gúnnyal fűszerezett kritikája ellenére mindent megtett azért, hogy e „tartalom nélküli formák” lehetőleg értékes töltetet kapjanak. Az új társadalmi réteg legkitűnőbb kritikusá az azonban Ion Luca Caragiale volt. Magát is új embernek számította, s komédiáiban és frappánsan rövid írsaiban finom gúnnyal figurázta ki az új városi kishivatalnokok gerinctelen jellemét, úrhatnamságát, félműveltségét, azonban mindezt úgy tette, hogy közben nem idealizálta a parasztságot, még kevésbé a régi bojárságot. A *Junimea* körében kezdi pályafutását Mihai Eminescu is, a román költészet legnagyobbika, aki azonban a hagyomány, folytonosság nélküli városias kultúrától, a kozmopolita város „tisztátalan” voltától megundorodva a tisztának látott román falu, az igazi román élettérnek tekintett világ fele fordul. A Maiorescu vezette körben egy vita alkalmával, amikor az egyik résztvevő a románságot kulturálatlansággal és barbarizmussal vádolta, Eminescu heves válasza a következőképpen hangzott: „Amit ön barbárságnak nevez, azt én egy nép csendességének, megállapodottságának nevezném, ami saját géniuszának megfelelően fejlődik, óvakodva bármilyen idegen befolyástól”.

A lakosság többségét kitevő (80% fölött), elmaradott, patriarchális körülmények közt élő parasztság és az európai létformákat átvevő városok közti különbségek csökkentése, a földkérdés rendezésének vitája körül több szellemi irányzat született. A század utolsó éveiben, az orosz narodnyik-mozgalom hatása alatt jelentkezik a *poporanizmus* ('népiesség') mozgalma; követői a Constantin Stere besszarábiai eredetű értelmiségi vezette *Viața românească* ('Román Élet') című újság körül csoportosulnak. Az új irányzat azt hirdette, hogy a parasztság kulturális, politikai és gazdasági felemelése nélkül nem jöhet létre igazi nemzeti kultúra. A parasztot modern nyugati paraszt-polgárként álmodták meg, aki a modern gépekkel felszerelt gazdaságban vagy a falu szélén működő feldolgozóüzemben dolgozik, villanyvilágításos téglaházban lakik, szavazati joga, klubtagsága van, európai módra öltözködik, lánya zongorázik, és a hazai klasszikusok regényeit olvassa. A poporanizmussal szöges ellentétben a *sămănătorizmus* az archaikus állapotok közt élő, önellátó gazdálkodást folytató parasztság tiszta kultúráját, szokásait idealizálja. Mint az erdélyi történelemből is ismert A. C. Popovici írt kultúrfilozófiai főművében (*Naționalism sau democrație*, 1910), a civilizáció külszíni ragyogásával szemben a legegyszerűbb, vallásos falusi élet egy valódi kultúra központja, lelki mennyország. A nagy történész, Nicolae Iorga által alapított

Semănătorul ('Magvető') című lap körül alakult csoport szélsőséges tradicionalizmusával tűnt ki a román politikai és művelődési életben. Iorga nyilvános tüntetést szervezett egy bukaresti francia nyelvű színielőadás ellen, s a felbőszült diákság az autochtonizmus nevében kikényszerítette az előadás törlését. Az irányzat égisze alatt született novellák, regények hősei az egyszerű, tiszta falusi papok, tanítók, meg a városba kerülő, és ezért elgyökértelenedő (*deșrădăcinat*), identitásvesztő szereplők. A román néplélek agrármentalitású, élettere az ideálisnak ábrázolt falu, hirdeti például Brătescu-Voinești *Neamul Udreștilor* című elbeszélése. A kapitalista nagyipart egyébként a poporanisták is elvetették mint „egzotikus növényt”, és 1906–1908 között megjelent elméleti cikksorozatában ('*Szociáldemokrácia vagy népiesség?*') Stere leszögezte, hogy Romániában a nyugati értelemben vett szocializmus csak mint ideológiai keret létezhet, ipari proletariátus hiányában itteni politikai megvalósítását a parasztságra kell építeni.

A feltűnt új szellemi irányzatok azonban politikai akarat hiányában nem sok változást hoztak a mindennapi életbe. Felette bizonyítja ezt az 1907. évi nagy parasztfelkelés. A lázadás Moldvában tört ki, és hamar lángba borította az országot. Az általános szociális elégedetlenség mellett antiszemita jelszavak is elhangzottak, többek közt annak okán, hogy e területeken a földbérlok többsége zsidó volt. A felkelést csak az ágyúkkal kivonuló katonaságnak sikerült elfojtania. E mozgalom történetét írja meg később regényformában Liviu Rebreanu, az Erdélyből indult román író *Răscoala* ('Felkelés') cím alatt, melyben a parasztság nyomorúságos életkörülményeit, a birtokosok és a városi lakosságnak a parasztsággal szembeni általános értetlenségét, érzéketlenségét mutatja be. A véres eseményeket, az agrárkérdés megoldatlanságát leplezni igyekvő román politikai vezetőrétegnek külpolitikai sikerekre volt szüksége, így hát jól jött az első balkáni háborút követő második fegyveres konfliktus, melyben Szerbia, Görögország és az Oszmán Birodalom szövetségeseiként megtámadhatta a magára maradt Bulgáriát. A bukaresti osztozkodáson Romániának sikerült megszereznie Dél-Dobruzdását, ami ugyan nem jelentett nagy kiterjedésű területet, alig két megyényit tett ki, de mindenképpen sikerként lehetett elkönyvelni. Az alig egy év múlva kitörő első világháború már nagy reményekkel töltötte el a román politikai köröket. Az 1916. évi sikertelen támadás és az azt követő megszállás azonban lelohasztotta a kezdeti lelkesedést. Ám fordult a szerencse, és a nagy világegés idején előbb semleges, majd megszállt Románia a központi hatalmak fegyverletétele előtt alig néhány nappal újból hadat üzenve a győztesek oldalán fejezhette be a háborút. A Osztrák–Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom meggyengülése és bukása lehetővé tette Nagy-Románia megteremtését. Elsőként a cári rezsimtől megszabaduló és a bolsevizmustól féltő besszarábiai román vezetőréteg döntött úgy, hogy a Román Királysághoz kíván csatlakozni. Az 1918 március 27-én kiadott Egyesülési Nyilatkozatban foglaltak szerint az Ország Tanácsa (a helyi parlament) továbbra is fennmarad széles hatáskörrel, Besszarábia pedig megőrzi tartományi autonómiáját.

A számbeli kisebbségben élő bukovinai románság vezetői 1918 októberében, a Monarchiabeli népek kiválását szemlélve jutottak arra a következtetésre, hogy nekik is mozdulniuk kell, és megszavazták a csatlakozást. Az erdélyi románság december 1-jei gyulafehérvári nagygyűlését és az itt kimondott, egyesülésről szóló döntést azonban hosszabb folyamat előzte meg. A Romániához való csatlakozás lehetősége a háború menete alatt nem merülhetett fel közeli realitásként, a háború vége és a Monarchia nyugati és déli részén megindult bomlási folyamat azonban cselekvésre készítette mindenekelőtt az erdélyi Román Nemzeti Párt vezetőit. A megalakuló Központi Nemzeti Tanács a magyar vezetőkkel folytatott sikertelen tárgyalások után döntött úgy, hogy a román államhoz csatlakoztatja az erdélyi területeket. Azt, hogy nem egy francia mintájú egységes nemzetállamként képzeltek el az új Romániát, mi sem bizonyítja jobban, mint a gyulafehérvári határozat szövege, melyben az együtt élő népeknek kulturális, egyházi autonómiát, szabad hivatali nyelvhasználatot ígértek, Erdély státusát pedig nem Bukarestnek alárendelt provinciaként, hanem autonómiával rendelkező tartományként képzeltek el. Mindezekből talán néhány dolog meg is valósulhatott volna, ha az erdélyi románság átveheti a tartomány közigazgatását, de a bukaresti politikusoknak egészen más elképzeléseik voltak a csatlakozott területek jövőjét illetően. A bevonuló hadsereget hamarosan követő regáti (ókirálysági) adminisztráció csatolt területként kezelte Erdélyt, a Bánságot és a Partiumot. A Romániához való csatlakozáson kívül semmi nem valósulhatott meg mindabból, amit Gyulafehérváron papírra vetettek. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül Ion I. C. Brătianu nemzeti liberális miniszterelnök kijelentését, mely egyszerűen így hangzott: „Erdélyt akarom, de az erdélyiek nélkül!”. E kijelentés mindent kifejez: a terület kell, annak minden anyagi erőforrásával, infrastruktúrájával, de nem kell az ott lévő adminisztráció, nem kell az ott honos szellemi és főleg nem az ott elfogadott politikai kultúra. Az erdélyi románság hamarosan szembesülni kényszerül azzal a ténnyel, hogy az annyira óhajtott román állam kiépítése Erdélyben egyszerűen a magyar adminisztrációt felváltó, jóval alacsonyabb szintű regáti bürokráciát jelenti. Az új tartományoknak a Regáthoz viszonyított anyagi és kulturális színvonala nagyon eltérő volt. Látványos példa erre az annak idején a moldvai fejedelemségtől elcsatolt Bukovina és Besszarábia esete. Míg az előbbi területen élő románság egy, az osztrák örökös tartományok státusában levő régióban élhetett, ortodox egyházi autonómiával, általános szavazati joggal, választott képviselőkkel a bécsi parlamentben, addig az utóbbi az Orosz Birodalom egyik, Szentpétervárnak alárendelt tartománya volt, egyházilag a moszkvai pátriárka fennhatósága alá tartozott, részesülvén a cári rendszer minden „áldásából”. A területek közötti színvonalbeli különbségeket a nemzetiségek tömegeinek a jelenléte még csak fokozta. Társadalmi tekintetben az új román államban a románság többsége továbbra is paraszt volt, az új területeken pedig a városi lakosság túlnyomó többségét magyarok, németek, zsidók vagy oroszok alkották. Az egységesítést Bukarest az adminisztrá-

ció, az iskolahálózat uniformizálásával kezdte, ez utóbbi az egyházi iskolák államosításával járt, mely ellen ugyanúgy tiltakoztak az új területek román görög katolikus és ortodox egyházfői, mint a nemzetiségek képviselői. Az agrárkérdés megoldására szánt földtörvénynek is volt egy, a más nemzetiségű földbirtokosok és egyházak elleni éle, a nyugati határszélen felépített román telepesfalvak és az erdélyi városokban felépített neobizánci stílusú ortodox templomok pedig már a dobрудzsai románosítást idézték. Az oktatásban a „kultúrzóna” fogalma ugyanígy egy teljesen újfajta gyakorlat meghonosítását jelentette: a nemzetiségek által „túl sűrűn” lakott területeken került bevezetésre. Az 1923-ban érvénybe lépett új román alkotmány az egységes nemzetállamot volt hivatott biztosítani. Kimondta, hogy az ortodox egyház, akárcsak az utána következő görög katolikus, a román nép különleges státusnak örvendő egyházai. Emellett lehetővé tette az ingatlanok államosítását is, az ásványkincsek állami tulajdonba mentek át, egyházi vagy kulturális autonómiáról szó sem lehetett, oktatásról nem is beszélve.

A nemzetiségekkel és a területi különbségekkel kapcsolatos kérdések mellett azonban volt egy belső román probléma is, nevezetesen az, hogy a román ortodox egyházak szervezetiileg tagoltak voltak. A Kisinyovban székelő besszarábiai metropolita az orosz pátriárka alárendeltje volt, az egykori Osztrák–Magyar Monarchia román egyházai pedig szervezetiileg semmi módon nem kötődtek a regátihoz. Az egységes ortodox egyházszerkezet megteremtését, azaz a román autokefál egyház létrehozását az éppen hatalmon levő liberális politikusok szorgalmazták a legjobban, a terv ellen azonnal tiltakoztak az autonómiájukat joggal féltő bukovinai és erdélyi ortodox egyházfők, de ugyanígy tett a kisinyovi metropolita is, aki a cári időkben már megtapasztalhatta, hogy mivel jár az, amikor egy pátriárka a kinevezését és pozícióját a világi hatalomnak köszönheti. A tiltakozások ellenére létrehozták a román ortodox patriarkátust, az első egyházfő Miron Cristea lett. A világi hatalom ettől kezdve szinte állandóan beavatkozott az egyház belső ügyeibe. Azok a papok, akik a parlamenti választások alatt egyik vagy másik kormányra jutó párt mellett agitáltak, az illető párt kormányzási ideje alatt az egyházi hierarchia ranglétráján gyors előrehaladásra számíthattak.

Nagy változások mentek végbe a politikai élet színterén, ahol a földreformot követően a Konzervatív Párt egyszerűen eltűnt, helyébe pedig egy idő után a Ion Mihalache falusi tanító vezette regáti Parasztpárt és az erdélyi románok Nemzeti Pártjának egyesülésével létrejött Nemzeti Parasztpárt lépett. A földreform és a szavazati jog kiterjesztése következtében a régi nagybirtokos vezetőréteg gyakorlatilag kiszorult a politikai porondról. Egy korabeli megfigyelő azt állította, hogy az összeülő parlamentet a fehérruhás parasztképviselők tömege jellemezte, amelybe alig néhány polgári elem keveredett, de azok is a budapesti parlamentben szerezték törvényhozói tapasztalataikat. Néhány nap múlva fel is oszlatták, és új választásokat írtak ki. Politikai instabilitást idézett Ion I. C. Brătianu, a párizsi béketárgyalások nagy mesterének a halála. A közéletben további hullámokat vert

a trónörökös Károly fia javára történt lemondása és külföldre távozása. Ferdinánd király halála után a kiskorú Mihály helyett a négytagú Régenstanács látta el az uralkodó hatáskörét, melynek egyik tagja a pátriárka volt. A húszas évek viszonylagos gazdasági fellendülése, ami egyrészt az új területek jövedelmeinek a déli országrészekbe való átirányításának volt köszönhető, nem bizonyult tartósnak, és többek közt a gazdasági világválságnak is köszönhetően, a harmincas évekre megszűnt. Az 1923-as földreform nem oldotta meg a parasztság problémáit, az amúgy is kis méretű parcellák tovább aprózódtak, a lakosság vásárlóereje nem nőtt, egy nagyobb méretű iparosodási folyamat nem következhetett be. A két világháború közötti időszak nagy közgazdásza és gazdaságtörténésze Ștefan Zeletin egy, a román fejlődésről alkotott elméletet fogalmazott meg 1925-ben megjelent, címében is sokatmondó *Burghezia română* ('A román polgárság') című munkájában. Eszerint a román tökérséteg, polgárság kialakulása, akárcsak Nyugat-Európában, szorosan összefonódik a zsidóság megjelenésével. Zeletin nagy jelentőséget tulajdonított a nyugati országokkal való kereskedelemnek, s a nemzeti egység létrejöttét is a kapitalista fejlődésnek tulajdonította. A bürokrácia a Szervezeti Szabályzatokkal született meg a lecsúszott bojárságból. A román területek már a középkorban is fontos kereskedelmi útvonalak mentén feküdtek, és így részesei voltak, még ha kismértékben is, a fejlődésnek. Történeti koncepciójából kétségkívül helytálló, hogy a kezdetleges gazdasági viszonyok közepette önálló román burzsoázia nem alakulhatott ki, helyette, a koraujkori abszolút monarchiákhoz hasonlóan, az államhatalmon belül jött létre egy oligarchia. Ami viszont igen vitatható tétel: Románia kilenc évtized alatt (1829–1918) megtette azt az utat, melyet Anglia a 12. századtól a 17. század első feléig. Zeletin az angol, francia pauperizációval érvelve szükséges rossznak minősítette, megideologizálta a parasztság nyomorát, éhezését, s a torlódott fejlődés következtében sajnálatosnak, ám természetesnek tartotta, hogy az egész modern román kultúra a „reakció” jegyében, tehát antikapitalista szellemben alakult ki.

Ennél kritikusabban tárgyalja a román fejlődést az irodalomkritikus Eugen Lovinescu 1924–26 közt megjelent *Istoria civilizației române moderne* ('Az újkori román civilizáció története') című háromkötetes művében. Szerinte az ortodoxia az évszázadok során szembeszegült a kozmopolita kultúrával és az igazi művészettel, minden román kulturális fejlődés a Nyugat hatásának köszönhető, a modern román civilizáció kezdete és alapja a francia forradalom és annak eszméi. Lovinescu szerint nincs szerves román alkotmányos fejlődés, az valahol 1300 után megszakadt, és az éppen létező alkotmányos-jogi struktúrák mind másolatok.

A felduzzasztott egyetemi oktatásból kikerülő értelmiségiek hamar elfoglalták a területi növekedés teremtette adminisztratív pozíciókat, a zsidóság nemzetközi nyomással kikényszerített egyenjogúsítása pedig legyőzhetetlen konkurenciát teremtett a szabadfoglalkozású pályákon. Közben a legnagyobb zsidó lakossággal rendelkező Jászvásáron új mozgalom született. Ennek fő ideológusa az

itteni egyetem jogi karának professzora, A. C. Cuza, vezéregyénisége pedig Corneliu Zelea Codreanu, a jogi kar hallgatója lett, aki egy rendőrfelügyelő meggyilkolásával hívta fel magára a figyelmet. Pere nagy port kavart mind értelmiségi, mind politikai körökben. A mozgalom szervezete a Nemzeti Keresztény Védelmi Liga (*Liga Apărării Naționale Creștine, L. A. N. C.*). Ideológiájuk kezdetben még kiforratlan, antiszemita és autochtonista jelszavak jellemzik. Károly 1938-as hazatértét és hatalomátvételét követően, kihasználni akarván a parlamenti pártok meggyengülését, a mozgalom *Totul pentru Țară* (Mindent a Hazáért) néven indul a választásokon, és a harmadik helyen végez. Codreanuék ekkor már kiforrott ideológiával jelentkeznek, újjászületést hirdetnek, az ortodox keresztény elveket hangsúlyozzák, a vértestvériséget, a zsidó elemektől való megtisztulás szükségességét. Kiemelkedik a Vezér alakja, aki a korrupt államigazgatás ellen harcoló betyárt (*haiduc*) testesíti meg. A mozgalom lelkes támogatói között ott találjuk az ortodox papság mellett a gazdasági, politikai vezetőréteg, sőt még a csúcsértelmiség nem egy markáns személyiségét is. A paraszttömegek manipulálására vallásos köntösbe öltöztetett falulátogatásokat rendeztek, amikor is a Vezér fehér lovon, Szent Mihály Arkangyalként érkezett a település határába (a mozgalom többek között a „Szent Mihály Arkangyal Légiója” nevet is viselte), az elébe kijött tömeg előtt letérdelve megcsókolta a pap által odatartott keresztet vagy ikont, és csak ezek után vonult be a faluba. Az ortodox miszticizmus nem hagyta hidegen a korabeli értelmiség felsőbb rétegeit sem. Nicolae Iorga, a nagy történész is bekapcsolódott a mozgalomba, de a módszerek durvulásával, a sorozatos gyilkosságok hírére elhatárolódott tőle, az már a sors iróniája, hogy ő is a Vaszgárda áldozata lett.

Egy másik, a politikai pártok dicstelen szereplése miatt a nyugati típusú fejlődésből kiábrándult csoportosulás a *Gândirea* c. lap körül tevékenykedett Nichifor Crainic teológus, költő, újságíró vezetésével. E kör tagja volt Lucian Blaga is, a későbbi nagy filozófus-költő. Sajátos román fejlődési vonalat kerestek, a keleti vallásosság, a miszticizmus, a spiritualizmus jellemezte műveiket. Ugyancsak eme *gândirizmus*nak nevezett irányvonal képviselője volt Nae Ionescu filozófus is, aki azonban ténylegesen csatlakozott Codreanu immár Vaszgárda (*Garda de fier*) nevet felvett mozgalmához. Ionescu befolyása igen számottevő volt, az ő hatása alatt állt az ekkor még fiatal, a későbbi nyugati emigrációban magának tekintélyes nevet szerző román filozófus nemzedék: Emil Cioran, Mircea Eliade, Constantin Noica, Mircea Vulcănescu, sőt még a zsidó származású Mihai Sebastian is (a Vaszgárda nyílt támogatásának kezdetével azonnal otthagyták a kört). Kiváltak a *Gândirea* körüli csoportból, és megindították a *Cuvântul* c. lapot, amely már nyíltan támogatta a gárdista mozgalmat. Keresztény metafizikát és ortodox életideált hirdettek, azt, hogy Codreanu célja „megbékíteni Romániát Istennel” és hogy a Vezér az ortodoxia és az etnokrácia híve. A tisztán fasiszta és nemzetiszocialista eszméknek is akadtak támogatói a kor román értelmiségiei között, mint

például a neoliberális közgazdászból náci pártivá lett Mihai Manoilescu, akinek fő műve, a *Secolul corporativismului* ('A korporativizmus százada') az egypártrendszert egyetemes értékként mutatja be.

A politikai élet átrendeződése mellett azonban a harmincas években az okiráltságban állami és közigazgatási, valamint politikai élet visszasszágaival megismerkedő erdélyi román elit egy része nyíltan is hangoztatni kezdte nemtetszését. 1938-ban írta meg Iuliu Maniu, az egyesülés egyik nagy vezéralakja, II. Károlynak címzett memorandumát *Patria de lux* ('A fényűző haza') címmel. A memorandumot ötven, magas hivatalokat is betöltő erdélyi román személyiség is aláírta, de nem került a nagy nyilvánosság elé. A Nagy-Romániából való kiábrándultságának hangot adó Maniu most már Bukarestnek címezte írását, és a szemrehányások kíséretében ugyanúgy kérésekkel áll elő, mint a másfél évszázadon keresztül Bécsnek címzett petíciók, memorandumok. Az írás hatásosnak bizonyult, hiszen az erdélyi politikusok kidolgoztak egy, az ország föderalizálását célzó tervet, de a közbejött királyi diktatúra minden demokratikusnak nevezhető parlamenti és parlamenten kívüli tevékenységnek véget vetett. A II. világháború előszele által hozott légionárius merényletek és puccskísérletek, valamint az 1940. évi román területi veszteségek csak az idegengyűlöletet és az elkeseredettséget fokozták. A moldvai városokban élő zsidóság hamarosan megismerkedhetett a lincselésekkel és a pogromokkal. Az ellenük elkövetett mérszálásokban a csöcselék mellett részt vettek a reguláris hadsereg katonái is, a transznisztriai atrocitások pedig már a román történelem új szakaszát jelzik. A zsidóság úgy jelelik meg mint a bolsevik hatalom támogatója, mint egy „ötödik hadoszlop” a keleti frontra induló román hadsereg hátában, a bolsevik Oroszország pedig a halálos ellenség, amely bármikor elragadhatja Besszarábiát. A másik nagy ösellenességnek a magyart tekintik, amely szintén bármikor követelheti Erdélyt. Ennek északi felét meg is kapta, a délre is számot tart. Az ördögküti és ippói sajnálatos események hosszú időre lehetetlenné tették az erdélyi románok és magyarok közötti megbékélést. Az 1944-ben sikeresen végrehajtott román kiugrást nemsokára a román közigazgatás Észak-Erdélybe történő bevonulása, majd a Maniu-gárdák garázdálkodása követte. Az ennek véget vető szovjet katonai közigazgatás csak a Petru Groza vezette, erős kommunista részvétellel felállított baloldali kormány megalakulása után szűnt meg. Románia visszakapta Észak-Erdélyt, még ha Besszarábiáról és Észak-Bukovináról le is kellett mondania. A következő három év is a szovjetek forgatókönyvének megfelelően alakult, 1947 decemberében lemondatták és külföldre toloncolták a királyt, rá egy évre a görög katolikus egyházat „egyesítették a testvéri ortodox egyházzal”, s ezáltal megszüntették az új rezsim legkeményebbnek ígérkező ellenfelét és egyben az erdélyi románság regionális tudatának alapkövét is. A régi elit fizikai megsemmisítésének kezdete is ekkorra datálható. A máramarosszigeti börtön celláiba zárták a vezető parasztpárti és liberális politikusokat, de ide kerültek a kényszeregyesülést tagadó görög katolikus papok

is a többi felekezet behódolást megtagadó papjaival és lelkészeivel együtt. A Moszkvából hazajött kommunista vezetőket azonban a hazaiak egy nekik kedvező momentumban eltávolították a vezetés éléről, Gheorghe Gheorghiu Dej Moszkvától való eltávolodása pedig már a román nemzeti kommunizmus fokozottabb térnyerését készítette elő. A fokozatos változás a hivatalos propaganda mellett végigkövethető a történelemtankönyvek tartalmának és hangnemének változásában is. Az ötvenes évek szlávpártisága, amely egészen odáig megy, hogy a román anyagi és szellemi kultúra mellett az állami létet is a szlávok „jótekonny hatásának” tudja be, a külpolitikai irányvonalat követve a hatvanas években megváltozik. Újból előtérbe kerül a latinitásra való hivatkozás, a szláv befolyás szerepe minimálisra csökken, és újra felfedezik a francia kultúra termékenyítő hatását is. A fokozatos külpolitikai irányváltás mellett a kommunista vezetés legitimitásának erősítését szolgálta a jól bevált nacionalizmus is. Az úgynevezett román függetlenségi politikával egy időben a kisebbségeknek korábban tett engedmények fokozatosan eltűntek (ennek a folyamatnak része a Bolyai egyetem megszüntetése). A közigazgatás központosításának fokozása vezet el a tartományi rendszer felszámolásához.

Nicolae Ceaușescu hatalomátvétele a korabeli szóhasználattal „a nemzet és a párt egységének” kiteljesedését jelentette. A Nyugat Romániával szembeni fenntartásainak erősödésével párhuzamosan megjelent az autochtonizmusnak egy szélsőséges formája, amely a román népet végeredményben a dákok utódainak tekintti, és kétezer éves román nemzetről beszél. Külpolitikai téren a kínai, észak-koreai barátság fémjelezte, ennek konkrét hatása pedig a *Conducător* (‘Vezér’) személyi kultuszának kiteljesedése lett. Bevonultatják a nemzet nagyjainak Panteonjába, ahol Burebista és Decebal dák királyok mellett Nagy István, Vitéz Mihály vajdák, Alexandru Ioan Cuza fejedelem soraiban jelölnek ki helyet számára. A diktátor különböző formában történt ikonográfiai megjelenítése mellett nagy erőfeszítések közepette folyt a nemzeti mítosz megerősítése a tömeg körében. Óriási szerepük volt ebben a nyolcvanas években egymás után gyártott történelmi filmeknek. Tematikájuk a nemzetfejlődés szempontjából nagynak tekintett történelmi eseményekre és hősökre vonatkozott, Decebal dák király rómaiakkal szembeni hőies ellenállása és öngyilkossága mellett Vitéz Mihály vajda mint a „három román ország” és egyben a román nemzet első egyesítője kapott helyet, de mellettük az igazságért és a nemzetért küzdő betyárok történetei is filmvászonra kerültek. A filmek hangvétele a hivatalos történetírással esett egybe. A román nemzet egyedülállóan kiemelkedő voltát, géniuszát, az ellenséges népek általi bekerítettség érzését tudatosították, a szomszédai által soha meg nem értett és soha kellőképpen nem tisztelt nép képét erősítették. Ekkor kerültek előtérbe mint a magyar elnyomás ellen küzdő erdélyi román parasztság vezérei Horea és Avram Iancu is.

Az ideológiai harc kibontakozásával párhuzamosan folyt a tartományok köz-

ti különbségek teljes eltörlését célzó erőltetett iparosítás, amelyhez erőteljes telepítési politika kapcsolódott. Ennek eredményeként a Kárpátokon kívüli részéről tízezreket telepítettek Erdély, a Bánság és Partium városaiiba. Az új lakosságnak nem sok kötődése volt a Kárpátokon inneni élethez, sőt általában a városi életformához. Tömegüknél fogva integrálásuk lehetetlen volt, többek között erre vezethető vissza e települések jelenlegi katasztrofális helyzete. A városok mesterséges felduzzasztását a nyolcvanas évek végétől egy nagy településrendezési terv végrehajtása követte volna, amely idő hiányában szerencsére már elmaradt. Az 1989. évi forradalmi események a körülmények gyors és gyökeres változását hozták magukkal. A felszín alatt azonban a régi struktúrákból több is megmaradt, a korábbi és jól bevált politikai módszerek nem egyikét tovább gyakorolják. Nem hiába nevezi a zsurnalisztika eredetinek (*democrația noastră originală*) a román demokráciát. Ceaușescu nagy „nemzetformáló”, uniformizáló munkájának a gyümölcse napjainkra kezd beérni. Az irányításhoz szokott, a nemzeti lét mindenhatóságának mítoszát magáénak valló tömegek manipulálásának legegyszerűbb módja a szélsőséges nacionalista jelszavak hangoztatása lett. A magyarság érdekképviselői szervezetének, az RMDSZ-nek a megalakulása sokkolóan hatott a román közvélemény nagy részére. A másságot elfogadni nehezen tudó politikai vezetők, de a tömegek sem tudták, hogyan viszonyuljanak a számukra teljesen új és egyben aggodalmat keltő jelenséggel. A kezdeti határozatlanságot hamarosan a román szélsőséges-nacionalista pártok megjelenése követte. A Román Nemzeti Egység Pártját (*Partidul Unității Naționale Române*) az erdélyi románság „lelkialapotpártjának” is szoktak nevezni, hiszen a második bécsi döntéshez hasonló eseménytől és a „magyar megszállástól” tartó erdélyi román tömegek a fő támogatói. A Nagy Románia Pártja (*Partidul România Mare*) támogatóinak túlnyomó része a Kárpátokon túli románságból került ki, azonban napjainkra már az előbbi szavazótáborát is megszerezte. Az első, majd a második választásokat is megnyerő Nemzeti Megmentési Front (*Frontul Salvării Naționale*) mindenekelőtt szintén a Kárpátokon túl élő tömegek támogatását élvezte. A ma kormányon levő párt később a Társadalmi Demokrácia Pártja, majd a Szociáldemokrata Párt nevet vette fel. Az újjraalakult történelmi pártok, a nemzeti-liberális és a nemzeti-parasztpártiak kezdeti gyors emelkedését volt hivatott megtörni (sikerrel) az első bukaresti bányászjárás. A halogatott privatizáció, ami a társadalom számára szükséges modernizációs folyamatok késleltetését is jelentette, a kialakult létbizonytalanság mind olyan tényezők, amelyek a sovinizmust, az idegengyűlöletet hozzák be a politikai diskurzusba. Az 1989-es események után ismét törvényesen működő görög katolikus egyház már nem az erdélyi román tömegek egyháza, hiszen az 1948-as kényszeregyesítéskor ortodox hitre tért szülők, nagyszülők többségének gyerekei, unokái a szabad vallásgyakorlat beköszöntével nem siettek vissza régi egyházuk kebelére, hanem megmaradtak ortodoxnak. Az unitusok lélekszáma napjainkra sem éri el a 300 000-et (1948-ban 1 300 000 körül voltak). A vissza-

tértek többsége titokban a kommunista rezsim ideje alatt is gyakorolta vallását, a mai hívek jó részét a régi görög katolikus klérus és értelmiségiek leszármazottai teszik ki.

Mintha a nacionalista-kommunista nevelési rendszer mára érlelte volna ki gyümölcsseit a román nemzet számára. A sorozatos kudarcok szülte elkeseredés, a polgári felelősségtudatot nélkülöző tömegek így könnyen válnak az évtizedeken keresztül hangoztatott és már megszokott nemzeti jelszavakkal fellépő politikai vonal támogatóivá. Ténnyé vált, hogy a felzárkózás és modernizáció folyamata igen sokat veszített egy évtized alatt. A Zbigniew Brzezinski által Románia számára is felállított, a politikai-gazdasági rendszerváltás időtartamát két évtizedre becsülő elmélet lassan beigazolódni látszik.

Irodalom

- Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kolozsvár, 1999.
- Borsi-Kálmán Béla: *A békétlenség stádiumai*. Budapest, 1999.
- Borsi-Kálmán Béla: *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez*. Bp. 1993. Akadémiai K.
- Crăciun, Maria-Ghitta, Ovidiu (ed.): *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Cluj, 1995.
- Du Nay, André: *A román nyelv és nép kialakulása*. Sepsiszentgyörgy, 1999.
- Iordachi, Constantin: „A románok Kaliforniája”: a román határ kiterjesztése Észak-Dobrudzában 1878–1913. *Replika*, 2000/41–42.
- Iorga, Nicolae: *Bizanț după Bizanț*. București, 1972
- Jelavich, Barbara: *A Balkán története I–II*. Bp. 1996.
- Livezeanu, Irina: *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation-building and Ethnic Struggle, 1918–1930*. Cornell University Press, New York – Boston, 1995.
- Lovinescu, Eugen: *Istoria civilizației române moderne*. București, 1972.
- Miskolczy Ambrus: A román romantika és folklórszemlélete (Elemzések és megközelítések). *Aetas*, 1994/2.
- Mitu, Sorin: *Geneza identității naționale la românii ardeleni*. Humanitas, București, 1997
- Mitu, Sorin: *National Identity of Romanians in Transylvania*. Budapest, 2001.
- Mitu, Sorin: Az erdélyi románok nemzeti és felekezeti identitása a modern kor kezdetén. *Replika*, 2000/november.
- Murgescu, Bogdan: „Phanariots” and „Pământenii”. Religion and Ethnicity in Shaping Identities in the Romanian Principalities and the Ottoman Empire. In: Crăciun, Maria-Ghitta, Ovidiu (ed.): *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Cluj, 1995.
- Ornea, Zigu: *Junimea și junimismul*. București, 1975.
- Ornea, Zigu.: *Poporanismul*. București, 1972.
- Ornea, Zigu: *Sămănătorismul*. București, 1970.

- Ornea, Zigu: *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*. București, 1995.
- Pászka Imre (vál.): *Román eszmetörténet 1866–1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban*. Aetas – Századvég, 1994.
- Raffay Ernő: *A vajdaságoktól a birodalomig. Az újkori Románia története*. Szeged, 1989.
- A román irodalom kistükré I.* Irodalmi Kiadó, Bukarest, 1961.
- Rotschild, Joseph: *Románia története a két világháború között*. Szeged, 1992.
- Stahl, Henri H.: *A régi román falu és öröksége*. Bp. 1992.
- I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom 1790–1848*. Bp. 1959.
- I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*. Bp. 1946.
- Trócsányi Zsolt–Miskolczy Ambrus: *A Fanariótáktól a Hohenzollernekig. Társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben (1711–1866)*. Bp. 1992.
- Verdery, Katherine: *National Ideology Under Socialism (Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania)*. Berkeley–Los Angeles–Oxford, 1991.
- Volovici, Leon: *National Ideology & Antisemitism. The Case of Romanian Intellectuals in the 1930's*. Oxford, 1991.
- Zeletin, Ștefan: *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*. București, 1925.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A szlovén nemzettudat elemeinek változásai

A szlovén történészek hol szláv, hol szlovén államként nevezik meg a 7. és 10. század között fennállott, az idők során változó területű és változó jogállású Karantániát, az Alpok alján megtelepült szláv törzsek szövetségének politikai egységét. Ettől függetlenül azonban tisztában vannak azzal, hogy a szlovénsságtudat első írott megnyilvánulását csak Primož Trubarnak (1508–1586), a szlovén reformáció kiemelkedő alakjának műveiben találhatjuk meg. Trubar idejében a szlovénok többsége már az osztrák tartományok (Karintia, Krajna, Stájerország, Isztria, a goriškói/görzi grófság), kisebb részük Velence, illetve (Vas és Zala megye területén) a Magyar Királyság alattvalója volt, önálló szlovén állam pedig 1991-ig nem létezett. Trubar megfogalmazásai számos olyan jelenségről tanúskodnak, amelyek nyomait még ma is megtaláljuk, illetve amelyek több kérdést is felvetnek. Trubar ugyanis többféleképpen szólítja meg olvasóit. Az 1551-ben kiadott *Katekizmus* előszavában az összes szlovént szólítja meg. A *szlovén* szóval kapcsolatban a történettudomány rámutatott, hogy az Trubarnál azt a népet jelentette, amelyet tartományi megoszlásától függetlenül a szlovén nyelv kötött össze. Ezt mutatja például az Újszövetség 1557-es kiadásának előszava, ahol megkülönbözteti a szlovénokat és a horvátokat. Sőt, a későbbiek miatt ki kell emelni, hogy hangsúlyozta a két nyelv különbözőségét, s hogy ő horvátul nem tud se olvasni, se írni.¹ Ugyanezt a szót azonban általában a szlávok megjelölésére is használták, és ez a terminológiai bizonytalanság egészen a 19. század elejéig megmaradt.² Az említett Újtestamentum 1557-es kiadásának előszavában azokhoz szól, akik Krajnában, Alsó-Stájerországban, Karintiában, a Karsztvidéken, Isztriában élnek. Itt tehát a megszólítás alapja a tartományi hovatartozás, amely a középkori ember számára fontosabb volt az etnikai hovatartozásnál, hiszen jogi, politikai, katonai, majd a reformáció idejétől vallási tekintetben életét a tartományi keret határozta meg.³ A tartományi tudat, mint majd látni fogjuk, még sokáig, bizonyos értelemben még a 20. század végén is élénken élt a szlovénok körében. Ugyanebben az előszóban Trubar azt mondja, hogy azt a horvát nyelvet, amelyet Carigradban be-

¹ Mirko Rupel (összeáll.): *Protestantski pisci XVI. stoletja*. Ljubljana, Tiskovna zadruga, 1934, 17.

² P[eter] Š[tih]: Slovinci. Ime. In: *Enciklopedija Slovenije*, 11., Ljubljana, Mladinska knjiga, 1997, 165–166.

³ Peter Štih–Vasko Simoniti: *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Ljubljana–Celovec, Korotan–Mohorjeva družba, 1996, 79.

szélnek, „mi krajnaiak és szlovénok csak nehezen értjük”. Ez a kifejezés két szempontból is fontos. Először is azért, mert azt mutatja, hogy Krajna lakóit (akiknek többsége szlovén volt) a tartományra utaló jelzővel illette (hiszen úgyszólván magától értetődő, hogy szlovénok). Másodszor azért, mert jelzi, hogy a többi tartományban élők esetében ez nem lett volna célravezető, hiszen ott éppenséggel más etnikumok voltak többségben. Ezért azoknál az etnikumra utaló „szlovén” kifejezést használta. Német szövegben (például a kötetek kétnyelvű címlapján stb.) viszont a németek által a szlovénokra alkalmazott *windisch* szót használja. Ugyanakkor az is igaz, hogy a fenti megfontolástól függetlenül, Krajna tartomány lakóira, a protestantizmus idejétől egészen a 19. század első feléig, a *krajnai*, a *szlovén* és a *windisch* megjelölést egyaránt használták.⁴ A szlovénlakta területek jelentős részére kiterjedő reformációt – amely megteremtette a szlovén irodalmi nyelvet, ennek magvát pedig a (nem ljubljana reformátorok nyelve által is befolyásolt, dolenjškói színezetű) középponti helyzetű ljubljana nyelvjárás adta – az ellenreformáció az 1620-as években (az egykor Magyarországhoz tartozó terület kivételével) szinte teljesen kiirtotta, a protestáns könyveket elégették, a lakosságot rekatolizálták. Ennek ellenére a reformáció eredményei a 18. század végétől ismét jelentős hatást gyakoroltak a kulturális és politikai élet fejlődésére, s a többségében katolikus vallású szlovénok a reformáció napját, október 31-ét, az önálló Szlovéniában állami ünnepként tartják számon.

A nyelvi-etnikai és tartományi tudat mellett még két tényező befolyásolta a szlovénok identitását. Egyfelől az, hogy a 15. századtól 1918-ig az osztrák császár alattvalóiként éltek, így erős volt bennük a dinasztiahoz tartozás tudata, amelyet csak erősített, hogy a tartományokban gyakran a császár töltötte be a tartományi fejedelem posztját. Másfelől ugyancsak identitásmeghatározó volt a földrajzi tényező. Az ilyen identitással rendelkezők közül a leginkább ismertek a tenger mellékiek (*primorci*), a stájerországiak (*štajerci*), az egykori Magyarország területén élő murántúliak (*prekmurci*), illetve azok, akiket aszerint jelölnek, hogy a volt Krajna tartomány melyik részén élnek. A tartomány középpontjától északnyugatra élők a „felvidékiek” (*gorenjci*), a középponttól délkeletre élők az „alvégiek” (*dolenjci*). Érdekes, hogy a tartomány jelentős részét (a mai Délnyugat-Szlovéniát) magába foglaló középső Krajna (Inner Krain, Notranjska) nem tölt(ött) be ilyen markáns identitásképző szerepet. A tartományi-földrajzi identitástudatot még legalább két tényező erősíti. Először is az, hogy a nyelvtudomány által megkülönböztetett hét fő szlovén nyelvjárás határa többé-kevésbé egybeesik ezekkel. Másodszor az, hogy a szlovénoknak jól bejártott, még a 20. század vé-

⁴ Janez Rotar: Viri Trubarjevega poimenovanja dežel in ljudstev in njegova dediščina. *Zgodovinski časopis*, 1988/3., 352.

⁵ Anton Trstenjak: *Misli o slovenskem človeku*. Ljubljana, Založba Mihelač, 1992.

gén is erősen élő sztereotípiái vannak a különböző tartományokban, alrégiókban élőkre.⁵

A Trubar óta folyamatosan nyomon követhető *szlovén*, valamint az említett többi megjelölés persze egy nyelvi-etnikai csoportra vonatkozik és nem a modern értelemben vett nemzetre. Ezekből az elemekből a 18/19. század fordulójától fokozatosan, mintegy száz év alatt fejlődött ki a modern szlovén nemzettudat. Persze nem egyszerűen annak következményeként, hogy a nemzeti elit „kitalálta” a szlovén nemzetet (ahogyan azt például Eric Hobsbawm, Benedict Anderson és mások a nemzetre vonatkozóan általánosságban állítják), és nem is arról van szó, amit az ún. primordialisták hangoztatnak, hogy a nemzet kialakulása olyan történelmi folyamat, amely pusztán az emberek mindig is meglévő ősi rokonsági érzésén alapul, és a nacionalista értelmiség nem tesz mást, mint hogy a megfelelő időben kifejezi a nyelvi vagy népi közösség meglévő akaratát, amely addig különböző okokból nem nyert kifejezést. A rokonsági érzés, a közös hagyományok és a közös nyelv, illetve a nemzeti ügy érdekében aktív szerepet vállaló értelmiség persze mind a nemzetté válás fontos eleme, ám a modern nemzet kialakulása „bonyolult szociális, gazdasági, politikai és kulturális folyamat, amely csak az állami egységesítés és a társadalmi differenciálódás viszonylag magas fokán, a rendi társadalom előrehaladott szétesésének, a társadalom polgárosodásának és laicizálódásának idején nyerhette el valódi lendületét, és később is erősen függött a társadalmi változások dinamikájától, a lakosság kulturális szintjének, írástudásának és politizálódásának növekedésétől.”⁶

A 18. század második felében, különösen II. József halála után érezhetővé váltak a feszültségek, a bécsi udvar törekvéseit több társadalmi csoport is veszélyesnek érezte. A parasztok attól féltek, hogy elveszítik már kiharcolt jogait, a városi polgárság egyik része a jozefinista reformok híve volt, másik része a hagyományos városi önkormányzatot féltette az ezt korlátozni kívánó reformoktól, a nemesség pedig a tartományi autonómiának és a maga privilégiumainak újbóli érvényesítését követelte. Mindezt persze a franciaországi események is befolyásolták.⁷ Ez volt a társadalmi háttere annak, hogy a 18. század második felében a szlovén kultúra mecénása, Žiga Zois báró köré gyűlő értelmiségiek között (Anton Linhart, Jernej Kopitar, Valentin Vodnik) megnőtt az érdeklődés a szlovén történelem, a szlovén nyelv, a szlovén emberek iránt, s fellendült a nyelvi-kulturális nemzeti mozgalom, amelynek kezdetét a kicsit korábban alkotó Marko Pohlin 1768-ban megjelent németül írott *‘Krajnai nyelvtan’*-a jelenti. Amíg az ellenreformáció avagy katolikus megújulás idején az irodalmi nyelvben a felső-krajnai

⁶ Peter Vodopivec: Slovinci v 19. stoletju: mit in stvarnost. In: Stane Granda – Barbara Šatej (ur.): *Temeljne prelomnice preteklih tisočletij*, Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001, 71–82.

⁷ Peter Vodopivec: Država, dežele in Slovenci v obdobju absolutizma. In: *Od sanj do resničnosti. Razvoj slovenske državnosti*, Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 2001, 21.

nyelvjárás hatása erősödött, Pohlin ennek a ljubljanaikhoz legközelebb eső változatát használta, s a következő periódusban ez jutott érvényre. Ugyancsak jelentős volt Pohlin nyelvújító munkássága.

Tomaž Anton Linhart (1756–1795) egy 1786-ban írt levelében, majd németül írt könyvében⁸ a modern történetírásban először szemlélte egységként a szlovénok lakta területeket. A nyelvtudomány terén Jernej Kopitar (1780–1844), ugyancsak németül megjelent nyelvtanában⁹ tette meg ugyanezt a lépést. Valentin Vodnik (1758–1819) gimnáziumi tanár és költő tevékenységéből három elemet kell kiemelni. Szlovénul írt verseiben először kap hangot a szlovén öntudat. 1797 és 1800 között ő jelentette meg az első szlovén nyelvű lapot. A Napóleon által létrehozott Illír Tartományok idején (1809–1813) elérte, hogy a szlovénok lakta területeken a szlovén legyen a tartomány, s ezzel együtt az oktatás nyelve. Ezek az elemek, mint láttuk, a reformáció idején csírájukban már megjelentek. A 19. század elején formálódó szlovén identitástudat megértéséhez még két elemet kell megemlíteni. 1689-ben jelent meg J. V. Valvasor német nyelvű könyve, amelyben Krajna tartományt dicsőítette. A 18. század második felében a szlovén irodalomban megjelent a császárkultusz. Linhart és Vodnik műveiben érzékelhető, hogy alakulóban van egy olyan identitás, amelynek elemei a császár köré fonódó elképzelések, a krajnai tartományi patriotizmus és a szlovén nacionalizmus.¹⁰ Az említett százéves fejlődés során ez utóbbi, kezdetben még igen gyenge elem lassan magába olvasztotta az előző kettőt.

A 19. század első felében számos fontos változás történt. A 18. század második felétől meginduló agrárforradalom következtében jelentősen megnőtt a mezőgazdaság termelékenysége, az 1830-as években pedig felerősödött az iparosodás. A lakosság létszáma 1816 és 1846 között 25%-kal nőtt, és értelemszerűen megnövekedett a nem mezőgazdasági tevékenységből élők aránya. A városi lakosság aránya 43%-kal, a központi helyzetű Ljubljanaé 73%-kal nőtt, a népesség egésze az 1816-os 838 ezerrel 1 077 000-re gyarapodott.¹¹ Amíg 1810-ben az iskoláskorú gyerekek közül csak minden hetedik járt iskolába, 1847-ben már minden harmadik, de Stájerországban voltak olyan helyek, ahol száz százaléuk. Az alapfokú oktatás nyelve a városokban a német és (a nyugati vidéken) az olasz, máshol vidéken: Krajnában, Görzben és Trieszt környékén (ahol a lakosság döntő többsége szlovén volt) a szlovén, Stájerország és mindenekelőtt Karintia szlovénlakta területein azonban alapvetően a német volt. Ez persze megnövelte az iskolakönyvek iránti igényt, amelyeket kezdetben tartományonként eltérő nyelvi

⁸ *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs I–II.*, Laibach, 1788–1791.

⁹ *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*, Laibach, 1808

¹⁰ Igor Grdina: *Od rodoljuba z dežele do meščana*. Ljubljana, Apes, 1999, 20–21.

¹¹ Janez Cvirn: *Slovenci. Od sredine 18. št. do 1859*. In: *Enciklopedija Slovenije*, 11., Ljubljana, Mladinska knjiga, 1997, 202.

és helyesírási norma alapján írtak. Az ekörül 1831–33-ban kialakult vita összefüggésben állt az irodalmi nyelvben beállt változással, azzal, hogy melyik irányzat válhat dominánssá.

E szerteágazó vita egyik fontos eleme volt a két jelentős költő, France Prešeren és Stanko Vraz közötti nézeteltérés. A szabadgondolkodó, németellenes, szlovén népdalokat is gyűjtő, Prešeren hatása alatt is álló Stanko Vraz, kelet-stájerországi (a horváthoz közel álló) nyelvjárását megtartva szeretett volna szlovén költő lenni. Az ugyancsak szabadgondolkodó, s a népdalok iránt is érdeklődő Prešeren azonban a krajnai nyelvjárás irodalmi normává emelése mellett állt ki. Kettejük vitája összefüggésben állt a szlovén nemzeti kérdéssel is. Vraz kapcsolatban állt Ljudevit Gajjal, az illírizmus horvát képviselőjével. Gaj azt szeretete volna, hogy a délszlávok nyelvi-irodalmi tekintetben, amennyire csak lehetséges, váljanak egységessé, s ennek érdekében elvetette a horvát irodalmi nyelvként addig használt, a szlovénhoz közel álló nyelvjárást, s a szerbhez közelebb álló horvát nyelvjárást tette irodalmi normává, amit akkor illír nyelvnek neveztek. Vraz, aki azt remélte, hogy az illír nyelvű irodalmi műveknek szélesebb olvasóközönsége lehet, mint a kevesek által használt szlovénnak, az illírizmust úgy értelmezte, hogy a szlovénok a felsőbb iskolákban az illír nyelvet használhatnák, míg az alsó szinteken megmaradna a szlovén. Prešeren azonban az önálló szlovén irodalmi nyelv megőrzése mellett állt ki. Az a levél, amelyet Prešeren 1838. július 19-én írt Vraznak, olyan vitára utal, amely a szlovénok és a délszláv egységet tőlük eltérően értelmezők között egészen 1991-ig fennmaradt. Prešeren ebben kifogásolja, hogy Ljudevit Gaj csak akkor lett volna hajlandó kinyomtatni egy szlovén anyagot, ha abban a szlovén népdalok (nyelvileg) illír és nem krajnai tendenciájúak lettek volna. Úgy vélte, Gaj azt szeretné elérni, hogy a szlovén és az illír-szerb egy nyelvvé váljon, vagy még inkább, hogy a szlovén mint irodalmi nyelv megszűnjék, és ezentúl csak szerbül írjanak. „Én ezen elképzelés kivihetetlenségéről szubjektíve meg vagyok győződve, eddig azonban semmilyen módon nem harcoltam ellene, s nem is ismerek Krajnában senkit, aki ez ellen a terv ellen fellépett volna.” Végül nemtetszését fejezte ki amiatt, hogy Gaj a „krajnai szeperatisták” kifejezést használta (sokszor mondják ezt majd még a különállóságukat megőrizni kívánó szlovénokra a következő százötven évben).¹²

A szlovén nyelv akkori társadalmi presztízsét jól mutatja, hogy Prešeren, a legnagyobb szlovén költő, leveleit, még a Vraznak szólókat is, németül írta. A nemesek, a nagypolgárok, a hivatalnokok és az értelmiségiek otthon is a hivatalok, a magasabb iskola és a kultúra nyelvén, tehát németül beszéltek, ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a városi lakosság egésze német is lett volna. Prešeren, akinek a szlovén nemzettudat kialakulásában igen fontos szerepe volt, bizonyos értelemben éppenséggel ellentéte az aktív nemzeti elitről festett képnek, hiszen –

¹² France Prešeren: *Pesnitve in Pisma*, Ljubljana, Mladinska knjiga, 1979, 251.

amint a fenti idézetből is kitűnik – bizonyos passzivitással szemlélte az egész folyamatot. Ez nem csupán abból derül ki, hogy aktívan nem lépett fel az illírizmussal szemben, hanem abból is, hogy úgy vélte, a fiatal szlovén irodalmi nyelvnek még meg kell várnia, milyenek lesznek a külföldi tapasztalatok. Megítélése szerint a nemzeti öntudat különböző forrásokból spontán módon fejlődik majd, ha hagyják, s a végén derül ki, mi tartozik bele és mi nem.¹³

Az aktivitás jellemezte viszont azokat az 1848-as értelmiségieket, akiknek különböző csoportjai és néhány kiemelkedő személyiség – közülük a legaktívabb Matija Majar volt – többféle formában fogalmazta meg a szlovén nemzeti programot, amelyet azóta az Egyesült Szlovénia programjaként ismerünk. A lényegét illetően a grazi szlovénok a császártól követelték „a történelmileg kialakult tartományi felosztás megszüntetését, szlovén területünknek a nyelvi határ mentén (kialakítandó), egyetlen tartományba egyesítését s ezzel valamennyiünk egy népbe [*narod*] történő koncentrációját.”¹⁴ A követelések között volt, hogy a szlovén nyelv ezen a területen (a hivatalokban és az iskolákban) élvezzen ugyanolyan jogokat, mint a német a németlakta tartományokban. Attól való félelmükben, hogy a kis létszámú szlovénok elvesznének a német tengerben, elutasították annak lehetőségét, hogy belépjenek a Német Szövetségbe. Majar azt is felsorolta, hogy melyik tartományban mennyi szlovén él, tehát úgyszólván leltárt készített azokról, akiket egy politikai egységbe kell tömöríteni, s azt is felvetette, hogy szövetségre kell lépni a horvátokkal. Elképzeléseiket egyrészt a kulturális nacionalizmus¹⁵ fogalmával írhatjuk le, hiszen ezen egység kialakításakor az etnikai-nyelvi határok maximális figyelembevételét szorgalmazták, másrészt a politikai nacionalizmus¹⁶ enyhébb változataként, hiszen – minden jel szerint kicsinységük és gyengeségük tudatában – nem önálló nemzeti államot kívántak létrehozni, hanem azt szerették volna elérni, hogy a szlovénok egy nagyobb állami keretben kapjanak saját egységet, amelyben megőrizhetik egyediségüket. Az Egyesült Szlovénia programjával alapvetően a konzervatívok is egyetértettek, a demokratikus követeléseket és a követendő taktikát illetően azonban már volt nézeteltérés. A 19. század egyik legjelentősebb konzervatív szlovén politikusa, Janez Bleiweis mint a krajnai tartományi gyűlés küldöttségének vezetője lényegében a fentiekhez hasonló kívánságjegyzéket adott át a császárnak. A másik jelentős konzervatív szlovén képviselő, Anton Slomšek, a Majar-féle radikalizmustól határolta el magát,

¹³ Matjaž Kmecl: Regionalizem in slovenska literatura z vidika slovenske narodne identitete. In: Dušan Nečak (ur.): *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*, Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997, 110–111.

¹⁴ Stane Granda: *Graška Slovenija v letu 1848/1849, Zgodovinski časopis*, 1974/1–2., 53.

¹⁵ A. Gergely András: *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1997, 45.

¹⁶ Eric Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve*, Budapest, Maecenas, 1997, 123.; Anthony D. Smith: *A nacionalizmus*. In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995, 9.

kijelentette, hogy „mi osztrák szlovénok kívánunk maradni, és nem kívánunk sem a frankfurti Németországhoz, sem Horvátországhoz tartozni”. Ugyanakkor azt is hozzátette, hogy a saját követeléseiket megfelelőbb időben kívánják átadni.¹⁷ Az az 1848-ban megfogalmazódott gondolat, hogy a szlovénok egy nagyobb állami kereten belül szeretnék megvalósítani saját, önálló adminisztratív egységüket, folyamatos fejlődésen keresztül, s a fogalmak egyre pontosabb kifejtésével (autonómia, föderatív egység, föderatív köztársaság, aszimmetrikus föderáció, konföderáció) mind a mai napig alapvető eleme maradt a szlovén nemzettudatnak.

E követelések mögött ekkor még nem álltak tömegek, az ekkor megjelenő gondolatok azonban mégiscsak a következő időszak nemzeti megfontolásainak középpontját jelentik. Az Egyesült Szlovénia programja 1918-ig (sőt 1945-ig) a szlovén politikai elit, s az értelmiség legfőbb követelése maradt. 1868 és 1871 között tizenhét nagygyűlést rendeztek, amelyek központi témája az Egyesült Szlovénia megvalósítása és a szlovén nyelv érvényesítése volt. Általában 8–10 ezer ember gyűlt össze, így ezek a gondolatok nagy tömegekre hatottak. Az 1860-as években a szlovén hivatalos nyelvvé vált azok számára, akik csak szlovénül tudtak, majd 1882-ben ezt a törvényt a Taaffe-kormány kiterjesztette mindazokra, akik Krajnában, illetőleg Alsó-Stájerország és Karintia vegyesen lakott területein a szlovént akarták használni.¹⁸

A következő évtizedekben a szlovén nemzettudat folyamatos erősödésének vagyunk tanúi. Ugyanakkor ezt a folyamatot erőteljes bizonytalankodás is kísérte. Az 1880-as évekig nem vált egyértelművé, hogy Ljubljana vagy Celovec (Klagenfurt) lesz-e a kulturális központ. A nemzeti gondolat egyik fontos képviselője, Fran Levstik tette le határozottan a garast Ljubljana mellett. Ugyancsak ő szorgalmazta, hogy fel kell végre hagyni a tartományi megjelöléssel, és a *szlovén* megnevezésnek kell általánossá válnia. Levstik, aki nagy tisztelője volt Prešerennek, nem akart a külföldi tapasztalatokra várni, hanem az irodalmi nyelv kérdését helyezte a középpontba. Úgy vélte, hogy a széleken lévő területeket túlságosan erős idegen hatás érte: „Csak mi, krajnaiak maradtunk tiszta szlovénok, a karintiaiak és a stájerországiak nem.” Ezért a szlovén irodalmi nyelv mintájának a Felső-Krajna és Középső-Krajna határán beszélt nyelvjárást tekintette, bár kissé zavarta, hogy így nem folytatható a felső-krajnaiaknak az irodalmi nyelv megteremtésében betöltött hagyománya. Ez a probléma bizonyos értelemben még az 1930-as években is felmerült, amikor egyes írók azon elmélkedtek, hogy hol található meg az igazi szlovénság, s volt, aki az eddigiektől eltérően a Tolmin környékén élőket

¹⁷ Braun Róbert: A szlovén nemzet eszmei fejlődése 1848-tól Bleiweis haláláig. *Huszadik század*, 1917, 289.; Fran Zwitter: *O slovenskem narodnem vprašanju*. Ljubljana, Slovenska matica, 1990.

¹⁸ Valentin Inzko: *Zgodovina Slovencev do leta 1918*. Mohorjeva založba, Klagenfurt/Celovec, 1991. 137.

¹⁹ Matjaž Kmecl: *i. m.* 112–116.

tartotta az igaziaknak. A regionális elkötelezettség még több írónál nyomon követhető, akik úgy vélik, az ő régiójukat lehet a leginkább szlovénnek tekinteni.¹⁹ Mindezt a mindennapokban a nyitottság és a bezárkózás különös keveréke kísérte, bár a legtöbb szerző az utóbbi törekvést tekinti hangsúlyosabbnak. Bizonyos mértékig a nyitottság hiányát jelzi a zsidókkal szembeni viszony is. A zsidókérdés először 1849-ben került előtérbe. Ekkor az egyik képviselő azt javasolta, hogy ne adják meg nekik az ingatlanszerzés jogát, mert szerinte a zsidó vallás alapelve a nem zsidó vallásuk elnyomása. Ugyanakkor kiállt vallásuk egyenjogúsítása mellett. A Slovenec című lap bécsi tudósítója úgy vélte, hogy a szlovénok évszázadokig elvoltak a zsidók nélkül, s ez inkább csak hasznukra vált. Ha megengedik a zsidók letelepedését, vélte, a zsidók ugyanúgy megrontják a szlovén parasztokat, ahogy ezt Csehországban és Galíciában is tették, ahol a németesítés legfőbb bázisát jelentik. Az 1867-es törvény elismerte a zsidók egyenjogúságát, de a probléma ezzel nem szűnt meg. Az antiszemitizmushoz a zsidóság valódi és vélt politikai, kulturális és gazdasági hatása szolgáltatott alapot. A zsidó és nem zsidó kereskedők közötti konkurenciaharc éppúgy ide tartozik, mint a zsidó üzsorásokkal szemben a parasztokban kialakított és a katolikus sajtó egy része által is szított ellenszenv. 1886-ban egy szerzőnél már a faji alapú antiszemitizmus is megjelent. Az antiszemitizmus bizonyos jelei megtalálhatók az egyik legnagyobb szlovén írónál, Ivan Cankarnál is, és az nem szűnt meg a Monarchia felbomlása után sem. Az egyik szlovén lap 1919-ben úgy látta, hogy a zsidó tőke jugoszláv vagy horvát álarcban egyre jobban betör Szlovéniába, és azt állította, hogy a szlovénoknak harcolniuk kell a zsidó invázió ellen. Szerinte a zsidóknak nincs ott semmi keresnivalójuk, menjenek haza Palesztinába. Bár az antiszemitizmus a két világháború közötti Jugoszláviában is jelen volt, intenzitása, részben a zsidó tőke viszonylagos jelentéktelensége miatt, lecsökkent.²⁰

Az 1848 és 1918 közötti időszak meghatározó érzése a német asszimilációtól való félelem volt. A szlovén többségű Krajnát az osztrák hatóságok a hatvanas években szlovén tartománnyá nyilvánították, s itt a szlovén nyelv elnyerte ennek megfelelő helyét a közéletben. A többi tartományban azonban, ahol a szlovénok kisebbségben voltak, fenyegető volt az elnémetesedés. Ellene nagyjából politikai és kulturális eszközökkel harcoltak, bár időnként összecsapásokra is sor került. Az is igaz viszont, hogy mindenekelőtt a városi lakosság egy része hajlandó volt a mobilitást biztosító asszimilálódás útjára lépni. Ezeket az öntudatos szlovénok *németeskedőnek* (*nemškutar*) nevezték. A tanítási nyelv ügyében az 1848-tól 1918-ig tartó időszakban változó sikerrel végig folyt a harc a németek és a szlovénok között. Szlovén nyelvű egyetem létrehozását az udvar következetesen elutasította.

A németek ellen a szláv gondolat segítségével is harcoltak. Igen különös az

²⁰ Vlado Valenčič: *Židje v preteklosti Ljubljane*. Ljubljana, Park, 1992, 50–51., 75–90.

a viszony, melyet ezzel összefüggésben kialakítottak. A németekkel szemben az oroszokkal való együttműködést szorgalmazó, pánszláv jellegű megfontolás az 1860-as évek végén sajátos, máig ismert formulában fogalmazódott meg. Eszerint „inkább leszünk oroszok, mint poroszok”, ami furcsa ellentmondásokra mutat rá. Először is arra, hogy az egyik asszimilációt elutasítva, egyesek hajlandók lettek volna egy másikat elfogadni. Másrészt arra, hogy a nyelvi/etnikai rokonság fontosabbnak tűnt más megfontolásoknál. Harmadrészt arra, hogy ebben az időben még a szlovénok körében is volt bizonyos illúzió az oroszokkal kapcsolatban.

Ez a magatartás még furább ellentmondásossággal jelenik meg a délszlávokhoz fűződő kapcsolatokban. Meghatározó jelentősége volt annak, hogy France Prešeren elutasította, hogy az éppen formálódó szlovén nemzet mondjon le nyelvi önállóságáról, legyen része a horvátok által szorgalmazott illír egységnek. A szlovénokat időnként alpesi horvátoknak tekintő horvátok asszimilációs törekvésétől való félelem időről időre felbukkant a szlovénok körében. Ugyanakkor az összefogás igényének a következő évtizedekben két fő változata alakult ki. Az egyik a Monarchia dualista berendezkedését trialista formává kívánta alakítani. Az ausztrioszlávizmus egyik irányzatának tekinthető trialista elképzelések szerint a harmadik egységet a Monarchián belüli horvátok, szlovénok (és szerbek) alkották volna. Ez a felfogás mindenekelőtt az 1890-es években saját politikai pártot alakító szlovén katolikusok körében volt elfogadott. A másik változat, amely a Monarchián kívül élő szerbekkel való összefogás igényét is megfogalmazta, az ugyancsak a kilencvenes években megszerveződő szlovén liberálisok körében volt népszerű. Sőt, a 20. század első két évtizedében a radikális liberálisok között olyanok is voltak – igaz, nem túl sokan –, akik a széles délszláv egység érdekében hajlandók lettek volna lemondani az önálló szlovén irodalmi nyelvről. Ők lényegében Stanko Vraz elképzeléséhez nyúltak vissza: hosszabb fejlődés során, erőszak nélkül kialakult volna egy közös irodalmi csúcshely. A huszadik században azonban alapvetően a jeles szlovén író, Ivan Cankar által 1913-ban megfogalmazott gondolatok váltak irányadóvá. Ő fontosnak tartotta a délszláv politikai egység kialakítását, ám erőteljesen hangsúlyozta a szlovénok kulturális különállását, s erről a politikai egység érdekében sem volt hajlandó lemondani.²¹

1917-ben még mind a politikusok, mind a lakosság jelentős része a trializmus elvei alapján állt. 1917. május 30-án a Monarchia szlovén, horvát és szerb képviselői, azaz a Jugoszláv Klub követelte az udvartól kérésük teljesítését. A Klub kijelentette, hogy minden olyan kormánynak ellenzéke lesz, amely ezt a nyilatkozatot nem fogadja el minimális programnak. A kérés támogatására a

²¹ Ivan Cankar: Slovinci in jugoslovani. In: Ivan Cankar: *Zbrano delo*, 25. kötet, Ljubljana, Državna založba, 1977, 234–235.

szlovénlakta területeken mindenfelé aláírásokat gyűjtöttek, s ez az úgynevezett deklarációs mozgalom egészen 1918 májusáig tartott. Ekkor a kormány ellenintézkedéseket tett, a szlovén pártok pedig közösen kijelentették, hogy mindenképpen ragaszkodnak az önrendelkezés elvéhez, s ezzel a Monarchián belüli megoldás elvesztette számukra vonzerejét. A Monarchia délszlávjainak államát ezután már saját erőből akarták létrehozni. 1918. augusztus 16–17-én megalakult a Ljubljana-i Nemzeti Tanács, 1918. október 5–6-án Zágrábban létrejött a Szlovénok-Horvátok-Szerbek Nemzeti tanácsa, mindkettőnek a szlovén Anton Korošec lett a vezetője. 1918. október 11-én a császár kihallgatáson fogadta az egyes nemzetek vezetőit, és utalt arra, hogy hajlandó engedményeket tenni a nemzeti kérdésben. Korošec erre azt válaszolta: „*Ami eddig történt, elegendő ahhoz, hogy már ne legyen bizalmunk*”.²² Ez a szlovénok körében ebben a formában vált híressé: „*Késő, fenség, késő.*”

1918. október 29-én kikiáltották a Szlovénok-Horvátok-Szerbek Államát, amelyik 1918. december 1-jén beolvadt a Szerb Királyságba, s az új állam neve Szerb–Horvát–Szlovén Királyság lett. Az 1918 őszi kialakult helyzetről még ma sem ült el egészen a történészek közötti vita. Egyesek azt hangoztatják, hogy mindez nem külső nyomásra, hanem a szlovén politikusok és tömegek akarata alapján történt. Mások úgy vélik, hogy ez igaz az 1918 október 29-én, de nem igaz a december 1-jén megalakult államra. Tény, hogy ebben az időben a politikusok kijelentései alapján mind a két következtetésre hozhatunk fel példákat. Ivan Šušterčič 1918. szeptember 14-én úgy vélekedett, hogy „*a szerb nem lehet és nem is lesz jugoszláv, hanem csak szerb. Nagyszerb. Jugoszláv csak akkor lesz, ha uralkodhat... a horvátok és a szlovénok fölött.*”²³ November elején a másik jelentős politikus, Janez Evangelist Krek viszont úgy vélekedett, hogy az új jugoszláv államot három elv fogja irányítani: „*Egy nép, egy uralkodó, egy ország (az ausztriai) Willachtól Szalonikiig, és sok-sok szabadság.*”²⁴

Az is tény azonban, hogy 1918 novemberében az olasz fronton a horvátok és szlovénok számára kedvezőtlen helyzet alakult ki, s mindenáron szükségük volt a szerbek segítségére.

Ez a királyság ugyancsak rendkívül ellentmondásosan hatott a szlovén nemzet helyzetére, az erősödő szlovén nemzettudatra. Az a tény, hogy az olaszok 1922-ben jelentős szlovénlakta területet szereztek meg, illetve, hogy a megszerzett területeken erőteljes olaszosítás zajlott, igazolta az új államba való belépés

²² Janko Pleterški: *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Ljubljana, Slovenska matica, 1971, 116–268.

²³ Bogo Grafenauer: Jugoslavija. Zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota; Vasilij Melik: Jugoslavija – Zgodovinska zmota ali nuja? *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1994/1, 47–50., ill. 51–54.

²⁴ Momčilo Zečević: *Slovenska Ljudska Stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921*, Maribor, Založba obzorja, 1977, 161.

helyességét, s ugyancsak ezt igazolta azon szlovénok példája, akik Karintia és Stájerország déli területein éltek, s akik önszántukból vagy a kialakult helyzet eredményeképpen az osztrák állam polgáraivá váltak, majd erőteljes németesítésnek voltak kitéve. Sőt, tekintettel arra, hogy nem sikerült megvalósítani az Egyesült Szlovénia programját, többen abban reménykedtek, hogy az erős délszláv állam segítségével sikerül majd valamennyi szlovént közös államban egyesíteni. Ugyancsak jótékonyan hatott a szlovén nemzettudatra, hogy ebben az időben jött létre a szlovén nyelvű középiskolai hálózat, a szlovén egyetem, a szlovén kulturális és közigazgatási intézményrendszer.²⁵ Pozitívan hatott a szlovénok jó gazdasági helyzete, de ekkor fogalmazta meg Anton Korošec, azt a korábbi előzményekkel is bíró szlovén sztereotípiát is, amely mind a mai napig erőteljes hatást gyakorolt a szlovén nemzettudatra: „*A szerbek uralkodnak, a horvátok beszélnek, csak a szlovénok dolgoznak.*”

Az autonómiát igénylő szlovén elképzelésekkel szemben az országot centralizálták, egyre határozottabbá vált a szlovénok nyelvi-kulturális különállását figyelmen kívül hagyó, az egységes délszláv nemzet kialakítására irányuló törekvés, s a szerb és a horvát nyelv domináns volt a szlovénhoz képest. Mindezek időnként egészen durva formában nyilvánultak meg: a szlovén nemzeti tudathoz ragaszkodó tanárokat például időnként Szerbia belsejébe helyezték át stb. Bár a fő harc a szerb centralizáció ellen folyt, a felső szlovén vezetés különös módon inkább a szerbekkel fogott össze, mint a horvátokkal. Ezt bizonyos hatalmi és gazdasági megfontolásokon túl a horvátok asszimilációs törekvéseitől való félelem motiválta. Ebben az időben kristályosodott ki az a már korábban is élő gondolat, hogy az önálló állammal és komoly történelmi hagyományokkal nem rendelkező szlovénok identitását valójában a kultúrához való ragaszkodás, a költők, írók áldozatos tevékenysége tartotta fenn. A szerb centralizációval szemben a szlovénok (és a horvátok) az autonómia igényét, az ország föderatív átalakításának gondolatát fogalmazták meg. A második világháború előestéjén néhány nemzeti programban – ha nem is egészen egyértelműen – megjelent az önálló szlovén állam gondolata is. Egyebek között ide tartozik, hogy Edvard Kardelj 1939-ben megjelent, *‘A szlovén nemzeti kérdés fejlődése’* című könyvében marxista szellemben ártértelmezte a szlovén történelmet. Kardelj igen sajátos nemzeti programot dolgozott ki. Egyrészt kimondta, hogy „*Jugoszláviának csak akkor van jelentősége a szlovénok és többi népe számára, ha szavatolja egyenjogúságukat, nemzeti függetlenségük védelmét és együttes társadalmi haladásuk feltételeit.*” Ugyanakkor Jugoszlávia létezésével összeegyeztethetőnek tartotta a szlovén államiság, önrendelkezés és az önálló szlovén külpolitika hangoztatását. Kardelj tehát elképzelhetőnek tartotta, hogy a szlovénok egy nagyobb államkereten belül az önálló államiság bizonyos je-

²⁵ Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*, Budapest, Aula, 1999, 48.

gyeivel rendelkezzenek. Ezt az államjogi szempontból sajátos megoldást a szlovénok a második Jugoszláviában is alapvető célkitűzésnek tekintették.

A második világháború idején Olaszország, Németország és Magyarország megszállta és felosztotta a szlovénlakta területeket. A megszállók finomabb és durvább módszerekkel a szlovénok gyors asszimilációjára törekedtek. A németek 220–260 ezer szlovén kitelepítését és 90 ezer német betelepítését tervezték, a szlovén nyelv hivatali használatának megszüntetésével, erőszakos német nyelvtanítással és kedvezmények ígéreteivel igyekeztek a területet németté változtatni. Az olaszok a kétnyelvűség kötelező bevezetésével, az olasz állampolgárság és kultúra népszerűsítésével kívánták magukhoz édesgetni a szlovénokat. Hasonló módszerrel éltek a magyarok is. A szlovénok egy része kényszerből vagy önként hajlandó volt együttműködni a megszállókkal, más részük az erőteljes és viszonylag széles alapon megszervezett, de hamar kommunista irányítás alá kerülő partizánmozgalomban harcolt. A háború idején ennek polgárháborús jellege is volt, a háború végén és után pedig igen komoly leszámolások voltak. Ezek pontos lefolyását még ma sem derítették ki, de mintegy 12–16 ezer embert öltek meg így.

A második világháború idején a felszabadítási mozgalom képviselői elfogadták Jugoszlávia föderatív átalakításának elvét. Az 1946-os alkotmány szerint a délszláv nemzetek az elszakadást is magába foglaló önrendelkezési jog alapján egyesültek közös föderatív államba. Ezt az alapelvet a későbbi jugoszláv alkotmányok is megőrizték. A szlovénok lakta terület a föderáció egyik köztársasága lett, azaz teljesült egy régi vágy: többségük az államiság bizonyos jegyeit felmutató közigazgatási egység lakosa lett. Az olaszokkal folytatott harcok eredményeképpen jelentős szlovénlakta terület került Jugoszlávia, vagyis a Szlovén Népköztársaság fennhatósága alá, igaz, a maximalista igény megvalósítása, valamennyi szlovén egy államba egyesítése ekkor sem sikerült. A második világháború utáni években tehát a szlovénok a korábbi állapothoz képest nagyot léptek előre a nemzeti kérdés megoldásában.

A föderatív Jugoszlávia mintegy negyvenöt évét azonban ennek ellenére végigkísérte az egyes nemzetek, esetünkben a szlovénok folytonos elégedetlensége. Az adott keretek között állandóan nagyobb önállóságra törekedtek. A jugoszláv kommunisták központi szerve, a Politikai Bizottság már 1945-ben a szemükre vetette, hogy terjed az erős Szlovéniáról szóló elképzelés, és szeparatista tendenciák figyelhetők meg. A következő évek erőteljesen centralizált politikájában kapott jelentőséget Edvard Kardelj említett könyvének második kiadása 1957-ben. A hatvanas évek liberalizációjának következtében felerősödött a nagyobb önállóságot igénylők hangja. Nem a diákokra gondolok, mert bár 1968 és 1972 között Ljubljanában is voltak diákmegmozdulások, ezeken a diákok nem ezzel foglalkoztak, hanem tiltakoztak Csehszlovákia megszállása ellen, az öngazgatásos szo-

²⁶ Skupina avtorjev: *Študentsko gibanje 1968–72*. Ljubljana, Krt, 1982.

cializmus jobb megvalósítását, nagyobb egyenlőséget, a párt demokratizálást követelték.²⁶

Voltak azonban komolyabb következményekkel járó események is. Egy 1968-ban külföldön megjelenő füzet szerzői megjósolták, hogy a szlovénok húsz év múlva érett nemzetté válnak, kialakítják végső nemzeti szubjektivitásukat és állami függetlenségüket. A szlovén politikusok szűkebb körben a konföderáció kialakításának szükségességéről beszéltek. A szlovén kormány a köztársaság gazdasági érdekei miatt szembekerült a föderáció kormányával, s érzékelhető volt, hogy nagyobb önállóságra kíván szert tenni. Bár kétségkívül nemzeti megfontolásokról volt szó, Szlovéniában nem alakult ki olyan nemzeti jellegű irányzat, mint Horvátországban. A párt felső vezetése egy ideig bizonytalankodott, majd 1971–72-ben (valamennyi köztársaságban) leváltotta a liberalizálásban túlságosan előreszaladó vezetőket, s emiatt a liberalizálódás egészen az 1980-as évek elejéig megakadt.²⁷ A jugoszláv pártvezetés érzékelte a társadalmon belüli feszültségeket, és ezért az 1974-ben létrehozott szövetségi alkotmány a teljes önállóság és a föderációs elv közötti kompromisszumként jelentős önállóságot adott az egyes tagköztársaságoknak. Az alkotmány egyik kidolgozója, Kardelj, úgy vélte, hogy ezzel az alkotmánnyal a föderáció és a konföderáció közötti sajátos formát hoztak létre.

A szlovénok jelentős részében mindig is volt bizonyos távolságtartás a többi délszláv nép tagjaival szemben, s ez időnként nyílt idegengyűlöletté fajult. Ezt az egyébként el nem fogadható idegengyűlöletet némileg magyarázza, hogy a hetvenes években nagyszámú más köztársaságbeli talált magának munkát a fejlettebb gazdasággal rendelkező, relatíve kis lélekszámú, alacsony demográfiai mutatókkal rendelkező Szlovéniában. Ehhez hozzájárult még, hogy szerb részről erősödött az újbóli centralizáció igénye. Egyes szlovén körökben kialakult a félelem, hogy a szlovénok mindezek következtében elveszíthetik nemzeti sajátosságukat. Ez a félelem először csak a Jugoszlávián belüli önállóság megőrzésének, majd egyre inkább ezen önállóság növelésének és a többi délszlávtól való határozottabb elzárkózásnak a gondolatát hozta magával. A nyolcvanas évek második felétől egyre erőteljesebben foglalkoztak a szlovén nemzeti kérdés problémájával. Az egyik történész 1986-ban megjelentette az 1848 és 1945 között kidolgozott szlovén nemzeti programokat, 1987-ben pedig a polgári irányultságú ellenzék az előző év őszén ismertté vált, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia által készített Memorandumra válaszolva megjelentette saját nemzeti programjavaslatát.²⁸ Ez valójában tizenhat szerző önálló tanulmánya arról, hogy milyen lehetőségek állnak a szlovénok előtt. Ebben megkérdőjelezték a jugoszláv föderáció adott formáját, felvetették a teljes állami szuverenitás gondolatát. Arról, hogy az

²⁷ Božo Repe: „*Liberalizem*” v Sloveniji. Ljubljana, Borec, 1992.

²⁸ Prispevki za slovenski nacionalni program. *Nova revija*, št. 57, 1987.

adott összefüggésben ez mit jelentett, a teljes állami függetlenséget-e (tehát kilépést Jugoszláviából), vagy csupán az átalakított Jugoszlávián belüli szuverenitást, még 2001. júniusában is eltérően nyilatkozott egy konferencián a kötet két szerzője, Jože Pučnik és France Bučar. Ettől az időtől kezdve a szlovénok új nemzeti öntudatra ébredtek: elképzeléseiket minden addiginál határozottabban fogalmazták meg. A nemzeti programban kifejtett gondolatok nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az 1988–89 folyamán megalakult pártok fő célként a polgári demokráciát és Szlovénia nagyobb szuverenitását fogalmazták meg.

A nyolcvanas évek elejétől egyébként Szlovéniában általános liberalizálódás indult meg, amely már nem csupán az értelmiség és a pártapparátus viszonylag szűk körét érintette. Mindenekelőtt a fiatalok alternatív társadalmi mozgalmait kell megemlíteni, amely magába foglalta a zöldek, a feministák, a melegek, a katonai szolgálatmegtagadók jogainak és követeléseinek nyilvánosság előtti megjelenítését is. Ebben a folyamatban fontos szerepet vállalt a szlovén ifjúsági szövetség, az ottani KISZ is. Az ezekben a kérdésekben más nézeteket valló, harcias tradíciókban gazdag szerbek körében ekkoriban terjedtek el a „buzi” és a gyáva szlovénokról alkotott sztereotípiák. Az alternatív mozgalmak időnként nehezen megítélhető eszközöket is alkalmaztak. Ennek egyik jellegzetes példája volt a Laibach együttes fellépése: az együttes a szlovén főváros német nevét viselte, militarista díszleteket és öltözeteket használt. Egyesek mindezt a fasiszta jelképek álcázott felhasználásának vélték, mások úgy gondolták, hogy ezzel mindenfajta militarizmus lejárátását célozta, beleértve a jugoszláv néphadsereget is. Az 1980-as években egyre erőteljesebben liberalizálódó szlovén KISZ és annak lapja, a Mladina, a hadsereg elleni éles megnyilvánulásaival kivívta ez utóbbi haragját, melynek egyik következménye 1988-ban a lap három újságírója ellen indított eljárás lett. Ez azonban visszájára fordult, s a szlovénok körében széles körű mozgalom indult meg a letartóztatottak jogainak védelmére, amit az Emberi Jogok Védelmének Bizottsága (Odbor za varstvo človekovih pravic) fogott össze. A bizottság, amelynek több, mint százezer egyén és több ezer szervezet lett a tagja, elindította a politikai élet pluralizálódását, belőle nőtt ki az év végétől megszerveződő ellenzéki pártok többsége, s új lendületet nyert a szlovén nacionalizmus.²⁹

A nyolcvanas években, az új ljubljanai érsek, Alojz Šušterčič mérsékelt, de határozott igényei és a szlovén politikai elit engedékenysége eredményeképpen fokozatosan egyre több jogot kapott az egyház is. Így például a nyolcvanas évek második felétől nyilvánították ünnepnek és munkaszüneti napnak a karácsonyt. Ugyanakkor, bár a lakosság mintegy 70%-a katolikus, ez többnyire nem jelent aktív vallásgyakorlást, és nem is kapcsolódik a politikai katolicizmushoz. A kereszténydemokrata párt 1990 óta még egyik választáson sem szerzett több, mint

²⁹ *Slovenska kronika XX. stoletja. 1941–1995.* Ljubljana, Nova revija, 1996, 376., 400., 412–413.

15%-ot, de a jobboldali keresztény-konzervatív irányultságú pártok eddigi össze-sített legjobb eredménye is csak 45% volt; az egyházi vagyon visszaadását, a hit-tan iskolai oktatását a lakosság jelentős része nem támogatja. Részben ennek is köszönhető, hogy a független Szlovénia csak 2001. december közepén ratifikálta a Vatikánnal kötendő megállapodás szövegét, de az ezzel kapcsolatos vita még ek-kor sem zárult le.

A nyolcvanas évek második fele kettős nyitást is eredményezett. Először is, a szlovén értelmiség egy része felfedezte magának a Közép-Európa-gondolatot. Ez mindenekelőtt annak bizonyítására szolgált, hogy a szlovénok valójában nem a Balkánhoz, hanem a pozitívabb kicsengésű és Európához közelebb eső Közép-Európához tartoznak. Ebben lényegében nem jelenik meg a Monarchia iránti nosztalgia, hiszen a szlovénok abban nem érezték jól magukat. Inkább a közép-európai kis népek szellemi, kulturális és sorsközösségének gondolata dominált.³⁰ Másrészt a felmérések szerint a nyolcvanas évek második felében a szlovénok kö-rében rendkívül határozott volt az európai kulturális, társadalmi, civilizációs tér-ség felé fordulás igénye. Ez az európai fejlődési modellek átvételének szorgalma-zásában, a társadalmi viszonyokkal kapcsolatban kialakított véleményekben, az egyénnek a társadalomban elfoglalt helyzetéről vallott nézetekben éppúgy tetten érhető volt, mint az 1989 elejétől megalakuló politikai pártok programjaiban. Kezdetben Jugoszláviával együtt szerettek volna bejutni Európába. Mivel azon-ban szerb részről az újbóli centralizáció igénye erősödött meg, s a szerb politikai elit kevés hajlandóságot mutatott az európai jogállami normák átvételére, habár ezt a szlovénok erőteljesen követelték, az utóbbiak körében egyre jobban felerő-södött az önálló szlovén állam iránti igény.

Ráadásul a szlovénok úgy ítélték meg, hogy míg a Jugoszlávián belüli viszonyok megnehezítik a csatlakozást az Európai Unióhoz, addig az önálló Szlovénia könnyebben teljesíthetné a belépés feltételeit. A Jugoszláviától való szeparáció (elzárkózás) tehát egyúttal az európai integráció (a mások felé való nyitás) előfel-tételének tűnt számukra. Ugyanakkor a filozófus Valentin Hribar azt is megfogal-mazta, hogy „a szlovénok nem léphetnek a nemzetatlattiból egyből a nemzetfölöt-ti szintre. Nem hagyhatják ki a nemzeti szintet identitásuk veszélyeztetése nélkül. A nemzetfölötti folyamatoknak nemzeti feltételeik vannak. Csak egy szuverén nemzet mondhat le önként szuverenitásának egy részéről, és adhatja azt át egy nemzetfölötti közösségnek. Ám végig, a teljes és határtalan szuverenitásról való lemondás során is autonóm szubjektum marad, míg a nemzeti lét alatt élők, saját állammal nem rendelkezők pusztán tárgyak ugyanebben a folyamatban. Sőt, két-szeresen is azok: először a nemzetté válás, majd a nemzetfölötti szintre lépés so-rán. Ha ez így történik, a szlovénok nemcsak hogy nem nyerik el függetlenségü-

³⁰ Drago Jančar: Terra incognita. In: *Az eltört korsó. Válogatás a legújabb szlovén esszéirodalom-ból*, Pécs, Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1992, 55–66.

ket, és nem lesznek a többiekkel egyenlő helyzetben az új Európában, nemcsak hogy ugyanazok a szenvedő alanyok maradnak, akik eddig is voltak, hanem ráadásul történelmi relikviákká, saját sorsuk irányítására képtelen néprajzi kuriózmokká válnak”.³¹

Ez a belső fejlődés párhuzamosan zajlott azzal, hogy egyre inkább úgy tűnt, a jelenlegi európai viszonyok között az önálló szlovén államnak, legyen bármilyen kicsiny is, nem kell nagyobb és erősebb szomszédainak fenyegetésétől tartania. Részben ennek köszönhető, hogy a nyolcvanas évek Közép-Európa-gondolatát az önállóság kivívása idején sokakban a közvetlenül Európához történő csatlakozás igénye váltotta fel. E mögött az a némileg jogos, egyúttal azonban bizonyos felsőbbrendű érzésről is tanúskodó beállítódás húzódott meg, hogy a szlovén gazdaság és társadalom sokkal jobb állapotban van, mint a nem oly régen még orosz fennhatóság alatt álló többi kelet-közép-európai országban. Ezért ekkor – már és még – nem akartak a szegény rokonnak tekintett visegrádiak csoportjához csatlakozni, hanem vigyázó szemüket a gazdag európaiak felé vetették. Úgy gondolták, hogy a visegrádiakhoz való csatlakozás csökkenti az euroatlanti integrálódás esélyeit, hiszen ezek az országok a gazdaság állapota miatt sokkal kevésbé esélyesek, mint Szlovénia. E téren azonban különös csalódás érte őket.

A kilencvenes évek további két fő témája ismét csak a fenyegetettség érzése és a szuverenitás kérdésköre volt, melyek erőteljesen tovább alakították a szlovén nemzettudatot is. A problémának két forrása van. Az egyik Olaszország és Ausztria magatartásával függ össze. A két állam – Ausztria mérsékeltebben, Olaszország erőszakosabban – azt követelte Szlovéniától, hogy valamilyen módon kárpótolja azokat a németeket, illetve olaszokat, akik a második világháborút lezáró időkben menekültek el Szlovéniából, s akiket különböző intézkedésekkel megfosztottak vagyonuktól, valamint a mai Szlovénia területén található ingatlanuktól. Ennek a vitának a részletezésére itt nem térhetek ki, de lényege, hogy ezt az igényt a szlovénok a második világháborúban kialakult viszonyok revíziójára irányuló törekvésként, az újból jelentkező olasz imperializmus és revizionizmus megnyilvánulásaként ítélték meg.

Tekintettel arra, hogy Olaszország ezen igény kielégítésétől tette függővé Szlovénia Uniós tagságának támogatását, a szlovénok egyre inkább fenyegetettnek érezték magukat. Az Unió által is támogatott olasz igény három olyan pontot tartalmazott, amelyet a szlovén közvélemény rendkívül nehezen akart tudomásul venni. A szlovénoknak törölniük kellett az alkotmány azon pontját, mely megtiltja, hogy külföldiek Szlovénia területén földingatlanhoz jussanak, társult tagsága elnyerésének napjától számított négy év múltán lehetővé kell tennie, hogy az Eu-

³¹ Valentin Hribar: A szlovénok és az európai nemzetfölöttiség, *LIMES. Közép- és Kelet-Európai Figyelő*, Budapest, Limes Kft., 1991. szeptember, 36–37.

rópai Unió polgárai Szlovénia területén földtulajdont vehessenek, s azok számára, akik a mai Szlovénia területén valamikor három évig állandó lakással rendelkeztek, a társult tagság elnyerésének napjától elővásárlási jogot kell biztosítani. Utóbbi természetesen mindenekelőtt az olaszok egy csoportját hozná előnyös helyzetbe. Ez a követelés több szempontból is méltatlankodást váltott ki. Először is, többen úgy vélték, hogy a nagyobb tőkeerővel rendelkező külföldiek esetleg fölvásárolhatják az ország jelentős részét, s ez félelemmel töltötte el őket. Másodszor úgy érezték, hogy az olaszok az Unió segítségével olyan módon kényszerítették rá akarataikat Szlovéniára, amit ők azelőtt Jugoszláviában tapasztaltak, s ami elől éppenséggel menekültek. Ez az érzés erősen hozzájárult ahhoz, hogy felerősödtek az Unióval szembeni szkepticizmus hangjai.

Az euroszepticismusnak, amely a fentebb említett fenyegetettségérzés másik megnyilvánulása, több szintje volt és van Szlovéniában. Rendkívül figyelemreméltó, hogy az aggályok megfogalmazói általában egyáltalán nem eleve befelé forduló, az elzárkózás híveiként ismert gondolkodók, hanem többnyire igen széles látókörű, világot látott értelmiségiek. Voltak olyanok, akik alapvetően EU-pártiak, de a történelmi tapasztalatok miatt semmiképpen sem akartak engedni az olaszoknak, s ezért némileg nehezteltek az Unióra is. A lakosság jelentős része ellenezte, hogy a szlovén politika engedjen az olasz követelésnek. Mások ezzel összefüggésben úgy fogalmaztak, hogy akármilyen árat nem hajlandók fizetni az Unió tagságért. Ezt 1995 júniusában – valószínűleg a belpolitikai feszültségeket érzékelve – maga Drnovšek szlovén miniszterelnök is nyilvánosan kimondta. Vannak azonban a konkrét olasz problémától függetlenül felmerülő aggályok is.

Többen a nemzeti szuverenitás elvesztésének következményeitől félnek. A kevésbé igényes megfogalmazás egy EU-ellenes mozgalom (Gibanje 23. december, azaz a December 23-a Mozgalom, 1991. december 23-án fogadták el ugyanis a szlovén alkotmányt) vezetőjétől származik. A nem túl befolyásos mozgalom (nincsenek pártpolitikai ambícióik) akkor jött létre, amikor kiderült, hogy a szlovén alkotmány főtebb jelzett, a külföldiek földingatlan-vásárlását tiltó pontját el kell törölni, s hogy a szlovén kormányzat erre hajlandó. A mozgalom vezetője szerint az európai erők most nem fegyveres csapatokkal jönnek, hanem feltételeket szabnak, és elvárják azok teljesítését. A határok nélküli, négyszázmilliós Európában, amikor a szélrózsa minden irányából érkeznek majd hozzájuk emberek, a szlovénok el fognak veszni, megszűnnek létezni. A külföldi tőke felvásárolja az értékes szlovén tulajdont, a többi pedig tönkremegy. A parasztok az erős európai konkurencia miatt tönkremennek, munkanélküli proletárrá válnak. A mozgalom szerint ezért az Európai Uniónak a kisnemzetek részére különleges

³² Borut Korun (szerk.): *Danes Slovenija in nikdar več?* h. n., Gibanje 23. december, 1997, 7–9.; 196.

státust kellene biztosítani, amely megvédené őket a pusztító politikai és gazdasági nyomástól.³²

A társadalomtudományi szempontból igényesebb, de ugyancsak vitatható megfogalmazás az ismert szociológustól, Tomaž Mastnaktól származik.³³ Ő attól tart, hogy a csatlakozás mind kulturális, mind politikai, mind gazdasági szempontból károkat okoz a szlovénoknak. A kulturális élet két részre szakad. Egyesek a zsebpénz reményében igyekeznek majd minél jobban megfelelni az európai kulturális divatoknak. Mások viszont meghúzzák a harangokat, mondván, hogy fenyegetett helyzetbe kerül a szlovén kultúra, s egyfajta szellemi védelmi harcba kezdenek. A politika területén a legnagyobb gondot abban látja, hogy az EU-csatlakozás, amely feltételezi a szuverenitás lebontását, végül is a szlovén államiság megszüntetését jelenti. A létrejövő európai államban pedig a szlovén állampolgárok provincialakókká válnak, az állampolgári kultúra ennek eredményeképpen bekövetkező elvesztése pedig Mastnak megítélése szerint igen aggasztó perspektíva. A kulturális és etnikai identitás még megmaradhat, ha másképpen nem, mint folklór, de a saját sorsunkról szóló döntés erősen korlátozott lesz. Mastnak szerint – aki már 1989-ben úgy vélte, hogy Jugoszlávia fennmaradásának nincs értelme – a szlovénok szavazata az egyesült Európában kevesebbet fog érni, mint a németeké vagy a franciáké, és sokkal kevesebbet fog érni, mint amennyit az egykori Jugoszláviában ért. Ami pedig a gazdaságot illeti, a csatlakozás lehet ugyan bizonyos körök, de nem egész Szlovénia gazdasági érdeke. A gazdasági harcban sikeres keveseknek rövid távú hasznot hajthat, de a szlovénok többsége sokkal rosszabbul él majd. Mivel a csatlakozási folyamat már túlságosan is előrehaladt, Mastnak szerint ennek ellenzése már nem tekinthető reális alternatívának. Ehelyett a folyamat lassítására kell törekedni, és eközben meg kell határozni azokat a feltételeket, amelyekkel Szlovénia hajlandó belépni az EU-ba.

Voltak olyanok, akik a Mastnak által elmondottakkal érezhetően egyetértve átértékelték a közelmúltat. Ljubo Sirc³⁴, a Liberális Demokrata Párt 1992-es köztársasági elnök-jelöltje, aki a kommunisták elől menekülve hosszú időt töltött Nyugat-Európában, úgy vélte, hogy a szlovénok elhamarkodottan ítélték, amikor azt állították, hogy a szerbekkel nem lehet egyetértésre jutni, s amikor lenézően nyilatkoztak a szerbegről és a muzulmánokról. A szlovénok Jugoszláviában gazdagodtak meg, s gazdaságuk számára ez szervezettebb piac volt, mint a most sok gondot okozó CEFTA. A németek és az olaszok kihasználták a szlovénok naív Közép-Európa felé törekvését, s most éppúgy megalázzák őket, mint ahogy a túlságos nemzettudattal eltöltött szlovénok megalázták a szerbeket. Európába, ahol attól kell félniük, hogy elmerülnek a germán bürokráciában, nem szabad egyedül

³³ Tomaž Mastnak: Priljučevanje k Evropski zvezi in eksekucija slovenske državnosti. In: Mirko Brnič– Tomaž Mastnak (ur.): *Suverenost Slovenije*, Ljubljana, Nova revija, 1999, 27–35.

³⁴ Ljubo Sirc: Zveza med zahodom in vzhodom, uo., 50–58.

menniük. Annak érdekében, hogy legyen ellenerő a német túlsúllyal szemben, Kelet-Európával és Oroszországgal együtt kell belépniük. A Ljubo Sirc-féle átértékeléssel összefüggésben hangsúlyozni kell, hogy a szlovén történészek körében komoly vita zajlik arról, milyen szerepe volt Jugoszláviának a szlovén nép életében. A vita résztvevői a teljes elutasítástól a megértő és elfogadó megközelítésig igen sokféle érvet hangoztatnak.

A szlovén gondolkodók többsége azonban ezzel együtt is az európai értékrend további átvételében kereste a megoldást. France Bučar alkotmányjogász és Dimitrij Rupel, az önálló Szlovénia első külügyminisztere a szlovénok idegengyűlöletét, az idegenekkel szembeni bizalmatlanságát, introvertáltságát, beképzeltségét, kicsinyességét, provincializmusát és egyéb negatív tulajdonságait kárhoztatta. Ők ketten úgy vélték, hogy az uniós csatlakozással kapcsolatban felmerülő problémákat éppenséggel a csatlakozás felgyorsításával, a környezettel és az idegenekkel szembeni nagyobb nyitottsággal lehet megoldani. Ugyanakkor szorgalmazták, hogy a kormányzat dolgozza ki azokat a módszereket, amelyekkel a csatlakozás káros hatásait enyhíteni lehet.³⁵

Bár az Európai Unió bizonyos követeléseai hátrányosan érintik a szlovén gazdaságot, a felmérések többsége szerint a lakosság meggyőző többsége támogatja az Uniós csatlakozást (igaz, időnként előfordulnak erősebb visszaesések is), s a vezető politikusok nyilatkozatai, valamint a parlamenti pártok közös határozatai ugyancsak erről tanúskodnak. Ugyanakkor a szlovén politika hosszú ideig arra törekedett, hogy a kellemetlen intézkedések bevezetését a lehető legjobban elhalassza, s ez a törekvés találkozott a lakosság támogatásával. Úgy vélem, ez a kettősség valamilyen módon a legtöbb szlovénra s a gondolkodók többségére is vonatkozott. A politikai elit azonban 2001-ben úgy érezte, hogy a további halogatásnak már több kára lenne, mint haszna, és erőteljes lépésekkel igyekezett megfelelni az elvárásoknak. 2001. decemberében Szlovénia volt az az ország, amelyik a csatlakozók közül a legtöbb tárgyalási fejezetet zárta le. Az Európai Unióval kapcsolatos dilemmák annyiban is alakították a szlovén nemzettudatot, hogy részét képezték a pártok közötti vitáknak. A szlovén nemzettudat bizonyos, a volt Jugoszláviából eredő elemei erősödtek föl 2001 második felében, amikor egyre erősebb lett a NATO-csatlakozással szembeni ellenkezés. Ebben a titói Jugoszlávia tömbönkívülsége, Amerika-ellenessége, a szlovénoknak a fegyverkezéssel szembeni megfontolásai éppúgy szerepet játszanak, mint az a fentiek tükrében ellentmondásosnak is tekinthető érzés, hogy a jelenlegi Európában a szlovénoknak senkitől sem kell félniük, fölösleges tehát egy anyagi áldozatokat is igénylő fegyveres szervezethez csatlakozni.

³⁵ France Bučar: Konec nacionalne države; Dimitrij Rupel: Težave in možnosti slovenske države ali: „Tujega nočemo, svojega ne damo!” In: Niko Grafenauer et al. (ur.): *Sproščena Slovenija. Obračun za prihodnost*, Ljubljana, Nova revija, 1999, 241–245.; 294–310.

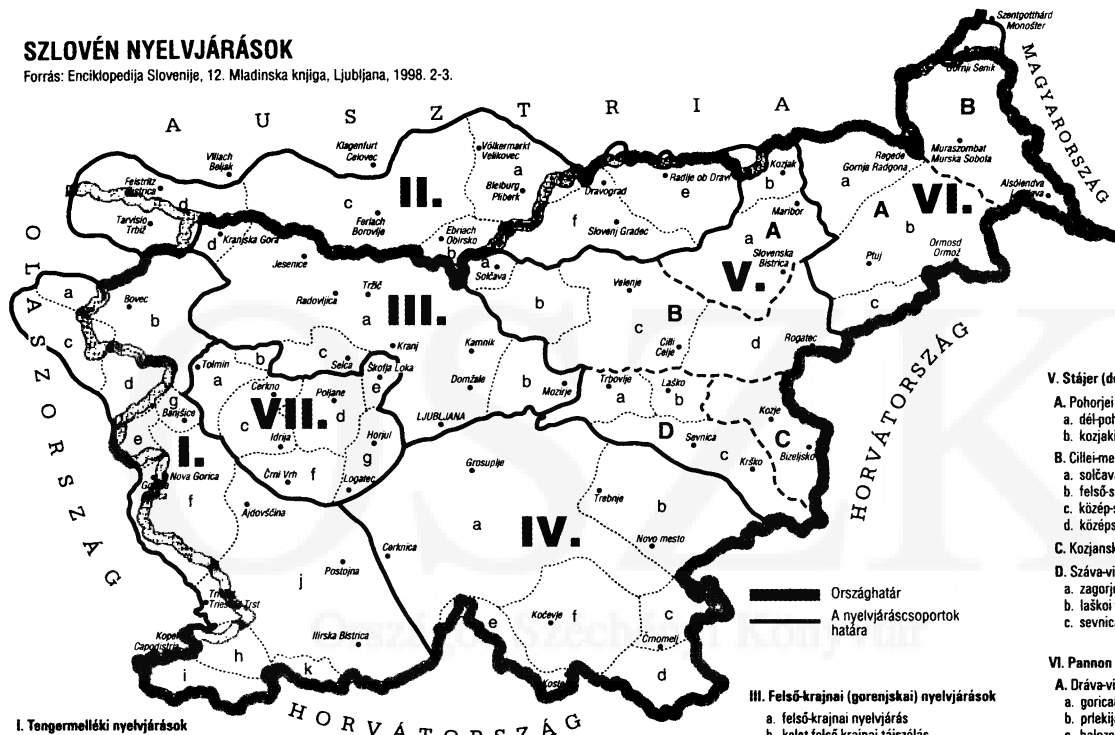
Többen egyre határozottabban mondják ki, hogy az elkerülhetetlen globalizáció hatásait alapvetően a nyitottságot is magába foglaló, a kozmopolitizmus forrásául is szolgáló nemzeti kultúra megőrzésével, a tudás fejlesztésével lehet igazi előnnyé változtatni. Ennek az irányzatnak a legismertebb képviselője, Aleš Debeljak költő, esszéíró és politológus ezt így fogalmazza meg: „A számszerű kicsinység, a korlátozott gazdasági és katonai erő pedig számunkra mint nemzet számára úgyszólván imperativuszként írja elő, hogy forduljunk a specializált, innovatív és kifinomult tevékenységek (számítógépes szoftver, az igényes elektronika, a művészet, az egyéni sportok stb.) felé, amelyekben talán valóban kifejleszthetjük azt, ami a leginkább a rendelkezésünkre áll: *az emberi, kulturális és tudományos tőkét*. A szlovénok számára tehát itt az alkalom és egyúttal a lehetőség is.”³⁶

³⁶ Aleš Debeljak: *Othón és külföld*. Budapest–Pécs, József Attila Kör – Jelenkor Kiadó, 1998, 148.

SZLOVÉN NYELVJÁRÁSOK

Forrás: Enciklopédia Slovenije, 12. Mladinska knjiga, Ljubljana, 1998. 2-3.

I. Tengermelléki nyelvjárások

- rezijai (Rezija/Resia menti) nyelvjárás
- isonzói (Felső-Isonzó/Soča menti) nyelvjárás
- teri (Tor/Torre menti) nyelvjárás
- nadižai (Nadiža/Natisone menti) nyelvjárás
- brici nyelvjárás
- karsztvidéki nyelvjárás
- banjšiceai nyelvjárás
- rižanai tájszólás
- šavrinska tájszólás
- belső-krajnai nyelvjárás
- cici nyelvjárás

II. Karintiai nyelvjárások

- podjunai (jaunfeldi) nyelvjárás
- obirskoi (ebriachi) nyelvjárás
- roži (rosentali) nyelvjárás
- ziljaj (Gail menti vagy untergailitali) nyelvjárás
(*Dolnárszágba is átnyúlik: Tarvisio környéke*)
- észak-pohorjei-remšniki nyelvjárás
- mežicai nyelvjárás

III. Felső-krajnai (gorenjskai) nyelvjárások

- felső-krajnai nyelvjárás
- kelet-felső-krajnai tájszólás
- selcái tájszólás
- kranjska gorai tájszólás

IV. Alsó-krajnai (dolenjskai) nyelvjárások

- alsó-krajnai nyelvjárás
- kelet-alsó-krajnai tájszólás
- észak-bela krajnai nyelvjárás
- dél-bela krajnai nyelvjárás
- kostelskoi nyelvjárás
- kevert kočevjei tájszólások

V. Stájer (dél-stájerországi) nyelvjárások

- Pohorjei nyelvjárások
 - dél-pohorjei nyelvjárás
 - koziški tájszólás
- Ciljei-medencei nyelvjárások
 - solčavai tájszólás
 - felső-savinjai nyelvjárás
 - közép-savinjai nyelvjárás
 - középstájer nyelvjárás
- Kozjansko-bizeljskoi nyelvjárás
- Száva-vidéki nyelvjárás
 - zagorjei-trbovljei tájszólás
 - laški tájszólás
 - sevnica-krško tájszólás

VI. Pannon nyelvjárások

- Dráva-vidéki nyelvjárások
 - goricai nyelvjárás
 - prlekijai nyelvjárás
 - halozai nyelvjárás
- Mura-vidéki nyelvjárás

VII. Rovtár nyelvjárások

- tolmini nyelvjárás
- bačai tájszólás
- cerkljanski nyelvjárás
- poljanski nyelvjárás
- škofja lokai nyelvjárás
- érni vrhi nyelvjárás
- horjulji nyelvjárás

A horvát nemzettudat fejlődése a 18–20. században*

A horvát nemzettudat fejlődését, változásait, a horvát nemzeti ideológia(ák) keletkezését a 17. század végétől gyakorlatilag napjainkig tartó folyamatként foghatjuk fel. A horvát etnikum kialakulása, a horvát etnogenezis is összetett történelmi feltételek között zajlott, s csak a 19–20. századi nemzeti-nemzetállami integrációs törekvések megvalósítása során nyerte el a horvátság mint nemzeti közösség a mai állapotát. A 7. században az egykori római Dalmatia (és részben Pannonia) provincia területén megtelepedett horvát törzsek magukba olvasztották előbb a kontinentális, belső vidékek romanizált illír őslakóit, majd a 9. századtól a 15. századig húzódó időszakban a dalmát városokban is többségbe került a beköltöző horvát népesség, és asszimilálta a római időkben fennmaradt újlatin (dalmata) nyelven beszélő eredeti lakosságot. Bár a Dalmácia központú kora középkori horvát állam (9–11. század) csak lazán kapcsolódott a Dráva–Száva közti (a 9. században önálló), valamint a Neretva menti (Bíborbanszületett Konstantin császár által Pagánia néven emlegetett) szláv államalakulatokhoz, a magyar–horvát államközösség megalakulása (1102) után ezek a szálak szorosabbra fűződtek (pl. az Árpádoknak a Drávától az Adriáig terjedő szlavón hercegsége mint adminisztratív egység révén), s ugyancsak a középkori Archiregnum Hungaricum keretein belül az etnikai szempontból rokon lakosságú Bosznia is élénken kapcsolódott a horvát etnikum(ok) lakta tartományokhoz. Velence, azáltal, hogy a 15. század elején elhódította a dalmát városokat a magyar–horvát királyságtól, ennek a lassú egységesülési folyamatnak szabott gátat, az oszmán hódítás pedig még erőteljesebben széttagolta a horvát etnikai területet, s e széttagoltságot a 17. század végi felszabadító háborúk sem szüntették meg (sőt, a Habsburgok által kialakított Katonai Határőrvidék ebből a szempontból tovább rontotta a helyzetet). A 16. században a *horvát* népnév áterjedt a középkori Szlavóniára, míg a *Szlavónia* elnevezés a Dráva–Száva közének keletebbi vidékeire tolódott. A horvát nemesség, a horvát rendek gondolatvilágában már a 16–17. században kialakult e tartományok (Horvátország, Szlavónia és Dalmácia, azaz történelmi nevén a *Trojednica* – Háromegegy Királyság, valamint mindemellett még Bosznia) együvé tartozásának tudata, s hosszú távú célként megjelent valamennyiük felszabadítása. A Háromegegy Királyság egyesítése, felszabadítása az idegen (török, illetve velencei) uralom alól

* A tanulmány első változata a Pro Minoritate 2000/nyári számában jelent meg.

tehát már a modern nacionalizmus megjelenése előtt, a horvát nemesi nemzeti tudatnak is része volt, a horvát bán pedig horvát–szlavón–dalmát báni címet viselt, ami mintegy jelezte a tartományok összetartozásának gondolatát. Horvátország, Szlavónia és Dalmácia mint egységes, Magyarországgal egyenrangú félként államközösséget alkotó ország képe megjelenik már a 17. századi horvát történetíró, Juraj (Georgius) Rattkay gondolatvilágában is.

A horvát nemzeti gondolat kialakulása, de még inkább annak 19. századi fejlődése szempontjából igen fontos a 17–18. század fordulóján működött Pavao Ritter Vitezović munkássága, aki *Croatia rediviva* című művében felvázolta egy horvát vezetésű nagy birodalom képét, amely a szomszédos balkáni szláv államok mellett még Magyarországot is magába foglalta volna. Gondolataival Vitezović messze megelőzte korát, s nagyra törő nemzeti terveinek a 18. században nem volt visszhangja, mint ahogy a szláv szolidaritásnak egyes horvát szerzőknél (Vinko Pribojević, Mavro Orbini, Ivan Gundulić, Juraj Križanić) ugyancsak nagyon korán, a 16–17. században felbukkanó eszméje sem vált a horvát közgondolkodás részévé (ez utóbbi az illír mozgalom megjelenése előtt gyakorlatilag csak a horvátországi és szlavóniai nemesség gondolatvilágát jelentette). A 19. századi horvát nemzeti ideológiák, mozgalmak, politikai pártok révén viszont az említett gondolatok a horvát nemzeti tudat részévé váltak, s különösen Vitezović hatott mind a 19. század harmincas-negyvenes éveiben Ljudevit Gaj vezette, délszláv egységet hirdető illír mozgalom elképzeléseire, mind az 1860-as években formálódó, Ante Starčević-féle, a független horvát állam megeremtését célzó Horvát Jogpárt (részben Vitezović nyomán nagyhorvát jellegűnek is mondható) törekvéseire.

A 19. század harmincas éveiben fellépő illír mozgalom a horvátokat, szlovéneket, szerbeket kívánta egyesíteni egy (elvben a Habsburgok jogara alatt álló) egységes délszláv államban, amely a Dunai Monarchia más szláv állami egységeivel állt volna kapcsolatban az ausztrioszláv ideológia jegyében. Az illírek minimális, s a nyilvánosság előtt hangoztatott programja viszont a horvát nemesi nemzettudatból kölcsönözte a horvát tartományok egyesítésének gondolatát, valamint a Magyarországgal közjogilag egyenrangú, s csak perszónálunióban álló Háromegy Királyság elvét. (A 12. századi, Kálmán magyar király és a horvát főúri nemzetségek közötti állítólagos államjogi szerződés – közismert nevén *Pacta conventa* – alapján álló horvát közjogi elméletet 1790 táján dolgozta ki Nikola Škrlec [Skerlec Miklós] Zágráb megyei főispán.) A délszláv egységeszme a 19. század második felében is követőkre talált a horvátok körében az illírek utódjának, szellemi örökösének számító, Josip Juraj Strossmayer vezette Horvát Nemzeti Párt hívei között, amelynek ideológiája párhuzamosan volt egyszerre horvát és délszláv, a gyakorlatban pedig egyértelműen horvát politikát folytatott. Az illír mozgalom (s szellemi utódja is) végeredményben alapjában véve horvát jellegű volt, a szerbek és a szlovének saját nemzeti célokat fogalmaztak meg, s egységes délszláv

nemzeti tudat soha nem alakult ki a 19. században, sőt, még a 20. század két jugoszláv államában felbukkanó ilyen irányú hivatalos törekvések sem hoztak tartós eredményt a horvátok, szerbek, szlovének, illetve bosnyákok integrálása terén. Gyakorlatilag mindegyikük önálló nemzeti integrációs törekvéseket valósított meg, s az illír, ausztrósláv, pánszláv, jugoszláv integrációs ideológiák nem gyakoroltak erősebb befolyást a tömegek nemzeti tudatára, mint a különállóságot hangsúlyozó nemzeti eszméáramlatok, nem érhették el céljukat, nem alakult ki egységes délszláv nemzet. A történeti állami különállás tudata, a vallási-felekezeti és az ebből fakadó kulturális-civilizációs különbségek, valamint a politikai hagyományok különbözősége erősebb elválasztó vonalnak bizonyult az említett népek között, mint az egységeszmék összekötő cementje.

Egyes vélemények szerint a délszláv egységgondolat megterhelte a horvát nemzeti tudatot, de ezt torzulásnak mégsem nevezném. Talán inkább többlépcsős nemzetállami fejlődésről lehet beszélni. Első lépcsőként a nemesi nemzeti horvát államjogi hagyományhoz szervesen illeszkedő, de az 1848-as gyökeres társadalmi változások nyomán 1861 után megfogalmazott horvát nemzeti program (teljes körű nemzeti integráció, a területi széttagoltság megszüntetése, vagyis a Három-egy Királyság – Horvátország, Szlavónia, valamint az előbbiekből kihalászott Katonai Határőrvidék és Dalmácia egyesítése, polgárosulás, egységes nemzeti nyelv és korszerű nemzeti kultúra, nemzeti tudomány, gazdasági-társadalmi modernizáció, egységes nemzeti piac, nemzeti intézményhálózat, nemzeti parlament és kormányservek megteremtése) nem elhanyagolható részének megvalósulása a dualizmus idején az önálló horvát nemzetállam alapjait fektette le. E folyamat az 1868-as magyar–horvát kiegyezés révén részleges önállósághoz jutott Horvát-Szlavónországban haladt leginkább előre (a területi integráció megvalósulása volt a Katonai Határőrvidék egyesítése a polgári Horvátországgal 1881-ben, de a nemzeti terület egységesülési folyamata részének lehet tekinteni azt is, hogy a magyar politikai elit 1868-ban elismerte Horvátország és Szlavónia összetartozását, amit 1848 előtt a magyar fél megkérdőjelezett), de a modern horvát nemzeti törekvések hatásai megmutatkoztak az osztrák igazgatás alatt álló Dalmáciában is. E nemzeti integrációs és nemzetállam-építő program leglényegesebb részeivel szinte valamennyi horvát politikai erő egyetértett. Az 1860-as években az alapvető horvát nemzeti célokat elfogadták még a Magyarországgal fennálló államközösséget rövid távon nem megszüntethető (sőt nem megszüntetendő), történetileg kialakult realitásnak tekintő unionisták is. E célkitűzéseket az unionistáknál következetesebben, erőteljesebben képviselte a Horvát Nemzeti Párt. A fentebb felsorolt nemzeti alapprogramot magukénak vallották e párt délszláv egységeszmével leginkább áthatott képviselői is, legfeljebb annak megvalósulását tágabb (szerb, szlovén) körben képzelték el. Ilyen elképzelés alapján jött létre Strossmayer püspök támogatásával 1866-ban a *Jugoszláv* Tudományos és Művészeti Akadémia, amely a névtől függetlenül végül is a horvát nemzeti tudomány fellegvárává vált,

ugyanúgy, ahogy az Ivan Kukuljević-Sakcinski által alapított Jugoszláv Történeti Társaság is neve ellenére elsősorban a modern horvát történettudomány alapjait rakta le. Az 1887-ben létrehozott belgrádi Szerb Királyi Akadémia viszont nevével is jelezte, hogy a szerb tudomány fő műhelye kíván lenni, s a szlovének sem érezték magukénak a zágrábi akadémiát.

A horvát nemzetállami törekvések legkövetkezetesebb, de mint láhattuk, korántsem egyedüli képviselői a dualista időszakban a Horvát Jogpárt tagjai voltak. A huszadik század elején valamennyi számottevő horvát politikai erő egységes horvát nemzetállamot akart, a magyarokkal fennálló államközösség fenntartásának gyakorlatilag nem maradtak hívei. Az első világháború kitöréséig ugyan többségük a dunai monarchia keretein belül látta megvalósíthatónak a horvát nemzeti célkitűzéseket, de a világháború kitörése után a Jugoszláv Bizottságba tömörülő horvát emigráció már a Habsburg államalakulat kereteinek szétfeszítése árán Szerbiával és Montenegróval szövetségre lépve látta megvalósíthatónak ugyanezeket a célokat (bár odahaza – mint azt az 1917-es Korfui Nyilatkozat negatív horvátországi visszhangja mutatja, a közvélemény még nem tartotta vonzóbbnak egy konföderációvá átalakított Habsburg Monarchiánál a Karadjordjeviček Szerbiáját).

A horvát nemzeti integrációs folyamatok, illetve nemzetállam-építő törekvések kiteljesedésének színtere, vagy ha úgy tetszik második lépcsője volt a két Jugoszlávia. A szerb hegemonia, valamint az egységes délszláv nemzet megteremtését célzó jugoszláv unitarista próbálkozások ugyan mind a királyi, mind a titói jugoszláv államban – ha változó mértékben is – gátolták a horvát nemzeti törekvéseket, az integrációs folyamatok azonban nem álltak le. Bár a különböző politikai mozgalmak és pártok már a 19. században megkezdtek a horvát nemzeti eszme terjesztését a tömegek körében, s a dualista korszakban Horvát-Szlávonország elemi iskoláiban már horvát nemzeti szellemű nevelés folyt, 1918 előtt a horvát nacionalizmus erőteljesebben hatotta át a városi polgárságot és értelmiséget, mint a lakosság túlnyomó többségét alkotó parasztságot. Ennek számos oka volt. Természetesen az új eszmék terjedésének gátat szabtak a falusi népesség műveltségi viszonyai, iskolázottsági szintje, bár ez utóbbi a dualista korszakban horvát földön is emelkedett. Ugyancsak a fent említett okok közé sorolható, hogy bár a nagycsaládi termelői közösségeken alapuló zadruga-rendszer felbomlási folyamata a dualista korszakban egyre erőteljesebbé vált, konzervatív, hagyományokhoz ragaszkodó világába nehezen hatoltak be új gondolatok. Ennél is fontosabb, hogy noha 1848-ban a törvény előtti egyenlőség bevezetése, s a jobbágyfelszabadítás révén a paraszti tömegek elvben Horvátországban is a politikai nemzetfogalom részévé váltak, a magas választójogi cenzus miatt a dualista korszakban a parasztság túlnyomó többsége nem gyakorolhatott befolyást a politikai életre. A királyi Jugoszláviában a teljes férfilakosság választójoghoz jutott, s a Stjepan Radić vezette Horvát Parasztpárt a legszélesebb horvát tömegeket is bekapcsolta a poli-

tikai életbe. A Horvát Parasztpárt mint a horvátság vezető politikai ereje a 19. századi horvát pártokkal szemben modern politikai tömegpárt volt, s a belgrádi nagyszerb hatalmi körökkel folytatott küzdelmében fontos volt számára, hogy horvát nemzeti jellegű céljait minél nagyobb választói bázis támogassa. A párt ezért tudatosan propagálta a horvát nemzeti eszmét, erősítette a nemzeti összetartozás tudatát. E téren sikereket ért el olyan vidékeken is, ahol a Monarchia idején a nemzeti integráció kevesebb eredménnyel járt (pl. a bácskai bunyevácok, sokácok körében), de erősítette a nemzeti egységet a boszniai és dalmáciai horvátok között is, noha körükben az integrációs folyamat már jóval korábban megindult. A második világháború előestéjén, 1939 augusztusában létrehozott Horvát Bánságot több történész az ország föderalizációja felé tett első lépésként értékeli. E horvát közigazgatási egység létrehozása a horvátság vezető politikai ereje, a Horvát Parasztpárt és a belgrádi politikai elit egy szűk csoportja (Pál régensherceg köre) közötti kompromisszum eredménye volt, melyet a szerb politikai erők többsége elutasított. A Horvát Bánság részben (pl. gazdasági téren) nagyobb jogokat kapott, mint Horvát-Szlavónország 1868-ban, másrészt azonban nem kapott valódi társországi státust, s az egész megegyezés jogi alapja ingatag volt: az alkotmányban nem rögzítették a megváltozott helyzetet. Azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy erősítette a horvát tömegekben a különállás tudatát. A tengelyhatalmak támadása nyomán széthulló Jugoszlávia romjain megalakult a Független Horvát Állam. Eleinte, 1941 áprilisában a horvátság többsége – még a horvát kommunisták nagy része is – egyetértett a nemzeti függetlenség kérdésében, de az usztasa rezsim totalitárius jellege, valamint Olaszországnak tett komoly területi engedményei megosztották a horvát társadalmat, s egy-két éven belül legalább annyi horvát harcolt a jugoszláv egységet hirdető titói partizánok soraiban, mint a zágrábi kormány alakulataiban.

A második Jugoszláviában a föderatív alkotmányos berendezkedés, a Horvát Szocialista Köztársaság létezése, az alkotmány által a tagköztársaságoknak biztosított kiválási jog elvi lehetőséget adott a függetlenné váláshoz, noha Horvátország tényleges önállósulását 1945 és 1990 között nyilvánvalóan sem a kommunista diktatúra valódi játékszabályai, sem a nemzetközi helyzet, sem pedig a királyi Jugoszlávia nyílt szerb hegemoniájához képest visszafogottabb, burkoltabb, de azért érvényre jutó belgrádi dominanciátörekvések nem tették lehetővé. Ez nyilvánvalóvá vált 1970/71-ben, amikor a horvát (kommunista) köztársasági vezetés és a horvát értelmiség (Írószövetség, Matica Hrvatska) által a köztársaság nagyobb önállóságáért indított, és tömegtámogatást kapott politikai küzdelmet a jugoszláv párt központi vezetése elfojtotta. Tito szokásos egyensúlyozása a centralizmus és a föderalizmus között azonban végül a köztársaságok jogait erősítő 1974-es alkotmányt eredményezte, mely azután, megalkotóinak eredeti szándékával ellentétesen, 1991-ben kereteket teremtett Horvátország és más tagköztársaságok függetlenedéséhez.

A vallási, felekezeti tényezők hatása a horvát nemzettudatra, nemzeti kultúrára

A horvát nemzeti kultúra (az irodalom, a művészetek, sőt a természettudomány) fejlődésében nemcsak a középkorban, de részben még a 19. században is jelentős szerepet játszottak a katolikus egyház tagjai. Azonban, mivel a horvátok teljes társadalmi struktúrával rendelkeztek, a horvát politika és kultúra szereplői között a kora újkorban, s természetesen a 19. században is számos, egyházi rendhez nem tartozó nemesi vagy polgári származású személy volt. Ugyanígy, noha a horvát katolikus egyház egyes személyiségeinek fontos szerep jutott a nemzettudat, a nemzeti politika alakításában (Strossmayer, Franjo Rački, Mihovil Pavlinović), a horvát nemzeti mozgalom jelentős vezetőinek többsége világi személyiség volt: arisztokrata (Josip Jelačić, Janko Drašković, Dragojlo Kušlan), vagy polgári, illetve paraszti származású (Ljudevit Gaj, Ivan Mažuranić, Eugen Kvaternik, Ante Starčević). A horvát felsőpapság általában támogatta (mint Strossmayer, vagy a szlovák származású első zágrábi érsek, Juraj Haulik) a horvát nemzeti mozgalmat, s még a magyar kormány által a zágrábi érseki székebe erőltetett Mihálovics József sem akadályozta lényegesen az erősen nemzeti érzelmű horvát alsópapság tevékenységét. Ugyanakkor, főleg a Horvát Jogpárt részéről a 19. század második felében a boszniai muzulmánok integrálása érdekében erőteljes nyitást, növekvő toleranciát tapasztalhatunk az iszlám irányában, ami a korabeli szerb nemzettudatra egyáltalán nem jellemző (Vuk Stefanović Karadžić nyelvi-nemzeti integrációs törekvéseinek elvi kifejtése során ugyan szintén úgy vélte, hogy az ortodoxok mellett integrálni kellene a szerbségbe a što-nyelvjárású katolikusokat és muzulmánokat is, de a 19. századi törökellenes szerb felkelések iszlámellenes megnyilvánulásai, s az új szerb állam politikája ezt lehetetlenné tette). Starčević a 19. századi liberális eszmeáramlatok hatására a nemzeti integráció szempontjából részben elhanyagolhatónak, részben megszüntetendőnek tartotta a vallási, felekezeti különbségeket. Erőteljes antiklerikalizmusának ez az egyik magyarázata. Nem elhanyagolható, hogy a délszláv integrációs törekvések jegyében Strossmayer és köre az ortodox egyház felé tett pozitív gesztusokat.

A vallási, felekezeti különbségek végül, legalábbis Boszniában, erősebbnek bizonyultak a nyelvi rokonságnál, s több más külső tényező mellett (az Osztrák–Magyar Monarchia Kállay Béni által irányított nemzetiségi politikája, az egymást kioltó horvát és szerb törekvések) azt eredményezték, hogy a katolikus, ortodox és muzulmán vallások követői a 20. századra végül nemzeti szempontból is elkülönültek.

A regionalitás kérdésének megítélése a horvát nemzettudatban

A 19. századi horvát nemzettudatban a regionalitás megítélése negatív színezetet kapott, hiszen a horvát nemzeti mozgalom alapvető célja a történelmi horvát tartományok egyesítése volt. Ráadásul a regionalitás hívei rendszerint valamely nem horvát (uralkodó pozícióban levő) nemzethez kötődtek, Szlavóniában 1848 előtt és részben 1848 eseményei közepette a magyarokhoz, Dalmácia városaiban az olaszokhoz. Ez utóbbi területen még a múlt század hatvanas éveiben is erős volt az autonómiatörekvés, s ezt csak az 1870-es években szorította háttérbe a Mihovil Pavlinović vezette dalmáciai (horvát) Nemzeti Párt. A két világháború közötti időszakban, a Horvát Bánság 1939-es megalakulásáig a horvát etnikai terület még annyira sem képviselt közigazgatási egységet, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában. Bár 1918/19-ben Dalmáciában az olasz terjeszkedéstől való félelem miatt erősebb volt az egységes Jugoszláv államhoz való csatlakozás vágya, mint a kontinentális Horvátországban, a későbbiekben a jugoszláv királyság Belgrád-központú politikája a tengerparton is a horvát egységtörekvéseket erősítette a regionalitás rovására.

A regionalitás kérdése részben napjainkban is fel-felbukkan, de csak egy jelentős regionális párt van Horvátországban: az isztriai IDS (amely a 2000. januári választások után mintegy másfél évig tagja volt a zágrábi kormánykoalíciónak), de nem szabad megfeledkezni arról, hogy Isztria csak a második világháború után lett része Horvátországnak, illetve Jugoszláviának.

A kisebbségekhez, szomszédokhoz fűződő viszony a horvát nemzettudatban

A horvát többségi társadalom viszonya a kisebbségekhez 1918 előtt sajátos színezetet kapott, mivel a dalmáciai, vagy különösen a magyar uralom alatt álló Fiume olasz lakosságát, vagy a 19. század végén, a 20. század elején Szlavóniába betelepülő magyarokat (de ugyanígy a németeket is) a szomszédos, s a horvát nemzeti célokat akadályozó „többségi” vagy hegemon nemzetek tagjainak (ötödik hadoszlopnak) tekintették. Ezért a horvát közvélemény rendkívül negatívan viszonyult hozzájuk, míg a szerbekkel eleinte jó kapcsolatot ápoltak. Csak a 19. század végén, illetve a századforduló táján romlott meg a viszony a horvátok és a horvátországi szerbek között, hogy azután – az 1905–1914 közötti átmeneti javulást követően – a királyi Jugoszláviában kifejezetten ellenségesé válnon.

A horvátországi zsidósághoz való viszonyt a dualizmus idején erősen befolyásolta, hogy mennyiben voltak készek a horvátságba asszimilálódni. A magyar vagy német anyanyelvűkhöz ragaszkodó zsidókat a magyarosítás vagy németesítés eszközeinek tartották, s emiatt bizalmatlanul, sőt ellenségesen viszonyultak hozzájuk (létezett persze nyílt antiszemitizmus is, de nem volt elterjedtebb, mint

más korabeli európai országban). A 20. században a horvátországi magyar kisebbség jelentős része asszimilálódott, az olasz és német kisebbség nagy része pedig a II. világháború végén távozni kényszerült. Az egyetlen számottevő kisebbség a szerb maradt, amelynek nagy része a délszláv háború során (1995-ben) kényszerült elhagyni Horvátországot. Milošević és a belgrádi vezetés az általa kirobbantott háborúban eszközként használta fel a horvátországi szerb kisebbséget, s az emiatt fölerősödött szerbellenesség gyakorlati következményeit a helyi szerb közösség tagjai szenvedték meg.

Ezzel el is érkeztünk Horvátország szomszédaihoz fűződő viszonyának kérdéséhez. Az Osztrák–Magyar Monarchia (illetve a Habsburg Birodalom) fennállása idején a horvátság legtöbb politikai jellegű súrlódása, problémája az osztrákokkal (velük azért, mert akadályozták az abszolút horvát többségű Dalmácia és Horvátország egyesítését) és a magyarokkal volt. Utóbbiakkal a középkori és korai újkor egy államközösségben való békés együttélést a 19. században súlyos konfliktusok (1848-ban fegyveres, bár szerencsére nem túl véres összecsapás) követték, leginkább azért, mert a magyar hatalmi érdekek ütköztek a horvát önállósági törekvésekkel.

A Monarchia széthullásakor a horvát–olasz viszony vált feszültté, mivel ez utóbbiak igényt tartottak Dalmácia nagy részére. Ez a feszültség eltartott a második világháborút követő időszakig, gyakorlatilag az 1975-ös Osimói Egyezményig, amelyben az olaszok elismerték az új közös határt.

A legfontosabb feszültségforrás azonban mindkét Jugoszlávia fennállása idején a horvát–szerb viszony volt. A szerbek az első Jugoszláviában nyílt, a másodikban burkolt hegemoniára törekedtek. A II. világháború idején a németek és olaszok kegyéből létesült Független Horvát Állam kegyetlenül elnyomta a szerbeket. Ez utóbbiak kezdettől fogva elutasították a horvát önállóságot, fegyveres harcba kezdtek az új állam ellen, kölcsönös népirtásra került sor, amelynek során a háború elején a szerbek, később a horvátok szenvedtek nagyobb veszteségeket. A háborúban győztes, magukat nemzetek felettinek, s a föderáció híveinek tekintő kommunista partizánok soraiban mindkét szemben álló nép fiai harcoltak. A horvát–szerb ellentétekre azonban a második Jugoszlávia sem talált megoldást, amit jól igazol, hogy 1970/71 táján felerősödtek a horvát önállósági törekvések, majd 1991-ben Horvátország függetlenné vált. A horvát–szerb viszonyt megterheli (bár a két állam már hivatalosan elismerte egymást) a Horvátországból elmenekült szerbek visszatérésének kérdése, amire a legutóbbi horvátországi politikai változások után nagyobb esély van, valamint a Szerbiában még élő revansizmus és a vajdasági horvát kisebbség jogainak el nem ismerése.

A horvát–szlovén viszonyt viszont már több kisebb-nagyobb vitás kérdés terheli, amelyre a korábbi horvát vezetés nem tudott megoldást találni. Bár az új horvát kormány kifejezte kompromisszumokra törekvő szándékát, az időközben bekövetkezett szlovéniai kormányválság akadályozta az érdemi tárgyalásokat.

Bosznia-Hercegovina és Horvátország kapcsolatai (főleg a horvát–bosnyák kapcsolatok) a háborús szövetségtől a nyílt fegyveres harcon át (külföldi, amerikai nyomásra) ismét szövetségi viszonyokig jutottak. Az új horvát kormány szakított elődje politikájával, és nem hajlandó még burkoltan sem támogatni a hercegovinai horvátok törekvéseit az anyaországgal való egyesülésre, emiatt a jelenlegi zágrábi kormányzat és Szarajevó viszonya mentes a súlyosabb konfliktusoktól. Gondot jelent viszont a menekültek visszatérésének kérdése (a horvátoké a bosnyákok, a bosnyákoké a helyi horvátok által irányított területekre). Horvátország és Olaszország viszonya jobbra problémamentes, s a zágrábi kormányváltás óta az Európai Unió is igyekszik erősíteni kapcsolatait a horvátokkal.

Horvátország politikai pártjainak, így az 1990-es választásokon először győztes Horvát Demokrata Községnek (HDZ) deklarált célja volt a nyugati demokratikus értékek vállalása és az európai integrációkhoz való csatlakozás. Az 1991–1995 közötti háborús időszak azonban a vezető horvát kormánypártot, s Tudjman elnököt eltávolította Brüsszeltől. Először a horvát közvélemény neheztelt meg a nyugatiakra, mert nem tettek eleget a fegyveres szerb agresszió megakadályozásáért, majd a nyugati országok fordítottak hátat Horvátországnak Tudjman Bosznia-politikája, majd a megszállt horvát területeket felszabadító, de a helyi szerbek távozását is előidéző 1995-ös horvát katonai akció miatt. A Nyugat elfordulása Horvátországtól felerősítette átmenetileg a befelé fordulás erőit a HDZ-n belül, míg a liberális és szociáldemokrata ellenzék továbbra is az európai integráció elérését tűzte ki célul. A részben az izolációból, a nemzetközi tőkebefektetések hiányából is fakadó, súlyosbodó gazdasági helyzet, valamint Tudjman elnök halála gyökeres politikai fordulatot hozott Horvátországban a 2000. év elején, s a baloldali-liberális koalíció részben éppen az elszigeteltségből való kibontakozás jelszavával nyerte meg a választásokat. Az elzárkózás és a nyitás politikája közötti küzdelem eldöntése most már jelentős részben az Európai Unió politikusain múlik. Hosszas tárgyalások után végre 2001. október 29-én Ivica Račan horvát kormányfő aláírta az EU-val a társulási és együttműködési szerződést.

A horvát nemzeti fejlődés az önálló nemzetállam megteremtésével megvalósította a 19. századi törekvéseket, s ez az ország európai integrációját (reintegrációját) semmiképpen sem gátolja. A délszláv egység, illetve Jugoszlávia iránti nosztalgizásnak (amellyel a tudjmani propaganda vádolta az akkori horvát ellenzéket) gyakorlatilag nincs politikai jelentősége, a függetlenség kérdésében valamennyi politikai párt, így a jelenlegi kormánypártok és a lakosság is egyetért. A Račan-kormány ugyanúgy elutasítja a Nyugatról időről időre elővett Balkán-föderációs ötleteket, mint elődje. A horvát nemzettudat, mint minden más nemzeti közgondolkodás, természetesen változhat, változik. Minden bizonnyal változni is fog (bár még nem tudjuk, hogyan), ha egyszer Horvátországot is felveszik az Európai Unióba.

A horvát–magyar viszony, a horvátok magyarságképe

A magyar–horvát államközösség fennállásának első hét évszázadában a horvátok magyarságképében domináltak a pozitív elemek – egészen az 1790-es budai országgyűlésig, amikor a néha korábban is jelentkező közjogi ellentétek a magyar nyelv államnyelvvé tételének első kísérlete miatt először kaptak legalábbis részben nemzeti jelleget. Tudjuk, hogy a horvát nemességnek volt a korábbi évszázadokban is különállástudata, s egyes korábbi megnyilvánulásokban felfedezhető néha magyarellenes vélemény, vagy legalábbis egyes magyar személyekhez, csoportokhoz köthető jelenségek bírálata. Azonban mind a törökellenes küzdelmek kora, mind a Habsburgok abszolutista törekvései elleni közös magyar–horvát fellépések, az összeegyeztethető politikai és gazdasági érdekek révén a horvát közvéleményben – legalábbis az ismert források tükrében – többnyire a közös ellenség ellen küzdő, alkotmányvédő magyarok képe uralkodott. Az 1790-es budai országgyűlés után kezdetét vette az a magyar–horvát közjogi küzdelem, amely már az illírismus megjelenése előtt befolyásolta a horvátok (legalábbis a horvát nemesség egy része) magyarsághoz fűződő viszonyát, s ezen keresztül magyarságképét is. Különösen a horvát követek állandó majorizálása a magyar többség részéről, valamint a hagyományos horvát közjogi státust megkérdőjelező (tisztán történettudományi szempontból esetleg akár helytálló) magyar vélemények, valamint a magyar képviselők részéről a viták hevében elhangzott, a horvátok által sérelmesnek érzett kijelentések megingatták a horvátságban a magyarokról formált korábbi képet, ami előkészítette a talajt az illír mozgalom korszakában megjelenő ellenségkép dominanciájához. Noha a horvátok magyarságképének alakulása szempontjából korszakhatárként határoztam meg az 1790-es évet, mégsem árt pontosítani a magyarságkép alakulásának korszakolását. Az 1790-től kb. 1830-ig terjedő időszakban ugyanis a horvát nemesség jobbára hagyományos közjogi érvekkel lépett fel a magyar törekvésekkel szemben, s egy-két kivételtől eltekintve nem adott „nemzeti” jellegű választ a magyar nyelv bevezetési kísérleteire, illetve a formálódó magyar nemzetállami eszme megjelenésére. A horvát nemzeti program kidolgozását az illír mozgalom tagjai vállalták magukra, akik részben polgári származásuk, részben új, „korszerű” világnézetük révén nem érezték magukénak a nemesség hagyományos magyarságképének pozitív elemeit, viszont közvetlen kapcsolatban álltak a magyar nemzeti mozgalommal egyre inkább konfrontálódó magyarországi szláv (főként szlovák, illetve a szomszédos cseh) mozgalmakkal, s ezeken keresztül megjelentek ideológiájukban a különböző pánszláv-ausztrorszláv nézetek. Mindezekben túl politikai összeütközéseik a magyar nemzeti liberálisokkal hozzájárultak ahhoz, hogy a kb. 1830-tól 1848-ig terjedő periódusban a fegyverbarát, alkotmányvédő magyar pozitív képe átadta helyét a szláv (és illír-horvát) nemzetiséget elnyomni, sőt asszimilálni, autonómiájától, jogaitól megfosztani kívánó magyarok képének. Ezt a

negatív képet azonban jelentősen árnyalta az illírek körében ezzel párhuzamosan, sokszor ugyanabban a forrásban felbukkanó magyarságkép-példakép, vagyis a társadalmi-gazdasági haladás szempontjából mintaszerűnek tartott magyar törekvések és konkrét tettek követésére való felszólítások. Ugyancsak árnyalták a képet a horvát nemesség egy részében továbbélő hagyományos magyarságkép pozitív elemei.

A negyvenes években előretörő ellenségkép 1848-ban vált uralkodóvá a horvát közvélemény szélesebb rétegeiben, részben a fegyveres konfliktust megelőző időszakban, részben a harcok következtében. Ugyan 1849-re a horvát közvélemény egy kisebb részében (a Nemzeti Párt ún. „balszárnya” körében) az oktrojált alkotmány bevezetése és a magyar seregek tavaszi sikerei nyomán felfedezhető némi elmozdulás a rokonszenvesebb magyarságábrázolás irányában (a magánjellegű megnyilatkozásokban ez a tendencia kivehetőbb, mint az óvatosabban reagáló sajtóban), azonban a konzervatívabb beállítottságú lapoknak a magyar eseményekről, s azok magyar résztvevőiről alakított véleménye a korabeli (konzervatív) osztrák állásponthoz állt közel. Igazi fordulatra a neoabszolutizmus idején került sor. Hirtelen megnőtt a magyarok iránti rokonszenv, s a régi pozitív magyarságkép-elemek mellett megjelent a neoabszolutista rendszerrel szemben folytatott ellenállásuk iránti megbecsülés is. Mindez előkészítette a talajt a rezsim bukása után feltörő magyarbarát rokonszenvhullám és határozottan kedvező magyarságkép átmeneti dominanciájához, ami nélkül az 1868-as magyar–horvát kiegyezésre nem kerülhetett volna sor. Ezt akkor is igaznak tartom, ha tudjuk, hogy 1866, az első magyar–horvát kiegyezési tárgyalások kudarca után a vezető politikai erőnek számító, s addig, ha fenntartásokkal is, de a Magyarországgal 1848-ban de facto (Strossmayerék véleménye szerint de jure is) megszakadt közjogi kapcsolatok felújítására törekvő, és az unionistákkal együttműködő Nemzeti Párt nem csak a magyar politikai elittel került szembe, de kiegyezés- és magyarellenes propagandája révén tevőlegesen hozzájárult a magyarságkép újabb negatív irányú változásához, azonban, noha az említett propagandatevékenység már 1868 előtt elindult, tényleges hatást csak a kiegyezés megkötése után, a horvát közvéleménynek a kiegyezéstől többet váró részében ért el.

Az a tény, hogy nem a legerősebb politikai erő, az értelmiség körében az unionistáknál népszerűbb Nemzeti Párt kötött kompromisszumot a magyar kormánnyal, erősen megnehezítette a báni kormányzat számára a kiegyezés elfogadtatását a horvát közvéleménnyel. A Nemzeti Párt sajtója – akadályoztatása ellenére – heves kiegyezés- és magyarellenes propagandába kezdett, s ki akarta kényszeríteni az egyezmény revízióját. Árnyalta a képet, hogy ekkor a báni kormányzat sajtója pozitív magyarságképet igyekezett sugallni, míg a Jogpárt tollforgatói erőbben támadták a szerintük ide-oda (hol a magyarokhoz, hol az osztrákokhoz) csapódó „nemzetieket”. Köreikben az ekkortájt lassan körvonalaázódó horvát függetlenségi eszme jegyében voltaképpen már az 1860-as évek elejétől

kezdvé határozottan elvetették a magyar–horvát együttéléstről vallott magyarbarát hagyományt, és a horvát–magyar történelem évszázadait szinte kizárólag csak a horvát önállóság érvényesülése szempontjából vizsgálták, ahogyan az illirizmus örökségeként a jugoszlavizmust éltető „nemzetiek” is ez utóbbi megvalósulásának-megvalósíthatóságának szemszögéből szemlélték a közös, de közösként egyre kevésbé felfogott horvát–magyar múltat, illetve jelent. Természetesen saját koruk magyarjairól is politikai nézeteikkel összhangban alkottak képet. A dualista rendszert mindkét horvát ellenzéki politikai erő hívei osztrákok és magyarok hegemoniájaként fogták fel, így az illirizmus idején felbukkanó, uralomra törő, horvátokat (szlávokat és más kisebbségeket) elnyomó magyarok sztereotip képe a dualista korszakban dominánssá vált a horvát közvélemény – egyébként 1868 után fokozatosan bővülő – ellenzéki érzelmű köreiben. A dualizmus első másfél évtizede a horvát gazdaság számára nemigen hozott pozitív változást. A gazdasági pangás, a beruházások alacsony volumene, valamint a viszonylag magas adók szélesebb társadalmi rétegekben is elégedetlenséget váltottak ki, különösen, ha helyzetüket a pozitív magyarországi változásokkal vetették össze. Egy államközösségben az azt alkotó országok közötti ilyen jellegű különbségek önmagukban is feszültséget gerjeszthetnek, de a helyzetet rontotta az a tény, hogy pénzügyileg Horvátország a magyar kormánytól függött, s az adók behajtása is magyar, illetve „közös” hivatal dolga volt, ami elvezetett a horvátokat kizsákmányoló magyarokról kialakuló képhez. A horvát–magyar kiegyezés revíziója (1873) után, a nemzetiekhez tartozó Ivan Mažuranić bánsága idején némiképpen enyhült a magyarokhoz fűződő viszony, legalábbis visszafogottabbá vált a sajtó és az ellenzéki képviselők hangneme. A báni kormányzat programja azonban távlati horvát célokat szolgált, s a tankönyvírásba, a történettudományba a délszláv egységeszmét „csempészték be”, márpedig ez a tény továbbra is erősen befolyásolta a magyarokról vallott felfogást (illetve a tankönyvek révén egyre szélesebb tömegekre is hatást gyakorolt). A Mažuranić távozását követő három évben a magyar kormányzat által folytatott „horvát” politika hibái (magyar tisztviselő kinevezése az adókat – ettől kezdve kíméletlenül – behajtó hivatal élére, kétnyelvű címerek, feliratok erőltetése stb.) hozzájárultak az 1883. évi, alapjában véve (legalábbis vidéken) spontán módon kitörő, az új rendszer, s konkrétan a magyarok ellen irányuló népmozgalmakra. A következő időszak Khuen-Héderváry Károly bán erélyes (s az ellenzékkel szemben agresszív) kormányzása alatt a dualista rendszer stabilizációját eredményezte horvát földön, de egyben tovább rontotta a viszonyt Budapest s a hozzá hű horvát vezetők, illetve az ellenzék befolyásolta rétegek között. A szabadságjogok (sajtó- és gyülekezési jog) korlátozása, a politikai és gazdasági jellegű sérelmek (amelyek a horvát gazdaságban éppen ekkortájt jelentkező pozitív folyamatok megindulása ellenére befolyásolták a közhangulatot) tovább éltették, illetve erősítették az 1868 után formálódó, hol erőteljesebb, hol visszafogottabb ellenségképet. Azonban a Héderváry-korszakban volt még bázisa a

magyarokkal való államközösséget elfogadó erőknek, s ez a tény mindenképpen hatott a horvátok körében élő magyarsággépre. Azt, hogy nemcsak egy merev el-lenségkép és ezzel összhangban merev magyar–horvát viszony létezett az 1883 és 1903 közötti időszakban, igazolja a horvát közvélemény hozzáállása a magyar millenniumhoz. Az ellenzék által meghirdetett bojkotthoz sokan csatlakoztak ugyan, ám horvát üzletemberek, termelők komoly számban vettek részt kiállító-ként a kiállításon. A horvát ellenzék megpróbálta lebeszélni a horvát tömegeket a rendezvény meglátogatásáról, azt ennek ellenére sokan megtekintették. A Héderváry-korszak tankönyvei pedig megkíséreltek pozitívabb magyarsággépet eljuttatni a tanulókhoz. A Khuen-kormányzat húsz éve azonban nem tudta po-zitívvá formálni a horvátok magyarsággépét, a nemzeti eszme tömegek közti terje-désével párhuzamosan a negatív magyarsággép elemei is mind jobban terjedtek, sőt új, még negatívabb érzelmi töltettel telítődtek. A magyarsággép negatívvá vá-lását a szélesebb néprétegek körében jelzik az 1903-as, kifejezetten magyarellen-es jellegű tömegmegmozdulások, amelyek során a magyar zászlókat egyértel-műen mint a magyar uralom jelképeit támadták.

A magyar–horvát államközösség utolsó másfél évtizedében a politikai folya-matok hatása még kétszer idézett elő észlelhető, igaz, rövid ideig tartó változást a horvátok magyarsággépében. A jelentősebb pozitív irányú fordulatra 1905 és 1907 között került sor, amikor a Franjo Supilo vezette „új kurzus” hívei a dua-lista rendszer válságát előnyösebb horvát pozíciók elérésére próbálták meg fel-használni, s Bécs és Pest vitájában taktikai okokból a magyar fél mellé álltak. A horvát ellenzék az új taktikai fordulatot tudatos magyarbarát propaganda segít-ségével készítette elő. Ennek során az új irányvonalhoz kötődő sajtóban a hagy-ományos pozitív (magyarón retorikájú) magyarsággép-elemeket új, a megváltozott körülményekhez igazodó, de szintén pozitív előjelű magyarságimázs-elemek gaz-dagították. A Supilo-féle irányzattal szembenálló erők – a Radić-testvérek pa-rasztpártja, illetve a Frank-féle trialisták – sajtója ebben a másfél éves időszakban a korábbi horvát ellenzék negatív magyarsággépét vitte tovább. A vasúti pragma-tika elfogadása után (1907-ben) a Supilo-féle irányzat körében is újra felbukkant a hegemonizmus és a magyarság azonosítását tükröző negatív magyarságimázs, ráadásul a korábbi magyarbarát erők is felmorzsolódtak. Tisza István és a Hor-vát–Szerb Koalíció 1913/14-es kompromisszuma már csak nagyon rövid ideig tartó, s inkább csak a politikai elit szintjén megjelenő pozitív irányú változást idé-zett elő, amely hamarosan átadta helyét az ekkor már mélyen gyökerező negatív magyarsággépnek, amely a politikai közíráson túl a dualista korszak horvát szép-irodalmán és történettudományán, valamint részben tankönyvein keresztül is szé-les néprétegek körében terjedt el.

A második Jugoszláviában, a Tito és Sztálin 1948-as szakítását követő idő-szak markánsan negatív Magyarország-képét leszámítva általában egy meglehe-tősen vegyes, számos tradicionális elemet hordozó kép uralkodott. Elsősorban az

irodalomban (jórészt Miroslav Krleža révén), valamint az irodalomtudományban jelentkezett a magyar viszonyok árnyaltabb megközelítése. A második jugoszláv időszak történetírása a magyar–horvát államközösség egészére, s általában a magyar–horvát viszonyra többnyire a korábbi horvát történetírás szemüvegén át nézett (ez alól kivételt csak Jelačić magyarellenos hadjáratának marxi–engelsi alapon történő elítélése képezett), s még olyan ősrégi eseményeknek, mint a magyar–horvát államközösség kezdetei új, realisabb megközelítése egyes „újítók” (pl. Nada Klaić) részéről is a „hagyományörzők” heves ellenállását váltotta ki. Mérhető pozitív irányú magyarságkép-változás történt 1991-ben, Horvátország függetlenné válásakor, az ehhez nyújtott jelentős magyar támogatásnak köszönhetően. Ez a változás a horvát közvélemény-kutatásokban is tükröződik. A zágrábi Globus című hetilap 1994. december 30-i felmérése szerint a horvát lakosság az osztrákok mellett a magyarokat tartja „legjobb barátainak”, s a megkérdezettek mindössze 0,3%-a véli a magyarságot ellenségnek. A következő évben (1995-ben) megismételt felmérés hasonló eredményeket hozott. E pozitív változás eredményeinek megőrzése természetesen függ a két szomszédos ország politikai vezetésének lépéseitől is, de az egymásról alkotott kép árnyaltabbá tételében, egymás jobb megismerésében és a közös múlt valóságghú, múlt századi sablonoktól mentes (át)értékelésében fontos szerep juthat a magyar és a horvát történettudománynak és a tankönyvek íróinak is. A szándék tapasztalataim szerint mindkét fél részéről fennáll, amit igazol Ivan Aralica horvát írónak egy, a Magyar Napló számára 1989-ben megfogalmazott gondolata is: „A szomszédság a magyarok és a horvátok számára is vizsályt hozott és egyetértést, de akár vizsályban, akár egyetértésben az összefonódás tagadhatatlan. Az állandó szembenállás mítoszát építeni hazug és eszelős cselekedet lenne, de a történelmi összefonódásra alapozni a mai együttélést bölcs és hasznos ...”

Irodalom

- Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből (tanulmányok)*. Budapest, 1994
- Bajza József: *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok*. Bp. 1941
- Bajza József: *A magyar–horvát unió felbomlása*. Bp. 1925
- Bene Sándor: *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája*. Budapest, 2000
- Berlász Jenő: Pavao Ritter-Vitezović, az illírizmus szülőatyja. Magyar–horvát viszony a 17–18. század fordulóján. *Századok*, 1986/5–6.
- Frangješ, Ivo: Mažuranić röpirata A horvátok a magyaroknak. In: Vujicsics D. Sztojan (szerk.): *Szomszédság és közösség. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok*. Bp. 1972

- Gross, Mirjana: *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb, 1973
- Gross, Mirjana: O integraciji hrvatske nacije. In: M. Gross (red.): *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*. Zagreb, 1981
- Gulya Károly: A horvát kérdés a dualista Magyarországon az I. világháború előtti években (1908–1914) *Acta Univ. Szeged., A. H. 43*. Szeged, 1972
- Horvát irodalmi körkép. *Tiszatáj*, 1993/12
- Jelavich, Charles: *Južnoslavenski nacionalizmi*. Zagreb, 1992
- Juhász József: *A délszláv háborúk*. Budapest, 1997
- Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest, 2000
- Katus László: *A horvát kérdés története a kapitalizmus korában*. Kandidátusi értekezés, kézirat, Budapest, 1961
- Katus László: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. *Századok*, 1958/5–6, 1959/2–4.
- Korunić, Petar: Porijeklo i integracija hrvatske nacije kao znanstveni problem. In: *Zbornik Mirjane Gross*. Zagreb, 1999
- Korunić, Petar: *Fenomen nacije: porijeklo, integracija i razvoj*. *Historijski zbornik*, Zagreb, 2000
- Lőkös István: *A horvát irodalom története*. Bp. 1996
- Lőkös István: *A Kaptoltól a Ludovikáig. Horvát nemzettudat és magyarságélmény Miroslav Krleža életművében*. Bp. 1997
- Novak, Viktor: *Antologija Jugoslovenske Misli i Narodnog Jedinstva 1390–1930*. Beograd, 1930
- Nyomárkay István: Nyelvi helyzetkép déli szomszédainkról. *Magyar Nyelv*, 2002/ márc., p. 1–11.
- Nyomárkay István: A szerbhorvát nyelvkérdés. *Magyar Nyelvőr*, 1997/ ápr.–jún., p. 204–13.
- Sokcsevits Dénes–Szilágyi Imre–Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*. Budapest, 1994
- Sokcsevits Dénes: A horvát tankönyvek magyarságképe a dualizmus idején. *Világtörténet*, 2001/ősz–tél
- Sugar, Peter–Lederer, Ivo: *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle, 1969
- Szegedy Rezső: Az illyrizmus és Gaj Lajos levelezése. *Századok*, 1912

A bosnyák nemzettudat fejlődése*

*Šta je Bošnjak? Jedna mala grana / Velikoga stabla Slavijana
Mi a bosnyák? Szlávok hatalmas törzsének/kicsiny ága
Safvetbeg Bašagić (1892)*

A boszniai muzulmánok nemzeti önállósulására a délszláv térségben végbement nemzetté válás általános törvényszerűségei érvényesek, amelyben másodlagos a nyelvi, etnikai és származási komponensek szerepe, mert a nemzeti identitást döntő mértékben a vallási hovatartozás és a történelmi fejlődés sajátosságai határozzák meg. Lényegében e két utóbbi kritérium képezte a szerb és horvát nemzeti elkülönülés alapját, de közös vallás esetén az eltérő történelmi helyzet egyedül is külön nemzetek kialakulását eredményezte horvát–szlovén vagy szerb–montenegrói viszonylatban. Ez az egy vagy két tényezőre redukált indentifikációs lehetőség a délszláv nemzeti értékskálán óhatatlanul megnövelte az önálló nemzetlétet legitimáló történelmi események fontosságát, amely az etnikai bázis összetartozás-tudata erősítésének és az azonos nyelvű szomszéd délszláv nemzetektől való elhatárolódás eszközeként szolgált. A boszniai muzulmánok önálló nemzeté válási folyamatában kétségtelenül szerepet játszottak, ill. a későbbi nemzetesetítés érvrendszerében különös jelentőséget kaptak a középkori előzmények is. Aligha vitatható, hogy a boszniai királyság középkori önállósága, ill. az ortodox és katolikus környezetben egyaránt eretneknek minősülő, manicheus-bogumil tanokra épülő boszniai egyház kisugárzása a helyi délszláv lakosságban bizonyos vallási-területi különállás tudatát teremtette meg. Tudományos körökben ma már többnyire elfogadják a középkori Bosznia egyedi fejlődésének gondolatát, noha a szerb és horvát mediavisták között hosszú ideig zajlott a polémia a középkori boszniai királyság, ill. a középkori délszláv kisállamok horvát vagy szerb jellegéről és nemzeti hovatartozásáról. Teljes egyetértés tapasztalható viszont abban, hogy a boszniai és hercegovinai muzulmán etnogenezis a középkori államalakulat 1463-ban történt háborús összeomlásával, s területének az Oszmán Birodalomba történt bekebelezésével vette kezdetét, amely radikális szakítást jelentett a középkori Bosznia társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődésével.

* A tanulmány korábbi változata a Pro Minoritate 2000/nyári számában jelent meg, és a T 029455 számú OKTA kutatási program keretében készült.

Az oszmán hódítás után Boszniában rövid idő alatt az európai területeken szokatlan méretű iszlamizáció, a helyi lakosság iszlám hitre való áttérése zajlott le. A középkori királyság gyors összeomlását és az oszmán uralom erőteljes stabilizálódását a korabeli egyházas történetírás a bogumil eretnekségtől megfertőzött helyi nemesség árulásával és az iszlámra testületileg történt áttéréssel magyarázta. A boszniai iszlamizációt igazoló bogumil tördőfés-legenda hosszú ideig kikezdhetetlen történeti tézisnek számított. A boszniai muzulmán társadalom eredetének ilyen egytényezős magyarázatával szemben a térségre vonatkozó kora újkori társadalom- és egyháztörténeti részkutatások eredményeit szintetizáló Srećko Džaja képviseli elsősorban azt a nézetet, hogy korántsem ment végbe Bosznia 1463-ban történt meghódításakor egy csapásra a vallásváltás, hanem a délszláv nyelvű muzulmán lakosság kialakulása, megszilárdulása közel másfél évszázadot átfogó, összetett történelmi folyamat eredménye. A teljes boszniai nemesi vezetőréteg iszlámra való áttéréséről szóló állításnak ellentmondanak ugyanis a részleteiben feltárt történeti tények. A vértelen impériumváltásról hangoztatott felfogással szemben ma már alaposan dokumentált, hogy a Boszniát meghódító II. Mehmed szultán kiirtotta a helyi arisztokrácia jelentős hányadát, míg kisebb részük elmenekült, és közülük számosan a magyar és horvát nemességbe olvadtak be. Helyi renegátok – néhány kivételtől eltekintve – főként a kisnemesek soraiból kerültek ki, akik a 16. század folyamán ily módon emelkedtek a boszniai oszmán vezetőrétegbe. A különféle források történeti statisztikai elemzése alapján valószínűsíthető, hogy a 16. századi boszniai oszmán hatalmi elitnek csak mintegy ötödét tették ki a helyi származásúak.

A nemesi intézmény megsemmisülésével és az egyházi szervezet szétesésével azonban kétségtelenül erősen csökkent a boszniai királyság helyreállításának reménye, s ez tág teret nyitott Bosznia központi területein az 1480-as évektől kibontakozó tömeges iszlamizációnak. Mindezt felgyorsította és területileg kiterjesztette az isztambuli birodalmi központból tudatosan irányított, a középkori településhálózatra épülő oszmán urbanizáció, amelynek során az oszmán állami hatóságok és egyházi intézmények letelepedése előmozdította, hogy a legfontosabb kereskedelmi központok, stratégiai jelentőségű helyek és a bányavárosok egyre inkább elvesztették keresztény jellegüket. A Boszniába került katonai, igazgatási és muzulmán egyházi személyzet etnikailag rendkívül tarka képet mutatott. Voltak köztük törökök, tatárok, albánok és arabok, tehát a soknemzetiségű birodalom iszlámot követő népeinek képviselői, de a boszniai migránsok számszerű arányára és jelentőségére a boszniai muzulmán hatalmi elit kialakulásában csak tág határok között mozgó becslések állnak rendelkezésre. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy döntő többségük az Oszmán Birodalom más délszláv területéről származó szláv vagy elszlávosodott népelemből került ki, akik részben renegátként, részben a gyermekadó alanyaiból nevelődött főtisztviselőként kerültek a boszniai oszmán közigazgatás vezető posztjaira. Az idegen etnikumú muzulmánok tömeges betelepülését – más meghódított országoktól eltérően – akadályoz-

ta, hogy a boszniai vezetőréteg a tartomány stratégiai helyzete folytán számos szultáni kiváltságban részesült. Javadalombirtokot Boszniában 1516-tól csak helyiek kaphattak, s e birtok örökölhetőségének jogi lehetősége a boszniai muzulmán arisztokrácia erős tartományi kötődésének anyagi alapjait vetette meg. Bosznia határhelyzete és katonai fenyegetettsége tovább erősítette a muzulmán arisztokrácia tartományi pozícióit, hiszen a 16. század második felében katonai, rendőri és igazgatási feladatok ellátására létrehozott határőrvidéki kapitányságok parancsnoki posztjait is csak helyiek tölthették be.

A boszniai és hercegovinai muzulmán etnogenezis átütő sikerét a paraszti lakosság önkéntes és kényszer alatt végbement tömeges iszlamizációja biztosította. A parasztság iszlám hitre való áttérésében a gyermekadó intézményének volt különös szerepe. Egyfelől a szülőföldről nyomorúságos adóalanyként elszakított, neveltetésük és tehetségük révén az Oszmán Birodalomban magas katonai, hivatali tisztségekbe emelkedő boszniaiak vonzó karrierje, személyes példája és ráhatása ösztönözte a vallásváltást, másrészt a keresztényeket diszkrimináló adóktól való szabadulás vágya és a szabad paraszti státus megtartásának lehetősége serkentett a muzulmán vallás felvételére. Ez a folyamat nem zajlott viharos gyorsasággal, hiszen a 16. század folyamán rendkívül nagy a *poturnak* (féltörök) nevezett, látszatmuzulmánok száma, akik a 17. század elején – a Habsburg–török békekötés után – kötelezték el magukat véglegesen az iszlám mellett. Az áttérések tömegességét elsősorban a 16. század közepén lehetett regisztrálni. A folyamat eredményeként a 16–17. század fordulóján Boszniában a lakosság abszolút többségét, Hercegovinában pedig a viszonylag legnagyobb vallási közösséget a muzulmánok alkották. Bosznia iszlamizációja során a hódítók vallására való áttérés olyan tömeges volt, hogy az nem jelentett nyelvcserét, sőt a Boszniába betelepülő török vagy más etnikumú muzulmánok olvadtak be a helyi lakosságba.

Az iszlámra való áttérés folyamata a 17. században már lelassult, bizonyos telítettség állapota következett be. Az iszlám attraktivitását nyilvánvalóan csökkentették a boszniai helyi muzulmán tisztségviselők és az isztambuli központi hatalom ellentétei, amelyet a század második felétől sorozatos lázadások jeleztek. E felkelések a szultáni udvar óvatos korszerűsítési kísérletei ellen, a muzulmánok előjogai és adó kiváltságai védelmében bontakoztak ki. A birodalomtól való elszakadás vagy a régi boszniai királyság restaurálásának gondolata azonban fel sem merült ezen megmozdulások során, sőt a Habsburg Birodalommal a század végén több mint másfél évtizedig tartó hadiállapot alatt rendületlenül kitartottak az isztambuli központi hatalom oldalán. Teljesen hatástalanok maradtak az osztrák hadvezéreknek a boszniai muzulmánok keresztény eredetére apelláló, átállásra buzdító felhívásai. Az elhúzódó háború, s a városokat sújtó járványok miatt a muzulmán lakosságot jelentős demográfiai veszteségek érték. Ezt a hiányt a század végén a török uralom alól felszabadított Magyarországról, Szlavóniából és a Szerémségből áttelepülő mintegy 100 000 muzulmán pótolta. E nagyarányú mig-

ráció következtében a boszniai muzulmánok a 18. század közepéig megőrizték abszolút fölényüket a tartományban. A boszniai muzulmán irodalom délszláv és keleti nyelvű alkotásai a 17–18. században már arról tanúskodnak, hogy a helyi muzulmánokból teljesen hiányzott a középkori királyság emléke és a horvát vagy szláv származás tudata. Az oszmán hódítás eredményeként tehát a 16–18. században Boszniában erős boszniai tartományi tudattal és patriotizmussal rendelkező szláv nyelvű muzulmán társadalmi csoport keletkezett, amelynek a keleti kulturális értékeken alapuló irodalma, életmódja és szokásrendje fejlődött ki.

Az anyagi, egzisztenciális előnyökkel járó tömeges iszlamizáció azonban még az Oszmán Birodalom fénykorában sem fogta át, ragadta magával Bosznia lakóinak egészét. Nem vált kizárólagossá az iszlám vallás, hanem a keleti ortodoxia és a katolicizmus is jelentős pozíciókkal rendelkezett. Sőt az oszmán hatalom katonai és gazdasági szükségletei bizonyos mértékben kedveztek annak, hogy a 16–18. században Bosznia és Hercegovina egész területén megnövekedett a görögkeletiek száma, társadalmi súlya. A török hódítás előtt Kelet-Hercegovina paraszti lakosságát tartották ortodox vallásúnak, emellett még kisebb görögkeleti közösségek éltek Bosznia keleti peremvidékén. A boszniai oszmán uralom megszilárdulásának időszakában és a nagy 16. századi hódító hadjáratok következményeként bontakozott ki az ortodox vallású, nomád állattenyésztést folytató vlachok boszniai migrációja, akik az oszmán haderő segédcsapataiként szereztek kivételezett státust és állandó letelepülést jelentő lakhelyet. A 17. század elejéről származó boszniai útleírások már a görögkeleti lakosság általános elterjedéséről számoltak be, de még csupán a katolikusok számának felére becsülték a „skizmatikusok” arányát. A szerb migráció ebben a században elsősorban már a városokba irányult, ahol a kézművesiparban jelentős pozíciókat szereztek. A nagy szerb áttörés Boszniában a 18. században következett be. A folyamatos bevándorlás eredményeként e század végén már a görögkeletiek alkották a legnépesebb boszniai vallási közösséget, s fontos gazdasági pozíciókat szereztek. Többek között meghatározó szerepre tettek szert a boszniai tranzitkereskedelemben. A szerb demográfiai növekedéssel párhuzamosan épült ki az ortodox egyház intézményhálózata, amely a szerb politikai hagyományokat ápolta, és annak gondolatát terjesztette, hogy mindazon föld szerbnek számít, ahol szerbek laknak. A szerb egyházi, politikai felfogásban Bosznia megnövekedett jelentőségét és szerb földdé válását mutatja, hogy a Karlócán székelő szerb egyházfő 1739-ben vette fel Boszniát az érsekség intitulációjába.

A katolicizmus továbbélésének intézményes hátterét Boszniában a középkori eredetű boszniai ferences rendtartomány fennmaradása biztosította, de az oszmán uralom alatt a katolicizmus teljes mértékben defenzívába szorult. A katolikusok sorait apasztották elsősorban az iszlámra való áttérések, s őket sújtották a több évszázados Habsburg–oszmán szembenállás következményei. A nagy háborúkat mindig jelentős boszniai katolikus kivándorlás követte, s így a 18. század elején

már csak alig 30 000-re becsülték az ottani katolikusok számát, s ez a létszám majd csak a század végére érte el ismét a 100 000 főt. A felekezetek egymás közötti viszonyában a boszniai oszmán hatóságok az iszlám favorizálása mellett főként a görögkeletieket támogatták a katolikusokkal szemben. A katolikusok ellenálló erejét az oszmán hatóságok azáltal gyengítették, hogy kiterjesztették föléjük a görögkeleti papság joghatóságát. A katolikusok kettős kiszolgáltatottsága és alárendeltsége volt a közvetett oka annak, hogy a tisztán ortodox területeken kevésbé, viszont a katolikus, illetve vallásilag vegyes vidékeken erősebb fokú volt az iszlámra való áttérés. A boszniai katolikusok eszmevilágát a ferencesek által közvetített ismeretek, tudati elemek határozták meg. Az ő történelemszemléletük a 18. század folyamán lényegesen különbözött Boszniát szerb földnek tekintő görögkeleti, illetve e tartományt az Oszmán Birodalom részének, egyszerűen pasaliknak tartó bosnyák–muzulmán felfogástól. A ferencesek a középkori királyság hagyományát tartották ébren, s katolikus uralkodóktól, főként a Habsburg császártól várták a török alóli felszabadítást és az egykori regnum restitúcióját.

A nemzeti ébredés küszöbén tehát az Oszmán Birodalom végvidékén egy olyan multikonfesszionális térség alakult ki, ahol a vallási közösségek prenacionális fejlődése és állapota szabta meg a modern nemzeti elkülönülés koordinátáit. A három boszniai vallási-társadalmi csoport egymáshoz való viszonyában meghatározó maradt a vallási hovatartozásból fakadó jogi-szociális egyenlőtlenség, amely fenntartotta a privilegizált muzulmánosság és a korlátozott jogokkal bíró keresztények antagonizmusát. Ilyen adottságok folytán természetesen nem fejlődhetett ki a mindhárom konfessziót, a tartomány lakóinak egészét átfogó integrális nemzeti ideológia. Sőt a polgári nacionalizmus megjelenésével háttérbe szorultak azok a tudati elemek, amelyek a tartomány lakóinak valamifajta azonosságát, közösségét juttatták kifejezésre. A tartomány lakóinak egészére használt *boszniai*, *Bošnjani*n, *bosnyák* jelzők a 19. század elejétől rohamosan veszítették el integrális jelentéstartalmukat, s alakultak át partikuláris fogalommá. Általános érvényre jutott az a 17. századtól megfigyelhető jelentéstani változás, hogy a *Bošnjani*n, bosnyák elnevezés alatt már kizárólag a boszniai muzulmánokat értették. Érdeemes megjegyezni, hogy a boszniai lakosok muzulmán vallásának hangsúlyozására, megkülönböztetésére korábban a *török* jelzőt használták. A szerb és horvát nemzeti etnikai bázis meghatározására nyelvi kritériumok segítségével vállalkozó nyelvtudósok a tartomány lakói által felekezeti különbség nélkül használt, évszázadokon keresztül boszniainak nevezett nyelvet is a 19. század első felében minősítették át szerbnek és horvátnak, majd szerb-horvátnak.

A vallási elkülönülést bizonyos fokig áthidaló tartományi patriotizmust különösen a két keresztény felekezetben váltotta fel a szerb és horvát nemzeti gondolat. A görögkeletieknél ez a folyamat a 19. század elején a szerbiai törökellenes felkelés és az autonóm fejedelemség létrejöttével ment végbe. Természetesen ennek a születő nacionalizmusnak a görögkeleti pópákon és a ferences barátokon,

tehát a szűk egyházi értelmiségen kívül ekkoriban nem volt helyben számottevő társadalmi hordozó rétege. A Boszniát illető délszláv nemzeti programok szinte kivétel nélkül a tartomány határain kívül keletkeztek. A szerb nemzeti ideológiában már a század kezdetétől a létrehozandó nemzetállam nélkülözhetetlen alkotóelemei közé számított Bosznia és Hercegovina. A szerb politikai gondolkodás első kiemelkedő képviselője, Ilija Garašanin a két tartományban a szerben kívül nem ismert más politikai, nemzeti individualitást, s neki magától értetődött, hogy annak lakói „három vallású szerbek”. A nagy szerb nyelvtudós, Vuk Karadžić lingvisztikai argumentációjával, hogy a „što” nyelvjárást beszélő délszlávok egészét szerbnek nyilvánította, csak megerősítette Bosznia és Hercegovina kizárólagos szerb jellegének tézisé. A szerb nemzeti-etnikai állomány részének tekintett boszniai muzulmánok iránt a szerb nemzettudatban azonban egyidejűleg jelen volt az erős bizalmatlanság, sőt bizonyos gyűlölet is, hiszen mégis csak ők voltak a szerb nemzeti kiteljesedést gátló oszmán államhatalom helyi támaszai és a boszniai ortodoxok társadalmi egyenlőtlenségét konzerváló oszmán feudalizmus megtestesítői.

Horvát oldalon a 19. század elejétől kezdetben történeti alapon fogalmazták meg a Bosznia egy részére, ill. egészére vonatkozó területi igényeket. A rendi közjogi felfogás ébren tartotta az oszmán hódítás előtt Horvátországhoz tartozó területek, elsősorban a Verbász folyóig terjedő ún. Török-Horvátország revindikációjának gondolatát, de ismételten felmerült a középkori magyar–horvát uralkodók dinasztikus öröksége folytán a horvát Három megye Királyság és Bosznia egészének egyesítése a Habsburg-ház jogara alatt. Ez utóbbinak a Habsburg Birodalom belső államjogi berendezkedése kapcsán horvátok különösen az 1860-as években tulajdonítottak jelentős politikai aktualitást. A horvát elképzelések szerint Bosznia és Hercegovina elfoglalásával a Habsburg Birodalom oly mértékben növekedne a szláv elem, főként a délszlávok súlya, hogy annak révén elhárulna a magyar–német szupremáciára épülő dualizmus lehetősége. A horvát nacionalizmusnak a korszakra jellemző integratív változatai, a délszlávok kulturális és politikai közelítését szolgáló illírizmus és jugoszlavizmus, még nem tartalmazták a horvátság és a boszniai muzulmánosság etnikai-nyelvi azonosságának tételét.

A boszniai muzulmánokat – az együtt élő szerbektől és horvátoktól eltérően – nem érték a nemzeti azonosulást elősegítő, siettető külső impulzusok. A fennálló állami és társadalmi viszonyok megváltoztatására törekvő szerb és horvát nemzeti mozgalom megnyilvánulásaira a muzulmánok az iszlám vallási tradíciókhoz való merev ragaszkodással válaszoltak. A nacionalizálódó délszláv közegetől való elhatárolódás egyik látványos jele a század első felében az írástudó muzulmán elit részéről az arab írás tüntető használata. Ez a szakadás elapasztotta a keresztény társadalmi-vallási csoportokkal meglévő korábbi szellemi kommunikációt, de korántsem vezetett valamifajta oszmán-török nyelvi nacionalizmus kibontakozásához. Ebben kétségekívül szerepet játszott, hogy a boszniai isz-

lám tradicionalizmus összeütközésekhez vezetett az Oszmán Birodalom nagyhatalmi állásának megőrzése végett bizonyos európai intézmények és jogi normák átvételére kényszerülő isztambuli birodalmi központtal. A „nagy újjászervezés”, a Tanzimát korának a keresztények jogegyenlősítését előirányzó reformjait Boszniában csak a muzulmánok ellenállását megtörő katonai fellépéssel lehetett keresztülvinni. A regionális boszniai muzulmán tudatban az iszlám tradicionalizmus révén így teret nyert bizonyos fokú oszmán-törökellenes attitűd, de ez a keresztények jogegyenlőségét korlátozó muzulmán kiváltságörzés egyidejűleg súlyos helyi konfliktusok árnyékát vetítette előre.

Az 1870-es évek második felében az oszmán feudalizmus és állami fennhatóság megszüntetésére irányuló boszniai keresztény felkelés leplezetlenül kifejezésre juttatta a három vallási-társadalmi közösség egymást kizáró törekvéseit. A szerbek a nemzeti állammal való egyesülésért fogtak fegyvert, a horvátok nevében megszólaló ferencesek a Habsburg katolikus nagyhatalom oltalmát kérték, a muzulmánok viszont az oszmán birodalmi keretek és a belső társadalmi status quo fenntartásáért harcoltak. A négy évig tartó boszniai felkelés alatt Szerbia azonban képtelen volt e területek elfoglalására, az Oszmán Birodalom pedig a pacifikálásra. A béketeremtést a nagyhatalmi érdekpolitika a tartományok oszt-rák–magyar megszállásától várta, amely kétségkívül azzal a pozitívummal járt, hogy az oszmán uralom megszűnését követően ezúttal nem érvényesült a muzulmán probléma kezelésének addigi európai gyakorlata, a muzulmánok kivándoroltatása vagy keresztény hitre térítése.

Az okkupációt és az oszt-rák–magyar igazgatást a muzulmánok ennek ellenére a létüket fenyegető fordulatként élték meg, hiszen az állami fennhatóság megváltozásával elvesztették privilegizált társadalmi pozíciójuk garanciáját, az iszlámmal összefonódott oszmán államhatalomra való támaszkodás lehetőségét. Elbizonytalanodásukat fokozták az új államhatalom intézkedései az önálló egyházi hierarchia létrehozására, az iszlám vallási és művelődési intézményrendszer működésének újraszabályozására, állami felügyeletére. Különösen a szultán maradék boszniai felségjogait negligáló véderőtörvény bevezetése ütközött heves ellenállásba, amely az 1882-ben kirobbant hercegovinai felkelésben érte el csúcspontját. A muzulmán bizalmatlanság tartós fennmaradásának jele az Oszmán Birodalomba való folyamatos kivándorlás, amelynek során az okkupációt követő négy évtized alatt mintegy háromezrezen hagyták el Boszniát.

Az oszt-rák–magyar korszak modernizációs törekvéseivel a boszniai muzulmán elit döntő befolyással rendelkező tradicionalista szárnya a vallási autonómia elérését szegezte szembe, amely a fennálló társadalmi és agrárviszonyok, valamint az iszlámra alapozott iskolarendszer megőrzését célozta. Az államhatalom kísérletei gyakorlatilag eredménytelennek bizonyultak a muzulmán egyházi elemi iskolák átalakítására, amelyek nagy többségében kizárólag a Koránt, illetve annak megértéséhez szükséges keleti nyelveket és arab írást tanítottak. A világi

tárgyak és az anyanyelv oktatásának hiánya ily módon konzerválta a muzulmánok korszerű műveltségi deficitjét és gyakorlati írástudatlanságát. Az 1909-ben célhoz ért vallási autonómia mozgalom sikere viszont mégiscsak megerősítette a muzulmánok teljes konfesszionális elkülönülését, fenntartotta a protonacionális társadalmi csoport politikai akaratnyilvánításra képes nemzeti közösséggé alakulásának intézményi kereteit, anélkül azonban, hogy az etnikai-nemzeti azonosulást biztosító eszmerendszer kialakulását és elterjedését elősegítette volna. Az erre irányuló kezdeményezések és törekvések a 19. század utolsó két évtizedében csak egy rendkívül szűk értelmiségi körben bontakoztak ki.

Az egyik sokat utazó, világiasan is művelt muzulmán arisztokrata, Mehmed bég Kapetanović Ljubušak lépett fel elsőként az oszmán múltban gyökerező, a töröknyelvűséget és az arab íráskultúrát preferáló tradicionalizmus ellen. A muzulmán identitás középpontjába Bosznia területi különállást kifejező tartományi patriotizmust és az anyanyelvet, tehát a délszláv jelleget állította. E kritériumok kiemelése lehetővé tette a konfesszionális korlátok meghaladását, s így Bosznia és Hercegovina valamennyi lakóját vallásra való tekintet nélkül az egységesnek tartott boszniai nemzeti közösség részévé deklarálta. Ennek az integrális nemzet-koncepciónak a szellemében jelentette meg 1891-től két évtizeden keresztül a „Bošnjak” című latin betűs délszláv nyelvű hetilapját, amelynek programja a boszniai muzulmán–oszmán–török azonosság eszméjének felszámolására, a szláv bogumil eredet és a délszláv közösség tudatának erősítésére irányult, kihangsúlyozva a boszniai muzulmánok őslakos voltát és primátusát, különösen a mindhárom vallási felekezet nemzeti elnevezésére szolgáló „bosnyákság” elfogadásának jelentőségét. A bosnyák nemzeteszme történeti fundamentumát a muzulmánosság bogumil származásával vetette meg, amely igazolta a középkori boszniai nemesiség és a jelenkori muzulmán elit kontinuitását s továbbá a muzulmánok tömegének őshonosságát. Az autochton eredetre való hivatkozás a 19. század utolsó évtizedében teljes mértékben egybevágott az aktuális nemzetpolitikai célokkal. Egyfelől eszmei védekezésül szolgált a muzulmánok Európából való kiszorítását hirdető, s azt esetenként megvalósító balkáni nacionalizmusokkal szemben, másfelől kifejezte a muzulmánok egyenértékűségét a szerbekkel és a horvátokkal.

Az integrális boszniai nemzeteszme jegyében fellépő muzulmán mozgalom kisugárzása nagyon korlátozott maradt, s az Osztrák–Magyar Monarchia vezető körei, elsősorban Kállay Béni közös pénzügyminiszter támogatásával sem vezetett el az együtt élő szerbeket és horvátokat integrálni képes, muzulmán dominanciájú boszniai államnemzet kialakulásához. Ennek a 19. század végi nemzettemetési kísérletnek a kudarcában jelentős szerepet játszottak az olyan társadalmi tudati adottságok, mint a muzulmán társadalom struktúrájának zártsága s nemzeti identitásának valamifajta jugoszlavizmusba hajló bizonytalansága.

A muzulmán értelmiség lebegő állapotának fennmaradásához hozzájárult, hogy születő nemzeti identitásának meghatározó történeti komponense, a bogu-

mil-muzulmán kontinuitás arra is alkalmasnak bizonyult, hogy érvként szolgáljon a muzulmánok horvát vagy szerb szellemű nacionalizálására, azaz a szerb és horvát nemzetbe történő betagozásukra. Az ilyen törekvések a 19. század utolsó harmadától folyamatosan jelentkeztek, amelynek alátámasztására a korai középkor századaiból került ki a muzulmánok meggyőzésére szánt történelmi argumentáció. A független nagyhorvát állam létrehozásának karizmatikus apostola, Ante Starčević még a horvát honfoglalás és államalapítás sikerét is a boszniai muzulmánok dicső horvát őseinek tulajdonította: „Kik is a török földesurak Boszniában!? A legrégibb és legtisztább derék horvát nemesség egész Európában. Íme, uraim ez a muzulmán fajta Boszniában. Azoknak az oroszánoknak az ivadékai ők, akik az avaroktól elhódították a Duna-jobbparti Horvátországot.” A romantikus horvát középkorkutatás pedig a magyar–horvát dinasztikus unió létrejöttével a 12. század elején megszűnt állami önállóság szerves folytatását fedezte fel a középkori boszniai királyságban, amelynek megteremtésében a magyar uralommal elégedetlen horvát nemesség szerepét hangsúlyozta. A muzulmánok elődeit előnyös színben beállító történelmi interpretáció nem maradt hatás nélkül a boszniai muzulmán értelmiségre. Azoknak az irodalmároknak a nagyobb része, akik az 1890-es évek elején még a bosnyák nemzeteszmé elkötelezett híveinek mutatkoztak, mint pl. a bosnyák múltat megéneklő nagy hatású költő, Safvetbeg Bašagić vagy a „Bošnjak” c. hetilapot több évig szerkesztő prózaíró, Edhem Mulabdić, pályájuk későbbi szakaszában már muzulmán horvátként határozták meg identitásukat. Példájukat számosan követték, s a muzulmán literátor értelmiség nagyobb hányada a századforduló után horvát orientációt követett. A muzulmán értelmiség opciójával szoros korrelációban a századfordulón már a horvát közgondolkodás érinthetetlen axiómájának számított a boszniai muzulmánokat a horvát nemzet szerves részének tekintő felfogás.

Ellenkező előjellel, de hasonlóan egyoldalú kisajátítás jellemezte a szerb politikai palettát, amelynek valamennyi áramlata egyöntetűen állította, hogy Bosznia és Hercegovina kizárólagosan szerb törzsterület. Ez a felfogás a századfordulón oly mélyen rögzült a szerb mentalitásban, hogy bizonyítani sem tartották szükségesnek. Nem is bajlódtak sokat a boszniai szerb igényt alátámasztó történelmi argumentációs bázis kiépítésével, hiszen a görögkeleti lakosság ekkoriban még relatív többséget alkotott a két tartományban. A muzulmán elit megnyerésére nagyon gyakorlatiasan a körükben változatlanul élő oszmán nosztalgiákat használták fel. Szerb részről a szultán boszniai felségjogainak érvényességét és védelmét állították szembe az osztrák–magyar igazgatás annexiós szándékaival és a muzulmánokat korlátozó állítólagos túlkapásaival. A szerbekkel nemzeti közösséget vállaló muzulmán értelmiségiek döntésükkel elsősorban az osztrák–magyar kormányzattal szembeni éles ellenzékiességüket mutatták ki. A szerb orientáció hívei főként kivándorlók, politikai emigránsok, a pezsgő mosztári szerb irodalmi élet vonzáskörébe került literátorok közül kerültek ki. Emellett a vallási autonó-

miáért folyó küzdelemben alakult ki szorosabb muzulmán–szerb együttműködés, anélkül azonban, hogy a szerbekkel való kulturális azonosulás olyan jellegzetességeit, mint a cirill írás és az „ekavica” nyelvi dialektus iskolai oktatását elfogadták volna.

A 20. század elején születő modern muzulmán pártrendszer is magán hordozta a kétpólusú tájékozódás jegyeit. A szerbekhez húzó Muzulmán Nemzeti Szervezet és a Horvátországgal való államjogi egyesülést támogató Muzulmán Haladó Párt nem elsősorban a muzulmán társadalom politikai megosztottságát, hanem sokkal inkább nemzeti identitásának kialakulatlanságát tükrözte. A boszniai muzulmánok túlnyomó többségénél ugyanis a vallási elkülönülésre változatlanul nem épült fel önálló bosnyák nemzeti identitás. Kialakulásának hatalmi-politikai feltételei kifejezetten kedvezőtlenül alakultak a századforduló után, mert a Boszniát kormányzó Kállay Béni halála után hivatali utóda, Burián István szakított a bosnyák nemzet megteremtésének erőltetésével, és szabad utat nyitott a vallási autonómiatörekvéseknek. A boszniai nemzetteremtés külső jegyének számító bosnyák nyelvet 1907-ben hivatalosan is szerbhorvátra változtatták. Az alternatívát jelentő horvát vagy szerb nemzetiség elfogadása muzulmán részről természetesen korántsem járt együtt a saját értékek feladásával, s nem is jelentett végleges nemzeti elkötelezettséget. A horvát vagy szerb identitásválasztás mellett a muzulmánok számára konstans értékrendet a vallási-kulturális különtudat jeleltette meg. Ehhez viszonyítva másodlagosnak bizonyult a nemzetiségválasztás, amely nagyon sok esetben erősen politikai konjunktúra- és hatalomfüggő volt. Jól mutatja ezt, hogy az 1918 után a szerb vezetésű délszláv királyságban a korábbi prominens muzulmán–horvát értelmiségiek közül számosan muzulmán–szerbnek vallották magukat, pl. az iszlám progresszizmus neves képviselője, Osman Nuri Hadžić.

A feltűnést keltő egyedi esetek ellenére a királyi Jugoszláviában a muzulmánok többsége változatlanul horvát oldalon maradt, mert az államalapításkor szerzett negatív tapasztalatok kevéssé ösztönözték a muzulmánok azonosulását a szerb nemzettel. Az osztrák–magyar oldalon harcolt muzulmán véderő katonái között a háború után véghezvitt véres szerb megtorlás és a boszniai földreform végrehajtása, amelynek során a szociális ellentétek szerb–muzulmán szembeállítás formáját öltötték, adott tápot a tartózkodó muzulmán magatartásnak. Az érzelmi azonosulást az új állammal nehezítette, hogy a hivatalosság rangjára emelkedett szerb nemzeti ideológia számos eleme erősen oszmánellenes tartamat hordozott (mint pl. a Koszovó-kultusz, a Szent Száva tisztelet), amely a muzulmánokra a renegátság bűnös terhét róta ki. Az impériumváltást kísérő konfliktusok ellenére a boszniai muzulmánok lojálisan viszonyultak a délszláv állami egyesüléshez. A két világháború között a legbefolyásosabb muzulmán politikai alakulat, a gyűjtőpárt jellegű Jugoszláv Muzulmán Szervezet elfogadta a teljes nemzetegység, a háromnevű szerb nemzet fikcióját, hitet tett a jugoszlavizmus mellett, sőt az álla-

mi stabilitás elősegítése és a kulturális-vallási autonómia reményében a muzulmán képviselők – a horvátoktól és a szlovénektől eltérően – 1921-ben megszavazták az ún. Szent Vitus-napi alkotmányt, a szerbek vezető szerepét legitimáló alaptörvényt. Az unitarista szerb állameszme az első világháború utáni Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak nevet kölcsönző három nációt egyetlen nemzetnek tekintette, az új államban lényegében egy megnagyobbodott Szerbiát látott, így benne nem jutott hely külön nemzeti individualítások, autonómiák, kollektív kisebbségi jogok létezésének. A szerb unitarizmus és centralizmus jegyében bevezetett közigazgatási reform megszüntette a két muzulmán jellegű tartomány, Bosznia és Hercegovina területi egységét, s kilátástalanná tette a muzulmán kulturális-vallási autonómia megvalósulását. A háromnevű királyság és a szerb vezető szerep iránti hiperlojalitás a muzulmánoknak végső soron ugyanazt az elfogadhatatlan eredményt hozta, mint a horvátok és szlovének hangos oppozíciója: történelmi örökségük szétrombolását és önálló vallási-kulturális egyéniségük tagadását. Ennek ellenére a két világháború között a boszniai muzulmánok megőrizték vonzalmukat a jugoszlavizmus iránt. E magatartásnak a védekezés volt a meghatározó attitűdje, amellyel elhatárolódtak a muzulmán vallási közösség egészének kisajátításáért vetélkedő szerb és horvát nacionalizmustól. A nemzeti polarizációval szembehelyezkedő muzulmánok jugoszlavizmusa az SHS-királyságban azonban viszonzatlan szerelem maradt. Amikor a szerbek dominanciáját garantáló parlamentarizmus csődje folytán a kormányozhatatlanná vált délszláv államban az 1929-ben bevezetett királyi diktatúra felülről rendelte el és emelte a hivatalosság rangjára a jugoszlavizmust, a muzulmán kulturális-vallási autonómia ügye változatlanul nem nyert kedvező elintézkedést. A monarchista jugoszlavizmus is az egy állam egy nemzet tarthatatlan fikciójára épült, s a gyakorlatban pedig némileg módosult formában folytatódott a korábbi időszak nagyszerb hegemonista politikája. Bár a második világháború előestéjén a királyi Jugoszlávia belső stabilitásának erősítését szolgáló Cvetković–Maček-egyezmény egyfajta szerb–horvát dualizmus irányába mutatott, Bosznia jelentős hányadának horvát igazgatás alá helyezésével keresztezte a muzulmán autonómia megvalósulásának kilátásait.

A jugoszláv állam második világháború alatti szétesésében a muzulmán elégedetlenségnek nem volt számottevő szerepe, de a korábbi autonóm törekvések megghiúsulása miatti csalódottság nyilvánvalóan elősegítette, hogy a különben is horvátbarát muzulmán politikai elit többsége elfogadta a Független Horvát Állam fennhatóságát, s annak keretében kereste a kibontakozást. A muzulmán–horvát együttműködés azonban nem bizonyult tartósnak. Horvát részről korántsem biztosították a kívánt mértékű autonómiát, s a Bosznia-Hercegovina kizárólagos birtokaért vetélkedő szerb és horvát nacionalista paramilitáris erők fellépésével, majd a kommunista partizánok megjelenésével a muzulmánok súlyos veszteségekkel járó nemzeti és osztályháború keresztútjába kerültek. A fenyegető hely-

zetből a muzulmán vezető réteg egy része a Független Horvát Államtól való elszakadásban, a muzulmán autonómia német protektorátus alatti megvalósításában s önálló fegyveres erő megeremtésében kereste a kiutat. A német kooperációs hajlandóság azonban csak katonai egységek felszereléséig terjedt, a politikai megoldást, az autonóm Bosznia tervét elvetették. Végül a muzulmánokból toborzott SS Handzsár hadosztályt sem használták a németek a boszniai muzulmánok létbiztonságának szavatolására, hanem a dél-franciaországi hadszíntérre vezényelték. A háborús ellenfelek között lavírozó tradicionális muzulmán vezető rétegnek így nem sikerült sem az autonóm Bosznia elérését, sem pedig a vallási és kulturális intézményrendszer átmentését biztosítani. A horvátbarátság és német orientáció miatt a háború után a muzulmán értelmiségi és egyházi elit jelentős hányadára az usztasákkal és az idegen megszállókkal való kollaboráció szégyenbélyegét ütötték. A partizánok győzelme és a kommunisták hatalomra kerülése után erkölcsileg ezzel igazolták a muzulmán egyház vagyonának államosítását, művelődési intézményeinek megszüntetését, felszámolva ezzel a hagyományos muzulmán politizálás szervezeti kereteit és anyagi alapjait. A muzulmán közösség egészét képviselő korábbi párt, a Jugoszláv Muzulmán Szervezet sem kezdhette újra működését, mert nem kapott helyet a kommunista egyeduralom árnyékában a legalitást és a korlátozott politikai befolyást biztosító népfrontban.

Mindezek fényében a második Jugoszlávia történetének paradoxona, hogy végül is a jugoszláv kommunisták jutottak el az 1960-as évek közepétől a muzulmán nemzet elismeréséig. Az ide vezető út korántsem mentes a visszalépésektől és ellentmondásoktól, amelyek jórészt a kommunista mozgalom és a tradicionalista muzulmánosság kölcsönös bizalmatlanságából fakadtak. A második világháború alatt a délszláv térségben kibontakozó politikai áramlatok és ellenállási mozgalmak közül szinte egyedül a kommunista partizánmozgalom képviselt markáns jugoszláv programot. A kommunisták a föderatív formában visszaállítandó jugoszláv állam keretében meghírdették a délszláv népek egyenjogúságát, és elkötelezték magukat Bosznia autonómiája és területi egysége mellett. Ezáltal valamennyi délszláv népcsoportnak elvi alapot teremtettek a partizánokhoz való csatlakozásra. A muzulmánoknak a jugoszláv platform önmagában nem bizonyult eléggé vonzóknak, s ezért nem is éltek tömegesen a felkínált csatlakozási lehetőséggel. A tudatos kommunistákat kivéve, akik között jelentős számban voltak a királyi Jugoszláviában végrehajtott földreform során elszegényedett boszniai muzulmán földbirtokos családok értelmiségi pályára kényszerült leszármazottai, a muzulmánok többnyire igazodási kényszerből, esetenként politikai számításból kerültek a partizánok soraiba. Még a háború utolsó diadalmas hónapjaiban is csupán 2,5 százalékot tett ki a Népfelszabadító Hadsereg muzulmán katonáinak részaránya. Ennek megfelelően a muzulmánok befolyása a kommunista pártban rendkívül gyenge maradt, s a partizánháborúban sem szereztek olyan érdemeket, amelyre hivatkozva felléphettek volna az önálló délszláv nemzetként való elis-

mertetés igényével. Az ilyen irányú törekvések sikerét eleve behatárolta, hogy a nemzeti kérdéssel foglalkozó vezető szerb kommunista teoretikusok (Veselin Masleša, Milovan Djilas és Moša Pijade) ellenezték a muzulmánok önálló etnikai nemzeti közösségként való kezelését. A muzulmánok így nem szerepeltek a szocialista jugoszlavizmus szellemében föderalizált Jugoszlávia öt alapító nemzete – a szerb, horvát, szlovén, montenegrói és macedón – között, amelynek mindegyike saját államterülettel és egy-egy szövetségi köztársaságban államalkotó nemzeti jogállással rendelkezett. Bosznia-Hercegovina esetében éppen az államalkotó nemzet meghatározásának nehézségei okozták, hogy e területnek eredetileg csupán autonóm tartományi jogállást irányoztak elő, de hovatartozásának ügyében nem találtak politikailag elfogadható megoldást. A Horvátországhoz csatolás nem jöhetett szóba, hiszen az gyakorlatilag egybeesett az usztasa Nagy-Horvátország területi kiterjedésével. A Szerbiával történő egyesítés viszont a nagyszerb hegemóniát idéző hatalmi koncentráció révén fenyegette a szövetségi állam belső egyensúlyát. Boszniának az említett két tagköztársaság közti felosztásától pedig a vegyes lakosságú körzetek hovatartozásából fakadó nehézségek és a muzulmánokra erőltetett szerb vagy horvát identitásvállalás kényszeréből várható konfliktusok miatt álltak el. Végeredményben a szerb–horvát ellentét meghaladásának szándéka vezetett el ahhoz, hogy Bosznia-Hercegovina is köztársasági státust kapott. Ezt a köztársaságot azonban nem egyetlen nemzet, hanem a „szerb és horvát nemzet részeinek és a boszniai muzulmánok” államaként definiálták.

A muzulmánokra mint különálló tényezőre való utalás azonban nem jelentette, hogy elősegítették volna önálló nemzetté alakulásukat. Változatlanul olyan nemzetileg bizonytalan délszlávoknak tartották őket, akik idővel önkéntes választással fognak eljutni a szerb vagy horvát nemzeti identitáshoz. Az 1945 utáni első két népszámláláskor azonban a boszniai muzulmánoknak csak mintegy 10%-át regisztrálták muzulmán szerbnek vagy horvátnak, míg a nagy többség az egyoldali elkötelezettség kikerülését biztosító, nemzetileg indifferens muzulmánnak, ill. jugoszlávnak vallotta magát. Ezzel kifejezésre juttatták a szerbektől és a horvátoktól való különállásukat.

A muzulmánok szerb vagy horvát identitásvállalását ösztönző politika az 1960-as évek elején változott meg. Az 1961. évi népszámlálás alkalmával bevették az „etnikai muzulmán” fogalmát, amellyel a boszniai muzulmánokat külön etnikai csoportnak ismerték el. Ezúttal már határozottan megkülönböztették a különböző etnikumokat (délszláv, török, albán) átfogó közös vallási kritériumot a speciális etnikai jellegzetességektől, amennyiben az etnikai muzulmán fogalmán kizárólag a délszláv anyanyelvűeket, tehát főként a boszniai muzulmánokat értették. A 60-as években aztán sorra születtek azok a köztársasági és szövetségi párt-határozatok, amelyek a boszniai muzulmánok nemzetként való elismerésének közel egy évtizedes folyamatát jellemezték. A kezdeményezés a helyi köztársasági pártelit részéről indult, mely 1963-ban Bosznia-Hercegovina új alkotmányának

preambulumában mondta ki a muzulmánoknak a horvátokkal és a szerbekkel való teljes egyenjogúságát. 1966-ban a helyi köztársasági pártkongresszus hozott határozatot a muzulmán nemzeti kérdésről, s újabb két évet vett igénybe, amíg Bosznia-Hercegovina Kommunista Szövetségének Központi Bizottsága formálisan is jóváhagyta a muzulmánok „külön nemzetként” való elismerését. 1966 és 1968 között a szövetségi párt- és állami szervezetekben teremtődtek meg a muzulmán nemzet elfogadásának politikai feltételei és jogi keretei. A szakirodalomban az időbeli egybeesés alapján általánosan elterjedt az a felfogás, amely a jugoszláv vezetés második embere, a titkosszolgálatot irányító szövetségi alelnök, a szerb Aleksandar Ranković leváltásával hozza összefüggésbe a muzulmán nemzet elismerésének kérdésében szövetségi szinten végbement áttörést. Noha ez a tézis még ma is inkább korabeli feltételezéseken semmint elsődleges forrásokon alapul, kétségtelen, hogy Ranković bukása diszkreditálta az unitarista centralista jugoszlavizmust, amelynek feladása a muzulmánoknak megkönnyítette saját nemzeti identitásuk vállalását. Másfelől az is vitathatatlan, hogy a jugoszláv állam föderalista jellegének kiterjesztésére, a köztársasági jogosítványok növelésére vállalkozó szövetségi pártvezetés a boszniai muzulmánok jugoszláv államalkotó nemzet státusának elismerésével törekedett a föderáció stabilitásának megőrzésére. Bosznia-Hercegovinának – a köztársaságon kívüli kötődéssel rendelkező szerbek és horvátok mellett – ily módon létrejött a saját államnemzete, amelynek funkciója megalkotói szerint arra szolgált, hogy ellensúlyt képezzen a térségre aspiráló szerb és horvát törekvésekkel szemben, s elejét vegye a szerb–horvát polémia elmérgesedésének a boszniai muzulmánok nemzeti hovatartozásáról. A muzulmánokat preferáló döntés megszületésében a külpolitikai megfontolások is bizonyos szerepet játszottak. Ez a lépés kedvezően járult hozzá az el nem kötelezett országok mozgalmában vezető szerepet betöltő Jugoszlávia pozícióinak erősödéséhez, hiszen hosszú időre megnyerte az iszlám országok rokonszenvét. Végül az 1971. évi jugoszláv alkotmány szankcionálta az önálló muzulmán nemzet létezését. Ez a megoldás egyúttal annak a körülménynek a pragmatikus tudomásulvételét jelentette, hogy az 1970-es évek elejétől a muzulmánok váltak Bosznia-Hercegovina legerősebb nemzeti csoportjává. Gyakorlatilag ekkor értek be az 1950-es évektől kibontakozó demográfiai trendek, amelynek eredményeként a boszniai muzulmán lakosság részaránya tartósan 40% fölé emelkedett, míg a korábban relatív többséget alkotó szerbeké 32–34%-ra esett vissza, a horvátoké pedig 17–18% körül stabilizálódott. A muzulmánok magasabb természetes szaporulata azonban csak egyik összetevője volt az etnikai arányok megváltozásának. Lényeges szerepet játszott ebben a megnövekedett muzulmán öntudat, hiszen a muzulmán nemzet deklarálása után számos olyan muzulmán élt a saját nemzettel való azonosulás lehetőségével, aki korábban szerbnek, horvátnak vagy jugoszlávnak vallotta magát.

A muzulmán nemzet elismerésével Bosznia-Hercegovina – a többi jugoszláv

tagköztársaságtól eltérően – változatlanul nem alakult át egyetlen nemzet államává. Az 1974. évi köztársasági alkotmány a muzulmánokat, a szerbeket és a horvátokat nevezte meg Bosznia-Hercegovina nemzeteinek. Az alkotmány rendelkezései azonban leszögezték Bosznia-Hercegovina sajátos nyelvi önállóságát. A köztársaság hivatalos nyelvének a szerbhorvát nyelv ikavica nyelvjárását tették meg, amely gyakorlatilag az osztrák–magyar uralom idején bosnyák nyelvként propagált helyi nyelvjárással esett egybe. Az önálló boszniai nyelvi norma meghirdetése mintegy áthidaló, kiegyenlítő szándékú megoldás volt az egyidejűleg zajló szerb–horvát nyelvi háborúban. A muzulmánok önálló nemzetként való színrelépésével bekövetkezett változások leginkább a boszniai politikai intézményrendszer etnikai nemzeti összetételében tükröződtek. A legfelső párt- és állami tisztségeket ezt követően a három nemzet képviselői között egyenlő arányban osztották el. Az arányos képviseleti rendszer bevezetése révén a muzulmánok nagyobb szerephez jutottak a párt- és állami bürokráciában, a parlamenti bizottságokban és a községi képviselő-testületekben. Ezzel párhuzamosan fokozatosan megszűnt a szerbek túlsúlya, akik történelmi okokból – főként a partizánháborúban játszott szerepük folytán – korábban szinte minden területen felülreprezentáltak voltak. A boszniai hatalmi elit etnikai szerkezetének átalakulása hamarosan a muzulmán dominanciától való félelmeket gerjesztett. Többek között ebből táplálkoztak azok a 1980-as évek elejétől szaporodó politikai és teoretikus vitairatok, amelyekben a hivatalos pártvonallal szakító szerb és horvát írók, szociológusok és történészek (pl.: Dobrica Ćosić, Vojislav Šešelj, Esad Ćimić, Franjo Tuđman) történelmi alapon nyíltan kétségbe vonták az önálló muzulmán nemzet létjogosultságát, amelyet gunyorosan „kitalált nemzetnek” vagy „pártplénium nemzetnek” aposztrofáltak. Pedig a nemzetteremtésben közreműködő boszniai muzulmán pártelit maximálisan tekintettel volt a várható szerb és horvát érzékenységre. Az új nemzet elnevezésekor ezért nem vették számításba a köztársaság egész lakosságát lefedő, integrális tartalmat hordozó bosnyák jelző használatát. Megelégedtek a muzulmán nemzethez való tartozást meglehetősen körülményességgel kifejező „muzulmán nemzeti értelemben” elnevezés rendszeresítésével. A nemzeti közösség megnevezésére használt muzulmán fogalomnak a hozzá fűzött értelmező jelző ellenére minden esetre megmaradt az erős vallási konnotációja. Ezen a hosszú politikai viták után bevezetett helyesírási reform sem segített, miszerint a muzulmán szót, ha nemzeti hovatartozás jelölésére használják, nagy M-mel, ha pedig vallási felekezetet takar, akkor kis m-mel kell írni. Noha a vallásos és nem vallásos boszniai muzulmánok nagy többsége végül egyaránt elfogadta ezt a sajátos nemzeti-vallási besorolást, 1971 és 1991 között, elsősorban az erősen szekularizált városi lakosság körében számosan voltak olyanok, akik leszűkítőnek érezték a muzulmán nemzet kategóriáját, s változatlanul jugoszlávnak vallották magukat. A jugoszláv identitású muzulmánok részaránya még 1991-ben is meghaladta az 5%-ot.

A szövetségi állammal való azonosulást kifejező jugoszláv kötődés a boszniai muzulmánok identitásának nagyon lényeges másodlagos tudati eleme volt, amelynek hatása még Jugoszlávia agóniájának időszakában rendkívül erősen érződött. Mindez kifejezésre jutott abban, hogy az 1990-es többpárti választások eredményeként a muzulmán kommunista nómenklatúrát felváltó, a Demokratikus Akciópártba tömörült muzulmán új hatalmi elit még 1991 folyamán is következetesen ragaszkodott Jugoszlávia fennmaradásához. Ebben a felfogásban nyilvánvalóan a politikai előrelátás is szerepet játszott, hiszen tisztában lehettek azzal, hogy Bosznia-Hercegovina köztársasági különállásának és területi egységének megőrzéséhez nagyobb biztonságot ígér a szövetségi államkeret megmaradása, mint a szerb és horvát nemzetállami program korlátlan érvényesülése. Bosznia-Hercegovina függetlenségének kikiáltására a muzulmán és horvát politikai elitet végső soron a jugoszláv állam demokratikus konföderációvá alakításának kilátástalansága kényszerítette. A szerb–horvát háború kirobbanása után a muzulmán vezetők már nem láttak esélyt a jugoszláv szövetségi államkeretben Bosznia-Hercegovina addigi államjogi státusának megtartására. Az állami függetlenség proklamálásakor a muzulmánok bíztak az új állam széles körű elismerésében, de főként szuverenitásának nemzetközi garantálásában. Éppen a nemzetközi közösség támogatásához fűzött muzulmán remények cáfolják azt az elterjedt állítást, hogy az állami függetlenség hátterében gyakorlatilag Bosznia-Hercegovina muzulmán nemzetállammá alakításának szándéka húzódott meg. Ez ellen szól a kiépült kormányzati struktúra is, amely a legfőbb állami posztok betöltésekor megőrizte a három nemzeti-vallási csoport egyenlő képviselőjének az 1970-es évektől kialakult gyakorlatát.

A muzulmánok által képviselt boszniai összállamiság eszméjére súlyos csapást mért, hogy a szerb nemzetállami igények érvényesítéséért 1992-ben kezdett, három évig példátlan kegyetlenséggel folytatott polgárháború gyakorlatilag felszámolta a három vallási csoport közös életterét jelentő településhálózatot, s megsemmisítette együttélésének eszmei és erkölcsi alapjait. A nagyhatalmak által kikényszerített békemegállapodás, a daytoni egyezmény, bár formálisan kimondta Bosznia-Hercegovina állami egységének fennmaradását, a gyakorlatban szentesítette a szerbek által kitűzött célok elérését, az ország területi kettéosztását és az etnikai tisztogatások eredményeinek tudomásul vételét. Bosznia-Hercegovina ennek következtében két entitásra bomlott fel. Területének 49%-át az etnikailag homogén Szerb Köztársaság foglalja el, míg 51%-án a muzulmánok és horvátok lakta Bosznia-Hercegovinai Föderáció helyezkedik el, amely öt muzulmán, három horvát és két vegyes kantonból áll. A békekötés után is uralkodó maradt a nemzeti közösségek kölcsönös bizalmatlansága és egymástól való félelme. A két nagy nemzeti entitást kezdetben még négy kilométer széles, gyakorlatilag átjárhatatlan határsáv választotta el egymástól, s a bosnyák–horvát föderációban is érvényesült a kantonok külön nemzeti ellenőrzése és zártsága. A daytoni békemű

alkotói azt várták, hogy a demokratizálódó és liberalizálódó entitások békés összenövése útján Bosznia-Hercegovina hosszú távon modern konföderációvá fejlődik. A szerb és horvát nemzeti gyűjtőpártok azonban a békekötés után is többé-kevésbé békés eszközökkel a régi háborús célok megvalósítására törekedtek. A jövőbeli együttélés kilátásairól a szerb nemzeti táborban nem vesztette érvényét a demokratikusan választott összboszniai vezetés szerb tagjának, a közös parlament elnöki tisztét betöltő Momčilo Krajišnik mondása, mi szerint „addig fogják gyilkolni a muzulmánokat, amíg lesznek közöttük olyanok, akik együtt akarnak élni a szerbekkel”. A boszniai horvát vezetők sem az együttélést, hanem inkább a Horvátországgal való egyesülést készítették elő. Az állami egység fenntartásának hívei így többnyire a boszniai muzulmánok közül kerültek ki. Nyilvánvalóan csak közöttük hatottak Mak Dizdar muzulmán költőnek az ostromgyűrűbe zárt Szarajevóból a rádió hullámhosszán naponta sugárzott patetikus szózatának vesszői, a négy folyó (Drina, Una, Bosna, Száva) öntözte áldott Bosznia szépségéről, gazdagságáról és termékenységéről. A multinacionális együttélésnek is jobbára csak muzulmán pártolói voltak. Mögöttük egyelőre messze elmaradt a szerbeknek és a horvátoknak a muzulmánokkal való együttélési hajlandósága. Egy 1997-es felmérés szerint a muzulmánok 25%-a tartotta lehetségesnek a szerbekkel és a horvátokkal való együttélést, míg a szerbek és horvátok közül mindössze egy-egy százalék szavazna olyan pártra, amely a muzulmánokkal való együttműködésben keresné a kibontakozást. Mindez azt bizonyította, hogy a polgárháborúban lejáratódott nemzeti alapú gyűjtőpártokat felváltó társadalmi programpártok létrejöttének és sikerének egyelőre nagyon szerények voltak a kilátásai. Figyelemre méltó azonban az a jelenség, hogy a multinacionális jellegüket megőrző nagyvárosokban, mint Szarajevó vagy Tuzla, a szélsőséges irányzatoktól elhatárolódó szerbek és horvátok békésen élnek együtt a muzulmánokkal. Ezeknek az urbanizált társadalmi csoportoknak a mentalitására saját nemzeti-vallási identitás és a „boszniai-ság” egyidejű megléte jellemző, amely a muzulmánokkal való közösség vállalásában, az erős territorális kötődésben és a közös államiság elismerésében jut kifejezésre. Ezek a rétegek fordultak szembe a 2000 novemberében tartott választásokon a nemzeti alapú gyűjtőpártokkal, amelynek eredményeként főként a Bosnyák-Horvát Föderáció területén vált megkerülhetetlen politikai tényezővé a Szociáldemokrata Párt, az egyetlen tudatosan multietnikus alapon szerveződő pártformáció. A boszniai összállamiság eszméjét ilyen módon hangsúlyozottan vállaló politikai csoportosulás támogatói jelentős mértékben a muzulmánok közül kerültek ki. Ezt egyértelműen jelezte, hogy a muzulmán Demokratikus Akciópárt támogatottsága a felére csökkent, míg a boszniai szerbek és horvátok között jórészt változatlan arányban maradt meg a nemzeti gyűjtőpártok befolyása. Noha a három entitást elválasztó belső határok fokozatosan átjárhatóvá váltak, a közöttük lassan bontakozó érintkezést és együttműködést még jórészt a boszniai-hercegovinai nemzetközi főmegbízott befolyása kényszerítette ki. Az entitások kö-

zelítésének egyik legfőbb eszköze az infrastrukturális hálózat újjáépítése, a menekültek visszatelepítése és vagyonbiztonságának megteremtése, továbbá az összállam befolyásának erősítése és jelképeinek tudatosítása. Az utóbbi területen az egységes állampolgársági törvény életbeléptetése, a közös zászló, címer és himnusz bevezetése sorolható a nemzetközi főbiztos fontosabb rendelkezései közé. Az összállami intézményrendszer azonban még korántsem került ki a benuktatás állapotából. A központi törvényhozás és a végrehajtó hatalom, amelyben mindhárom nemzeti közösség arányos, ill. azonos számú képviselővel és vétőjoggal rendelkezik, rendkívül nehézkesen, többnyire csak a főbiztos intervencióinak hatására határozat- és működőképes.

Minden nehézség ellenére a boszniai állam elfogadását megkönnyítette, hogy a háborús megpróbáltatások dacára a boszniai muzulmánok között nem pott erőre az iszlám fundamentalizmus, és nem vált uralkodóvá a bosnyák kizárólagosság sem. Kétségtelen, hogy a muzulmánok rendezvényein gyakran láthatók voltak az iszlámhoz tartozás szimbólumai. A muzulmán Demokratikus Akciópárt tömeggyűlésein fel-feltűnnek a próféta félholddal ékesített zöld lobogói, újra divatba jöttek a régen elfelejtett muzulmán köszöntések, s a hadsereg muzulmán katonái is előszeretettel viselték a zöld barettet. Az államéletben az iszlám megnyilvánulások nem kaptak teret, s azok jórészt a periferiára szorultak. Többszöri nekirugaszkodás ellenére sem vezették be a muzulmánokra a bosnyák nemzet megjelölést, nehogy annak államnemzeti igényt kifejező tartalma elidegenítően hasson a boszniai érzelmeiket megvalló szerbekre és horvátokra. Az együttélésre való nyitottság mellett a boszniai muzulmánok nemzettudatának alakulásában nagy jelentősége van annak, hogy a függetlenség kikiáltása óta eltelt évtizedben a polgárháború ellenére is folytatódott a boszniai iszlám kulturális örökség feltárása. E folyamat részeként megszületett a boszniai muzulmán nemzeti opera. 2000 tavaszán mutatták be Asim Horozic zeneszerző *Hasanaginica* című alkotását, amely a világhírű népballada hangsúlyozottan muzulmán világot varázsolta színpadra a romantika korát idéző, közérthető zenei nyelven. E mellett természetesen nem hanyagolták el az iszlamizáció előtti időszak, a középkori Bosznia történeti örökségét sem. Ezt ékesen példázza, hogy az új állam címerének megalkotásakor olyan középkori heraldikai elemet, mindenekelőtt az Anjou-liliomot állították középpontba, amely a boszniai uralkodóháznak az európai rangú magyarországi Anjoukkal való rokonságára utal. Ez a motívumválasztás történetileg igazolja az új államnak szomszéd országokkal való egyenértékűségét s a középkori önállóság hangsúlyozása pedig egyúttal a három államalkotó nemzet együttélési keretének erősítését is szolgálja. Mindezek ellenére a boszniai muzulmán csoportidentitás fejlődésében különösen kiemelkedő szerep jut az elhallgatott iszlám történelmi múlt újrafelfedezésének, sokszor erősen vitatható újraértékelésének. Kissé megmosolyogtató, hogy a boszniai muzulmán hatalmi elit legitímációja fontos elemének tartja, hogy családjá gyökereit az Oszmán Birodalom

korába vezesse vissza, s valamilyen jelentős történelmi eseménnyel hozza összefüggésbe. A boszniai muzulmánok bogumil eredetének hangsúlyozása, az iszlámra való áttérés indokoltságának és békés jellegének kiemelése, az oszmán birodalom sikereihez való bosnyák hozzájárulás felnagyítása fontos eleme a polgárháború traumája után helyét kereső boszniai muzulmán nemzettudat erősítésének, noha ezzel gyakran új legendák, mítoszok képződésének alapjait vetik meg. Ebben a folyamatban a Magyarországhoz fűződő viszony sajátosan ambivalens képet mutat. Egyfelől a középkori Archiregnum Hungaricummal fennálló kapcsolat jelenti az európai kultúrkörhöz tartozás egyik bizonyítékát, másfelől e viszonynak meghatározó jegye az állami önállóságot biztosító védekezés a középkori magyar királyok keresztes hadjáratai ellen, amely a boszniai eretnekek ellen irányult. Végso soron ezt a magyar fenyegetést állítják be mint a boszniai iszlamizáció egyik indítékának, s a boszniai muzulmánok későbbi tömeges részvétele a Magyarország elfoglalására irányuló 16–17. századi oszmán hadjáratokban pedig úgy szerepel, mint jogos revans a korábbi magyar hódító törekvések megbosszulására. E sajátosan boszniai muzulmán történeti tudat illusztrálására álljon itt egykoron a kommunista partizán mozgalomhoz csatlakozó, majd a muzulmánok elleni tömeges repressziók miatt 1948-tól külföldön élő sikeres üzletember, a boszniai muzulmán kormánypárt, a Demokratikus Akciópárt 1990-ben kivívott választási győzelmében jelentős szerepet játszó bosnyák arisztokrata sarj, Adil Zulfikarpašić történelmi fejtegetése. „A törökök meghódították Szerbiát, Görögországot, Bulgáriát, Romániát, Magyarországot és egy sor közép-keleti, afrikai és európai országot. Mindenütt változatlanul fennmaradt és megőrződött a keresztény vallás... Milyen okuk lehetett volna arra, hogy éppen Boszniában erőszakkal iszlamizálják a katolikusokat és az ortodoxokat? Vajon nem az ő megmaradt, sőt újjáépített kolostoraik a legjobb bizonyítékok arra, hogy a muzulmán bosnyákok csak bogumilok, illetve patarénusok lehettek, akik önként felvették az iszlámot. Annyi bizonyos, hogy a bogumilok eltűntek és a törökök megjelentek Bosznia-Hercegovinában. Az is bizonyos, hogy a boszniai török nemesek voltak Magyarország meghódítói, s hogy ez alkalommal nagy történelmi revansról volt szó, hiszen a magyarok évszázadokon át megkísérelték a boszniai nemesek vallását megsemmisíteni. Amikor aztán ez a nemesség egy modern hadsereggel egyesült és új harci technikákat sajátított el, meghódították Budát, és ezt egy boszniai sereg és parancsnokai tették, akiknek a magyarokkal még régi kiegyenlítetlen számlái voltak.”

A balkáni népek nemzettudatának erősödése tehát változatlanul termékeny talaja a történelmi mítoszok újrateremtésének. Mindez veszélytelen addig, amíg nem aktuálpolitikai célokat vagy nemzeti érdekellentéteket juttat kifejezésre. Csak remélni lehet, hogy a nemzetközi protektorátus alá helyezett mai Boszniában nem válik ismét gyakorlattá a közelmúltban elszenvedett súlyos sérelmek kollektív mítosszá stilizálása és adandó alkalommal a kollektív elszámoltatás újbóli politikai színrelépése.

- Anderson, Benedict: *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines erfolgreichen Konzepts*. Erw. Ausg. – Berlin: Ullstein, 1998.
- Babuna, Aydin: *Die nationale Entwicklung der bosnischen Muslime. Mit besonderer Berücksichtigung der österreichisch-ungarischen Periode*. Frankfurt am Main, 1996.
- Balić, Smail: Das Bosniakentum als nationales Bekenntnis. *Österreichische Osthefte*. Wien, 1991/2.
- Banac, Ivo: *Cijena Bosne*. Zagreb, 1994.
- Džaja, Srećko M.: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804*. München, 1984.
- Džilas, Milovan–Gaće, Nadežda: *Adil Zulfikarpašić. Eine politische Biographie aus dem heutigen Bosnien*. München, 1996.
- Hadžijahić, Muhamed: Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und in der Herzegowina. *Südostforschungen*. München, 1962.
- Höpken, Wolfgang: Konfession, territoriale Identität und nationales Bewußtsein: Die Muslime in Bosnien zwischen österreichisch-ungarischer Herrschaft und zweitem Weltkrieg. In: Schmidt-Hartmann, Eva (Hg.): *Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. München, 1994.
- Kappeler, Andreas–Simon, Gerhard–Brunner, Georg: *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien*. Köln, 1989.
- Kemura, Ibrahim: *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine (1903–1941)*. Sarajevo, 1986.
- Križan, Mojmir: Der widerspenstige „Friedensprozeß“. *Osteuropa*. 1998/1
- Malbaša, Ante: *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kallaya*. Osijek, 1940.
- Miedling, H.–Michael: Zur Frage der Identität der Muslime in Bosnien-Herzegowina. *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte*. Berlin, 1994/2.
- Petritsch, Wolfgang: Bosnien-Herzegowina fünf Jahre nach Dayton. *Südosteuropa Mitteilungen*. München, 2000/4.
- Purivatra, Atif: *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Sarajevo, 1970.
- Redžić, Enver: O posebnosti bosanskih Muslimana. *Tokovi i otpori*. Sarajevo, 1970.
- Ress Imre: Bosnyák nemzet – mítosz vagy valóság? *Korunk*, Kolozsvár, 1994/10.
- Ress Imre: Kállay Béni bosnyák nemzetmentési kísérlete. *Limes*, 2000/2–3.
- Rizvić, Muhsin: *Književna stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine I–II*. Sarajevo, 1973.
- Šarac, Petra–Primorac, Miljenko: *Hrvatsko podrijetlo Bosansko-Hercegovačkih muslimana*. Zagreb, 1992.
- Smajlović, Ljiljana: Ex-jugoslawische Kaiser, post-jugoslawische Kleider: Von der Selbstverwaltung zum Nationalismus? In: Hatschikjan, Magarditsch und Altmann, Franz-Lothar (Hrg.): *Eliten im Wandel*. Paderborn, 1998.
- Wieland, Carsten: Die aktuellen Konfliktlinien in Bosnien-Herzegowina. *Südosteuropa Mitteilungen*. München, 1995/3.
- Wieland, Carsten: Izetbegovic und Jinnah – die selektive Vereinnahmung zweier „Muslim-Führer“. *Südosteuropa Mitteilungen*. München, 1999/4.

A szerb nemzettudat fejlődése*

A szlávokat a 6. század elején ismerték meg a késő császárkori Balkán népei: Iustinianus uralkodásától kezdve rendszeresen áttörték a meggyöngyült al-dunai Limest, és végigdúlták Thráciát, Moesiát, sőt Illyricumig és az égei partokig is eljutottak, majd a zsákmányolt kincsekkel, rabszolgákkal visszatértek Szklavinia-ba, a Duna bal partján fekvő hazájukba. Portyáik még fenyegetőbbé váltak a század második felében, amikor immár az avarok szövetségeseiként vagy segédnépeiként jelentős hadjáratokban vettek részt. Balkáni letelepedésük a 7. század elején vált lehetségessé, amikor végleg összeomlott a dunai határ, és így elárasztották az egész Balkánt az adriai meg az égei partokig, s le egészen a Peloponnészoszig. A szerb nép a szerb történészek szerint az első hullámban megtelepedett szlávok és a később érkezett, *szerb* nevet viselő törzs összeolvadásából alakult ki. A népnév jelentése nem egyértelmű, szokványos értelmezése ‘rokon’, ‘szövetséges’. Törzsterületük a Balkán-félsziget szívében, a Lim, Drina és Ibar folyók mentén, nehezen járható hegyvidéken volt. Katonai demokráciában éltek, a családi élet alapja a sokszor száz főnél is népesebb házközösség (*zadruga*) volt, a különböző generációk, illetve a testvérek vagyonszövetsége, élén a választott *starešinával*, aki a teljesen egyenlő családtagoknak kiosztotta a munkát, elsimította a torzsalkodásokat, kifelé képviselte a közösséget. A nagycsaládi szemlélet, a rokoni szolidaritás máig meghatározó a szerb társadalomban.

A túlnépesedett zadrugából testvérágak (*bratstvo*) váltak ki, s alapítottak új házközösségeket. A közös eredetű zadrugák azután *župák*ba szerveződtek, melynek élén a nemzetségi főnök (*župan*) állt. Még magasabb szinten *županiják* alakultak, melyek féltékenyen őrizték függetlenségüket, és századokig az államalapítás gátjai voltak. Ugyanilyen nehezen találtak utat Róma és Bizánc misszionáriusai a szerbekhez, akiknek szemében az új vallás a jogegyenlőség és az önkormányzat föladásának tűnt. Végül is a 830-as években vették föl a bizánci rítusú kereszténységet, s ekkor alakult meg az első rövid életű államalakulat. A következő évtizedek során két, egymással vetélkedő hatalmi centrum alakult ki: Zeta (a mai Montenegró területe) és Raška (a mai Koszovó) körül. Ez utóbbi vált az egységes állam bölcsőjévé, innen származott nyelvünkbe a szerbek régi *rác* elnevezése. Az országegyesítő, Nemanja István nagyzsupán, III. Béla kortársa Zétát

* A tanulmány korábbi változata a Pro Minoritate 2000/nyári számában jelent meg.

és Dalmáciát is megszerezte. Pompás templomok, kolostorok alapításával megerősítette az egyházat, s egyben országa közigazgatását is megszilárdította, mint ahogy ezt szolgálták az új utak, hidak is. Fiával, a szerzetes Szávával az Athos hegyen megalapította a Hilandar kolostort, mely a szerb írásbeliség egyik központja lett. A szerbek mindkettőjüket szentként tisztelik.

Utóda, Elsőkoronázott István az első szerb uralkodó; mivel Bizánc a nyugati keresztések birtokába jutott, a pápától kért és kapott koronát. Szerbia mégsem lett a katolikus egyház része, amiben István öccsének, Szávának is nagy szerepe volt, ő lett azután az első szerb érsek, az általa felállított önálló egyházszervezet feje.

A terjeszkedő állam a 14. század derekán, Dusán uralkodása alatt élte fénykorát, aki 1346-ban „a szerbek és görögök cárjává” koronáztatta magát. Sikeres hódítóként a Balkán-félsziget nagy részét egyesítette, egyháza érsekét pedig a „szerbek és görögök pátriárkájává” nevezte ki. A tagolódó társadalmat, az uralkodó korlátlan jogait, másrészt a birtokosoknak jobbágyaik fölötti hatalmát (robotoltatás, ítékezés) tükrözi Dusán törvénykönyve. Utóda alatt azonban darabokra hullott a birodalom, s a viszálykodó részfejedelmek nem tudtak ellenállni a török hódításnak. A Marica menti ütközet (1371), majd Rigómező (1389. június 28.) e tragikus folyamat első állomásai. A kétségbeesett védekezés hosszú évtizedeit – sikerek is voltak, gondoljunk a nándorfehérvári diadalra – végül is Szendrő el-este (1459) zárja le, ezzel a szerb állam megszűnt létezni. Legalábbis politikailag, mert két igen fontos tényező is segített abban, hogy a hódoltság évszázadaiban az államiság tudata és igénye a nép körében fennmaradjon. Az egyik a Kraljević Marko (Márkó királyfi) és más történelmi szereplők tetteit megéneklő hősi epika – a szerb hősök mellett egyébként Janko Sibinjanin (Hunyadi János), Mihajlo Sviлоjević (Szilágyi Mihály), Sekula (Székely János) dicső nevét is fönntartották a guzlasok. A legerőteljesebb darabok a rigómezei ütközetet, a Murad szultánt meggyilkoló Miloš Obilićet, a Koszovót birtokló Vuk Branković árulását és Lázár fejedelem tragikus vesztét éneklik meg.

A másik tényező az egyház, amely a török alatt paradox módon több jogot élvezett, mint a királyság korában. Mivel az Oszmán Birodalomban nem volt világi törvényhozás és igazságszolgáltatás, hanem az élet egészét a Koránon alapuló *shariat* szabályozta, a nem muzulmánok esetében az állam kénytelen volt számos jogkört – és persze kötelességet – átadni az átfogó „nemzeti” intézménynek, azaz az egyháznak. Az ortodoxia ilyenformán tekintélyes *millet* – afféle személyi autonómia – lett, s a pátriárka, metropolita, püspök dönthetett a hívek házassági, öröklési ügyeiben, minden, két hívüket érintő egyéb vitában, hagyta jóvá a céhek működési szabályzatát stb. S mivel a Porta a főpapokat beiktató *berat*ért egyre emelkedő összeget követelt, a püspökök állandóan járták a vidéket, hogy – gyakran igen erőszakos módszerekkel – behajtsák az egyházi adókat, begyűjtsék a kötelező ajándékokat, ima- és misepénzeket, ám közben alkalmuk nyílt tanításra, papszentelésre is. Az ortodoxia – ellentétben az ellenséges nyugati hatalmak ötödik

hadoszlopának tekintett katolicizmussal – soha nem szenvedett paphiányban, ám az alsópapság műveltsége nem sokban különbözött a hívekétől. Tevékenysége és színvonala következtében a szerbek körében a klérus presztízse meglehetősen alacsony volt, a rendszeres templomlátogatásnak nem tulajdonítottak nagy jelentőséget – amiben persze szerepet játszottak a szétszórt települések, a földrajzi távolságok is, Montenegróban pedig még az a tény is, hogy a vérbosszú-kötelezettség következtében a férfiak rendszerint vagy éppen gyilkosság után voltak, vagy leendő gyilkosuk előtt bujkáltak. A lelki élet, a kultúra tűzhelyei nem a falusi templomok, hanem a csodálatos freskókkal díszített, régi kéziratokat őrző kolostorok voltak, a szerzetesek szavára inkább hallgatott a nép. Ám egészében véve az előljárók és az utazók egybehangzó véleménye szerint a szerbek nem voltak vallásosak.

Dogmatikai tisztaságot valóban nem kérhetünk számon a szerb népi vallásszágon, ám ez aligha az egyszerű hívek számlájára írható. A szerbek akkor vették föl a kereszténységet, amikor a nagy elméleti viták már lezajlottak a bizánci egyházban, a cél nem a tanítás értelmezése, hanem változatlan, romlatlan továbbörökítése volt. Az sem okozott problémát, ha – mint számos nyugati misszió jelentéséből kitudnik – a pap maga sem tudott olvasni, amennyiben a betanult liturgiát, szövegeket hibátlanul reprodukálni tudta. Az elméleti képzettség hiányából fakadóan számos pogány kori szokás megőrződött a keresztény korban is, mint a ház, a család védőszentjének az ünnepe (*Slava*) vagy a templomi hűségesküvel megpecsételt testvéresülés (*pobratimstvo*). Itt-ott még az iszlám is hatott: a Jeruzsálemet járt zarándokok a mekkaiak mintájára fölvtették a *hadži* előnevet. Ezt a sajátos népi ortodoxiát a szerbek a maguk hitének, *srpska verának* nevezték, amit naptárunk is kifejezett, melyben 58 szerb szent – köztük királyok, Dušan cár, Lázár fejedelem – ünnepe szerepelt. Vallási öntudatuk különösen megerősödött azt követően, hogy 1557-ben sikerült visszaállítaniuk a peći pátriárkátust, tehát ismét volt Konstantinápolytól független nemzeti egyházuk. Ennek határai Macedóniától Budáig, Győrig, nyugaton a dalmát és horvát tengerpartig terjedtek. A pátriárkai székhely a forrásokban mint *ipeki trón*, a roppant kiterjedésű egyháztartomány pedig mint *szerb föld* rögzült a köztudatban. Nemcsak virtuális, hanem valós államiséget jelentett viszont az egyház Montenegróban: a kietlen hegyvidék gyakorlatilag független volt a Portától, s 1516-ban a cetinjei püspök (*vladika*) teokratikus fejedelemségévé vált, bár valódi államszervezetről még sokáig nem beszélhetünk. Mindkét szerb egyház nemzetközi támogatást is élvezett, mivel szerzetesei rendszeresen jártak Oroszországba alamizsnát gyűjteni, s így a balkáni hitsorsosok helyzete mindig is foglalkoztatta az orosz klérust és államvezetést.

A szerb nép helyzetét persze elsősorban az határozta meg, hogy az Oszmán Birodalomban kellett élnie, ám ez a fennhatóság a korai századokban nem volt elviselhetetlen. Persze fizetni kellett az egyre emelkedő adókat, köztük a kegyetlen véradót (*devşirme*), mely legszebb fiaikat elragadta janicsárnak Carigrádba

(Konstantinápolyba), ám azok magas polcra jutva tehettek valamit szülőföldjükért: a pátriárkátust Mehmed Sokolović nagyvezír állíttatta vissza, s fejévé a saját öccsét, Makarije igument tette meg. A keresztény *martolozok* (martalócok) a hadsereg megbecsült elemei voltak, a végvárak helyőrségében pedig olyan magas volt az arányuk, hogy valójában *magyarországi szerb hódoltság*ról beszélhetnénk. A rác tőzsérek szabadon kereskedhettek a hódoltságban; a parasztok viszonylag szabadon rendelkezettek földjükkel, a szerb területeken nem alakultak ki azok az árutermelő *çiftlik*-birtokok, amelyek megnyomorították Macedónia vagy Thrácia parasztságát. A szerbek változatlanul zadrugákban éltek, melyek *knežinák*ba szerveződtek egy-egy választott *knez* vezetése alatt. Török lakosság csupán a nagyobb városokban élt, s Boszniával ellentétben az iszlám sem tudott hódítani. Montenegróban ugyan több törzs áttért, ám 1700-ban a keresztények kiírtották őket (ezt a sorsdöntő mozzanatot éneкли meg a 19. századi költő-fejedelem, Petar Petrović Njegoš drámái költeménye, a *Hegyek koszorúja*).

Két esemény azonban súlyos következményekkel járt a jövőre nézve. Mivel tömeges fölkeléssel segítették a Szent Liga fölsszabadító seregeit, azok visszavonulása után Čarnojević Arzén pátriárka 1690-ben mintegy százezer hívével elhagyta Koszovót, és bebocsátást kért a Habsburg Birodalomba. Ezzel kezdetét vette a szerb törzsterület elalbánosodása, északon pedig a Szerémség és a Bácska elszerbesedése. A Fruška Gora kolostorvidékén székelte a pátriárka (később csak metropolitaként), tehát immár két szerb egyházi központ létezett. Az északi, amelyik idővel a Duna menti Karlócára költözött, anyagilag, diplomáciailag támogatta az ipekit, ám a többször hűtlennek bizonyult, teljesen eladósodott, híveit vesztett déli pátriárkátust a Porta végül is 1766-ban megszüntette, püspökségeit Konstantinápoly alá rendelte. Ettől kezdve a főpapok a szerb ügytől idegen görögök voltak. A karlócai érsekség viszont virágzott, s Lipót császár diplomáinak köszönhetően az új környezetben is érvényesíteni tudta magával hozott balkáni jogi gyakorlatát. A metropolita, ill. az egyházi-nemzeti kongresszus irányította a hívek életét (az ortodox románokét is!), legalábbis Mária Terézia uralkodásáig, akinek ez a modell nem fért bele a modern, központosított államról alkotott elképzeléseibe: csupán a hitélettel és az iskoláztatással kapcsolatos ügyeket hagyta meg a kongresszus hatáskörében.

Az Ész százada azonban belülről is repedéseket támasztott az egyház egyeduralmán: a szerb felvilágosodás vezéralakja, a bánsági Dositej Obradović fiatalkorában még szerzetes akart lenni, ám a hopovói *kalugyerek* tudatlansága, tétlen élete hamar távozásra készítette. Miloševićs Péter találó megfogalmazása szerint a középkori szerb kultúra azzal kezdődött, hogy Szent Száva belépett a kolostorba, az újkori pedig onnan számítható, amikor Dositej Obradović kilépett a szerzetesek világának falai közül. Önéletírásában a kritikus szerb polgárral már kimondatja, hogy „*ásót meg kapát a kezükbe, dolgozzanak ők is, mint más emberfia!*” Laikus szemléletének megfelelően Obradović egy nemzet ugyanazon nyelvet be-

szelő tagjait látta az összes délszláv tartomány lakóiban felekezeti különbség nélkül; hangsúlyozta, hogy egyformán szánja műveit a görög és a latin egyház követőinek, sőt a boszniai és hercegovinai „törököknek” is, mert „a vallást és hitet meg lehet változtatni, a fajtát és nyelvet sohasem.” Ha majd egyszer véget ér a török uralom, az itteni muzulmánok azok lesznek, amik ősapáik voltak: bosnyákok és hercegovácok. Az anyanyelv ilyen mértékű előtérbe helyezésében persze kortársai nem tudták őt követni.

II. József erőszakos centralizációja azután a szerbeket államjogi helyzetük átgondolására kényszerítette: 1790-ben először diétai képviseletért folyamodtak, tehát lényegében beemelésükért a hazai alkotmányba, ám az Udvar sugalmazására végül is nemzeti kongresszus engedélyezését kérték. Itteni legfontosabb követelésük egy nemzeti terület kihatása volt a Bánság területén – ismét bebizonyosodott tehát, hogy nemzeti létüket csak politikai határokkal, saját területtel tudják elképzelni. A többséggel szemben a hungarus tudatú középkori szerb nemességet képviselte Sava Tekelija (Thököly Száva), aki kifejtette, hogy nem a „hívságos privilégium”, hanem az országos törvények pajzsa, nem önmagában a földterület, hanem „a nép polgári állapota, a lakosok polgári törvények általi összeköttetése” a nemzeti lét biztosítója. A kongresszus fő követelése végül is nem valósult meg. Ettől függetlenül a hazai szerbség anyagilag, társadalmilag folyamatosan emelkedett: újvidéki, eszéki, pesti kereskedői bekapcsolódtak a marha-, nyersbőr-, dohánykereskedelembé, Zimonymál átvették a Šumadijában makkoltatott sertéseket, s hajtották őket tízezerrel Pestre, Bécsbe. Sava Vuković az ország egyik leggazdagabb kereskedője lett, többen nyújtottak nagyobb kölcsönöket az államnak, támogatták a szerb iskolákat. Karlócán gimnázium alakult, ám az egyetemes szerbség művelődési központja Pest-Buda lett, köszönhetően a cirill betűs könyvkiadás monopóliumával rendelkező Egyetemi Nyomdának, magának az Egyetemnek, ahol számos ifjú végezte jogi vagy orvosi tanulmányait, a pesti országos vásárnak, s így a gazdag kereskedők jelenlétének. A könyvek mellett lapok jelentek meg, itt működött az első nyilvános könyvtár, itt zajlottak az első színházi előadások, hangversenyek, s itt alakult meg az MTA mintájára a szerbség máig működő közművelődési egyesülete, a Matica Srpska (1826).

Szintén a Habsburg Birodalom területéhez köthető a modern irodalmi nyelv megalkotása. A nép számára érthetetlen orosz-ószláv-szerb (*szlavenoszerb*) keveréknyelv helyett a Bécsben tevékenykedő – de Budán is időző – Vuk Stefanović Karadžić kiadta szülőföldje, Hercegovina népdalait, melyekkel egy csapásra meghódította a művelt Európát, megírta az itteni *što* dialektus nyelvтанát, szótárát, s ez vált a mai szerb nyelv alapjává –, illetve szerbhorvát nyelvről kell beszélnünk, mert a horvátországi, Gaj-vezette illír mozgalom az igen hasonló raguzai nyelvjárást kodifikálta. A közössé lett nyelv azonban paradox módon inkább éket vert a szerb és a horvát nemzetfejlődés közé, mivel a szerb közvélemény nem tette magáévá a Zágrábban konstruált *illír* nemzettudatot. Már Obradović is szerb-

nek tekintette a horvátokat és a bosnyákokat, Karadžić pedig nyelvészeti alapon ugyancsak azt vallotta, hogy aki a što nyelvet beszéli, az szerb – s a híres szerb név nem adható föl azért, ami nem is jelent semmit. S egyre erősödött ez az álláspont, ahogy a szerb politika, kultúra súlypontja fokozatosan a Szávától délre került.

A Habsburg fennhatóság alatt élőkkel ellentétben a balkáni szerbek helyezte az ígéretes fejlemények ellenére a századfordulón igen rosszra fordult. A Habsburg–oszmán háborút lezáró szisztovói béke ugyan kitiltotta a garázdálkodó janicsárokat a belgrádi pasalikból, biztosította a szerbek kereskedelmi szabadságát, majd bizonyos önkormányzatot kaptak, ám a napóleoni háborúk zűrzavarában a janicsárok visszatértek, második birtokosként a parasztok nyakára ültek, s hajtóvadászatot indítottak az ellenállás lehetséges vezetői, a *knezek* és *obrknezek* ellen. A felkelés azután tört ki, hogy a janicsárvezérek (*dahik*) 1804 elején hetven kénézt és főkenézt törbecsáltak és legyilkoltak. Az önvédelmi harc vezetőjévé Djordje Petrović – sötét arcúra alapján Karadjordjénak nevezték – módos állatkereskedőt választották, aki maga is írástudatlan volt, ám előzőleg az osztrák oldalon katonai tapasztalatokat szerzett. A felkelők kezdetben a Porta szövetségeseinek tekintették magukat, akik csak a janicsároktól kívánják megszabadítani a tartományt, ám Belgrád bevétele (1807 eleje), s az Oroszországgal kötött katonai szövetség után immár általános felszabadító háborút hirdettek. Elszántság és kegyetlenkedések jellemezték mindkét felet (a belgrádi török lakosság lemészárlása egyrészt, másrészt a török győzelem után emelt nisi *Čele Kula*, a hírhedt Koponya-torony, melynek falába 952 elesett szerb harcos lenyúzott fejét építették be). A Porta 1813-ra – főként bosnyák erők bevetésével – elfojtotta az ellenállást, a vezetők Habsburg területre menekültek. Két év múlva azonban újabb felkelés tört ki egy másik állatkereskedő, a szintén írástudatlan Miloš Obrenović vezetésével, s ezúttal sikerrel: a pasalik adófizető autonóm fejedelemséggé vált, a föld a szerb parasztság kezébe ment át – bár nem teljes mértékben, mert maga a fejedelem hatalmával visszaélve kiterjedt földvagyonot harácsolt össze magának, ill. juttatott a nahijék vezetőinek. Birtokait robotmunkával műveltette, maga és üzletfelei számára monopolizálta az állatkivitel. Miloš az oszmán hatalomgyakorlás neveltje volt (a kortársak pasának nevezték), politikai ellenfeleit – köztük Karadjordjét – és kereskedelmi vetélytársait megölette vagy emigrációba kényszerítette. Despotikus uralmának egy széles körű felkelés vetett véget, mely Milošt a skupština összehívására és egy nyugati típusú alkotmány elfogadására kényszerítette. A Porta azonban – osztrák és orosz sugallatra – nem hagyta azt jóvá, majd 1838-ban maga bocsátott ki egy jóval konzervatívabb alkotmányt (a nép által választott skupština helyett egy 17 tagú Államtanács élethosszig tartó tagsággal). Miloš még ezt is megpróbálta elmozdítani, végül lemondott fia javára, aki vissza akarta állítani apja önkényuralmát, mire egy újabb felkelés megfosztotta hatalmától. Karadjordjević Sándor személyében a vetélytárs dinasztia került trón-

ra, a politikai életet pedig Miloš korábbi ellenzéke, az *alkotmányvédők* uralták. A belpolitikában lényegében csak annyi történt, hogy az egyszemélyi uralmat egy szűk oligarchia váltotta föl, amelynek népi bázis nélkül meg kellett szerveznie a modern államigazgatást. A felkelések korából örökölt patriarchális adminisztrációt (1830-ban 169 kormányhivatalnok) gyorsan földuzzasztották (1842-ben 1151 fő), sokszor öncélúan, hogy embereiknek állásokat teremtsenek. Kérlelmező volt elég, képzett ember annál kevésbé, hiszen iskolák nem léteztek, 1827-ben a lakosság alig fél százaléka tudott írni-olvasni. A hiányt a Száván túlról beözönlő Habsburg alattvalókkal pótolták, ezek voltak a *prečani* szerbek, a 'folyón túliak', a nemes gondolkodásuk mellett sok kétes egzisztencia, akik hitelezőik vagy a rendőrség elől menekültek az óhazába, melyet oly nagyra tartottak, mint – Karadžić szavaival élve –, „a sertés az erdőt, ahol elég makkot és vizet talál.” A betelepülők a nyugati kultúra őrszemeinek tekintették magukat, kiknek az a hivatása, hogy a Fejedelemség analfabéta, „félvad barbárjait” kormányozzák. Németes öltözetükkel, arisztokratikus, magázódó beszédükkel is ellenszenvet keltettek az „igazi szerbek” szemében, akik szerint ezek az erkölcs és hit nélküli, gátlástalan „idegenek”, „svábok” híján vannak minden hazafiúi érzésnek, osztrák zsoldban állnak, a szegény őslakosok kontójára akarják megszédni magukat.

A fejedelmek józan belátásának köszönhetően gyorsan fejlődött a hazai iskolahálózat, az elemi iskolák mellett gimnáziumok, kereskedelmi, műszaki tanintézetek, katonai és mezőgazdasági iskola létesült. Emelkedett az írni-olvasni tudók aránya, 1884-ben már a népesség több, mint 9%-át tette ki. 1839-től a kormány külföldi ösztöndíjakat is biztosított, húsz évvel később már kétszázan tanultak különböző európai egyetemeken.

A harmincas évektől kezdett kifejlődni a hazai értelmiség, amely harcot hirdetett a „svábok” ellen – pontosabban az általuk elfoglalt állások megszerzéséért. 1848 márciusában a belgrádi liceum tüntető diákjai kikényszerítették, hogy az általi bürokrácia bizonyos attribútumait viselhessék, jelezvén, hogy igényt tartanak a posztokra. Ebben a kisbirtokos parasztállamban, ahol hiányzott az ipar, és a társadalom nem tudott szabadfoglalkozásúakat eltartani, a bürokrácia és a hadsereg volt az érvényesülés egyetlen lehetséges útja.

Lassan differenciálódott a szellemi élet. Az uralmon levő alkotmányvédő oligarchia, ill. Karadjordjević Sándor önkényuralmával szemben kialakult egy liberális ellenzék, melynek ideológiáját Vladimir Jovanović fogalmazta meg. A Száva két partján élő szerbek egyesülése, az európai intézmények átvétele és Szerbia balkáni hegemoniája jelentette vezéreszméit, melyek szükségessé tették a nyugati liberális eszmék nemzeti áthangszerelését. 'A szerb nagyság és erő alapjai' (1870) c. tanulmányában ennek szellemében értelmezte a szerb történelmet, melyet szerinte az örök nemzeti szellem és a mindenkori demokratikus döntéshozatal vezérelt, melyek a török uralom alatt az ortodoxiában és a faluközösségben testesültek meg. „A gyűlések, amelyekre a nép mindenfelől a templom és kolos-

tor köré sereglett, szolgáltak az értelem összefogására; ez adott iránymutatást a lelkeknek és uralta az egész nemzetet. Az oltár és a guzla, a hit és a nemzetiség, az istenség és az emberség lépett itt szövetségre az igazságért és őszinteségért.” Szerinte a faluközösség testesítette meg a liberalizmus által hirdetett társadalmi egyensúlyt és harmóniát. Jovanović tehát nem individualizálni akarta a monolitikus, paraszti szerb társadalmat, hanem az egyén szabadságát csak az elsődlegesnek tekintett társadalmi csoport, ill. a nemzeti közösség céljainak függvényében látta megvalósíthatónak. A szerbség nemzeti hivatását pedig – mint *‘A szerbek és Szerbia küldetése’* (1870) c. munkájában kifejtette – a balkáni keresztények felszabadításában és államaik szerb vezetésű konföderációjában látta. Mivel a hetvenes évek nagy válságából nem ez született meg, hanem a berlini kongresszus nagyhatalmi diktátuma, Jovanović eljutott a szláv etnikai kizárólagosságon alapuló pánszláv gondolatig.

Szintén a patriarchális szerb társadalmi valóságból táplálkozott a romantikus irodalmi és politikai gondolkodás, mely Dusán cár birodalmának és egy olyan „főnixvilágnak” újbóli eljövételét hirdette, ahol nem lesznek faji, osztály- és vallási különbségek ember és ember között, amely világ alapjai megtalálhatók a zadrugában, mely a közösséget képviseli a társadalommal szemben, ugyanakkor a társadalmat az állam ellenében. Az ősi szláv intézményekre építve elkerülhető a kapitalizmus, a szerbek közvetlenül a szocializmusba vagy a demokráciába léphetnek át. Laza Kostić arra intette nemzetét, hogy „ne keresse a megváltást Nyugaton, ahol a szatócs és az alkusz az úr”. Milovan Glišić a balkáni *čaršija* (a városi bazar) tülekedésével, a civakodó kereskedőkkel szemben a békés falusi népet magasztalta.

A romantikus antikapitalista gondolatot külső tekintélyek is erősítették, mint Alekszej Homjakov, az orosz szlavofilek egyik vezetője, aki utolsó írásában (*‘Szózat a szerbekhez’*, 1860) óva intette a szerbeket a nyugati civilizáció – öltözködés, luxus, alkotmányos kormányzás, társadalmi tagozódás, a bürokrácia gyámkodása, a formalista gondolkodás – átvételétől. A germán szokásnak tekintett többségi döntéshozatal helyett a hagyományos szláv egyetértésben, egyhangú szavazásban látta a társadalom egészséges működésének zálogát. A levél megosztotta az értelmiséget, jelezve, hogy Szerbiát sem lehet már a középkori hatalomgyakorlás szintjén megtartani, s radikálisan eltérő társadalomképek és nemzetstratégiák küzdenek egymással. A párizsi kommun és a hercegovinai fölkelés hatására a radikálisok és a szocialisták már jelentős városok vezetését szerezték meg, erősödött a republikánus mozgalom. A néhány politizáló paraszt és munkás mellett elsősorban a kormányzó liberálisok fiai váltak a radikalizmus zászlóvivőivé, mint Adam Bogosavljević, egy módos kereskedő fia, aki visszaautásította diplomáját, hogy ellenállhasson a bürokrata karrier kísértésének, s helyette a város- és bürokráciaellenes parasztság vezérévé vált. A radikális eszmék első számú harcosa azonban Svetozar Marković volt, maga is kerületi prefektus fia, aki mélyen

elítélte a liberálisok „sarlatán” alapelvét, mely szerint mindenféle reformot nemzeti szellemben kell véghezvinni. Hiszen a zsarnok prefektusok, a kapitányok, a rendőrség, a korbács éppúgy a nemzeti szellemet testesítik meg, mint ahogy a boszorkány- és vámpírhit, a babona, „s a hivatalok, a bürokraták, rendőrök, spiclik, cenzorok vég nélküli hierarchiájával, köszönhetően pszeudo-intelligenciánk bürokratikus felduzzadásának az utóbbi negyven évben.” Marković, akit korábban a Balkán első marxistájaként volt szokás emlegetni, bár sokkal inkább az orosz forradalmi demokraták és Bakunyin eszméi hatottak rá, maga köré gyűjtötte a reformgondolkodású kormányhivatalnokokat és a fiatal tiszteket, s a Szerb Radikális Párt szellemi atyja lett. Mint *'Szerbia keleten'* (1872) c. tanulmányában kifejtette, az uralkodó bürokrácia a nép szellemével és érdekeivel ellentétesen szervezte meg az államot, mert az új termelési és gazdasági viszonyok megsemmisítik a régi patriarchális rendszert, amely még a török uralom alatt is jól működött. Úgy vélte, egy olyan fiatal nép, mint a szerb, a nyugati típusú kapitalista munkamegosztás, annak deformáló hatásai nélkül is az ipari fejlődés útjára léphet, ám a gazdasági fejlődés előfeltétele az agyoncentralizált, bürokratikus állam lebontása, s az önkormányzati jogok kiszélesítése, a nagyközségi szintű döntéshozatal. A vetetáló parasztságnak pedig mezőgazdasági, ipari és fogyasztási szövetkezetekbe kell tömörülnie. A nép felvilágosítását a „realista” értelmiségnek kell elvégeznie. A halála után, Nikola Pašić által alapított Radikális Párt azonban hamar föladta radikalizmusát, vezetői nem tudtak ellenállni a hivatali karrier csábításának.

Szerbia végül is sem az idealizált középkori közvetlen demokráciához nem tért vissza, sem modern parlamenti népképviselőtté nem alakult. A 19. század tartós hagyatéka nem a belső reform, hanem a nagyszerb eszme, a kiválasztottságtudat, mely szerint a Balkán Piemontjaként Szerbiának kell – a maga céljainak megfelelően – irányítania a felszabadító mozgalmat. Hogy mi lesz a török kiűzése után, arról különböző nézetek alakultak ki. Az első felkelés vezetője az emigrációban a görög Filiké Hetéria híve lett, balkáni konföderációban gondolkodott, vállalta a szerbek fellázítását a majdani görög szabadságharc oldalán, ezért ment 1817-ben Szerbiába, s ezért kellett a Miloš küldte orgyilkos áldozatul esnie. Mint láttuk, évtizedekkel később Jovanović is így képzelte a jövőt, ám már szerb hegemóniával. Az uralkodóvá váló áramlatot azonban nem ők, hanem azok képviselték, akik Nagy-Szerbiát, Dušan birodalmát kívánták föltámasztani, sőt azt újabb területekkel növelni. Legmarkánsabb megfogalmazását az alkotmányvédő Ilija Garašanin belügyminiszter *Tervezetében* (Načertanije, 1844) nyerte el. Eszerint első lépésként ügynököket kell kiküldeni minden megcélzott tartományba – Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Észak-Albánia, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, a Szerémség, a Bánság, a Bácska – és fölmérni a lakosság közhangulatát, Szerbiáról alkotott véleményét, s persze harci szellemét, a terület katonai potenciálját. A politikus külön kitér Bulgária mint egyformán orosz és szerb érdekszférá jelentőségére. Ha Szerbia ki akarja szorítani innen Oroszországot, hathatós se-

gítséget kell nyújtania az iskoláztatás, könyvnyomtatás, papképzés terén. Ugyan-
így, messzemenő felekezeti türelmet tanúsítva Szerbia kulturális vonzaskörébe és
a délszláv egységmozgalomba kell vonnia a boszniai muzulmánokat, a ferencesek-
et és az összes horvátot. Montenegró barátságát és tízezer harcosát a vladika év-
díjával kell megvásárolni. A kulturális támogatási formák mellett modern, gazda-
ságpolitikai gondolatra is bukkanunk: Szerbia csak akkor szabadul föl Ausztria
kereskedelmi gyámsága alól, ha áruit a Szkutari–Dulcigno útvonalon, tengeren ki
tudja szállítani. A tengeri kijárat megszerzése valóban a szerb politika egyik fő
célkitűzése lesz. S általában: terjeszkedés, amerre csak lehetséges. A fiatal feje-
delemség az első egyiptomi válság zűrzavarában megszerezte a felkelések alatt
már elfoglalt három déli nahijét; Obrenović Mihály a hatvanas években nagysza-
bású törökellenes koalíció szálait szövögette, míg – szerb fejedelemsors – me-
rénylet áldozata nem lett. A berlini kongresszuson a nagyhatalmak elismerték
Szerbia szuverenitását, papíron is véget ért a négy évszázados oszmán fennható-
ság; neki ítélték továbbá Pirot, Niš, Vranje és Topolice körzetét. Ausztria–Ma-
gyarország támogatásának azonban ára volt: Szerbia lemondott Bosznia és a
Szandzsák megszerzésének még a gondolatáról is, s titkos szerződésben kötelez-
te magát, hogy sem otthon, sem Boszniában nem tűr meg irredenta propagandát,
nem enged be idegen hadsereget, és a Monarchia előzetes jóváhagyása nélkül nem
köt nemzetközi szerződéseket. Milan annyira népszerűtlen volt, hogy csak hatal-
mas szomszédja támogatásával tarthatta fönnt magát; helyzetén a királyi cím föl-
vétele (1882) sem sokat segített, s hiába tört rá 1885-ben az egységesülő fiatal
Bulgáriára, csúfos vereséget szenvedett. Fia, Sándor uralmát, az alkotmány sűrű
fölfüggesztése és a hivataltok bábkormányok váltogatása jellemezte. Miután
1903-ban véresen szétverte a munkások és a diákság tüntetéseit és fölöszlatta a
szkupstinát, az ellen-dinasztia elérkezettnek látta az időt a trón megszerzésére.
Tiszti összeesküvők végeztek a királyi párral, és Karadjordjević Péter vette át az
uralmat. Szakított az osztrák–magyar orientációval, az antanthoz, főleg Oroszor-
szághoz kötötte az ország szekerekét. Bosznia osztrák–magyar annexióját a közvé-
lemény a nemzet arculcsapásaként, a szerb föld elrablásaként élte meg, a belgrá-
di lapokban háborús pszichózis uralkodott el, ám Oroszország még nem készült
föl a háborúra, így Péter megalázó visszavonulásra kényszerült. A két Balkán-há-
borúban viszont az ország területe megkétszereződött, nemzetközi tekintélye
jócskán erősödött. A Monarchia vezérkara már csak preventív háborúval, a szerb
állam(ok) megszállásával látta megoldhatónak a délszláv kérdést: 1913 májusá-
ban a Szkutarit ostromló Montenegró, szeptemberben pedig az Albániába betörő
Szerbia kapott ultimátumot, órákon múltott a háború kitörése. Egy szerb támadás
visszaverését volt hivatva szimulálni, s egyben a Monarchia rozoga tekintélyét
erősíteni az 1914. június végén lezajlott boszniai hadgyakorlat, melyet – tragikus
végkifejlettel – a trónörökös pár sarajevói látogatása koronázott meg. Az *Ifjú
Bosznia* szervezetet, melynek Gavrilo Princip is tagja volt, a szerbiai *Egyesülés*

vagy *Halál*, a hadsereghez kötődő titkos szervezet támogatta. A Pašić-kormány ugyan maga is harcát vívta a vezérkarral az új déli területek polgárosításáért, választási kampány kötötte le energiáit, ám a július végi bécsi ultimátumot szuverenitása föladása nélkül nem fogadhatta el. Most már tényleg a fegyvereké volt a szó.

A szerb hadicélokot két, valójában ellentétes elképzelés formálta. Pašić miniszterelnök a Monarchia délszláv területeinek – illetve az igen kevert Bácskának és Bánságnak – a megszerzésével egyszerűen ki akarta terjeszteni Szerbia határait. Hallani sem akart arról, hogy az új területek szlovén, horvát vagy muzulmán lakosságával – akiket az ellenség katonáinak, leendő háborús veszteseknek tekintett – közösen szervezze, ossza meg az új államot. A horvát emigrációt képviselő Jugoszláv Bizottság ezzel szemben a Monarchián belül kívánta kiharcolni a maga államát. A két fél nem vett tudomást egymásról. Nagy-Szerbia esélye azonban egyre távolodott – a Bulgária hadba lépésével harapófogóba került szerb védelem összeomlott, 100 000 katona elesett, illetve megsebesült, 160 000 fogságba esett, ám mintegy 150 000 fő vissza tudott vonulni, és hóban-fagyban, az Albán Alpok kétezres csúcsai között kijutott az Adriához. Szerbia és Montenegró eltűnt a térképről, ám a megmaradt haderő, az uralkodó, a kormány Korfun fönttartotta az államiságot. A legfőbb patrónus, Oroszország kidőlésével és a népek önrendelkezését hirdető Egyesült Államok hadba lépésével azonban Pašić kénytelen volt elfogadni, hogy nem a szerb kormány a délszláv ügy egyetlen képviselője. A korfui deklaráció (1917. július) így is a nagyszerb eszme győzelmét hozta, hiszen a szlovének és horvátok képviselői kinyilatkoztatták, hogy közös államot fognak létrehozni a szerbekkel a Karadjordjević-dinasztia uralma alatt, a centralizáció-föderáció kérdését pedig elnapolták. Igazolódott Pašić álláspontja, hogy nem Szerbiának van szüksége a Monarchia délszlávjaira, hanem azoknak őrá – Olaszország területi követeléseivel és a hazai szociális forradalom rémével szemben. A Zágrábi Nemzeti Tanács 1918 őszén még egyszer megkísérelte, hogy kiharcolja a konföderációt, ám Belgrád ultimátumára föl kellett azt adnia. Így alakult meg 1918. december elsejével a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság.

A szerb politikusok az új államot egészen 1939-ig erősen központosított Nagy-Szerbiaként kormányozták. Uralmukat Szerbia irtózatos háborús veszteségeivel támasztották alá (az ország elvesztette lakosságának egyötödét, amihez még a két Balkán-háború áldozatait is hozzá kell számolnunk; elpusztult a sertés-, juh- és kecskéállomány fele stb., míg a szlovén és horvát területeken nem folytak jelentősebb harcok), továbbá azzal, hogy ők mentették át a háborús vesztes horvátokat és szlovéneket a győztes oldalra, s védték meg területeiket Olaszország mohóságától; végül, csak nekik voltak hadvezetési, kormányzati és közigazgatási tapasztalataik. A hatalom monopolizálását jelzi, hogy a két háború között csupán egyetlen nem szerb miniszterelnök volt hivatalban, 1938-ban a hadsereg 165 tábornokából csak kettő nem volt szerb. Az uralkodó elitet mélységesen irri-

tálta az újonnan szerzett, közép-európai kultúrájú népesség felsőbbrendűség-tudata, amelyet még a prečani szerbek is éreztek balkáni testvéreikkel szemben. A két háború közötti korszak elsődlegesen a szerb–horvát vetélkedés jegyében telt, a Horvát Parasztpárt vezetője, Stjepan Radić-elleni halálos merénylet (1928) után Sándor király amputációs tervében följánlotta a horvátoknak, hogy békésen váljanak ki az országból (azonban erősen megcsonkított területtel, amely azután vélhetően olasz–magyar fölosztás tárgyává vált volna, így maguk a horvát vezetők kérték, álljon el tervétől). Az állandósult belpolitikai válság azonban 1929 januárjában az elvileg nemzetek fölötti királyi diktatúrához vezetett: Sándor betiltotta a *horvát, szlovén* vagy *szerb* jelzőt használó politikai szervezeteket, az országot a történelmi határok semmibe vételével kilenc bánságra osztotta, melyek a nagy folyókról kapták nevüket. Ám a szerb–horvát ellenségeskedést nem lehetett elfojtani (lásd az usztasák által szervezett marseille-i merénylet), s Pál régensherceg végül is az ország belső berendezkedésének megváltoztatása mellett döntött: 1939 augusztusában, méltányos etnikai határokkal, nagyfokú autonómiával megalkult a Horvát Bánság. Ezt a tervek szerint egy szerb és egy szlovén bánság kialakítása, tehát az ország föderalizálása követte volna.

A délszláv állam másik fekélye Macedónia volt. Ezt a példátlanul kevert etnikai mozaikot már a múlt század végén mindegyik szomszédos állam magának követelte, s ennek érdekében megindította egyházi-oktatási propagandáját. Szerbia már az 1881-es titkos szerződésben megkapta a kettős monarchia hozzájárulását déli expanziós törekvéseihez, s azzal az ideológiával, hogy a macedóniai szlávok mind szerbek, 1886-ban megalakította a Szent Száva Társaságot a szerb liturgia és iskolák terjesztésére. A Balkán-háborúk eredményeként megkapta a terület mintegy 40%-át jelentő Vardar-Macedóniát, ám azt sem ekkor, sem a két háború között nem sikerült pacifikálnia: a lakosság bizalmát élvezve a szerb megszállók ellen harcoló, Ivan Mihajlov vezette Belső Macedón Forradalmi Szervezet terrorcselekményeket hajtott végre, és szabályos ütközeteket vívott a rendőrséggel és a katonasággal.

Természetesen mind az usztasák, mind a nagyszerb erők támadták a szerb–horvát kiegyezést, amely amúgy is túl későn született meg. Két évvel később a német támadás során tíz nap alatt összeomlott a védelem, Hitler kikiáltotta a Független Horvát Államot, Szerbiában pedig Nedić tábornokkal alakított bábkormányt. Az usztasa állam rémtettei, haláltáborai – száz-kétszáz ezer szerb brutális legyilkolása – a szerb közvéleményben a korábbi horvátellenességet gyűlöletté fokozták; jól érzékelteti ezt az író és volt diplomata Jovan Dučić röpirata (*'A délszláv ideológia: amit a délszláv eszméről tudni kell'*, 1942), ahol azzal vádolja a horvátokat, hogy jugoszláv eszméjük örve alatt előbb Szerbia nyakába varrták magukat, terméketlen területeiket, hogy védje meg őket szomszédaitól, majd a német támadás során azonnal elárulták. Az ellenállási mozgalom két fő áramlata azonban egyaránt Jugoszlávia visszaállításáért küzdött, ám amíg a csetnikek a di-

nasztiát és Nagy-Szerbiát kívánták restaurálni, addig a Tito vezette partizánmozgalom az 1943-as jajcei konferencián deklarálta a hat köztársaságból és két szerbiai autonóm tartományból álló föderatív állam megalakítását. Bár sokan bosszúért lihegték, s a partizánok – köztük sok egykori csetnik – 1945 májusában harmincezer horvátot (katonát, asszonyt, gyermeket) gyilkoltak le, Tito az általam kutató nemzetek egyensúlyára, s ennek érdekében a szerb dominancia viszszaeszköztetésére építette a második Jugoszláviát. Az 1974-es alkotmány tovább szélesítette a föderatív egységek jogkörét, s de facto a Vajdaság és Koszovó-Metóhia is szinte köztársasági státust kapott. A szerb közvélemény egyre inkább úgy érezte, hogy a többi nemzet érdekében föláldozta saját államiságát, hogy míg ellenfelei – a horvátok és az albánok – a szinte konföderatív berendezkedést sikeresen állítják a maguk nemzetállama építésének szolgálatába, addig Szerbiát egyre tovább darabolják, s a szerbek jelentős része kénytelen kisebbségi sorban élni. Általánossá vált az a tétel, hogy a szerbek minden háborút megnyernek, de a békében mindent elvesztenek. Az értelmiség csalódottságának adott hangot igen korán Dobrica Ćosić 'A halál ideje' c. regénytetralógiájában (1972–79), mely a szerb hadsereg 1914–15-ös hősi küzdelmét, halálmenetét énekli meg. A mű végén olvasható az addig tabunak számító kérdés: nem volt-e végzetes történelmi tévedés a délszláv testvériség közös állameszméje? Az akkori politikusok miért nem Szerbia érdekeit tartották szem előtt? Miért kellett közös államot létesíteni azokkal, akik mindkét háborúban az ellenség oldalán harcoltak? Ćosić regénye egyben a Horvát Tavasz keltette aggodalom és ellenszenv lecsapódása.

Tito halála után, a föderáció bomlásával egyre erősödött a szerb értelmiség egzisztenciális szorongása, ami kifelé a sajtó lenéző, agresszív viselkedésében nyilvánult meg. A nyolcvanas évek végén a gyökeres reformokat követelő szlovének elpuhult, homoszexuális társaságként jelennek meg, s a horvátok minősítése sem hízelgőbb. A szerb közvélemény nem Belgrádnak címzett bíráló szavakat, hanem hálát várt a horvátoktól és a szlovénektől, akiket úgymond ismét a szerbek húztak át a II. világháború végén a győztes oldalra, s megszerezték nekik Trieszt körzetét, az Isztriát, Fiumét, Zárát... Mindezt elvárható tőlük, hogy táplálják a déli területeket fölzárkóztató (?) szolidaritási alapot, s a szövetségi politika alakítását és a hadsereg vezetését hagyják meg a szerbeknek. A maguk „harcos nemzetének” igazi ellenfelei azonban az albánok lettek. Itt is torlódtak a világháború elintézetlen számlái, hiszen a Nagy-Albániához tartozás éve alatt a szerbeknek kellett menekülniük, majd a „felszabadító” jugoszláv partizánok rendeztek vérfürdőt az albánok körében. 1981 óta folyamatosan érkeztek a koszovói szerbek segélykiáltásai, mivel úgy érezték, hogy a szinte köztársasági szintű autonómia jóvoltából „a szerb földeken egy albán állam jött létre”. Az albánok tüntetései, Koszovó Köztársaság követelése – ami az elszakadás első lépcsőjének tűnt –, s főként a demográfiai bomba, a megállíthatatlan albánosodás, a szerbek tömeges elköltözése mind-mind a nacionalista erők helyzetét erősítette.

A nemzeti gondolkodású értelmiség radikális álláspontját foglalta össze a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia 1986-os Memoranduma, mely egyenesen azt állította, hogy a szerbek léte veszélybe került. Az utóbbi évszázadban ők harcoltak leginkább, ők hozták a legtöbb áldozatot a közös államért, a második Jugoszláviában mégis százalékuk kisebbségi sorban senyved. A szerb nemzet a horvátok és a szlovének gazdasági-politikai áldozatává vált, a horvátországiak (krajinaiak) is végveszélybe kerültek, a koszovóiakat pedig úgyszólván kiirtották. A jugoszláv vezető szervek és a sajtó (a szerb is) elítélte a Memorandum békebontó hangvételét. Ám a jövőt megsejtő politikusok rájöttek, hogy a nacionalizmus segítségével, különösen a Koszovó-pszichózis megnyergelésével a hatalom csúcsaiba lehet emelkedni. Ekkor, 1987-ben kezdődött Slobodan Milošević diadalútja, aki Koszovóban új hangon szólította meg az albán vezetés ellen tüntető szerbeket: *„Itt kell maradnotok. Ez a ti földetek... Sohasem volt jellemző a szerbekre és a montenegróiakra, hogy meghátráljanak az akadályok előtt, hogy letegyék a fegyvert, mikor itt a harc ideje.”* S két év múlva, a rigómezei csata hat-századik évfordulóján már egymillió összegyűlt szerbet biztathatott arra, hogy kövessék Lázár fejedelem választását: a behódolás helyett ragadjanak fegyvert országukért, szabadságukért. Ez a kollektivista, a fajok harcát hirdető ideológia egyre kevésbé lehetett partner a nyugati polgári értékrend felé orientálódó szlovén és horvát vezetés számára. 1991-től a fegyvereké volt a szó...

Utólag visszatekintve az elemzők úgy látják, Jugoszláviának azért kellett széthullania, mert Szerbia nem tudott beépülni Közép-Európába, hanem inkább balkanizálta a Monarchia neki juttatott területeit. Lazar Vrkatić a szerb konzervativizmust teszi felelőssé mindezt, Latinka Perović pedig rámutatott, hogy a 19. századi modernizációs törekvéseket egy igen szűk polgári réteg képviselte, mely eszméi letéteményesének a megalakítandó Nagy-Szerbiát, a leendő állásokat, állami intézményeket látta. A sokkal nagyobb tömegbázissal rendelkező Pašić-féle Radikális Párt viszont a modernizációról mondott le. „A polgári irányzat a modernizáció elfogadása révén vált nacionalistává, a populista pedig a modernizáció elutasítása árán jutott a nacionalista konklúzióhoz” – összegzi az 1918 előtti – és utáni – Szerbia kényszerpályáját Végel László. A zsákutcás szerb gondolkodást még a közelmúltban is olyan fajsúlyos személyiségek képviselték mint Milorad Ekmečić történész, aki szerint a katolikus Közép-Európa, a „katolikus szecesszionizmus” évszázadok óta a szerb nemzet legnagyobb ellensége, vagy a többször említett Čosić, aki a jugoszlavizmust a szerb nemzet sirásójának, Jugoszláviát pedig Szerbia legnagyobb tévedésének nevezte.

Mivel Belgrád a háborúban is azt látta maga előtt, hogy Jugoszlávia Nagy-Szerbia, könnyen meghódíthatónak vélte a szerbek által is lakott nem szerbiai városokat. A montenegróiak ezért lőtték Dubrovnik városát, s ezért vált szinte a földdel egyenlővé Vukovár városa. A szerb nemzeti program szellemében az elűzött nem szerbek helyére a menekült szerbeket lehetett volna betelepíteni. Per-

sze e program háttérében egy újra elővett broszúra szövege köszönt elénk: a horvát szerb faló, szerbirtó. De ezen idézetet alkalmanként más etnikum nevével is éltethették, azt az általános meggyőződést erősítve, hogy a szerbek nem tudnak más etnikumokkal együtt élni. A Milošević-jelenség azonban jóval összetettebb, a szerb politikai kultúrában mélyen gyökerező elem volt; elsősorban az iskolázatlanabb és idősebb szavazóknak a korábbi rend és a jólét iránti nosztalgiáját lovalgolta meg, a magabiztos, legyőzhetetlen vezérbe vetett hitre épített (amit jól érzékeltet az, hogy az elnökválasztásokon Milošević még az általa vezetett Szocialista Pártnál is lényegesen több szavazatot kapott). Kacsaringós pályája során Milošević csalhatatlan érzékkel talált rá – legalábbis a koszovói válság megoldási kísérletéig – a hatalom megtartásának legjobb eszközeire, lett ortodox marxistából hangos nacionalista, majd nemzetközileg megbecsült béketeremtő, hogy végül – azaz pillanatnyilag – háborús bűnősként Hágában várjon a nemzetközi közösség várhatóan súlyos ítéletére. A végjátéktól eltekintve egyébként a rezsim vezetői külföldön eltöltött éveiknek köszönhetően jól ismerték a nyugat mentalitását, tudták, hogyan válhatnak szalonképessé, a Nyugat tárgyalópartnereivé. Az uralkodó párt egyes túlságosan kompromittálódott sovíniszta elemeit kivonta a forgalomból, egyeseket fizikailag is megsemmisített, hogy a maga legitimitását, tekintélyét mentse a nemzetközi közösségek előtt. Mi irányította e vezetők gondolkodását? Dr. Borisav Jović, a Szerbiai Szocialista Párt elnöke 1992. március 3-i beszédében az ifjú szocialista párttagokhoz szólva kifejtette: Kis-Jugoszláviára csak azért van szükség, hogy Szerbia megtartsa „jogos” jussát, a nemzeti kisebbségeket. Természetesen Bosznia-Hercegovina is ide értendő, „igaz, mások is kérik ott jogaikat, de ez hova vezet?” Ez a mentalitás képtelen az „érezzétek magatokat itthon” kimondására.

S hogy lesz-e a „nyugat” által támogatott változásokból is valami? Akkor, amikor a „demokratikus ellenzék” szemében az etnikai kisebbség csupán a szavazatok szintjéig fontos? Akkor, amikor a magyar kisebbség a közvélemény előtt azonos a NATO-val? S akkor, amikor saját apáik sírjai, testvéreik előtt sorakoznak fel harcra készen állig felfegyverkezve Montenegróban? E kérdések mellett még az elmúlt évek belpolitikai változásai is hatalmas kérdőjelek az ottani elemzők számára is: miként tudott Vojislav Koštunica és Zoran Đinđić hatalomra kerülni? Ne felejtjük el, hogy Koštunica a háború idején állig felfegyverkezve, géppisztollyal a kezében fényképezte magát a média előtt, s úgy lelkesítette harcra az ifjakat, hogy otthonról neki nem kellett elküldenie gyermekét, hiszen nyolc macskát nevel. S Đinđić lépéseit figyelve csengien fülünkbe vélekedése kormányzati környezetéről: „Kiskorúakkal vagyok körülvéve!”

Amit nehéz még a szerbekkel kapcsolatban megérteni: miként tudja egy, a közvélemény szerint harcból, harci hagyományokból élő nép vezéreit aprópénzre váltani?! Hol van az a réteg, amely mindenre képes volt, amit azóta Hágába eladott vezérei követeltek tőle? Hogyan tudott ennyire megváltozni a szerb nép

mentalitása? Két-három év alatt képtelenség, hogy ennyire kiforduljon magából egy nép, ilyen hamar fogyasztóivá degradálódjon! Ugyanakkor a mindenható kollektivizmus alóli szabadulásnak egyre több jelét látjuk: ez cseng vissza a Zágrábban oktató Milorad Pupovac esszéjében, aki szinte önironikus keserőséggel nyugtázza, hogy a nyugatiak szemében a *mérsékelt szerb* kifejezés fából vaskarika, maga „a szerb” pedig borzongató egzotikum. S a közelmúltban hozták nyilvánosságra a belgrádi Társadalomtudományi Intézet felmérésének eredményét, miszerint a szerb családok számára a legfontosabb továbbörökítendő érték a tolerancia.

De a Balkán hegyi ösvényeit csak a helyi fegyveresek ismerik...

Irodalom

- Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. AK, Bp. 1983
- Csuka Zoltán: *A jugoszláv népek irodalmának története*. Gondolat, [Bp.] 1963
- Garašanin, Ilija: Tervezet. In: Thim József: *A magyarországi 1848-iki szerb fölkelés története II*. Bp. 1940
- Hadrovics László: *Vallás, egyház, nemzettudat (A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt)*. Bp. 1991
- Jelavich, Barbara: *A Balkán története I–II*. Osiris, 2000, Bp. 1996
- Juhász József: Az „Akadémiai Memorandum” szerepe a szerb nacionalizálódásban. *Limes*, 2000/2–3
- Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. AULA, [Bp], 1999
- Korhecz Tamás: Gondolatok, melyek lánggra lobbantották a Balkánt. *Pro Minoritate*, 1999/tél
- Milosevits Péter: *A szerb irodalom története*. Nemzeti TK, Bp. 1998
- Mirnic Károly: *Kis-Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségről*. Hatodik Síp Alapítvány, Bp. 1996
- Nyomárkay István: Nyelvi helyzetkép déli szomszédainkról. *Magyar Nyelv*, 2002/márc., 1–11.
- Nyomárkay István: A szerbhorvát nyelvkérdés. *Magyar Nyelvőr*, 1997/ápr.–jún., 204–13.
- Póth István: Pest-Buda az egyetemes szerbség kultúrközpontja. *Tanulmányok Budapest múltjából*, XXII, 1988
- Pozzi, Henri: *A háború visszatér...* Dr. Marjay Frigyes kiadása, Bp. 1935
- Pribicević, Ognjen: A szerb „különút” eredete – A Szerb Szocialista Párt politikai fölényének okai. *Pro Minoritate*, 2000/nyár
- Pupovac, Milorad: Szerbnek lenni: egyes szám első személy. *Híd*, 2001/június–július
- Ress Imre: A szerb liberalizmus értékvilága. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában*. Gondolat, Bp. 1993
- Részletek a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia memorandumából. *Pro Minoritate*, 1999/tél
- Rothschild, Joseph: *Jugoszlávia története a két világháború között*. Szeged, 1996

- Silber, Laura –Little, Allan: *Jugoszlávia halála*. Zrínyi, Bp. é. n.
- Sokcsevits Dénes–Szilágyi Imre–Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*. Bereményi Kiadó, Bp. é. n.
- Stoianovich, Traian: The Pattern of Serbian Intellectual Evolution 1830–1880. *Comparative Studies in Society and History* I, Oct. 1958
- Szalay László: *A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz*. Pest, 1861
- Végel László: Egy elmulasztott alkalom: Szerbia tragédiája. *Európai utas*, 2001/4.

III. REGIONÁLIS TUDATOK, KISHAZA- ÉS TÁJHAZA-KÖTŐDÉSEK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Korábbi és újabb adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez*

Korábbi vizsgálatok¹ eredményei nyomán jól tudjuk, hogy a gyerekek olvasási kedve, érdeklődése, szokásai döntően a szülői házban látott, az identifikációs kulcsszemélyiségektől átvett, többgenerációs minták „átöröklítése” révén alakul ki. Magyarországon a fenti összefüggést legpontosabban az anyák iskolai végzettségével sikerült kimutatnunk. Az alábbiakban bővíteni szeretnénk a lehetséges meghatározók sorát, és elsősorban a földrajzilag elkülönülő régiók olvasásra gyakorolt hatására, tágabb értelemben az egyes régiók kulturális jegyeinek esetleges eltéréseire vagyunk kíváncsiak. Hogy észleléseinket és következtetéseinket minél szélesebb társadalmi talajra állíthassuk, a gyermekek körében észlelt jelenségek működését a felnőtt népesség körében is megvizsgáltuk.

Egy sor pozitív változás (új tantervek és tankönyvek, kísérleti programok elterjesztése, illetve a népesség iskolázottsági és urbanizáltsági mutatóinak javulása) ellenére is két-három évtized óta csupán a stagnálás (és a romlás) bizonyítékai kerülnek napvilágra a gyermekek és felnőttek olvasási teljesítményeiről egyaránt. Amint többek között Demeter Katalin is kimutatja², az általános iskolát befejező 14 évesek harmada húsz éve nem képes az értő-értelmező, az önálló informálódást lehetővé tevő olvasásra. Ami pedig a 18 éven felüli népességet illeti, ugyancsak jó ideje tapasztalható a könyvolvasás gyakoriságának csökkenése és az olvasói érdeklődés kommercializálódása³.

Természetesen nem akarunk megfélekezni azokról az össztársadalmi tényezőkről, amelyek az olvasás általános leértékelődését, az olvasási szokások negatív irányú változásait okozták (a társadalom értékrendjének felemás modernizációja, életvitelünk önkizsákmányoló hajszoltsága, az audiovizuális konkurencia egyre növekvő választéka stb.), de figyelmünket most inkább a szűkebben vett lokális, illetve *regionális kulturális hagyományokra* összpontosítjuk.

* A Jel-Kép c. folyóirat 1991/3–4. számában megjelent tanulmány rövidített, átszerkesztett, aktuális függelékkel ellátott változata.

¹ Taylor, Denny: The family and the development of literacy skills and values. *Journal of Research in Reading* 1981. No. 2. Nagy Attila: A 10–14 évesek olvasási kultúrájáról. *Kortárs* 1984/2.

² Demeter Katalin: Az olvasási képesség fejlődési iránya és színvonala. *Pedagógiai Szemle* 1989/12.

³ A II. világháborútól a rendszerváltozásig terjedő időszak legfontosabb olvasásszociológiai tendenciáinak áttekintését lásd: Gereben Ferenc: *Könyv, könyvtár, közönség. A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtár-szociológiai adatok tükrében*. Bp. 1998. OSzK.

Az Országos Széchényi Könyvtár kutatási programjának keretében Kelet- és Nyugat-Magyarország egy-egy megyéjében (Vas, illetve Hajdú-Bihar megyében) véletlenszerűen kiválasztott⁴ 120–120 6 és 10 éves gyermeket kérdeztünk meg – 1988-ban – olvasási szokásairól. A két kiválasztott megye alig 4-500 km távolságra fekszik egymástól. Vas megye Ausztria szomszédságában, a nyugati határ mentén, az országos átlagot meghaladó infrastrukturális jellemzőkkel, erős katolikus hagyományokkal, a szekularizációs tendenciáknak többé-kevésbé ellenállva, míg Hajdú-Bihar megye a keleti határ közelében terül el, a történelem viharaitól gyötörtebb, a hajdani mezőgazdasági jelleget máig jobban őrző, protestáns gyökerekkel rendelkező vidéken.

A felnőtt népességre vonatkozó adatokat részint az országos statisztikákból, nagyjából pedig egy – 1985–86 telén ugyancsak az OSzK műhelyében készült – országos reprezentatív művelődésszociológiai vizsgálat adatbázisából kölcsönöztük, miután a 18 éven felüli népességet reprezentáló közel 1000 fős mintából elkülönítettünk egy nyugat- és egy kelet-magyarországi csoportot.⁵ (Megjegyezzük, hogy az OSzK olvasáskutatási műhelyében egy előző, 1978-ban végzett országos felnőttvizsgálat során is elkülönítettünk régiókat. A nyugat- és kelet-magyarországi olvasási teljesítmények eltérései akkor is az 1985-ben tapasztalt tendenciák szerint alakultak. Ezeket az adatokat azonban már másutt ismertettük⁶, ezért most nem térünk ki rájuk.)

A jelenség

Részletes adatokkal most nem kívánjuk terhelni az olvasót, de előre kell bocsátanunk, hogy a megkérdezett gyerekek szüleinek társadalmi helyzete, képzettsége jobb volt Vas megyében, s a szülők foglalkozási struktúrája Hajdú-Bihar megyében erősebben kötődött a mezőgazdasághoz.

A felnőtt minta két régiója között hasonló különbségeket találtunk: az északnyugat-dunántúli megyékben több volt az értelmiségi, a szellemi dolgozó és általában a képzett ember, mint a kelet-magyarországi régióban; az utóbbiban viszont több mezőgazdasági fizikai dolgozót és nyugdíjast találtunk. A területi statisztika megerősíti a mintáink összetételében észlelt tendenciákat: az általunk északnyugat-dunántúli régióknak nevezett megyékben együtt a fizikai és szellemi dolgozók

⁴ Lépcsőzetes mintát készítettünk, s ennek eredményeként mindkét régióban 40–40 gyereket választottunk ki a megyeszékhelyről, egy kisvárosból és két községből, ügyelve a nemek egyenlő arányára is. (Debrecen, Hajdúböszörmény, Hajdúdorog és Nyíradony, illetve Szombathely, Kőrmend, Egyházasháradóc és Ivánc voltak a kérdezés helyszínei.)

⁵ A két régió földrajzilag tágasabb volt az említett két megyénél, de magába foglalta e megyéket is. Az északnyugat-dunántúli régióba 4 megye (Győr-Moson-Sopron, Vas, Veszprém és Zala) megkérdezettjeit soroltuk (összesen 127 főt); a kelet-magyarországi régióban pedig 3 megye (Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg) szerepelt, összesen 139 fővel.

⁶ Gereben Ferenc–Nagy Attila: Regionális kultúrák? *Vasi Szemle* 1992/4.

hányadosa 1989-ben 3,6 volt, míg a három keleti megyében átlagosan 4,2 fizikai dolgozó jutott egy szellemire⁷. Végül 1989-ben az összes munkavállalónak Nyugat-Magyarországon 45 százaléka, Kelet-Magyarországon 37 százaléka dolgozott az iparban; a mezőgazdaságban pedig („nyugat” – „kelet” sorrendben) 22, illetve 31 százalékh⁸.

Ezek a különbségek azonban – hadd éljünk előzetes feltevással – önmagukban nem adhatnak teljes körű magyarázatot az olvasási szokásokban mutatkozó jelentős mértékű, tendenciózus különbségekre. A tíz éves gyerekek közül a vasiak *újságot, képeslapot* kétszer annyian olvasnak rendszeresen; *kurrens olvasmányaikban* a klasszikus gyermekirodalom (Cooper, Defoe, Gárdonyi, Kipling, Molnár Ferenc, Mórícz Zsigmond, Verne stb.) említési aránya duplája a Hajdú-Bihar megyei eredménynek.

A *kedvenc művek* listájában csaknem hasonló mértékű eltolódást találtunk a nyugat-magyarországiak javára az ismeretközlő (non-fiction) művek, a versek és az értékes kortársi gyerekirodalom említésekor. Ugyanez az aszimmetria érvényesül a gyerekek könyvtárhasználatában is: Vas megyében a megkérdezett gyerekek 67 százaléka, Hajdú-Bihar megyében pedig csak 27 százaléka iratkozott be az iskolai könyvtárba.

És mi a helyzet a felnőttekkel? A 18 éven felüli népességet megcélzó vizsgálatunk az olvasási szokások megannyi mutatóját ugyancsak az északnyugat-dunántúli megyékben találta jobbnak. Hozzunk fel néhány példát: ahogy az alábbi összeállításból is kitetszik, *a nyugati régióban az olvasás fehér foltjai kisebbek, s az emberek hajlamosabbak többféle olvasmányfajta intenzívebb olvasására.*

	Az északnyugat-dunántúli régió 18 éven felüli megkérdezettjeinek százalékában (N=127)	A kelet-magyarországi régió 18 éven felüli megkérdezettjeinek százalékában (N=139)
Nem olvas sem sajtót, sem könyvet	2,4	7,9
Többféle sajtóterméket és rendszeresen könyvet is olvas	18,9	12,2

A nyugat-magyarországi régióban a felnőtt interjúalanyok 67%-a olvasott *könyvet* 1985-ben, Kelet-Magyarországon pedig csak 54%. A vizsgáldást ezen a téren a családtagokra is kiterjesztettük: Nyugat-Magyarországon a *7 éven felüli* népesség⁹ 72 százaléka, Kelet-Magyarországon pedig 66 százaléka volt könyvol-

⁷ *Területi statisztikai évkönyv 1989*. Bp. KSH. 1990. 24. adatai alapján

⁸ Uo.

⁹ A 18 éven felüli 973 fős mintasokaság 7 év feletti családtagjainak is feltettünk néhány kérdést. Így például a könyvolvasás esetében összesen 2877 hét éven felüli személy válaszával rendelkezünk: ebből a nyugati régiót 394 fő, a keleti pedig 426 fő képviseli.

vasónak nevezhető. (Vagyis olyan személynek, aki a kérdezést megelőző évben legalább egy könyvet elolvasott.)

A 7 éven felüli interjúalanyok nagyobb száma lehetőséget ad egy korábbi vélekedésünk bizonyítására: egzakt adatokkal tudjuk alátámasztani, hogy a nyugati és keleti régió olvasáskultúrájának különbségei nem egyszerűen a nyugati térség urbanizáltabb és iskolázottabb voltából adódnak. Azt tapasztaltuk ugyanis (lásd az alábbi összeállítást), hogy azonos iskolázottsági fokon és azonos településtípus esetén is rendre nagyobb a nyugat-magyarországi régió olvasói aránya, mint a keleti országrészé. (Tehát a „nyugati” város lakó közelebb áll a könyvhöz a „keleti” város lakónál, s valamelyest a „nyugati” diplomás is a „keleti” diplomásnál.)

	Az északnyugat-dunántúli régió 7 éven felüli megkérdezettjei közül a könyvolvasók százalékos aránya (N=394)	A kelet-magyarországi régió 7 éven felüli megkérdezettjei közül a könyvolvasók százalékos aránya (N=426)
Város lakók	84,5	75,3
2 ezer lakos alatti kisközségek lakosai	75,3	49,3
Diplomások	99,0	96,5
8 osztálynál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők	57,3	46,8

Felmerül a kérdés, hogy melyek lehetnek azok a tényezők, amelyek a „nyugati” és a „keleti” város, illetve falu kulturális különbségeit előidézik, s amelyek pl. a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségű „nyugati” és „keleti” rétegek kulturális mentalitását oly jelentős mértékben elkülöníti egymástól. Ennek feltárására célzott, az egyes régiókra külön-külön is reprezentatív vizsgálatok lennének szükségesek, amelyek a helyi társadalmak foglalkozási és nemzetiségi szerkezetét (pl. a roma lakosság részarányát), civilizációs és infrastrukturális viszonyait, valamint az életmód, a mentalitás és az értékrend stb. esetleges eltéréseit is górcső alá venné. (Az értékrend regionális jegyeinek vizsgálatára a következőkben kísérletet is teszünk.)

A könyvolvasásnak arra a változatára is rákérdeztünk, amely nem a könyv végigolvasását célozza, hanem csak *beleolvasást*, tájékozódó belelapozást jelent. E könyvhasználati mód tekintetében is különbséget találtunk a keleti és a nyugati régió között. Nyugat-Magyarországon a felnőtt (18 éven felüli) megkérdezettek 64 százaléka, a három kelet-magyarországi megyében pedig 50 százaléka szokott belelapozni könyvekbe; s ebből 14, illetve 9 százalék szokott gyakran élni ezzel a könyvhasználati formával.

Ami a felnőtt kérdezettek *olvasói ízlését* illeti, a különbségek nem jelentősek, de jellegzetesnek mondhatók (lásd a következő táblázatot). A mintaelemszámok alacsony volta óvatosságra inti az elemzőt, ugyanakkor a táblázatból kiol-

vasható tendenciák erősen hasonlítanak a kurrens olvasmányok összetételéből levonható (és itt nem részletezett) tanulságokkal: *a klasszikus (realista) irodalmat és a romantikát Kelet-Magyarországon kedvelik valamelyest jobban, míg a best-seller és a lektűr-irodalom, valamint a non-fiction a nyugati országrészben népszerűbb.* (Az értékes mai irodalom mindkét régióban egyformán alárendelt szerepet játszik.) Vagyis a „keleti ízlés” esztétikai érték tekintetében (amennyire ezt mi mérni képesek voltunk) nem alacsonyabb szintű a nyugatinál (sőt!), viszont hagyományörzőbb, ha úgy tetszik: konzervatívabb. (Hadd jegyezzük meg itt érintőlegesen: ezek az ízléstendenciák – kelet felé tovább haladva – a határokon túli magyarság olvasáskultúrájában még erősebben jelentkeznek.¹⁰)

18 éven felüli könyvolvasók százalékos megoszlása		
Olvasói ízléskategóriák ¹¹	Északnyugat-Dunántúl	Kelet-Magyarország
Modern	4,7	4,0
Klasszikus (realista)	16,5	21,3
Bestseller I. (értékes művek társaságában)	20,0	17,3
Bestseller II. (önmagában vagy lektűrral)	15,3	14,7
Romantika	14,1	17,4
Lektűr	24,7	21,3
Ismeretközlő (önmagában)	4,7	2,7
Meghatározhatatlan	–	1,3
Összesen	100,0 (N=85)	100,0 (N=75)

A *könyvgyűjtési* aktivitás terén ismét a nyugati régió magasabb teljesítménye tapasztalható. Míg a nyugat-magyarországi családok átlagosan 217 kötetes házi könyvtárral rendelkeztek, a kelet-magyarországiak 187 kötettel. A *könyvtártagság* tekintetében a felnőtt népességre is érvényes a gyerekek körében már észlelt tendencia: Nyugat-Magyarországon a kérdezettek 21 százaléka, Kelet-Magyarországon pedig 14 százaléka volt beiratkozott könyvtári tag. (A 18 éven felüli népességre vonatkozó országos átlag a 80-as években 18 százalék volt.) A keleti országrész könyvtárak iránti lanyhább érdeklődését egyrészt kisebb olvasási aktivitással, másrészt viszont a keleti országrész (most nem részletezendő) rosszabb könyvtári ellátottságával magyarázhatjuk.

Végül bemutatunk egy olyan adatsort, amely bizonyítja, hogy a fentebb ta-

¹⁰ Erről részletesebben lásd: Gereben Ferenc–Nagy Attila–Lőrincz Judit–Vidra Szabó Fernc: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl.* Bp. 1993. Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet. Valamint: Gereben Ferenc: *Művelődési és olvasási szokások – határon innen és túl. Educatio* 2000/2.

¹¹ A kategóriákba való besorolást a kérdezett által megemlített kedvelt olvasmányfajták, legkedvesebbnek mondott írók, emlékezetes olvasmányélmények alapján, a domináns irodalmi minőség megragadására törekedve végeztük el. Az egyes kategóriák részletes ismertetését lásd: Gereben Ferenc: *Könyv, könyvtár, közönség. I. m.* 118–119.

pasztalt különbségek érvényesülési köre szélesebb az olvasáskultúránál: az 1989-es művelődési kiadások összege minden fontosabb társadalmi rétegen belül ugyancsak a nyugati régióban volt magasabb.

A művelődésre, üdülésre, szórakozásra fordított, egy főre jutó kiadások 1989-ben¹²

Régiók	„Munkásosztály”	„Nagyüzemi parasztság”	„Értelmiségi és egyéb szellemi”
Nyugat-Dunántúl (Győr, Vas, Zala m.)	5422 Ft	3646 Ft	8394 Ft
Észak-Alföld (Hajdú, Szabolcs, Szolnok m.)	4108 Ft	3047 Ft	7644 Ft

A család olvasmányközvetítő szerepe

A 18 éven felüli népességre (és azok családtagjaira) kiterjedő vizsgálatunk adatai szerint 1985-ben a magyar családok 15 százalékában egyetlen könyvolvasót sem találunk.

A nyugati és keleti régió családjai között (ismét a nyugati országrész javára) észleltünk ugyan különbséget, de ez nem volt túl jelentős:

A család 7 éven felüli tagjai közül	Északnyugat-dunántúli családok százalékában	Kelet-magyarországi családok százalékában
Mindenki olvas	48,8	42,5
Van aki olvas, és van aki nem	36,2	42,4
Senki sem olvas	13,4	15,1
Ismeretlen	1,6	–
Összesen:	100,0 (N=127)	100,0 (N=139)

Most pedig vizsgáljuk meg közelebbről a felnőtt generációk gyerekeket befolyásoló hatását. Nézzük meg, hogy az általunk megkérdezett Vas megyei és Hajdú-Bihar megyei gyerekek *szülei* hogyan állnak az olvasmányközvetítéssel. A korábban tapasztalt tendenciózus eltérések e téren is refrénszerűen ismétlődnek:

- A nyugati csoportban gyakrabban mesélnek a szülők esténként, mint Hajdú-Bihar megyében. (Naponta és gyakran: 29–18 százalék; ritkán és soha: 31–51 százalék.)
- A keleti országrészben a gyerekek szerint csak a szülők fele szeret olvasni, míg a Vas megyei csoport a szülők kétharmadáról vallja ugyanezt.
- A „szoktál-e könyvekről beszélgetni?” kérdésre a nyugati országrészben lakó szülők sokkal több szavazatot kaptak (46 százalék), mint a keleti csoport (24 százalék). (A könyvekről való beszélgetés tényére a reprezenta-

¹² Forrás: *Területi Statisztikai Évkönyv 1989. I. m.* 65.

tív országos vizsgálat felnőtt mintájában is rákérdeztünk. A 18 éven felüli kérdezettek nyugati és kelet-magyarországi csoportja családban 72–68, baráti körben 54–43, munkahelyen pedig 45–31 százalék arányban szokott könyvekről beszélgetni. A tendencia ismét egyértelmű.)

Ejtsünk szót a nagyszülőkről is. Mind az olvasói példaképek („családtagjaid, barátaid, ismerőseid között van-e valaki, aki különösen szeret olvasni?”), mind az esti mesék felolvasóinak, illetve az olvasmányokról folyó beszélgetések partnereinek felsorolásakor a nagyszülők rendkívül alacsony említési arányokkal (3–10 százalék) szerepeltek. Ugyanakkor az előző generáció esetében, a gyerekek szüleivel készített interjúkban szinte mindig az egykori nagyszülők jelentek meg az első mesékről, az első olvasmányélményekről tudakozó kérdések nyomán. Talán az olvasástanítás, az olvasási szokások és teljesítmények területén tapasztalható negatív jelenségek mögött egyik összetevőként a többgenerációs minták megszakadása is ott húzódik. Hol vannak ma már az egész nap unokáikat pásztoroló, de közben keményen dolgozó, beszélgető és mesélő nagymamák? A gyors urbanizációnak, a női munkavállalás általánossá válásának, a tömeges kisméretű (50–60 m²-es) lakások építésének köszönhetően hazánkban szinte eltűntek a több generációt együtt tartó nagy családok, s a szoros felnőtt-gyerek (nagyszülő-unoka) kapcsolat helyett az álmilag felügyelt (óvoda, napközi) kortárs-csoport lett az egyik legfontosabb szocializációs faktor.

Értékvilágok

Folytassuk a „nyugat” és „kelet” közötti eltérések felderítésére tett kísérletünket. Elsőként a gyerekek motivációs bázisát némileg felvillantó adatsorral szolgálunk. Kérdésünk szó szerint a következő volt:

„Emlékszel arra a népmesére, amelyben egy jólelkű tündér teljesíti a szegény favágó három kívánságát? Tegyük most próbát mi is! Nem mintha kívánságaink rögtön teljesülnének, ha ide leírjuk őket, de nem árt azért, ha egyszer-egyszer számba vesszük vágyainkat, mert ahhoz, hogy valamit elérjünk – tündérek segítségével vagy anélkül – először tudnunk kell, hogy mit is akarunk elérni. S ez, mint majd meglátod, nem is olyan könnyű dolog.”

Ha az a bizonyos tündér megkérdezné, mi volna a három legnagyobb kívánságod az életben, mit válaszolnál?”

A válaszok kategóriánkénti részletes felsorolásától eltekintve, itt csupán jelezzük, hogy az igényesebben, választékosabban olvasó nyugati csoport kívánságai között a játék, az olvasás, a barátság jóval gyakrabban szerepelt, mint a keleti csoportban; míg az utóbbiak viszont lakást, házat, ruhát, videót, állatokat és a pályaválasztási vágyaik beteljesülését kérték jelentősen többször a tündértől.

Mint jól tudjuk, többek között a célok, az értékek jelentős részét is a szülők nemzedéke „nyújtja át” az elsődleges, kora gyermekkori, családi szocializáció keretein belül gyermekeinek, míg más értékek a tágabb társadalmi mezőben, a szociokulturális tradíciók formájában, egyéb intézmények által is őrződnek, s ezek tovább erősítik vagy gyengítik a szülők által felkínált értékek hálóját. Feltévéünk szerint tehát az előzőekben vázolt, a gyerekek értékrendjére vonatkozó eltérések háttérben is főként a szülők léte szemléletbeli, értékrendi és gondolkodásbeli különbségei állnak. (Az előző generációktól azonban természetesen nem mechanikusan vesszük át értékrendjüket.)

Nem lehet itt most célunk az érték és az értékrend meglehetősen szerteágazó fogalmának meghatározása. Csúpan az életcélok, a magatartásminták vagy a tartós meggyőződés által meghatározott viselkedésmód szinonimájaként használjuk. Amint Rokeach alapvető munkájában¹³ kifejti: a vélekedések rendszere (belief system) a tágabb rendszer, amelynek külső burkát az attitűdök alkotják, ezután következnek az eszközértékek (például engedelmesség, fegyelmezettség, hatékonyság, tisztaság, udvariasság stb.), majd a célértékek (anyagi jólét, béke, boldogság, belső harmónia, szerelem, szabadság stb.), végül legbelül az én(self)-koncepciók, az önmagunkról alkotott elképzelés szervezi viszonylagos rendezettségűvé a fentieket.¹⁴

Az értékek, illetve azok sorrendjei társadalmanként és korszakanként természetesen változóak, beépítésük, elsajátításuk a szocializációs folyamat részeként – jórészt öntudatlan módon – zajlik.

Az értékek rendje elsősorban a viselkedés szabályozásában érhető tetten, de nyilvánvaló szerepet játszik a racionalizáló, énvédő mechanizmusok működtetésében, s tágabb értelemben az életfilozófiák kialakításában is.

Ebben a szférában többféle vizsgálati eszközt alkalmaztunk:

- egy ún. „nevelési tesztet”, amelyet E. Noelle-Neumann vizsgálatából¹⁵ kölcsönöztünk;
- M. Rokeach értékrend-tesztjét;
- valamint kérdéseket tettünk fel a felekezeti hovatartozásra és a vallásosság mértékére vonatkozóan.

Nézzük előbb a nevelési teszt eredményeit. Reprezentatív felméréseink során a következő feladatot adtuk a 18 éven felüli kérdezetteknek: „Összeállítottunk egy listát, amely különböző követelményeket tartalmaz arra vonatkozóan, hogy mit kell a gyerekeknek későbbi életükre útravalóul adni, mit kell a gyerekeknek a szülői házban tanulniuk. Melyiket tartja Ön ezek közül különösen fontosnak?”

¹³ Rokeach, Milton: *The nature of human values*. New York 1973. Free Press

¹⁴ Rokeach, Milton: *I. m.* 215–216.

¹⁵ Noelle-Neumann, Elisabeth: Buchhändler und Buchkäufer 1978. Ein Jahrzehnt Buchmarktforschung des Börsenvereins. *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel*, Frankfurter Ausgabe, Nr. 90. 1978. 708.

A tizenhat tételből álló listát az összes említés csökkenő sorrendjében, valamint a nyugati és keleti régió válaszainak kiemelésével közöljük.

A 18 év fölötti válaszadók százalékos arányában

Nevelési értékelvek	Összesen	Ebből	
		északnyugat-dunántúli régió	kelet-magyarországi régió
Munkáját rendszeresen és lelkiismeretesen végezni	90,7	90,3	95,7
Egészséges életmód	85,3	82,3	89,9
Pénzzel takarékosan bánni	76,9	80,6	79,0
Udvariasság és jó magaviselet	75,4	79,0	68,1
Emberismeret a megfelelő barátok és barátnők kiválasztásához	55,3	61,3	55,1
Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	52,1	54,8	44,9
A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	50,8	53,2	52,9
Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	49,0	47,6	47,1
Tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	44,2	45,2	40,6
Szerénynek és tartózkodónak lenni	42,6	41,1	44,9
A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	32,8	37,9	31,2
Érdeklődni a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	29,2	33,1	26,1
Kedvét lelni a művészetben	25,6	33,1	17,4
Technikai szakértelem, a modern technika értése	25,2	29,0	22,5
Szilárd hit, szilárd vallási kötődés	21,2	26,8	19,8
A sok tévénézés mérséklése	15,9	16,9	13,8
Összesen	772,2 (N=924)	812,2 (N=124)	749,0 (N=138)

A dunántúli régióban az udvariasság, az emberismeret, a könyv és az olvasás szeretete, a tudásszomj, a tolerancia, a politika iránti érdeklődés, a művészetek kedvelése, a technikai szakértelem és a vallásos hit említése számottevően magasabb, mint a keleti országrészben. Ehhez az értékegyütteshez vegyük hozzá még azokat a cél- és eszközértékeket, amelyek a Rokeach-teszt alkalmazásával – megbízható különbségekkel – ugyancsak inkább „nyugati” értékeknek bizonyultak: szabadság, egyenlőség, kellemes élet, illetve jó kedélyű, szavahihető, tiszta, udvarias, szeretetteljes és megbocsátó.

A keleti megyékben a nevelési értékek közül a következők szereztek jelentősebb előnyt: lelkiismeretes munkavégzés, egészséges életmód és a szerénység. Ezeket a következő (Rokeach-féle) cél- és eszközértékek egészítik ki: anyagi jó-

lét, munka öröme, valamint: törekvő, értelmes, logikus gondolkodású, fegyelmezt, engedelmes és segítőkész.

A nyugati és keleti országrészt tehát az értékválasztás terén is meglehetősen eltérő arculatot mutat. „Nyugaton” – a gyerekek és a felnőttek körében egyaránt – *a posztmaterális, humanisztikus és esztétikai töltésű értékeket preferálják*: az ismeretekre, művészeti alkotásokra, közéletre és a mások véleményére való nyitottságot, az elvont (polgári) eszményekhez való ragaszkodást, az emberi kapcsolatok lágyabb, a vallásos szellemiséghez közel álló hangszerelését. Mindez a jelek szerint egészen jól összefér némi *hedonisztikus* hajlammal: a kellemes élethez és a jó kedélyhez való vonzódással.

A „keleti” *értékvilág* – gyermek és felnőtt „kiadásban” egyaránt – egészen más jellegű: *sokkal keményebb, anyagelvűbb és racionálisabb*. Úgy is mondhatnánk, hogy a nyugati értékrend „moll” jellegével szemben kifejezetten „dúr” hangszerelésű: a lelkiismeretes munkát, az anyagi javakat, a racionális gondolkodásmódot, a korrekt és kissé hierarchikus emberi kapcsolatokat (felelősségteljes, fegyelmezt, engedelmes stb.) állítja középpontba. Tehát „keleten” egy meglehetősen szigorú, munkacentrikus életmódtípussal és puritán életszemlélettel, a „protestáns etika” értékvilágával találkozunk.

A „keleti” és „nyugati” értékvilágról gyűjtött információink mellé helyezve, említsük meg Kopp Mária és Skrabski Árpád nyolcvanas években regisztrált megfigyeléseit: a nyugat- és közép-dunántúli megyékben mind a neurotikus, mind a depressziós tünetek, de az egyéb betegségek is ritkábban fordulnak elő az átlagosnál (1988-ban pl. Vas és Zala megyében volt a legalacsonyabb a táppénzesek aránya). Az északkeleti országrészben viszont a nyolcvanas években jelentősen megnőtt a neurotikus tünetek előfordulása.¹⁶

S hogy a fenti értékrendbeli különbségek nem csupán az adott vizsgálat spekulatív műtermékei, annak bizonyítékaként – igaz, meglehetősen távoli, de az értékrendszer jellegzetességeit talán még élesebb fénnel megvilágító – adatpárt idézünk. 1987-ben Vas megyében százezer lakosra 27 öngyilkosság és 175 válás jutott, míg Hajdú-Biharban 61 és 270 volt a két viszonyszám.¹⁷

Felekezeti hovatartozás, vallásosság

Az imént a keleti országrész értékszemléletének jellemzésére a Max Weber-i terminust, a „protestáns etika” fogalmát használtuk.¹⁸ Felmerül a kérdés, hogy szoros értelemben vett felekezeti szempontból mennyire jogosan.

¹⁶ Kopp Mária–Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot*. Bp. 1992. Végeken Alapítvány. 54., 206.

¹⁷ *Vas megye statisztikai évkönyve 1987*. Bp. 1988. KSH; és *Hajdú-Bihar megye statisztikai évkönyve 1987*. Bp. 1988. KSH.

¹⁸ Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Gondolat K. Budapest, 1982.

Hajdú-Bihar megye protestáns (konkrétabban református) hagyományai közismertek. 1990-es felmérési adatok szerint¹⁹ a megye lakosainak túlnyomó többsége (78 százaléka) ma is reformátusként van bejegyezve, míg Vas megye egyike a legkatolikusabb megyéknek (96 százalék a katolikusok aránya). Reprezentatív vizsgálatunk a négy nyugati megyében megkérdezett felnőttek 79 százalékát találta katolikusnak (és 7 százalékát reformátusnak), a három keleti megyében pedig 45 százalék és 42 százalék volt a katolikusok és reformátusok aránya. Vagyis a nyugati régióhoz képest Kelet-Magyarország protestáns jellegűnek, egyes körzeteiben pedig kifejezetten protestáns (református) dominanciájúnak mondható.

Ami a szekularizáció mértékét illeti, reprezentatív felnőttvizsgálatunk adatai szerint – ha a különbségek nem is nagyok – a nyugati régióban valamivel magasabb volt a felnőtt megkeresztelték és az önmagukat vallásosnak tartók aránya egyaránt. (A vallásosság mérésére Tomka Miklós kategória-rendszerét²⁰ alkalmaztuk.) A nyugati régióban a felnőtt kérdezettek 68 százaléka, a keleti országrészben pedig 64 százaléka mondta, hogy vagy egyháza tanítása szerint, vagy a maga módján (a két kategória együtt!) vallásos. (Meggyőződéses ateistának nyugaton 17, keleten 20 százalék vallotta magát.) A keleti régió szekularizáltabb jellege – a csekély különbségek ellenére – reálisan valószínűsíthető. (Ezt a tényt Vas és Hajdú-Bihar megyei gyermekvizsgálatunk is regisztrálta: a megkérdezett nyugat-magyarországi szülők 77 százaléka, a „keletieknek” pedig 57 százaléka kereszteltette meg gyermekét.)

Felmerül a kérdés: a nyugati és keleti régió olvasói arculatának különbözőségében van-e szerepe az eltérő felekezeti jellegnek? Reprezentatív felnőttvizsgálatunk úgy tapasztalta, hogy a katolikusként bejegyzett kérdezettek (bárhol éljenek is az országban) könyvközelibb életet élnek, mint (az ország bármely pontján élő) reformátusok. Ugyanis míg a katolikusok 34 százaléka, addig a reformátusok 43 százaléka minősült nem olvasónak, a rendszeres könyvolvasók aránya pedig katolikus-református sorrendben: 21 és 13 százalék. A katolikusok tehát a jelek szerint inkább olvasók és gyakrabban olvasnak. (Nem állítjuk, hogy elsősorban azért teszik ezt, mert katolikusok, de valószínűnek tartjuk, hogy a két tény nem is teljesen független egymástól: lásd a katolikus „nyugat”, valamint a református „kelet” értékszemléleti különbségeit!)

Végül kísérletet teszünk annak megválaszolására, hogy létezik-e Magyarországon tipikus (vagy legalább eltérő stílusjegyű) *katolikus és református ízlés*.

¹⁹ Egy 1990-es TÁRKI (Társadalomtudományi Informatikai Egyesülés)-vizsgálat (N=952) adatairól van szó.

²⁰ Tomka Miklós: Vallás és vallásosság. In: (Szerk.) Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. *Társadalmi riport 1990*. Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés, Budapest, 1990. 541.

Hívjuk segítségül korábban már megismert ízléskategóriáinkat és reprezentatív vizsgálatunk adatait.

18 éven felüli könyv olvasók százalékos megoszlása		
Olvasói ízléskategóriák	Katolikusként	Reformátusként
	bejegyzett kérdezetek	
Modern	2,9	3,9
Klasszikus (realista)	19,6	26,5
Bestseller I. (értékes művek társaságában)	18,5	17,6
Bestseller II. (önmagában vagy lektúrral)	16,7	21,6
Romantika	15,0	13,7
Lektűr	19,8	10,8
Ismeretközlő	5,7	3,0
Meghatározhatatlan	1,8	2,9
Összesen	100,0	100,0
	(N=454)	(N=102)

Táblázatunk szerint kevés ízléskategóriában van jelentősebb eltérés, ahol azonban van, az véleményünk szerint nagyon kifejező: a reformátusok a klasszikusokhoz (főleg realista klasszikusokhoz) erősebben vonzódnak a katolikusoknál, az utóbbiak viszont a lektűr (tehát a kendőzetlenül szórakoztató célzatú művek) kedvelésében vezetnek. A reformátusok mérsékeltebb szórakozásvágya a bestsellerrek (vagyis a nagy irodalom látszatát keltő, de nem igazán értékes, inkább csak hatásos művek) preferálásában vezetődik le. *A „református ízlés” tehát – ha úgy tetszik – szigorúbb és egyúttal hagyományörzőbb, a „katolikus ízlés” pedig valamivel hajlamosabb a szórakozásvágyra.* (Megjegyezzük, hogy itt most az adott ízléskörnek nem a domináns, hanem a különbségben megnyilvánuló vonásaira szeretnénk rámutatni.) Ha csak azoknak az olvasóknak az ízlését vesszük górcső alá, akik a katolikusnak, illetve reformátusnak keresztelt emberek közül válásosnak is tartották magukat, ugyanezen tendenciákat tapasztaltuk: tehát a jelek szerint az ízlés tekintetében nem annyira a hívő vagy nem hívő mivolt a mérvadó, hanem inkább az a művelődéstörténeti képződmény, amely *református, illetve katolikus kulturális mentalitásnak vagy attitűdnek* nevezhető. (Mindezzel persze nem akarjuk azt mondani, hogy a vallásosság mértéke közömbös lenne az ízlés szempontjából: a szórakoztató lektűr iránti vonzalom például korántsem a vallásos katolikusok körében, hanem a vallásilag közömbös rétegekben a legerősebb, és egyúttal a klasszikusok kedveltsége is ebben az utóbbi rétegben a legalacsonyabb.)

Amit a fentiekben az egyes felekezetekhez csatlakozó ízlésorientációként jellemeztünk, főbb vonásaiban feltűnően hasonlít a korábban bemutatott nyugat- és kelet-magyarországi ízlésképletekhez. Meglehetősen kontúros kép rajzolódott ki egy hagyományörzőbb, szigorúbb, „keleti” *református*, és egy könnyedebb, kommersziálisabb, mégis modernebbnek tűnő „nyugati” *katolikus* ízlésorientáció-

ról. Nem lenne mégsem szerencsés, ha kulturális tekintetben egyszerűen azonosítanánk a két magyarországi égtájat az említett felekezetekkel.

Az egybeesések és a különbözőségek kipuhatolására – reprezentatív felnőtt-mintánk adatai alapján – készítettünk egy olyan táblázatot, amely egymás mellé állította a nyugat-magyarországi katolikusok, a kelet-magyarországi katolikusok, és az ugyancsak „keleti” reformátusok ízlésmutatóit. (A „nyugati” reformátusokból sajnos nem tudtunk felállítani egy önálló mintacsoportot.) Az alábbi táblázatban három – jellegzetes eltéréseket produkáló – ízléskategória százalékos adatait mutatjuk be:

Ízléstípus	Nyugat-magyarországi	Kelet-magyarországi	
	katolikusok százalékában	katolikusok százalékában	reformátusok százalékában
„Klasszikus”	15,3	21,9	28,6
„Bestseller I.”	18,1	21,9	10,7
„Lektűr”	27,8	28,1	14,3

A „klasszikus” ízléstípus esetében a földrajzi kelet–nyugat tengely tűnik az erősebb meghatározónak, amelyet felerősítenek a felekezeti vonások: *a hagyományos értékek iránti affinitás kelet felé haladva növekszik*, akár azonos felekezeten (katolikusok!) belül is, de *a református környezet* a keleti átlaghoz képest is *plusz impulzusokkal* járul hozzá a tradicionális ízlésbeállítódás erősítéséhez.

A „bestseller” és „lektűr” ízléskategóriák – úgy tűnik – *inkább a felekezet, mint a tájegység által meghatározottak*: a katolikusok „nyugati” és „keleti” ága kb. egyforma mértékben favorizálja őket, míg a református magatartás elkülönülően tartózkodónak látszik. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a „bestseller” országosan korántsem tűnt ilyen egyértelműen „katolikus műfajnak”, mint a – keleti és nyugati – végeken, tehát ezúttal is csak két stabil pont maradt, amelyik minden körülmények között „felekezetspecifikusan” viselkedik: a „klasszikus” és a „lektűr” ízléstípus. [Azt már további kutatásoknak kellene feltárnia, hogy a magyarországi katolikus és református felekezet miért éppen e két ízlésképlethez látszik oly erősen és dichotomikusan vonzódni, mit fejeznek ki ezek (és a még más módzerekkel föltárandó egyéb) ízlésorientációk az adott felekezet történeti-kulturális hagyományaiból, a művészetekhez fűződő kapcsolatából stb.]

Ha a fentiekkel meg tudtuk erősíteni azt a hipotézist, hogy a *regionalizmus* – amellett, hogy egy embercsoportnak egy-egy tájegységhez, mint földrajzi kerethez való kötődése²¹ – egyúttal egy sajátos *kulturális kapcsolatot is jelent*, vagyis az adott tájegység bizonyos kulturális jellegzetességeinek (hagyományok, értékszemlélet, ízlés, mentalitás stb.) interiorizálását és továbbhagyományozását, akkor – bár a kérdést természetesen korántsem tekintjük lezártnak – elértük célunkat.

²¹ Jóó Rudolf: *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Bp. 1988. Gondolat K. 7.

Összegzés helyett: kérdezzünk tovább!

Az olvasásra vonatkozó adatokkal kezdtük, majd eljutottunk az egyes régiók és felekezetek „kulturális attitűdjének” vizsgálatáig. Fontos kérdés marad számunkra: a felnőtt generációk által közvetített regionális-kulturális tradíció és tapasztalat hogyan alakul át a gyermek kognitív viselkedésévé a szocializáció kétlépcsős történessorozatában? (E folyamat során eleinte alapvetően a kulturális környezet alakítja a motivációs és a megismerő folyamatokat, később pedig már főként ezek – motívumok, attitűdök, kognitív stílus – határozzák meg, hogy mit fog például az iskoláskorú gyermek tanulással, megfigyeléssel, utánzással meríteni az adott környezetből.)

Adataink nyomán óhatatlanul megfogalmazódik egy újabb, akár egy következő vizsgálat indító kérdése is: *hány országból áll össze ez a kis közép-európai haza?* Kérdés, hogy ezek a részben (még vagy már) ma is látható, a regionális kulturális-vallási hagyományokkal nagy valószínűséggel összefüggő jelenségek a pluralizmus jegyében tovább fognak-e artikulálódni, erősödni a következő évek során, vagy éppen a modernizációs folyamatok felgyorsulása következtében az integrációs tendenciák fognak-e felülkerekedni? Természetesen világos számunkra, hogy az érintett jelenségek egy rendkívül bonyolult (gazdasági, történelmi, kulturális, etikai, világnézeti, értékrendbeli) összefüggésrendszer részei, amelyeket csak egy nagyobb mintán, egy finomabb matematikai apparátus segítségével lehetne pontosabban feltárni.

A regionális különbségek tény-voltáról, s az eltérések tendenciájának fő vonalairól azonban – úgy véljük – sikerült viszonylag megbízható tudósítást adnunk. Láttuk, hogy valóban létezik egy „keleti” és egy „nyugati” Magyarország, s ezek kultúrában, felekezeti jellegben és érték szemléletben egyaránt eltérnek egymástól.²² (És persze gazdaságilag is eltérnek egymástól, bár e kérdéssel most nem foglalkoztunk.) Bár a nyugati részben, mint láttuk, egyértelműen többet olvasnak, mégis messze állna szándékunktól, ha valaki egy jobb és egy rosszabb minőségű világnak a szembenállását olvasná ki dolgozatunkból. Mi kifejezetten a *különbözőségekre* tennénk a hangsúlyt, és a magunk részéről még attól is messzemenően tartózkodnánk, hogy a nyugati régió értékvilágát egyszerűen polgárosultabbnak mondjuk a keletinél. Ugyanis a keleti országrész érték szemléletében – mint láttuk – szintén számos polgári értéket (a „protestáns etika” értékeit!) találtunk, legfeljebb az mondható el a kétfajta értékrendről, hogy amennyiben polgári vonásokkal rendelkeznek (mint ahogy rendelkeznek), ezek a polgárosodás és a polgári jel-

²² Itt meg kell jegyeznünk, hogy Európa egészét tekintve az olvasáskultúra jelenségei nem annyira a nyugat-kelet, hanem inkább az észak-dél tengely mentén differenciálódnak, mégpedig – érdekes eltéréssel a hazai tapasztalattól – a túlnyomóan protestáns jellegű északi országok javára.

leg két eltérő változatát képviselik. Az eltérést bizonyos mértékig magyarázhatja a felekezeti különbözőség is, de még inkább Kelet-Közép-Európa viharos történelme.

FÜGGELÉK

Ezredfordulás körkép a régiók kulturális különbségeiről

A fenti kép a nyolcvanas (és hetvenes) évek felmérései alapján rajzolódott ki. Közben eltelt másfél évtized, és elindult egy rendszerváltozási folyamat, a maga jelentős politikai és gazdasági változásaival. Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy ezek a változások ennyi idő alatt vajon módosítani tudták-e a kulturális és mentalitásbeli jellemzőket is, vagyis hogy változott-e két kiemelt régiónk kulturális természete, egymáshoz való viszonya, s ha igen, milyen irányban: vajon *közelebb* vagy *távolabb* kerültek-e egymástól az elmúlt időszakban? Az alábbiakban – továbbra is adalékszerűen – ezekre a kérdésekre keressük a választ, tudván azt, hogy ebben az átalakuló és forrongó korszakban válaszaink csak töredékesek és ideiglenesek lehetnek. Két új keletű felmérés nyújt segítséget ehhez a munkához: az egyik – egy OSzK-program keretében – a nyugat- és kelet-magyarországi *középiskolai tanulókat* hasonlítja össze, a másik pedig (a Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet projektumaként) egy újabb – módszereiben az első részben ismertetett 1985-ös OSzK-felméréshez hasonló – országos reprezentatív *felnövtvizsgálatból* emeli ki a nyugati és a keleti régió válaszait.

I. Középiskolás fiatalok „keleten” és „nyugaton” (Nagy Attila)

2001 tavaszán az ország 7 kisvárosának minden középfokú oktatási intézményéből (szakképzők, szakközépiskolák és gimnáziumok) egyenlő arányban, összesen 1102 fő, 15 és 17 éves diáktól vettünk fel kérdőívet. Ily módon szabadidős tevékenységeikről, olvasási szokásaikról, értékrendjükéről, nemzettudatuk néhány jellemzőjéről gyűjtöttünk adatokat.

A következőkben nagyon röviden, néhány jellegzetesnek ítéltető, regionális (nyugat–kelet) eltérésre hívjuk fel olvasóink figyelmét, jelezvén, hogy a korábban már diagnosztizált különbségek, az időközben bekövetkezett radikális társadalmi változások ellenére sem csökkentek. (Adatfelvételünkben Kőszeg, Sopron: 294 fő – Biharkeresztes, Vásárosnamény: 332 fő, 9. és 11. osztályos tanulói jelentették a nyugat–kelet irányú összehasonlítás alapját.)

Elsőként az úgynevezett kulturális tőke – melynek hatékonyságáról bőszeges szakirodalom áll rendelkezésünkre²³ – hagyományos mutatóiról ejtsünk néhány szót. Mint közismert, a tanulók sikeres iskolai előmenetelének egyik legkeményebb független változóját (a szülők iskolai végzettsége mellett) az *otthoni könyvek száma* jelenti. Az idevágó kérdésünk nyomán beérkezett válaszok összesítése egyértelmű jelzésekkel szolgál: a teljes könyv nélküliséget Nyugat-Magyarországon 7%, Kelet-Magyarországon 14% vallotta be, 100 kötetnél kisebb gyűjteményről nyugaton 14%, keleten 22% tett említést. Ugyanakkor a 300 db feletti családi könyvtárak aránya nyugaton 30%, keleten csupán 19% volt. Az adatpárok minden esetben szignifikáns eltéréseket jeleznek.

Kissé halványabban, de hasonló irányú „lejtést” tapasztaltunk a *könyvtárhasználatra* vonatkozó adatok értelmezésekor: a kérdésés évében könyvtárat nem használt a nyugati országrészben tanulók 35, a keleti végeken élők 41 százaléka, több könyvtárnak is beiratkozott olvasója viszont a kőszegiek, soproniak 21, míg a biharkeresztesiek, vásárosnaményiak csupán 15 százaléka. Lám az otthonról hozott különbségeken enyhít valamelyest az iskolai követelmények egységes rendszere, de a teljes kiegyenlítőds, mint kívánatos végeredmény, még ezután teljesítendő (ha teljesíthető) feladat.

A számítógépek elterjedtsége, használatuk jellegzetességei ismételt figyelmeztetéseket hordoznak. Az otthoni, családi tulajdonú gépek létezését az országos, teljes minta több mint fele (54%) jelezte ugyan, de a regionális szóródás ugyancsak tekintélyes. Hazánk gazdaságilag fejlettebb (nyugati) régiójában a válaszoló középiskolások kétharmada, míg a történelmi okokból is nehezebben élő (keleti) családok gyerkeinek mindössze 36 százaléka rendelkezik ezzel a technikai eszközzel. Naponkénti számítógép-használatról ad számot a nyugati diákok negyede, a keletiek alig több mint tizede. (Itt külön bekezdésekben kellene szólnunk a közoktatási és közművelődési intézmények hátrányokat kiegyenlítő szerepéről, melyek részben bizonyára teljesülnek, de a hiányosságok mértékéről már az előzőekben is szerezhettünk benyomásokat.) Vizsgálatunkban külön tételként szerepelt a számítógépek használatának tartalma: játék, szövegszerkesztés, ügyviteli programok, e-mail és az internet. (Az utóbbin belül a sajtótermékek, a szakmai közlemények, valamint a szépirodalmi alkotások olvasása felől is tudakozódtunk.) E témakörben újólag radikális eltérések létéről kell tudósítanunk az érdeklődőket: gyakori internetezőnek mondta magát az osztrák határhoz közel élők 55 százaléka, míg a román és ukrán határ innenső oldaláról csupán 42 százalék állította önmagáról ugyanezt. (Az említett lehetőséggel még soha nem élők aránya keleten 31%, nyugaton pedig 17% volt.) Nem tűnik tehát indokolatlannak, ha a művelődésszociológiával foglalkozó szakemberek nyugat-ke-

²³ Andor Mihály: A könyv, mint a kulturális tőke mutatója. *Iskolakultúra* 1999/9. 62–70. Nagy Attila: Kulturális tőke és internethasználat – középiskolás szemmel. *Könyv és Nevelés* 2001/3. 14–22.

leti viszonylatban – a már meglévő kulturális különbségek mellett – újabban „digitális szakadékról” is beszélnek. Miközben jól tudjuk, hogy a megfelelő kultúra hiányában birtokolt számítógép inkább csak pótszer, afféle „kábitószer”, s nem tud hatékony munkaeszközzé, személyiséggazdagító instrumentummá válni.

Természetesen a fentiek mögött mindig ott kell látnunk a független változók együttesét, a történelmi, az anyagi, infrastrukturális hátrányok összegződését, valamint a szülők iskolázottsága mentén tapasztalható, egyértelműen meghatározó jelentőségét is. Vagyis a „tisztán” regionális kulturális eltérések részletezőbb feltárása csak egy jóval nagyobb mintán válna lehetségessé, hogy elegendő számú vizsgálati személy kerülhessen egy-egy háromdimenziós tábla éppen vizsgált céljába. Azaz ugyanolyan iskolázottságú apák és anyák, azonos korú gimnazista, szakközépiskolás és szakmunkástanuló gyerekeinek egy kérdésre adott válaszait rendezhetnénk egy-egy *nyugati* és *keleti* fejléccel ellátott oszlopba. Mindezek hiányában marad a fentiek ismeretében a tendenciák érzékeltetése, a „hiánytünetek” felismerése, kimutatása. (No meg a további kutatási, illetve korrekciós feladatok egyre pontosabb megfogalmazása!)

Mentalitás

A keretek szűkössége miatt a 40 tételes kérdőívünkben a következőkben mindössze további 3 elemet szeretnénk felvillantani, hogy a regionális kultúrák jellemzőinek megismeréséhez, feltárásához néhány lépéssel közelebb juthassunk.

Már a „*Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*” nyitott kérdésünkre érkezett válaszok kategorizálása, összesítése után is felsejlett az attitűdök jellegzetes szóródása:

	Nyugat-Magyarország	Kelet-Magyarország
1. Büszkeség	28%	33%
2. Természetes	7%	3%
3. Negatív	5%	2%

A különbségek nem drámaiak, inkább csak jelzésértékűek, de koherenciájuk szembetűnő. Ott, ahol a munkanélküliség jelentősen nagyobb, ahol a jövedelmek alacsonyabbak, ahol – a fentiek bizonyságaként – a kulturális javak hozzáférési esélyei ugyancsak nehezítettek, éppen ott erősebb a büszkeség s gyengébb a haza iránti negatív érzelmek ereje. Micsoda paradoxon! („Hallottad a szót? Rendületlenül!”)

Lépünk közelebb a jelzett érzelmek sejtethető hátteréhez, tárgyyszerű tartalmához, s tekintsük át a „*Véleménye szerint a következő tényezők mennyire fontosak a magyarsághoz tartozás szempontjából?*” kérdésünkre érkezett válaszok egy fontosnak tűnő csoportjához!

	Nyugat-Magyarország	Kelet-Magyarország
1. Családi nevelés	42%	52%
2. Erkölcsi értékek	34%	43%
3. Iskolai tanulmányok	53%	65%
4. Szülőföld	37%	56%
5. Vallás	8%	15%

A teljes, 17 tételes adathalmazból itt csupán a jelentős eltéréseket emeltük ki: a keleti végeken látványos módon szilárdabbak a hagyományos kötődések (család, iskola, szülőföld, erkölcsi értékek és a vallás). Meddig még? Ez csupán a leszorított állapot reakciója? A konok megmaradni akarás tradíciókba kapaszkodó erőfeszítése? Amit az előbb-utóbb beszívargó, globalizáló tőke, az anyagi gyarapodás, a növekvő jólét majd szép lassan ott is erodál? Vagy létezik egy mélyebb történelmi tendencia az ország keleti tájain? Ötven év múlva bizonyára okosabban leszünk.

Vessünk még egy utolsó pillantást a *nevelési értékekben* mutatkozó disszonanciákra! „*Mit kell a gyerekeknek a későbbi életükre útravalóul adni, mit kell a szülői házban tanulniok?*” – hangzott a kérdés. (Itt ugyancsak eltekintünk a teljes adatsor bemutatásától, s csupán a jelentős különbségekre összpontosítunk.)

	Nyugat-Magyarország	Kelet-Magyarország
1. Tolerancia	51%	42%
2. Művészetek kedvelése	14%	8%
3. Tv-nézés mérséklése	21%	15%

Az egyik oldalon (keleten) tehát a tradicionális kötődések ereje szembetűnő, míg az ország másik végén a megértő türelem, a „haszontalan szépség” igézetének tisztelete, a művészetek életet megtartó, értelmet sugárzó, a magatartás belső rendezettségét felépítő erejének felismerése, és ezzel összhangban a jobbára a tömegkultúrát brutálisan terjesztő, a fogyasztói attitűdöket erősítő televízió hatásának korlátozása a magasabb rendű érték.

II. A felnőtt népességen belül mért regionális különbségek (Gereben Ferenc)

2000 őszén került sor a Kerkai Intézet felmérésére²⁴, amely a 18 éven felüli népességből vett országos reprezentatív mintát. Az 1985-ös vizsgálathoz hasonló módon alakítottuk ki az egyes régiókat. A nyugat-magyarországi (Vas, Zala, Győr-Moson-Sopron, Veszprém megyék) 145 fővel; a kelet-magyarországi régió (Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék) 151 fővel képviseltette magát az 1035 fős mintasokaságban. (Vagyis a mintacsoportok viszonylag alacsony létszáma miatt a következtetések levonása során óvatosság ajánlatos!) A korábban vizsgált és az összehasonlításban szereplő témák (olvasás- és könyvkultúra, értékrend, vallásosság-felekezetiesség) az ezredfordulós felmérésben kiegészültek a számítógép-használattal és a nemzeti identitás kérdéskörével, ezért az alábbi összeállításban ez utóbbiakról is szólni fogunk.

Olvasás- és könyvkultúra

A régi és új országos *olvasási* adatokból kiolvasható általánosan érvényes csökkenő tendenciákról másutt már részletesen beszámoltunk²⁵, így most a regionális eltérésekre koncentráljuk figyelmünket. Magyarország olvasási lejtője most is nyugat-kelet irányú, mint a hetvenes és nyolcvanas években (és feltételezhetően korábban is): a nyugati régió 49%-os könyvolvasói táborával keleten 42% áll szemben. Minden régió veszített korábbi olvasói arányszámából (Nyugat-Dunántúl, a korábbi „favorit” is), de nem egyforma mértékben. Az olvasási térkép némileg átrendeződni látszik: az egykor legrosszabb olvasásgyakorisági teljesítményeket nyújtó Kelet-Magyarországhoz a Közép-Dél-Alföld és főleg Észak-Magyarország (BAZ, Heves és Nógrád megye) is csatlakozott, és a Dunántúl is meglehetősen egységesült. Így az olvasási térkép fő választóvonal a Duna lett: ettől keletre valamelyest az átlagosnál kevesebbet, nyugatra pedig valamivel többet olvasnak az emberek.

Az egyes régiók olvasói arculatában az *olvasói ízlés* vonatkozásában is némi változás valószínűsíthető. A klasszikus irodalom (legalábbis egykori) kedvelésére alapozott ízléskategória preferálása – a korábbi évtizedektől eltérően – mintha már nem az Alföldön, hanem (a modern értékes irodalomra orientált ízléstípussal együtt) inkább a Dunántúlon lenne valamivel erősebb, a direkter szórakozásvágyat kiszolgáló „lektúr” viszont Kelet-Magyarországon. Megfordult volna a korábban észlelt tendencia, amely a minden tekintetben elmaradottabb

²⁴ A projektet támogatták: RENOVABIS (Solidaritatsaktion der deutschen Katholiken), a XX. Század Intézet, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány VIII/b. programja.

²⁵ Gereben Ferenc: Olvasás- és könyvtár-szociológiai vizsgálatok Magyarországon. In: (Szerk. Horváth Tibor–Papp István) *Könyvtárosok kézikönyve* 4. kötet. Bp. 2002. Osiris K. 17–50.

Kelet-Magyarország ízlését hagyományörzőbbnek, a nyugatiét pedig hedoniztikusabbnak mutatta? Annyi mindenesetre megmaradt a régi tendenciából, hogy a kevésbé értékes kedvenceket irodalmi értékekkel (klasszikusokkal is!) társító „bestseller I.” ízléstípus máig inkább az Alföldön látszik népszerűbbnek, a kommerciálisabb hangszerelésű „bestseller II.” kategória pedig inkább a Nyugat- és Közép-Dunántúlon honos. Ez többé-kevésbé azt jelenti, hogy a „keleti” hagyományörző ízlésorientáció ma már csak sikerkönyvektől övezve tud érvényesülni. (Hozzá kell tennünk, hogy mindezt – tekintettel arra, hogy az eleve meglehetősen kis mintacsoportokból itt csak az olvasókkal számolhattunk – csak nagyon óvatosan és hipotetikusán állíthatjuk.)

Álljon még itt néhány kiegészítő információ a *könyv- és a számítógépes kultúra* területéről: változatlanul Nyugat-Magyarországon vesznek több könyvet, s ebből kifolyólag ott nagyobbak a házi könyvtárak is, de mintha a negatív csúcsot ezen a téren már nem Kelet-, hanem inkább Észak-Magyarország (BAZ, Heves és Nógrád) tartaná. A könyvtárak beiratkozott tagsága az utóbbi másfél évtizedben elég jelentősen csökkent, s a jelek szerint „nyugaton” inkább, mint „keleten”, így most mindkét régióban azonos arányszámot tesz ki a felnőtt népességen belül (13–13%). (Ezen a téren is Észak-Magyarország tűnik a sereghajtónak.) Kelet és nyugat egyensúlya a „nyugati” könyvtártagság sokkal nagyobb mértékű lemorzsolódási hajlandósága révén állt elő, ugyanis azok aránya, akik életükben sohasem voltak egy könyvtárnak sem tagjai, az egész országban Északnyugat-Dunántúlon a legalacsonyabb (43%), Kelet-Magyarországon sokkal magasabb (56%). Végül a számítógépek elterjedtsége és használata – ahogy ez már a középiskolás fiatalok esetében is dokumentálódott – a nyugati régióban lényegesen előbbre jár: az ottani családok csaknem egyharmadában van számítógép, szemben a keleti régió 12%-ával.

Értékek világa

A dolgozatunk első részéből ismert Noelle–Neumann-féle nevelési értékesztet – ahogy a középiskolások is – a felnőtt minta tagjai is megválasztották.

Azok a fontos dolgok, amelyekre a következő generációt nevelni kell, s amelyek a *nyugati régióban* kaptak meggyőző fölényrel, illetve (zárójelben) enyhébb különbséggel nagyobb említésszámot, a következők voltak: (egészséges életmód), emberismeret, (politikai érdeklődés), (művészetek), tolerancia, (lelkiismeretes munka), az olvasás szeretete, (vallásos hit), tudásszomj.

A *keleti régióban* pedig az alábbi nevelési elveket tartották fontosabbnak (mint nyugaton): (érvényesülés), takarékoság, alkalmazkodás, szerénység, (technikai ismeretek).

Sajnálatos módon 2000-ben – 1985-ös felméréssel ellentétben – nem volt lehetőségünk a Rokeach-teszt kitöltetésére, s így nélkülöznünk kell annak árnyaló

hatását. A nevelési teszt válaszai alapján első megállapításunk az, hogy a dunántúli értékválasztások jórészt egybeesnek a nyolcvanas évek preferenciáival (kivéve a „lelkiismeretes munkát” és az „egészséges életmódot”, amelyek akkor még inkább „keleti” értékeknek számítottak, valamint a „technikai szakismeretet”, amely korábbi nyugati kötődését feladva most keletre vándorolt). Kelet-Alföld régebben szegényesebb értéksajátosságokkal rendelkezett (legalábbis a nevelési értékteszt szerint), ebből a „szerénység” 2000-ben is megismétlődött, sőt önkorlátozó attitűdje még nyomatékot is kapott a „takarékoság” és az „alkalmazkodás” többségi említése révén.

Ha jellemző képet akarunk rajzolni a két régió sajátos értékvilágáról, Nyugat-Magyarország esetében – a régebbi és az újabb (és részben a felnőtt és a középiskolás) válaszok nagyfokú koherenciája miatt – a Rokeach-teszt nélkül is viszonylag könnyen boldogulunk. A *nyugati régió* – a rendszerváltozás előtt és után egyaránt – *posztmaterális, erősebb kulturális töltésű, az emberi kapcsolatokra, új információkra (és a transzcendenciára is) nyitottabb értékorientációval*, valamint a keleti régiónál erőteljesebb *individuális beállítódással* jellemezhető. A *keleti régióról* alkotható képhez nagyon hiányoznak a Rokeach-teszt eszköz- és célértékei. Így viszonylagos megbízhatósággal csak az *önalárendelő attitűdből kiolvasható közösségibb és tradicionálisabb szellemiséget* és talán némi *pragmatizmusra* való hajlandóságot lehet megemlíteni. (Információs hiányosságainkból fakadó kérdés, hogy ez a pragmatizmus értelmezhető-e valamiféle puritán és racionális *teljesítmény-centrikus* magatartásként is, ahogy azt a nyolcvanas években tapasztaltuk.)

Identitások

Új elemként vontuk be regionális vizsgálódásainkba a *nemzeti identitás* kérdését. Most eltekintén a részletesebb fogalommagyarázattól és az identitástípusok és dimenziók tüzetes ismertetésétől, részint mert ez itt nem lehet feladatunk, másrészt mert ezt már több helyütt megtettük.²⁶ (A fogalom vizsgálatát főképpen a határon túli magyarság körében tartottuk fontosnak, Magyarországon eddig inkább csak kontroll-funkcióban alkalmaztuk.)

A nemzeti hovatartozás érzését nem tekintettük evidenciának, ezért elsőként ennek meglétére (vagy nem létére) kérdeztünk rá. Legmagasabb arányú identitásvállalással (99%), s ezen belül egyedüli magyar identitással (93%) Kelet-Magyarországon találkoztunk. A nyugati régióban valamivel (de nem sokkal) alacsonyabb volt a nemzeti hovatartozás és a magyar azonosságtudat mértéke (94, illetve 89%); az igazi negatív ellenpólust azonban Budapest és környéke jelentette. Arra a (középiskolásoknak is feltett) nyitott kérdésre, hogy „*Mit jelent az Ön szá-*

²⁶ Lásd pl.: Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Bp. 1999. Osiris K.

mára magyarnak lenni” (amit csak azoknak tettünk fel, akik valamilyen formában vállalták korábban ezt az identifikációt), a válaszok kategóriákba való tömörítése során a „kelet” és „nyugat” közötti különbségeket nem találtuk túl karakterisztikusnak: a *keleti régió magyarságtudata* valamivel *pozitívabb* (büszkeségre és más pozitív érzelmekre hangoltabb), és egyúttal *evidensebb* volt („annak születtem, így az vagyok”); a *nyugati régió* pedig a *valahová* (országhoz, néphez, nemzethez) *tartozás* megélésében, tudatosításában tett szert előnyre. (A nemzet-tudat igazán markánsan elkülönülő változatát a főváros produkálta a válaszmegtagadások és a negatív módon megélt identitás legmagasabb, valamint a pozitív típus legalacsonyabb arányszámaival.)

A nemzeti azonosságtudat egyik szegmensként adatokat gyűjtöttünk a magyarság *jövőképére* vonatkozóan is. A magyarok jövőbeli esélyeiről Magyarország *nyugati* régiója valamivel *derűlátóbban* nyilatkozott a keletinél, de a legnagyobb mértékű pesszimizmussal nem Kelet-Magyarországon, hanem Budapesten (s a jövőt illető legnagyobb bizonytalansággal pedig a főváros környékén) találkoztunk. A magyar társadalom önmagáról kialakított képét (vagyis a *nemzeti önképet*) legnegatívabbnak – és ez már nem jelenthet meglepetést – Budapesten tapasztaltuk, legpozitívabbnak Kelet-Magyarországon, és legkiegyensúlyozottabbnak (a pozitív és negatív tulajdonságok egyensúlyára gondolunk) pedig a nyugati régióban találtuk.

Ami a *vallási identitást* illeti, a korábbi tapasztalatoknak megfelelően a nyugati régiót valamivel vallásosabbnak találtuk a keletinél, ami a valamilyen egyházhoz tartozás tényében, az istenhit és a vallásosság mértékének önbesorolások megítélésében egyaránt megnyilatkozott. (A legvallástalanabbnak – minden tekintetben – a főváros lakossága mutatkozott.)

Végezetül szólnunk kell még a tanulmányunk első részében hangsúlyos témaként szereplő *felekezeti identitásról* is. Sajnos a 2000-ben végzett felnőttvizsgálat csak azoktól tudakozódott felekezeti hovatartozásuk után, akik valamilyen egyház tagjának vallották magukat. S mivel ennek a meglehetősen körvonalazatlan kritériumnak a megkérdezetteknek (saját minősítésük alapján) csak 56%-a felelt meg, nagyon lecsökkent egy-egy (főleg protestáns) felekezeti mintacsoport létszáma. (Az 1985-ös felmérés során minden megkeresztelttől – ők az akkori minta 94%-át tették ki! – begyűjtöttük felekezeti önbesorolásukat.) Így meglehetősen bizonytalanul tudunk nyilatkozni abban a kérdésben, hogy a *katolikus és református kulturális mentalitások* korábban észlelt sajátosságai ma is léteznek-e, vagy esetleg elhalványították őket a rendszerváltozással felgyorsult modernizációs jelenségek, valamint az ökumenikus gondolatnak a hétköznapi gyakorlatban (a történelmi egyházak viszonylatában) tapasztalható erősödése.²⁷

²⁷ Szerk: Szabó Lajos, Tomka Miklós, Horváth Pál: „...és akik mást hisznek? Hívek és egyházak egymásról. Bp. 2000. Balassi K.

Az olvasói ízlésről (amellyel lényegében a kulturális mentalitást modellál-tuk) szerzett friss információink azt valószínűsítik, hogy a 19. és 20. századi klasszikusokra támaszkodó ízléskategória nagymértékű gyengülése nem egyfor-mán érintette a két legnépesebb magyarországi vallásfelekezetet: mintha a vissza-esés a reformátusok körében nagyobb mértékű lett volna. Vajon arról van-e szó, hogy a tömeges kommercializálódás immár több évtizedes hullámverései előbb érték el a katolikusokat, és a tradicionálisabb értékrendű reformátusokra, miután hosszabb ideig ellenálltak, csak később, az elmúlt években került sor? Minden-esetre úgy tűnik, hogy a klasszikus irodalom nagyobb népszerűsége megszűnt a „református ízlés” sajátos jegye lenni (mint ahogy megszűnt kelet-magyarorszá-gi specialitás-jellege is). Vagy kommerciálisabb változatban mégis az maradt vol-na? Ugyanis az az ízléskategóriánk, amely a hatásos bestsellerek *mellett* a nívós (benne klasszikus) irodalom kedvelésére épül („bestseller I.”), „hirtelen” reformát-us (és „keleti”) többségű formációvá változott. A direkter szórakozásvágyat tükröző lektúrirodalomra alapozó ízlésképlet viszont változatlanul jelentős kato-likus többlettel rendelkezik. (Tehát a református olvasók kommercializálódási haj-landósága nem volt határtalan.) Elképzelhető, hogy mindez *a felekezeti kulturális sajátosságok bizonyos visszaszorulását, halványulását, illetve átértékelődését jel-zi*, mert a nagyobb elemszámokkal operáló identitásvizsgálataink is a nemzeti azonosságtudat katolikus és református változatainak közeledéséről vallanak.

Összefoglalásul (de nem a kérdés lezárásaként) elmondhatjuk, hogy bizo-nyos kulturális magatartásmódok és infrastrukturális feltételek (olvasásgyakori-ság, könyvvásárlás, házi könyvtárak nagysága, számítógépekkel való ellátottság stb.) tekintetében Magyarország nyugati és keleti térségei továbbra is jelentősen különböznek, és a nyugati régió javára mutató korábbi előny nem látszik csök-kenni. Az olvasáskultúrán belül mért ízlésbeli különbségek azonban némi átren-deződést mutatnak: a korábban hagyományörzőbbnek mutató keleti térségek olvasóit is utolérte a Magyarország kultúráját évtizedek óta ostromló nagy kommercializálódási áramlat. Értékrendjében, identitásában a keleti régió azon-ban még a hagyományos, közösségi (és erkölcsi) értékekhez kötődik inkább, iden-titása pozitív (és meglehetősen emocionális) hangszerelésű. Ugyanakkor – sajá-tos ellentmondásként – Kelet-Magyarország szekularizáltabbnak tűnik a nyugati régió-nál. Ez utóbbi térség értékrendjében a posztmaterális, individuális és kultu-rális jegyek dominálnak, kiegyensúlyozottabb azonosságtudata az érzelmek he-lyett (és mellett) a racionálisan, a tudatosság magasabb szintjén megragadható kö-tődéseket állítja előtérbe.

Tehát még létezik egy „keleti” és egy „nyugati” kulturális mentalitás. Ezek talán leginkább a modernizáltság mértékében különböznek egymástól, és válto-zatlanul nem abban, hogy az egyik „jó”, és a másik „rossz”. Mindkét régió fontos értékekkel rendelkezik (a megítélő saját értékrendjétől függ, hogy ezeket hogyan hierarchizálja), s persze hiányosságokkal is. (Ha a deficitek mennyiségéből indu-

lunk ki, akkor a legnegatívabb képlettel – de ez csak az identitás témakörére érvényes – nem „keleten” és nem „nyugaton”, hanem a fővárosban és környékén találkozunk.) Nem tudtuk pontosan megállapítani, hogy ezek az eltérő mentalitások az utóbbi időkben közeledtek-e egymáshoz vagy inkább távolodtak; ezt nagyobb történelmi távlatból és adekvátabb kutatási apparátussal kellene majd megvizsgálni. Utaltunk azonban rá, hogy a kulturális aktivitás terén nem észleltünk ki-egyenlítődést. Bizonyos területeken viszont (pl. az olvasói ízlés és a nyugati, illetve keleti mentalitást bizonyos mértékig lefedő katolikus, illetve református kulturális orientáció tekintetében) hipotetikusán felvetettük a közeledés lehetőségét.

Lengyelország határai kialakulásának földrajzi és történelmi okai*

Az államhatárok hosszú és összetett folyamat révén jönnek létre, és számos változásnak vannak kitéve az állam történelme során. A határvonal meghúzásában, illetve a határvidékek jellegének kialakulásában számos belső és külső összetevő játszik közre.

Az elsődleges objektív tényező a vidék természetes környezete, amelyben a nemzeti ökumené létrejött, és később államszervezetté alakult. A földrajzi környezet régiók és az azokat elválasztó természetes határok formájában objektív keretet biztosít az államnak, amelynek régióközi határai potenciális határzónákként szolgálhatnak.

Arra a kérdésre, hogy az állam el tudja-e érni, állandósítani (vagy esetleg túllepni) ezeket a potenciális természetes határokat, számos belső és külső tényező figyelembevételével lehet válaszolni.

A belső tényezők:

- az államalkotó nép demográfiai ereje;
- a nemzeti karakter (letelepült avagy vándorló, békés vagy harcos);
- a gazdaság domináns formája (gazdálkodó, bányász, kereskedő, állattenyésztő);
- az állam gazdasági ereje;
- az önszerveződés foka;
- az állam katonai ereje.

A külső tényezők a szomszédos államok fentieknek megfelelő jellegzetességeit ölelik fel:

- a szomszédos népek demográfiai ereje;
- nemzeti karakterük, különös tekintettel a vándorlási, illetve a terjeszkedési tendenciákra;
- a szomszédos államok gazdaságának domináns formája, illetve hajlandóságuk külföldi kapcsolatok teremtésére;
- a szomszédos államok gazdasági ereje, képességük más államok befolyásolására (újabb kínálatok és piacok felkutatása, az újítások elterjedése);
- a szomszédos államok külpolitikájának, illetve katonai erejének irányultsága.

* A tanulmány eredeti megjelenése: Marek Koter–Krystian Heffner (ed.): *Changing Role of Border Areas and Regional Policies = Region and Regionalism Nr. 5*. Łódź–Opole, 2001. 165–179.

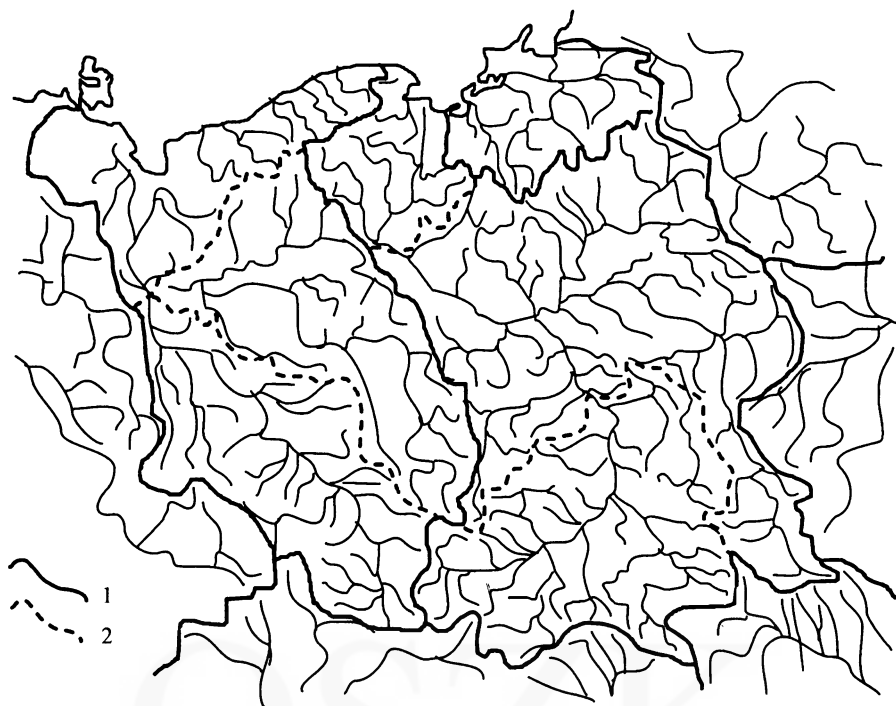
Mint ahogy a történészek már régóta megfigyelték, az első települések és a vízrajzi rendszer között erős kapcsolat volt. Ebből az elméletből kiindulva alakította ki A. Piskozub (1987) a maga elméletét, mely szerint az eredeti törzsi területek közepes nagyságú folyók vízgyűjtő területén feküdtek, vagy nagy folyók esetében a vízgyűjtő terület egyes (felső, középső vagy alsó) részein, vagy a fontosabb mellékfolyók mentén. Ez az elmélet azon a felfedezésen alapszik, hogy minden törzs letelepedésének folyamata a főbb folyók hatalmas termékeny völgyeiben kezdődött, majd ezután terjeszkedtek a mellékfolyók völgyei felé, hogy végül elérjék a vízválasztó térségeket. A fő folyó tehát mintegy tengelyéül szolgált a törzsi területek kialakulásának. Az ilyen törzsi állam fővárosa – a politikai és gazdasági élet szíve – általában a fő folyó mellett helyezkedett el. Az állam idővel túllépett ezen a magon, hogy felölelje a vízgyűjtő terület egész övezetét egészen a vízválasztó térségig, amely általában gyéren lakott és nehezen elérhető volt.

A történelmi fejlődés további állomásai folyamán a rokon törzsek, amelyek a folyó vízgyűjtő területének különböző részein éltek, egy nemzetbe integrálódtak. Így a nemzeti ökumené és a kialakuló állam a folyó egész vízgyűjtő területéhez, illetve még néhány szomszédos területhez kötődött.

Lengyelország esetében Piskozub elmélete (amely szerintünk egyetemesen elfogadható) tökéletesnek bizonyul. A lengyel nemzeti ökumenét megteremtő hat történelmi törzs területei valóban szembeötlő szabályossággal köthetők Lengyelország két fő folyójának, a Visztula és az Odera rendszerének egyes részeihez. Mindkét medencén három különböző törzs osztozott. Az Odera felső folyása a Sziléziát megalapító sziléziai törzs területe volt. Az Odera és a Warta (az Odera jobb oldali mellékfolyója) középső részét, ahol később Nagy-Lengyelország (*Wielkopolska*) alakult ki, a polánok foglalták el. A pomeránok által elfoglalt Odera alsó folyásánál pedig Pomeránia jött létre. Ennek mintájára a Visztula medencéje is három részre oszlott: a vízgyűjtő terület felső része, melyet a wiślanok foglaltak el, Kis-Lengyelország (*Malopolska*) szíve volt. A középső folyásnál – a mazóviaiak területe – jött létre Mazóvia, a kasubok lakta alsó folyásnál pedig a kelet-pomerániai (gdańsk-pomerániai) térség fejlődött ki.

Lengyelországnak a hat törzsi részből kialakult történelmi területe eleget tesz a Piskozub által kidolgozott elmélet kritériumainak. Minden egyes régiónak a tengelyében egy folyó található, amelyek mellett a regionális fővárosok központi pozícióban helyezkednek el. Ezek a következők: Boroszló (Wrocław), Poznań, Szczeцин, Krakkó, Varsó és Gdańsk. Mindegyik régiót vízválasztók határolják, amelyek csaknem teljesen egybeesnek az egyes nemzeti ökumenéket elválasztó határokkal.

A polánok törzse (akik nevet adtak Lengyelországnak és Nagy-Lengyelországnak – latinul: *Polonia*, illetve *Polonia Maior*) vállalta magára az államalkotó szerepet, mely a rokon törzsek egy népbe való integrálását is magába foglalta. A történészek szerint a polánok szerepe a rokon törzsek között elfoglalt központi

1. ábra.

A lengyel nemzeti ökumené, illetve a főbb törzsek területének természetes vízrajzi határai
1 – a fő folyók elsődleges vízválasztói; 2 – a főbb törzsek területének vízrajzi határai

helyéből adódott. A polánok így védve voltak az idegen támadóktól, ami elősegítette gazdasági és katonai potenciáljuk folyamatos növekedését. Megerősödven, a polánok állama a 10. század közepétől a Piastok uralkodása alatt sikeresen vetette uralma alá a szomszédos törzseket, és alakította ki centralizált államát. (Lengyelországot először 963-ban említik államként. Az évszám hagyományosan a lengyel nemzet születési dátumának számít.¹⁾)

A lengyel nemzeti ökumené a Visztula és az Odera vízrendszerén belül alakult ki. A lengyel államiság természetes potenciális keretét ennél fogva az őt körülvevő folyók (Elba, Duna, Dnyeszter, Dnyeper, Nyemen, Pregolja) vízgyűjtő területeitől elválasztó vízválasztók határozták meg. E folyók vízgyűjtő területei más nemzeti ökumenék területei voltak, a németeké, a szlovákoké, a cseheké, az oroszoké, a litvánoké és a balti poroszoké.

¹ A század hatvanas éveiben (egyes történészek szerint a 966-os év táján) tesz említést I. Mieszko polán államáról útínaplójában az ibériai félszigetről származó arab utazó Ibrahim-ibn-Jakub. (A szerk. megj.)

Az első Piastok alatt (a 10. század közepétől a 12. század közepéig) a lengyel állam elég jól megállapodott potenciális és természetes földrajzi keretei között. A politikai és a természetes határok közötti legpontosabb egybeesés délen alakult ki, ahol a nehezen átjárható Szuduták és a Kárpátok hegyvonulatai alkották a vízválasztót. De még ez a terület is számos határmódosuláson ment keresztül. A 11. század elején például Vitéz Boleszláv lengyel király² egy időre ellenőrzése alá vonta Szlovákiát³ és Morvaországot. Ekkor tett először szert Lengyelország egy *határvidékre* (1003), azaz olyan területre, amely a lengyel nemzeti ökumené természetes határain túl terült el. A földet, mely a Vág és a Morva – a Duna két fontos mellékfolyója – vízrendszeréhez tartozik, egyéb szláv népek lakták. Később a Cseh királyság fosztotta meg Lengyelországot az Odera térségétől. Ma ez a terület a cseh Szilézia, ahol a sziléziai lengyel dialektust még mindig használják, és maradványaiban még él a lengyel nemzeti identitás.

2. ábra.

A korai Piastok (10–12. sz.) állama és tartományi felosztásai

² I. (Vitéz) Boleszláv 992–1025 között uralkodott. Királlyá koronázták 1025-ben. (A szerk. megj.)

³ Szlovákia mint állam a 20. században jött létre, itt most tehát az akkori Magyarország északi részeiről van szó. A lengyel történészek szerint ez az időszak 1002 és 1018 között lehetett, magyar történészek ezt a feltételezést elvetik, és tagadják Boleszláv magyarországi területszerzését. (A szerk. megj.)

Meg kell egyébként jegyeznünk, hogy Lengyelország déli határvidékét egyedi kulturális tulajdonságok jellemzik, amelyek egy későbbi időszakban alakultak ki. Ez abból a tényből ered, hogy a lengyel nép, leginkább a síkságról érkezett lakosok, nem ismerték a hegyi gazdálkodást. A csehek és a szlovákok szintén igyekeztek a völgyekben maradni, és elkerülni a hegyeket. Ezért a Szudétákban és a Kárpátokban kiterjedt területek hatalmas határvidékeként maradtak lakatlanul.

A távoli vidékekről érkezőknek érdekes volt ez az ökológiai vákuum. Először a különféle ásványokban gazdag Szudéta-vidék vált a 13. században a vallon bányászok vonzó célpontjává, akiket a következő századokban különböző német államokból érkezett telepesek követtek: bányászok és parasztok. Ennek eredményeként a lengyel–cseh határvidéken egy nagy német terület alakult ki. A Kárpátok vidéke sokkal tovább maradt lakatlanul. Csak a 14. és a 15. században érkeztek ide délről a hegyi legelők mentén vándorló balkáni pásztorok (vlachok). Hamarosan rutén parasztok csatlakoztak hozzájuk, akik a hegység alacsonyabban fekvő területein telepedtek le. A vlachok részben ellengyelesedtek – ők az ősei az egyedi folklórjukat megőrző lengyel hegyvidéki embereknek. Mások, akik a Keleti-Kárpátokban éltek, az ortodox ruténokhoz asszimilálódtak. Így a lengyel–szlovák határvidék nagy kiterjedésű rutén területté vált.

A lengyel ökümené nyugati határán, ahol az Odera és az Elba jobb oldali mellékfolyói – a Havel és a Spree – nagyon közel folynak egymáshoz, és a vízválasztó nagyon alacsony és alig látható, a politikai és a természetes határok sokkal kevésbé egyértelműen, de azért felismerhetően fedik egymást. A politikai határok a korai középkorban valóban nagyon gyakran változtak. Néha ezek a változások Lengyelország javára történtek, amely így túllépte a vízválasztót, és elfoglalta Lausitzot és Milskót, a Spree felső folyásának kiterjedt területeit. Később azonban Lengyelország vesztett területeket, főleg Pomerániában.

A természetes környezet által kijelölt potenciális és a valóságos lengyel határok közötti legjelentősebb eltérés keleten keletkezett. Ennek az volt az oka, hogy a porosz, litván és orosz támadók által gyakran fosztogatott Mazóvia gyér népesége nem tudott növekedni, és ezzel magába olvasztani a Bug és a Narew, a Visztula két jobb oldali fontos mellékfolyójának felső részén élő lakosságot. Ez különösen a 813 km hosszú Bug vízgyűjtő területére vonatkozik, amelynek a felső folyása jóval közelebb volt a Pripjaty és a Dnyeszter mentén létrehozott ruszin⁴ fejedelemségekhez, mint Mazóvia közepéhez. Ebből következően a Bug és a Narew felső folyását fokozatosan a ruszinok népesítették be – a mai ukránok és a beloruszok ősei. E föld – valójában a lengyel nemzeti ökümené – „visszaszerzésének” folyamata sok évszázadon keresztül tartott, s kizárólag politikai (nem pedig kulturális) jelleggel.

⁴ Nem a Kárpátokban élő, általunk *rutén*nek fordított népeiségről, hanem a kijevi Rusz és utódállamai lakosságáról van szó. (A szerk. megj.)

A lengyel állam területi-politikai szerkezete a fenti folyamatoknak tudható be. A Nagy-Lengyelország régió alkotta az állam magját. Ezt öt külső terület határolja: Nyugat-Pomeránia, Kelet-Pomeránia, Mazóvia, Kis-Lengyelország és Szilézia. Ez a hat régió alkotja az állam tényleges területét. Ezen kívül Lengyelország a Piastok uralkodása alatt időlegesen elfoglalta a határos népek szállásterületeinek némely részeit, vagy teljes ökümenéket is (Lausitz, Milsko, Morvaország, a mai Szlovákia).

Az 1138. év Lengyelország két évszázados megosztottságának kezdetét jelentette. A 14. századtól újraegyesülvén, a Lengyel Királyságnak nem sikerült beolvasztania két nyugati régiót: Pomerániát és Sziléziát. Nyugat-Pomeránia Németország egyre nagyobb befolyása alá került, és messze ható következményekkel járó elnémetesedésen ment keresztül. A számos önálló fejedelemségre tagolt Sziléziát viszont a Cseh Királyság szerezte meg, 1526-ban a Habsburg Birodalom kebelezte be, 1740-ben pedig Poroszországhoz csatolták. A hat évszázados elszakítottság ellenére a lengyel nyelv és kultúra egészen a mai napig megőrződött Sziléziában, különösen annak keleti részében.

Nyugat-Pomeránián és Szilézián kívül Lengyelország 158 évre (1308–1466) elvesztette Kelet-Pomerániát is, melyet a Német Lovagrend foglalt el. A rend a 12. században alakult Jeruzsálemben. Miután kiűzték a Szentföldről, egy időre Magyarországra költözött, majd Mazóviai Konrád hívására Lengyelországban telepedett le.⁵ Mazóviát kellett volna védelmezniük a pogány porosz törzsek betöréseitől. A Német Lovagrend azonban nem szorítkozott erre a feladatra: elfoglalta a porosz területeket, saját államot alapított, majd megtámadta jötevőjét, és megfosztotta Lengyelországot Kelet-Pomerániától. Csak az 1410-ben Grünwaldnál elszenvedett vereség, illetve az 1454–1466 és 1519–1521-es háborúk után gyengült meg a Lengyelország északi határánál levő agresszív lovagrend, és lett a szekularizált lovagi állam Lengyelország hűbérese. Az északi határvidék a továbbiakban a 18. századig stabil maradt.

A Lengyel Királyság alakja és területi szerkezete, mely végül Nagy Kázmér (1333–1370) uralkodása folyamán alakult ki, nagyban különbözött a természeti tényezők által meghatározott kezdeti formájától. Szilézia és Pomeránia elvesztése után az eddig központi Nagy-Lengyelország Kis-Lengyelországgal és (a csupán hűbéresként csatlakozott) Mazóviával együtt határvidékké vált. Másrészt Lengyelország több mint négy évszázadra elfoglalta Vörös-Oroszországot (a haličsi és a lodomériai fejedelemségeket), amely már egy másik ökümenéhez tartozott, név szerint a Dnyeszter vízgyűjtő területében kialakult ruszin nemzethez, mely később ellengyelesedett.

⁵ A Német Lovagrend Magyarország területén a Barcaságban telepedett meg, ahonnan II. András magyar király 1225-ben kiűzte őket, ugyanis magyarországi birtokaikat a Szentszéknek ajánlották fel. (A szerk. megj.)

Lengyelország területe kialakulásának alapvető fordulópontját a 14. század vége jelenti; az 1385. évi krewói egyezmény, illetve az 1413-as horodlói unió révén a Lengyel Királyság egyesült a Litván Nagyfejedelemséggel.

A litván ökumené a Nyemen vízgyűjtő területén fejlődött ki. Eredetileg azonban nem fedte le a teljes vízhalózatot – csak a középső részt foglalta el két törzsi állam: Auksztota (felső vidék) és Samogitia (alsó vidék). Mivel a két állam a 13. század elején egyesült, Litvánia elkezdte a szomszédos ruszin földek módszeres bekebelezését, hatalmasra növelve területét jogosan vette fel a Litván Nagyfejedelemség nevet. Ez a terjeszkedés annak volt köszönhető, hogy az orosz fejedelemségeket a 13. század közepén meggyengítették a tatár támadások, majd az ezeket a területeket a 14. századig uraló Arany Horda is felbomlott.

A litvánok először – feltételezhetően egy tudatalatti hidrografikus szükség-szerűség által vezetve – elfoglalták a felső Nyemen mellett fekvő Fekete-Ruszt. A litván állam így eleget tett a Nyemen vízgyűjtő területének természeti keretébe való beilleszkedés folyamatának. Mindazonáltal szoros értelemben véve ezt nem lehet litván ökumenének tekinteni, mert Fekete-Ruszt szláv népesség lakta, amely különbözött a balti eredetű litvánoktól. A szláv lakosok a Dnyeper medencéjéből érkeztek, amely éppen a litván terjeszkedés következő célpontját jelentette. A litvánok először a Dnyeper felső folyásánál levő Fehér-Ruszt hódították meg, majd Podlasiét és Volhíniát a Pripjaty (a Dnyeper egyik jobb oldali mellékfolyója) medencéjében, és végül a volt Kijevi Fejedelemség (mai Ukrajna) hatalmas területét. Litvánia formálisan ellenőrizte az alsó Dnyeper és a Bug vidékét is egészen a Fekete-tengerig. A terület valójában egy kiterjedt senkiföldje volt, *Vad Mező*nek (sztyeppének) nevezték, amelynek egyik oldalát a litván–ruszin hadsereg, a másikat pedig a krími tatár kánság egységei ellenőrizték. A térség tipikus határzóna volt, talán az utolsó Európa történelmében.

A Litvániával egyesült Lengyel Királyság legyőzte a Német Lovagrendet, így visszaszerezte a gdański Pomeránia történelmi vidékét Gdańsk központtal együtt. Sőt, Közép-Poroszországban elfoglalta Warmiát is (a warmiai püspökség területét), végül pedig a szekularizált Porosz Fejedelemséget tette hűbéresévé 1521-ben.⁶ A lengyel állam így alapvetően megváltoztatta földrajzi kereteit. Az Odera felső folyásánál lévő három tartományból csak Nagy-Lengyelországot – a lengyel államiság bölcsőjét – foglalta magában. Az állam középső részét a Visztula menti három régió alkotta, Kis-Lengyelország, Mazóvia és Kelet-Pomeránia. A Visztula kulcsszerepét az állam fővárosának a folyó mellé helyezése hangsúlyozta: először

⁶ 1519-ben tört ki az a háború a Német Lovagrend és a Lengyel Királyság között, amelyben 1521-ben a Német Lovagrend kérésére fegyverszünetet kötöttek. Albrecht Hohenzollern az akkor már szekularizált porosz protestáns fejedelemség nevében csak 1525 áprilisában, Krakkóban, I. Zsigmond előtt tette le a hűbéresküt. (A szerk. megj.)

Krakkó, majd 1596-tól Varsó lett a főváros⁷, amelynek fekvése központibb volt az egyesült litván–lengyel államban. A két nyugati tartomány elvesztését a földrajzi határokon túl fekvő két tartomány megszerzése kompenzálta – Vörös Oroszországa a felső Dnyeszternél, illetve Warmiáé a Pregolja medencéjében.

Az egyesült államot, a lengyel–litván nemesi köztársaságot, sokszor a Két Nemzet Közösségének nevezik. A név csak politikai vonatkozásban helyes, mint-hogy két politikai nemzetből állt, a lengyelből és a litvánból, etnikailag azonban soknemzetiségű ország volt.

A Litvánia (részben Lengyelország) által elfoglalt keleti, illetve délkeleti peremrészt ruszinok lakták. Az itt honosak között nagyszámú idegen eredetű népesség alkotott enklávákat. A jövevények leginkább városokban laktak, mivel az újabb kolonizáció városi jellegű volt. A helyzet bizonyos mértékben az ellenkezője volt a lengyel területek nyugati részén tapasztaltnak, ahol a német terjeszkedés főleg a városokat érintette, míg a vidék ragaszkodott lengyel kultúrájához, hagyományaihoz és római katolikus vallásához. A keleti *határvidékeken* (*Kresy*) a lengyel elem volt az a zsidókkal, németekkel, örményekkel és görögökkel együtt, amely a ruszin őslakosok között városi enklávákat hozott létre. Ezen kívül még a határos országokból érkező menekültek elszórt csoportjai (vlachok és moldvaiak), letelepedett hadifoglyok (tatárok), zsoldosok, akik katonai szolgálatuk után itt maradtak (skótok, cserkeszek) és mások is éltek ezeken a területeken.

Hasonló folyamat játszódott le a Litván Nagyfejedelemség déli részén a lengyel letelepedés és a litván nemesség ellengyelesedése eredményeként. Itt a számos városi enkláváé és a sok lengyel nyelvű csoport mellett – mind a városokban, mind vidéken – voltak zsidók, kisebb mértékben németek, keleti karaiták (karaimok)⁸ és tatárok is, akik a lengyel hadseregben teljesítettek szolgálatot.

Poroszországban, azaz a volt Német Lovagrend területén a domináns németek mellett, a 17. század elejéig a litvánokkal rokon balti poroszok⁹ laktak.

A fent említett csoportok mellett az úgynevezett *Inflantyban* (Livónia és Dél-Észtország) vagy a Lengyelország által a 17. században elfoglalt mai Lettország és Észtország területén éltek még lettek, észtek, livónok és a *Kardtestvérektől* (a Német Lovagrend egyik ága¹⁰) származó németek.

⁷ A királyi székhely áthelyezéséről 1596-ban hozott döntést III. Zsigmond, ami azonban csak 1611-ben valósult meg. A királyok koronázási és temetkezési helye azonban továbbra is Krakkó maradt. (A szerk. megj.)

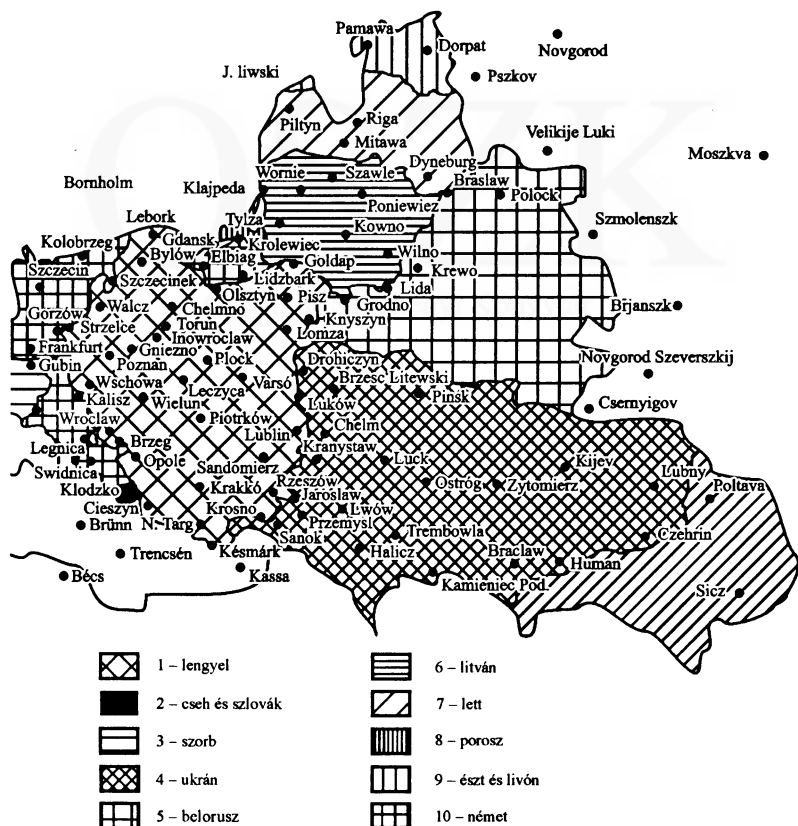
⁸ Olyan török eredetű vallási népcsoport a történelmi Lengyelország keleti területein, amely a 8. században vált le a zsidó vallásról. (A szerk. megj.)

⁹ A balti népek családjába tartozó csoport az alsó-Visztula és az alsó-Nyemen folyása között. A Német Lovagrend, miután a területet elfoglalta, kiirtotta vagy elnémetesítette őket. (A szerk. megj.)

¹⁰ Az I. Konrád által 1226-ban Mazóviában letelepített Német Lovagrend 1237-ben egyesült a Livónia területén működő német Kardtestvérek Rendjével, létrehozva ott a Lovagrend államának autonóm fiúját. A Kardtestvérek állama a Német Lovagrend szekularizációja után is fennállt egészen 1561-ig. (A szerk. megj.)

Ezt az összetett etnikai struktúrát nagymértékben tükrözte a lengyel-litván nemesi köztársaság politikai-területi felépítése. Nevének megfelelően az állam magját a két egyesült politikai nemzet együtt alkotta, név szerint a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség. Az elfoglalt területek (Ukrajna a Dnyeper vízgyűjtő területén, Livónia és Dél-Esztország a Daugava medencéjében) közös tulajdonban voltak. A periferikus elhelyezkedés, a kulturális különbség, a politikai függőség, a változékony határok és a határvidéki életmód miatt ezek a területek tipikus *határvidékek* voltak. Annak ellenére, hogy a 17–18. században kénytelen volt feladni néhány korábbi szerzeményét, a lengyel–litván nemesi köztársaság megőrizte a fenti politikai-területi szerkezetet a 18. században bekövetkezett felosztásáig.

1772-ben, 1793-ban és 1795-ben három részre felosztva Ausztria, Poroszország és Oroszország között, Lengyelország egy időre megszűnt önálló államként létezni. A három felosztó hatalom közötti, lengyel területeken húzódó határoknak semmi közük nem volt a történelmi lengyel régiók földrajzilag meghatározott vo-

3. ábra. A Lengyel–Litván Nemzetközösség etnikai összetétele a 16. században

nalaihoz. Éppen ellenkezőleg, a határok pontosan a fő folyók (Pilica, Visztula, Bug, Nyemen és mások) mentén húzódtak. Klasszikus példái voltak a „diplomáciai”, a lehető legkevésbé földrajzi „természetes” határoknak. Természetes körülmények között a folyók egy önálló földrajzi-történelmi régió kialakulásának tengelyül szolgálnak, míg a régió határai a vízválasztó térségeknél találhatók.

A napóleoni időszak alatt keletkezett egy Varsói Hercegség nevű lengyel államtöredék, amely csak két történelmi régiót tartalmazott teljesen: Mazóviát és Nagy-Lengyelországot, illetve Kis-Lengyelország északi területeinek nagy részét. Emellett a történelmi Nyugat-Litvánia egy furcsán megrajzolt részét is hozzákapcsolták ehhez a térséghez. Így az országot a legtöbb határ megint a Visztula, Bug, Narew és a Nyemen folyók mentén rögzítette.

Franciaország volt szövetségeseiként a napóleoni háborúk után a Varsói Hercegség teljesen elvesztette függetlenségét. Az úgynevezett Kongresszusi Lengyelországot az Orosz Birodalmon belül, és a Poroszországon belüli Poznańi Nagyhercegséget, ezt a két félig autonóm államot a volt Varsói Hercegségből alakították ki az 1815-ös bécsi kongresszuson. Mint ezt megelőzően, egy folyó, név szerint a Prosna jelentette a két egységet elválasztó határvonalat.

Németország és Ausztria első világháborús vereségének, illetve a bolsevik forradalom és a polgárháború által sújtott Oroszország gyengeségének köszönhetően Lengyelország 1918-ban ismét önálló állam lett. Nyugati határait a dicsőséges nagy-lengyelországi felkelés (1918 vége–1919 eleje), a versailles-i szerződés (1919 április 28.), amely biztosította Lengyelország számára Kelet-Pomeránia megszerzését (Gdańsk nélkül, amely a Népszövetség által igazgatott Szabad Város lett), a három sziléziai felkelés (1919, 1920, 1921) és a sziléziai, warmiai és mazúriai népszavazások után húzták meg. Lengyelország nyugati és északi határai meghatározásának ennyire komplikált folyamata ellenére a határvonal a felosztás előtti időszakra (a 15. századtól a 18. századig) emlékeztetett: Németország javára Kelet-Pomerániában és Nagy-Lengyelországban került sor módosításokra, míg Lengyelország Kelet-Szilézia révén jutott fontos nyereséghez. Pomerániában és Nagy-Lengyelországban a határ nagyjából megfelelt az etnikai megoszlásnak, de Gdańsk elvesztése fájdalmas volt Lengyelország számára. Sziléziában teljesen más volt a helyzet. A szövetségesek által megalakított Lengyelország Ügyeiért Felelős Bizottság indítványozta a lengyel etnikum által lakott egész sziléziai rész, azaz opolei Szilézia lengyeleknek való átengedését. Végül annak ellenére, hogy a lakosság a régió Lengyelországhoz való tartozásáért háromszor is felkelt, csak Felső-Szilézia egy kis darabját szerezte meg. Így megint „diplomáciai” határok keletkeztek, amelyek két azonos kultúrájú területet választottak el: lengyel ajkú parasztokkal és bányászokkal és német ajkú városiakkal és ipari burzsoáziával. Szilézia lengyel részének mint két kultúrájú régiónak autonómiát garantáltak saját parlamenttel. Elméletileg a másik oldalon is hasonló privilégiumokat nyújtottak, azonban a gyakorlatban ezt kevésbé tartották tiszteletben.

Lengyelország keleti határai másképp alakultak. A nemzetállam akkor népszerű eszméjét támogatva a szövetségesek indítványozták, hogy Lengyelország keleti határát a nyelvi határok szerint húzzák meg, tehát a Bug vonalának északi és déli meghosszabbításánál, a Curzon-vonalon. Józef Piłsudski marsall, Lengyelország vezetője azonban a háború előtti formájába akarta visszaállítani Lengyelországot, négy nemzet, a lengyel, a litván (ez utóbbiak nem érdeklődtek az ötlet iránt), az ukrán és a belorusz föderációjaként (vagy konföderációjaként). Az ötlet, amely számos ellentmondást és belső konfliktust hordozott magában (a lengyel–litván, illetve a lengyel–ukrán határok kapcsán), konfliktushoz vezetett Szovjet-Oroszországgal 1919–1920-ban. Sem Lengyelország, sem a szovjetek nem érték el céljukat ebben a háborúban, amelyben mindkét oldal váltakozva volt sikeres. Az államhatárnak, amely az 1921-ben aláírt rigai béke eredményeképpen jött létre, sem történelmi, sem földrajzi alapja nem volt. Láthatólag önkényesen szelte át az ukrán és a belorusz területeket, veszélyeztetve ezek függetlenségi terveit. Ezen országok nyugati részét Lengyelországba olvasztották be, és – nem úgy mint Sziléziában – megfosztották mindenféle autonómiától, amely sajnos folyamatos etnikai konfliktusokhoz vezetett. A történelmi Litvánia nagy részét, Vilniusszal együtt, 1920-ban elfoglalta a lengyel hadsereg. Kialakítottak egy Közép-Litvánia nevű, főleg lengyelek és ellengyelesedett népek által lakott kvázi-államot. 1922-ben ennek az államnak a parlamentje megszavazta a Lengyelországhoz való csatlakozást.

A két háború közötti Lengyelország (amelyet Második Köztársaságnak hívtak) politikai-területi szerkezete a fent említett folyamatok következményeként alakult ki. Az állam a hat történelmi lengyel régióból csak négyet tartalmazott: Nagy-Lengyelországot, Kelet-Pomerániát (fővárosa, Gdańsk nélkül), Kis-Lengyelországot és Mazóviát Podlasiéval (a Narew felső folyásánál található régió, amelyet 1569-ben a Litván Nagyfejedelemség átengedett Lengyelországnak) együtt. Ezen kívül Lengyelország Szilézia egy kis részét is magáénak mondhatta. Ami a lengyel ökumenén túli területeket illeti, Lengyelország megszerezte a történelmi Litvánia nagy részét, Nyugat-Beloruszsiát és Nyugat-Ukrajnát. Ebből következően az előbbi szándékokkal ellentétben Lengyelország ismét *határvidékek* birtokába jutott, bár ezek kétharmaddal kisebbek voltak azoknál, amelyeket az első köztársaság mondhatott magáénak. Ezt az államot viszont egy politikai nemzet alkotta, bár az etnikai kisebbségek – ukránok, beloruszok, németek, litvánok, zsidók és mások – a lakosság 31,1%-át tették ki (az 1931-es népszámlálás szerint).

A második világháborút követően Lengyelország határai radikálisan megváltoztak. Keleti részét elvesztette, viszont nyugat felé terjeszkedett. Lengyelország mai, a második világháború után kialakult alakja nagyon emlékeztet az első Piastok uralkodása alatti, 10–13. századi Lengyelország eredeti területére. Az egyetlen jelentős változás az északkeleti részen történt, ahol Lengyelország elfoglalta Poroszország felét – a Pregolja vízgyűjtő területének régióját, amelyet ere-

detileg a balti porosz törzsek laktak, melyeket a 13. században a Német Lovagrend hódított meg, és amelyet a 16. században részben a Lengyel Királysághoz csatoltak, részben pedig Lengyelország hűbérese lett. Ma ezt a tartományt Mazuriának és Warmiának hívják.

Azt a következtetést lehetne levonni, hogy Lengyelország visszatért a lengyel ökömené eredeti területi kiterjedéséhez, amelyet a földrajzi keretek határoznak meg. A lengyel területek mintegy 96,6%-a fekszik a Visztula, az Odera és az egyenesen a Balti-tengerbe folyó pomerániai folyók vízgyűjtő területén. Mindazonáltal a mai Lengyelország határait nem tekinthetjük igazából természetesnek, mert nem esnek egybe (kivéve délen) a vízgyűjtőkkel (a Visztula medencéjéből 25 400 km², az Oderaéből 12 700 km² maradt Lengyelország határain kívül). Meg kell említenünk azonban, hogy az első Piastoknak sem sikerült a lengyel ökömené határait elérni.

A mai Lengyelország határait a potsdami konferencián a diplomaták, illetve a Kreml szovjet urai határozták meg. Ezért ezek klasszikus diplomáciai határok. Mivel a diplomaták által használt térképek legszembeötlőbb elemei a folyók, a lengyel határok is a folyók mentén húzódnak.

Az ország nyugati határa az Odera és ennek mellékfolyója, a Neisse mentén húzódik. Amikor megrajzolták, a határ vitathatatlanul stratégiai fontossággal bírt, mivel ez a legrövidebb lehetséges vonal, amely Lengyelországot és Németországot elválasztja (a Neisse a Szudéták legészakibb részében ered, az Odera pedig a Pomerániai öbölbe ömlik, amely a Balti tenger legdélibb pontja).

A keleti határt céltudatosan úgy alakították ki, hogy megfeleljen a Curzon-vonalnak, néhány Lengyelország javára beiktatott változással együtt. Középső része megegyezik a Bug vonalával, míg mind az északi, mind a déli rész egy többé-kevésbé geometrikus egyenes, mely mesterségesen választ szét földrajzi és kulturális régiókat.

Az északi határ a legbizarrabb. Geometrikus, alig kanyarodó vonalát, mondják, maga Sztálin rajzolta meg. Úgy határozván, hogy Kelet-Poroszországot fele-fele arányban osztja meg Lengyelország és a Szovjetunió között, ahogy a hagyomány tartja, saját kezével rajzolta a vonalat a térképre. A vonal vezetésének egyértelmű abszurditása ellenére senki sem merte később megváltoztatni. Ez egy tipikus, Európában egyedi példája az elsődleges határnak, amelyet U. Ante *überlegende Grenzének* nevezett. Először is a területen élő népességre való tekintet nélkül húzták meg őket, majd a német őslakosokat erőszakkal kiköltöztették, végül pedig a határ egyik oldalán oroszokat telepítettek le, a másikon pedig lengyeleket. Így a népesség megoszlását az a határ határozta meg, amelyet korábban húztak meg.

Lengyelország azon európai országok közé tartozik, amelyek a legtöbbször éltek át határmódosításokat. Ezek a változások nem egyes területek időleges megszerzéséből, illetve elvesztéséből álltak, mint ahogy azt más országok esetében

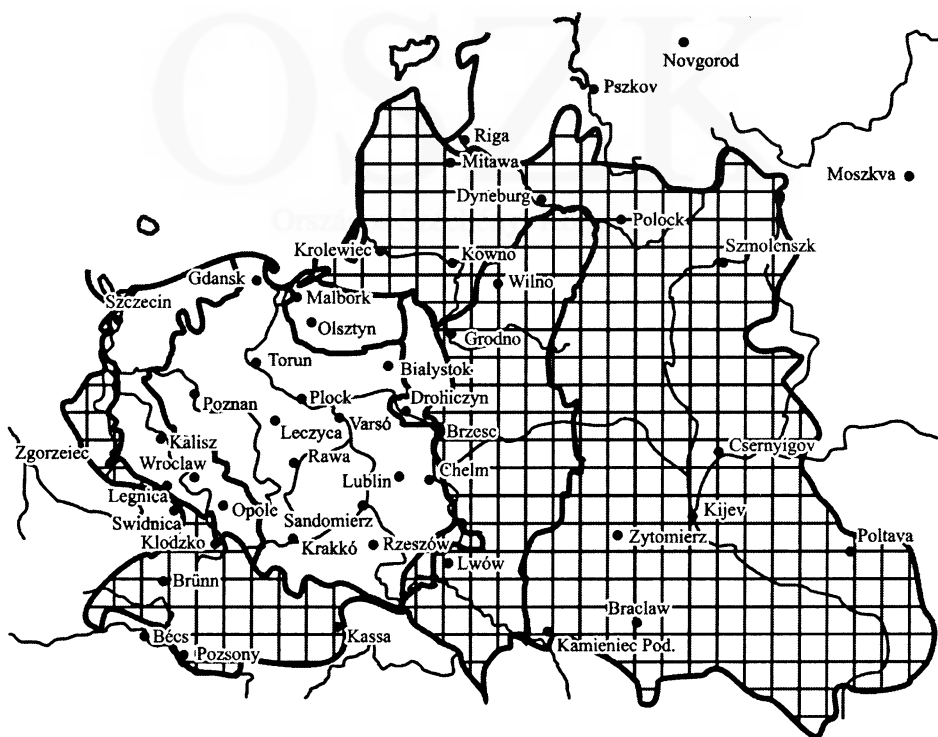
látjuk. Itt az ország átlépte saját igazi és földrajzilag természetes kereteit, és mélyen benyomult szomszédos ökümenékbe, míg saját történelmi területeit elvesztette. Némely időszakokban Lengyelország hosszú időre eltűnt Európa térképéről.

Lengyelország területi változásait az 1. táblázatban a különböző időszakokban való kiterjedéseinek egybevetésével szemléltetjük.

1. táblázat. Lengyelország területi változásai

Év	Terület (km ²)	Év	Terület (km ²)
990	250 ezer	1634	990
1018	380	1771	733
1300	200	1810	162
1370	240	1815	127
1466	260	1922	389
1580	865	1951	313

Forrás: Albert (1989) és Samsonowicz (1973) alapján a szerző számításai

4. ábra. A lengyel terület változásai a 10. század végétől a 20. század közepéig

A második világháború után az Egyesült Nemzetek egyetértésével és a nemzetközi jog által támogatva, a világon minden ország határainak, területi integritásának és sérthetetlenségének elve biztosítja Lengyelország határainak stabilitását. Nagyon előnyös Lengyelország számára, hogy most, amikor ezt az elvet általánosan elfogadják, az ország visszatért természetes, eredeti alakjához, amely közel azonos a lengyel nemzeti ökumené kiterjedésével.

Irodalom

Albert, A., 1989, *Najnowsza historia Polski 1918–1980*. Warszawa.

Atlas historyczny Polski, 1995, Warszawa.

Gieysztor, A., 1972, *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo-społeczeństwo-kultura*, Warszawa.

Kieniewicz, S., 1997, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa.

Koter, M., 1995, The Geographical-historical Region: Its Notion, Origin and Factors in Its Development, [in:] M. Koter, ed., *Social and Political Aspects. Region and Regionalism*, No. 2. University of Łódź – Silesian Institute in Opole, Łódź – Opole.

Koter, M., 1998, Frontier peoples – origin and classification, [in:] M. Koter és K. Heffner, eds., *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems. Region and Regionalism*, No. 3, University of Łódź – Silesian Institute in Opole, Łódź – Opole.

Koter, M., Suliborski, A., 1994, Region and regionalism – a political-geographical approach, [in:] M. Koter, ed., *Inner Divisions. Region and Regionalism*, No.1, University of Łódź – Silesian Institute in Opole, Łódź – Opole.

Kulesza, M., Kunka, T., 1994, Regions of Poland from historical perspectives – some selected remarks. Territories and boundaries from beginning of Polish statehood (966) to the partitions of Poland (1795), [in:] M. Koter, ed., *Inner Divisions. Region and Regionalism*. No.1, University of Łódź – Silesian Institute in Opole, Łódź – Opole

Partsch, J., Hrsg. *Geographie des Welthandels*, Breslau.

Piskozub, A., 1987, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni*, Wrocław.

Samsonowicz, H., 1973, *Historia Polski do roku 1795*, Warszawa.

Sobczyński, M., The influence of past political divisions of the territory of Poland upon the regional structure of the country, [in:] M. Koter, ed., *Inner Divisions. Region and Regionalism*, No.1, University of Łódź – Silesian Institute in Opole, Łódź – Opole.

Topolski, J., ed., 1976, *Dzieje Polski*, Warszawa.

Sárossy Bence fordítása

Kis-Lengyelország vajdaság határvidéki lakosságának identitása*

1. Bevezető

Lengyelország területének fejlődése összetett és lendületes folyamat volt. Ezt tükrözi a kulturális, demográfiai, etnikai, gazdasági és szociális tájkép. Nagy szerepet játszik a mai Lengyelország területi tagolódásában, meghatározza az egyes egységek leginkább kulturális téren megjelenő határait (Jałowiecki, 1996).

A szlovák–lengyel határ mentén, Kis-Lengyelország vajdaság déli részén elterülő régiók – Podhale, a lengyel Szepeesség, Árva és a nyugatlemák vidék¹ – Európában ritka példái az olyan területeknek, melyek eltérő kultúrájú határvidékek sajátágaival rendelkeznek. Egészen 1918-ig osztrák főnnhatóság alatt voltak.² A Szepeességet és Árvát sok évszázadon át Lengyelország és Magyarország hatása érte. 1920 óta (az 1939-től 1945-ig tartó időszakot kivéve) a nemzeti határ végül is megosztja a Szepeesség és Árva történelmi és kulturális régióit. A lakosság a határ mindkét oldalán hasonló nyelvjárást beszél. Ezen kívül Podhale (a név eredetileg a teljes podhalei térséget felöleli, magába foglalva a Szepeesség és Árva lengyel részeit) és a lemák régió lakossága, csak úgy, mint a szlovák Tátra térségének lakói, annak a vlach és ruszin pásztornépességnek a leszármazottai, akik a 14–15. században érkeztek dél és kelet felől. A fenti régióktól a lemák-vidék abban különbözik, hogy az 1947-es ún. Visztula Akció³ keretében őslakosságát Nyugat- és Észak-Lengyelországba, valamint a Szovjetunióba telepítették. Igen nagy számban érkeztek áttelepülők Újszandecz és Podhale környékéről, bár Podhalét, Szepest és Árvát jórészt az ott születettek lakják.

A szóban forgó régiók, a politikai hovatartozás megváltozása, a lemák őslakosok szétszóródása és a Szepest és Árvát megosztó államhatár kedvezőtlen ha-

* A tanulmány eredeti megjelenése: Marek Koter– Krystian Heffner (ed.): Changing Role of Border Areas and Regional Policies = *Region and Regionalism Nr. 5*. Łódź–Opole, 2001. 193–201.

¹ A lemákok az Alacsony-Beszkidekben élő ruszin népcsoport, amelyet az 1947-es Visztula Akció keretében Lengyelország északi és nyugati részébe telepítettek át. (A szerk. megj.)

² A történelmi Magyarország területéből Lengyelországhoz az árvai részen 13 falu, a szepesi részen pedig 14 falu került. (A szerk. megj.)

³ 1947 júniusában és júliusában a lengyel belbiztonsági alakulatok a hadsereg támogatásával a háború után is továbbharcoló Ukrán Felszabadítási Hadsereggel (UPA) való leszámolás címén az ország déli részéről, főleg Rzeszów környékéről kb. 150 ezer ukránt telepítettek szét Pomeránia, Alsó-Szilézia és Mazúria vidékeire. Az akció során kb. másfél ezer ember pusztult el, több száz UPA katonát pedig elfogtak és halálra ítélték. (A szerk. megj.)

tásai ellenére is megőrizték kulturális önállóságukat. Vajon milyen mértékben van ez jelen a ma élő lakosok tudatában? Hogyan értékeli saját területük jellegét? Szükségét érzik-e a lakosok, hogy különféle társas tevékenységeken, sajátos jellegük pozitív megítélésén, a közösséggel, amelyhez ez a régió tartozik és annak kultúrájával való azonosulásukon keresztül kifejezzék ragaszkodásukat a szülőföldjükhöz? Végül: hogyan viszonyulnak a lengyel–szlovák határokat áthidaló együttműködéshez? Ezek a bemutatásra kerülő kutatás főbb kérdései. A kutatás legfontosabb célja az volt, hogy feltárja a vizsgált területek lakóinak identitásában megbúvó kölcsönös hasonlóságokat és különbségeket.

2. A kutatás módszerei

Az empirikus vizsgálat egy 1998-ban végzett közvélemény-kutatáson alapszik. A véletlenszerűen kiválasztott 773 felnőtt válaszadó közül 203 árvai, 117 pedig szepesi lakos volt. A vizsgálat minden, a régióban fekvő falura kiterjedt, Árvában 14-re, Szepesben 15-re. Podhaléban a kutatás 352 főt érintett, 12 különböző jellemű településről, a régió más és más részeiből. A nyugatlemák térségben 4 falu 101 lakója került a megkérdezettek közé. A kérdőívek területi megoszlása nagyjából megegyezik a fent említett helyek lakosainak számával.

Az alkalmazott módszer egy 32 általános kérdést tartalmazó kérdőív volt. A kutatás módszere lehetővé teszi egyéb információk és egyéni tapasztalatok összegyűjtését, amelyek a kérdőív keretein kívül esnek, ám a válaszok elemzése és értelmezése során felhasználásuk nagy segítséget nyújtott.

3. A regionális identitás

Andrzej Kwilecki (1993) értelmezése szerint: „szociológiai szempontból a régió a regionális közösség szinonimája, amely olyan emberek csoportja, akik a lokális társadalom egy bizonyos típusát testesítik meg. Az ilyen társadalom lényege az integráció, ami az általuk lakott terület iránti érzelmi kapcsolatból eredő elkülönülés vagy kötődés fejlettségére épül.”

A regionális csoportok egyik típusa a határvidékek közösségei. Változó politikai, gazdasági, nyelvi és vallási hatások érik őket, s létük tulajdonképpen e kölcsönhatások eredménye. Ilyen attitűdbeli, értékrendi és kulturális szembenállások minden határvidéken előfordulnak, végkimenetelük a súrlódó kultúrák egymással való rokonságától, lehetőségeik tágasságától és az állami intézmények nyújtotta támogatás mértékétől függ. A határvidéken több lehetőség is kínálkozik. Néhány döntés ösztönös, néhány pedig átgondolt ténykedés eredménye. Esetenként mindkettő egy különleges módon megnyilvánuló identitásformához vezet, a „határvidék-tudathoz”, amely a befolyási övezetekért való versengéssel szembehelyezkedő regionális elkülönülés alapját képezi. Kétségtelen, hogy egy ilyen fajta el-

különülés óvó hatású a saját kultúra dezintegrációjával szemben (Chlebowczyk, 1975).

A határ menti társadalmakat (mint Podhale, a lengyel Szepesség és Árva, valamint a lemák térség későbbi lakóit) „regionális kulturális-etnikai csoportoknak” („regionális társadalomnak”) lehet nevezni, és identitásuk tekinthető az e csoportokhoz tartozásuk fő kritériumának.

A kollektív identitás bizonyos számú egyén kölcsönös kötődésének érzése, akik időszakosan vagy folyamatosan teljes vagy részleges kapcsolódást éreznek egy adott társadalmi csoport iránt. Ilyen érzés alapja lehet egy hely, eszme, tevékenység stb. A kollektív identitást a következő jellemzők határozzák meg: folytonosság és átalakulás, szubjektív és objektív elemek kombinációja, tevékenység (a faktorok kölcsönhatása), átfogó karakter és az aspektusok, valamint kategóriák konvertibilitása (Berque, 1978).

Összegzőként azt lehet mondani, hogy az etno-regionális társadalmak identitásának alapja mindenekelőtt a terület, melyhez az egész csoport kötődik és az elkülönültség érzése, amely a nyelvtől és a kulturális örökség más faktoraitól függ. Felmerül a kérdés, hogy vajon Podhale, a lengyel Szepesség, Árva és a lemák térség szociokulturális egységként él-e lakosainak tudatában, más szóval forrásai-e a lakók önmeghatározásának és identitásának.

4. A régiók elnevezései

A válaszadók számos történelmi, természeti, földrajzi és adminisztratív elnevezést használtak az általuk lakott terület meghatározására.

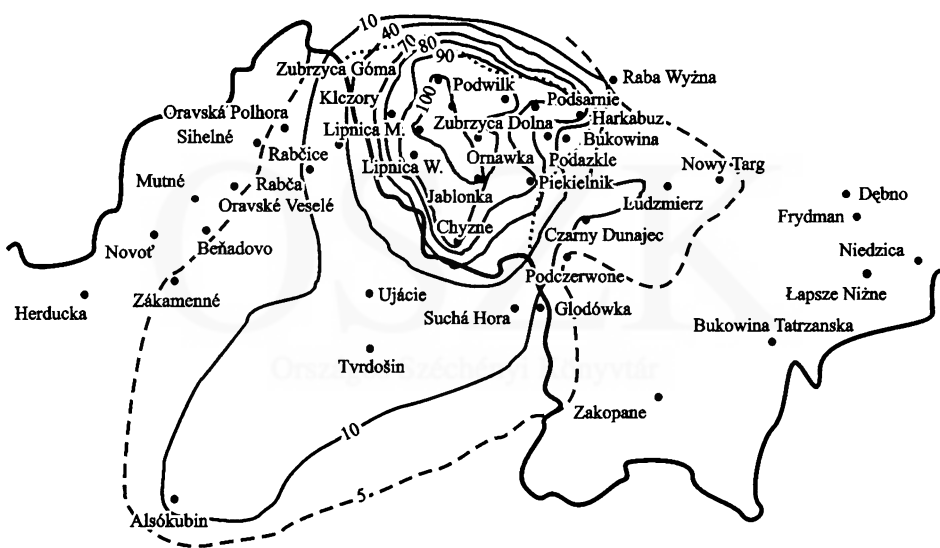
Mind a Szepesség, mind Árva területének regionális elnevezései egyértelműek a napjainkban a határ lengyel oldalán élők számára. A válaszadók mindkét területen 100%-ban nevezik saját régiójukat *Szepességn*ek (*Spisz*), illetve *Árvának* (*Orawa*). Fontos megjegyezni, hogy sok megkérdozett hangsúlyozta, e két elnevezés a határ mindkét oldalán nagyobb területeket jelöl. Ezenkívül a *Podhale* név is általános érvényű. A kevésbé precíz nevek között volt a nem túl gyakran használt *Kis-Lengyelország* (*Małopolska*) és bizonyos hivatalos nevek a járás és a vajdaság szintjén.

A kutatás feltárta, hogy Podhale elnevezését illetően nagy az egyetértés. Tehát a Podhale név, amely a válaszadók saját térségét vagy a saját térségüket is magába foglaló régiót jelenti, 91%-os gyakoriságú. Kevésbé elterjedt a *Kis-Lengyelország*, melynek egyik része Podhale, az esetek 56%-ában.

A nyugatlemák térségben nincs ehhez hasonló széles körben elterjedt név a régió megjelölésére. Sok válaszadó használt természeti földrajzi elnevezéseket mint *szandeczki Beszkidek* (34%), a *Kárpátok* (16%) vagy egyszerűen *hegyi régió* (20%). A régiók legáltalánosabb elnevezése a válaszok 64%-ában a *Kis-Lengyelország* volt. A *Lemák-térség* megnevezés a vizsgált lakosság körében így nem használatos.

5. A térség kiterjedése

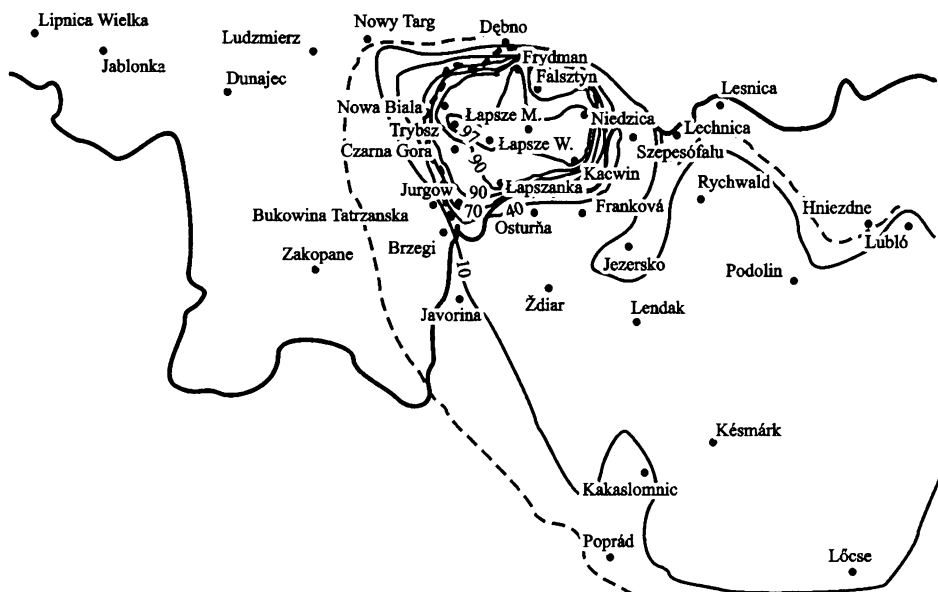
A kutatás fontos része annak elemzése, hogyan képzelik a lakók saját régiójuk kiterjedését. Árvában a helyi köztudatban a Jablonka környéki falvak (1. ábra) jelentik a térség szívét, míg a Szepesség magvát a Łapsze Niżne (Alsólápos) közeli falvak (2. ábra) alkotják. Úgy tűnik, a területi identitásnak két szintje van. Alapszinten összefüggés van a résztérségek kiterjedései között (lengyel Árva és Szepesség), a lengyel Szepesség határai élesebbek és jóval egyértelműbbek a megkérdezett lakosok tudatában, mint a lengyel Árva esetében. A második szint a történelmi tájegységek kiterjedésére vonatkozik, és nem gyökerezik a lakosok tudatában. Ide tartozik Felső-Árva településszerkezete és annak a Szepesi Magura hegyvonulat által határolt területe. Az ábrákon szereplő régiók kiterjedését a főbb utak iránya és haladása is befolyásolta.

1. ábra.

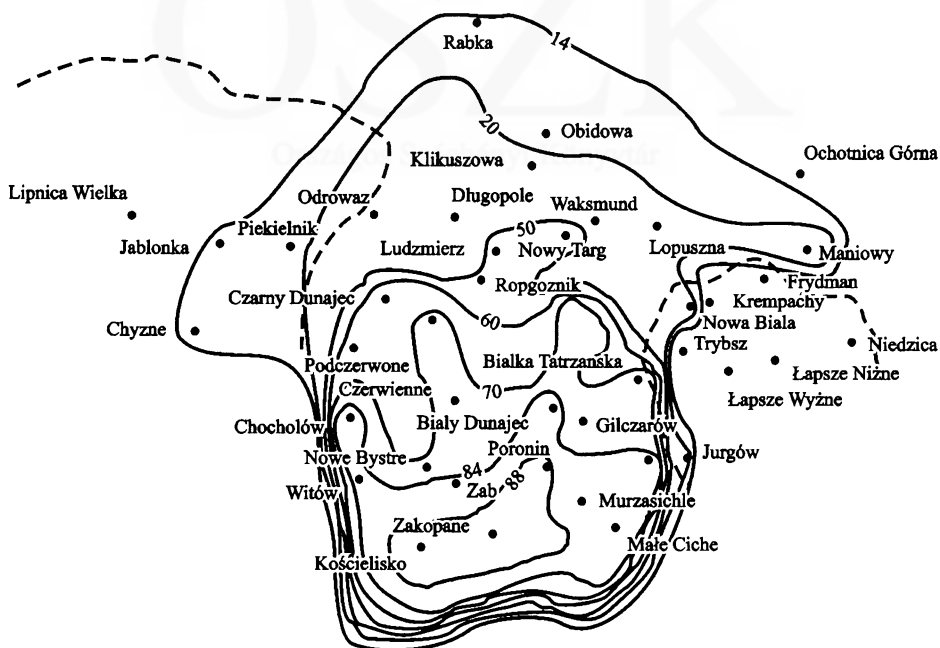
Az árvai régió kiterjedése lakosai tudata szerint

Podhalében a válaszadók a lakóhelyükhöz mérten adták meg a régió kiterjedését (3. ábra). A térség központjaként általában az ún. Skalne Podhale ('Sziklás Podhale') került megnevezésre – ez Zakopanét és környékét jelenti (Kościelisko, Poronin, Witów, Małe Ciche stb.). Néhány megkérdezett nagyon tág értelemben határozta meg „saját földjének” kiterjedését, ez megegyezik a Podtatrze földrajzi határvonalával. Podhale lakói pontosan ismerik a Podhalét és a Szepességet elválasztó határvonalat. Árvában is hasonló válaszok születtek, bár az árvai helyek gyakrabban szerepeltek a régió részeként, mint a Szepességben.

2. ábra.

A szepességi régió kiterjedése lakosai tudata szerint

3. ábra.

Podhale régió kiterjedése lakosai tudata szerint

A Nyugat-Lemák térség válaszdói a terület központjaként Muszynát jelölték meg; innen tovább terjed Piwnicza és Tylicz felé a közlekedési útvonalak mentén. A központ ilyen jellegű meghatározását a hivatalok és az Észak-Lengyelországot Dél-Európával összekötő vasúti csomópont jelenléte okozhatja. Az ábra egyetlen, régióon belüli elkülönülést sem jelez.

6. Viszonyulás a régióhoz

Mindegyik térség lakóinak regionális tudatában rejlő sajátos jellemző, hogy a maguk térségét nagyon nagyra értékelték, és az ország más részein lakókhöz képest sokkal kedvezőbb véleményt alkottak annak lakóiról.

A Szepesség, Árvát és Podhalét szimbolizáló jegyek a kultúra és a hagyomány jellemzői (különösen a Szepességben): a nyelv, a helyi szokások, ünnepek és ünnepi hagyományok. A nyugatlemák térség válaszdói szerint az olyan jegyek mint a dialektus, a hagyományos ünnepek és szokások vagy a népviselet szerepe kevésbé fontos a másik régióktól való megkülönböztetés terén. Véleményük szerint ebben a kérdésben sokkal fontosabbak a gazdasági tényezők, mint például a turisták száma és a természeti környezet – a hegyi táj, a friss levegő. Bár Tylicz és Muszynka lakói a lemák térség hagyományos kultúráját fontosabbnak ítélik, nézetük valószínűleg arra vezethető vissza, hogy régebben élnek azon a vidéken. Nagyon jellemző, hogy mikor Tylicz és Muszynka lakóit a tipikus ünnepi ételekről kérdezték, első helyen a *kisielicát* említették – ez zab alapú savanykás leves (a lemákok tipikus étele). Ehhez hasonló ételt a többi falu lakói nem is ismertek sem Podhalében, sem a Szepességben vagy Árvában. A regionális ételek a legfontosabb megkülönböztető jegyei a szepesi embereknek, akik az árvaikhoz hasonlóan tipikus karácsonyi fogásként az aszalt szilvás galuskát (*galuski ze śliwkami*) emelték ki. A Szepesség és Árva lakói említették még a babos káposztát, a gombát avagy „grulét” (burgonyát, vagyis „rzepát” Árvában) mint Podhale legjellemzőbb ételeit.

Ökonómiai téren a legjellemzőbb megkülönböztető jegy a gazdaságok eloszlása. Ami a természeti környezetet illeti, a hegyeknek, a hatalmas erdőségeknek, a tiszta víznek és levegőnek szimbolikus jelentősége van. Látnivalók tekintetében a lakosok véleménye szerint Árvában a legértékesebb a Zubrzyca górnai (Felsőzubrica vagy Felsőbövényes) szabadtéri múzeum és a templom Orawkában, míg a Szepességben Nedec vára és a lemák térség görögkeleti templomai. A podhaleiek szerint az első helyen a Zakopanében fellelhető Pęksowy Bryzek temető és a faépületek (a szabadtéri múzeumokban lévők is) említendőek. A régiók lakói számára a legfontosabb társadalmi jellemzők a vallásosság és a közügyekben való részvétel.

Távol a nagyvárosoktól, a nagy ipari központoktól és a főútvonalaktól Podhalénak, a lengyel Árvának és a Szepességnek, valamint a lemák térségnek sike-

rült megőriznie folklórját és természeti környezetét. A kutatás kimutatta, hogy a hegyi táj és a természetes környezet szüli a lakók régióhoz való kötődését.

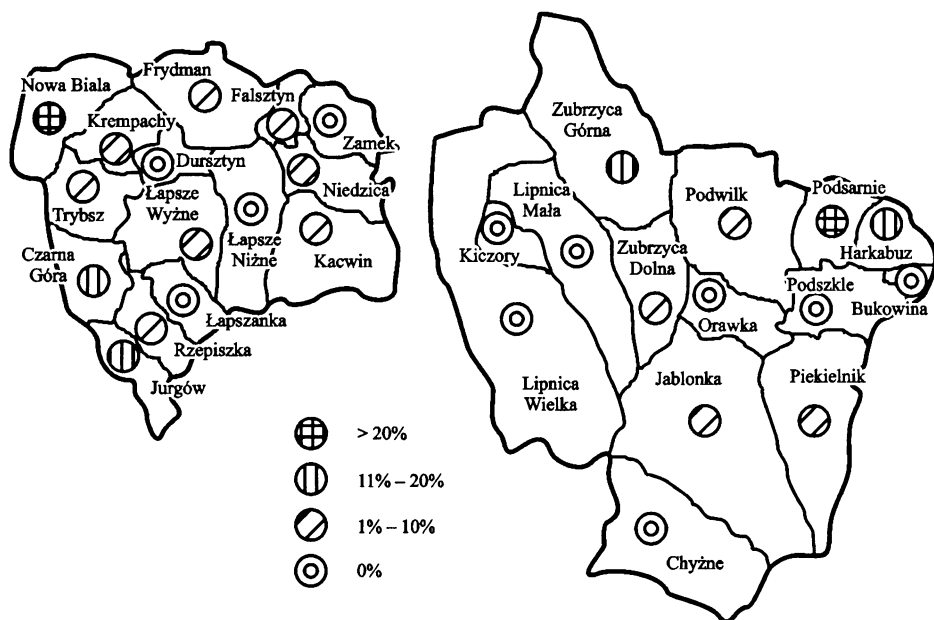
Podhalében, Szepesben és Árvában a saját csoporttal való azonosulás bizonyos kulturális elemeken, népviseleten, rítusokon és szokásokon szintúgy alapszik, mint a közösségek morális természetén. Ezek jelentősége nagyon fontos, hiszen e régiók lakói tovább őrzik és gondozzák hagyományos kultúrájuk több elemét, melyek még mindig fontos szerepet töltenek be a lakosok életében. A helyi tradíciót népzeneészek és társadalmi szervezetek ápolják, a Lengyel Szepesség Társaság, a Podhale Népe Társaság, a Lengyelországi Szlovákok Szervezete, az Árva Baráti Társaság. Nekik köszönhetően a kulturális elemek még mindig fontos meghatározói a regionális identitásnak.

7. Podhale, a Szepesség, Árva és a lemák térség mint határ menti régiók

Szepesség és Árva kitűnik szlovák kisebbsége miatt. Az ezekből a régiókból származó szlovákok Sziléziában és Lengyelország más területein is előfordulnak. Szepesség és Árva északi részeit 1920-ban csatolták Lengyelországhoz, és egészen a második világháború kitöréséig lengyel fennhatóság alatt maradtak. 1939 és 1945 között Szlovákiához, majd 1945 óta újra Lengyelországhoz tartoznak. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után ez volt a Magyar Királyság egyetlen Lengyelországhoz csatolt területe. A kutatás eredményeiből kiderül, hogy a Szepesség és Árva Lengyelországban élő lakosai lengyel nemzeti öntudattal rendelkeznek. Azonban az is igaz, hogy néhány csoport, az összesnek mindössze néhány százaléka, szlovák nemzetiségűnek tartja magát. A magukat szlováknak valló válaszadók százalékos megoszlása a Szepességben nagyobb (20), mint Árvában (5). A magukat szlovák nemzetiségűeknek vallók aránya a régiókban megközelíti a valóságot (4. ábra). Árvában a magukat szlovák nemzetiségűeknek valló válaszadók többsége valaha alapfokú oktatásban részesült, életkoruk jobbára 50 év felett van. A Szepességben ugyanezen kategória tagjainak összetétele változatosabb, bár az egykor alacsonyabb oktatásban részesült idősebb emberek száma egyre növekszik. Az Árvában vizsgált csoportból csak egyetlen ember adta meg pontos nemzeti hovatartozása helyett azt, hogy *árvai*. Ez azt mutatja, hogy az egykor megfigyelt, a konkrét nemzeti hovatartozást illető nyilatkozatok elkerülése mára nagyon ritka lett (Kantor, 1995).

A vizsgált területek szlovák kisebbségeinek tevékenysége kettősséget mutat. Egyrészt a Szlovák Társaság támogatója és egyben részese a helyi kultúrának, másrészt viszont a kisebbség maga is fenntartja a nemzetek közti ellenségeskedést.

A kutatás célközösségeiben a határ túloldalán élő szomszédok iránti pozitív hozzáállás dominál, de a legpozitívabb a szepességi válaszadók viszonya. Ebben

4. ábra.

A magukat szlovák nemzetiségűnek valló válaszadók a Szepesség és lengyel Árva területén

a csoportban a válaszadó szlovák állampolgárok hasonlóan pozitív nézeteket fogalmaznak meg szomszédaikkal kapcsolatban. A legkedvezőtlenebb, de nagy általánosságban még mindig pozitív a podhaleiek hozzáállása a határ túloldalán élők felé. A legtöbb megkérdezett barátságosnak és nagyon barátságosnak (Szepesség: 61%, Árva és Podhale 41%) vagy semlegesnek (Szepesség: 32%, Árva 43%, Podhale 31%) ítélte a szlovákok iránti viszonyát. A nagyon barátságos attitűd százalékokban kifejezve a Szepességben és Árvában lakó embereknél volt magasabb. Természetesen a magukat szlováknak vallóknál ez a szám még ennél is magasabb. A lengyelek attitűdje volt a legkevésbé barátságos (többnyire barátságos és semleges), Árvában csak lengyelek mutattak szomszédaik iránt negatív hozzáállást (6%).

Összehasonlítás szempontjából érdekes, miként látják a térség társadalmát a határ másik oldaláról. A válaszadó szlovákok véleménye nem sokban különbözik a lengyelektől. Mindazonáltal a szlovák állampolgárokról alkotott kép régióként különböző. A Szepesség és a nyugat-lemák térség lakóinak szlovákságképe pozitívabbnak látszik. Mindkét régióban (de különösen a Szepességben) takarékoságukat, barátságos természetüket és a lengyelek iránti rokonszenvüket emelték ki. A megkérdezettek e csoportja a szlovák őszinteséget, italozásra való hajlandóságot és egyenességet említette még. Mindegyik régió válaszadói kritikusabbak voltak a szlovák vendégszeretetet, toleranciát és dolgosságot illetően.

A megkérdezettek által legjellemzőbbnek ítélt szlovák megkülönböztető jegy az, hogy a szlovákok vallásilag kevésbé elkötelezettek.

A lengyel határvidék válaszadói (a Szepességben, Árvában és Podhalében is) egységesen ugyanazokat az okokat tartják a legközelebbi határon való átkelés mozgatórugójának. Úgy vélik, hogy a vásárlás a szlovák emberek fő célja (különösen a heti vásár az árvai Jablonkában és Nowy Targban). A másik ok, amiért a határon átkelnek, a lengyelországi barátok és rokonok meglátogatása, érzelmi kötődés és turisztikai célok. Az üzlet kevésbé fontos, nem is szólva a lengyelországi munkáról. A határ menti lengyel közösségek számára a vásárlás fontos tényező (főként az alkoholtartalmú italoké). A barátok, rokonok látogatása, a turizmus és az érzelmi okokból fontos helyek felkeresése szintén mozgató erő (főként a Szepesség és Árva lakóinak). A szlovákiai munka még mindig eleven sztereotípiája a határon való átjárás okainak, bár napjainkra szinte teljesen elenyészett. A környező kommunista államokban egykoron tömegesen foglalkoztatott lengyelek Szlovákiát olyan tehetőrszágnak állítják be, amely a dolgozni másik országba vándorlók fő célpontja. A szepesi, árvai és podhalei válaszadók szerint Szlovákia üzleti szempontból jelentéktelen. A lemák térség válaszadóinak motivációs hierarchiája az előbbiektől teljesen különböző: a legfőbb okok, amiért a lengyelek Szlovákiába mennek, az, hogy külföldön fekvő gazdaságaikat gondozzák, a kulturális fórumok, a jó profit és üzletszerzés. A szlovák állampolgárok lengyelországi látogatásainak célja: kulturális és sporttevékenység, tűz- és árvízvédelem, munka és üzlet.

A kedvező együttműködési tényezők mellett a válaszadók azzal indokolták a határon való átkeléseik gyakoriságát, hogy közel laknak, és útlevél nélkül is átjárhatnak. A Szepesség és Árva válaszadói a nyelv és a kultúra hasonlóságait, a közös történelmet, a hagyományokat, a rokoni és baráti, valamint a munkakapcsolatokat emelték ki. A határ menti kereskedelem és a Tátra Eurorégió léte szolgál a kölcsönös kapcsolatok alapjául. A Szepességben és a lemák térségben igen, de Árvában és Podhalében meg nem jelölt további tényezők a szlovák oldalon történő legeltetés, fakitermelés és szántóföldhasználat.

A szlovák–lengyel közeledés fő akadályozói a határon szükséges útlevélkezelés és vámvizsgálat körül fellépő bonyodalmak. Ennek a problémának két aspektusa van: az egyik a válaszadók szerint inkább a szlovák oldalra jellemző túlzott akadékoskodás a vámtestek részéről, a másik az alapvető változtatások szükségessége a törvényi szabályozásban. Akadályokat a nacionalista gyűlölködés okoz, s ez főként a szlovák kisebbséggel kapcsolatos. Néhányan Szlovákia nehéz gazdasági helyzetét és politika orientációját szintén felelősnek tartották a határ menti kapcsolatok akadályozásában.

Kevesen fejeztek ki a szlovák–lengyel kapcsolatok fejlesztésére irányuló szándékot. Ők általában a turisztikai és kulturális együttműködésről és a szabad kapcsolatokról beszéltek: a vámhatárok felszámolásáról, a határsáv ötven kilométeresre bővítéséről, új határátkelők létesítéséről és a már meglévők fejlesztéséről.

Jelen pillanatban ezt a határ menti vidéket nem nevezhetjük határvidéki régiónak. Sem az együttműködés, sem a szocioökonómiai integráció nem fejlődik kellőképpen. Úgy látszik, hogy a közös erőfeszítések és kezdeményezések, amelyek egy hatékonyabb, jobb együttműködéshez vezetnének, még igencsak kezdeti stádiumban vannak. A kutatás feltárta, hogy megvan a szélesebb körű kapcsolatok alapja. Elképzelhető, hogy a lengyel–szlovák határsáv mentén új határvidéki régió fog születni. Ennek a lengyel–szlovák együttműködésnek talán sohasem lesz nagy gazdasági és geopolitikai jelentősége, de fontos, hogy a jó határmenti kapcsolatok példája lehet.

Irodalom

- Bartnicka, M., 1989, *Wyobrażenie przestrzeni miejskiej Warszawy (Studium geografii percepcji)*, Dokumentacja Geograficzna IGiPZ PAN, 2, Warszawa.
- Berque, J., 1978, *Identites collectives et relations interculturelle*, Complexes, Bruxelles.
- Chlebowczyk, J., 1975, *Procesy narodotwórcze we Wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu*, Warszawa, 113–172.
- Domański, B., 1990, *Spoločności miejskie wobec uprzemysłowienia*, Zeszyty naukowe UJ, Prace Geograficzne, 82, Kraków.
- Jałowiecki, B., 1996, Przestrzeń historyczna, regionalizm, regionalizacja, [in:] B. Jałowiecki, ed., *Oblicza polskich regionów*, Studia Regionalne i Lokalne UW, 17(50), Warszawa, 19.
- Kantor, R., 1995, Kultura Orawy jako kultura pogranicza. In: Cz. Robotycki, ed., *Spotkania Orawskie. Materiały z sesji naukowej z lat 1987–1990*, Zubrzyca Górna, 113–120.
- Kwilecki, A., 1993, Region, regionalizm, regionalizacja, [in:] M. Latoszek, ed., *Regionalizm, jako folklorizm, ruch społeczny i formuła ideologiczno-polityczna*, Gdańsk, 119.

Farkas Gergely László fordítása

Morvaország – egy létező ország, ami nincs

(Néhány megjegyzés a csehországi és morvaországi regionalizmus történetéhez)

A jelenlegi Cseh Köztársaság meglehetősen homogén országnak tűnik. Az ország területe természetes egység benyomását kelti, amelyet jól integrál az éppen megfelelő nagyságú és jelentőségű főváros, Prága, amelynek gazdasági, politikai, kulturális és művelődési szerepét aligha lehet megkérdőjelezni. Az égető romakérdést leszámítva a második világháború utáni Csehországban nem élnek jelentősebb nemzeti kisebbségek, legalábbis olyanok nem, amelyek összefüggő és zárt területi tömböket alkotnának. Bár található néhány magasabb hegység, lapos síkság, az ország többségét mégiscsak a festői szépségű, a kiegyensúlyozottságot és nyugalmat árasztó dombvidékek teszik ki, amelyeket itt-ott nem túl széles, de annál szebb folyók szelnek át. Az egymillió lakosú Prága sem nőtte ki magát annyira, hogy bármilyen tekintetben elnyomná a tízmilliós ország többi városát, melyeknek sűrű hálózata megfelelően integrálja az őket körülvevő vidéket. Csehország egyébként alapvetően a közép- és kisvárosok országa, ezek nyugodt, kiegyensúlyozott hangulatát és életvitelét próbálta megragadni a cseh filmművészet is, elég csak Jiří Menzel felejthetetlen alkotásaira gondolni.

A csehországi regionális gondolat

Természetesen a fenti, némileg szándékosan idealizált kép ellenére Csehországban is léteznek regionális különbségek, eltérő hagyományok és az ezeken alapuló mozgalmak, ha mindezek nem is jelentenek olyan súlyos problémát, mint Európa más államaiban. A cseh regionalizmus megszületéséről a 19. század végétől lehet beszélni, amikor divatba jöttek a különböző tájakat bemutató néprajzi kiállítások, illetve egyre több művészt ihletett meg a regionális tematika. Miután azonban éppen akkor kulminált a modern polgári cseh nemzet megszületésének a folyamata is, a regionalista törekvések nem tudtak igazán kibontakozni.¹ 1918 után ugyan a természetes régiók iránti érdeklődés nagyobb lendületet vett, létrejöttek a különböző tájak regionális aspektusait kutató vagy méltató egyesületek, sőt néhány tudományos és gazdasági intézet is, de a politika színterén ez sokkal halványabban jelentkezett, legalább, ami a szűkebben vett Csehországot illeti.

¹ Lenderová, Milena–Jiránek, Tomáš: Vývoj českého regionalismu v období mezi světovými válkami. *Sociologický časopis*. 1993. Nr. 3. 383.

A regionalizmust a húszas években többnyire úgy értelmezték, mint az adott régió, vidék gazdasági, társadalmi és kulturális felemelését célzó törekvést. A legkedvezőbb talaja az elmaradott és ugyanakkor viszonylag erős helyi identitással rendelkező Dél-Csehországban volt. A dél-csehországi képviselők és szenátorok politikai hovatartozásukra való tekintet nélkül például 1925-ban csatlakoztak a Dél-Csehországi Nemzetgazdasági Testülethez, amely arra vállalkozott, hogy mindent megtegyen a térség gazdasági felvirágoztatásáért.²

Komolyabb kezdeményezésekre került sor még a fejlettebb Kelet-Csehországban is, ám a két világháború között sehol sem került sor olyan erős mozgalmakra, amelyek összehasonlíthatók lettek volna a 19. század végi olasz vagy német regionalista törekvésekkel. A regionalista eszmék politikai megjelenítésének gyengeségét jelezte egyebek mellett az 1927. évi közigazgatási területi reform is, amely Csehszlovákiát négy tartományra – Csehországra, Morvaország-Sziléziára, Szlovákiára és Kárpátaljára osztotta fel, amelyek ugyan rendelkeztek némi autonómiával, de az sokkal kevesebb volt, mint amit a kisebb tájegységek önkormányzatiságát szorgalmazó úgynevezett megyei modell hívei akartak. Ettől függetlenül a regionális gondolat mint tudományos, gazdasági, kulturális és részben szociális probléma egészen a második világháború kitöréséig létezett.

A csehországi regionalizmus gyengeségét döntően a fentiekben már jelzett viszonylagos kiegyensúlyozottsággal, illetve a sikeresen végrehajtott modern nemzeti integrációval lehet magyarázni. A csehben természetesen léteznek nyelvjárási különbségek, ám ezek kisebbek, mint a többi szláv nyelvben. A nemzeti integrációban pótolhatatlan szerepet játszott Prága mint gazdasági, közigazgatási és kulturális központ; mind földrajzi fekvése, mind egyértelmű dominanciája predestinálta erre a szerepre.

Morvaország néhány sajátossága

Más kérdés viszont Morvaország és Szilézia³ esete, amelyek némileg eltérő fejlődésen mentek keresztül. A fentebb leírtak tehát alapvetően a szűkebben vett Csehországra vonatkoznak. Közismert, hogy a Cseh Királyság az évszázadok során a *Cseh Korona országainak* nevezett államalakulat ugyan legfontosabb, de mégis csupán egy alkotóegységét jelentette a Morva Örgörfság, a Sziléziai Fejedelemség és a 17. század során Szászország által elcsatolt Alsó- és Felső-Lausitz mellett.⁴

² uo., 386.

³ Sziléziával e cikk külön nem foglalkozik, mert ez a kérdés sokkal inkább a lengyel nemzetfejlődés témakörébe tartozik, a csehországi sziléziai kérdés viszont jelenleg szorosan kötődik a morva-kérdéshez.

⁴ Ezek mellett a Cseh Korona országai időnként kibővültek egyéb kisebb-nagyobb területekkel is, ideiglenesen vagy állandó jelleggel, a fent említett öt nagy tartomány viszont egészen a 17. századig a Cseh Korona gerincét alkotta.

A 18. században a Habsburgok elvesztették Szilézia legnagyobb részét. A megmaradt térségből (Teschen, azaz Těšín, illetve Opava környéke) kialakították Osztrák Sziléziát, amely a 19. században saját tartományi szervekkel rendelkezett. Pontatlanság lenne tehát a Morva Őrgrófságot (és Sziléziát) a Cseh Királyság részének tekinteni, hiszen 1918 előtt jogilag soha nem volt cseh provincia, hanem önálló tartomány, bár szinte mindig a cseh király (a szentvenceli Cseh Korona) jogára alá tartozott (történelmük tehát elválaszthatatlan egymástól). A két ország egységét kifejező közös történelmi elnevezés nem is nagyon létezik,⁵ leszámítva a modern cseh alkotmányban meghatározott *Cseh Köztársaságot*, amely a három történelmi tartományt öleli fel.⁶

A felvázolt közjogi különállás ellenére a 19. században végül mindhárom tartományban a cseh nemzeti identitás vált meghatározóvá (Sziléziában az erősebb német és lengyel mellett), ami viszont nem jelenti az egyéb identitások teljes eltűnését. A morvaság, avagy moravizmus, illetve kisebb mértékben a sziléziái tudat ilyen vagy olyan formában tovább léteztek. Ezenkívül természetesen figyelembe kell venni a kisebb tájak lokális jellegű identitásait is, amelyek többnyire a nyelvjárásokhoz és helyi tradíciókhoz kötődnek. Morvaország ugyanis abban is különbözik a homogénebb és Prága által jobban integrált Csehországtól, hogy nyelvjárásilag és néprajzilag sokkal tagoltabb. Az olyan jellegzetes tájak és népcsoportok, mint a Haná folyó vidéke, azaz a *Hanácko*, a vlach kolonizáció legnyugatibb csücskét jelentő *Valašsko*, azaz egyfajta *Oláhföld* vagy a *Moravské Slovácko*, azaz a *Morvaországi Szlovákföld* mindig is fontos szerepet játszottak a helyi lakosok identitásának formálásában, sőt, mint látni fogjuk, bizonyos időszakokban volt politikai relevanciájuk is. Ezeknek a morvaországi regionális identitásoknak a kibontakozását az is lehetővé tette, hogy a tartomány nem rendelkezett olyan egyértelműen domináns (és központi fekvésű) kulturális központtal, mint a Cseh Királyság. Az egymással versengő Brünn (Brno) és Olmütz (Olomouc), amelyek egészen 1918-ig inkább német dominanciájú városok voltak, jelentőségük ellenére sem tudtak Prágához fogható integráló szerepet játszani. Ezenkívül főleg a 17. századtól kezdve Morvaország középső és déli, délkeleti részein egyre jobban érződött Bécs gazdasági, kulturális és szellemi kisugárzása. Ezek a vidékek egyébként gazdaságilag inkább a tőlük délebbre fekvő Duna menti síksághoz kötődtek, mint az Elbán keresztül a német tartományokkal élen érintkező Csehországhoz. Ennek az évszázadok során komoly hatása volt a helyi lakosság és az elitek gondolkodására, mentalitására és politikai magatartására.

⁵ Mezník, Jaroslav: Dějiny národu českého na Moravě. (Nárys vývoje národního vědomí na Moravě do poloviny 19. století.) *Český časopis historický*, 1990, Nr. 1–2. 35.

⁶ Mindezt kifejezi a Cseh Köztársaság címere is, amelyen a cseh oroszlán mellett ott található az ezüst-piros morva és a sárga-fekete sziléziái sas is.

A cseh–morva viszony alakulása a kezdetektől a 19. századig

Hogyan alakult ki az a sajátos cseh–morva közjogi és politikai kapcsolat, amely a mai napig foglalkoztatja a kutatókat? Morvaország a 9. század folyamán a Nagymorva Birodalom formájában önálló államot alkotott. Ennek az államalakulatnak a nyugati része körülbelül a 11. század elején a Přemysl-dinasztia hatalma alá került, de a formálódó cseh állam keretein belül megőrizte bizonyos különállását. Részben ennek is köszönhetően a 12. század végén ezeken a területeken kialakult a Morva Őrgrófság mint a Német-római Birodalom keleti határainak egyik védelmezője. Fokozatosan kezdett kiépülni Morvaország saját intézményrendszere, amely azonban több ponton érintkezett a Cseh Királyság intézményeivel. Az olmützi püspök például a cseh fejedelemnek, majd királynak volt alárendelve, a középkori morvaországi értelmiség a 14. századtól kezdve a prágai Károly Egyetemen szerezte műveltségét. Ennek a ténynek fontos szerepe volt a közös nyelvi kultúra kialakulásában, hiszen a 14. századtól kezdett kialakulni az irodalmi cseh nyelv és cseh nyelvű írásbeliség, amely így természetesen az amúgy is hasonló dialektusokat beszélő Morvaországra is áterjedt. A morva lakosság tisztelte a cseh szenteket, Szent Vencellel az élen, és a történészek szerint a huszitizmus előtti korban Morvaországban nem is alakult ki önálló történelmi tradíció.⁷ Ezenkívül a morvaországi egyházi posztokra többször csehországi származású személyek kerültek, a két tartomány nemesei pedig nem ritkán mindkét tartományban rendelkeztek birtokokkal, ami szintén erősítette a cseh–morva közös tudatot, legalább a politikailag aktív és művelt elitek szintjén.

Természetesen utólag nagyon nehéz rekonstruálni, minek is érezték magukat a 13–14. századi emberek, illetve hogyan nevezték azt a nyelvet, amelyet beszélték. Figyelembe véve a középkorban domináns területiális elvet, valószínű, hogy Morvaország lakosainak többsége morvának érezte magát, ugyanakkor már a 15. század elején tapasztalható volt némi ingadozás az általuk használt nyelv megjelölésével kapcsolatosan. Jaroslav Mezník, a téma kiváló szakértője ennek példaként említi a morvaországi urak által Husz János kivégzése miatt írt tiltakozó leveleket. Az első levélben a nemesurak Cseh Koronáról és a cseh *hlaholról*, azaz nyelvről beszélnek, a második levélben viszont a Cseh Korona mellett a *szláv nyelvet* említik. Ebből Mezník azt a feltételezést vonta le, hogy a cseh nyelv saját nyelvként való feltüntetése valószínűleg még szokatlan lehetett az urak számára, azért egy tágabb kategóriát választottak.⁸

A huszitizmus utáni időszak azonban komoly változásokhoz vezetett. Ez főleg a fejlett rendi monarchia kialakulásával függött össze, amely Morvaországban saját rendi-képviselési intézményrendszer és idővel az önálló morva politikai tra-

⁷ Mezník, J.: i. m. 38.

⁸ *uo.*, 42.

díció megszületésével járt együtt. Mindez növelte a morva politikai öntudatot, természetesen főleg a privilegizált rétegek szintjén. Továbbá a 16. századtól kezdve, a reformáció hatása alatt egyre több diák ment a különböző német egyetemekre, Prágának tehát több fontos vetélytársa támadt (Frankfurt, Wittenberg). Ugyanakkor a nyelv területén további közeledés volt érezhető. A cseh irodalmi nyelv tovább hódított Morvaországban, csakhogy ez tudati szinten nem növelte az együvé tartozás érzését. A 16. században az etnikai-nyelvi elem egyébként is háttérbe szorult a vallási és rendi kérdések mögött, ami például a cseh–német ellenségeskedésre is hatott. A cseh és morva nyelv megkülönböztetése azonban nem szűnt meg, a tartomány többsége továbbra is úgy érezte, hogy morvául, azaz a saját nyelvén beszél. Ugyanakkor a híres pedagógus, Jan Ámos Komenský, azaz Comenius, aki mindig is morva hazafi volt, egyben a cseh nyelv által meghatározott nagyobb közösség részesének is érezte magát. Komenský a nyelvet a nemzet egyik döntő ismérvének tekintette.⁹ Más volt a helyzet a Csehországban és Morvaországban élő németek, illetve az osztrák hatóságok esetében, amelyek nem láttak különbséget a cseh és morva szlávok nyelve között, amelyet többnyire vagy szlávnak, vagy csehnek tekintettek. Némi túlzással talán állítható, hogy a 17. és 18. századi császári hatóságok vagy a német többségű városok magisztrátusai által kiadott német nyelvű iratokban gyakrabban nevezik csehnek a morva ügyfelek nyelvét, mint azok maguk.¹⁰ A 17. és a 18. században viszont a morvaországi szláv lakosság döntő része morvának és morva nyelvűnek tekintette magát, legalábbis a téma olyan jeles szakértői szerint, mint Jaroslav Mezník és Jiří Pernes.

Bár az említett bizonytalanság és ambivalencia a nyelv megjelölése tekintetében tovább tartott, tudati szinten különösen a 17. század óta távolodik el egymástól egyértelműen a cseh és morva rendi közösség. Egyrészt megjelent a már említett önálló morva történeti-politikai tradíció, amelynek nem volt sok köze Čech ősatya legendájához, ehelyett inkább a markománok és a morva törzsek közötti kontinuitást hangsúlyozta, illetve kidomborította a hajdani Nagy-Morávia hagyományát.¹¹ Az ellenreformáció idején és utána ehhez csatlakozott még Cirill és Metód kultusza is, amely Morvaországban mindig erősebb volt, mint Csehországban.

A cseh rendek fehérhegyi veresége (1620) után kialakult helyzet szintén a cseh és morva „elhidegülés” irányába hatott. Egyrészt a vereség után Csehország elvesztette korábbi vonzerejét, másrészt 1620 után már többé nem került sor a Cseh Koronát alkotó tartományok rendi gyűléseinek közös üléséhez. A Habsburg-ház inkább gyengíteni próbálta a tartományok között eddig meglévő közjo-

⁹ uo.,. 47–48.

¹⁰ Erre hoz példát Jiří Pernes is, lásd Pernes, Jiří: *Pod moravskou orlicí, aneb dějiny moravanství*. Brno, 1996. 77.

¹¹ uo.,. 73.

gi kapcsolatokat. Harmadrészt Morvaország túl közel volt a császári Bécshez, melynek kisugárzása nagy hatást gyakorolt a lojális és dinasztikus érzelmű helyi arisztokráciára, amely különböző okoknál fogva egyre nagyobb számban elnémetesedett. Jelentősen erősödött tehát a morva–osztrák kapcsolat, és ezzel arányosan gyengült a morva–cseh viszony, aminek a tudat mélyrétegeiben a mai napig ható következményei vannak. Ezenkívül a hagyományosan katolikusabb Morvaországban sokkal mélyebbre hatolt az ellenreformáció, mint Csehországban, ahol a katolicizmus meglehetősen felszínes és langyos lett. Végül Morvaország gazdasága is egyre inkább a közeli Bécs és Alsó-Ausztria felé orientálódott. Természetesen mindennek ellenére sok olyan elem maradt még fenn, amely potenciálisan őrizte a két tartomány átlag feletti kapcsolatát. Mindenekelőtt a közös cseh hivatali nyelvet kell itt említeni, mely a nyelvjárási elemek ellenére is összekötő kapcsolatot jelentett. Kisebb intenzitással, de mégis tovább élt a közös történelem és hagyományok emléke is. Ezenkívül Morvaországban viszonylag széles körben terjesztették a Csehországban kiadott könyveket, s lényeges szempont, hogy Morvaország egészen 1777-ig a prágai főegyházmegyébe tartozott.

Végül volt még egy közös vonása, vagy inkább égető problémája a két tartománynak: a cseh nyelv rohamos visszaszorulása a közéletben és a felsőbb rétegek körében, ami a német nyelv megerősödésével járt együtt. Ennek az „elnémetesedési veszélynek” a 19. században fontos szerepe lett éppen abban, hogy Morvaországban végül a cseh és nem az önálló morva nemzeti gondolat vált meghatározóvá. Ugyanakkor nem ez volt az egyetlen oka annak az érdekes jelenségnek, hogy az önálló történelmi-politikai tradíció és közigazgatási autonómia ellenére nem alakult ki modern morva nemzet. A 19. század eleji morvaországi nemzeti ébredésnek volt még néhány egyéb sajátossága is, amely ebbe az irányba hatott. Mindenekelőtt a folyamat megkésettsége és gyengesége. Az első cseh nyelvű folyóiratot például Morvaországban csak az 1840-es években kezdték kiadni, addig tehát csak a csehországi kiadványok álltak rendelkezésre. A kutatók rámutatnak, hogy Morvaországban hiányzott a cseh kulturális központ, nemcsak a nagyobb, hanem a kisebb városok többsége is német lakosságú volt. Az érvényesülni akaró világi értelmiség ezért nagyobb számban elnémetesedett, mint Csehországban. Nem szabad elfelejteni Bécs földrajzi közelségét és vonzerejét sem. A bécsi iskolák és az egyetem vonzóbbak és főleg közelebbiek voltak a tanulni szándékozó morva ifjak számára. A következő sajátosság az volt, hogy a vallásosabb Morvaországban a nemzeti ébredés során komolyabb szerepet játszottak a katolikus papok. Igaz, ez kezdetben Csehországra is érvényes, ám az 1840-es évektől ott a nemzeti mozgalom erőteljesen laicizálódott. Morvaországban viszont a papok kiemelkedő szerepe a század végéig fennmaradt, később például ennek is köszönhetően itt sokkal nagyobb súlyt képviselt a politikai katolicizmus. Ebben a tekintetben Morvaország átmenetet jelentett a döntően világias nemzeti elittel rendelkező csehek és az egyházi háttérű szlovák nemzeti mozga-

lom között. Később egyébként ebből a sajátosságból bizonyos feszültségek is keletkeztek a katolikusabb morva nemzetébresztők és a liberálisabb csehek között, bár ezek soha sem lépték át azt a kritikus küszöböt, amely veszélybe sodorhatta volna a nemzeti egység gondolatát. A morvaországi ébredés megkésetttségének végső soron pozitív hatása volt a cseh nemzeti egység szempontjából, hiszen szinte mindenben ráutalván a csehországi kulturális injekciókra és mankókra, nem nagyon próbálkozhattak az önálló morva nemzet megteremtésével. A morvaországi szlávok megmentésén fáradozó értelmiségiek előtt a 19. század elején két út tűnt lehetségesnek – vagy lemondanak nemzetiségükről és elnémetesednek, vagy ösztökélik a sorsukat az erősebb cseh nemzetébresztő mozgalommal, és ezáltal megmaradnak szlávoknak.¹²

Ennek ellenére a modern nemzetté válási folyamat nem volt mentes a kételkedéstől és kompromisszumkereséstől, reagálni akarván arra a tagadhatatlan tényre, hogy a tartomány lakosságának többsége területiális és részben etnikai morva identitással is rendelkezett.¹³ Jaroslav Mezník is elismeri, hogy a források alapján a tartomány lakosainak többsége saját véleménye szerint morvául beszélt és morva volt. Csehi nyelvnek paradox módon főleg a német hivatalos iratok nevezik a morva dialektusokat.¹⁴ Mindebből kifolyólag Mezník szerint a 19. század első felében a morva lakosság előtt több fejlődési alternatíva, nemzetkoncepció állt. Az első, egyébként a 18. század vége óta egyre inkább visszaszoruló koncepció a morva területiális elv volt, amely kulcsfogalma a haza. Eszerint mindenki, aki Morvaországban él, nyelvétől függetlenül morva. A második koncepció etnikai alapú volt, és abból indult ki, hogy azok, akik Morvaországban élnek és morvául, azaz a helyi szláv nyelven, illetve annak dialektusain beszélnek, azok morvák. Ezen irányzat elismerte a csehek és a morvák közelségét, de nem volt hajlandó összemosni őket. A harmadik alternatíva az ún. morva-szláv irányzat volt, amely számára a legfontosabb a nagyobb egység volt, ebben az esetben a szláv-szláv egységelméletekből táplálkozott. Az utolsó, végső soron győztes koncepció Mezník szerint a cseh, avagy más néven csehszláv koncepció volt.¹⁵ Eszerint Csehország, Morvaország, Szilézia és Felső-Magyarhon¹⁶ csehül vagy *szlávul* beszélő lakosai egy egységes nemzetet alkotnak, a szláv törzsnek egy külön ágát. Ez meglehetősen elterjedt nézet volt a 19. században, nem csak a született cseh értel-

¹² Mezník, J.: i. m. 53.

¹³ Erről tanúskodik például a szlovák Jozef Miloslav Hurban útirajz jellegű könyve is, amely a *Cesta Slováka ku bratrům slavenským na Moravě a v Čechách 1839.* címet viseli.

¹⁴ Mezník, J.: i. m. 54.

¹⁵ *uo.*, 56–58.

¹⁶ A cseh *Uhersko*, illetve a szlovák *Uhorsko* országnév etnikailag semleges, míg az 1918 utáni, homogén Magyarországra mindkét nyelv a *Maďarsko* elnevezést használja; e szigorú megkülönböztetést visszaadandó döntöttünk a talán szokatlan *Magyarhon* használata mellett.

miségek körében (mint például Karel Havlíček), de részben a szlovák evangélikusok között is, elég itt csak Ján Kollár és Pavol Jozef Šafárikra gondolni. A szlovákoknál végül Ľudovít Štúr és nemzedéke szakított véglegesen ezzel az elmélettel, amikor kimondta, hogy a szlovákok teljesen önálló nemzeti entitást képeznek (sőt, levonván a gyakorlati következtetést, nemzete számára megteremtette az önálló irodalmi nyelvet).

Morvaországban viszont nem került sor ilyen radikális szakításra a csehekkel, ellenkezőleg, inkább tömörítették a sorokat. Az önálló morva nyelvi norma megteremtésének kísérlete komolyabban nem is merült fel. A nyelvkérdéssel foglalkozó morvaországi értelmiségiek, mindenekelőtt František Trnka és Václav Žiak leginkább azon fáradoztak, hogy morva nyelvjárási elemekkel egészítsék ki vagy reformálják meg az irodalmi cseh nyelvet, amelyet ezáltal közelebb akartak hozni a szlovákokhoz. Ezzel tulajdonképpen a híd szerepét akarták játszani az egy nemzeti egységbe forrasztandó csehek, morvák és szlovákok között. Štúr lépése emiatt igen kellemetlenül érintette a morvaországi nemzetébresztőket.¹⁷ Jiří Pernes történész szerint az, hogy a morvák között nem került sor önálló nyelvi normateremtő próbálkozásra, döntő mozzanatként bizonyult a morvaországi szláv lakosság nemzeti öntudatosodási folyamatában. Szerinte attól függetlenül, hogy az önálló nyelv nem minden esetben szükséges eleme egy születő nemzeti öntudatnak (lásd például az írek), a morvák esetében ez nem bizonyult igaznak.¹⁸

Felmerül a kérdés, hogy a morvák körében miért nem került sor a szlovákokhoz hasonló „szeparatista” akcióra, holott azoknál több szempontból is kedvezőbb feltételekkel rendelkeztek – volt saját államiságuk, nemességük, melynek legnagyobb része tartományi patrióta volt. Más oldalról viszont a prágai központ sokkal közelebb volt hozzájuk, dialektusaik több hasonlóságot mutattak a cseh nyelvvel, mint a távolabbi szlovák nyelvjárások, irodalmi és hivatali írásbeliségük már több évszázada a cseh nyelvet használta, és végül, de nem utolsósorban a morvák már évszázadok óta egy közös államban éltek a csehekkel, akkor is ha megőrizték autonómiájukat. Több és mélyebb közös történelmi emlékü volt egymással, mint a majdnem ezer éven át a magyar államban élő szlovákokkal. A legfontosabb szempontnak mégiscsak az ún. német veszély tűnik. Annak ellenére ugyanis, hogy Morvaországban valamivel kisebb volt a németek aránya, mint a Cseh Királyságban¹⁹, azok erősebb gazdasági, politikai és kulturális pozícióikat birtokoltak. Ennek következtében például, eltérően Csehországtól, ahol a csehek a 19. század folyamán megszerezték nemcsak Prága, hanem a legtöbb olyan város feletti ellenőrzést, amelynek cseh vidéki háttere volt, Morvaországban a komolyabb városok közül egészen 1918-ig egyetlen sem került a cseh-morvák teljes ellenőr-

¹⁷ Mezník, J.: *i. m.* 55–56.

¹⁸ Pernes, J.: *i. m.* 92.

¹⁹ A 19. században 25 és 29% között mozgott. Erről lásd részletesebben Kořalka, Jiří: *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Argo, Praha, 1996. 141.

zése alá, pedig számszerűleg már többségben voltak.²⁰ Nem elfelejtendő tényező a már többször említett közeli német-osztrák Bécs szellemi kisugárzása sem. Emiatt a németek túlsúlyát megtörni próbáló morva politikusok rászorultak a fejlettebb, öntudatosabb és szervezettebb cseh mozgalom segítségére. Annál is inkább, mert a morvaországi nemzetébresztők közül többen a Cseh Királyságból származtak. Más oldalról pedig a cseh nemzeti liberalizmus vezéralakja, František Palacký morva születésű volt, amit többször deklarált is, de ez nem gátolta őt abban, hogy politikailag és kulturálisan teljes mértékben csehnek érezze magát.²¹

A cseh orientáció győzelme természetesen nem volt eleve eldöntött tény, hiszen ennek az alternatívának a hívei még 1848-ban is inkább csak jelentős kisebbséget alkottak. Abban a forradalmi évben a bécsi eseményeknek még komolyabb visszhangja volt az ottani városokban, mint a prágaiaknak. Sőt, a Cseh Korona többi országával létrehozandó közös parlament gondolatát Morvaországban nemcsak a rendi tartományi gyűlés, hanem az új választójogi rendeletek alapján megválasztott „paraszi” országgyűlés is elvetette.²² A szláv-morvák még a frankfurti nemzetgyűlésbe is megválasztották képviselőket. A cseh nemzeti mozgalom aktivistáinak tehát nagyon sokat kellett dolgozniuk a tartományban, amíg mindenütt elterjesztették azt, hogy a morva és cseh nyelv tulajdonképpen azonos. A politikai és nemzeti közösség tudata inkább a század vége felé vált egyértelműen dominánssá, ám a politikai elit akkor is féltékenyen őrizte mindennemű közjogi és politikai autonómiáját. Az olyan nagy cseh politikai irányzatoknak mint az ócsehek és ifjúcsehek például Morvaországban is voltak társszervezetei, ám minden hasonlóság ellenére önálló politikai identitással és elnevezéssel.²³ Az 1918 előtti Osztrák–Magyar Monarchia közjogi viszonyai is kedveztek ennek a körülménynek, hiszen Csehország, Morvaország és Szilézia ebben a rendszerben külön-külön helyi parlamentekkel, illetve különálló képviselőkkel rendelkeztek a Birodalmi Tanácsban. Ott a különböző tartományok cseh politikusai természetesen szorosan együttműködtek egymással.²⁴

Ki kell viszont emelni, hogy a cseh–morva nemzeti azonosságtudat fokozatos győzelme ellenére a morva tudat és a morva mint fogalom soha nem tűnt el, és a mai napig érezteti hatását. A „morvaság” egyfajta, a cseh tudatot legtöbb esetben nem zavaró, de jól kiegészítő tudattá vált. Nem mindenki tudta viszont olyan szépen megfogalmazni identitását, mint a „morva születésű cseh nemzetiségű”

²⁰ uo., 149.

²¹ Palacký híres önmeghatározása szó szerint így hangzott: „Születésemnél fogva morva vagyok, nemzetileg azonban cseh.” Pernes, J.: *i. m.* 93.

²² Mezník, J.: *i. m.* 58–59.

²³ A Nemzeti Szabadelvű Párt (ifjúcsehek) morvaországi partnerei például a Morva Néppártban tömörültek, egészen 1917-ig, amikor az egyesülések sorozata indult el a közéletben. Pernes, J.: *i. m.* 133.

²⁴ uo., 124–126.

elitértelmiségi Palacký. Főleg a 19. században még bizonyos fogalmi problémákat okozott a cseh–morva nemzetegység pontos és korrekt kifejezése. A morvaországi nemzetébresztők egy része ugyan csehnek nevezte önmagát, de többnyire nem túl nagy lelkesedéssel és természetességgel, hiszen számukra ez még inkább csak egy konstrukció volt. Ezért kerestek olyan kifejezést, amely segítene feloldani ezt a kellemetlen helyzetet, mert ugyan csehek akartak lenni, de nem akarták magukat azonosítani egy szomszédos tartomány lakosainak nevével. Ebben a helyzetben kézenfekvőnek tűnt a *szláv* (*Slovan*) kifejezés, ami a helyi németeknek is tetszett, mert így könnyebben lehetett volna beszélni *szláv morvák*-ról és *német morvák*ról. Mezník szerint egészen a 19. század hatvanas éveig a morvaországi szláv lakosság körében valóban elfogadott és elterjedt volt ez az önmeghatározás. Később próbálkoztak a némileg mesterségesnek tűnő *cseh–morva* (*česko-moravský*) kifejezéssel is, amelyet kiegészített a csehek, morvákat, sziléziaikat és a szlovákokat magába foglaló *csehszláv* (*Čechoslovan*) kifejezés. A 20. század elejétől azután a *cseh* (*Čech*) megjelölés már elfogadottabbá vált a morvák körében, és lassan elmaradtak a korábbi bonyolult konstrukciók.²⁵

A morvakérdés a 20. században

A két világháború közötti Csehszlovák Köztársaságba tehát már egy viszonylag egybeforrasztott cseh nemzet lépett be, amely kiegészült a „*csehszlovák nemzet szlovák ágával*”. A morva lakosság döntő többsége támogatta az új önálló állam létrejöttét. Mivel az tulajdonképpen forradalmi úton jött létre, megteremtésében a Cseh Korona országainak tartományi gyűlései nem is játszottak semmilyen szerepet, sőt 1918. november 14-én formálisan meg is szűntek, és eddigi törvényhozó hatásköreik átszálltak a prágai Ideiglenes Nemzetgyűlésre. Ezzel azonban még nem dőlt el, mi lesz a három tartomány további sorsa az éppen megszülető köztársaságban. A központosításra hajlamos prágai politikusok és szakemberek viszont már 1919 óta foglalkoztak a kerületi beosztás bevezetésének gondolatával, amely felváltaná az addig létező tartományi rendszert. Tervezett közigazgatási reformjukat főleg gazdasági és takarékosági érvekkel támasztották alá. Azzal is érveltek, hogy az önálló Sziléziai Tartomány fenntartása esetén az a helybeli többségi németek irányítása alá kerül majd.

A kerületek a tartományoknál kisebb egységek lettek volna. Az ilyen reformot azonban a morvaországi politikai erők többsége elutasította. Ennek ellenére a prágai parlament megszüntette a tartományi beosztást, és az 1920-ban elfogadott megyei törvénnyel megyékre és járásokra osztotta fel az országot. Morvaországot és Sziléziát összesen 5 megyére tagolták szét. A korábbi Morvaországból

²⁵ Mezník, J.: i. m. 58.

csupán a morva címer maradt meg a köztársaság állami jelképében, a tartományi zászló használatát viszont betiltották. Az említett törvénynek három év múlva kellett hatályba lépnie, de ez csak Szlovákiában történt meg, Morvaország politikussai viszont védekeztek. Az országos pártok közül főleg a vidéken erős Csehszlovák Néppárt és a nemzeti konzervatív gondolkodású Nemzeti Demokrata Párt utasította el a kerületi rendszert. Végül 1927-ben egy másik reformra került sor, amely gyökeresen megváltoztatta a helyzetet. Az 1927-ben elfogadott, majd a következő év január 1-jén hatályba lépett törvény ugyanis rehabilitálta a tartományi beosztást, és a Csehszlovák Köztársaságot négy *tartományra* (*zem, krajina*) osztotta fel: Csehországra, Morvaország-Sziléziára, Szlovákiára és Kárpátaljára, azaz a korabeli szóhasználatnál élve Ruszinszkóra. Mindegyik egység élén a központi hatalom által kinevezett tartományi elnök, azaz prezident állott, illetve a kétharmad részben közvetlenül választott és egyharmad részben a kormány által kinevezett tagokból álló tartományi képviselőtestület. A tartományi elnök ugyanakkor nemcsak a helyi kormányként funkcionáló tartományi bizottság, hanem a képviselő-testület elnöke is volt egyben. A tartományok alatt álltak a szintén hasonló szerkezetű járások, illetve a városok és községek. Annak ellenére, hogy a látványos külsőségek ellenére inkább centralisztikus megoldásról volt szó, Morvaország lakossága és politikailag aktív közvéleménye üdvözölte ezt a megoldást, amely által biztosítva látta történelmi sajátosságainak megőrzését. Valóban, a két világháború között a „morva életérzésből” származó sajátosságok a politika színpadáról inkább az irodalomba, a tudományba és a művészetbe vonultak vissza.²⁶ Az új állam ugyanis több olyan régi követelést is teljesített, amely régi vágya volt a helyi értelmiségnek. Így jött létre például a brünni cseh egyetem és sok más fontos művelődési és tudományos intézmény. Ebben az időszakban tehát inkább tovább erősödött a helyi lakosság cseh tudata, bár a morva identitás sem tűnt el, sőt e tudatok harmóniában éltek egymással.²⁷

A második világháború és a német megszállás érdekes közjátékkal „gazdagította” a morvaországi „nemzetfejlődés” történetét. A németek természetesen nem törekedtek a cseh és morva közös identitás, sőt egyáltalán a helyi szláv lakosság külön identitásának erősítésére. Ezért szívesen felhasználtak olyan erőket, amelyek inkább gyengítették a már kialakult nemzeti lojalitásokat. Konkrétan az egyes morvaországi tájegységek hagyományápoló és néprajzi kezdeményezéseiről volt szó. Már beszéltünk arról, hogy Csehországtól eltérően itt mindig is erősebben éltek a helyi hagyományok, lokális identitások, főleg a Haná folyó mentén, a morvaországi Oláhföldön és a Szlovákiával szomszédos, a szlovák nyelvhez hasonló dialektust használó ún. Szlovákföldön. Főleg az utóbbi vidék vált érdekes események színhelyévé, ezen a jellegzetes tájon tevékenykedett ugyanis

²⁶ Pernes, J.: *i. m.* 148–149.

²⁷ *uo.*, 149–150.

a maga korában viszonylag ismert, meglehetősen excentrikus festő, Jozef, azaz stilizáltan „morva-szlovákosan” Józsa Úprka és fia, Janko Úprka. Az ultrakonzervatív és tradicionalista, a népi stilizációkat kedvelő öreg Úprka fiatalkori prágai művészi kudarcai miatt teljesen elfordult ettől a „romlott” várostól, és inspirációt következetesen csak Morvaországban, Szlovákiában és Lengyelországban volt hajlandó keresni. A morvaországi szlovákokat és a nyugat-szlovákiai szlovákokat egy egységnek tekintette, amelynek nincs sok köze a csehekhez. Az idősebb Úprka, majd 1940-ben bekövetkezett halála után fia vált egy sajátos, meglehetősen operett jellegű morvaországi szlovák irredentizmus vezéralakjává, ihletőjévé. Ennek az irredentizmusnak a célja az egész Szlovákföld (Slovácko) és az Oláh-föld (Valašsko) egyes részeinek a Jozef Tiso-féle Szlovákiához való csatolása volt. Annak ellenére, hogy a pozsonyi néppárti rezsim néhány prominense hajlandó volt őket támogatni ebben, annak természetesen nem volt sok esélye, hiszen nem tűnt valószínűnek, hogy a német megszállók lemondanának a Cseh–Morva Protektorátus akár egy négyzetcentiméteréről szlovákiai bábjaik javára. A helyi lakosság körében sem volt túl népszerű a gondolat, a szlovákföldi, slováckói fasiszták és irredenták szép és egyben nevetséges népviseletes parádéi ellenére sem.²⁸

Egyébként nem ez volt a fasizmus és a helyi tájak sajátosságait hangsúlyozó személyek egyetlen flörtje. A két világháború közötti szláv indíttatású cseh fasizmus egyik vezéralakja, Radola Gajda²⁹ tábornok, Alekszandr Kolcsak orosz fehér admirális egykori fő szövetségese is morva volt, aki szülőföldjén viszonylag sok (legalábbis a többi vidékhez képest) támogatóra talált. 1922-ben főleg a Haná-vidéken aktivizálódtak az első cseh fasiszták. A nagy gazdasági világválság idején viszont már a Morva Szlovákföldön voltak a legerősebbek a *Nemzeti Fasiszta Közösség* (*Národní fašistická obec*, *NOF*) pozíciói.³⁰ Végül 1933-ban Morvaországban kíséreltek meg Gajda hívei egy puccskísérletet, csakhogy a helyi fasiszták nagyszájúságánál már csak szervezési dilettantizmusuk volt nagyobb, így az akció csúfos kudarcot szenvedett.³¹ Gajda és sok összeesküvő társa börtönbe került, ha nem is hosszú időre.

A második világháború után először megpróbálták visszaállítani a háború előtti tartományi rendszert, ám valójában csak néhány szerv nevét változtatták meg. A háború utáni első években azonban újból felmerült a kerületi beosztás kér-

²⁸ A cseh–morva történelemnek erről az érdekes epizódjáról lásd részletesebben Mezihorák, František: *Hry o Moravu. Separatistě, iredentistě a kolaboranti 1938–1945*. Praha, 1997.

²⁹ Egyébként az első világháborút még altisztként kezdő, de később szédületes katonai karriert befutott kalandor és karrierista neve eredetileg Rudolf Geidl volt, ezt az idegen hangzású nevet csak később szlávositotta az orosz fehérgárdisták és olasz fasiszták e nagy tisztelője, aki mellesleg a csehszlovák hadsereg legkiemelkedőbb tisztjei közé tartozott.

³⁰ E szervezet egyik célja Gajda diktátorrá emelése volt, a lengyel és olasz minták szerint.

³¹ Mezihorák, F.: *i. m.* 14–15.

dése, amelyet főleg az erős kommunista párt szorgalmazott.³² A polgári pártok többsége, különösen pedig a Morvaországban hagyományosan erős, katolikus indíttatású Csehszlovák Néppárt elutasította ezt a megoldást. A kommunisták 1948-as győzelme egyebek mellett megpecsételte az eddigi tartományok sorsát is. Morvaország és Szilézia területe öt újonnan létrehozott kerületbe került, amelyek több helyen nem vették figyelembe a korábbi történelmi tartományi határokat, az 1960-ban végrehajtott közigazgatási reform során pedig létrehozták az ún. nagy kerületeket. Morvaország területe így két kerület között lett felosztva, amelyek legalább nevükben – Dél-Morvaországi és Észak-Morvaországi Kerület – viselték a tartomány nevét.

A kommunista diktatúra időszaka természetesen nem kedvezett bárminemű sajtószerűség hangsúlyozásának, így a morva specifikumok is háttérbe szorultak. Ezzel egy időben viszont a rezsim több olyan kezdeményezést támogatott, amelyek közvetett módon segítették a „morva életérzés” erősödését. Ilyen volt például a népi folklóregyüttesek bőkezű támogatása és népszerűsítése. A folklór mindig is fontos szerepet játszott a különálló morva tudat megőrzésében.³³ A másik ilyen momentum a hivatalos ideológia által a csehek és szlovákok első közös államának tekintett Nagy-Morva Birodalom régészeti emlékeinek kutatása volt, amely értelemszerűen döntően Morvaországban folyt. Annak lakossága őszintén örült az állami propaganda által időnként alaposan felnagyított minden ősi „morva-kori” leletnek.³⁴

A tartományi beosztás restaurációjának hívei számára, legalábbis úgy tűnt, 1968-ban jött el a nagy pillanat. Eleinte az is kedvezett neki, hogy az év egyik fő témája a demokratizálás mellett az ország belső közjogi viszonyainak rendezése volt. A szabadabb légkörben hamar megszerveződött a *Társaság Morvaországért és Sziléziáért* (*Společnost pro Moravu a Slezsko*) nevű társadalmi szervezet, amely nemsokára majdnem 140 000 tagot számlált.³⁵ A szervezet fő célja Morvaország méltó közjogi státusának biztosítása volt, ezért támogatta a Dél-Morvaországi Kerület Nemzeti Bizottságának, illetve a CsKP Kerületi Bizottságának a politikáját, amely célul tűzte ki a hármas föderáció kialakítását vagy legalább a tartományi rendszerhez való visszatérést. A területi elv alapján álló hármas föderáció gondolatát azonban mind a szlovák, mind a cseh fél elutasította. Főleg a szlovákok láttak benne olyan cselt, amellyel a csehek a föderáción belül is leszavazha-

³² A CsKP ugyanakkor 1945 és 1948 között a nagyipari jellegű, ezért balodalisbb érzelmű Szilézia kiválását szorgalmazta a közös tartományból, amit viszont a polgári pártok elleneztek. Pernes, J.: i. m. 164–165.

³³ A morvákról alkotott számos cseh sztereotípiában is fontos szerepet játszanak a folklorisztikus és vidékies elemek. A cseh filmekben például a morvák gyakran jó kedélyű, népdalokat éneklő, a jó bort és a szilvapálinkát kedvelő figuraként tűnnek fel, rendszerint vidéki-falusi környezetben. Hasonló cseh sztereotípiák léteznek egyébként a szlovákokról is.

³⁴ Pernes, J.: i. m. 181–186.

³⁵ uo., 198.

tó kisebbségbe akarják szorítani őket. Ők dualista föderációt képzeltek el, amely a két nemzet (és nem tartományok) egyenjogúságának az elve alapján működött volna, lehetőség szerint paritásos alapon. A két nemzet és nemzeti köztársaság gondolata tehát meglehetősen eltért a morva politikusok által szorgalmazott tartományi állam gondolatától. A szlovákok tulajdonképpen cseh belügynek minősítették a morvakérdést, azért arról Csehországon belül kellett volna döntenie. A mérvadó morva politikusok ezt megértették, és legalább a Cseh Szocialista Köztársaságon belüli önkormányzatot követelték, amelyet a külön választott morvaországi képviseleti szervek testesítenének meg, de végül ezt sem sikerült elérni.³⁶ A szovjet megszállás és a beindult normalizációs folyamat végül összes reményüket eltemette.

Az 1968 és 1989 közötti ún. normalizációs rezsimben sem tűntek el teljesen a morva specifikumokat vállaló informális csoportok és értelmiségiek.³⁷ Ezt bizonyítja a szamizdat jellegű *Střední Evropa (Közép-Európa)* c. folyóiratban közvetlenül a rendszerváltás előtt lezajlott vita a morvakérdésről. A vita intenzitása magukat a szerkesztőket is meglepte, és jelezte, hogy a probléma egyáltalán nem holt történelmi téma, hanem nagyon is van politikai aktualitása. A résztvevők végül összegezték, hogy vitathatatlanul létezik valami, amit talán *morva életérzésnek* vagy *morvaiságnak (moravanství)* lehetne nevezni. Abban a kérdésben már nem egyeztek meg, hogy létezik-e külön morva nemzet, vagy csupán a cseh nemzet egyik sajátos ágáról, egy régióról van szó.

A morvakérdés a rendszerváltozás után

Leginkább az 1989-es fordulat után derült ki, hogy a morva életérzésnek milyen komoly politikai hatásai is lehetnek. Rögtön a *bársonyos forradalom* után két, viszonylag komoly morva háttérű szervezet jött létre. A *Morva Polgári Mozgalom (Moravské občanské hnutí)* valamivel radikálisabb és egyben sikertelenebb volt. A másik szervezet az 1968-as *Társaság Morvaországért és Sziléziáért* reinkarnációját jelentette, azzal a különbséggel, hogy az egyesület újjászervezői a Társaság nevét megtoldották még az *Önkormányzati Demokráciáért Mozgalom (Hnutí za samosprávnou demokracii)* kifejezéssel (cseh rövidítéssel: *HSD-SMS*). A közhangulatnak, az ügyes propagandának és a tehetséges vezérnek, Boleslav Bártának köszönhetően a régi-új szervezet nagyon jól szerepelt az első szabad választásokon: 1990-ben a cseh parlamentben majdnem 10%-ot, a föderális törvényhozásban pedig 8-9%-ot kapott a morvaországi választóktól. A másik szervezet viszont megbukott.³⁸ A HSD-SMS egyik fő célkitűzése a tartományi beosztás rehabilitá-

³⁶ Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992*. Bratislava, 1998. 233–235.

³⁷ Pernes, J.: i. m. 224–225.

³⁸ uo., 234.

lása, illetve a nemzeti alapú kétrészes csehszlovák föderáció háromrészes ún. *tartományi állam*má (*spolkový stát*) való átalakulása volt. Ugyanakkor a párt nem állt az etnikai morvaság platformján, tehát nem annyira nacionalista, mint inkább regionalista pártról volt szó, amely politikai szempontból a legkülönbébb erőkkel próbált együttműködni. A morva érdekek védelmének koordinálása céljából összehívott kerekasztal-tárgyalásokra emiatt akkor még a zárlat alá helyezett kommunistákat is meghívták.

A morva alapon politizáló aktivistákra az is biztatólag hatott, hogy az 1991-ben megtartott népszámlálás adatai szerint összesen 1 368 350 fő morva nemzetiséget írt be a megfelelő rovatba. Ez mindenkit meglepett, és jelezte a morva politizálásban rejlő lehetőségeket. Igaz, ebből 1 150 004 fő Dél-Morvaország lakosa volt, amely mindig „öntudatosabban” volt morva, mint az Észak.³⁹ Ennek ellenére az Önkormányzati Demokráciáért Mozgalom nem tudott komolyabb sikereket felmutatni. Az ország átalakításáról tárgyaló cseh és szlovák politikusok ugyanis következetesen megpróbálták őket mellőzni, a több tagból álló szövetségi-tartományi államról kiírandó népszavazási kezdeményezésüket is lesöpörték az asztalról.⁴⁰ Közben meghalt a párt karizmatikus vezére, és az egész Mozgalom válságba sodródott. Az 1992-es választásokon már csak a cseh parlamentbe tudott bejuttatni képviselőket. A HSD-SMS akkor a választók 5,8%-ának bizalmát élvezte. Közben a Morva Polgári Mozgalom is teljesen marginalizálódott. A válságba kerülő, átalakuló, majd megszűnő regionalista morva csoportosulások helyét megpróbálta elfoglalni egy új, immár morva nemzeti alapon álló szervezet, a *Morva Nemzeti Párt* (*Moravská národná strana, MNS*). Azzal a céllal, hogy nyugtalanítsák a cseheket, egy ideig a Vladimír Mečiar vezette *Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom* és a *Szlovák Nemzeti Párt* is támogatta ezt a radikális hírben álló szervezetet, igaz csak közvetve és korlátozottan.⁴¹ Az MNS azonban a korábbi HDS-SMS szavazóbázisának csak egy részét tudta megszerezni, ebben valószínűleg közreműködött a nemzeti pártiak etnikai indíttatású morva nacionalizmusa, amely mégiscsak túl radikálisnak tűnt a lakosság többsége számára. Ennek ellenére a párt jelen van az önkormányzati testületekben, és potenciálisan még mindig számolni kell vele.

A Bárta vezette HDS-SMS szavazóinak másik, nem is jelentéktelen részét a cseh szociáldemokraták és a kereszténydemokrata néppártiak próbálták megszerezni. E két csoportosulás ugyan nem áll a tartományi berendezkedés platformján, de az önálló Cseh Köztársaság körülményei között több figyelmet próbál fordítani morvaországi szavazóinak érdekeire és érzelmeire. A korábbi jobboldali-cent-

³⁹ uo., 23.

⁴⁰ A szlovák féllel való államjogi bonyodalmak miatt a prágai politikusok rendszerint meglehetősen idegesen reagáltak a morva, avagy az egyes prágai sajtóorgánumok kifejezésével élve *moravista* (*moravistické*) követelésekre.

⁴¹ Rychlík, J.: i. m. 237.

rista kormánykoalíciók vezető ereje, a Václav Klaus vezette *Polgári Demokrata Párt* (*Občiansko-demokratická strana, ODS*) viszont centralizmusa miatt nem örvend túl nagy népszerűségnek a morva kezdeményezések potenciális híveinek körében. Valamivel rugalmasabb próbál lenni e kérdésben a cseh kommunista párt, amely az ország harmadik legnagyobb politikai ereje. Rugalmasságát leginkább az elnevezése jelzi, hiszen hivatalosan *Csehország és Morvaország Kommunista Pártjának* nevezi magát (*Komunistická strana Čech a Moravy, KSČM*). A két történelmi tartomány ilyen jellegű egymás mellett szerepeltetése a címekben egyáltalán nem egyedülálló az országban, egyebek mellett egyes szakszervezeti központok, illetve szakmai kamarák is vállalják azt.⁴²

Miután a morva alapon politizáló csoportosulások egyre nagyobb válságba kerültek vagy teljesen kikerültek a törvényhozásból, az 1996 és 2000 között fokozatosan bevezetett új területi-közigazgatási beosztást sem tudták befolyásolni. Választóikra való tekintettel csupán a már említett kereszténydemokraták és szociáldemokraták próbáltak itt-ott opciókat tenni a morvaországi régióknak, de ők sem szorgalmazták az egész tartomány újraegyesítését. Sőt, a közigazgatási reform során létrehozott 13 kerület (a 14. kerületnek Prága főváros számít) közül egyik sem visel bármilyen formában morva jellegre utaló nevet, hiszen az alkotmánytörvény többnyire székhelyeikről nevezte el a kerületeket. Morvaország és Szilézia így jelenleg 5 kerületre van felosztva – a brünni, olmutzi, zlíni, jihlavi és ostravai kerületre.⁴³ A reform előtti vitákban ugyan egyes morvaországi illetőségű szociáldemokrata képviselők, élükön az ifjú Zdeněk Koudelkával megpróbálták két (lényegében az 1960. évi beosztásnak megfelelő) kerületre mérsékelni szülőföldjük szétszabdaltságát, de törekvésük nem járt sikerrel.⁴⁴

Befejezés

Befejezésül megállapítható, hogy a morvakérdés a Cseh Köztársaságban jelenleg nem a legégetőbb kérdés, ám a morvaság érzésének és e sajátos kiegészítő identitásnak a létezését hiba lenne tagadni, csupán történelmi remniszcenciaként kezelni. Hiszen az ilyen jellegű kettősség nem is olyan ritka a tágabb térségben, elég

⁴² Sőt, időnként egyes jogi szakcikkekben is előfordulnak ilyen opciók. A fiatal brünni szociáldemokrata képviselő, Zdeněk Koudelka például alkotmányjogi cikkeiben is használ ilyen megfogalmazásokat mint „az államfői hatalom Csehországban, Morvaországban és Sziléziában”, ami rendszerint kiváltja kollégái tiltakozását, hiszen e tartományok nem alkotmányjogi fogalmak, és az alaptörvény csak Cseh Köztársaságról beszél. Erről lásd: Václav Pavlíček a kol. (red.): *Transformace ústavních systémů zemí Střední a Východní Evropy*. Praha, 2000. 7., 177–192.

⁴³ Svoboda, Karel–Grospič, Jiří–Vedral, Josef–Plíšek, Martin: *Územní samospráva a státní správa*. Praha, 2000.

⁴⁴ A reformról lásd saját tanulmányunkat: A kerületi (regionális) önkormányzatok a Cseh Köztársaságban. *COMITATUS* 2000. 9. sz. 5–20.

csak a bajor, szász, sváb, porosz és egyéb identitású németekre vagy a stájer, ti-
roli vagy vorarlbergi osztrákokra gondolni. Sőt, az adott kérdésben potenciálisan
politikai lehetőségek is rejlenek, melyeket a Morva Nemzeti Párt jelenléte jelez
legjobban. Kérdés az, hogy a nagy országos pártok mennyire lesznek képesek el-
híttetni a helyi lakossággal azt, hogy szívükön viselik a helyi partikuláris érdeke-
ket is. A kereszténydemokrata néppártiak és a szociáldemokraták egyelőre igye-
keznek erről meggyőzni a „pragocentrizmustól” mindig tartó morvaországi vá-
lasztóikat.

Zárszóként hadd idézzük Jan Skacel, jellegzetesen morva költő és 1989 előt-
ti máskéntgondolkodó érzelmeiktől fűtött néhány gondolatát a szívéhez oly közel
álló Morvaországról. A szlovéniai Vilenicában 1988-ban Közép-Európai Irodal-
mi Díjjal kitüntetett költő a konferencián következőképpen foglalta össze „mor-
vaságának” lényegét:

*„Morvaország már csak azért is csodálatra méltó ország, mert létezik és nem
is. Valaha régen a Cseh Királysággal lazán összekapcsolt őgrófság volt, most vi-
szont egybeolvadt a Cseh Föderatív Köztársasággal [Skacel valószínűleg Cseh-
szlovákia cseh részére gondolt – H. I.] és neve már csak az időjárás-jelentések-
ben és a népdalokban létezik. Az utóbbiak viszont gyönyörűek. Nélkülük, kissé
nyers szépségük nélkül nem lenne világhírű zeneszerzőnk, Leoš Janáček, aki Mor-
vaországban született, és egész életét itt élte le. A hűséges és hűtlen szerelemről,
a török háborúkról, a folyamokról, a fecskékről, a zsványokról, a megnyergelt és
szabad lovakról, az erdőben megölt fiúról, minderről szó van ezekben a dalokban.
E dalok szavai aranyból valók, melódiájuk viszont ezüstös. Ez a keleti széllel fű-
sült hangok ezüstje, hiszen ez a táj keletre nyitott, ahonnan Morvaországra tá-
madtak tatár vatahák, és nyomultak a török hadak. Nemhiába Morvaországban a
kukoricát töröknőnek nevezik.*

*Morvaországban mindannyian csehül beszélünk, de morvául. Egy idegennek
ez talán rejtélyesnek tűnik, de így van. Van Morvaország, de nincsenek morvák,
vannak morvák, de nincsen Morvaország. Hogy lehet kimászni ebből a bonyolult
és önmagának ellentmondó állításból? František Palacký, nemzetébresztő, tudós
és nemzete terjedelmes történelmének szerzője fennkölt hangon a következőt je-
lentette ki saját magáról: Morva születésű cseh vagyok.*

*Ez megfelel a valóságnak és mindent kifejez. Morvaország tehát van és
nincs. De mindenekelőtt bájos. Azt gondoljuk róla mindannyian, akik egyidejűleg
csehek és morvák vagyunk. Cseh a nyelvünk és morva a szívünk.*

*És még valami van és nincs nekünk, nevezetesen a himnusz. A Csehszlovák
Köztársaság himnusza két dalból áll, melyeket egymás után énekelnek. A himnusz
egy cseh és egy szlovák dalból áll. Köztük van egy kis szünet, körülbelül két má-
sodperc, talán három is, de semmiképpen sem több. Ez a látszólag jelentéktelen
csendes pillanat a morva himnusz.*

Büszkék vagyunk rá, és egy kis adag humorral büszkén azt gondoljuk, hogy

ez a világ legszebb himnusza. A csend. A csend, amely manapság annyira értékes, a csend, amely egyidejűleg fenséges és szerény, az olyan szavak nélküli csend, amelyek minket a többiek fölé próbálnának helyezni, a csend, amely nem hazudik és amelyben csendesen gondolunk a mi Morvaországunkra.

Arra a sajátos jó földre, amely nincs és mégiscsak van.”⁴⁵

⁴⁵ idézi: Pernes: *i.m.*, 12–13.

Szlovákia: állam – multietnikus és multiregionális kulturális közeg

Kulturális antropológiai vázlatot írni arról az országról, amelyben a szerző született, felnőtt és néprajzkutatóvá vált, jelenti egyrészt az objektív, elfogulatlan vizsgálat kényszerét, másrészt – éppen azért, mert néprajzkutató vagyok, s különösen az elmúlt években a romakérdés s részben a ruszin kultúra megismerésére összpontosítottam figyelmemet – megengednék magamnak némi elfogultságot, tehát bizonyos szubjektív megállapításokat. Szeretném jelezni a vita lehetőségét, a jogos kérdéseket, s amennyiben lehetséges, megpróbálok felvázolni bizonyos, egyáltalán nem könnyű problémákat.

A következőkben megkísérlem bemutatni Szlovákiát mint regionálisan tagolt és soknemzetiségű kulturális közeget, mely ugyanakkor politikai egység, több mint ötmilliós társadalom, a maga több, mint ezeréves kulturális hagyományaival, győzelmekkel és vereségekkel, politikai és gazdasági traumákkal, komplexusokkal, félelmekkel és előítéletekkel, ugyanakkor víziókkal, sikerekkel, törekvésekkel...

Szlovákia és lakói

A Kr. u. 5–6. században a mai Szlovákia területén szláv törzsek, a mai szlovákok ősei telepedtek le. Eredetileg önálló törzsekben, nemzetségekben éltek, nem hoztak létre államszervezetet. A szlováklakta terület a 9. században érte el legnagyobb kiterjedését, legkoncentráltabban azonban mindig a mai Szlovákia területén éltek, a Mátra és a Bükk hegységet is hozzászámítva.¹ A magyarok ideérkezése után számuk fokozatosan csökkent, különösen a mai Szlovákia déli részén, ahol magyar népesség is tartósan letelepedett. Zajlott asszimiláció is ezen területen, ám a szlovák népesség egy része fölhúzódott az északibb részekre. A Duna-medence magyar meghódítása és a Magyar Királyság megalapítása után a szlovákok mint az itt élő legnagyobb nem magyar nép az állam integráns alkotóelemei lettek. Néppé válásuk föltehetően a 12. század végére fejeződött be, amikor az ország

¹ Ezzel szemben a 20. századi szlovák nyelvészek egy része a Kárpát-medence jelentős részét korai középkori szlovák szállásterületként fogta föl, déli és keleti határait Somogy, Tolna, ill. Békés, Bihar megyére lokalizálva. Lásd Ján Stanislav: *Slovenský juh v stredoveku I–III*. MS, Turč. sv. Martin, 1947. (A szerk. megj.)

északi részén élő hazai szlávok kialakították a maguk összetartozás-tudatát, a magyarok is egységes etnikumnak tekintették őket. Szlovák etnikumúak nemcsak parasztok voltak, hanem a 13. századtól sok köznemes és városi polgár is. Ezt bizonyítja számos oklevél és egyéb dokumentum. Az első közvetlen írott bizonyíték Nagy Lajos 1381-es, a zsolnai szlovákok számára kiadott privilégiuma, mely a betelepült németekkel egyenlő jogállást biztosított nekik a városi tanácsban, tehát a város vezetésében.² 1910-ben a mai Szlovákia területén 2 918 824 lakos élt, 57,7%-uk szlovák, 30,3%-uk magyar, 1921-ben a 2 954 861 fős lakosság 68,1%-át alkották a szlovákok, a magyarok aránya pedig 21,5% volt. 1950-ben 3 442 317 főből 86,3% volt szlovák, 0,3% magyar (!), 1991-ben viszont az 5 268 935 fős lakosság 85,6%-át tették ki a szlovákok, a magyarok pedig 10,8%-át. 2001-ben viszont 85,8% vallotta magát szlováknak, 9,7% pedig magyarnak.

A szlovákok és a magyarok mint a két legszámasabb és egyben autochton etnikum mellett több egyéb nép élt (és él) a mai Szlovákia területén, s ezek mind alapvetően hozzájárultak e terület kultúrájának kialakulásához. A németekről, ruszinokról (ukránokról), zsidókról, horvátokról, (középkori) olaszokról, oszmán-törökökről, romákról és sok más etnikumról van itt szó. Életmódjuk, társadalmi és kulturális metamorfózisuk is különbözött a századok folyamán. Mindössze néhány olyan tényt sorolnék föl, melyek lényegesek éppen a regionális-kulturális jegyek szempontjából.

A *német kolonizáció* a 12–14. századi betelepülési folyamat részét alkotta. Az első idegen telepéseket az uralkodók még a tatárjárás előtt hívták be, az azáltal okozott elnéptelenedés következményeként pedig az „idegenek” beáramlása csak fokozódott. A németek a földműveseken kívül mindenekelőtt kereskedők, kézművesek és bányászok voltak, akik új technikákat honosítottak meg az állam északi részén található természeti kincsek kiaknázására. Saját, azaz német jog szerint telepedtek meg, önkormányzattal és jelentős politikai-társadalmi kiváltságokkal rendelkeztek. A régi vásároshelyeken és azok közvetlen közelében telepedtek le, ily módon siettetve a középkori városok kialakulását és fejlődését, a városi kultúra összes jegyeivel, társadalmi rétegekkel, viszonyokkal, normatívákkal, melyek a máig kitapintható kulturális hagyomány részét alkották. Már a 13–14. században létrejöttek döntően német lakosságú enklávék (régio) a Szepeességben, Selmezbánya és Körmöcbánya környékén, Nyitra megye északi részén, a Kárpátok déli lábainál Mecenzéf, Stósz, Szomolnok stb. térségében. E települések fejlődésében az alapvető változást – a kulturális és társadalmi fejlődés megszakítását – a német lakosság nagy részének második világháború utáni kitelepítése jelentette. 1989 után törekvéseket tapasztalunk a német kulturális hagyományok újjáélesztésére (habár csekély létszámuk miatt tömegmérésekben ez aligha lehet-

² A fontosabb oklevelek áttekintését lásd „Slováci”. *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. II.* VEDA, Bratislava, 1995.

séges). 1910-ben a mai Szlovákia területén élő lakosság 6,8%-a volt német, 1921-ben 4,7%, 1950-ben – a kitelepítések és a politikai körülmények következtében mindössze 0,2%. 1991-ben és 2001-ben egyaránt Szlovákia lakosságának 0,1%-át alkották. Gyakorlatilag mindnyájan a hagyományos területeken élnek.

A ruszinok döntően a mai Szlovákia északkeleti területeit népesítették be a 11–12. századtól fogva. Betelepedésük a tatár betörések után vált tömegessé. Az addig szinte lakatlan előhegységeket és hegyi tájakat benépesítő etnikum *rutheni* néven jelenik meg a 13. századi latin nyelvű forrásokban. Migrációjuk a 14–17. századi vlach kolonizáció keretében zárult le. Döntő többségük paraszt volt, a kis létszámú nemesség pedig elmagyarosodott. Sem ekkor, sem a későbbi fejlődés során nem termeltek ki jelentősebb városi népességet. Az eddig említett etnikumokhoz hasonlóan a 20. század folyamán a ruszinok körében is drámai változásokra került sor. 1910-ben a későbbi országterület lakosságának 3,4%-át alkották (az ukránokat nem különítették el), 1921-ben 2,9%-ot, 1950-ben, amikor hosszú időre utoljára mutatták ki őket, 1,4%-ot tettek ki. 1961-ben már csak ukránok szerepelhettek a kérdőíveken – ezek 0,8%-ot jelentettek. 1991-ben első alkalommal különítették el ismét a ruszinokat és az ukránokat, a két kategória egyaránt 0,3%-ot tett ki, 2001-ben pedig arányuk 0,4, illetve 0,2% volt.

A ruszin közösség a magyarokhoz hasonlóan az utóbbi évtizedekben számos politikai traumán esett keresztül, melyek hatással voltak kulturális és felekezeti identitásukra, s konkrétan befolyásolták Északkelet-Szlovákia régióinak fejlődését.³ A ruszin népességgel ebben a földrajzi térségben megjelent az ortodox vallás, tehát a bizánci liturgia és kultúrkör. A 17. század eleje óta éltek törekvések vallási egyesítésükre Rómával. 1646-ban aláírták a vallási uniót, s ezzel létrejött a görög katolikus egyház. Ez az eredendően adminisztratív változás messze ható következményekkel járt a ruszinok mindennapi életének és ünnepeinek kulturális és társadalmi tartalmára. A közösség nagymértékben nyitottá vált a katolikusok, az ország többségi felekezete iránt⁴, ugyanakkor biztosította azt a zártságot, amely megőrizte a helyi társadalmak fejlődésének kontinuitását, a családi összetartást, a csoportokon belüli tradíciókat és szociális normákat.

Minden valószínűség szerint ez a katolikusok iránti nyitottság juttatta el a ruszin, görög katolikus diákokat a 18–19. században, sőt a 20. század elején is Budapestre és Debrecenbe – szemben a döntően evangélikus családokból származó

³ A szlovákiai nemzetiségek történelmének, társadalmi, politikai és gazdasági problémáinak kutatásával a Szlovák Tudományos Akadémia kassai Társadalomtudományi Intézetének munkatársai foglalkoznak. Néprajzi vizsgálatok a kutatásban nem szerepelnek. Tevékenységüket lásd: <http://www.saske.sk/cas/>

⁴ A népszámlálások felekezeti adatai nem túl pontosak, azonban az *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* szerint 1930-ban Szlovákiában 2 384 275 lakos (71,7%) vallotta magát római katolikusnak, 213 259 görög katolikusnak (6,4%), 7 797 görögkeletinek (0,2%), 400 594 evangélikusnak (12,1%) és 141 389 reformátusnak (4,3%). Hasonló arányokat mutatott ki az 1991-es népszámlálás is, ám emelkedik a „felekezetenkívüliek” száma.

szlovák diákokkal, akik a német városok egyetemlein folytatták tanulmányaikat. Ez természetesen rányomta bélyegét a régiónak és azoknak az egyes településeknek a kultúrájára, ahová tanulmányaik befejezése után kerültek mint lelkészek, tanítók, jegyzők.⁵ Feleségük, különösen a lelkésznek, úgyszintén jelentős felvilágosító munkát végeztek a nők körében, ami megmutatkozott a higiénia terén, a gyermeknevelésben, a háztartás vezetésében, a főzésben, az étrendben, számos egyéb mindennapi „apróságban”. Ezeknek az asszonyoknak a művelődéstörténeti szerepét a néprajzi irodalom máig nem dolgozta fel méltóképpen. Közvetítésükkel olyan kulturális elemek jelentek meg a régióban, melyeket mai fogalmainkkal internacionálisnak, akkulturációsnak neveznénk, s melyek fejlesztették és gazdagították ezeket a meglehetősen zárt és tradicionális paraszti közösségeket.

Az autochton szlovákság és magyarság, valamint a német, ruszin, illetve kisebb mértékben a nyugati területekre érkező horvát telepések mellett további etnikai közösségek telepedtek meg mindenfelé diaszpórákban – elsősorban a zsidók és a romák.

A zsidók mint etnikai és vallási közösség a mai Szlovákia egész területén elszórvva éltek, legsűrűbben azonban a nyugati és keleti részen, a korai századokban elsősorban városlakókként. Először a 10. században említik őket mint kereskedőket; kezdetben Nyitrán, Nagyszombatban és Pozsonyban telepedtek le, és a többi betelepülőtől eltérően különleges, rendszerint diszkriminatív állami és egyházi rendelkezések vonatkoztak rájuk. Formálisan csupán 1867-ben váltak egyenjogúvá.⁶ Mindennek következtében megőrizték etnikai, vallási és kulturális különbségüket, tehát az egyes hitközségek nagyfokú zártságát is. A többségi lakosság szemében a zsidók mássága nyilvánvaló volt, és feszült politikai helyzetekben, melyekben ebben a földrajzi térségben sem volt hiány, az antiszemitizmus gyakran agresszív formát öltött. A zsidók jelentősége Szlovákia kultúrájában – mint olyan etnikumé, amely a művelődést hagyományosan mindenek elé helyezte – máig nincs megnyugtató módon kimutatva, még ha az utóbbi időben több idevágó munka jelent is meg.⁷ A má-

⁵ A néprajzkutató vagy a kultúrantropológus nem tekinthet el Közép-Európában attól a tényről, hogy a műveltséget ebben a térségben a papok – katolikusok, protestánsok és görög katolikusok – képviselték, továbbá a tanítók, ritkábban az ügyvédek. A művelődés családi tradícióit azonban csak azok az egyháziak tudták átörökíteni, amelyek alapíthattak családot, tehát a protestánsok és a görög katolikusok, akiknek általában sok gyereke volt. A katolikus parasztszaladók, melyek szemében a papi hivatás presztízse volt a legmagasabb, ha taníttatták az egyik fiút, általában teológiára adták, tehát a családban a hagyománynak nem volt folytatása.

⁶ Vallási recepciójukat valójában csak az 1894-es törvény biztosította. (A szerk. megj.)

⁷ A teljesség igénye nélkül: Augustín, M.: *Krátke dejiny Židov na Slovensku*. SNM – Múzeum židovskej kultúry, Bratislava, 1993; Bondyová, R.: *Na křižovatce kultur. Historie československých Židů*. Mladá fronta, Praha, 1992; D. Landa (zost.): *Marek Holländer a vznik židovskej náboženskej obce v Prešove*. Prešov, 1999; Landa, D.: *Storočnica 1897–1997. Život a práca Židov v Šariši. Židovská náboženská obec, Prešov, 1997; Mešťan, P. (zost.): Nariadenie o právnom postavení Židov. (Dokumenty)*. SNM-Múzeum židovskej kultúry, Bratislava, 2000; Chorváthová, Ľ.: *Spôsob života a ekonomické aktivity židovského obyvateľstva mestečka Sečovce 1895–1942*. In: *Južný Zemplín*. Národopisný ústav, Bratislava, 1993, 68–84.

sodik világháború mint a holokauszt időszaka végzetes következményekkel járt a számukra. Míg 1921-ben 135 918 zsidó élt Szlovákiában, 1930-ban pedig 135 951, addig 1950-ben a vallási hovatartozás alapján mindössze 7476 fő. 1991-ben mintegy 3000 személy vallotta magát zsidó vallásúnak. Megfigyelhető a törekvés az egyes hitközségek revitalizálására.

Roma diaszpórákat találunk Szlovákia minden régiójában, legsűrűbben azonban keleten. A mai Szlovákia területén először 1322-ben említik őket a Szepességben, majd 1377-ben és 1381-ben Zemplénben. A 15. század közepétől a legtöbb nyugati országban törvényen kívül helyezték őket, és így Magyarhonban kerestek és találtak menedéket, mivel itt nem volt olyan erős a diszkrimináció.⁸ Roma csoportok telepedtek meg átmenetileg a feudális birtokokon és a városokban. Alapvetően nomád népességről volt szó, amely nem mezőgazdaságból, hanem alacsony technikai igényű kézműiparból és zenélésből élt, igen gyakran pedig egyéb, a nem roma népesség számára elfogadhatatlan, konfliktusokat gerjesztő módon tartotta fent magát. Jelenleg a roma népesség különböző néprajzi, szociológiai, pszichológiai, sőt politológiai kutatások tárgya nemcsak Szlovákiában, hanem az egész közép-európai térségben. A romakérdés a politikai diskurzus, időnként pedig a politikai manipuláció eszközévé vált.

Kultúra és regionalitás

Már az országgal és lakóival kapcsolatos röpke tájékozódás is meggyőz minket arról, hogy a szlovákok által lakott terület földrajzi és etnikai szempontból belső regionális egységekre tagolódott és láthatólag fog tagolódni, amelyek kezdetben Magyarhonban, később Csehszlovákiában, végül Szlovákiában természetes módon formálódtak kulturális alrendszerékké, és amelyek nyomot hagytak a tágabb térség lakosságának kulturális tudatában és emlékezetében. Egy néprajzi esszében talán megengedhető az anekdota arról az ungvári nyugdíjasról, aki nyugdíj-kérelme beadásakor felsorolta lakóhelyeit. Ausztria-Magyarországon született, fiatalságát Csehszlovákiában töltötte, Magyarországon és Szovjetunióban élte le felnőtt éveit. A hivatalnok csodálkozott azon, micsoda világjáróval találkozott, nem tudatosítván magában, hogy az illető ki sem mozdult Ungvárról. Jelenleg Ukrajnában él. Csupán az állam változott, s az utca neve, ahol mindig is lakott – Király út, Masaryk út, Fő út, Sztálin út, Forradalom útja. Az anekdotában vázolt

⁸ Demográfiai fejlődésükre és elhelyezkedésükre az ország egyes régióiban és az utódállamokban máig jól használható: *Magyar statisztikai közlemények. A Magyarországon 1893, január 31.-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei.* Budapest 1985. A szlovákiai romák történetére részletesebben lásd: Horváthová, E.: *Cigáni na Slovensku.* VEDA, Bratislava, 1964; Dubayová, M.: *Rómska rodina na Slovensku. Slov. národopis,* r. 42, 1994, 129–138.; Marušáková, E.: *Vzťahy medzi skupinami Cigánov. Slovenský národopis,* r. 33, 1985, č. 1, 58–79., Dubayová, M.: *Rómovia v postkomunizme. Dilema,* č. 1, Bratislava, 2000.

helyzetet komolyabb eszmefuttatásokra is alkalmazhatjuk Szlovákiáról, annak területi tagolódásáról a századok során, az utóbbi évtizedekben és napjainkban. A történet ugyanis általánosabb szintre emeli azt a közép-európai jellemző életkeretet, hogy az emberek különösen a hegyi tájakon viszonylag zárt közösségeket alkottak, melyek nyelvben, szokásokban, viseletben eltértek egymástól, és gyakorlatilag a 20. század közepéig megőrizték döntően rurális jellegüket, mint ahogy máig megtaláljuk itt a paraszti látásmód, vidékiesség, falusiasság számos jegyét és reminiscenciáját.

A paraszti tradíció része az a folyamatosan tovább élő tudat is, hogy az etnikumon belül különböző kulturális, néprajzi csoportok léteznek. Eltérő jegyeik a kevéssé átjárható földrajzi terep által kialakított elszigeteltség, a sajátos gazdasági, történelmi fejlődés, a tájra jellemző táplálkozási kultúra, nyelvjárás stb. eredményei. Ma már inkább csak a helyi kulturális emlékezet szintjén élnek, a táji tudat bizonyos fokú énközpontúságában, mindez esetleg humoros felhanggal. E sajátosságok ezzel együtt is a regionális, ám főleg lokális kulturális tradíciók részét alkotják. E néprajzi csoportok közé tartoznak például a *čilejkárok*, akik az Alsó-Garam-mente falvaiban, a volt Bars megyében, a lévai járás északi részén élnek. Elnevezésük a helyi nyelvjárásból vezethető le, ugyanis a *teraz* ‘most’ határozószó helyett a *čil*, *čilěj*, *čil’ek* kifejezést használják. Maga a szó észak felé a terület határán túl is él, ám az emberek tudatában a *čilejkár* vidék földrajzilag pontosan behatárolt. Maguk az érintettek az elnevezést általában nem tekintik pejoratívnak. E falvak (pl. Garamkelecsény, Óbars, Koszmály, Garamkeszi, Garamtolmács, Garamsolymos) lakóira használják ezen kívül a *pupkárok* (*pupok* ‘pocak’) elnevezést is, ez azonban már lehet sértő is. A nők sajátos szabású viseletére vonatkozott – ejtett derék, és az 1920-as évektől kikeményített papírral helyettesítették az alsószőknyákat. Ez a viselet különleges, kissé deformált alakot eredményezett. Viseletükkel nagymértékben eltértek a régió egyéb lakóitól, miközben ugyanolyan szlovákok voltak, mint a többi: katolikusok, földművelők, bortermelők és libatömők.

Gömörben, a Balog patak völgyében, ám Közép-Szlovákia egyéb területein is a *teraz* szó helyett a *trpó*, *trpou* alakot használták. A jelen kifejezésére a századok során és tájegységenként különböző szavakat használtak, ám nevetségessé ez csak akkor vált, amikor a szomszédos falvak a *teraz* alakra tértek át. E szó nyelvjárási alakja áll a *tirpákok* (*Trpáci*) elnevezése mögött. Így nevezték az alföldi szlovákok egy részét is, akik tehát vitték magukkal a nevet az új, idegen környezetbe is. Szintén nyelvjárási alapú a *soták*ok csoportneve is. Ők Kelet-Szlovákiában, Zemplén megye északi részén élnek, Homonna és Szobránc környékén, elsősorban a Laborc, Udva és Ciroka patak mentén. Érdekes összekötő kapcsot jelentenek a szlovákok, a ruszinok és a lengyelek között. Nevük a *so* ‘mi, micsoda’ alak gyakori használatára vezethető vissza. Ezen kívül egyéb kulturális megnyilvánulásaikban is igen sajátos jegyeket mutatnak fel – pl. a viseletben, a minden-

nap süttött kovásztalan kenyérben, endogámiájukban, a bőséges gyermekáldásban (még a ruszinokhoz és a szlovákokhoz képest is, bár gyermekáldás terén azok is jeleskedtek) és az összetartó családokban. Sok archaikus elem őrződött meg lakodalmi szokásaiban, folklórjukban. Ma a tradicionális kultúra rohamos hanyatlását figyelhetjük meg, ám az elnevezéssel összeforrt csoportidentitás máig él, és egyáltalán nem tekintik gúnyosnak, dehonesztálónak.

Az etnikumon belüli, néprajzi csoportok, illetve ezek elnevezésének alapja toponímiai jellegű – pl.: *horniaci* ‘felföldiek’, *dolinčania*, *dolniaci* ‘alföldiek’. Magyarhonban, akárcsak a mai Szlovákiában, ez utóbbi elnevezések implicit módon egyben (az antropológiai értelemben fölfogott) kulturális másságot is jelezték. A magyar *hornyákok* elnevezés pl. a gömöri szlovákokat jelölte. Az elnevezésnek lehet általánosabb értelme, ám a volt Hont megyében a *kekácsok*tól való megkülönböztetésre használták, s ebben a régióban egyébként gúnyos árnyalata is van. A *kekácsok* néprajzi csoportja több falut ölel föl Bozók központtal Csalltól és Szénavártól Szelencig. Kisebb csoportjukat alkotják az olyan evangélikus közösségek mint Cseri, Dacsólám, Egyházmarót, akárcsak az olyan északkelet-honti közösségek mint Szebelléb, Devicse, Kormosó. A csoportnév alakját föltehetőleg ugyancsak a nyelvjárás sajátosságaiban kell keresnünk – a *kre* szócska gyakori használatában. Hívták őket *kodkároknak* és *kobekároknak* is, mivel a *ked* ‘ami-kor’ és a *keby* ‘ha’ szavak helyett a *kod* és *kobe* alakot használták. Ezek az elnevezések nem vonatkoztak az iparosokra, nemesekre, avagy másokra, csupán a paraszti rétegekre. A *kekácsok* viseletükben is elkülönültek a *hornyákok*tól, és a két csoport egymás között nem házasodott. Ma már ezek a különbségek eltűnőben vannak, habár a regionális kulturális emlékezet még őrzi a nyomukat. Ugyancsak a nyelvjárási eltérések adják néhány ruszin csoport elnevezésének alapját Északkelet-Szlovákiában, a Pčolinka patak völgyében és a Ciroka-patak felső folyása mentén. Főként Zuella, Szmolník, Osztrozsnica, Sztarina, Jármos, Takcsány, Kolonica, Ladamér, Oroszsebes, Tibaváralja, Vadászfalva községről van szó, egészen az ukrán és a lengyel határig, sőt a csoport egy része odaát él. A környező népesség *pujďák*oknak nevezi őket, mivel a ruszin nyelvjárásokban gyakoribb *i* hang helyett az *u* hangot használják, pl.: *pujdu* a *pidu* ‘elmegyek’ vagy a *kuň* a *kiň* ‘ló’ helyett stb. A szakirodalom a *bojók* megnevezést is használja erre a népességre, miközben ő maga kevéssé azonosul e két elnevezéssel, vagy éppenséggel elutasítja őket. Kulturálisan e terület rettentően izgalmas, egyrészt a 20. század elejéig megőrződtek a mezőgazdaság archaikus formái, másrészt erről az igen-igen szegény vidékről az emberek elmentek munkát keresni egyrészt az Alföldre, másrészt a tengerentúlra kivándorlók jelentős részét alkották. A családi kötelékek máig erősen élnek, és még kevéssé föltárt hatást gyakorolnak a népesség életére. A vidék gazdag folklórhagyományt őrzött meg, becses nemzeti örökséget képviselnek a görög katolikus fatemplomok, a hagyományos viselet, a színvilágban és a formakincsben megnyilatkozó különleges művészi érzék.

A dél-szepesi németeket *manták*oknak nevezik, ami az ő nyelvjárásukban használatos *manta* – *meint er* ‘úgy véli’ kifejezésre vezethető vissza. Ez a népesség a Gölnic patak völgyében él, Svedlér, Sepesremete, Gölnichánya, Szomolnok, de ugyanúgy Alsó- és Felső-Mecenzéf és Stósz községben. Összekötötte őket a közös eredet és a közös foglalkozás, főként bányászat és kohászat, emellett kitűnő mezőgazdasági eszközöket készítettek. Mértéktartás jellemezte őket, amely megnyilvánult viseletükben, a szigorú családi nevelésben, a takarékoskodásban, a mindennapi életüket jellemző pontosságban és alaposságban. Elnevezésükkel probléma nélkül azonosultak, ma pedig, amikor az etnikai azonosságtudat reneszánszát éljük, ismét erősödik ez az elnevezés a Szepesség e részének lakosságára vonatkoztatva.

Sajátos jegyeket fölmutató néprajzi csoportot képviselnek a *palócok*, azaz a volt Hont, Nógrád és Gömör megye déli részén élő magyar népesség. Ők élnek Magyarország északi, szomszédos területein is. Nevük a szláv *polovci* népnévből ered, melyet föltehetőleg azokra a kun csoportokra alkalmaztak, amelyek a 13. század előtt telepedtek meg ezen a területen. Kulturális jegyeikkel részben különböztek mind a szlávoktól, mind a magyaroktól. Így is tekintették őket. A különbségek megfigyelhetők építészetükben, viseletükben, speciális ételeikben, lakodalmi szokásaikban, sőt viselkedésükben – igen ravasznak tartják őket. Az összekötő kapcsot a palóc nyelvjárás jelenti.⁹

Az említett néprajzi csoportokon kívül, melyeknek kulturális sajátosságai Szlovákia kultúrájának integráns részét alkotják, gyakorlatilag minden településen bőséges nyomát leljük az önelvű helyi és regionális kulturális tradícióknak (melyeket az irodalom is leírt és dokumentált), ám azoknak az egységesítő kultúrateremtő rétegeknek is, melyek ezt a területet és az itt élő embereket Közép-Európa és az egész kontinens kultúrájába kapcsolják. Ezek az elemek elsősorban a paraszti archetípus, a kereszténység a Nyugat-európai latin modell szerinti művelődés.¹⁰

Mit jelent a régió és a regionalitás?

A nem túl nagy Szlovákia földrajzi, sőt etnikai tagoltsága és sokszínűsége máig szükségessé teszi a régió többoldalú fölfogását. A néprajz szintje a csoportok területére összpontosít, azok jellegzetes kulturális jegyeire – a nyelvre (nyelvjárásra), a viseletre, a jellegzetes hagyományos termékekre, a táplálkozás sajátosságaira, a szokásokra, életmódra stb. Ebben az értelemben beszélhetünk pl. szotákokról,

⁹ A palócok eredetével kapcsolatos magyar szakirodalom közül lásd: Kósa László–Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1983. 157–158. (A szerk. megj.)

¹⁰ Lásd pl. Slavkovský, P.: *Medzigeneračná transmisia hodnôt agrárnej kultúry*. In: *Tradičná kultúra a generácie*. Bratislava, 2000, 24–28.

mantákokról, palócokról, gorálokról, de szélesebb összefüggésekben a rusznýákokról, a lipcói evangélikusokról, a kiszucaiakról, a felső-garammentiekről és sok más csoportról, melyeket bizonyos kulturális jegyeik alapján elkülönít az *Etnografický atlas Slovenska*. Máig fontos megkülönböztető jegy a gyakran jellegzetes dialektus és hangsúly, melyek minden egyéb néprajzi jegy híján is még ma is árulkodnak a beszélő szülőföldjéről, sőt a helységet is behatárolják (hacsak nem ügyel erre a kommunikáció során).

A néprajzi regionalitással összefüggésben az emberek tudatában máig él a történelmi-adminisztratív területi beosztás, azaz az egykori vármegyék. Ezek több évszázadon keresztül formálódtak, kezdve a várakon alapuló irányítással, melyet Magyarhon uralkodói Nagy-Morávia megszűnése után is megtartottak, egészen a 19 vármegye kialakításig¹¹, ami a nemesség emancipációs mozgalmának volt az eredménye, mikor is az a 14–15. század folyamán létrehozta az ország megyebeosztását mint a nemesi önkormányzat szerveit, élükön a választott alispánokkal. A mai Szlovákia területén a megyebeosztás véglegesen 1919-ben szűnt meg, amikor hat *veľžupa* váltotta fel azokat. 1928-ban azután ezeket is megszüntették, és bevezették a tartományok rendszerét.¹² A szocializmus évtizedei ellenére, amikor Szlovákia területe közigazgatásilag három – Nyugat-, Közép- és Kelet-Szlovák – Kerületre (*kraj*), s ezeken belül járásokra oszlott, a lakosság kulturális emlékezetében a politikai nyomás ellenére is mégiscsak a megyerendszer maradt a meghatározó. A nyomást illetően az általános kommunista adminisztratív eljárások mellett gondolok olyan jelenségekre is, mint az etnikai összetételben végbement demográfiai változások – elvándorlás, a romák megjelenése olyan területeken, ahol a háború előtt nem éltek –, az iparosítás, az ökológiai változások, a közlekedés fejlődése, a folyószabályozások stb., melyek az ún. nem haladó – polgári vagy nem nemzeti – hagyományok fölszámolására törekedtek. Mindennek eredménye a kultúra nivellálódása volt, a társadalomszerkezet osztracizálása, ami ma is érezteti romboló hatását. Ennek ellenére a volt vármegyék nagy része máig meghatározza az ott élők identitását. Ha Pozsonyban, Kassán, Besztercebányán vagy máshol megkérdezzük valakitől, honnan származik és hol él, általában a hagyományos megyenév segítségével sorolja be magát: sárosi, szepesi, árvai, trencsényi, turóci vagyok vagy gömöri, a családom Hontból vagy Nógrádból, esetleg Abaújból vagy Liptóból származik. Ezeken az identitásokon belül az illető még gyakran pontosít: Felső-Garam menti vagyok, ez Nyugat-Gömör; vagy Bártfáról, Felső-Sárosból vagyok; Magurántúlról vagyok, ez Észak-Szepesség stb. A Szepességen belül természetesen megkülönböztetik a tátraikat.

Az egykori megyebeosztás továbbélő emléke megjelent azokban a közel-

¹¹ A mai Szlovákia területét számítva – a szerk.

¹² Krivý, V.–Feglová, V.–Balko, D.: *Slovensko a jeho regióny. Sociokultúrne súvislosti volebného správanía*. Bratislava, 1996., *Etnografický atlas Slovenska*. VEDA, Bratislava, 1995.

múltban lezajlott vitákban is, melyeket Szlovákia ún. magasabb területi egységekre tagolásáról folytattak – a történelmi örökség egyes politikusok érvelésében jelentős szerepet kapott. Ami a mai folyamatokat illeti, a kötődés a régióhoz, megyéhez – nem mint közigazgatási-politikai egységhez, hanem mint ahhoz a térséghez, ahol az ember otthon érzi magát, amely biztonságot nyújt és a gyökereket jelenti – erősödni látszik, akár az államiságtudat fejlődésének kárára is. A mindennapi tapasztalatok és beszélgetések mellett, ha közvetetten is, erről vallanak az IVO-felmérés adatai. A megkérdezetteknek arra kellett válaszolniuk, mennyiben büszkéek az államra, Európára, a régióra, ill. a községre, ahol élnek.¹³ A többség az európaisággal kapcsolatos büszkeséget tette az első helyre, utána pedig községe avagy városa következett, a harmadik helyet pedig a régió foglalta el. A büszkeség nem jelent identitást, ám szorosan összefügghet azzal. A szlovákiai viszonyok között a társadalmi és a térbeli mobilitás nincs azon a fokon, mint a gazdaságilag fejlettebb, prosperálóbb országokban. A régió és a település iránti kötődés egyben a családhoz, a szélesebb rokonsághoz való kötődést, ezek társadalmi, gazdasági súlyát is jelenti, akárcsak azokét a referenciacsoportokét – főleg a felekezetieket, ám emellett a munkahelyieket, az érdekcsoportokat –, amelyekben az ember élete folyamán szocializálódott, mozgott, ill. amelyekbe be akart kerülni. Közvetlen összefüggést találhatunk egy adott régió falusias jellege, gazdasági fejlettsége és az ottani társadalmi és foglalkozási mobilitás szintje között. Mindez végzetes következményekkel járhat az adott régió további fejlődésére nézve, mert a gazdaságilag problémás térségekből elvándorolnak a legrátermettebbek, azaz a fiatalok: elmennek „Európába”. Ennek fényében további kutatásokat¹⁴ tesz szükségessé az, hogy a falu, a régió és Európa hol helyezkedik el a helyi és regionális közösségek értékrendjében, nemcsak a néprajzi és kulturális antropológiai megismerés érdekében, hanem a mobilitás (és az attól való félelmek) előrejelzésére, összefüggésben az európai integrációs, migrációs és emigrációs folyamatokkal, a munkaerőpiac alakulásával és annak megítélésével, hogy mennyiben kompatibilisek az európai társadalmak hagyományos kulturális modelljei a globalizáció folyamatával.

Ábrahám Barna fordítása

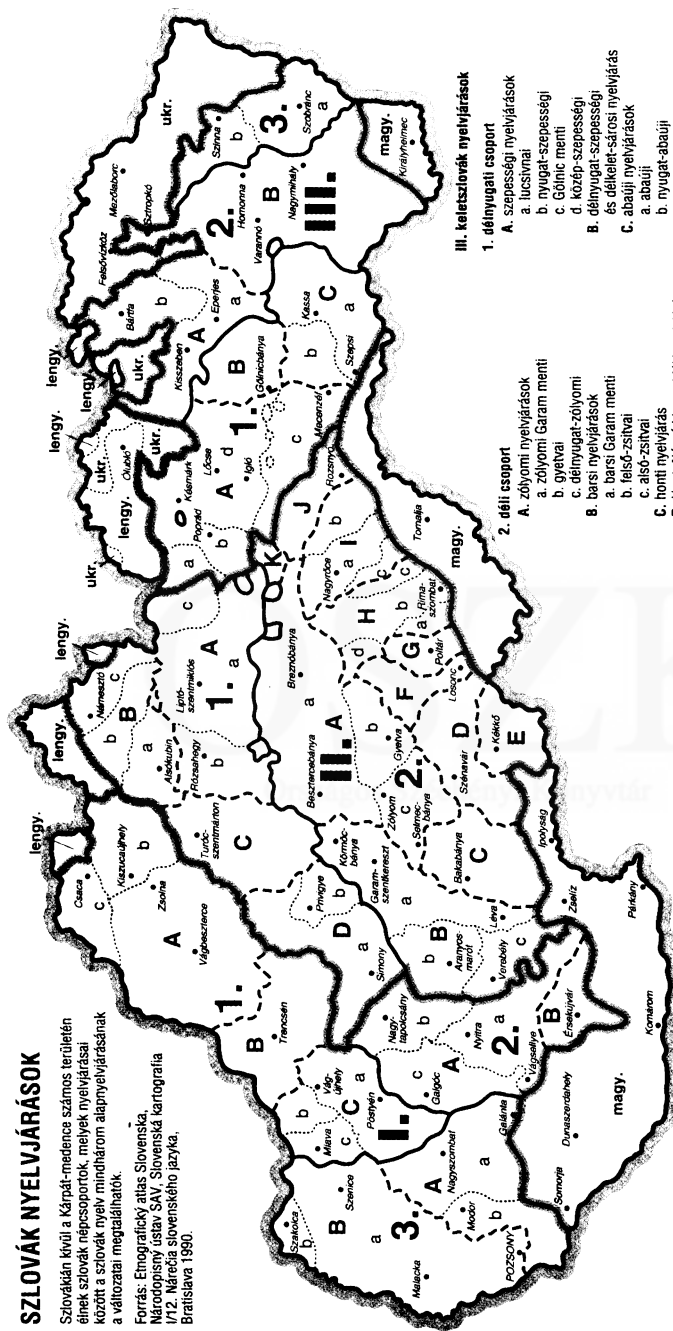
¹³ IVO – Inštitút pre verejnú otázky (Közérdekű Kérdések Intézete). A felmérés 2001 májusában készült, az eredmények a SME július 26-i számában jelentek meg.

¹⁴ Lásd Danglová, O.: Zmena antropologickej situácie v prítomnosti. In.: Jakubíková, K. (red.): *Tradícia, etika a civilizačné zmeny*. Katedra etnológie FF UK, Bratislava, 1999; Hlášková, H.: Problematika medzigeneračnej transmisie z pohľadu etnológie. In.: *Tradičná kultúra a generácie*. Bratislava, 2000. 7–17, Slavkovský, P.: Medzigeneračná transmisia hodnôt agrárnej kultúry. In.: *Tradičná kultúra a generácie*. Bratislava 2000, 24–28.; Jakubíková, K. (red.): *Tradícia, etika a civilizačné zmeny*. Katedra etnológie FF UK, Bratislava, 1999; Kysel', V. (ed.): *Folklorizmus na prelome storočí*. Bratislava, 2000.

SZLOVÁK NYELVJÁRÁSOK

Szlovákián kívül a Kárpát-medence számos területén élnek szlovák népcsoportok, melyek nyelvjeiről között a szlovák nyelv mindhárom alnyelvjeiről a változati megállapítások.

Forrás: Enográický atlas Slovenska, Národný ústav SAV, Slovenská kartografia 1/12. Národná slovenského jazyka, Bratislava 1990.

I. nyugatszlavák nyelvjeiről

1. északi csoport

- A. felső-trencsényi nyelvjeiről
 - a. felső-trencsényi
 - b. kiskuzsai
 - c. felső-kiskuzsai
- B. alsó-trencsényi nyelvjeiről
- C. Vág menti nyelvjeiről
- a. Vág menti
- b. Javorina aljai
- c. miavai

3. délnyugati csoport

- A. nagyszombat környéki nyelvjeiről
- a. nagyszombati
- b. modori
- B. hegymend (erdőhát) nyelvjeiről
- a. hegymend (erdőhát)
- b. szabolcai

2. délkelti csoport

- A. közép-nyitrai nyelvjeiről
- a. közép-nyitrai
- b. nagyapolsányi
- c. galgóc
- B. alsó-nyitrai nyelvjeiről

II. középszlavák nyelvjeiről

1. északi csoport

- A. lipóti nyelvjeiről
- a. közép-lipóti
- b. nyugat-lipóti
- c. kelet-lipóti
- B. árva nyelvjeiről
- a. alsó-árva
- b. közép-árva
- c. felső-árva
- C. turoci nyelvjeiről
- D. felső-nyitrai nyelvjeiről
- a. felső-nyitrai
- b. privigyei

2. déli csoport

- A. zólyomi nyelvjeiről
- a. zólyomi Garam menti
- b. gyetvai
- 8. barsi nyelvjeiről
- a. barsi Garam menti
- b. felső-eszaki
- c. alsó-eszaki
- D. Hont-Nagrad hegységi nyelvjeiről
- E. kékdi nyelvjeiről
- F. közép-nagrad nyelvjeiről
- G. lipóty-völgyi nyelvjeiről
- H. délnyugat-gömöri nyelvjeiről
- a. Szulha-völgyi
- b. Rima-völgyi
- c. Balog-völgyi
- I. közép-gömöri nyelvjeiről
- a. Ratko- vagy Turóc-völgyi
- b. Murány-völgyi
- c. Csanak-völgyi
- J. kelet-gömöri (Sábo-völgyi) nyelvjeiről
- K. felső-Garam-völgyi

III. kelet-szlavák nyelvjeiről

1. délnyugati csoport

- A. szépségi nyelvjeiről
- a. lucsnai
- b. nyugat-szépségi
- c. Gónc menti
- B. délnyugat-szépségi és délkelet-sárosi nyelvjeiről
- C. abauji nyelvjeiről
- a. abauji
- b. nyugat-abauji

2. középső csoport

- A. sárosi nyelvjeiről
- a. közép-sárosi
- b. északi-sárosi
- B. zempleni nyelvjeiről
- C. keleti csoport
- A. ungi nyelvjeiről
- B. szolnoki

(szlovák-ruszin jeleget) nyelvjeiről

lengyel, gurál (lengyel)

ukr., ukrán (ruszin, közelebbi lemmák)

magyar

A felekezeti és Szlovákia politikai fejlődése*

A szlovák kulturális élet vallásfelekezeti megoszlása a szlovák társadalom első történelmi törésvonala. Még ha ma távolról sem játszik olyan jelentős szerepet, mint a múltban, mégis tovább él látens formában, és befolyásolja a római katolikusok és az evangélikusok politikai magatartását. Elemzésünkben abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a vallási értékek nem függnek össze a hanyatló válásgyakorlással; a társadalom normatív szerkezetének integráns részét jelentik. Másrészt úgy véljük, hogy a felekezeti hovatartozás olyan társadalmi meghatározó jegy (a nemzetiség, az iskolai végzettség vagy a lakóhely típusa mellett), amely hatást gyakorol a politikai orientációra.

A felekezeti struktúra

A Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatalának 1992-ben közzétett, az előző évi népszámláláson alapuló adatai szerint a római katolikusok 60,34%-ot, az evangélikusok 6,9%-ot, a görög katolikusok 3,41%-ot, a reformátusok pedig 1,61%-ot tesznek ki. A pravoszlávok aránya 0,65%, az egyéb, illetve nem regisztráltaké pedig 18,10%. A felekezetnélküliek a lakosság 9,70%-át alkotják. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kilencvenes évek elején a vallási hovatartozás megvallását különböző tényezők befolyásolták (a félelem stb.). A *Vallás 1998* fölmérés szerint a magukat valamelyik egyházhoz sorolók aránya a kilencvenes években emelkedett (míg 1991-ben a felnőtt lakosság körülbelül 73%-át tette ki, addig 1998-ban ez az arány már 83% volt), míg a felekezet nélküli és ismeretlen vallásúak aránya csökkent (mintegy 27%-ról 17%-ra). A római katolikusok aránya a körülbelül 60%-ról 65%-ra emelkedett, a görög katolikusoké körülbelül 3%-ról 4%-ra, az evangélikusoké pedig körülbelül 6%-ról 12%-ra. A felekezetek tekintetében a szlovák vallási struktúra stabilnak mondható. Ez főként történelmi okokra vezethető vissza.

* A tanulmány eredetileg az *OS* 2000. januári számában jelent meg, magyarul pedig a *Protestáns Szemle* 2002. 3. számában.

Felekezeti megoszlás

A szlovákiai felekezeti megoszlás magyarázatánál az irodalom- és művelődéstörténész Anton Augustín Baník régebbi munkájából indulunk ki, aki a Slovenské pohľady hasábjain 1947-ben közölt, *A szlovák konfesszionizmus dialektikus lényege* c. esszéjében megragadta a két felekezet közti különbségeket. Beszél a szlovák katolikusok és evangélikusok egyenlőtlen részvételéről a „közös nemzeti mű” létrehozásában és az ebből következő dialektikáról, „mely szerint a szlovák szellemi világ építésében a katolikus szlovákok nagyobb nemzeti-közösségi impulzivitást tanúsítanak, az evangélikus szlovákok viszont nagyobb kulturális, individuális lendületet”. Baník megkülönböztet történelmi, szociológiai és pszichológiai okokat, melyek eredete „a két felekezet eltérő világnézetében, másodszor belső egyházi szervezetük, harmadszor pedig külső közjogi helyzetük különbözőségében” rejlik. Amíg a katolikus egyházi gondolkodás egészére „épp az ésszerűségeen túli, objektivista és kollektivista világfelfogás jellemző, az evangélikusok, és általában a protestánsok beállítottságát ezzel szemben általánosságban az ésszerűsége, szubjektivizmusra és individualizmusra való határozott hajlam jellemzi”. A társadalom fölfogásában „a szlovák katolikusoknál mintha felülke-rekedett volna a szlovákok közös, kollektív fejlődése, növekedése és jóléte iránti érdek, míg a másik oldalon a szlovák evangélikusok mintha a szlovákok személyes, egyéni fejlődését, növekedését és javát részesítenék előnyben”. Az egyház-szervezet tekintetében a katolikus felekezet következetesen megtartja hierarchikus, tekintélyelvű felépítését, az evangélikus vallás a laikus-demokratikus egyszerűséget hangsúlyozza. Baník ide sorolja a cölibátus, illetve a lelkészcsaládok létrejöttének történelmi hatását, és ezzel magyarázza, „miért van a szlovák szellemi törekvésekben a katolikus oldalon több nemzeti-eszmei hév, kezdeményezőkézség és nekilendülés, az evangélikus oldalon pedig nagyobb munkaláz, folyamatosság és kitartás”.¹ A két felekezet közjogi állását a katolicizmusnak a hungarustudatra, a protestantizmusnak pedig a szlávizmusra, vagy más szavakkal az államfordulat utáni katolikus magyarizmusra, illetve az evangélikus „csehszlovakizmusra” való hajlamában mutatja ki. Baník harmadik különbségtétele történelmi alapozású, és a katolikus felekezet erősebb intézményesültségén alapul, mivel Magyarhon² a 17. század közepe óta rekatolizált királyság, *Mária Ország* volt.

További, a felekezeti elkülönülésre hatást gyakorló tényező volt a nyelvhez

¹ Anton Augustín Baník: A szlovák konfesszionizmus dialektikus lényege. In: Chmel, Rudolf (öáll.): *A szlovákkérdés a XX. században*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1996, 352–356.

² A szlovák – és a cseh – nyelv az 1918 előtti országra az etnikailag semleges *Uhorsko / Uhersko* nevet használja, míg a Trianon utáni ország neve *Maďarsko*, a filológiai – és történeti – pontosság érdekében tehát a fordítás során kívánatos lenne ezt a kettősséget a magyarban is érvényesíteni, például a *Magyarhon – Magyarország* következetes használatával. (A szerk. megj.)

való viszony, amely az irodalmi szlováknak a Štúr-követők általi kodifikációjáig tartott, sőt a későbbi korszakban is érvényesült. Mint ahogy az evangélikus bibličtina, a bernolákovčina is felekezetiileg túlságosan behatárolt volt ahhoz, hogy össznemzeti irodalmi nyelvvé emeljék. Csak a štúrovčina vált azzá.³ A nemzeti újjászületés korában a konfesszionizmus igen jelentős szerepet játszott.

A történelmi korszakok felekezet szerinti megítélésének sztereotípiái

A Csehszlovák Köztársaság mai politikájának alakítóit olyan működési sztereotípiák befolyásolják, amelyek az elmúlt évtizedek során alakultak ki. Az első sztereotípiát az Első Csehszlovák Köztársaságnak mint „lutheránus” államnak a fölfogása a katolikusok részéről. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kor nyelvén szólva a szlovák evangélikusok 1918-ban ideológiailag sokkal fölkészültebben érkeztek az újonnan megalakított Csehszlovák államba, mint a katolikusok: „bizonyított nemzetébresztőként”. Az államfordulat (azaz 1918) idején a szlovák intelligencia nagyobb része evangélikus volt. (A Turócszentmártoni Deklaráció 106 aláírója közül például 82-en.) A szlovákokat, mivel a magyarhoni országgyűlésben nem volt politikai képviseletük, ad personam ültették be a föllállított csehszlovák parlamentbe. Így aztán az első Alkotmányozó Nemzetgyűlésben főleg evangélikusok ültek. A társadalmi és politikai élet fokozatos demokratizálódásának, valamint az iskolázottsági fok emelkedésének következtében azonban a Köztársaság szlovák felében kezdett számbeli fölénybe kerülni a katolikus elem. Nyilvánvaló tehát, hogy a sztereotípiát ellenére az Első Köztársaság nem volt „lutheránus” állam. Ez a sztereotípiát a katolikus szellemiségű történetírásban először a versailles-i békekonferenciával kapcsolatban jelent meg. E szerint az evangélikus Osuský, a hivatalos csehszlovák delegáció tagja intrikált a katolikus Hlinka ellen, aki azért ment a békekonferenciára (hamis lengyel útlevéllel és bármiféle mandátum nélkül), hogy érvényesítse Szlovákia érdekeit. Veszélyes ebben az összefüggésben a nyilvánvaló politikumot felekezeti szemüvegen át nézni.⁴ Tény azonban, hogy ebben a korszakban a katolikusok az élitek struktúráiban alacsonyabb arányt képviseltek, s hogy ebben a magyarhoni állam iránti nagyobb lojalitásuk is szerepet játszott.

³ A szlovákok írásban a 18. század végéig nagyrészt a 16. század végi protestáns cseh Bibliafordítás nyelvét (*bibličtina*) használták; Anton Bernolák az 1790-es években kodifikálta a nyugatszlovák katolikus írásbeliség szintén régóta használatos nyelvét, az azonban nem jelentett gyökeresen új nyelvet, és csak a katolikusok fogadták el. A döntően a középszlovák régió nyelvjárásain alapuló valódi szlovák irodalmi nyelvet Ľudovít Štúr és elvtársai vezették be 1843–44-ben. A felekezeti szellem ez esetben paradox módon működött: az egyébként evangélikus kodifikátorokat és nyelvüket élesen támadták a cseh nyelv exponens evangélikus hívei (Ján Kollár, Pavol Jozef Šafárik és persze a prágai tudományosság), ellenben áldását adta rá a Bernolák-féle nyelven író nagy katolikus költő, Ján Hollý. (A szerk.)

⁴ Ilyen szellemben hangszerelt történetet jelentetett meg pl: az OS folyóirat is. Lásd Chalupecký, Ivan: Katolíci a evanjelici na Slovensku. *OS*, 1998/3, 8–10.

A Szlovák Állam

A Szlovák Állam kora felekezeti szempontból egyszerűbben besorolható. Štefan Polakovič, a Szlovák állam fő ideológusa szerint az állam küldetése és értelme az, hogy „példát mutasson keresztény nacionalizmusból”. Ennek az államnak a vezetése nyíltan hangsúlyozta a maga katolikus voltát, és ha a kereszténységgel fedezte is magát, az alatt katolicizmust értett. Ez a sztereotípiá azon alapszik, hogy a szlovákok „első állama” keresztény volt. Tehát jó a lutheránusok számára is. Éppen az ellenkezője volt igaz. Felekezeti összetétele szerint például az 1939-es első szlovák parlament szinte csak katolikusokból állt (a 63 képviselő közül 5 volt evangélikus), nem is beszélve foglalkozási összetételéről, a római katolikus papok hangsúlyos jelenlétéről (10 fő és egy görög katolikus pap). A Szlovák Állam autokratikus rendszere a római katolikus egyház kedvezményezett közjogi helyzete mellett állt. A Szlovák Állam nem vált az evangélikusok államává, nem azonosultak vele. Éppen ellenkezőleg, ellenzékét alkották.

A Szlovák Nemzeti Felkelés

A katolikusok hajlanak ugyan arra, hogy elismerjék a Szlovák Állam antidemokratikus rendszere elleni harc jogosságát – egyes mai politikusok is e nézetet képviselik –, ám él bennük az a kép is, hogy a Felkelés a saját államiság ellen, a keresztény (értsd: katolikus) állam ellen irányult. Ez a tudathasadás jellemzi a magát a római katolikus táborhoz soroló establishment nagy részét. A katolikusok tisztázatlan viszonya a lutheránus-kommunista produktumként fölfogott Felkeléshez az 1948 utáni fejlődés megítélésében is tükröződik. Ez utóbbi korszak a „lutheránus fiúk” koraként testesül meg. Az evangélikusok fölkeléshez való viszonyának érzékeltetésére elmondhatjuk, hogy „a szlovák evangélikusok abból indultak ki, hogy a Szlovák Állam időszakában bizonyították kötődésüket a csehek és a szlovákok közös államához, és a fasizmussal és a totalitarianizmussal szemben kiálltak sokan akár fegyverrel a kezükben a demokráciáért a Szlovák Nemzeti Felkelés napjaiban”.⁵ Ezért tömegesen is vállalják az ellenállás örökségét is, ahhoz való viszonyuk egyértelműbb (pozitív), mint a katolikusoknál. Fontos megvizsgálnunk a mai politikai pártok viszonyulását a Felkeléshez. A modern szlovák történelem e legjelentősebb eseménye a „kommunisták” ünnepeként jelenik meg. Ezt a sztereotípiát erősíti a totalitarianizmus alatt szervezett nagyszabású ünnepségek emléke. A Demokratikus Baloldal Pártja az egyetlen párt, amely a Felkelést látványosan (tegyük hozzá, intézményesen is) sikeresen kihasználja. Ezt elsősorban azért teheti, mert a többi párt viszonyulása meglehetősen közönyös. Említhetnénk például a mai De-

⁵ Hudák in Gluchman, V.: *Angažovanost', solidarita, zodpovednost'*. Universum, Prešov, 1994, 80.

mokrata Pártot, mely képtelen a maga javára fordítani az „utódlást” a polgári ellenállásban a hasonló nevű háború utáni szervezetnek a polgári ellenállásban játszott szerepét illetően.

A háború után

A háború utáni hároméves látszatdemokrácia korszaka legalábbis az Áprilisi Megállapodásig, részben azonban utána is, mint határozottan antikatólikus időszak jelenik meg, amikor a háborús államban tapasztaltak alapján mindent, ami katolikus, *ludáknak*⁶ tekintettek. Ezzel a sztereotípiával élt vissza a fellépő kommunista önkény is az összes antikommunista erőt tömörítő Demokrata Párt elleni harcában. A szlovákok 1946-os demokratikus választásáról kialakított sztereotípiát, mellyel összefügg egy másik is a kommunizmus prágai importjáról, megdönti az a tény, hogy a szlovákok nem annyira a demokráciára, mint inkább a kommunizmus ellen szavaztak. Hagyományos antikommunizmusuk még nem jelent automatikusan pozitív viszonyulást a demokratikus politikai kultúrához, amit megerősít az 1989 utáni fejlődés. A szóban forgó korszakot a katolikus oldal már a Felkeléstől kezdve „lutheránusnak” tekinti.

1948 után

Az a mondás, miszerint „a lutheránus mind kommunista”, szó szerint nyilvánvalóan nem igaz, de racionálisan megokolható. Megtaláljuk az alapját a protestantizmus haladó eszmék iránti vonzódásában. A fellépő kommunizmus haladó eszmének tűnt akkortájt. A háború utáni antifasizmus, s ezzel a Vörös Hadsereg győzelme nyomán megerősödött kommunista eszmék konjunktúrája is éreztette hatását. További magyarázat az elitek 1948 februárját követő cseréje, amely a legradikálisabb volt Szlovákia történelme során. Az, hogy a hivatalokat katolikus-ellenesek, főleg kommunisták szállták meg, s elkezdődött az új rezsim „ellenségeinek” üldözése, már magában alátámasztotta a lutheránus-kommunista összeküvés sztereotípiáját. Nem kevésbé fontos a protestantizmus hagyományos törvénytisztelete és lojalitása az államberendezkedés iránt, és nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az evangélikusok pozitívabban viszonyultak a csehekkel egy állam keretén belül való együttéléshez.

A szlovák katolikusok tiszteletben tartották a pápai tilalmat a kommunista pártba való belépéssel kapcsolatban, illetve ha nem, lépésük akkor is csak formális volt. A kommunizmus a katolikusokat nem érintette olyan mélyen, mint az evangélikus felekezetet. Ismét meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szlovákok eredendő antikommunizmusa, miként azt főleg a katolikus oldal tálalja, önmagá-

⁶ Azaz a Hlinka-féle Szlovák Néppárt (*Hlinkova slovenská ľudová strana*) hívének. (A szerk. megj.)

ban nem elég a liberális demokrácia megteremtésére. Újkeletű példa lehet erre a Kereszténydemokrata Mozgalom–Néppárt nemrégiben kiadott „Kindermanifeste”-je, amely egyesíti magában a szlovákok egész hagyományos antiliberális és szociálisan konzervatív álláspontját, utalva a Hlinka-féle Néppárttal fennálló kontinuitásra.

Az evangélikusok és a szocializmus

Az állami berendezkedés iránti lojalitás különös jelentőséggel bírt a szlovák evangélikusok számára a kommunista rezsim alatt, mikor is aránylag felülreprezentáltak voltak az elitek struktúráiban. Az utolsó évszázadban különböző helyzetek, fordulatok adódtak. Ha az 1918-ig tartó korszakban az evangélikusok körében egység honolt a nemzeti princípium alapján (a nemzet fenyegetettsége, a magyarosítás), a szlovák állam idejében legalábbis ellenállás (ha nem éppen szembe fordulás), 1948 után pedig a szocializmusban való pozitív létezés gondolata (ha nem egyenesen kollaboráció), akkor „a demokratikus társadalomban politikai és szociális nézeteiknek és érdekeiknek köszönhetően a szlovák evangélikusok nem tudtak egységbe szerveződni és kialakítani egy bizonyos egységes, szociálisan etikus (és egyúttal politikus – J. B.) koncepciót, amely végül is kifejezte volna a szlovák evangélikusok nézeteit koruk leghangsúlyosabb szociális és etikai kérdései kapcsán.”⁷ Az evangélikusok máig nem tisztázták magukban ezt a korszakot. Ma két gyökeresen eltérő nézőponttal találkozunk. Az egyik a múlt rezsimet az egyház szempontjából a kollaboráció koraként értékeli, a másik pedig az egyetlen lehetséges útként, a „kisebbik rossz” választásaként. Az evangélikus népesség mai politikai magatartásának értékelésekor figyelembe kell vennünk ezt a korszakot. Minden, a kommunizmus alatt működni kényszerült protestáns egyházban megfigyelhetők hasonló állásfoglalások, mint az „arccal az élet felé fordult teológia” ahogy az evangélikus egyház hivatalos doktrínája nevezte magát a szocializmus alatt, tehát a kereszténység átalakítása és az új társadalmi és politikai feltételekhez történő alkalmazkodása – de facto kollaboráció. A jelenkort úgy jellemezhetnénk mint olyan időszakot, amelyben az egyház és az egyének is keresik a maguk orientációját. Ez is oka lehet, hogy sem az egyház, sem pedig az egyének nem játszanak aktívabb szerepet a közéletben. Ha nem is ilyen kifejezett, de mégiscsak valamiféle skizofrénia figyelhető meg a katolikusoknál is a letűnt rezsimhez való viszonyukban. Ez a rezsim azonban a katolikus egyházat (már csak annak relatív autonómiája és struktúrái miatt is) az evangélikus egyháznál nagyobb mértékben tekintette a rendszer ellenségének.

⁷ Uo.: 137.

Az 1989 utáni fejlődés

Míg a katolikusok számára az önálló Szlovákia létrejöttének gondolata 1993-ban nem volt annyira irreális, mint az evangélikusok esetében (még akkor is, hogyha a közvélemény-kutatások adatai szerint a lakosság többsége számára elképzelhetetlen volt), az evangélikusok számára Csehszlovákia felszámolása a fenti sztereotípiák és a történelmi tapasztalatok fényében elfogadhatatlannak számított.

Meghatározóbb azonban a két egyház álláspontja a társadalom demokratizálódásával kapcsolatban. Ez összefügg az átalakulási folyamattal és az antidemokratikus eljárások gyakoribbá válásával, amelyekre főleg Vladimír Mečiar harmadik kormánya alatt (1994–98) került sor, a lakosság nézeteinek polarizációja és a két egyház eltérő hozzáállása figyelhető meg. Meg kell jegyeznünk, hogy a nagyobbik egyház – a katolikus – ebben az időszakban egészében a társadalom reformpárti és demokratikus erői mellé állt. Ez annak ellenére is igaz, hogy bizonyos párhuzam volt felfedezhető a kormánygarnitúra álláspontja és a katolikus egyházi vezetésnek a nyugati katolikus egyháztól „és egyáltalán a nyugatról jövő liberális »fenyegetésektől« való félelme között... A (katolikus – J. B.) egyház demokratizálására irányuló törekvéseket gyakran »az egyház laicizálásának« avagy szekularizálásának és liberalizálásának tekintik”, amiből az a paradoxon következik, hogy „amíg a katolikus egyház mint egész azon erők oldalára állt, amelyek Szlovákiában az átmenet befejezéséért és a demokrácia, mint a társadalmi kultúra fejlesztéséért küzdenek, belső életében fenntartással él a demokratizálódással szemben”. Ennek a viszonyoknak mélyebb gyökerei vannak. Egyrészt a totalitáriánus rendszer alatt szerzett tapasztalatok rákényszerítik az egyházat a demokratikus erők támogatására, másrészt a szlovák katolicizmus hagyományos konzervativizmusa és izolacionizmusa főbiát teremt a „rothadt” Nyugattal és a demokráciával mint rendszerrel szemben. Ez valóban összefügg a szlovák katolicizmus általános elmaradottságával és elszigeteltségével, ami természetesen hatást gyakorol a római katolikusok politikai orientációjára. A katolikus hierarchia ezen álláspontja „abból az értetlenségből fakad, amellyel a kereszténységnek a nyugati államokban végbemenő fejlődését szemléli, s amiből túlzott félelmei is erednek”.⁸ Miként az evangélikusoknak a kommunista rezsimhez való viszonyával kapcsolatban már megjegyeztük, az evangélikus egyházat a totalitarizmus időszaka – negatív értelemben – mélyebben érintette, mint a katolikusokat. Ebből következik, hogy az evangélikusok az 1989 utáni, és különösen az 1994–98 közötti fejlődéssel szemben tartózkodóbbak, határozatlanabbak. Ebben az értelemben a katolikus egyház mint egész egyértelműbben elkötelezte magát a demokratikus társadalom építése iránt, míg az evangélikusok háttérbe vonultak.

⁸ Kollár, Miroslav: Cirkvi. In.: *Slovensko 1996*. IVO, Bratislava, 1997, 272.

Felekezet és választási eredmények

A történelmi összefüggések felvázolása után felekezeti szempontból összefoglaljuk a legjelentősebb pártok eredményeit a kilencvenes évek választásain. A kategorizálás során V. Krivý, V. Feglová és D. Balk *‘Szlovákia és régiói. A választói magatartás szociokulturális összefüggései’* és V. Krivý *‘Miről árulkodnak a választási eredmények?’* c. munkájára támaszkodunk.⁹

A Nyilvánosság az Erőszak Ellen (VPN) egyértelműen nyugatorientált értékeket, kulturális és külügyi orientációt képviselt. Az individualizmust, a személyes felelősséget és a piacgazdaság iránti elkötelezettségét hangsúlyozta. Utódpártja, a Polgári Demokrata Unió (ODÚ) az 1992-es választáson nem lépte át a parlamenti bejutáshoz szükséges 5%-os küszöböt. A hasonló irányultságú Demokrata Párt szintén nem jutott be a parlamentbe, és így a polgári-jobboldali politikának gyakorlatilag 1998-ig nem volt befolyása az országos ügyekre. Felekezeti szempontból a VPN nem volt specifikus, a Demokrata Párt viszont a kezdetek óta az átlagnál némileg jobban szerepel evangélikus környezetben.

A Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH) megalakulása óta alapvetően reformpolitikát képviselt, mely az évek során egyre intenzívebbé vált. A polgári vonal összeomlása után a reformlépések egyetlen képviselője és következetes megvalósítója volt a parlamentben. Elsősorban a politikai katolicizmus hagyományaira kívánt építeni. Jelenleg a KDH stabil párt, ám kicsi az esélye a növekedésre. Ideológiailag két eszmeáramból táplálkozik: a demokrácia és a piacgazdaság nyugat-európai felfogásából, másrészt a szlovák kulturális izolacionalizmusból. Ezért is nyitott kérdés a KDH jövőbeli sorsa; s az, hogy hol helyezkedik el az európai versus tradicionalista-izolacionista tengelyen. Ezt példázza az említett Kereszténydemokrata Mozgalom–Néppárt (KDH–ĽS) manifesztum is. A KDH-t politológiailag úgy jellemezhetnénk, mint klasszikus szlovák konzervatív pártot a gazdasági liberalizmus elemeivel. Kifejezetten a katolikus választók támogatják, és nagyban hozzájárul a politikai színpad felekezeti megosztottságához.

A Demokratikus Baloldal Pártja (SDL) a szocialista eszmeáramlatot képviseli. Az egykori Szlovák Kommunista Párt örököse, ami megnyilvánul képviselőinek a társadalmi átalakítás alapvető kérdéseivel kapcsolatos skizofréniájában is. A kitűzött ún. önálló baloldali politikán túl már 1994-ben, Jozef Moravčík kormánya alatt tényleges együttműködést indított el a demokratikus politikai pártokkal. A harmadik Mečiar-kormány időszaka azután a pártot végleg betagolta a demokratikus táborba. Jelenleg osztozik a kormányzati felelősségben. A hangoztatott állandóság ellenére az SDL-ben megjelennek eltérő felfogások is, különösen

⁹ V. Krivý–V. Feglová–D. Balko: *Slovensko a jeho regiony. Sociokultúrne súvislosti volebného správania*. Nadácia Médiá, Bratislava, 1996; Krivý, V.: *Čo prezrádzajú volebné výsledky?* IVO, 1999.

a társadalom alapvető problémáit és a politika stílusát illetően. Politológiaiag nyitott jövőjű párt, föltehetőleg nyugati típusú modern szociáldemokrata párttá fog válni. Vannak hangsúlyos konfesszionális vonásai: az evangélikus szavazók körében ér el jelentősebb támogatottságot. A KDH-nak nemcsak a jobboldali-baloldali megoszlás szempontjából, hanem részben felekezetiileg is ellensúlya.

A Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS) a VPN elégedetlen részéből jött létre, és további szakadásokon ment keresztül. Vezetői párt konfrontatív politikai stílussal. A mozgalomban fokozatosan fölerősödött a politika radikálizálása, amely az 1994–98 közötti időszakban érte el tetőpontját. Jelenleg legnagyobb válságát éli megalakulása óta. Politológiaiag a szlovák antiliberalis és antidemokratikus hagyomány- és tekintélyelvűség elemeit tartalmazó populista pártként jellemezhetnénk. Főként a katolikus egyház konzervatív képviselőinek támogatottságára számíthat. Az értékfolyamatosság tekintetében szavazótábora közelít az egykori Hlinka-féle Szlovák Néppárthoz. Felekezetiileg azonban nem annyira „monokatolikus”.

A Szlovák Nemzeti Párt (SNS) kifejezetten antidemokratikus és izolacionista értékeket képvisel, amit csak tovább erősített a tagság demokratikusabb részének távozása 1994-ben. Elutasítja az európai értékeket, valamint Szlovákia integrációját, gazdaságilag az ún. szociális harmadik utas piacgazdaságot és a kliensrendszert támogatja. Képviselőinél megfigyelhető a tekintélyelvűség és a nemzeti nyelv uralma. Politológiaiag az erős antidemokratikus tendenciákat fölmutató nacionalista pártok közé tartozik. Felekezetiileg nem annyira egyértelmű, mint a HZDS, azonban némileg az átlagon felüli támogatást kap a római katolikus szavazóbázistól.

A Demokrata Unió (DÚ) a HZDS „demokratikusabb” részének leválásával jött létre 1994-ben. Liberális pártként szilárdult meg, s kiszélesítette a politikai paletta demokratikus árnyalatának mozgásterét. Nyíltan kiáll Szlovákia nyugatbarát orientációja, a szabad piac stb. mellett. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy még képlékeny formában van. Elsősorban a városi szavazókra számíthat, felekezeti választvonalakat nem állapíthatunk meg, a felekezethez nem tartozóknál ér el átlagon felüli támogatottságot.

A Szlovák Demokratikus Koalíció (SDK) öt demokratikus párt (KDH, SD, DÚ, SDSS, SZS) szükségkoalíciója, amely annak köszönhette létrejöttét, hogy 1998 nyarán a parlament akkori kormánytöbbsége (HZDS, SNS, ZRS) módosította a választási törvényt azzal a céllal, hogy megakadályozza koalíciók kialakulását. Vizsgálati szempontunk tekintetében ez a komplikáció megnehezíti egyes pártjai támogatottságának felekezeti meghatározását. Megkíséreljük azonban körülírni azokat az okokat, amelyek miatt a Koalíció inkább a római katolikusok rokonszenvét tudta megnyerni. Érdekeseek még Szlovákia Kommunista Pártjának (KSS) és a Szlovák Munkásszövetségnek (ZRS) a választási eredményei (1994), valamint néhány más párté, melyek az evangélikusok körében nyertek el átlagon felüli támogatottságot.

A politikai pártok és támogatottságuk

Az elmúlt évtized választói magatartásainak vizsgálata felekezeti szempontból a következőképpen összegezhető. A HZDS pozíciói a római katolikus közegben a legerősebbek, leggyöngébbek pedig a felekezethez nem tartozók és a görög katolikusok körében. A párt szemszögéből a legkedvezőbb folyamat a görög és római katolikusok között ment végbe, míg az evangélikusok és az egyházon kívüliek körében vesztett leginkább teret. Az SNS helyzete hasonló: a legerősebb támogatottságot a római katolikus, a leggyöngébbet pedig a görög katolikus (aminek leginkább regionális okai vannak) és az evangélikus választók körében szerzi. Számára a legkedvezőbb trend a római katolikusok, kisebb mértékben pedig az evangélikusok között figyelhető meg (a mélyen az országos átlag alattitól a még az átlag alatti eredményig). A legkedvezőtlenebb folyamatot viszont az egyházon kívüliek körében regisztrálhatjuk. Az SDL (és az SV) pozíciói az evangélikus közegben a legerősebbek, a görög katolikusok között is számottevők, majd ezt követik az egyházon kívüli választók. Leggyöngébben a római katolikusok között szerepel. Az evangélikusok részéről a támogatottság nem változik, érezhetően átlag fölötti. Kisebb mértékben ugyanez érvényes az egyházon kívüliekre is. A római katolikusok között pozíciója szintén nem változik, szemmel láthatóan átlag alatti. A KSS pozíciója az evangélikusok között a legerősebb, őket a görög katolikusok követik, a leggyöngébb támogatottságot a római katolikusok között mutathatja föl. A KDH helyzete érthetően a római és a görög katolikusok között a legerősebb, a leggyöngébb pedig az evangélikusok körében. A DÚ hangsúlyosan „városi” pártként alakult ki. A legjobb eredményeket a felekezethez nem tartozók körében éri el, legkevésbé pedig a római katolikusok támogatják. A Demokrata Párt és a DÚ szavazóbázisa számos vonásban megegyezik. Előbbi szervezet a felekezeten kívüliek körében a legerősebb, ugyanakkor az evangélikusoktól is jelentős támogatást kap. Legkevésbé a katolikusok részéről számíthat támogatásra. A ZRS az evangélikusok és a görög katolikusok körében örvendett leginkább támogatásnak, legkevésbé pedig a római katolikus és a felekezeten kívüli közegben. Az SDK az 1998-as választásokon a felekezeten kívüliek körében volt a legeredményesebb, őket követték a görög katolikusok. A római katolikusok, sőt az evangélikusok részéről is az országos átlag alatti támogatást kapott. Vladimír Krivý részletesebb elemzése kimutatja, hogy az ötezer lakos alatti községekben a koalíció éppen a római katolikusok körében ért el legjobb eredményt (szervezetei közül ez valószínűleg a KDH-nak köszönhető), míg az ötezer lakos fölötti városokban elsősorban a felekezeten kívüliek szavaztak rá. Ez a tény is jelzi, hogy az SDK igen heterogén képződmény, melynek létrejöttét külső körülmények kényszerítették ki, és az is kérdéses, fennmarad-e a politikai palettán.

A *Vallás 1998* fölmérés adatai szerint a jelenlegi kormánykoalíció pártjai (1998 júliusában még ellenzékben) némileg az országos átlag fölötti támogatást

élveznek a felekezethez nem tartozó választók körében (azaz a városokban), az átlagnak megfelelően a katolikusok részéről, míg az evangélikusok az országos arány alatt szavaznának rájuk. Ugyanezen vizsgálat szerint a katolikusok aránya az SNS és az SDK támogatóinak körében a legmagasabb, az SDL esetében pedig a legalacsonyabb, ami csak megerősíti az előbbi adatokat.

Tekintélyelvűség és demokrácia

A tekintélyelvűség–demokrácia tengely mentén megfigyelhető megoszlás, azaz a jelenlegi koalíció és az ellenzék pártjainak támogatása aránylagosan mindkét felekezeti táborban közel azonos. A nemzeti-populista (HZDS, SNS) és a „demokratikus” pártok [SDK, SDL, Polgári Egyetértés Pártja (SOP)] mindkét közegben azonos számú szavazatot kapnak. Más szavakkal, a standardhez közelálló és az attól eltérő választás közötti különbség a két felekezetnél nem számottevő. A fenti okokból ezt a szempontot tehát elhanyagolhatjuk, és helyette az úgynevezett demokratikus pártok támogatottságának felekezeti háttérét vesszük nagyító alá.

A „demokratikus” tábor megosztottsága

Az úgynevezett demokratikus pártok táborában két, egymástól élesen elütő, felekezeti alapon elkülönülő pólus figyelhető meg. Egyrészt megemlíthetjük a római katolikusok vonzódását a KDH-hoz (1998-ban az SDK-hoz), másrészt az evangélikusokét az SDL-hez. Ezek hosszú távú és láthatólag megfordíthatatlan trendek. Ebben az összefüggésben megemlítendő még a DS-nek az átlagnál erősebb, habár így is marginális helyzete az evangélikusok körében, ami részben a párt nevének is köszönhető, hiszen a világháború utáni Demokrata Pártra emlékeztet, amelyet az evangélikusok a „maguk pártjának” tartottak, annak ellenére, hogy a párt sikerét ismert okokból a „katolikus” szavazatok biztosították (Áprilisi Egyezmény). Érdemes azonban eltűnődni az evangélikusok „polgáribb” választása fölött. Ez szintén visszavezethető a modernizáció történelmi összefüggéseire, amikor a katolicizmus – a protestantizmus ellenében – mint a kevésbé modern jelent meg, amely a tradicionális értékeket támogatta; míg a protestantizmus ezzel szemben a modernebb szerepét játszotta. A polgári áramlat hagyományosan népszerűtlen a katolikus választók szemében. Felekezeti szempontból a KDH–DS-tandem összeférhetetlennek tűnik.

Az SDL helyzetére az erőteljesebb evangélikus bázis jellemző. Ennek oka talán az evangélikusoknak a volt rezsimmal való akkori nagyobb fokú azonosulásában keresendő. Tekintetbe kell azonban venni a *Vallás 1998* főlmérést is, amely szerint a katolikusoknál százalékosan több evangélikus sorolta be magát szocialistaként. Meg kell említenünk továbbá a KSS és a ZRS fokozottabb támogatottságát az evangélikus közegben, ami inkább magyarázza az evangélikusok

akkori pozitív viszonyát a korábbi rendszerhez. Ebből a szempontból az SDL iránti vonzódás nem tűnik annyira jellegzetesen „nosztalgikusnak”. A legutóbbi felekezeti vetületű belpolitikai esemény – a Szentszék és a Szlovák Köztársaság közti szerződést kísérő fölzúdulások – két táborra osztotta a „demokratikus” politikai pártokat. Ez a törésvonal egybevág a felekezeti megosztottsággal. Az SDL (miként az SOP is) elutasítja a szerződést. Természetesen tisztán taktikai okokból, ezáltal „pontokat” szerez az evangélikus választóknál, akik a szerződést az egyik (a katolikus) egyház favorizálásának tekinti, és úgy érzik, hogy háttérbe szorították őket.

Ideológiai besorolás felekezeti alapon

A *Vallás 1998* fölmérés szerint Szlovákiában az emberek leginkább szocialistaként, azután nemzetiként, majd liberálisaként és legvégül konzervatívként határozzák meg magukat. Az emberek majdnem kétharmada képtelen arra, hogy a fönti módon besorolja magát. A katolikusok között ebből a szempontból a legtöbb a nemzeti (ami egybevág a HZDS, az SNS sőt a KDH iránti vonzódással). Az evangélikusok között hangsúlyosan legtöbb a magát szocialistaként meghatározó személy (ami megerősíti az SDL-ről föllállított tételt). Kis különbség figyelhető meg a liberálisok esetében (2%-kal több az evangélikus), ami megfelel a polgári irányzat (DS) itteni támogatottságának. Figyelemre méltó eredmény, hogy 10%-kal több evangélikus, mint katolikus tudta magát besorolni e tipológia alapján. Ez az adat azonban összefügghet az evangélikus népesség magasabb iskolázottsági szintjével is, amely viszont ugyancsak a vallásban gyökerezhet, abban, hogy a protestánsok hagyományosan nagyobb súlyt fektettek a művelődésre.

Ebben az esetben kimutatható a jobboldal-baloldal tengely mentén történő, felekezeti alapú megosztottság. A polgári irányzatnak az evangélikusok körében mért átlag feletti támogatottsága ugyan az alacsony százaléérték miatt irreleváns, ám valahol mégiscsak jelzés értékű. Ha elvonatkoztatunk ettől a helyzettől, elmondhatjuk, hogy a DS (mint a politikai paletta liberálisabb szelete) képviselőjének helyzete nem szükségszerűen reménytelen az evangélikusok körében. Elsősorban arra gondolunk, hogy el kell távolodnia a KDH-tól egy olyan szakaszban, amikor megvan a magasabb szavazati arány lehetősége például azal összefüggésben, hogy a KDH politikája deklaráltan a volt HZDS szavazóbázisának megnyerésére irányul, kifejezve ezáltal a kereszténydemokraták „visszalépését” a paternalizmus, az etatizmus, a nacionalizmus, az anakronisztikus konzervativizmus stb. irányába. (A KDH–LS manifesztuma és a KDH ortodox vezetésének hasonló úgynevezett elvi állásfoglalásai, a Vatikánnal kötendő szerződés megítélése stb.) E megállapítás érvényességét megerősítik a DS és az egész polgári irányzat hagyományosan átlag alatti eredményei a római katolikusok körében.

A felekezeti alapú támogatottság rövid távú fejlődése

Az SDK létrejötte jelentős mértékben bonyolultabbá tette a változások kimutatásának, illetve a trendek fölvázolásának lehetőségét. E választási párt kebelében a KDH és a DS felekezeti szempontból oppozíciót alkot. Ebből a szempontból beszélhetünk az „evangélikus” DS-ről a „katolikus” KDH-val szemben a politikai spektrum jobb oldalán. Föltételezem, hogy az evangélikus választók a Koalícióban elsősorban legerősebb szegmensét, a KDH-t látták. Mivel ezt a pártot az evangélikus közeg határozottan elutasítja, a DÚ pedig felekezetiileg „tisztázatlan”, mindez a Koalíció alacsony támogatottságát eredményezte az evangélikusok körében. Ennek kapcsán bátorodom megjegyezni, hogy a KDH-t leszámítva a Koalíció egyes pártjainak van esélyük arra, hogy átlag fölötti szavazati arányt érjenek el az evangélikus közegben.

Az SNS kérdése nyitott kérdés. A maga Nyugat-ellenes és hagyományosan izolacionalista, autoriter vonásokkal tűzdelt politikájával a trendnek megfelelően a katolikusok részéről számíthat több szavazatra. Amennyiben megürül a HZDS által uralt tér, minderre föltehetően sor is kerül. Nyilvánvalóan különbség lesz azonban a városok és a falvak választása között, mivel a párt szavazóbázisa egyre inkább a vidék felé tolódik el, aminek gyökere szintén az itt erősebb vallásosságban keresendő. Láthatólag erősödni fog a párt „katolikussága”. E szempontból a KDH meghirdetett politikája a HZDS szavazóbázisának megszólítására jogos törekvésnek tűnik, ám a párt élén végrehajtott tömeges személycserékkel kell együtt járnia. Kérdéses azonban, a párt európaibbá válik-e e lépés következtében.

Az SDL esetében, amely az evangélikusok (és a felekezethez nem tartozók) körében élvez átlag fölötti támogatottságot, e preferenciák további erősödését vehetjük előre. A trendeknek megfelelően a katolikus szavazóbázis „rendszeretlenül” alakítja ki pártpreferenciáit (SNS, esetleg a „konzervatívabbá tett” KDH, és természetesen marad a HZDS), az evangélikus pedig főként az SDL-t fogja támogatni. Kérdéses a DS sorsa. Föltételezem, hogy a KDH elutasítása, az SDL támogatottsága az evangélikusok részéről, valamint a KDH átlag fölötti támogatottsága és az SDL-lel szembeni erős averzió a katolikusok körében megerősíti a szlovák társadalom létező felekezeti megosztottságát. Ez a két párt ellentétes pozíciót alkot, ami a tényleges politikai gyakorlatban is érezteti hatását.

Zárszóként elmondható, hogy a szlovák társadalom felekezeti megosztottsága kimutatható a választói magatartás szintjén. Gyökerei az eltérő eszmei táptalajban, történelmi tapasztalatokban és sztereotípiákban keresendők. Föltételezem, hogy a jövőben is hosszú távú jelenség marad. Megállapítható, hogy a vallási értékek a társadalom normatív struktúrájának alkotóelemei, és hatást gyakorolnak a politika szereplőinek magatartására.

Ábrahám Barna fordítása

Az utóbbi néhány évben sok szó esett Kárpátaljáról és annak szláv lakosságáról, a ruszinokról. Több író, publicista, politikus és tudós fogott tollat, hogy ilyen vagy olyan formában az olvasó elé tárja saját nézeteit a ruszin népeességről, s az ún. ruszinkérdésről. Úgy tűnik, hogy a ruszinokról és történelmükről még a 17–19. században kialakított képet, amelyet a tudomány már többszörösen megcáfolt, valami oknál fogva egyesek még a 20. század végén is megpróbálják terjeszteni.

Kárpátaljáról mint különálló régióról általában az első világháború végétől szokás beszélni. Azonban ennek a sajátságos etnikai, kultúrtörténeti és politikai jelenségnek a körvonalai már sokkal korábban jelentkeznek. A terület ilyen irányú fejlődésének magyarázata nem is annyira természetrajzi, földrajzi, stratégiai jellegében, helyzetében, hanem döntően etnikai struktúrájában, a 18. századtól túlsúlyba kerülő ruszin (ukrán) népeesség jelenlétében rejlik. Ha emellett figyelembe vesszük azt is, hogy a ruszinok egy olyan régióban élnek, amely a nagy európai kulturális, vallási törésvonal közvetlen közelében fekszik, akkor érthetővé válik az ún. ruszinkérdés aktualitása a közép-európai regionális tudatok problematikájának kutatásában.

Tanulmányunkban általános képet kívánunk nyújtani a kárpátaljai ruszinokról, különös hangsúlyt fektetve a 19–20. századi identitáskeresésre, a nemzetté válás (illetve nem válás) problémáira.

A történetírás

A kárpátaljai ruszinok múltjáról, néprajzáról, kultúrájáról, vallási, gazdasági viszonyaikról és politikai aspirációikról a 18. század óta számtalan tudományos munka, cikk, tanulmány jelent meg.¹ A kezdeti, romantikus korszakot, amelyet elsősorban a helyi görög katolikus papságból kikerült tudósok fémjelezték (J. Bazilovics, M. Lucskay, I. Daliskovics és mások)², a 19–20. század fordulóján felváltotta egy olyan időszak, amelyet a ruszinság történelmi múltjának kritikus, történelmi forrásokon alapuló ártértelezése jellemez. Ezt az új irányt képviselték

¹ Лелекач, Николай – Гарайда, Иван: *Загальна бібліографія Подкарпаття*. Ужгород, 1944

² Zsatkovics Kálmán: A magyarországi oroszok történetírásának történelme. *Századok*, 1980, 24, 568–573, 644–660.

olyan kutatók, mint Lehoczky Tivadar, Hodinka Antal, Petrov Alekszej, Bonkáló Sándor és mások.³ Ők vetették meg a ruszinság kutatásának tudományos alapjait, utat nyitva ezzel a II. világháború utáni modern tudósnemzedék számára.⁴ Az 1980-as évek végétől bekövetkezett európai gazdasági-társadalmi és politikai változások óta azonban ez a folyamat megtorpanni látszik. Néhány eset kivételével az utóbbi tíz évben a ruszinokról általában és főként történelmükről még a 18–19. században kidolgozott, és azóta a tudomány által többszörösen megcáfolt tételek (az autochtonitás elmélete, a Cirill és Metód általi megkeresztelés, a Laborc-legenda, a munkácsi fejedelemség Korjátovics Tódor herceggel az élen stb.) újra teret nyernek, méghozzá nemcsak a publicisztikában, hanem a tudományos irodalomban is.⁵ A jelenség mögött a legtöbb esetben politikai megfontolások húzódnak meg.

Természeti és földrajzi körülmények

Kárpátalja (Ukrajna, Kárpátontúli Terület) területe 12 600 km², 4/5 része hegység, 1/5 része síkság. A helyi lakosság életében fontos szerepet játszott és játszik a természetföldrajzi tényező. A régió három nagy európai vízrendszer (a Duna, a Visztula és a Dnyeszter) találkozásánál, fontos kereskedelmi útvonalak gócpontjában fekszik, a Keleti Kárpátok azon részében, ahol a hegygerincek alacsonyok, és több, könnyen átjárható hágó és folyó völgy szeli át őket. Ez utóbbiak közül a Vereckei-hágót kell megemlíteni, amely több évezrede szolgál kapuként, kapcsolja össze Kelet- és Közép-Európa népeit.⁶ Jelentős szerepe volt a hágónak a ruszinok kárpátaljai letelepedésében is – nem véletlen ugyanis, hogy a ruszin etnikai elem a hágó közvetlen közelében lévő négy egykori vármegyében – Ung, Bereg, Ugoicsa és Máramaros – jutott túlsúlyra. Másrészt a hegyvidék, amelyet több kisebb-nagyobb folyó számos, viszonylag zárt területre (refugiókra) oszt fel, a letelepedés kezdeteitől a ruszinok néprajzi és nyelvi széttagolódását, néha izoláltságát idézte elő.

³ Lehoczky Tivadar: *Beregvármegye monographiája. I–III.* Ungvár, 1881; Hodinka Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története.* Budapest, 1910; Петров Алексей: *Древнейшие грамоты по истории карпато-русской церкви и иерархии, 1391–1498.* Прага, 1930 és számos más műve; Szabó István: *Ugoicsa megye.* Budapest, 1937; Bonkáló Sándor: *A rutének.* Második kiadás. Basel–Budapest, 1996

⁴ Перени Йозеф: Из истории закарпатских украинцев, 1849–1914. *Studia Historica* (Budapest) 1957. Nr. 14; Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910.* Budapest, 1977; Zegus, Ivan: *Die nationalpolitischen Besterbungen der Karpato-Ruthenen, 1848–1914.* Wiesbaden, 1965; Magocsi, Paul Robert: *The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus 1848–1948.* London, 1978; Udvari István (szerk.): *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészégeinek 1806. évi összeírása.* Nyíregyháza, 1990

⁵ Zseliczky Béla: *Kárpátalja a cseh és szovjet politikai érdekerében 1920–1945.* Budapest, 1998; Поп, Иван: *Энциклопедия Подкарпатской Руси.* Ужгород, 2001, 23–27.

⁶ Kobály József: *Sine ira et studio.* Ungvár, 1998, 6.

A ruszinok nevéről

Írásomban a Kárpátalján élő keleti szláv lakosság megnevezésére a *ruszin* szót használok. Ám már itt le kell szögezni, hogy mind maga a nép, mind környezetük megnevezésükre több más névformát is alkalmazott és alkalmaz mind a mai napig, s ezek a ruszin elnevezés szinonimáinak tekinthetők. Ilyenek például a *rutén*, *rusznak* (*rusznyák*), *ruszkij*, *kisorosz*, *ukrán* stb.⁷

Történelem

A magyarok beköltözése előtt a mai Kárpátalja területén (déli és nyugati) szláv lakosság élt.⁸ Miután a magyarok fokozatosan, a 10. századtól a 14. század elejéig benépesítették a térséget, az eredeti szláv lakosság idővel asszimilálódott, számbeli-
leg csökkent, amiben közrejátszott Kutesk besenyő vezér 1085. évi, majd a mongolok 1241-es betörése. A 14–15. századi források már csak elvétve beszélnek róluk.⁹

A történeti források, az antropológia és az etnográfia adatai, a korai és jelenlegi ukrán (ruszin) települések elhelyezkedésének vizsgálata mind arról tanúskodik, hogy a ruszinok (ukránok) a magyar honfoglalás után népesítették be a Kárpátok déli lejtőit. A folyamat különös lendületet vett a 13–14. században, és eltartott egészen a 18. századig.¹⁰ A ruszinok (rutének, ukránok) különböző területekről – Bukovina, Galícia, valószínűleg Volhínia, és Podólia¹¹ – és különböző időben hatoltak be Kárpátaljára, ahol hamarosan a vidék lakosságának többségét alkották.

Antropológia és néprajz

A kutatók véleménye szerint Kárpátalja lakosságának antropológiai képe meglehetősen tarka. Mindez arról tanúskodik, hogy vidékünk ruszin falvainak keletkezése különböző irányban és különböző területekről ment végbe. Egészében véve

⁷ Mészáros Károly: *A magyarországi oroszok története*. Pest, 1850, 15–17.; Szabó Oreszt: *A magyar oroszokról (ruthének)*. Budapest, 1913, 16–19.; Sztipszky Hiador: *Moskophilismus, ukrainismus és a hazai ruszinok*. *Budapesti Szemle*, 1913, 153, 278.; *Akadémiai Kislexikon*. II. L–Z. Budapest, 1990, 550–551.; Kobály József: *i. m.*, 192–195.

⁸ Кобаль Йосиф: До питання про заселення південних схилів Карпат східними слов'янами (на прикладі Закарпатської області України) In: Parczewski, Michał – Czopek, Sylwester (red.): *Początki sąsiedztwa pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. Rzeszów, 1996, 238.

⁹ Szabó István: *i. m.*, 233, 3. hivatkozás

¹⁰ Hodinka Antal: *A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk*. Budapest, 1923, 14.; Bonkáló S.: *i. m.*; Engel Pál: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. *Századok*, 119, 1985, 941–1005.; Кобаль Йосиф: Вказ. праця, 238–239; Kobály József: *i. m.*, 201.

¹¹ Hodinka Antal: *A munkácsi...*, 72–73.; Szabó István: *i. m.*, 107.; Bonkáló Sándor: *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés*. Pécs, 1935, 6–7.

Kárpátalja három zónára osztható: északnyugaton a kelet-balti és az előszláv antropológiai típus a domináns, délkeleten a dinári típus van túlsúlyban, a központi részen – a Latorcától Husztig – pedig a két típus keveredik. Érdekes, hogy hasonló kép figyelhető meg Galícia területén is, ami a két térség lakosságának közös származásával magyarázható.¹² Ami Kárpátalját illeti, Gáspár J. kimutatta, hogy a mai ruszinok nem a 13. századi áttelepedők, hanem többségükben a 18. századi bevándorlók leszármazottai. A fentieket támasztják alá a statisztika adatai is. 1720 és 1787 között például a Tisza jobb partjának lakossága 320%-kal nőtt. Mivel a természetes szaporodás itt nem játszott döntő szerepet, a helyi ruszinság (ukránok) gyarapodását mindenekelőtt éppen a túlnépesedett Galíciából kiinduló emigrációval magyarázhatjuk.¹³

A köztudatban a kárpátaljai ruszinok – különösen az utóbbi években – egyseges népként jelennek meg. Ez két fő okra vezethető vissza: az egyik a politikai tényező, a másik a kárpátaljai ruszinság múltjának, anyagi és szellemi kultúrájának felületes ismerete, vagy éppen az ismeretek hiánya. Éppen ezért röviden szólnunk kell a ruszinság néprajzáról.

A kárpátaljai ruszinság történelmi és nyelvi szempontokból is szorosan kötődik a Kárpátoktól északra élő ruszinokhoz (ukránokhoz). De itt is, mint bármely más népnél, az egész ukránságra jellemző vonásokon kívül a mai napig megőrződtek némely regionális sajátosságok. Ezek okai ismeretesek: először is a kárpátaljai ruszinok különböző időben és más-más területekről népesítették be mai hazájukat, de a hegyvidéki táj sajátosságai, az ebből következő izoláltság, a környező etnikai és kulturális-nyelvi környezet hatása is figyelembe veendő. Éppen ezért az egyik legismertebb ruszin-szakértő, Bonkáló Sándor az 1940-es évek elején konstataulta, hogy „... a már kifejtett okok folytán nem forrtak egy nemzetté, hanem megőrizték sajátosságaikat és nyelvjárásaikat”.¹⁴

A mai Kárpátalja területén a ruszinok eredetileg csak az előhegyek és a hegyvidék területét népesítették be, mivel a síksági részekben és a nagyobb folyóvölgyekben magyarok laktak. A ruszin–magyar etnikai határ kezdetben tehát követte a természeti határt. Csak később, a 17. századtól kezdve jelennek meg a ruszinok a síksági magyar falvakban, sőt új falvakat is alapítanak. Ez a folyamat még a 20. században is zajlott, de akkor már politikai kontextusa is volt.¹⁵

A néprajzkutatók a kárpátaljai ruszinságon belül két fő néprajzi egységet különítettek el, melyek további néprajzi csoportokra bonthatók.¹⁶ Az első fő egységet az ún. hegylakók vagy *verhovinaiai* alkotják, akik a Kárpátok gerince mentén

¹² Gáspár János: *A keleti szlávok antropológiája*. Ungvár, 1944

¹³ *uo.*, 151–152.

¹⁴ Bonkáló Sándor: *A rutének*, 61.

¹⁵ Кобаль Йосиф: *Вказ. праця*. 240, Рис. 5

¹⁶ Тиводар, Михайло: *Етноісторичний та етнокультурний розвиток українців Закарпаття. Carpatica–Карпатика*, Вип. 6. Ужгород, 1999, 4–64.

élnék. Ezek egy szubetnoszra (*huculok*) és két néprajzi csoportra (*bojkók, lemkók*) oszlanak. A másik fő egységet az úgynevezett *dolisnyákok* (*dolinyákok*), vagyis a síklakók képezik. Ezen csoporton belül is számos eltérést tapasztalunk, különösen az egykori Máramaros és Ung megyei csoportok között. A dolisnyákok eredeti szállásterülete az előhegység táján keresendő, de később a síkságra is leereszkedtek. A két fő néprajzi egység között a határvonal a máramarosi lankánál kezdődik, és innen Alsószinevéren és Ökörmezőn keresztül majdnem egyenes vonalban húzódik az Ung megyei Perecsenyig. A fenti csoportok jelenléte arról tanúskodik, hogy a vidéket különböző időben és különböző területről népesítették be. Az a tény, hogy a bojkók, lemkók és huculok csak kis számban élnek Kárpátalján, holott széttelepedésük központja a Kárpátoktól északra fekszik, azt bizonyítja, hogy ezek a lokális csoportok igen késői jövevények. Sokkal problematikusabb a dolisnyákok (síkidékiek) eredetének kérdése. Hazájuknak kétségtelen a mai Ukrajna nyugati területe tekinthető, a származási régiót azonban nagyon nehéz meghatározni – Bonkáló Sándor szerint ez a terület Voliny lehetett.

A dolisnyákok

A kárpátaljai ruszinság legnagyobb csoportja 9700 km² területet foglal el. Nevük kissé megtévesztő, ugyanis nem annyira a síkvidéken laknak, hanem inkább az előhegyekben és részben a Kárpátok hegygerincei között. E néprajzi csoport elterjedésének északi határa az ún. Polonini hegygerinc, délen a kárpátaljai magyarsággal határosak, keleten a Sopurka folyó Máramarosban, nyugaton pedig a mai szlovák államhatár. A dolisnyákok több mint húsz lokális csoportra oszlanak.¹⁷ A kárpátaljai ruszinok közül ezek telepedtek le vidékünkön a leghamarabb. Egy részük még a 14. századi vlach kenézekkel érkezett, nagyobb részük azonban későbbi bevándorló. Kezdetben pásztorkodással foglalkoztak, majd elsajátították a földművelést is. A több évszázados érintkezés következtében a dolisnyákok sok tekintetben hozzáidomultak a magyarokhoz, különösen azok, akik a magyar–ruszin határ közelében laktak¹⁸, azok pedig, akik teljesen magyar környezetbe települtek be, mint például Ugocsában, asszimilálódtak, és ma már csak vezetéknévük és görög katolikus vallásuk tanúskodik arról, hogy ősük valamikor ruszinok voltak. Magyar hatás érződik a nyelvben, az építészetben, a földművelésben, a népviseletben, a folklórban stb. Ez persze nem jelent teljes asszimilációt. Az viszont tény, hogy mára ez a legkorábbi ruszin tömb őrizte meg legkevésbé – a többi ruszinhoz viszonyítva – a ruszin nyelvi és néprajzi sajátosságokat, ugyanakkor a legtöbbit vett át Beregben és Ugocsában a magyar kultúrából, Máramarosban a magyarból és a románból, Ungban pedig a magyarból és a szlovákból.

¹⁷ Тиводар, Михайло: *Вказ. праця*, 32–44.

¹⁸ Bonkáló Sándor: *A rutének*, 61–63.

A hegylakók

Két néprajzi csoportra és egy szubetnoszra oszlanak, és eléggé élesen elkülönülnek mind egymástól, mind a síksági ruszinoktól.¹⁹ A jelenség azzal magyarázható, hogy később települtek be Kárpátaljára, mint amazok, más területekről (főleg Galíciából), végül pedig olyan területet foglaltak el, amely sokban különbözött az előhegyektől, és szervesen kapcsolódott galíciai hazájukhoz.

A huculok

Valamennyi hegylakó ruszin közül ez a legkésőbbben Kárpátaljára települt csoport. Folyamatosan szivárogtak át Galíciából és Bukovinából a 15., de főleg a 16–19. század folyamán. Elterjedési területük a Tisza forrásvidéke, nagyjából a mai Rahói járás, ahol négy lokális csoportra oszlanak.²⁰ Nevük eredete ezeddig kéllőképpen nincs tisztázva. Egyes kutatók a román *hoț, huț* ‘rabló’ szóból vezetik le, mások a kun *kocsul* ‘pásztor’ szóból. Mind a két magyarázattal jól jellemezhetnénk őket. Maga a szó először csak a 19. század elején bukkant fel. Ma Kárpátalján a huculok 10%-a él, míg 90%-uk a szomszédos Bukovinában és Galíciában. A hucul eredetileg pásztornép volt. Később, a 18. században a németektől eltanulták az erdőgazdálkodást és a tutajozást, mely mesterségek szervesen beépültek kultúrájukba. Fizikai antropológia szempontjából nagyban különböznek a többi ruszintól, mivel magasabbak, erős testalkatúak. Ezen külsődleges és egyes belső vonásaiknak (bátorság, vakmerőség – ők voltak a híres *opriskók*, azaz betyárok, útonállók – köszönhetően az irodalmárok is leginkább a huculokról, és nem más ruszin csoportokról írták szépirodalmi műveiket.²¹ Jellemzőjük a fából készített lakótér, élettér – a *grazsda*. Ez nem más, mint a lakó- és gazdasági épületek zárt együttese hatalmas boronafából, belső udvarral. Ez a háztípus alkalmazkodott a magashegyi körülményekhez és a huculok fő foglalkozásához, a pásztorkodáshoz. Csoportjukhoz kapcsolódik a híres hucul ló és a havasi kürt egy típusa. Az különböző funkciókat töltött be – például hangjukra kezdődött meg az ünnepség, melynek során kihajtották nyájaikat a tavaszi legelőre. A többi ruszin néprajzi csoport közül kitűnnek még nagyon gazdag és élénk viseletükkel, kézművességükkel, folklórkincsükkel. Bár manapság a régi szokások, öltözetek kihalófélben vannak, még mindig sok néprajzi jellegzetességet lehet köztük találni.

¹⁹ Тиводар, Михайло: *Вказ. праця*

²⁰ *uo.*, 25–32.

²¹ Bonkáló Sándor: *A rutének*, 63–69.; Тиводар, Михайло: *Вказ. праця*; Kobály József: *i. m.*, 207–208.; Szabó Oreszt: *i. m.*, 128–145.

A bojkok

Nagyjából a mai Volóci és Ökörmezői járások területén élnek, mintegy 64 faluban.²² Hazájuk Galícia Kárpátaljához közel eső része, ahol túlnyomó részük él máig. A kárpátaljai bojko településtömb nagyjából a 15–18. század folyamán alakult ki. Részint bevándoroltak a szűk hegyi völgyek lejtőin, részint a munkácsi és szentmiklósi uradalmak tervszerű telepítései révén kerültek be. Nevük eredete tisztázatlan. A bojkok viszonylag alacsony termetűek. Ők is pásztornép. Falvaik többsége a folyók mentén szétszórta elhelyezkedő házakból áll. A falu közepén, egy magaslaton áll a templom. A bojko ház fából készül, gyakran kőalapon áll. A ház háromosztatú – szoba, pitvar és kamra – és zsúpfedelű. A gazdasági épületek nem alkotnak zárt rendszert. A bojkok fő foglalkozása az állattenyésztés (juh, kecske, szarvasmarha) és a földművelés (rozs, zab és burgonya). Ezenkívül foglalkoznak fafeldolgozással és fausztatással is. Viseletük sajátságos. A férfinak nincs gallérja, és hátul gombolódik. Ezenkívül halosnyit és (nyáron) hosszú szűk gatyát viseltek. Lábbelijük a bocskor volt. A nők öltözeke sokkal gazdagabb és élénkebb. Az ing rövid, fehér, az ujjakon, a vállakon és a nyakrészen különböző színű virágos vagy geometriai mintákkal díszítve. A színek közül a sötétvörös és a kék a domináns. A kivarrott szoknya mellett a lábukon bocskort viseltek.²³ Bár a kárpátaljai bojkok kultúrájában vannak sajátságos helyi elemek, egészében véve a galíciai bojko kultúra szerves része.

A lemkók

Ez a hegyvidéki kárpátaljai ruszinok harmadik és egyben legkisebb csoportja. A mai Kárpátalja területén kisebb-nagyobb valószínűséggel ehhez a csoporthoz tartozónak lehet tekinteni néhány közösséget a Nagybereznai és a Perecsenyi járásban, az Ung jobb partján.²⁴ A lemkók nagyobb része a Kárpátoktól északra, az egykori Galícia területén lakott, a mai Lengyelországban, de az 1947. évi áttelepítések következtében az itteni lemkók nagy része kénytelen volt elhagyni szülőföldjét.²⁵ Lengyelországon és Ukrajnán kívül még Szlovákia hegyvidéki részén is élnek lemkók. Nevüket többen a *lem*, *lis* 'csak' szó gyakori használatából vezetik le, de vannak más elképzelések is. Kárpátalján a 16. században már találkozzunk a *lemák* névvel. A fent említett területen az első bizonyíthatóan ruszin települések már a 15. században megjelentek, és számuk folyamatosan gyarapodott. A lemkó települések kisebb csoportot alkotnak a folyóvölgyekben. A házak a fo-

²² Тиводар, Михайло: *Вказ. праця*, 44–48.

²³ Szabó Oreszt: *i. m.*, Bonkáló Sándor: *A rutének*, 69–74.; Kobály József: *i. m.*, 208–209.

²⁴ Тиводар, Михайло: *Вказ. праця*, 48–50.

²⁵ Красовий, Іван – Солинко, Дмитро: *Хто ми, лемкиною*. Львів, 1991, 32–40.

lyó völgyét követve elszórtan helyezkednek el. A lemkó ház háromosztatú (ritkábban kettő), s vele egy sorban helyezkednek el a gazdasági épületek is. A házakat fából, kő alapon építették, zsúppal vagy zsindelemmel fedték be. Fő foglalkozásuk kezdetben pásztorkodás volt, később a földművelés is elterjedt közöttük. A gabonafélékből a rozst és a zabot termesztették, de a főeledel a burgonya volt. Az állattenyésztés szezonális jellegű: májusban kihajtják a nyájukat a havasokra, novemberben leereszkednek velük a falvakba. A juh mellett a kecske, a szarvasmarha és a ló a fő tenyészállat. Kitűnően értenek a famegmunkáláshoz, amit a fatemplomok építésénél alkalmazott ún. sátoros építészeti stílus bizonyít. E néprajzi csoport egyik markáns jegye az öltözeke. Dominálnak az alap- (gyakran sötét) színek. Viseletükben az ing a legarchaikusabb. Az ing ujjja, gallérja, nyaka és mellrésze hímzett. A színek közül a sötétpiros és a barna a meghatározó. Főleg geometriai és növényi mintákat használnak. A szoknya egyszerű, fehér. A lábbeli bocskor. A férfiak öltözeke egyszerű: ing, ruha, kalap, bocskor.²⁶ A lemkókra jellemző még, hogy szorosan kötődnek a Kárpátoktól északra élő rokonaikhoz. Ez utóbbi azzal is magyarázható, hogy itt a hegyek már alacsonyabbak, könnyebben átjárhatók. Kereskedéssel és kézműiparral is foglalkoztak.

Összegezve a fent leírtakat, megállapíthatjuk, hogy a kárpátaljai ruszinok nemcsak nyelvük tekintetében, de néprajzi megközelítésből sem egységesek, hanem több egymástól jól elhatárolható csoportot alkotnak, és e csoportok többsége a Kárpátoktól északra élő ruszinság (ukránok) szerves része.

A kárpátaljai ruszinok nyelve

A ruszinok történelme folyamán a nyelvi kérdés mindig nagyon fontos szerepet játszott, ami azzal volt magyarázható, hogy sok évszázadon keresztül idegen etnikai, nyelvi, kulturális és politikai környezetben éltek, ahol a vallás és a kultúra mellett a nyelv volt az, amely alapul szolgálhatott nemzeti öntudatunk megőrzéséhez. Ezért van az, hogy a kárpátaljai ruszinok nemzeti aspirációi olyan szorosan összefüggnek a nyelvi kérdéssel, mely mindig rendelkezett politikai háttérrel is.²⁷ A középkorban a nagyon vékony ruszin művelt réteg (szerzetesek, a papok egy része) írásban az egyházi szláv nyelvet használta. A 17–18. századi irodalmi művekre viszont már a népi nyelv széles körű használata jellemző. Emellett keletkeztek könyvek egyházi szláv nyelven is.²⁸ A 19. század közepén, amikor beköszöntött a „népek tavasza”, fontos változások következtek be a ruszin vezetőréteg (a papság), értelmiség nyelvhasználatában is. Az Oroszország felé fordulás

²⁶ Szabó Oreszt: *i. m.*; Bonkáló Sándor: *A rutének*, 75–80.

²⁷ Магочій, Павло Роберт: *Формування національної самосвідомості: Подкарпатська Русь (1848–1948)*. Ужгород, 1994, 82.

²⁸ Lásd: Udvari István: *Ruszin (kárpátukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1995.

ahhoz vezetett, hogy a kárpátaljai ruszinok legnagyobbjai – pl. Olekszandr Duchnovics, Ivan Rakovszkij, Iván Szilvay stb. – elvetették a népi nyelv használatát, s áttértek az orosz irodalmi nyelvre.²⁹ Ez az út végül is zsákutcába vezetett. A 19. század végén jelentkezett újra az az irányzat, amely a nép által használt nyelven próbálta megalkotni az irodalmi műveket, kiadni a folyóiratokat. Ennek az irányzatnak a legmarkánsabb képviselői Volosin Antal, Sztripszky Hiador stb. voltak.³⁰ Az 1920–30-as években, amikor a kárpátaljai ruszinok Csehszlovákiához kerültek, a nyelvi viták újra fellángoltak, ám most már az ukrán és az orosz nyelv pártolói csaptak össze, míg azok, akik egy külön ruszin nyelv létrehozásáról beszéltek, alárendelt szerepet játszottak.³¹ Az ő idejük 1939–1944 között érkezett el, amikor a hivatalos magyar politika támogatta – jobbra politikai okokból – az önálló ruszin nyelv létrehozását (Sztripszky Hiador, Bonkáló Sándor, Hodinka Antal, Harajda János stb.).³² 1944 után ismét változott a helyzet, ettől az időtől kezdve a kárpátaljai ruszinok az ukrán irodalmi nyelvet használják. Az 1990-es évek elejétől, a Szovjetunió széthullása, s Ukrajna függetlenné válása következtében elindult demokratizálódási folyamat hatására Kárpátalján újra felbukkant a „nyelvi” kérdés, amely valójában politikai kérdés, és a nyelvhez kevés köze van.

Az 1920-as években a bácskai ruszinok létrehozták saját külön nyelvüket, amely oly messze áll a kárpátaljai ruszinok nyelvétől, hogy azok alig értik, inkább szlovák hatások érződnek benne. A ruszin nyelv kodifikációjával próbálkoztak Szlovákiában és Lengyelországban, de az említett országokban használt ruszin nyelv olyan jegyekkel bír, ami a szlovák, lengyel nyelvhez való kötődésére utal. Ebből logikusan következik, hogy ha valaha létrehozzák a kárpátaljai ruszin nyelvet is, akkor az az ukránhoz kötődik majd. Mint említettem, egy ilyen nyelv elvileg kialakítható, ám ismerve a ruszinok évszázados történetét, amelynek során volt lehetőségük egy külön nyelv kidolgozására – sőt néha kényszerítették is őket erre –, s az mégsem sikerült (s ez törvényszerűen volt így), akkor ma, egy ukrán államon belül ennek a lehetősége még elenyészőbb.

Vallási viszonyok

A kárpátaljai ruszinok meghatározó vonása közismert vallásosságuk. A nyelv mellett évszázadokon keresztül a vallás jelentette egyben a nemzeti hovatartozást is, nem véletlen, hogy a források gyakran *orosz vallást* emlegetnek.

A ruszinok honfoglalás előtti megkereszteléséről a ma rendelkezésre álló adatok alapján nem beszélhetünk. A források egybehangzó vallomása szerint az

²⁹ Мишанич, Олекса: Загальноукраїнський контекст літератури Закарпаття. In: *Українські Карпати*. Ужгород, 1993, 315–316.

³⁰ Bonkáló Sándor: *A rutének*, 98.

³¹ Магочій, Павло Роберт: *Вказ. праця*. 85–89.

³² uo., 89–90.

első ruszin telepések görögkeleti vallásúak voltak. A kezdetekkor nem is tartották őket keresztényeknek, és egyházilag sem voltak megszervezve.³³ Papjaik, a *bátykók*, hasonlóan a ruszin jobbágyokhoz, robotoltak és adót fizettek. A 14–15. század fordulóján kialakulnak helyi vallási központjaik, a munkácsi csernjákhegyi és a máramarosi körtvélyesi kolostorok. A következő századokban a csernjákhegyi kolostor válik a helyi ruszinság vallási-szellemi központjává, a munkácsi püspökök székhelyévé.

1646-ban a kárpátaljai ruszinok vallási szempontból egy időre kettészakadtak. A Drugethek ungi és homonnai birtokain működő 63 pravoszláv pap Ungváron, Jakusics György egri püspök előtt letette a hűségesküt a római pápának. Az ungvári unióval megszületett a görög katolikus egyház, Beregben, Ugocsában és különösen Máramarosban, vagyis az erdélyi fejedelmek birtokain azonban továbbra is a görögkeleti vallás dominált. Itt az unió lassan, vontatottan terjedt, és csak az 1730-as években fejeződött be.³⁴ Ekkor újra helyreállt a vallási egység, és néhány kisebb-nagyobb skizmatikus mozgalomtól³⁵ eltekintve tartotta magát egészen az első világháború végéig.

Az unió nagymértékben hozzájárult a görög katolikus papság anyagi és szellemi felemelkedéséhez, a keleti rítus viszont erős kapocsként szolgált a nemzeti lét megőrzésében. A munkácsi püspököknek egyébként hosszú évtizedeken keresztül harcolniuk kellett az egri püspökök befolyása ellen³⁶; végül az Udvar hatós segítségével 1771-ben felállították az önálló munkácsi görög katolikus püspökséget³⁷, amely sokban hozzájárult a kárpátaljai ruszinok vallási és egyben nemzeti arculatának a megőrzéséhez. Különösen figyelemreméltó ebből a szempontból Bacsinszky András püspök (1773–1809) tevékenysége³⁸, aki Munkácsról Ungvárra tette át az egyházmegye székhelyét (1778). A 19. században a történelmi munkácsi egyházmegyéből folyamatosan levált az eperjesi, a szamosújvári, végül 1912-ben a hajdúdorogi püspökség, minek következtében az első világháború előestéjére az egyházmegye területe nagyjából a mai Kárpátalja területére szűkült, vagyis arra a térségre, amelyet a legkevésbé érintettek az asszimilációs (szlovák, román, magyar) hatások.

³³ Lehoczky Tivadar: *A beregmegyei görög-szertartású katolikus lelkészségek története a XIX. század végéig*. Második kiadás. Ungvár, 1999, 9–10.; Bonkáló Sándor: *A rutének*, 111.; Hodinka Antal: *A munkácsi...*

³⁴ Пекар, Атанасій: Ужгородська унія та її творці (1646–1996). Sectio II. *Analecta OSBM*, vol. XV (XXI), Fasc. 1–4, 1996, 247–300.

³⁵ Lásd: Gönczi Andrea: A magyarországi ruszinok története 1900–1914. In: *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékezetére*. Pécs, 2001, 115–120.

³⁶ Zsatkovics Kálmán: Az egri befolyás és az ez ellen vívott harc a munkácsi görög szertartású egyházmegye történelmében. *Századok*, 1884, 18, 680–696, 766–786, 839–877.

³⁷ Hodinka Antal: *A munkácsi...*

³⁸ Udvari István: Bacsinszky András püspök (1732–1772–1809) a ruszin felvilágosodás képviselője. In: Udvari István (szerk.): *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészségeinek*, 29–56.

Az első világháború nagy változásokat hozott a kárpátaljai görög katolikus egyház számára. Politikai nyomásra megkezdődött a munkácsi egyházmegye sajátosságainak, keleti jegyeinek a megváltoztatása és a ruszin gregoriánus naptár és a latin betűs abc bevezetése stb.³⁹ A folyamat az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával és a terület Csehszlovákiához csatolásával megtorpant, és azóta a ruszinság egyházi téren új utakon fejlődik. A két világháború között a kárpátaljai ruszinok újra kettészakadnak: a 20. század elején jelentkező skizmatikus mozgalom a terület Csehszlovákiához kerülésével új erőre kapott, az állam ugyanis támogatja a pravoszláv egyház térnyerését.⁴⁰ 1921-ban itt mindössze 986 pravoszláv vallású embert regisztrált a statisztika, 1930-ban viszont már 112 034-et. Ennek ellenére még mindig a görög katolikus vallás dominált Kárpátalján (1930-ban 359 166 a hívek száma).⁴¹ Másik fontos jelenséggént a klérus, aktívan bekapcsolódván a politikai csatározásokba, több pártra szakadt, amelyek másképpen képzelték el a ruszinok nemzeti és politikai fejlődését. A fenti folyamatokat betetőzték az 1938–39-es események, amikor egy ideig két görög katolikus püspök is volt.⁴² Amikor 1939 márciusában Kárpátalja visszakerült Magyarországhoz, a helyzet újra stabilizálódni látszott, azonban a második világháború s az annak nyomán kialakult nemzetközi helyzet alapjaiban rázta meg a munkácsi görög katolikus egyházmegyet is. 1947-ben a szovjet belügyi szervek megölték Romzsa Tódor munkácsi püspököt, majd 1949-ben, utolsóként a Szovjetunióban, beszüntették a kárpátaljai görög katolikus egyház működését.⁴³ A papság egy része áttért az ortodoxiára, mások ellenálltak a nyomásnak. Ők, 129 fő, koncentrációs táborokba kerültek, ahonnan 28-an tértek vissza. A papok harmadik része illegalitásba vonult, s ilyen körülmények közepette működött az 1980-as évek végéig.⁴⁴

1989-ben az európai és a Szovjetunió belüli társadalmi-politikai változásoknak köszönhetően Ukrajnában, s ezen belül Kárpátalján legalizálták a görög katolikus egyház működését. A kezdet azonban nagyon nehéz volt, hiszen az 1947 utáni évtizedekben vallási téren is hatalmas változások zajlottak le Kárpátalján, felnőtt egy nemzedék, amely pravoszláv hitben nevelkedett. 1988-ban Kárpátalján 422 pravoszláv egyházközség létezett a munkácsi pravoszláv egyházmegye keretében, amely pedig az Orosz Pravoszláv Egyház részeként funkcionált.⁴⁵ Megtörni ezt a dominanciát nagyon nehéz volt. Az 1990-es évek elején, hasonlóan a cseh időkhöz, újra fellángoltak a vallási ellentétek a pravoszlávok és a görög ka-

³⁹ Магочій, Павло Роберт: *Вказ. праця*, 48.

⁴⁰ Bonkáló Sándor: *A rutének*, 111–114.

⁴¹ Магочій, Павло Роберт: *Вказ. праця*, 112.

⁴² *uo.*, 115.

⁴³ Пекар, Атанасій: *Нариси історії церкви Закарпаття*. Т. I. Рим, 1967, 161–167.

⁴⁴ Сабов, Юрій: *Здобутки і проблеми у відносинах з державою греко-католицької церкви на Закарпатті*. In: *Регіональні Студії*, Вип. №2, Ужгород, 2001, 35–37

⁴⁵ Фенич, Володимир: *Сучасна мозаїка міжконфесійних відносин на Закарпатті*. In: *Матеріали науково-практичної конференції „За міжконфесійну злагоду”*. Ужгород, 1996, 9.

tolikusok között, amelyek tovább mélyítették a ruszinságon belüli politikai ellentéteket. Néhány községben a vallási viták máig nem csitultak.⁴⁶ A kemény harcnak azonban meglett az eredménye: a munkácsi görög katolikus egyházmegye folyamatosan erősödött, és 1993-ban már 209 egyházközséggel rendelkezett, melyek száma ma már 300⁴⁷, de ez még mindig elmarad az 520 pravoszláv egyházközség mögött (melyek közül 511 az Ukrán Pravoszláv Egyház moszkvai patriarchátusához tartozik, 8 az Ukrán Pravoszláv Egyház kijevi patriarchátusához, 1 pedig az Ukrán Autokefál Egyházhoz).⁴⁸ A tendenciák ismeretében belátható időn belül aligha várható, hogy ezek a számok lényegesen változzanak. Ha pedig figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a munkácsi görög katolikus püspökségen belül sincs teljes egység a nemzeti fejlődés kérdésében⁴⁹, akkor leszögezhetjük, hogy ez az egyház a jövőben nem fogja tudni betölteni a ruszinok nemzeti egyházának szerepét.

Regionalizmus, nemzeti orientációk, politikai aspirációk

A kárpátaljai ruszinság mai napig legvitatottabb problémája a nemzeti hovatartozás. Az ún. ruszinkérdés kulcsfontosságú Kárpátalja új- és legújabb kori történetében. A probléma megoldását sajnos gyakran az aktuális politikai érdekektől teszi függővé, ami nagymértékben torzítja a hiteles képet. Ha figyelembe vesszük a történelmi, néprajzi, nyelvészeti adatokat, akkor azok azt bizonyítják számunkra, hogy a kárpátaljai ruszinok az ukránok szerves részét alkotják. A ruszinkérdés lényege nem az, hogy létezik egy különálló ruszin nép, és mit kell tenni, hogy azt elismerjék; a probléma lényege abban áll, hogy a jövőre nézve a kárpátaljai ruszinság még jobban integrálódik-e a nemzeti anyatesthez, az ukránsághoz, vagy esetleg eltávolodik attól, és idővel leválik róla. A várható fejlődés körvonalazása érdekében a következőkben szólnunk kell a történelmi előzményekről.

Bár a Laborc-legendát és Korjátovics Tódor herceg állítólagos munkácsi fedelemtségét (a 14–15. század fordulóján) mint az önálló ruszin nép létezésének s politikai fejlődésének bizonyítékait a tudomány már többszörösen megcáfolta, mégis beszélhetünk ruszin regionalizmusról már a középkorban, bár ennek nem politikai, hanem gazdasági alapjai voltak. A Magyar Királyságon belül a ruszinok mind nemzeti, mind vallási szempontból kétségkívül idegeneknek számítottak.⁵⁰ E tény első jelei az ún. *krajnák* voltak (Bereg: 14. század, Ung: 15. század stb.),

⁴⁶ Грицак, Олександр: Релігійна ситуація в Закарпатській області за роки незалежності. In: *Регіональні студії*. Вип. №2. Ужгород, 2001, 9.

⁴⁷ Сабов, Юрій: *Вказ. праця*, 37.

⁴⁸ Грицак, Олександр: *Вказ. праця*, 8.

⁴⁹ Фенич, Володимир: *Вказ. праця*, 19.

⁵⁰ Engel Pál: Szlovákok, románok, rutének. Telepítések Magyarországon Zsigmond korában. *História*, 1999/2, 26–28.

amelyekben az állattenyésztő ruszinokat saját vezetőik, a *krajnikok*, *vajdák* fogták össze.⁵¹ A ruszin nemzeti aspirációk következő állomása a munkácsi görög katolikus egyházmegye megalapítása volt; azok politikai megjelenítése azonban csak az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején és az utána következő időszakban tapasztalható.⁵² 1849–1850 fordulóján a négy vármegye – Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros – területén létrejött egy ruszin területi-közigazgatási egység, az Orosz Vajdaság⁵³, ám ennek folytatása nem volt egészen 1918-ig.

A 19. század a ruszin nemzeti öntudat keresésének fontos időszaka, mégpedig azért, mert ekkor a fejletlen társadalmi struktúrával rendelkező ruszinság, a maga még teljesen ki nem kristályosodott nyelvével, nemzettudatával mégiscsak elindulhatott volna a nemzetté válás útján. Ekkor ugyanis még a hozzá legközelebb álló galíciai és dél-oroszországi ruszinok sem tudták érvényre juttatni a maguk nemzeti, nyelvi aspirációit. A nyelvi, nemzeti fejlődés azonban vakvágányon, a ruszofilia irányába indult, az értelmiség egészen az orosz néphez tartozónak tartotta magát és népét. Csak a 19. sz. végén indult el egy folyamat, amely a további fejlődéshez a nép nyelvét vette alapul (Volosin Antal, Zsatkovics Kálmán, Sztipszky Hiador), ekkor azonban már késő volt, mert közben létrejött és megerősödött az ukrán irodalmi nyelv és az ukrán nemzeti politikai irány. Éppen ennek az ellensúlyozására az első világháború előtt elindult az a mozgalom, amely célul tűzte ki a külön ruszin nyelv létrehozását, hogy megóvja a magyarországi ruszinokat az orosz és különösen az ukrán politikai befolyástól.⁵⁴

Az első világháború végén a Károlyi-kormány törvényben rögzítette a ruszinság autonóm jogait (Ruszkra Krajna)⁵⁵, ez a lépés azonban már elkéssett. 1919-ben a terület Podkarpátszka Rusz néven Csehszlovákiához került. Ebben a korszakban a nemzeti öntudat keresése tovább folytatódott, de az egykori egységből már nem maradt semmi. Az egyház kettészakadt, társadalmi befolyása csökkent, a nyelvi viták pedig lehetetlenné tették a nemzeti öntudat egységes fejlődését. A húszas-harmincas években két irányzat küzdött egymással: a nagyorosz (a pravoszláv egyház, a görög katolikus klérus egy része, a Duchnovics Társaság és több politikai párt) és az ukrán (a görög katolikus papság egy része, némely pártok és a Proszvita Társaság). Az önálló ruszin nemzeti eszmék képviselői háttér-

⁵¹ Hodinka Antal: *A kárpátaljai*, 5–6. skk; Uličný, Ferdinánd: *Dejiny osídlenia Užskej župy*. Prešov, 1995 és másol.

⁵² Магочий, Павло Роберт: *Вказ. праця*, 31–38.; Tóth István: Ruszin autonóm törekvések és Trianon. In: *Útközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról*. Ungvár, 1998, 130.; Ганчик, Василь: Автономістичні тенденції на Закарпатті в XIX і XX ст. In: *Українські Карпати*. Ужгород, 1993, 146.

⁵³ Магочий, Павло Роберт: *Вказ. праця*, 34.

⁵⁴ Sztipszky Hiador: *i. m.*

⁵⁵ Магочий, Павло Роберт: *Вказ. праця*, 58.

be szorultak.⁵⁶ Politikailag az ukrán irány győzedelmeskedett, ami az ún. Kárpát-Ukrajna kikiáltásában öltött formát.⁵⁷

1939–1944 között a magyar kormányzat sikertelenül próbálta meg létrehozni az önálló ruszin nyelvet és megerősíteni a ruszin öntudatot.⁵⁸ A második világháború után Kárpátalja Ukrajnához, illetve a Szovjetunióhoz került, a ruszinkérdés lekerült a napirendről. Felnőtt egy új generáció, amely már teljesen más miliőben, ukrán öntudatban nevelkedett.

Az 1980-as évek második felének politikai változásai a Szovjetunió széthullásához vezettek (1991). Ezt a folyamatot próbálta megállítani, vagy legalább is lassítani a kommunista párt. Ezért 1990-ben az úgymond „galíciai nacionalizmussal” szemben Kárpátalján létrehozták a Kárpátaljai Ruszinok Társaságát, a ruszinkérdés tehát újra terítékre került. A kárpátaljai politikai helyzet instabilitásában több ország és politikai erő is érdekelt volt, ezért a probléma nagy publicitást kapott.⁵⁹ Az önálló ukrán állam folyamatos erősödésével azonban a ruszinkérdés folyamatosan tompul, veszít aktualitásából. A jövőben aligha lehet számítani arra, hogy a megváltozott gazdasági, társadalmi és politikai körülmények között egy erősödő ukrán nemzeti miliőben a kárpátaljai ruszinok az önálló nemzetté válás útjára lépnek, ami azonban nem zárja ki egy regionális fejlődés lehetőségét Ukrajna határain belül.⁶⁰

⁵⁶ uo., 165.

⁵⁷ A legújabb összefoglalás: *Вони боронили Карпатську Україну*. Ужгород, 2002.

⁵⁸ Магочій, Павло Роберт: *Вказ. праця*, 148–150.

⁵⁹ Kobály József: Kárpátalja-történet – látószögek egymás mellett. *Regio*, 2001/1, 289., 5. láb.

⁶⁰ Лендьел, Мирослава (ред.): *Місцевий та регіональний розвиток в Україні. Досвід Закарпаття*. Київ, 2001.

Ruszinok Szlovákiában – múltjuk és jelenük (és mit hoz a jövő?)*

E tanulmány korlátozott keretei között a következő alapkérdésekre keresem a választ: 1. Kik a ruszinok? 2. Milyen a történelmük, elsősorban is honnan és mikor jöttek a mai Szlovákia területére? 3. Milyen hitvallásúak? 4. Milyen nyelven beszélnek? 5. Milyen volt és milyen ma a ruszinok mint nemzetiségi kisebbség helyzete Szlovákiában? Sajnos rögtön tanulmányom bevezetőjében előre kell bocsátanom, hogy csalódást fogok okozni azoknak az olvasóknak, akik a feltett kérdésekre végleges válaszokat várnak. A cikk ilyenekkel nem szolgál, csupán jelzi a válaszadás mikéntjeit. Mentségemre szolgálhat azonban, hogy ez idáig az említett kérdések némelyikére még nem született végleges válasz.

Kik tehát a ruszinok?

A *ruszin* (*rusín*) elnevezés a rusz népnévből alakult ki az *-ín* képzővel, amelyet a keleti szláv nyelvekben valamely néphez tartozók megjelölésére használnak. A *rusz* népnév természetesen szintén keleti szláv: a Kijevi Rusznak nevezett nagy, középkori szláv állam területének és lakosságának megjelölésére használták, még fennállásának idején. Meg kell azonban jegyezni, hogy a *ruszin* megnevezésen kívül más elnevezéseket is használtak az etnikum megjelölésére. Legelterjedtebb (különösen Kelet-Szlovákiában) a *rusznyák* (*rusnák*) elnevezés, mely szintén a *rusz* névből származik, éspedig az *-n* és az *-ak* összetétellel. Meg kell jegyeznünk, hogy a *rusnák* elnevezést Kelet-Szlovákiában a szlovák nemzetiségű pravoszláv vagy görögkeleti hívők megjelölésére is használják. A volt szocialista Csehszlovákiában viszont a ruszin etnikumhoz tartozók megjelölésére hivatalosan az *ukrán* (*ukrajinec*) elnevezést használták. Ezenkívül a múltban (néha még ma is, főként a nem szláv országokban) a *rutén*, *kárpátorosz*, *kárpátukrán* elnevezést is használták. Magyarországon ezen etnikum valószínűleg *rutén* néven és bizonyára *magyar orosz*ként (*uhrorusi*) is ismeretes. Ami lényeges számunkra: ezek az elnevezések mind rávilágítanak a keleti szláv világgal való kapcsolatra. Legelterjedtebb (főleg az utóbbi időben) a *kárpátukrán* vagy csak a *ruszin* név, melyet főleg Alexander Duchnovics, a 19. század ruszin nemzetépítője egy himnikus versének hatására kezdtek használni: „Ja ruszin bil, jesmi, budu.” (ruszin voltam, va-

* A tanulmány eredetileg a *Limes* 1999/1. számában jelent meg.

gyok, leszek). 1989 után Európa számos pontján alakult kulturális szervezeteik többsége is a *ruszin* elnevezést használja. Lengyelországban *lemka* néven ismernek, de az utóbbi időben már itt is használatos a *ruszin*, ill. a *lemka-ruszin* név.

Az említett elnevezések közül a *kárpát-ruszin* név földrajzi lokalizációjukra is utal. A ruszinok többsége ugyanis a Kárpátok északi és déli lejtőinek mentén él, három állam, Ukrajna, Szlovákia és Lengyelország határvonalán. Kisebb számban élnek még Romániában, Északkelet-Magyarországon, Szerbiában, Horvátországban és a Cseh Köztársaságban is. A legrégebbi ruszin bevándorló közösség, mely a 18. században alakult ki, a Vajdaságban és a Szerémségben él. Ami az Európán kívüli országokat illeti, a legtöbb ruszint az USA-ban találjuk, ahova kb. 225 000-en települtek ki 1880 és 1914 között. A 20. század húszas éveiben kisebb számban emigráltak ruszinok Kanadába és Argentínába is, a hetvenes–nyolcvanas években pedig Ausztráliába. A ruszinok pontos számát az egyes államokban több okból is nehéz meghatározni. Egyrészt a ruszinokat nem ismerik el nemzetiségi kisebbségként az említett államok mindegyikében. További ok a nemzeti öntudat alacsony foka, melynek gyökere többek közt abban van, hogy a ruszinok nemzeti egzisztenciájának alapkérdései, azaz a ruszinok identitásának, a keleti szláv nemzetek közösségében elfoglalt helyének kérdései, az írott nyelv és a kulturális orientáció kérdései lényegében máig sem megoldottak. Szlovákiában pl. az 1991-es népszámlálás során 17 000 fő ruszin, 13 800 fő ukrán és 1600 fő orosz nemzetiségűnek vallotta magát. Ebben az összefüggésben kell megjegyezni, hogy a lakosság ugyanazon csoportjának háromféle identitásáról van szó.

‘Ruszinok’ című munkájában P. R. Magocsi ismerteti a ruszinok létszámára vonatkozó következő adatokat:¹

Állam	Hivatalos adatok	Becslés
Ukrajna	–	650 000
Szlovákia	17 000	130 000
Lengyelország	–	60 000
Jugoszlávia	19 000	25 000
Románia	1 000	20 000
Cseh Köztársaság	1 700	12 000
Horvátország	3 500	5 000
Magyarország	–	3 000
USA	12 500	620 000
Kanada	–	20 000
Ausztrália	–	2 500
Összesen	54 700	1 547 500

¹ *Karpatští Rusíni*. Carpatho-Rusyn Research Center Inc., Orwell, 1995.

Ami a szlovákiai ruszinokat illeti, döntő többségük Északkelet-Szlovákiában él, és pedig az eperjesi régióban, amely a ruszinokkal összefüggésben a *Prjasevcsina* név alatt ismert (Eperjes ruszin neve, Prjasov alapján). A ruszinok lokalizációjának közelebbi meghatározására említeném még a következő kelet-szlovákiai városokat: Homonna (Humenné), Mező-Laborc (Medzilaborce), Szinna (Snina), Szobránc (Sobrance), Szvidnik (Svidník), Sztropkó (Stropkov), Bártfa (Bardejov), Poprád (Poprad). A hatvanas években sok ruszin költözött Kassára, a munkalehetőséget kínáló iparvárosba is.

A történeti fejlődés szempontjából a szlovákiai ruszinok elsősorban a szlovákokhoz, továbbá azokhoz a ruszinokhoz kötődnek, akik az egykori ún. *Podkarpatská Rus*ban élnek. A Podkarpatská Rus a két világháború között a Csehszlovák Köztársaság része volt, majd 1945-ben a Szovjetunió az Ukrán Szovjet Szövetségi Köztársaság *Kárpátontúli területeként* (*Zakarpatszkaja oblaszty*) annektálta. A Kárpátoktól délre élő ruszinok kompakt etnikai és nyelvi csoportot alkottak, és pedig annak köszönhetően, hogy közös államban éltek: először a Magyar Királyságban, majd 1919-től a Csehszlovák Köztársaságban. Ezért a Kárpátoktól délre élő ruszinok régebbi történelme közös.

Kis ruszin történelem

A kérdéskör bevezetésére alkalmasak Herder sorai, melyek a történetírásra és a történészekre vonatkoznak: „Minden nemzet szereti magát elsőszülöttnek tartani, és országát az emberiség szülőföldjének mondani”. Az európai történetírásra – főleg ha határ menti területekről van szó – jellemző, hogy a történészek azon nemzethez tartozóként, amelynek történelmét írják, jó hazafiként igyekeznek bebizonyítani, hogy az adott nemzet az adott területen autochton, azaz a terület legrégibb lakója. Ez vonatkozik az olyan alapkérdések megoldására is, hogy a ruszinok mikor települtek le a kárpátaljai régióban. A kérdést több elmélet alapján közelítik meg. A kárpáti ruszinok őshazájukban élnek az ún. autochton teória szerint, mely feltételezi, hogy minden szlávnak a Kárpátok régiója volt az őshazája. Jelenleg azonban általánosan elfogadott nézet, hogy a szlávok eredeti hazája a Kárpátoktól északra terült el, nagyjából a mai Kelet-Lengyelország, Délnyugat-Beloruszszia és Északnyugat-Ukrajna területén. A régészeti ásatások rámutattak arra, hogy már néhány évszázaddal időszámításunk előtt is voltak emberi hajlékok a ruszin régióban, a Kárpátok déli lejtőin, de nem világos, hogy mikor jelentek meg először a ruszinok ebben a térségben. Az ún. autochton teória védelmezői állítják, hogy a ruszinok már az i. sz. 5–6. évszázadban a Kárpátokban éltek saját államukban, élén Laborc fejedelemmel, mely egészen addig független volt, míg a 9. század végén a magyarok szét nem zúzták. Az úgynevezett kolonizációs teória védelmezői úgy vélik, hogy a ruszinok kisebb csapatokban, a magyarokkal együtt érkeztek a Kárpátok térségébe a 9. század végén; nagyobb számban azonban egészen a 13. századig nem jelentek meg ebben a régióban.

Az USA-ban élő ruszin történészek hol ennek, hol annak az elméletnek hódolnak. Néhányan egy további, kevésbé meggyőző teóriát alkottak meg, mely szerint a ruszinok gyökereit Ázsiában, éspedig az Urálban, a Kaukázusban, sőt a Himalájában kell keresni. Elég hihetőnek tűnik az a vélemény, melyet L. Niederle, a szláv régészet cseh specialistája és néhány ukrán kutató (M. Hruszevszkij, V. Hnatyuk, O. Micjuk, E. Balahur) fejtett ki. Szerintük a ruszinok őse a horvátok keleti szláv törzse volt, amely a nagy szláv migráció részeként, valamikor az i. sz. 6–7. században telepedett le a Kárpátokban. Mint ismeretes, a fehér horvátok valamikor a 7. században a Kárpátoktól délre, az Adriai-tenger mellé költöztek, és azokra a helyekre települtek le, amelyeket Horvátországnak neveznek. A tudósok véleménye azonban megoszlik abban a kérdésben, hogy vajon a Kárpátok térségében a nyugati szlávok (a szlovákok elődei) voltak-e az első letelepülők, vagy a fehér horvátoknak nevezett keleti szlávok, azaz a ruszinok ősei. A szlovák történészek azt a véleményt vallják, hogy már a 7. századtól összefüggő nyugati szláv települések léteztek ezen a területen, s eközben elfogadják a hagyományos magyar elképzelést, hogy a ruszinok ősei Halicsból, a 14. század második felében érkeztek ide.² A ruszinokról szóló (Eperjes környéki) legrégibb levéltári dokumentumok a 11. és a 12. századból származnak. Ezen anyagokban több olyan települést is említenek, melyek neve a Rusz névvel függ össze, mint például Ruská, Ruskov (magyarosítva Ruszka). Etnikailag magyar környezetben keletkeztek az Oroszi nevű falvak, főleg Magyarhon keleti részén. Ukrajna mai területén Bereg és Ugocsa, a mai Magyarországon pedig Szatmár, Bihar, Borsod és Heves vármegyéről van szó. Itt már a ruszinok újabb történelméről beszélünk, melyet több hitelt érdemlő tény bizonyíthat, kizárván a további viták lehetőségét. Kelet-Szlovákia északi területeinek ruszin kolonizációja két irányban haladt előre: délkeletről, a mai Románia területéről vlachok, hegyi pásztorok érkeztek a Kárpátokba, akik összeolvadtak a helyi ruszinokkal, majd továbbnyomultak nyugati irányba; másrészt ruszin földművesek jöttek északról, akik a halicsi kemény feudális rendszer elől menekültek.³ F. Uličný eperjesi történész hasonlóan magyarázza Ung, Zemplén, Sáros és Szepes vármegyék területeinek betelepülését, de nem szól arról, hogy a vlachok először összeolvadtak a Kárpátokban élő ruszinokkal, és azután egy „etnikumként” települtek az említett terület hegyvidékeire. Uličný megállapítja, hogy „főként ruszin lakosság érkezett erre a területre a vlach betelepüléssel”⁴, és hozzáteszi, hogy az első, a vlachokról szóló 1337-es adat Korumlya

² A szlovákiai ruszinok történelmének rövid áttekintésére lásd a következő ruszin, ill. szlovák nyelvű monográfiát: P. R. Magocsi: *Rusini na Slovenszka – Rusini na Slovensku*. Prešov, Rusínska obroda, 1994. (a továbbiakban csak Ruszini).

³ Uo., 133.

⁴ F. Uličný: O pôvode Rusínov a ich spoločenskom vývine na Slovensku do 18. storočia. In: *Rusíni: Otázky dejín a kultúry. Ruszini: Voproszi isztoriji i kulturi*. Prešov, Rusínska obroda, 1994, 22. (a továbbiakban: Otázky).

falura vonatkozik, ugyanúgy, mint az 1437-es, Ung vármegyei ruszinokról szóló első említés.

A ruszinok történelmének további megválaszolatlan kérdése a kereszténység felvétele, azaz mikor és kitől vették át. Az egyik vélemény szerint a „szláv apostolok”, Konstantin (Cirill) és Metód hozták el a ruszinoknak a kereszténységet 863-ban, nagymoráviai missziójuk részeként. A másik vélemény szerint, mely tagadja vagy minimalizálja Konstantin és Metód missziójának jelentőségét, a ruszinok (azaz *ruszki lugi*, vagyis akik az ortodoxiát vallják) érkezésével, keletről került a Kárpátokba a kereszténység, éspedig főleg azután, hogy Vlagyimir fejedelem uralkodása alatt, 988-ban a Kijevi Nagyfejedelemségben felvették a kereszténységet. Ez a „keleti teória” a kárpátruszinok „ortodox eredetének” védelmére szolgál. A létező dokumentumok szerint az első egyházközségek az eperjesi régióban csak a 14. században keletkeztek, és a peremiszlí pravoszláv püspökséghez tartoztak (a Kijevi Nagyfejedelemség halicsi területe). A kelet-szlóváiai ruszinok jelenleg két táborra oszlanak: egyesek görög katolikus, mások pravoszláv hitvallásúak.

A ruszinok nyelve és a nemzeti újjászületés folyamata

A történelem megerősíti, hogy minden forradalmi változás hatással van a nemzetek, nemzetiségek vagy etnikai csoportok emancipációs folyamatára is. A 19. és a 20. század Európájának legjelentősebb forradalmi eseményei az Északkelet-Szlovákia területén és a szomszédos Kárpátalján élő ruszinok nemzeti-emancipációs folyamatát is befolyásolták. A nemzeti ébredés korában a nemzetek többsége hamarosan megoldotta nemzeti létezésének minden alapproblémáját, beleértve az irodalmi nyelv kérdését, melyet elsőrendűnek tartottak ebben a folyamatban. A ruszinok, eltérően a Kárpátok régiójának más nemzeteitől és etnikai csoportjaitól, a nemzeti ébredések idején, a 19. század első felében egyet sem oldottak meg nemzeti létük alapkérdéseiből. Azaz nemzeti identitásuk, elhatárolódásuk kérdése a többi szláv nemzet között, a kulturális orientáció kérdése, s még nemzetiségi megnevezésük kérdése is viták tárgyát képezte.⁵ Ezért megoldatlan problémáikat át kellett vinniük a 20. századba. Ez a század háromszor kínált számukra lehetőséget, hogy megfogalmazzák és megoldják alapproblémáikat. Az első esély 1918-ban adódott, a szláv állam, Csehszlovákia keletkezésével, mely jogot biztosított számukra, hogy anyanyelvükön felvirágoztassák kultúrájukat, az iskolákban és az államigazgatásban használják nyelvüket. (Bár a szlovák adminisztráció megkísé-

⁵ A ruszinok nemzeti ébredésének kérdéséről lásd L. Haraksim: *Obrodenie Rusínov*. In: *Otázky*, 79–94. Ehhez a kérdéshez részletes bibliográfiát hoz P. R. Magocsi: *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus, 1848–1949*. Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press, 1978 (a továbbiakban: *Shaping*).

relte bevezetni a görög katolikus elemi iskolákban – ahol azelőtt magyarul tanították – a szlovák tanítási nyelvet.) A ruszinok azonban ezt a lehetőséget nem használták ki. Ennek fő oka a képviselőik közötti egység hiánya volt, hiszen azok három frakciót alakítottak: 1. a ruszofilt, amely azt az eszmét vallotta, hogy a ruszinok az orosz nemzet része, és ezért a ruszinok irodalmi nyelve az orosz kellené, hogy legyen. 2. a ruszinofilt, mely azt a gondolatot hirdette, hogy a ruszin önálló nemzet a szláv nemzetek között, és ezért olyan irodalmi nyelvre van szüksége, mely a ruszin nyelvjáráson alapul. 3. az ukranofil frakció kinyilvánította, hogy a ruszin az ukrán nemzet része, és ezért irodalmi nyelvükké az ukránt kell tenni (ez utóbbi gondolat inkább Kárpátaljára, mintsem az eperjesi régióra volt jellemző). Ezt a széthúzást a ruszin nemzeti orientációt reprezentáló görög katolikus egyház és az orosz frakciót támogató pravoszláv egyház közötti viszály kísérte. Ami az irodalmi nyelvet illeti, a szlovákiai ruszin régióban lényegében két formáját használták: 1. a liturgikus szláv nyelvet ruszin elemekkel, vagy ellenkezőleg, a ruszin nyelvet egyházi szláv elemekkel. 2. a kárpát-orosz nyelvet, azaz az orosz, a kárpátaljai nyelvjárások elemeivel. A húszas évek közepén megkísérelték az irodalmi ukrán nyelv kárpátaljai variánsának bevezetését is.⁶

A második világháború végét, a kommunista rezsim uralomra jutását a helyreállított Csehszlovákiában nehezen tarthatnánk számon mint lehetőséget, hogy a ruszinok elkezdjék vagy megújítsák nemzeti emancipációs folyamatukat. A görög katolikus egyház likvidálása – kísérve az ukrán mint tanítási nyelv gyors bevezetésével a ruszin térségben, valamint az *ukrajinci* név alkalmazásával a ruszin nemzetiséghez tartozók hivatalos elnevezésére – és a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása nem járulhattak hozzá a ruszinok nemzeti identitáskérdéseinek megoldásához Kelet-Szlovákiában. Egyet kell ezért értenünk P. R. Magocsival, aki ezt a folyamatot így magyarázza: „Az ok abban rejlik, hogy az emberek többé-kevésbé azt érezték, egyidejűleg vették el tőlük a földet, a vallást és a ruszin nemzetiséget. Ezért sokan úgy gondolták, hogy ha nem határozhatják meg magukat ruszinként, ha nem lehetnek saját iskoláik, akkor jobb lesz szlovákká válni, mint ukránná.”⁷ A népszámlálási adatok 1880-tól 1991-ig megmutatják, hogy a magukat ruszin nemzetiségűnek vallók száma a 20. században a természetes szaporodás ellenére is állandóan csökkent. Főként az 1948 utáni időszakra érvényes ez, mikor a kommunisták jutottak hatalomra. A ruszinok számának határozott növekedése 1961 és 1970 között, a hatvanas évek végének demokratizáló folyamatával függ össze, amikor is megengedett volt a ruszin nemzetiség említése is, tehát nem csak a hivatalos ukrán. Nézzük erről a mellékelt táblázatot:

⁶ A ruszinok/ukránok irodalmi nyelvének kérdéséhez a 20. században lásd: M. Štec: *Fungovanie spisovnej ukrajiničiny na Slovensku. Slavica Slovaca*, 28, 1993, 1–2, 243–252. A ruszin nyelv történetéről általában lásd P. R. Magocsi: *The Language Question among the Subcarpathian Rusyns*. Fairview, New Jersey, 1987.

⁷ Magocsi: *Ruszini*, 171.

Év	(mai) Szlovákia	Eperjesi régió
1880	88 010	
1890	96 331	
1900	99 120	
1910	111 280	
1921	85 628	80 632
1930	91 079	85 632
1950	48 231	41 100
1961	35 435	33 333
1970	42 238	36 115
1980	39 260	31 368
1991	32 408	29 782
2001	ruszin: 24 201 ukrán: 10 814 görög katolikus: 219 831 ortodox: 50 683	

A nemzeti tudatformálódás folyamatának megújítására és a ruszin nemzeti lét alapkérdésének megoldására 1968-ban kínálkozott valódi alkalom, mikor a Csehszlovák Kommunista Párt haladóbb gondolkodású képviselői, élükön Alexander Dubčekkel, radikális demokratikus reformok bevezetését hirdették meg a csehszlovák politikai és gazdasági életben. Ez a kísérlet a hízelgő „Prágai tavasz” jelzöt kapta. Mint tudjuk, a „Prágai tavasz” csak néhány hónapig tartott (mint minden tavasz ebben az éghajlati zónában), és augusztus 21-én, a szovjet hadsereg és a Varsói Szerződés hadseregeinek érkezésével fejeződött be. A görög katolikus egyház megújítása volt az egyetlen pozitív következmény, melyet a „Prágai tavasz” idején a ruszinok elértek (1968 júniusában). Az úgynevezett társadalmi-politikai normalizáció során azonban a következő években minden vallási aktivitást elfojtottak a CsKP és a kormány ortodox képviselői, akik hüen teljesítették a moszkvai útmutatásokat és utasításokat. Az lett ennek a következménye, hogy Kelet-Szlovákiában a görög katolikus egyház nem támogathatta a ruszin nemzeti öntudatosulás folyamatának megújítását. A ruszinok nemzeti identitásának formálódását gyengítette az is, hogy a szlovákok liturgikus nyelvként még a ruszin lakosságú egyházközségeikben is bevezették. Általában elmondható, hogy 1968 eseményei a ruszinok számára több negatív, mint pozitív eredményt hoztak, ami tulajdonképpen érvényes az egész akkori csehszlovák társadalomra is. A ruszin „hendikepek” egyike már maga az elnevezésük is, amely rokon a *rus* elnevezés-

⁸ Az adatok forrása: Magocsi: *Ruszin*, 171., ill. a 2001-es népszámlálás.

sel. A *rusz-ruszi* megnevezés pedig szinonim a *sovieti* (szovjetek) névvel, amelyet Szlovákiában a szovjet katonaság testesített meg, mely „ideiglenesen” csehszlovák területen maradt, hogy „megvédje” a szocializmus vívmányait.

A ruszinok másik nagy koloncának az a szovjetbarát politika számított, amelyet Vasil Biľak, a Cseh Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára, majd ideológiai titkára folytatott, aki ruszin származású volt (azonban soha nem vallotta magát sem ukrán, sem ruszin nemzetiségűnek). Véleményem szerint ezek voltak a fő okai, hogy a szlovák közvélemény szovjet-szimpatizánsnak, sőt kolaboránsnak tartotta a ruszinokat. A szlovák társadalom csak azt látta, hogy Biľak legtöbb hívét állami pozícióba, illetve az államigazgatásba nevezte ki, s közülük sokan ruszin származásúak voltak, viszont nem látta az érem másik oldalát: hogy ugyanaz a Biľak sok ruszint vagy ukránt (J. Bača, M. Mušynka, J. Šelepec, J. Paňko és mások) elbocsátott egyetemi, iskolai állásából, tudományos intézetekből vagy az államigazgatásból, mert elítélték Csehszlovákia szovjet invázióját, s a CsKP akkori politikáját.

A harmadik történelmi esély 1989 novemberében, a csehszlovák demokratikus forradalom után adódott. A ruszin értelmiség tudatára ébredt, hogy ezen kérdések megoldására olyan új szervezeti alapot kell kialakítani, amely minden kelet-szlovákiai ruszin politikai és társadalmi szükségletét képviselhetné. Csakhogy a szervezeti bázis kialakítása során ismét a szokásos széthúzás alakult ki a ruszinok, illetve az ukránok képviselői között. Ez a széthúzás a legfontosabb, s emellett megoldatlan kérdések egyikéhez kötődik: a ruszinok külön szláv nemzetet alkotnak, vagy az ukrán nemzet elágazását jelentik? Ezen kérdés két további dilemmát vet fel: 1. Hogyan kell nevezni a Kelet-Szlovákiában élő keleti szláv etnikumot: rusini vagy ukrajinci? 2. Melyik irodalmi nyelvet kell használniuk: a ruszint vagy az ukránt? Azok, akik azt a véleményt vallották és még mindig vallják, hogy az Északkelet-Szlovákiában élő keleti szláv etnikai csoportokhoz tartozók az ukrán nemzet részei, a Szlovákiai Ruszin-Ukránok Szövetségében (Zväz Rusínov-Ukrajincov Slovenska) szerveződtek. A másik oldalon a ruszin orientáció azt a nézetet vallja, hogy a Szlovákiában élő ruszinok önálló szláv nemzetet alkotnak. Ez a csoport megalakította a Ruszin Újjászületés (Rusinská Obroda) nevű szervezetet. Ez a szemléleti vita a ruszinok/ukránok képviselői között csúnya viszályba torkollott, mely nem segíti a szlovákiai ruszinok, avagy ukránok előtt álló alapproblémák megoldását. Az ukrán orientáció képviselői a szlovákiai ukrán nemzetiségi kisebbség dezintegrálásával és dezorientálásával vádolják a Ruszin Újjászületés képviselőit. Valójában azonban azok után az idők után vágyakoznak, amikor volt Szlovákiában egy politikai erő, amely határozottan és bevált adminisztratív módszerekkel képes volt minden probléma megoldására, beleértve a szlovákiai ruszin nemzetiség alapproblémáit. A ruszinok esetében ez azt jelentette, hogy ukránokat csináltak belőlük, és hogy a ruszinok lakta térségben bevezették az ukrán tanítási nyelvet. Az ukrán orientáció képviselői rászoktak arra,

hogy a szlovákiai ruszin/ukrán nemzeti kisebbség nemzeti tudatát megerősítendő legfontosabb tényezők egyikeként Ukrajna önállóságára hivatkozzanak. Nem tudatosították ugyanakkor, hogy a szlovákiai ruszinok többek között azért utasították el az ukranizációt, mert nem értettek egyet azzal a kulturális és politikai orientációval, mely keletre, azaz az egykori Szovjetunióra irányult. Ezért értelmetlen elképzelés, hogy most tegyék meg ezt, amikor már nincsenek rákényszerítve. A ruszinok többsége – hasonlóan mint Szlovákia többi polgárának többsége – az általános fejlődés modelljét a nyugatban látja, vagyis azon országokban, melyek régi demokratikus hagyományokkal és fejlett gazdasággal rendelkeznek. A szlovákiai ruszinok természetesen fenn kívánják tartani nyelvüket, kultúrájukat és vallásukat (a görög katolikust vagy a pravoszlávot), de nyelvük keleti szláv eredete és keleti liturgiájuk még nem jelenti azt, hogy a keleti, azaz orosz vagy ukrán politikai, gazdasági és kulturális fejlődési modellt kell követniük, vagy akarják követni. Hisz a független Ukrajna is világosan kinyilvánította, hogy politikai, gazdasági fejlődése a haladó Nyugat-Európához igazodik. A ruszinok egyértelműen kifejezték viszonyukat az ukranizáló kultúrpolitikához és álláspontjukat az ukrán tanítási nyelv bevezetéséhez a ruszin régió iskoláiban, mikor a hatvanas években gyermekeiket nem küldték az ukrán tannyelvű iskolákba, és követelték, hogy az ukrán helyett a szlovákot vezessék be tanítási nyelvként. Mivel a ruszinoknak ebben az időszakban nem volt törvénybe iktatott irodalmi nyelvük, a legalkalmasabb irodalmi nyelvnek a szlovákot tartották.

A szlovákiai ruszinok életében 1989 novembere után talán a legjelentősebb esemény a ruszin nyelv irodalmi nyelvvé nyilvánítása volt 1995. január 27-én, Pozsonyban. Ezt az eseményt a ruszinok külön nemzetiségként való elismerése előzte meg (1991). A ruszin nyelv kodifikációja Szlovákiában tulajdonképpen az egyiket jelenti a ruszinok két létező irodalmi normájából. Az elsőt a vajdasági ruszinok irodalmi nyelve képviseli Jugoszláviában, melynek közéleti használata főleg a második világháború után terjedt el. A ruszinok irodalmi nyelve Szlovákiában tehát a ruszinok második kodifikált nyelve a sorban. Feltételezik, hogy a ruszinok további két normát alakítanak majd ki szükségleteik szerint: Kárpát-Ukrajnában és Lengyelországban (a lemák régióban). Tehát minden országban, ahol ruszinok élnek, lenne egy külön irodalmi normája a ruszin nyelvnek, de egyidejűleg egy egységes irodalmi nyelv kidolgozásán is munkálkodnának, minden ruszin számára.

A ruszin nyelv kodifikációjának Szlovákiában nagy a gyakorlati jelentősége. Míg a ruszinoknak nem volt irodalmi nyelvük, a Ruszin Újjászületés révén és a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériumának támogatásával csak egy új-ságot – a Narodni novinkit, mely kétszer jelent meg egy héten – és egy kéthavi folyóiratot, a Ruszint adták ki. Követelésük, hogy a ruszin nyelvet tanítsák a ruszin régió néhány iskolájában (csak tíz iskoláról van szó, mivel ennyi volt a szülők igénye), nem teljesült, mert a ruszinoknak nem volt kodifikált nyelvük. A ruszin

nyelv kodifikációja után elkészült az első ruszin ábécéskönyv (szerzője Ján Hríb) és az 1997–98-as évtől szabadon választott tárgyként a ruszin térség öt iskolájában megkezdték a ruszin nyelv tanítását. 1993-ban a Ruszin Újjászületés mellett megalakult a Ruszin Nyelv és Kultúra Tudományos Kutatóintézete Eperjesen. A jövőben ruszin nyelvi katedra megnyitását tervezik az Eperjesi Egyetem pedagógiai fakultásán.

Ami a ruszin/ukrán nyelv kutatását illeti, már a 19. század végétől több nyelvtudós is foglalkozott ezzel a kérdéssel. 1989 után, főleg az irodalmi nyelv kodifikációjával összefüggésben a legjelentősebb munkák közé tartozik a *Pravila ruszinszkoho pravopiszu* (A ruszin helyesírás szabályai), melyek szerzői V. Jabur és J. Paňko, és az *Ortograficsnij szlovník ruszinszkoho pravopisu* (A ruszin helyesírás szótára, 1994). Ami a ruszin nyelv, s egyáltalán a ruszin problematika kutatását illeti, az utóbbi időben gyümölcsöző együttműködés jött létre a szlovákiai, ukrainai, lengyelországi, magyarországi és az Egyesült Államok-beli, illetve kanadai szakemberek között, akik most készítenek elő kiadásra egy monográfiát a ruszin nyelvről, az azt körülvevő szociolingvisztikai környezetről. A munka a *Szláv nyelvek* sorozatban, a lengyelországi Opoleban fog megjelenni, ezáltal nemzetközi szinten első alkalommal tárgyalják a ruszint mint önálló szláv nyelvet. Ezenkívül készül Paul Robert Magocsi vezetése alatt a *Ruszin enciklopédia*, mely az Egyesült Államokban jelenik meg. A szlovákiai ruszin nyelvvel kapcsolatos utóbbi kiadványok közül megemlíthető Juraj Vaňko *The Language of Slovakia's Rusyns* című monográfiája, melyet a Columbia University Press jelentetett meg (New York, 2000).

Az irodalmi ruszin nyelv kodifikációja csak egy a ruszin nemzeti kisebbség vívmányai közül Szlovákiában, mivel ezzel a ruszin kultúra további fejlődésének alapjait is lerakták; kialakították a ruszin nyelv fenntartásának és továbbfejlesztésének, a ruszin nemzeti tudat megerősítésének előfeltételeit.

Matus László fordítása

A lemák régió népességének kulturális és etnikai sokszínűsége a 19–20. században*

1. Bevezetés

A lemákok és a lemák régió történelmét a különböző kutatási diszciplínák idevágó szakirodalmi viszonylag jól feldolgozta (Pieradzka, 1939; Reinfuss, 1948, 1990, 1995, 1998; Kwilecki, 1974; Budziński, 1993, 1995; Czajkowski, 1995; Pudło, 1995; Żurko, 1997). A téma kutatói számára elsősorban a néprajzosok és a történészek munkái alapvető jelentőségűek, különösen Roman Reinfuss, az e területen szaktekintélynek számító néprajzkutató írásai.

A lemák régió néprajzi táj a Lengyel Kárpátokban, ahol századokon keresztül az ukrán nyelvi csoporthoz tartozó rutén hegylakók éltek. Ezeket a ruténokat (rusznjakokat) a 19. század második felétől lemákoknak nevezik. A régió határait Roman Reinfuss mutatta ki a két világháború között, majd ugyanő megerősítette a kilencvenes években (1948, 1998). Megállapította, hogy a lemákok által lakott terület nem változott a 19. század közepe óta, amikor is D. Zubrzycki megrajzolta a lengyel–ukrán határt. Z. Budziński (1993, 1995) szerint ezek a határok száz évvel korábban állandósultak. Véleménye szerint a keleti (unitus) egyházi joghatóság területe, melyet szerinte a 18. század második felében határoztak meg, teljesen fedi a lemák régiót. Az tehát legalább két évszázadon keresztül, a 18. század közepétől a második világháborúig nem változott. A negyvenes években az erőszakos áttelepítések következtében megszakadt a demográfiai kontinuitás. Fokozatosan lengyelek telepedtek meg a (teljesen vagy részben) elnéptelenedett falvakban, ami teljes mértékben megváltoztatta a helyi népesség etnikai és vallási összetételét. Bár a kárpáti kultúrtájon belül fennmaradtak a lemák régió határai, az egyes helyeken (a teljesen elnéptelenedett, néha le is rombolt falvakban) már csak a fejekben léteznek.

2. Módszertan

A jelen tanulmány a lemák régió belső etnikai és vallási szerkezetének 19–20. századi sokszínűségét kívánja bemutatni, összevetve a népesség általános fejlődésével. Két szempontot érvényesítettünk. Először is, térben és időben általános képet

* A tanulmány eredeti megjelenése: Marek Koter–Krystian Heffner (ed.): *Changing Role of Border Areas and Regional Policies = Region and Regionalism Nr. 5*. Łódź–Opole, 2001. 212–221.

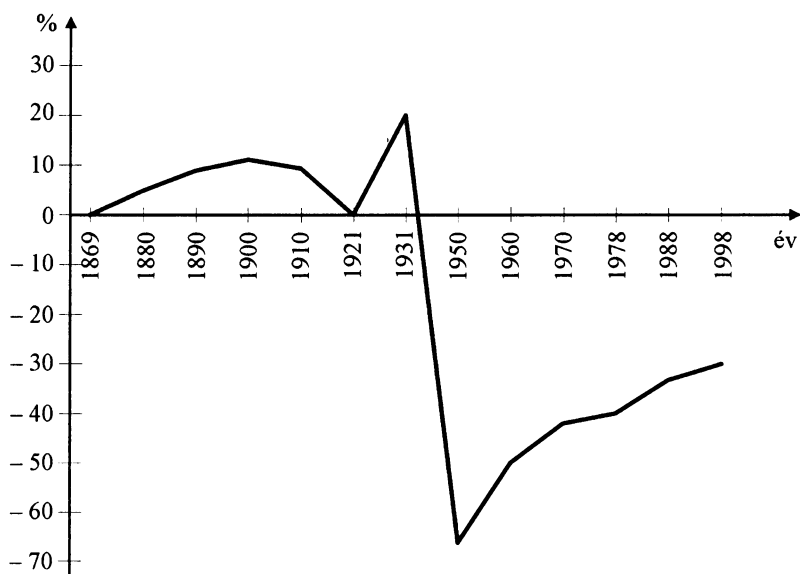
kívánunk adni. Másodsorban annak kérdését is vizsgáljuk, hogy a népességkeveredés következtében milyen mértékben erősödtek vagy csökkentek a különbségek az egyes csoportok között, döntően a bevándorlás és a kivándorlás következtében. A cél elérése érdekében kissé másként kellett megközelíteni a demográfiai problémákat, mint ahogyan az idevágó irodalomban leginkább szokásos. Először is, a népesség egyensúlyának vizsgálatánál nemcsak a lemákokat, hanem a lengyeleket, zsidókat, németeket is figyelembe kell venni, továbbá minden települési egységet, melyet Reinfuss (1948, 1998) a lemák régióhoz sorolt (a lengyel népességszigeteket is beleértve, melyek nem szerepelnek a régió területére és népességére vonatkozó adatokban).

Az osztrák (1869–1910) és a lengyel (1921–1988) népszámlálások adatait használtuk fel. A 18. század végére vonatkozó adatokat Z. Budzyński munkáiból (1993, 1995) vettük át. Az idő- és térbeli összevethetőség érdekében elvégeztük az adatok aggregálását, hogy megfeleltessük őket a terület mai (illetve az 1988-as népszámlálás során fennállott) közigazgatási felosztásának. Nowica falu (Uście Gorlickie municípium) adatai például magukban foglalják Nowica és (a már nem létező) Przysłop falut, melyeket a második világháború után tagoltak be a municípiumba.

3. A lemák régió népessége 1869–1998 között

A negyvenes évek tragikus eseményei két gyökeresen eltérő szakaszra osztották a régió demográfiai fejlődését (1. ábra). Az elsőt (1869–1931) a természetes fejlődés jellemezte, hasonlóan a kárpáti régió más vidékeihez. A világháború alatt kezdődött változások azonban már eltérnek a többi vidéktől, leszámítva a Beszkidéket.

A 19. század végét és a 20. század első felét váltakozó dinamikájú népességváltozás jellemezte. 20%-os népességyarapodás figyelhetünk meg (az 1869-es 89 100 főről 107 900 főre 1931-ben), ám ezen belül 1900 és 1921 között egy kb. 10%-os fogyás ment végbe. 1900-ban 99 600 fő élt itt, 1910-ben 97 300, 1921-ben pedig már csak 90 300 fő. Az össznépesség és a népesedési dinamika – az 1890-es években már észlelt – csökkenése jelzi, hogy az 1870-es években kezdődött migrációs folyamatok (Czajkowski, 1995) igen jelentősek voltak. A kivándorlás olyan méreteket öltött, hogy a magas születési arány, mely a görög katolikusokra volt jellemző, megelőzve ebben a más felekezetbelieket, nem tudta ellensúlyozni a migrációs veszteséget. Egyes falvak 1910–1921 közötti elnéptelenedése nyilvánvalóan az első világháború számlájára írható, de ugyanolyan mértékben az elvándorlás következménye is volt. Miként az egész kárpáti régióban, a legnagyobb mértékű gyarapodás 1921–1931 között ment végbe (90 300 főről 107 900 főre). 1931 jelenti a régió népsűrűségének tetőpontját.

1. ábra.

A lemák régióban 1869–1998 között zajlott demográfiai változások dinamikája (1869=100).
 Forrás: A szerző saját, az osztrák (1869–1910) és a lengyel népszámlálások adatain alapuló kutatásai (1921–1988)

Az 1940-es évek különösen tragikusak voltak a ruténok számára. A háború és a különböző szakaszokban (1941, 1944–1946 és 1947) végrehajtott áttelepítési akció hatalmas veszteségeket okozott mind emberben, mind anyagi javakban. Az első és második szakaszban az itteni népességet áttelepítették a volt Szovjet-unióba, míg a legkiterjedtebb harmadik szakaszban – az ún. Visztula Akció keretében – Lengyelország északi és nyugati részeire (Maryański, 1961, 1964; Kwi-lecki, 1974; Pudło, 1995; Żurko, 1997). A ki- és áttelepítés demográfiai ürt eredményezett (Maryański, 1961). A később megkezdődött, főleg lengyelek általi betelepülés hosszú, összetett folyamat volt, mely máig nem zárult le (24 falu még mindig néptelen). Az első szakaszban a betelepülés „pionír” jellegű volt, tehát a semmiből kellett megszervezni az életet. Ez a megtelepedési folyamat egyedül-álló jelenség volt az akkori Európában. A kolonizáció lépésről lépésre történt, mint századokkal korábban. A viszonylag könnyen megközelíthető és nagyobb vonzerejű falvakban kezdődött, majd haladt tovább több évvel később a hegyi régiók felé. Meg kell azonban jegyezni, hogy számos elnéptelenedett falu eltűnt a térképről, mivel beolvasztották őket nagyobb, lakott településekbe.

Az 1950-es népszámlálás szerint 31 100 lakos élt a lemák-vidéken, tehát a népesség 1931-hez képest 71,2%-kal csökkent, még a nyolcvan évvel korabbinál (1869: 89 100 fő) is alacsonyabb volt. Az tény, hogy megszakadt a demográfiai fejlődés és a települések kontinuitása, változást eredményezett a földhasználatban

is. Az elhagyott, elnéptelenedett vidékeket fokozatosan birtokba vették az erdők: arányuk a 19–20. század fordulóján 30% volt, a 20. század végén pedig már 70%-ot tesz ki.

Csaknem ötven évre volt szükség ahhoz, hogy a népesség megkétszereződjék (60 000 fő fölött 1998-ban). A gyarapodás üteme az ötvenes években volt a legnagyobb (44%-os gyarapodás), a legintenzívebb betelepülés időszakában. Kisebbségi mértékben lemákok is visszatértek (2000 fő) (Maryański, 1961). Amint a kárpáti régió más részein is, a legalacsonyabb gyarapodási ráta a hetvenes években figyelhető meg, amikor a falusi népesség tömegesen áramlott a városokba.

Ma (1998) a lemák régióban valamivel több, mint 60 000 ember él, tehát 45%-kal kevesebb, mint a két világháború között, bár majdnem kétszer annyi, mint az ötvenes években. Viszonylag alacsony, de állandó népességyarapodás jellemzi, kezd vonzóvá válni új betelepülők számára, akik időnként nagyvárosból költöznek ide.

4. Vallási hovatartozások

A vallás kétségtelenül olyan tényező volt, amely egyesített különböző itt élő csoportokat. A régió múltjának kutatói különös figyelmet szentelnek a keleti ortodox, később unitus (görög katolikus) egyház szerepének és jelentőségének a helyi népesség elruszinizálásában. Az ortodox egyház kulturális egységesítő szerepet játszott rítusain, a szokásokon és a közös liturgikus nyelven keresztül (Budziński, 1993, 1995).

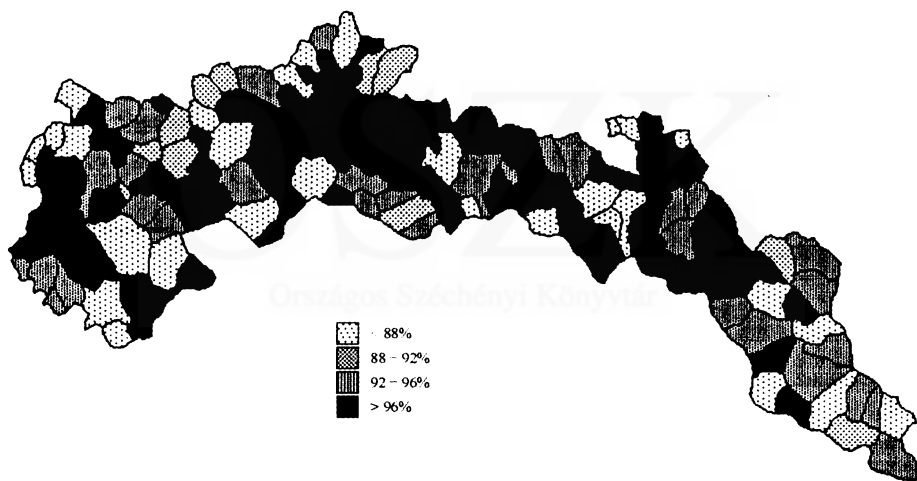
A két egymás mellé került telepeskultúra – a keleti vlach és rutén, illetve a kevésbé népes nyugati lengyel – századokra meghatározta a vallási viszonyokat. A radikális változás, azaz a vallási arány felcserélődése csak 1947 után következett be.

A vallási szerkezet elemzése kiterjed a lemák régió teljes népességére, melyet (falvak szerint) négy vallási kategóriába osztunk: görög katolikus, római katolikus, izraelita, egyéb (a protestánsokat is beleértve). Az 1880–1921 közötti adatok összehasonlíthatók, mivel az osztrák és a lengyel népszámlálások ugyanazokat a csoportokat vették fel.

A lemák régió demográfiai fejlődését előbb gyarapodás (1869–1900), később pedig népességfogyás (1900–1921) jellemezte, ami tükröződött az egyes vallásokhoz tartozó hívek számának növekedésében vagy csökkenésében. Különösen igaz ez a görög katolikusokra (az 1880-as 80 700 fővel szemben 1900-ban számuk 86 800, 1921-ben viszont 77 000) és a zsidókra (az adott időpontokban 3800, majd 4500, végül 4000 fő). A 19. század végének jellemző vonása az izraeliták arányának növekedése és a római katolikusok számának némi csökkenése. Ugyanezzel a tendenciával találkozunk, ha a kárpáti régió városi lakosságának vallási összetételét vizsgáljuk a 19–20. század fordulójára vonatkozólag (Soja, 2000).

A lemák régió népessége döntően a keleti rítushoz tartozik. Az unitusok dominanciája a második világháborúig töretlen maradt. Habár abszolút számokban a népesség növekedése mutatható ki, arányuk 93%-ról (18. sz. vége) körülbelül 87%-ra csökkent (1880, 1900), majd 85,8%-ra 1921-ben. A római katolikusok aránya kezdetben nőtt (a 18. sz. végi 5,7%-ról 9,2%-ra 1880-ban), a századfordulón pedig csökkent (1900-ban 8,2%). 1921-ben a teljes népesség 9,2%-át tették ki. A legnagyobb mértékű változásra az izraeliták esetében került sor. A hívek száma kevesebb mint másfél évszázad leforgása alatt megnégyszereződött: arányuk a 18. század végén 1,3%, 1880-ban 4%, 1900-ban 4,5%, 1921-ben pedig 4,4%.

Az uralkodó csoport, a görög katolikusok, a régió egész területén éltek. A falvak több mint 80%-ában arányuk 90% fölött volt (2. ábra). A tárgyalt egész időszakban az unitusok által lakott összefüggő területen voltak falvak, ahol az egész közösség az unitus vallást követte, különösen a régió középső részén. Másrészt azonban volt néhány enklávé, ahol a római katolikusok vagy a zsidók alkották az uralkodó csoportot, elsősorban a régió nyugati és keleti határainál.

2. ábra.

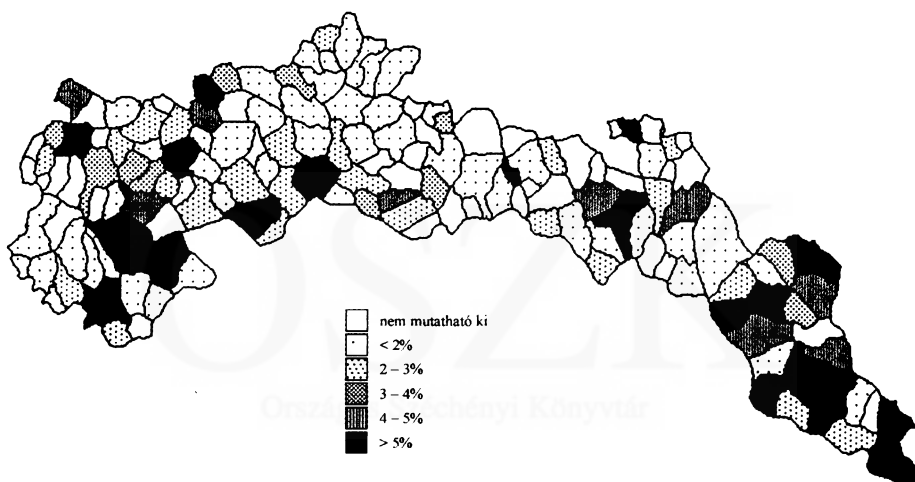
Görög katolikus népesség a lemák régióban, 1921 (falvak szerint).

Forrás: A szerző saját, az 1921-es népszámláláson alapuló kutatásai

A második legnagyobb csoportot a római katolikusok alkották. Habár arányuk – a 19–20. század fordulóját leszámítva – folyamatosan emelkedett, a régió sok településén nem voltak jelen (1880-ban 39 faluban, 1900-ban és 1921-ben 34 településen). Bizonyos területeken és falvakban koncentráálódtak. A 18. század vége óta a legtöbb római katolikus néhány településen koncentrálódtott (főleg kisvárosokban és helyi központokban); a maradék a régió északi határai mentén fekvő falvakban szétszórta, egy-egy településen legfeljebb 20 család. Általában az összefüggő unitus területeken éltek, de azon belül is hagyományos katolikus „szigeteken”.

Az egyik ilyen sziget volt a régió nyugati részén fekvő Muszyna, akárcsak a keleten elhelyezkedő Jaśliska és Huta Polańska. Jaśliska a kevert római katolikus-unitus falu példája volt, ahol a római katolikusok aránya folyamatosan nőtt (az 1880-as 64,1%-ról 67,3%-ra 1921-ben).

A zsidók jelentős, de a legkisebb vallási csoportot alkották (3. ábra). Számos községben egyáltalán nem voltak jelen. A 18. század végén a közösség létszáma a római katolikusokénak negyede volt, de nagyobb számú faluban oszlott szét (a falvak 54%-ában, míg a római katolikusok azok 44%-ában voltak jelen). Izraeliták tehát mindenfele éltek a régióban. Ez gyakran csak falvanként egy-két családot jelentett, míg a római katolikusok legalább tíz családból álló csoportokat alkottak. A legnagyobb zsidó közösség Wola Michowa (5,9%), Wisłok Wielki (4,1%), Uście Gorlickie (3,8%), Muszyna (3,3%) és Tylicz (2,4%) településen élt.

3. ábra.

Zsidó népesség a lemák régióban, 1921 (falvak szerint)

Forrás: A szerző saját, az 1921-es népszámláláson alapuló kutatásai

A 19. században a helyzet megváltozott. A kárpáti régióba irányuló zsidó migráció eredményeképpen az izraeliták száma megnőtt, és a folyamat következtében 20 alatt volt azon falvak száma, ahol nem voltak jelen (1880-ban 10, 1900-ban 14 település). Az 1921-es népszámlálás új jelenséget mutatott ki: a zsidók koncentrálódását bizonyos területeken. 21 községben az izraeliták aránya meghaladta az 5%-ot. 1921-ben a legnagyobb közösség Krynica településen élt (a mai közigazgatási határokon belül 29,7%), azt követte Jaśliska (25,5%) és Łabowa (25,2%). A zsidó közösség aránya többszörösére emelkedett olyan hagyományos központokban mint Wola Michowa (19%), Muszyna (16,8%) és Tylicz (11,2%). A zsidó közösségek területi megoszlása elég széles volt, de az egész tárgyalt időszakban két területen koncentrálódott: a lemák régió nyugati szegélye (a Sącz

Beskid vonulat falvai) és a keleti határ (a Beszkidek és az Alacsony-Beszkid hegy-lánc találkozáspontja). Elsősorban az olyan kereskedővárosokban koncentráálódtak mint Wola Michowa és Jaśliska, népesebb falvak, központok mint Muszyna és Krynica. E települések kedvező földrajzi fekvése, az, hogy a dél felé vezető fő kereskedelmi utak mentén helyezkedtek el, kedvezett a kereskedelem és a szolgáltatások fejlődésének, ami pedig folyamatos zsidó bevándorlást eredményezett.

A protestánsok aránya elhanyagolható volt. Néhány tucat protestáns (1921-ben a teljes népesség 0,1%-a) élt néhány településen: Mochnaczka (a lakosság 3,1%-a), Krynica (0,6%), Barwinek (0,2%), Śnietnica és Polany (mindkettőben 0,1%).

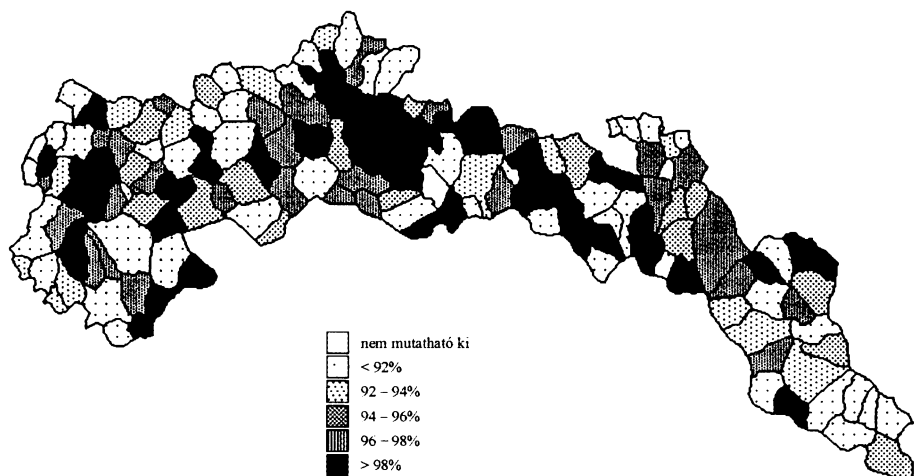
5. Etnikai összetétel

A kárpáti régió etnikai és kulturális sokszínűsége hosszú és két irányban – az észak–dél és a kelet–nyugat tengely mentén – ható történelmi folyamat eredménye. Az első a folyamatos (vlach és rutén) betelepülési hullámokhoz köthető, melyek etnikailag egységesítették a Kárpátok hasonló kulturális hátterű népességét. A kelet–nyugat tengellyel párhuzamosan zajló változások a kárpáti régió etnikai csoportjait alcsoportokra tagolták, kialakítva azok helyi kulturális arculatát (Reinfuss, 1995). A régió etnikai összetétele főként a településszerkezet egymást követő fejlődési szakaszainak rétegződése nyomán alakult ki, ezért e szempontból az etnikai egységüléssel járó terjedési irány volt a meghatározó.

Mindeztáig az 1921-es népszámlálás volt az egyetlen, ahol rákérdeztek a nemzetiségre. A lemák régió lakosai magukat ruténnek, lengyelnek, zsidónak, németnek és „egyéb”-nek, azaz meghatározatlan nemzetiségűnek vallották. A rutének voltak a legtöbben (a teljes népesség 80,2%-a). A falvak 70%-ban arányuk meghaladta a 92%-ot (4. ábra).

Összefüggő területen éltek, melyben a mai Uście Gorlickie, Sekowa és Krempna terület tekinthető a régió magjának. Különösen igaz ez a Magura hegységben fekvő falvakra (Magura Wątkowska és Małastowska). A lemák népesség itteni magas koncentrációja akkor is könnyen belátható, ha az osztrák népszámlálások által alkalmazott nyelvi kritériumot vesszük figyelembe (5. ábra).

1921-ben az unitusok a teljes népesség 85,8%-át alkották. A rutén nemzetiséget kissé alacsonyabbnak mutatták ki – a teljes népesség 80,2%-a. Ez az eltérés jól jelzi, hogy a ruténeknek nem volt még kifejlett nemzettudata. Ez jól látható volt néhány községben. A 100%-ban unitus Żydowskie (Krempna törvényhatóság) összes lakosa „egyéb” nemzetiségűnek vallotta magát, tehát sem nem ruténnek, sem nem lengyelnek. A bevallott kategóriát valószínűleg „helyi”-nek értelmezték. Más, a Jasiołka folyótól keletre fekvő falvak, mint a kizárólag unitus Zawoje (Rymanów törvényhatóság) és Rudawka Jaśliska (Komańcza törvényhatóság) 100%-ban lengyelnek vallották magukat.

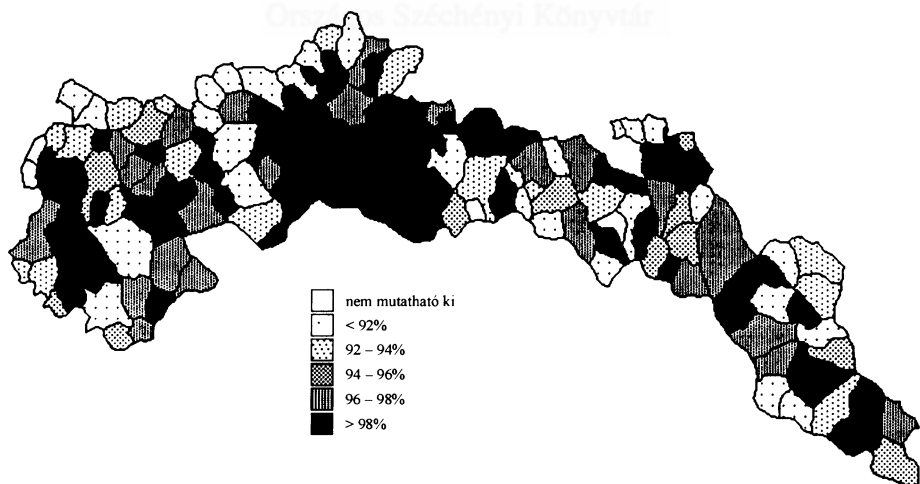

4. ábra.

Ruszin nemzetiségű népesség a lemák régióban, 1921 (falvak szerint).

Forrás: A szerző saját, az 1921-es népszámláláson alapuló kutatásai

A lemko régió etnikai kisebbségeit a lengyelek adták (16,8%), a zsidók (2,4%) és a kisszámú németek. Érdeemes megjegyezni, hogy a lengyel nemzetiségűek aránya meghaladta a római katolikusokét, míg a zsidó nemzetiségűeké elmaradt az izraelitákétól. Nem zárható ki a nemzetiségre vonatkozó adatok esetében a ferdtítés, amit a téma kutatói közül többen fölvetettek (Eberhardt, 1996;

5. ábra.

Ruszin nemzetiségű népesség a lemák régióban, 1880 (nyelvi kritérium).

Forrás: A szerző saját, az 1880-as népszámláláson alapuló kutatásai

Sobczyński, 2000), mégis kimondható, hogy egyes, magukat lengyel nemzetiségűnek valló személyek nem római katolikusok voltak, hanem unitusok vagy izraeliták, míg egyes lemákok a római katolikus felekezethez tartoztak (Žurko, 1997). Ez a tény jelzi a csoportok kevert voltát, ám egyben azt is, hogy egyesek politikai megfontolásból eltitkolták etnikai hovatartozásukat (Sobczyński, 2000).

6. Következtetések

A tárgyalt régió társadalmi és demográfiai történelmének jellemzői: 1. multietnikus népesség a rutének dominanciájával; 2. magas népsűrűség (1900: 146 fő/100 ha megművelt terület), melyhez az ipari központok, tehát a munkalehetőségek hiánya társult; 3. magas szezonális és tartós emigrációs ráta; 4. egyenlőtlen nemi megoszlás, a nők túlsúlya (1921: 110 nő/100 férfi). A jelenlegi helyzet jellemzői: 1. alacsony népsűrűség (1998: 28 fő/km²); 2. lakatlan falvak megléte; 3. a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak magas aránya (1988: 72%); 4. kiegyensúlyozott nemi megoszlás és főleg és mindenekelőtt 5. homogén etnikai szerkezet. Ez utóbbi kijelentést a következő népszámlálásnak kell igazolnia.

Összegzésként: a tanulmány fölvezolja a lemák régióban, a Lengyel Kárpátok egyik néprajzi régiójában zajló általános folyamatokat, demográfiai fejlődést (1869–1998). Az elérhető statisztikai adatok alapján (1880–1921) időben és térben meghatározza a kulturális és etnikai változásokat. Annak a ténynek köszönhetően, hogy a régió egész népességéből indul ki (nem kizárólag a lemákokat vizsgálja), és minden települést felölel, lehetővé vált a népesség egyensúlyának és belső rétegződésének a felvázolása, a vizsgált korszakban mindig is létezett etnikai kisebbségeket is beleértve.

Irodalom

- Budzyński, Z., 1995, Struktura terytorialna i stan wiernych Kościoła unickiego na Łemkowszczyźnie w XVIII wieku (Territorial structure and the situation of adherents of the Uniate Church in the Lemko region in the 18th century), [in:] J. Czajkowski, ed., *Łemkowie w historii i kulturze Karpat (The Lemkos in the history and culture of the Carpathians)*, part I, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, Sanok.
- Budzyński, Z., 1993, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku (The population of the Polish-Ruthenian borderland in the second half of the 18th century)*, vol. 1, 2, Przemysł–Rzeszów.
- Czajkowski, J., 1995, Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych (The history of the settlement process in the Sub-Carpathian region as reflected in ethnic groups, [in:] J. Czajkowski, ed., *Łemkowie w historii i kulturze Karpat (The Lemkos in the history and culture of the Carpathians)*, part I, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, Sanok.

- Eberhardt, P., 1996, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku (Between Russia and Germany. Changes in the ethnic structure of Central and Eastern Europe)*, Warszawa: PWN.
- Kwilecki, A., 1974, *Łemkowie. Zagadnienia migracji i asymilacji (The Lemkos. The issues of migration and assimilation)*, Warszawa: PWN.
- Maryański, A., 1961, Współczesne migracje ludności w podkarpackich powiatach woj. rzeszowskiego (Current migrations of people in Sub-Carpathian districts of the Rzeszów Voivodship), *Dokumentacja Geograficzna*, No. 5, IG PAN, Warszawa.
- Maryański, A., 1964, Problemy ponownego zasiedlania południowo-wschodniego pogranicza Polski (The issues of re-settlement in the south-eastern borderland of Poland), *Studia Demograficzne*, No. 5, Warszawa: PWN.
- Pieradzka, K., 1939, *Na szlakach Łemkowszczyzny (On the trails of the Lemko region)*, Kraków; reprint, 1990, Warszawa: Wydawnictwo Stanisław Kryciński.
- Pudło, K., 1995, Dzieje Łemków po II wojnie światowej (zarys problematyki) (The history of the Lemkos after World War II (outline)), [in:] J. Czajkowski, ed., *Łemkowie w historii i kulturze Karpat (The Lemkos in the history and culture of the Carpathians)*, part I, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, Sanok.
- Reinfuss, R., 1948, Łemkowie jako grupa etnograficzna (The Lemkos as an ethnographic group), *Prace i Materiały Etnograficzne*, T. VII, Lublin.
- Reinfuss, R., 1990, *Śladami Łemków (Retracing the Lemkos)*, Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Reinfuss, R., 1995, Związki kulturowe po obu stronach Karpat w rejonie Łemkowszczyzny (Cultural relationships on both sides of the Carpathians in the Lemko region), [in:] J. Czajkowski, ed., *Łemkowie w historii i kulturze Karpat (The Lemkos in the history and culture of the Carpathians)*, part I, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, Sanok.
- Reinfuss, R., 1998, *Łemkowie jako grupa etnograficzna (The Lemkos as an ethnographic group)*, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, Sanok.
- Sobczyński, M., 2000, Struktura narodowościowo-wyznaniowa Polski (The ethnic and religious structure of Poland), *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica*, No. 3, Łódź.
- Soja, M., 2000, Struktura narodowościowa i wyznaniowa ludności miejskiej Karpat na przełomie XIX i XX wieku (National and religious structure of urban population of the Carpathians at the turn of the 19th century), [in:] R. Matlovic, ed., *Urbánny vývoj na rozhraní milénií, Urbánne a Krajinné Štúdie*, No. 3, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov.
- Żurko, J., 1997, Łemkowie – między grupą etniczną a narodem (The Lemkos – between an ethnic group and a nation), [in:] *Mniejszości narodowe w Polsce (Ethnic minorities in Poland)*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Ábrahám Barna fordítása

Erdélyi román regionalizmus a két világháború között*

Az erdélyi magyarság regionális öntudatáról, helyzetértékeléséről sokan sokat írtak a maga korában és visszatekintőleg egyaránt. Az általában transzilvanizmusként emlegetett önmeghatározás már a dualizmus éveiben jelentkezett, majd érthető módon 1918 után erősödött föl – a Romániához tartozás kényszerű tudomásulvételét a közösség vezetőinek jó része megpróbálta olyan irányban továbbfejleszteni, hogy a kisebbségi lét vélt „ajándékaiból” levezesse mind az erkölcsi fensőbbiség önvigasztaló tételét, mind a rendíthetetlen helytállás imperatívuszát. Az Erdélyi Helikon képviselte ideológia a harmincas évek végére tarthatatlanná vált, az utóbbi másfél évtized vitái pedig talán végleg az eszmetörténeti kézikönyvek lapjaira száműzték.¹

Sokkal kevesebbet szoktunk beszélni az erdélyi román transzilvanizmusról, amit föltehetően egyaránt magyarázhatunk a nyelvi akadályokkal és a keleti szomszéd nép fogatékos ismeretével. Ha azonban csak vázlatosan áttekintjük a problémát, megbizonyosodhatunk arról, hogy az ő helyzet-meghatározásaik, kiűtkereséseik a magyarságéhoz igen hasonlóak voltak, bár az 1918 decembere által elválasztott két szakasz természetesen ellenkező sorrendben váltotta egymást: a kisebbségi létet követte az államalkotó nemzet státusa. Az alábbiakban a két vi-

* A tanulmány *Erdélyiségtudat a két világháború közötti erdélyi irodalomban* (ELTE BTK, Bp. 1998) c. hosszabb kéziratot tanulmányunk három fejezete.

¹ A transzilván-tudat kialakításának és válságának egykorú dokumentumai közül: Kós Károly–Zágoni István–Paál Árpád: *Kiadító szó: A magyarság útja: A politikai aktivitás rendszere*. Cluj–Kolozsvár, 1921; Kós Károly: *Erdély. Kulturtörténeti vázlat*. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár, 1934; Kuncz Aladár: Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában. *Nyugat*, 1928. okt. 16.; Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár, 1931; Makkai Sándor: Nem lehet. In: Cseke Péter és Molnár Gusztáv (vál.): *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Héttorony, h. n., é. n. [1989] 107–108. A téma gazdag szakirodalmából összefoglaló jelleggel: Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorban*. Kolozsvár, é. n. [1941]; Pomogáts Béla: *A transzilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. AK, Bp 1983; Lengyel, K. Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 191–1928*. München, 1993; uő: Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetekezési kompromisszum. Szempontok a korai transzilvanizmus vizsgálatához 1918–1928. *Erdélyi Múzeum*, 1992/1–4; Ábrahám Barna: Az erdélyiségtudat változatai a két világháború között. *Limes*, 1996/3; Kántor Lajos: Erdélyi írástudók egy vita tükrében. *Utunk*, 1981/10; Cs. Gyimesi Éva: Gyöngy és homok. In: *Honvágy a hazában*. Bp. 1993, Pesti Szalon [az írás 1985-ben keletkezett]; A transzilvanizmus időszzerűsége. *Európai Idő*, I. évf. 46. sz., 1990. december 6., ill. Cseke Péter és Molnár Gusztáv idézett válogatása.

lágháború közötti időszakra összpontosítva kíséreljük meg kitapintani az erdélyi románság máig tapasztalható, sőt láthatólag erősödő csalódottságának, elégedetlenségének gyökereit; a korabeli véleményeket parlamenti felszólalások és a sajtó alapján próbáljuk rekonstruálni.**

Erdélyi román regionalizmustudat az államfordulat előtt

Volt-e 1918 előtt erdélyiségtudata a régió többségi népességének, a románságnak? Akárcsak a magyarság esetében, csak egyes kiemelkedő íróik megnyilatkozásaira alapozhatunk. Nos, az egyébként nem erdélyi, hanem bukaresti vezető kritikus, Eugen Lovinescu külön entitásnak tekintette e földet, pontosabban az összes románlakta tartományt – Moldvát, Havasalföldet, Bukarestet, Besszarábiát és persze Erdélyt önálló kis hazákként fogta föl „a hegyek által határolt horizontjukkal, gyermekkorunkat védelmezve, szokásaikkal és viseletükkel, nyelvükkel, a századok behatásaival.” A román erkölcsi alapzat szerint egységes, de eltérő kövekből épül föl, mint ahogy a fehér is hét színből áll össze. Az erdélyi (román) irodalom regionális jellegű; specifikumát abban látta, hogy itt nem hatott a világos francia irodalom, választékosság, a fejlett szerkesztés. Az itt született művek az „olasz primitívek” alkotásaira emlékeztetnek: a későbbiekkel ellentétben egy Giotto-Madonna nem azért készült, hogy csodáljuk, hanem hogy imádjuk. „Erdély irodalma »vallásos« irodalom. Mivel nem csupán magasabb hajlamok szabad játékából táplálkozik, társadalmi hivatással is bír. Nem csak intellektuális élvezet, hanem lelki viaticum is egyben.” Üde hang, élettisztaság, egészséges egyszerűség. A romániai irodalom általában a házasságtöréssel vagy érzelmi kérdésekkel, míg társadalmi és nemzeti kérdésekkel csak ritkán foglalkozik. Ezzel szemben az erdélyi írók hangja nemzeti, moralizáló.² Az igazság az, hogy – magyar kortársára is utalva – Ady és Lovinescu idejében Erdély mind a magyar, mind a román irodalmi életben provinciális, ám amíg Adynak a modernizmusért az áll-népieskedőkkel folytatott harcaiban egy „avant-garde” Erdélyre volt szüksége (*Ismeretlen Korvin-kódex margójára*), addig a bukaresti kritikus az otthoni kozmopolita termékekkel szemben az ősforrást kereste.

Ezt a tiszta forrást féltette a legnagyobb román transzilván író, Ioan Slavici is (bár szintén nem volt erdélyi, hiszen Világoson született). Egész életében a magyar kormányok ellen harcolt – ült államfogházban is –, de ettől még nem lett a kortársak által „szabadnak” nevezett Románia kritikátlan hódolója. Világosan jelzi ezt egy 1907-es cikke, mely valójában az ünnevelt bukaresti történészhez,

** Ezúton mondunk köszönetet Bárdi Nándornak, aki az anyag xeroxmásolatát rendelkezésünkre bocsátotta.

² Eugen Lovinescu: *Literatura Ardealului. Cu prilejul literaturii lui Ion Agârbiceanu*. In: *Critice V*. București 1921, Viața Românească, 147–149. (Az írás eredetileg 1911-ben jelent meg.)

Nicolae Iorgához írott nyílt levél. Indítóoka Iorga egy akkor megjelent cikke, melyben megrója az erdélyieket, hogy túlságosan bíznak saját erejükben, Romániától pedig nem várnak semmit. Slavici sietett ezt levelével megerősíteni, hiszen nemcsak személyes tapasztalatai (hosszú évekig élt Bukarestben), hanem egyszerű román földjei benyomásai is ezt támasztották alá. Mikor 1906-ban parasztismerősei megtekintették a bukaresti jubileumi kiállítást, a környező falvakat is bejárták, majd nem győztek „tiltakozni” a romániai hazafias propaganda ellen, mondván, az erdélyiek az ottaniaknál minden szempontból magasabb szinten állnak.³

Említett cikkében Slavici rámutatott a romániai parasztság nyomorára, degenerálódására, a hit válságára, a papság lezüllésére, az elit romlottságára, a kortársak által magasztalt magaskultúra felszínességére. Erdélyben, Magyarországon, a Bánságban és Bukovinában ez úgymond nem áll fenn (legfeljebb az elzsidósodott területeken, teszi hozzá), s még kulturális szempontból is regáti testvéreik felett állnak. Általános meggyőződésük szerint semmit nem várhatnak Romániától: „Az ottani [erdélyi] románoknak nincs mit tanulniuk az itteniektől, s Isten óvja őket attól, hogy ugyanilyen állapotba jussanak.” Érdemes összevetni ezt Kós Károly fenti, Magyarországról alkotott ítéletével. Iorga nem is próbálta cáfolni e látéleletet, csak konstruktív hozzáállást kért: az erdélyiek feladata az, hogy mutassanak rá a bajok okaira, közösen próbáljanak javítani rajtuk.⁴ Ismét Ady fenti cikkére utalunk, mely szerint „úgy gondolom, meg kellene próbálni Kazinczyval Erdélyből kiásni, ha élt s megtermékenyíteni, megszorítani azt a magyar típust, mely nem medve, holott Erdélyben több a medve.”⁵

Idézett könyvében Slavici emlékeztetett rá, hogy a modern román kultúra az erdélyi tanárok érdeme, Romániában a bizánci és a francia hatás következtében a *felülhelyezett réteg* (*pătură suprapusă*, Eminescu kifejezése az elidegenedett uralkodó osztály meghatározására) eltávolodott a néptől. Ha ez a szakadék tovább mélyül, az egész nép ebbe a helyzetbe süllyed.⁶ Számos példát hozott föl az Ókirályság romlottságára. Egy barátjától értesült, hogy a bukaresti Nemzeti Színházban maró gúnnyal, jobb esetben közönnyel fogadják az erdélyiek benyújtott darabjait. Az egyik bizottsági tag egyenesen ökörnek titulálta az erdélyi parasztot, aki mindig mindent kétszer mond el. Állítólag Slavici darabját is nullának minősítették, s közben az erdélyi tájszólást is nevetség tárgyává tették. De ez nem csoda – írja az informátor –, hiszen a hatvan fős bizottságban ő az egyetlen erdélyi, a többiek pedig jórészt nem is románok, hanem zsidók, görögök, örmények, bolgárok. Utólag maga Slavici is úgy értékelte romániai tartózkodását, hogy idea-

³ Ioan Slavici: *Închisorile Mele. Scrisori adresate unui prieten din altă lume*. Viața Românească, h. n., é.n., 91.

⁴ uo., 29–32.

⁵ Ady Endre *publicisztikai írásai* 1–2. k. Sajtó alá rend. Vezér Erzsébet, Bp. 1977. 219.

⁶ i. m. 91–92.

lizmusával, őszinteségével nem illett bele a bukaresti társaságba.⁷ A fentiek ismeretében nem csoda, hogy könyvében határozottan visszautasítja a romániaiak aspirációit az erdélyiek politikai, kulturális vezetésére.⁸

A Román Nemzeti Párt regionalista ideológiája az államfordulat után

A románság 1918-as gyulafehérvári egyesülési határozata szintén transzilván dokumentum, függetlenül attól, hogy a többi nép megkérdése nélkül született, és egyetlen előremutató pontja sem valósult meg (teljes körű anyanyelvű oktatás, mindegyik nép önkormányzata, saját közigazgatása, részarányos hatalomgyakorlás országos szinten).⁹ Ezeknek az erdélyiség szellemét sugalló elveknek a semmibevétele miatt később a Nemzeti Párt vezető személyiségei, Vasile Goldiş és Alexandru Vaida-Voievod (akinek, mint tudjuk, az Ábel volt a legkedvesebb regénye) többször tiltakoztak. De senkit olyan keserűséggel nem töltött el Nagy-Románia ténykedése, mint éppen Slavici-ot, akinek magyar államfogsága után az új haza börtöneit is meg kellett járnia. Mint írja, a magyar börtönök nem tették magyargyűlölővé, sem csodálóikká. A magyar állam elleni küzdelmeit eszerint a legtisztább emberszeretetet mozgatta, az hogy a románokkal nagy igazságtalanság történt, s ugyanígy harcolt volna a magyarok ügyéért, ha ugyanez történt volna velük. Most az egyesülés után az elvakultak elfordulnak az egész román nemzeti múlttól, „a világ csúfjává teszik a románokat” azzal, hogy csak a többségi igaz ember, a kisebbségnek meg kell békélnie a gondolattal, hogy el fog veszni, fiainak el kell szakadniuk szüleiktől, testvéreiktől, törvényeiktől, szokásaiktól, mindentől, ami szent. „Nem merek örülni a nagy szerencsének, időnként mély fájdalommal tölt el a félelem, nehogy holnap vagy holnapután Kisinyovban, Csernovicban, Brassóban, Kolozsváron, Nagyváradon, Aradon, Temesváron, sőt akár Nagyszebenben is az legyen, mint ami ma van Bukarestben.” A gyógyír szinte természetes: a föderáció. „Erdély ezer évig szinte független állam volt. A magyarok, igaz, lemondtak az »ezeréves« autonómiáról, hogy könnyebben elnyomhassák a románokat, ám a románok oly határozottan és hosszan harcoltak országuk autonómiájáért. Miért nem ragaszkodtak hozzá most, amikor lehetett volna nekik, és Erdély sajátos viszonyai alapján szerveződhetek volna meg?” A románok csak akkor járulnak hozzá a népek nagy koncertjéhez, ha nem nyomják el a többi nép kulturális törekvéseit. Ám kevesen értik, hogy a románoknak nem az az érdekük, hogy Nagy-Romániában csak a román kultúra fejlődhesen szabadon.

⁷ uo. 11–14.

⁸ uo. 6.

⁹ magyar fordítását lásd Szász Zsombor: *Erdély Romániában. Népkisebbségi tanulmány.* Bp., 1927, 361–62, ill. Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig.* Bp., 1941, 265–67.

Sőt még annak sokszínűségét is veszély fenyegeti az új államvezetés monolitikus gondolkodásmódja miatt: nyilván „kényelmesebb is, könnyebb is, hogy vágd bele a besszarábiaiakat és a bánágiakat, a bukovinaiakat és a körösvidékieket ugyanabba az üstbe”.¹⁰

Igen figyelemreméltó, amit a Monarchia örökségéről ír: méltatja a birodalom által képviselt német intellektuális, morális és gazdasági fegyelem nevelő hatását; azok a románok álltak a legmagasabb kulturális színvonalon, akik svábokkal, szászokkal határos területen éltek. Az új román állam viszont szerintem olyan feladatot vállalt (népei békés együttélésének biztosítása), amelyet nem tud teljesíteni.¹¹

Az erdélyi románságnak (is) igen hamar rá kellett döbbednie, hogy az óromániai, regáti politikusok (elsősorban a Liberális Párt) gyarmatnak, szabad vadászterületnek tekintik Erdélyt. A bevonuló hadsereg nyomában jöttek a kalandorok – jó néhányuk börtönviseltként – Óromániából, ellepték a közigazgatási, karhatalmi állásokat, s nemhogy szakértelemmel nem rendelkeztek, de az általuk meghonosított baksisrendszer, a korrupció és a közpénzek elsikkasztása balkáni állapotokat teremtett a közélet legtöbb területén.

Az őshonos románság reakciója nem késett sokáig, általánossá vált elutasító jelszavuk: nem hagyjuk magunkat balkanizálni.¹² Guilelmu Șorban, Szolnokdobokai főispán könyvet írt Erdély közigazgatásáról, s a mérleg nem éppen pozitív: a töméntelen rendelet, a közigazgatás nem elveken, hanem sületlen paragrafusokon alapul; nemzetiségre való tekintet nélkül fohászkodik mindenki: „Uram, szabadíts meg a gonosztól!” A magyar közigazgatás annak idején úgymond kiállta az összehasonlítást a nyugati országokkal; ma a becsületes, jóakarátú tisztviselő nem maradhat meg a közigazgatásban, ahol az egyetlen lehetséges érdem a kormányhűség. „Mindaz, mit *Tacitus Annales*ekben olvasunk vétkekről, bűnökről, csalásról, okmányhamisításról, hamis tanúzásról, mindaz újraéledt Erdélyben. *Virtus Rediviva Romana!*” [az egykori naszódi román határőrezred jelmondata].¹³ Toni képviselő így fakadt ki a parlamentben: „Régen a nyugati országok selejtes áruikat küldték Romániába: jó az a Balkánnak. Ma minden alkalmatlan tisztviselőt ide küldenek: jó az Erdélynek.”¹⁴

A helyzet súlyosságát jelzi, hogy egyes óromániai közéleti személyiségek pontosan ugyanezt a látéleletet adták. C. G. Costa-Foru, az ismert politikus, publicista, aki maga is önkéntesként harcolt Erdély „felszabadításáért”, sőt egyik fiát is e harcokban vesztette el, most Slavici idézett baljóslatához hasonlóan nyilatko-

¹⁰ i. m. 41, 184, 346, 354–57.

¹¹ uo. 351–52.

¹² Zsolt K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*. München, 1993, 150.

¹³ idézi: Szász Zsombor: *Erdély Romániában*, 81, 85.

¹⁴ uo. 85.

zott: „Mindenkinek, aki a Kárpátokon túl utazik, bámulnia kell a falvak és városok tisztaságát és rendességét. Az ember egy magasabb civilizáció lehetőségét érzi. Hála a közigazgatás egységesítésének, ezek a gyönyörű helyek a mi piszkos falvaink és városaink színvonalára fognak süllyedni. Előnyös fejlődésük oka a közigazgatás decentralizációja s a városok és községek önkormányzata volt, pusztulásuk előidézője a román rendszer lesz.”¹⁵ Jól érzékelteti az általános elkeseredést, hogy a kitűnő bukaresti író, Constantin Bacalbaşa *’Egy ország, amelyben lopnak’* című cikkében egyenesen történelmileg determinálnak tekintette a korrupt közállapotokat: az egykor itt élt szkíták részeges, tolvaj, haszontalan nép volt, s azokat is megfertőzték, akik később e tájra költöztek. Halippa képviselő, aki maga is harcolt Besszarábia visszacsatolásáért, a parlamentben mondta ki, hogy e szerencsétlen tartományban öt éve olyan uralom van, amelyet „még az afrikai kolóniák közigazgatásának legstótebb lapjain sem találni”, a lakosságnak a cár alatt is több joga volt.¹⁶

Constantin Rădulescu-Motru, a kiváló filozófus még 1922-ben nyílt levelet írt Iuliu Maniuhoz, a Nemzeti Párt elnökéhez, melyben a tőle megszokott nemzetostorozó hangon elismerte, hogy a románok ötven éve hazudják a világnak, hogy európaiak; az erdélyiek feladata most nem az, hogy tiltakozó memorandumokat szerkesszenek, hanem az, hogy emeljék európai színvonalra az ország politikáját.¹⁷

Ezek az érthető panaszok, mint láttuk, országszerte hallhatók voltak, tehát nem egy sajátos erdélyiségtudatból eredtek. Minket azonban nem az érdekel, *létezett-e* ez a tudat a románság tömeglélektani szintjén (ezt egzakt módon nehéz lenne vizsgálni), hanem az, hogy *hivatkoztak-e* rá egyéb – pártpolitikai – indíttatásból. A válasz egyértelműen pozitív, a húszas években az erdélyiek hagyományos politikai szervezete, a Román Nemzeti Párt részéről a bukaresti parlamentben és a pártsajtóban gyakran hangzott el a *helyi hagyományok tisztelete*, a *decentralizáció* jelszava, míg óromániai vagy azokhoz kötődő erdélyi ellenfelek a *szeparatizmus*, *politikai provincializmus* bélyegét sütötték a pártra, melyet többé-kevésbé magával az erdélyi románsággal azonosítottak.

A Nemzeti Párt valóban úgy politizált, mintha a nemzeti egyesülés nem is ment volna végbe: nem oszlott föl, megtartotta a *nemzeti* jelzőt, és nem vált modern ideológiai párttá (igaz, a regátiak is inkább afféle zsákmányszerző vállalkozásként működtek). Nem toborzott tagságot a Kárpátokon túli területeken, és már 1919-ben megakadályozta, hogy a választáson óromániai jelöltek induljanak Erdélyben. Ami különösen nagy fölháborodást keltett: a Liberális Párt által szervezett terrorisztikus választások elleni tiltakozásként a párt nem képviseltette magát

¹⁵ uo. 79–80.

¹⁶ uo. 93–94.

¹⁷ uo. 310.

Gyulafehérváron, mikor 1922-ben I. Ferdinándot Nagy-Románia királyává koronázták.

A Nemzeti Párt 1920-as programjával Erdély vezetője lett, lapjában, a kolozsvári *Patriában* tartományi szolidaritásra, az államhatalmi központ elleni harcra és természetesen a párt követésére buzdította az erdélyi románokat. A *központosító* mint Nagy-Románia negatív embertípusa jelenik itt meg, „furkósbotos egyesítésről” beszélnek. Vaida-Voievod egy közölt beszéde elterjesztette a már ismert jelszót, mondván: „Nem tűrjük többé az »Egyesítés« álarca mögött megbújó elnyomást és kizsákmányolást, hanem azt követeljük: *Erdélyt az erdélyieknek!*” A párt felhívta a besszarábiai, bukovinai politikusokat, hogy az „antikulturális, antidemokratikus, antiszociális Ókirályságtól” egyesült erővel át kell venni az államhatalmat.¹⁸ A *Bănatul* című lap szintén ebben látta – szkeptikusan – e régió hivatását: „1918 őszén az erdélyi román szellem egy utolsó erőfeszítést tett, hogy szabadságot és demokráciát adjon a román népnek s aztán örökre eltűnt.”¹⁹

Ellenzéki álláspontjukat állandóan hangoztatták a parlamentben. Iuliu Maniu, a párt elnöke, egy felszólalásában az új tartományok kezelését „nemzeti büntettnek” nevezte: a liberális kormány semmibe veszi Erdély és a Bánság szellemi, kulturális, gazdasági igényeit, ezért a bátor nemzeti harcosok múltbeli erőfeszítései kárba vesztek, s késik a nép lelki egységesülése [amelyet tehát a Nemzeti Párt is alapvetőnek tartott].²⁰ Ion Lupaș, az ismert erdélyi történész egy másik alkalommal bírálta a liberális kormány kultúrpolitikáját, aggasztónak találta, hogy az erdélyi románság intézményei, melyekért a múltban oly szívós küzdelmet folytatott, most veszélybe kerültek a speciális bukaresti mentalitásnak köszönhetően. Felszólította a parlamenti többséget, legyen engedékeny a különböző tartományok intézményei, hagyományai iránt, mert ezek a nép tudatában gyökereznek. Rámutatott, hogy történelme során Óromániában a görög mentalitás uralkodott, Erdélyben a magyar, Bukovinában a német, míg Besszarábia szláv hatás alatt állt. „Ezek a rezsimek és az idegen mentalitás látható nyomot hagytak különböző tartományokban élő népünk gondolkodásmódjában, mentalitásában.” Ezért a sok előkészítetlen egyesítési, központosító törvény holt betű marad a *Monitorul Oficial* lapjain, „ám erőteljesen, teljes mértékben tovább él a hagyomány, melyet maga a nép alakított ki, amely a helyi szokásban mutatkozik meg, melyet a nép legutolsó fia is önként tiszteletben tart, mert ebben nőtt föl.” Majd az ülésen gúnyos vita alakult ki az ország fővárosának kérdésében, Lupaș és más hozzászólók hangoztatták, hogy Bukarest erkölcstelen, bomlasztó szelleménél fogva („rákos daganat az ország testén”) alkalmatlan a vezető szerepre, az erdélyi történész sze-

¹⁸ K. Lengyel: *Auf der Suche*, 150–151.

¹⁹ idézi: Szász Zsombor: Az erdélyi románság regionalista törekvései. *Magyar Szemle*, 1931. december, 351.

²⁰ *Monitorul Oficial*, *Desbaterea Adunării Deputaților*, 8. novmврие 1923 [okt. 31-i ülés], 13–14.

rint Erdély valamelyik szép városát kellene fővárossá emelni (mire egyes liberális közbeszólók ironikusan Debrecent vagy Szegedet ajánlották, jelezve, hogy a Nemzeti Párt szónokát Magyarország ügynökének tekintik).²¹

Ami egészen hihetőnek is tűnt, mikor olyan nyilatkozatokkal találkoztak mint Alexandru Lăpedatu kolozsvári professzoré, aki kijelentette, hogy Magyarország és Románia különbsége túl nagy volt, hogysem teljes szívből jövő irreddenta alakulhatott volna ki. Magyarország úgymond évezredes alkotmánnyal, mintaszerű, becsületes közigazgatással, méltányos, nem részrehajló igazságszolgáltatással, talán szigorú, de patriarchális módon végrehajtott törvényekkel rendelkezett; az Osztrák–Magyar Monarchia nagyhatalom volt, Budapest, Bécs, de régi múltjával, fejedelemtkori emlékeivel Kolozsvár is nagyobb vonzerőt gyakorolt, mint Bukarest, a balkáni főváros, melyről 1861-ben egy német utazó azt írta, hogy nem egyéb, mint pár szomszédos falu egymásra dobálva.²²

A Nemzeti Párt általános elégedetlenségének mintegy foglalata Vaida-Voievodnak egy 1931-ben, Kolozsvárt, a végrehajtó bizottság ülésén mondott beszéde. Leszögezte, hogy mindig az erdélyiek alkották a románság elitjét, a politikában, irodalomban nagy értékeket hoztak létre, a román egység gondolat kezdeményezői és letéteményesei voltak. 1918-ban nem „kéregető testvéreként”, „koldusként” jöttek Romániához, hanem „mint szabad nép, mélyen gyökerező polgári öntudattal, amely gazdag ajándékként szent tradíciókat és dicső múltat hozott magával.” A regátiak ugyan „rabszolgaként”, „kitagadottként” kezelik őket, de eljön még az idő, amikor felismerik Erdély szerepét a nemzeti egység megvalósításában. S ezek után nem áallotta összehasonlítani a mai közállapotokat a magyar uralommal – ez utóbbi előnyére: becsületesebb, pártatlanabb volt a közigazgatás, tisztábbak a választások, több erdélyi román viselt magas tisztséget, mint ma, a szabad országban.²³

Rá egy hónapra a párt jogásza, Romul Boia kolozsvári professzor közzétette alkotmánytervezetét, amely regionális alapon szervezte volna meg a közigazgatást – ebben látva a nemzet szellemi egységének biztosítékát.²⁴ A kisebbségek számára nem ígért semmit, a román sajtó viszont botrányt kavart; a már említett Bacalbaşa az Universul hasábjain úgy látta, kenyértörésre érett a helyzet: „Az alternatíva ez: vagy határozottan lojális Erdély a román államhoz, vagy elszakad.” Elítélte az erdélyi román politika egészében nemzetellenesnek tekintett irányvonalát: „Mit csináltak az erdélyi nemzeti pártiak a román faj egységéért? [...] *Semmit!* Ez az egész ország egyhangú felelete.”²⁵

²¹ M.O., D.A.D., 22. ianuarie 1924 [1923. dec. 24-i ülés], 802–4.

²² idézi: Szász Zsombor: *Erdély Romániában*, 306.

²³ Szász Zsombor: *Az erdélyi románság*, 353–54.

²⁴ uo. 354–

²⁵ Szász Zsombor: *Az erdélyi román regionalista mozgalmak hullámai. Magyar Szemle*, 1932. január, 68–69.

Elítélő vélemények az Ókirályság köreiben és egyes erdélyiek írásaiban

A regáti ellenfelek nem késtek viszontvádjaikkal. A *România* már 1920 elején megtámadta az autonómia-reményeikben csalódott erdélyi vezetőket: „Egy bűnös eszme e kétségbeesett apostolai a legpiszkosabb vádakát szórják Románia és vezetői ellen. A királyságbeli románokat úgy tüntetik fel, mint egy nyomorult, zsebmetsző bandát, mint fosztogatókat, kalandorokat. A román politikai pártok, amelyek megteremtették a modern Romániát, s föllendítették s elvezették 1916-hoz, szerintük tolvajok bandája. Ezeknek az uraknak a szemében minden, ami Romániában van, vagy onnan jön, piszkos és rothadás.”²⁶

Victor Diamandi a Liberális Párt részéről „felfuvalkodott regionalizmussal” és „destruktív tagadással” vádolta őket. A nemzetiek, úgymond, semmivel sem jártak hozzá az állam megszilárdításához, gyanakvás és határozatlanság jellemzi őket, „az Önök egyetlen eredeti vonása az a jezsuitizmus, amelynek prizmáján keresztül ítélik meg az embereket, és folytatják üzelmeiket.” Kitől féltik ma a fennmaradásukat? Miért nem váltottak taktikát? Ugyanolyanok maradtak, mint a magyarok alatt! Az óromániaiak Erdély kultuszában nőttek föl – folytatta kirohanását –, mindenki azt hitte, onnan várható a román nép regenerálódása; ma viszont lesújtva látják, az erdélyiek mit művelnek Nagy-Románia közéletében. „Kevéssé ismertük, távolról láttuk Önöket, megtestesült szentképét láttuk Önökben egy ideálnak, mely lángra gyújtja a lelket.” Ma ez úgymond fokról fokra halványul. Majd az erdélyi Kormányzótanács 1919-es működését ítélte el: „A civilizált, tanult nyugati ember felsőbbrendűségi érzésével jöttek Önök az elmaradott keletiek országába, akikből a moralitás minden érzéke hiányzik.” Holott éppen a regátiak önbírálata ültette el az erdélyi testvérekben azt a meggyőződést, hogy az Ókirályság a korrupció és vesztegetés klasszikus, minden szempontból alacsonyabb rendű hazája. Népét helóták tömegének, politikusait bizánci fanarióta társaságnak tekintik.

A regáti politika jóindulatát hangsúlyozva elismerte, hogy türelmesnek kell lenni olyan emberekkel szemben, akiknek lelki alkatát az ellenség durva elnyomása formálta ilyenre, de hajthatatlanságuk láttán kötelessége leleplezni őket.²⁷

Erre pedig kitűnő alkalmat nyújtott a Nemzeti Párt egy korábbi bizalmas választási körirata, amelyet nem sokkal azelőtt publikált a kormány félhivatalos lapja, a *Viitorul*. A névtelen felhívás, amely a kortársak szerint a Nemzeti Párt főtitkárának műve volt, harcot hirdetett életre-halálra a regáti politikusok, általában Órománia ellen. Rámutatott, hogy Erdély egész parasztságát (persze itt a román-ságról van szó) általános ellenszenv járja át. „Erdély és az Ókirályság szemben áll

²⁶ idézi: Szász Zsombor: *Erdély Romániában*, 309.

²⁷ M.O., D.A.D., 18. decemvrie 1924, 384–385.

egymással. Ez a most megvívandó harc lélektani alapja. [...] Az erdélyiség virágzik. Elég kiejtened az Ókirályság nevét, és minden románt, földművest vagy birtokost, iszonyat fog el.” A továbbiakban a harci ideológiát ismertette: „Ne habozzon hangsúlyozni a mi parasztunk természetes felsőbbrendűségi érzését. Az erdélyi, tartozzék bármelyik társadalmi osztályhoz, igazibb románnak tartja magát, dolgozabbnak, műveltebbnek és becsületesebbnek, mint az Ókirályság cigány-népsége [*elementul țigănos*]; cigánynépek mind társadalmi és családi viszonyaikban, mind a politikában és a gazdaságban. Szomorú és régi tény ez, amellyel azonban mindnyájunknak tisztában kell lennünk, mert csak így tudjuk fanatizálni Erdélyt, hogy betölthesse a Feljebbvalótól kapott hivatását, az egész ország regenerálását.”²⁸

Itt is megjelenik tehát a már – magyar, román oldalról egyaránt – megismert erdélyi küldetés: a nemzet erkölcsi felemelése, vezetése. A körlevél óriási botrányt kavart, a parlamentben és a sajtóban egyaránt foglalkoztak vele. Az ismert irodalmár, politikus, Gheorghe Bogdan-Duică felháborodott cikket írt a széparatizmussal ugyancsak szemben álló Octavian Goga lapjába. Abszurdnak tartotta, hogy a nemzetiek nem más pártok, hanem általában a Regát ellen hirdetnek harcot, halálos sértésnek a *cigány* jelzőt lakosaira, hiszen ezek a *cigánynépek* legjobb fiaikat adták Erdély felszabadításáért. Ironizált a körlevél embertani minősítése felett, miszerint a regáti pártok szolgálatába csak *szalma(báb)-erdélyiek* álltak. Felszólított minden erdélyit, hogy határolja el magát ezektől a nemzetellenes nézetektől.²⁹ Ami a durva jelzőket illeti, azok eddig sem voltak ismeretlenek a regáti hallgatóság számára, hiszen Vaida-Voievod már 1922-ben kijelentette a parlamentben: „Harcoltam én budapesti tigrisekkel is, nem fogok megijedni bukaresti poloskáktól.”³⁰

Nicolae Iorga, miniszterelnöksége alatt, kisebbiteni próbálván az erdélyi ellenállás dimenzióit, kijelentette a parlamentben, hogy őt csak azok gyűlölik Erdélyben, akik „a magyar iskolákból kerültek volt ki s még mindig távol állanak a román géniusztól”.³¹ Ugyanakkor annakidején, a körlevélügy után a nemzetiekéhez hasonló véleményt fogalmazott meg a parlamentben, hogy ti. Órománia kevés hagyománnyal rendelkezik, Erdélyben erősebb a nemzeti érzés, még a parasztság körében is, amely büszkébb, pénzügyileg, gazdaságilag sokkal magasabb szinten áll.³²

²⁸ idézi: G. Bogdan-Duică: *Cele două Românii, sau antiromânismul partidului național* (A két Románia avagy a nemzeti párt románellenessége). *Țara Noastră*, 1924. 1492–93. o. Diamandi is idézi fenti beszédében. Magyar fordításban: Szász Zsombor: *Erdély Romániában*, 313. (Kissé pontatlan, ezért a saját fordításunkat adjuk meg.)

²⁹ Bogdan Duică: *i. m.* 1491, 1494.

³⁰ idézi: Szász Zsombor: *Erdély Romániában*, 309.

³¹ idézi: Szász Zsombor: *Az erdélyi román regionalista mozgalmak*, 62.

³² Szász Zsombor: *Erdély Romániában*, 307.

Iorga miniszterelnökkel szemben a *Patria* elvi síkon látta a problémát: Bukarest parlamenti botrányai ma már ugyan egész Európa levegőjét metelyezik, „de Erdély, a szenvedések országa mindig megtalálta és meg fogja találni a magábaszállás és részrehajlatlan izoláltság pillanatát; Erdély a demokrácia nimbuszát őrzi, legegészségesebb része a megkínzott román államnak, s az erdélyi románság tudni fogja, hogy hogyan határozzon illúzióitól megfosztott országának sorsa felől.”³³

A húszas években az erdélyiség problémája állandóan jelen volt a román sajtóban. A Nemzeti Párt lapja, a *Patria* gyakran közölt regionalista szellemű írásokat. A már említett író, Agârbiceanu azt írta *Sufletul ardelenesc* (Az erdélyi lélek) című cikkében, hogy az erdélyi lélek 1918–19-ben az Ókirályság „valódi lelkével” egyesült, nem azokkal az önkényeskedő hatalmasságokkal, akik „bizánci intrikáikkal” szétbomlasztják Erdély közéletét.³⁴ Az erdélyi román sajtó a kulturális regionalizmust művészi ideálnak tekintette, amely a táj hatásával magas teljesítményekre ösztönöz. Legyen bár felfoghatatlan, írja egy nagyváradi lap, hogy nem minden románnak ugyanaz a kultúrája, műveltsége, életfelfogása, az állam mégis jól teszi, ha igényeiknek megfelelően támogatja a helyi kulturális törekvéseket.³⁵

A román erdélyiségtudatnak volt vallási, felekezeti vetülete is. A „nemzetinek” tekintett görögkeleti egyháztól itt a hívek lélekszámában alig maradt el a görög katolikus (Erdély lakosságának 29,6, ill. 28%-a), vagyon, társadalmi presztízs tekintetében pedig felül is múlta azt. Az unitus papok, tanárok legjobbjai Buda, Bécs, Róma színvonalas iskoláiban nevelkedtek, ők alkották meg a 18–19. században a modern, római kontinuitáson alapuló nemzeti ideológiát, miközben a két fejedelemség a kelet-európai ortodoxia és a fanarióta-görög kultúra határai között rekedt. Nagy-Románia regáti kormányzata érthető módon háttérbe kívánta szorítani a görög katolikus egyházat, ami a papság és a Nemzeti Párt ellenkezését váltotta ki. A *Patria* egy 1920-ban megjelent cikke (*Biserica română* – A román egyház) a görög katolikus egyház önálló történelmi fejlődését hangsúlyozta: az óromániai, állami gyámság alatt álló ortodox egyházzal szemben nagyfokú autonómiatudata alakult ki, melyhez ezután is ragaszkodni fog.³⁶

A jó szándékú, de szintén homogenizáló gondolkodású regáti kritikát képviseli egy, a *Patriá*ban közölt, címében is sokatmondó elemzés: *Confesionalism în Ardeal* (Felekezeti szellem Erdélyben). Szerzője, regáti ortodox pap, mélyen elítéli az akkortájt zajlott nagyszebeni görögkeleti tanácskozás légkörét, az unitus egyház elleni támadásokat. A görögkatolicizmus létét politikai, egyházi szem-

³³ uo.

³⁴ K. Lengyel: *Auf der Suche*, 150.

³⁵ uo.

³⁶ uo.

pontból károsnak tartja, de – mint írja – az 1700-ban meghozott döntésért nem lehet a mai híveket tenni felelőssé. Az unitusok Róma védelmét élvezték, szellemi kisugárzásában nőttek föl, iskoláiban szerezték a tudást, és sajnos, ma is Rómától várják a segítséget, nem is csak egyházi, hanem ugyanúgy politikai téren is. Ám nem az ortodoxok negatív bírálata mutat előre, hanem a két egyház közötti nemes versengés Krisztus és a nemzet szolgálatában.

Ami témánk szempontjából különösen jelentős: a szerző véleménye szerint maga az erdélyi görögkeleti egyház is regionalista politikát folytat, elszigetelte magát az Ókirályság egyházi hierarchiájától; nem ismer tíz regáti, bukovinai vagy besszarábiai papot, akiket engednének Erdélyben működni.³⁷

Az unitus szellem kérdése már vissza is vezet minket az erdélyi román párt szeparatizmusának problémájához. A Nemzeti Párt vezetői – Maniu, Vaida-Voievod stb. – jórészt görög katolikusok voltak, a néhány meghatározó görögkeleti személyiség – Vasile Goldiș, Octavian Goga – volt az, aki bírálta a regionalista irányvonalat (majd kivált a pártból). Goldiș 1925-ben nyílt levelet intézett Maniuhoz, amelyben elítélte a párt határozatlan, kapkodó politikáját, a nemzetegység lejáratását a külföld előtt, s kimondta, hogy a Nemzeti Párt az unitusok pártja: ortodox nem juthat vezető pozícióba. Márpedig ki merné állítani, hogy a görögkeletiek intellektuálisan vagy morálisan alacsonyabb rendűek? Ez az aránytalanság elidegenítette az erdélyi görögkeleti klérust, és elősegítette az unitus püspökség nemzetellenes döntését, miszerint nem voltak hajlandók belépni az ortodox templomba a király gyulafehérvári koronázásakor.³⁸

G. Bogdan-Duică már korábban, idézett cikkében, ahol a hírhedt választási körlevelet ismertette, fölhevítette a figyelmet az erdélyi szeparatizmus „etnopszichológiai” vetületére: megtudta, hogy a Nemzeti Párt a választások után kiszámította az erdélyi szavazatok felekezeti megoszlását. Eszerint a párt támogatóinak 75%-a görög katolikus!³⁹

Összefoglaló jelleggel az erdélyi kérdést a kitűnő erdélyi filológus, Sextil Pușcariu kolozsvári professzor tekintette át egy ottani napilapba írt cikksorozatában: elemezte a regáti politikai erők Erdély-politikáját (vagy annak hiányát), s elméleti szinten is meg kívánta ragadni a problémát.⁴⁰ Véleménye szerint az erdélyi kérdés, ha nem is olyan élesen, mint az egyesülés utáni években, változatlanul létezik: „Azt feltételezni, hogy [...] az erdélyi regionalizmus és a regátiak és erdélyiek közötti antagonizmus ezzel a generációval együtt el fog tűnni, önmagunk becsapása volna. Csak akkor szűnnek meg, ha jobban megismerjük egymást, foglalkozásainkkal együtt, melyeket megpróbálunk orvosolni, és erényeinkkel,

³⁷ Petre Chiricuță: Confesionalism în Ardeal. *Patria*, 18. nov. 1934, 5.

³⁸ Memoriul d-lui V. Goldiș către d. Iuliu Maniu. *Țara Noastră*, 1925/3, 77–78.

³⁹ *i. m.*, 1494–95.

⁴⁰ összefoglalását lásd: Szász Zsombor: *Az erdélyi román regionalista mozgalmak*, 63–67.

melyeket tudni fogunk tisztelni.” Addig azonban még időre van szükség.⁴¹ A sorozat más darabjaiban rámutatott, mennyire nem ismerik Erdélyt, az itteni románság művelődési viszonyait még a jó szándékú regátiak sem. Rektorsága idején a kolozsvári egyetemen gyűlést tartottak, ahol az Ókirályságból származó résztvevők annak szükségességét hangoztatták, hogy a román könyvet el kell juttatni a magyar hatás által megrontott nyugati vidékekre. Mások sürgették, hogy jöjjenek át a regáti nemzeti „apostolok”, és tanítsák meg az itteni elmagyarosított népet, hogyan kell jó románnak lenni. Még olyan szónok is akadt, aki az erdélyiek nagy múltú közművelődési egyesületét, az ASTRÁ-t mint szekciót beolvasztotta volna a frissen létrehozott Három Körös egyesületbe.⁴²

Az óromániaiak körében általánossá vált csalódás okait a következőkben látja: „A háború előtt mi, a hegyeken inneni és túli románok távolról láttuk egymást, és valami romantikus szerelem élt bennünk, amely rózsaszín fátyolba burkolt mindent, ami érzelmeinket elhomályosíthatta volna.” A nemzeti ügy mártírjait bálványozták a Kárpátokon túl, s nem vették észre, hogy a hősök mellett ott voltak a szerencsevadászok, a mártírium nimbuszából megélők, akik most az egyesülés után is porondon maradtak. Azok, akik a magyar időkben teli torokból harsogták a Szózatot, most a legnagyobb nemzetiek és a kisebbségek legkíméletlenebb üldözői. A regátiak kiábrándultságának másik oka, hogy mikor a háborús kudarcok miatt a romániai társadalom megcsömörlött a parlamenti pártoktól, s az egyesülés után messianisztikus várakozással adta az erdélyiek kezébe a kormányrudat, kabinetjük siralmasan leszerepelt, akárcsak tíz évvel később.⁴³

Az erdélyiek tehát nem ismerték az Ókiráltság viszonyait, sőt, ami nagyobb baj, saját képességeiket sem. Sokan érezték úgy az egyesülés után, hogy a magyar elnyomásért cserébe most bármi megilleti őket: a falusi tanítók gimnáziumi tanárok akartak lenni, akik viszont egyetemi katedrát követeltek. A falusi jegyzők mindjárt prefektusként kívánták látni magukat, aki valaha képviselőjelölt volt, úgy érezte, elvitathatatlan joga a miniszteri bársonyszék. S persze ők diktálnák a feltételeket: a regionalisták sérelmi listáján szerepelnek olyan erdélyi katonatisztek, akik nem csináltak karriert Nagy-Románia hadseregében – persze, mert minden lehetséges alkalommal fitymálták a román hadsereget az osztrák–magyarral szemben, és nem voltak hajlandók elmenni a regáti helyőrségekbe. „Számukra Brassó a paradicsom volt, Jászvásár a pokol.”⁴⁴

Ha Erdély képtelen is az ország kormányzására, a jelenlegi politikai élet szembetűnő vonása a szerző szerint, hogy fontos erdélyi kérdések tárgyalásakor az összes erdélyi politikus, pártállásra való tekintet nélkül, egységes szilárd tábort

⁴¹ Sextil Pușcariu: Problema ardeleană. *Drumul Nou*, 1931. sept.

⁴² Sextil Pușcariu: Uitări și jigniri inutile. *Drumul Nou*, 1931. sept.

⁴³ Sextil Pușcariu: Desamăgiri. *Drumul Nou*, 1931. sept.

⁴⁴ Sextil Pușcariu: Prigoana Ardelenilor. *Drumul Nou*, 1931. sept.

alkot. A felnővekvő nemzedék is veszélyben van. Pușcariu utalt erdélyi értelmi-ségi ismerőseire, akik romlatlan dákoromán ideológiával jönnek ki az iskolapad-ból, ám amint elkerülnek vidékre, a környezet és élettapasztalataik hatására tü-zes regionalistákká válnak. Egy volt diákja azon nézetét közölte vele, hogy a regáti-erdélyi ellentétet csak teljes körű autonómiával lehet fölszámolni: ha a he-gyek ismét szétválasztják a románságot, visszatérhet a háború előtti testvéri szeretet.⁴⁵

Elméleti igényű írásának címe – *Două culturi – două mentalități* (Két kultú-ra – két mentalitás) – jelzi, hogy a Kárpátok által elválasztott két gondolkodásmó-dot egyenrangúnak, egymást kiegészítőnek tekinti. Az eltérő fejlődés gyökereit kereste, amikor a száz évvel azelőtt élt erdélyiek és havasalföldiek ellentéteit idéz-te föl. A Craiovában működött, de erdélyi születésű oktatáspolitikus, Ion Maio-rescu e szavakkal értékelte Havasalföld közállapotait: Havasalföldön önpusztító luxus uralkodik, hiányzik a „dignitas humana”, a dolgokat felülről kezdik el, nem törődve a gyökerekkel, mindenhol „durva materializmus, könnyelműség, állhatat-lanság, felszínes műveltség” és „mértéktelen” gallománia, Párizsból eltanult for-mákkal, ahol „a mieink mindent megtanultak, csak azt nem amire mint románok-nak szükségük lett volna”. A sértődött havasalföldiek viszont „germanomániával” vádolták őt, s véleményük szerint „az ungurean (magyarhoni, erdélyi román) nem is román, mert romlott nyelven beszél és ír”. Emlékezzünk vissza Slavici negatív tapasztalataira a bukaresti színházi hatalmasságokkal kapcsolatban!

Pușcariu ragaszkodott a francia kultúrához, mert az úgymond megfelel a ro-mán nép latin alkatának; ám szinte ugyanilyen fontosnak tartotta a német kultúra ellensúlyát, amelyet az erdélyiek képviselnek. Megrótta viszont őket rövidlátásu-kért, amiért nem ismerik föl az Ókirályság lelki értékeit. A civilizációt helytele-nül a kultúrával azonosítják (a 19. századi gondolkodás egyik alapproblémája ez, hangsúlyozottan jelen van a román irodalomban is), és a regáti vonatok koszos WC-i, pincérpofozó úriemberei mögött nem látják a „lelki jóságot, nemességet”, a „sziporkázó intelligencia varázsát”.

Meglátása szerint annakidején Maiorescu aggályoskodó precíziségevel létre sem jöhettek volna a fontos nemzeti kulturális intézmények; azonban a rögtönzé-sek, intuíciók kora lejárt, s ma egy Maiorescu fontosabb, mint egy Eliade-Rădu-lescu (a vállalkozó kedvű, kevésbé alapos kultúrmunkás jelképe).⁴⁶

Amit Pușcariu e cikkében kifejtett, valójában nem is az *erdélyiség*, hanem a *havasalföldiség* problémája. A fönti ellentétpárt – felszínes imitáció ↔ alapos bí-rálat – Maiorescu csak fölvetette, de fia, Titu és elvbarátai fejlesztették rendszer-ré a század utolsó harmadában, márpedig ők nem erdélyiek. Jászvásáron, egy ad-dig önálló állam volt fővárosában működtek, itt alapították meg a *Junimea* (Ifjú-

⁴⁵ Sextil Pușcariu: Problema ardeleană. *Drumul Nou*, 1931. sept.

⁴⁶ Sextil Pușcariu: Două culturi – două mentalități. *Drumul Nou*, 1931. sept.

ság) irodalmi kört, s az egész szellemi élet szemében a moldvai kritikai szellemet testesítették meg.⁴⁷ Az 1930-as évekre azonban Moldva betagozódott az óromániai (tehát havasalföldi) szellemiségbe, s a kihívás, a kritikus hang mintegy átháramlott Erdélyre (annál is inkább, mert, mint láttuk, az itteni bíráló hangok a századelőn sem hiányoztak).

A kritikai hang általános igenlése sem akadályozta Pușcariut, hogy elítélje a Nemzeti Párt, személy szerint Maniu ténykedését. Rámutatott, hogy Maniu abból indul ki: a tiszta, idegen vérrrel nem keveredett erdélyiek az igazi románok, s ezért még az Ókirályságban élő erdélyiekkel sem hajlandó együttműködni, mondván, hogy már *politicianismussal* fertőzöttek (az Ókirályság politikusaira alkalmazott negatív jelző már a századfordulón). Márpedig Pușcariu szerint Erdélynek nincsen – mert nem lehetett – elegendő vezetőképes embere; nagy számban vannak viszont szerényebb képességű, de munkabíró, fegyelmezett személyek, akik megállnák helyüket a közszolgálat megfelelő szintjein. Maniuék izolacionista politikája miatt viszont ezek az erőforrások elvesznek, Erdély kizárja magát az egységesülés, az állam konszolidációja nagy munkájából.⁴⁸

A Nemzeti Párt – írja következő cikkében – az erdélyi szolidaritás felrúgásával vádolja Octavian Gogát, mert a regáti Néppárt színeiben politizál. Ezt cáfolva emlékeztetett arra, hogy ezek a személyi ellentétek már 1918 előtt fennálltak, s egy általánosabb megosztottságot fejeztek ki: már a századelőn szemben állt egymással Erdély déli, görögkeleti része, amely mindig élő kapcsolatokat ápolt Bukaresttel, illetve az unitus Észak-Erdély, magyar elemekkel tarkított nyelvével, s a katolikus Habsburgokra vetett tekintetével. Egyesek elfogadták a jelszót, miszerint „a romanizmus napja Bukarestben kel föl”, a nemzeti párti vezetők viszont, akik idegen iskolákban formálódtak, lenézték Románia „balkanizmusát”, Nagy-Ausztriáról álmodoztak (gondoljunk A. C. Popovici Groß-Österreich-tervére), amelynek keretében az erdélyiek csatolnák magukhoz a Kárpátokon túli románokat.

A szerző Goga politikáját tartotta előremutatónak, de elismerte, hogy a rossz közigazgatás, a regáti hivatalnokok szabotőr hozzáállása, egyes szerencsevadász erdélyiek ténykedése miatt Maniut jóval nagyobb tekintély övezi.⁴⁹ Tekintélyét nem kis részben a regáti Liberális Párt hibás Erdély-politikájának, visszaéléseinek, centralizáló alapállásának köszönheti: az adta a regionalizmus fegyverét a Nemzeti Párt kezébe. A román belpolitika Pușcariu szerint e két pártfőnök harca

⁴⁷ A probléma gazdag irodalmából: Garabet Ibrăileanu: *Spiritul Critic în cultura românească*. Iași, 1909; Z. Ornea: *Junimea și junimismul*. București, 1975; Pászka Imre (vál.): *Román eszméletörténet 1866–1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban Aetas – Századvég*, Szeged – Budapest, 1993; Ábrahám Barna: *Konzervatív eszmék és politikai gyakorlat Maiorescu életművében*. ELTE BTK, Bp. 1993 (kézirat)

⁴⁸ Sextil Pușcariu: *Politica partidului național. Drumul Nou*, 1931. sept.

⁴⁹ Sextil Pușcariu: *Averescanii și Ardelenii. Drumul Nou*, 1931. sept.

a hegemoniáért: I. I. C. Brătianu a régi, regáti eljárásokkal akarja igazgatni Nagy-Romániát, míg Maniu „nyugati, Budapesten elsajátított eszközökkel”.⁵⁰

A végső mérleg megvonásakor a szerző – egészében – mintha csökkentené a probléma dimenzióját, bagatellizálni igyekeznék a néptömegek megkülönböztető jegyeit, eltérő fejlődését. Szerinte a parasztság a Kárpátok mindkét oldalán ugyanazt az egyszerű életet élte, ugyanazon törvény, szokások szerint. A görög katolikus unió, a német iskolákban képzett erdélyi értelmiség terjesztette el a regionalizmus szellemét a nép körében. Az iskola ugyanígy segíthet a lelki egység helyreállításában; annak, hogy erdélyi és regáti gyerekek együtt tanulnak, regáti tanárok működnek Erdélyben, már ma jelentkeznek áldásos hatásai. Még azt kell elérni, hogy Erdély méltányos képviselőt kapjon a politikában, s ne tudatlan emberek döntsenek ügyeiben. Nem tartható, hogy regáti politikusok automobiljaikon körberohanva Erdélyt, osztogassák tanácsait; hogy *-ade* [görög képző] meg *-ov* [szláv] nevű asszimilánsok tartsanak leckét hazaszeretetből azoknak az erdélyi magyaroknak, akik nemzedékről nemzedékre állták a magyarok gyűlöletét.⁵¹

Folytathatnánk tovább az erdélyi politikai regionalizmus dokumentálását, ám ehelyett tegyük föl azt a két kérdést, melyre a fenti idézetekből egyébként nemigen remélhetünk választ. Először is: mennyire maradt következetes a Nemzeti Párt a maga elzárkózó irányvonalához, és elszántsága mit eredményezett Erdélynek, sikerült-e a húszas–harmincas években valamennyire csökkenteni Bukarest hegemoniáját? Nos, a párt 1926-ban fuzionált a regáti Parasztpárttal; mindkét felet annak szándéka vezérelte, hogy a Kárpátok másik oldalán is szavazóbázisra tegyen szert. Ezzel persze a nemzetiek nem az annyit ostromozott zsákmányszerző bukaresti elittel (azaz főként a Liberális Párttal) kötöttek egyezséget, ám sajátos erdélyi arculatuk mégiscsak megszűnt. Másrészt az 1928 novemberében hatalomra jutott új párt lényegében semmit nem tett a federalizálás vagy legalább az arányosabb fejlesztés, forrásmegosztás érdekében.⁵² A másik felvetődő probléma: kétéves kormányzásuk mennyiben jelentett új hangot a kisebbségi kérdés kezelésében? A válasz itt is egyértelműen negatív, ami nem is lehet meglepő számunkra: végül is, az erdélyi politikusoknak a gyulafehérvári nemzetgyűlés után a Kormányzótanács által módjuk lett volna a gyulafehérvári Határozatok legalább részleges megvalósítására és méltányos hozzáállással a történelmi szerepcsere okozta sokk enyhítésére elsősorban a magyar elit körében.⁵³ A kultúrában, különösen az

⁵⁰ Sextil Pușcariu: *Liberalii și Ardelenii. Drumul Nou*, 1931. sept.

⁵¹ Sextil Pușcariu: *Concluzii. Drumul Nou*, 1931. sept.

⁵² A Nemzeti Parasztpárt létrejöttére és kormányzására lásd: Joseph Rothschild: *Románia története a két világháború között*. Kézirat, Szeged 1995, JATE Történeti Diákkör, 19–20, 29–33.

⁵³ A magyarok várákozásaira és a kormány közigazgatási reformtervezetére lásd: Mikó Imre: *Húszonkét év*, 85–95. A Kormányzótanács minősítését lásd: Szász: *Erdély Romániában*, 86. és Mikó: *i. m.*, 16–17.

irodalomban végbement bizonyos közeledés, a transzilván gondolat mögé a magyar és a német írók mellé több román is fősorakozott, ám a fasizálódás légkörében – a Hitler büvkörébe került németekhez hasonlóan – ők is hátat fordítottak a háromnyelvű, de egylelkű Erdély eszméjének, melyet tehát immár csak a magyarok – s közöttük is csak az idősebb nemzedék zászlóvivői – képviseltek tovább.⁵⁴

⁵⁴ A magyar–szász együttműködésre lásd: Ritoók János: *Kettős tükör. A magyar–szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből*. Bukarest, 1980, Kriterion; újabban: Balogh F. András: *Az erdélyi szász irodalom magyarságképe*. Bp. 1996. A hasonló román törekvésekre: Ion Chinezu: *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*. Cluj, 1930; Emanoil Bucuța: *Castelul cu poezi. Boabe de grâu, 1931*, ill. összefoglaló jelleggel: Avram P. Todor: *Confluente literare româno-maghiare*. București, 1983, Kriterion, valamint *Erdélyiség-tudat a két világháború közötti erdélyi irodalomban* c. kéziratot tanulmányunk 4–5. fejezete. A fiatalok kritikus álláspontjára lásd Szemlér Ferenc: Jelszó és mithosz. Idézi: Ligeti: *Súly alatt a pálma*, 155. Az utóbbi évek transzilvanizmus-kritikájára lásd Cs. Gyimesi Éva tanulmányát és az *Európai Idő* cikkét (lásd 1. lábj.)

Tanulmányomban a romániai törésvonalak, valamint a konszociáció kérdését járom körül a *Provincia*¹ havilap által felvetett kérdések kapcsán. A *Provincia* hasábjain több olyan téma került a középpontba, amely az etnikai/nemzeti törésvonal értelmezésével foglalkozik, és annak túlhaladását célozta meg. Ezek közé sorolom az erdélyi irodalomról, a konszociációról, a polgári nacionalizmusról, a transznetikus pártról, valamint a közös történelemről szóló írásokat és vitákat. Időnként, ki nem mondva ugyan, a kérdés így tevődik fel: mit tehet a felvilágosult, európeér erdélyi román és magyar értelmiségi, közéleti szereplő a központosított nemzetállam leépítése irányában, úgy, hogy saját nemzeti identitása/érdeke ne sérüljön (túlságosan). Az alapgondolat, hogy olyan struktúrákat kellene létrehozni a romániai társadalmon belül, amelyek egyszerre tudnák biztosítani Románia kiemelését a *failed states*ek kategóriájából és a románok és magyarok békés egymás mellett élését.

A viták két törésvonalat emelnek ki: az egyik az etnikai/nemzeti (a románok és magyarok közötti), a másik pedig a regionális (az Erdély és Románia többi része közötti). Olvasatomban a *Provincia* első számaiban, talán *Az erdélyi kérdés*² hatására, a hangsúly inkább a regionalizmuson és a föderalizmuson volt, míg az utóbbi időben az erdélyi közös jegyeket kereső gondolkodás, illetve az erre épülő lehetséges politikai cselekvés és keret megalapozása vált központi kérdéssé. Az erdélyi irodalommal, a polgári nacionalizmussal, illetve a transznetikus történelemírással foglalkozó *Provincia*-számok a közös politikai kultúra kialakítását szolgálják, a transznetikus párt és a konszociációs modell pedig a politikai keret és a közös politikai cselekvés létrehozására irányul.

A térség kérdéseivel foglalkozók ma mindenekelőtt azt vizsgálják, hogy miként alakulnak ki a demokráciák Közép- és Kelet-Európában. Az elemzések, bevallottan vagy nem, arra építenek, hogy az államszocialista rendszerek bukása után *demokratikus* rendszerek jönnek létre a térségben. Egyetértek azzal, hogy az előbbi nem-demokratikus politikai rendszerekhez képest eltolódást figyelhetünk

* A tanulmány korábbi változata a *Provincia* 2001/4. számában jelent meg.

¹ A *Provincia* havonta jelenik meg Kolozsváron román és magyar nyelven.

² Molnár Gusztáv: Az erdélyi kérdés. *Magyar Kisebbség*, új sorozat, III. évfolyam, 1997, 3–4. Románul lásd az *Alterra* c. folyóirat 1998/8-as számában, valamint a *Problema transilvană* c. tanulmánykötetben (Iași, 1999).

meg a piacgazdaság, a parlamentarizmus, a szabadságjogok irányába, viszont a balti–lengyel–cseh–magyar–szlovén tengelytől keletre ez a folyamat sokkal lassúbb. Itt általában csak formális értelemben vett demokráciáról beszélhetünk, a szubsztanciális demokrácia kialakulása még várat magára – ha egyáltalán kialakul valaha. Tehát ha a kérdést ebben a politológiai keretben elemezzük, nemcsak a konszociációra, hanem a demokráciára is hangsúlyt kell fektetnünk. Bármennyire is közhely, a demokrácia csak úgy képzelhető el a térségben, ha megteremtődnek azok a politikai keretek, amelyek között a nemzeti kisebbségek megőrizhetik nemzeti azonosságukat. Ehhez pedig szükség van mind az államon belüli kisebb egységek kialakítására, mind a kisebbségek önálló intézményeire. Egy ilyen lehetséges modell a konszociációs demokrácia.³ A konszociációs demokrácia Arend Lijphart nevéhez fűződik, aki a stabil demokrácia kritériumait kutatta. Az ötvenes években Seymour Martin Lipset⁴ kutatásai azt az eredményt hozták, hogy a gazdasági fejlettség befolyásolja a leginkább egy demokrácia stabilitását. Később Gabriel Almond és Sidney Verba⁵ vizsgálódásai azt az eredményt hozták, hogy a civil kultúra megléte van a legnagyobb hatással egy demokrácia stabilitására. A civil kultúra pedig szoros összefüggésben van a homogén politikai kultúrájú társadalmakkal, pontosabban ennek a kultúrának a kialakulására ezekben a társadalmakban van a legnagyobb esélyük. Arend Lijphart ezzel a nézettel vitatkozik, és kimutatja, hogy a fragmentált politikai kultúrájú társadalmakban is létrejöhet egy stabil demokrácia.⁶ Példája Hollandia, és a holland társadalom vizsgálata során alakította ki a konszociációs demokrácia elméletét. Az elmélet a következőképpen foglalható össze: a fragmentált politikai kultúrájú társadalmakat az jellemzi, hogy szubkultúrák alkotják, amelyeket törésvonalak határoznak meg. Ezeknek a szubkultúráknak az intézményesült formája a pillér vagy oszlop. A politikai hierarchia csúcán a szubkultúra érdekében fellépő párt áll. Az elméleteket nem feltétlenül a nemzeti/etnikai törésvonalak által megosztott társadalmakra dolgozták ki, viszont a módszertan eredményesen használható ezekben az esetekben is. A modell szociológiai része segítségével elemezni lehet a plurális társadalmak jellegét és szubkultúráik jellemzőit, illetve politikai elitjének tevékenységét. A modell politikatudományi része pedig a politikai rendszer és a kormányzás megértéséhez vezet közelebb, és nézetem szerint igen hasznos azokban az esetek-

³ Az elméletet tudományos alapossággal ismertette Szász Alpár Zoltán a *Provincia* 2001. évi 3. számában.

⁴ Lipset, Seymour Martin: *Homo Politicus: a politika társadalmi alapjai*. Budapest 1995, Osiris (az eredeti 1960-ban jelent meg).

⁵ Almond, Gabriel–Verba, Sydney: *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ 1963, Princeton University Press.

⁶ Lijphart, Arend: *The Politics of Accommodation: pluralism and democracy in the Netherlands*. Berkeley 1968, University of California Press; Lijphart, Arend: *Consociational Democracy*. *World Politics*, Nr. 21, 1969 January; Lijphart, Arend: *Democracy in Plural Societies: a comparative exploration*. New Haven and London 1977, Yale University Press.

ben, amikor egy nemzeti kisebbség pártja részt vesz a kormányzásban, vagy parlamenti támogatást biztosít a kormánypártnak. A konszociációs demokráciáról magyar nyelven csupán néhány írás jelent meg. Ezek közül kiemelném Enyedi Zsolt munkáit⁷, valamint az erdélyi Bakk Miklós⁸ és Szász Alpár Zoltán⁹ írásait.

A modell szociológiai részében, ha azt Romániára alkalmazzuk, mindjárt az elején hangsúlyoznunk kell, hogy bár a modell értelmében két szubkultúráról, valamint ezek intézményesült formáiról – két pillérről vagy oszlopról – beszélhetünk, a románról és a magyarról, igazából csak az egyik, a magyar működik autonóm szubkultúráként. A román szubkultúra nem intézményesült az etnikai törésvonal mentén, míg a magyar szubkultúra egyértelműen az etnikai törésvonal által meghatározottan intézményesült. A lijpharti értelemben egy szubkultúrát nem lehet csupán egy törésvonallal meghatározni: szükség van több egymást megerősítő, átfedő törésvonalra. A romániai magyarság esetében ezt a törésvonalat a következő tényezők határozzák meg: a nyelv, a vallás, a földrajzi elhelyezkedés és legfőképpen a nemzet/etnikum. Természetesen egy alapos elemzés kimutatná, hogy ezek közül egyik sem annyira egyértelmű, mint ahogy azt az elemzők hinni szeretnék.¹⁰ Csupán annyit állítok, hogy ezen törésvonalak egymásratevődésével, amelyek közül a nemzeti/etnikai a legfontosabb, viszonylag jól körülhatárolható a romániai magyarság, és szubkultúráként¹¹ értelmezhető.

A nemzeti törésvonal a 19. század óta, a térség modern nemzeteinek kialakulása időszakától meghatározó a térségben. A nemzeti intézmények hatásának megfelelően a nemzeti keretekben intézményesült (újra) a nyelv, a vallás. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, valamint az 1989-es rendszerváltozások abban a korszakban zajlottak le, amikor az államok és a nem-domináns etnikai csoportok (nemzeti kisebbségek) a nemzeti elv mentén szerveződtek(nek), és nemzetépítő vagy nemzet erősítő politikát folytatnak. Mindkét, a térség számára kulcsfontosságú átalakulás alakította ezen nemzeti csoportok politikai törekvéseit és mozgásterét, viszont nem vezetett a nemzeti elv háttérbe szorulásához, sőt egyértelműsítette azt. Ez egyaránt érvényes a mindenkori többségekre és kisebbségekre. A többség, illetve kisebbség nemzetépítő politikája az etnikai/nemzeti törésvonal megerősödését eredményezte.

Ilyen helyzetben nem könnyű olyan politikai megoldást találni, amely figye-

⁷ Enyedi Zsolt: Pillér és szubkultúra: a politikai-kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete. *Politikatudományi Szemle*, 1993. 4. és Enyedi Zsolt: *Politika a kereszt jegyében: egy politikai szubkultúra természetrajza*. Budapest 1998, Osiris.

⁸ Bakk Miklós: Etnicitás és oszloptársadalmak. *A Hét*, 1999/29.

⁹ Szász Alpár Zoltán: *i. m.*

¹⁰ A vallási törésvonal úgy értelmezendő, hogy míg a magyarok többsége katolikus és református, addig a románok többsége ortodox; a földrajzi törésvonal pedig úgy, hogy a magyarok tömbben igazán csak Erdély egyes részeiben élnek.

¹¹ Jobb fogalomnak tartom a nemzeti kisebbséget, viszont a lijpharti modell fogalomhasználata miatt ezt a fogalmat is használok írásomban.

lembe veszi az előbbi tényeket, és egyidejűleg túl is akarja azokat haladni. Egy korábbi munkámban arra a ma is vallott következtetésre jutottam, hogy Romániában nem alakulhat ki konszociációs demokrácia, viszont az országban jelen vannak bizonyos konszociációs jellegű egyeztető mechanizmusok.¹² Nemcsak abban az esetben, amikor az RMDSZ kormányon van, hanem önmagában attól a helyzettől meghatározva, hogy az RMDSZ a magyar szubkultúra politikai képviselője. Ezért állíthatjuk azt, hogy az RMDSZ konszociációs jellegű politikát folytat 1989 óta. És így lesz ez mindaddig, ameddig sikerül meggyőznie saját szubkultúrája választóit, hogy rá szavazzanak.

A konszociációs berendezkedés egyik legfontosabb jellemzője, hogy nem országon belüli területi egységekre épül, hanem a törésvonalak által meghatározott szubkultúrákra. Ilyen értelemben rokon az ausztro-marxisták által javasolt személyi autonómiával. És nem rokon a föderalizmussal, illetve a területi autonómiára épülő koncepciókkal. Helyesen jegyzi meg Szász Alpár Zoltán az erdélyi konszociációs lehetőségekre vonatkozóan: ahhoz, hogy „a konszociáció intézményi keretei megteremtődjenek, (...) az állam területi szerkezetének kellene megváltoznia”.¹³ Gabriel Andreescuhoz¹⁴ és Szász Alpár Zoltánhoz hasonlóan rövid távon én is kevés esélyt látok erre. Viszont ha az állam területi szerkezete megváltozik, azaz kialakul egy szövetségi föderációs berendezkedés, akkor egy olyan területi egységen belül, amelyben a magyarok demográfiai súlya számottevő, nem kizárt ennek lehetősége. Ebben az esetben sem alakulna át területivé a modell, hanem egy országon belüli kisebb egységben valósulna meg.

A tranzitológusok szerint ahhoz, hogy egy törésvonalakon alapuló plurális társadalomban kialakuljon a demokrácia, létre kell jönniük olyan törésvonalaknak, amelyek túllépnek a létező (etnikai) törésvonalon. Ilyen lehet a – vélt vagy valós – civilizációs törésvonal, illetve a gazdasági törésvonal. Némi megszorítással elfogadhatjuk, hogy Erdély és Románia többi része között létezik ilyesmi, habár véleményem szerint Erdélyen belül is meg lehetne húzni egy olyan vonalat, amelyre ez érvényes. A Molnár Gusztáv által jellemzett négy pillér/szegmens inkább politikai preferenciaként írható le, mint tényleges szubkultúraként.¹⁵ Nagy gondban lennénk, ha ezt a lijpharti módszerrel próbálnánk meg meghatározni; a transzszilvanizmuson vagy ellenzésén kívül mi határozza meg meg a szegmenst?

Molnár Gusztáv az Erdélyen belüli konszociációról gondolkodik, amely a „transzszilvanista” román és magyar politikai elitek egyfajta kiegyezéséről szól-

¹² Kántor Zoltán: *National Minorities, Democracy and Consociationalism: the case of Hungarians in Romania*. MA Thesis (Central European University), Budapest, June, 1996.

¹³ Szász Alpár Zoltán: *i. m.*

¹⁴ Andreescu, Gabriel: Az RMDSZ kormányon maradása jelentené a román konszenzuális demokrácia első szakaszát. *Provincia*, 2000. 7.

¹⁵ Molnár Gusztáv: A konszociációs demokrácia esélyei Erdélyben. *Provincia*, 2000. 6.

na. Gabriel Andreescu az RMDSZ kormánykoalíciós részvétele felől közelíti meg – ahogy ő használja a fogalmat – a konszenzuális modellt.¹⁶ Természetesen a konszociációs modell pártok közötti kapcsolatokban manifesztálódik, viszont ez csak a modell politológiai része, és ebben az értelmezésben konjunktúrafüggő. Ahhoz, hogy konszociációs demokráciáról beszélhessünk, nem elég, ha az elíttek (Románia esetében az RMDSZ-vezetők és valamelyik román párt vezetősége) egy-egy kormányciklusban kölcsönösen előnyösnek találják a közös kormányzást. Arra is szükség van, hogy saját szubkultúrájukat ennek az együttműködésnek az előnyeiről meggyőzzék, valamint arra, hogy a mindkét részről megkötött kompromisszumot a saját szubkultúra nagy többsége támogassa. Az RMDSZ és az erdélyi magyarság részéről a helyzet viszonylag egyszerű, a gond inkább azzal van, hogy román részről nem egyetlen szubkultúráról beszélünk (még akkor sem, ha ez magyar részről gyakran így tűnik). Tehát az RMDSZ, az erdélyi magyarság nem a „másik” szubkultúra elitjével egyezkedik, hanem egy politikai párttal, amely igazából nem támaszkodik egy szubkultúrára (nem összetévesztendő a szubkultúra egy párt társadalmi bázisával). Kissé egyszerűsítve: az a tény, hogy a románok többsége nem támogat bizonyos kisebbségi követeléseket, még nem jelenti azt, hogy mindannyian egy szubkultúrához tartoznak, csupán azt, hogy a szóban forgó csoport egy részének egy bizonyos kérdésben ez a politikai álláspontja. Az RMDSZ és a hatalmon lévő párt(ok) konszociációs jellegű tárgyalásokat folytatnak és politikai alkukat kötnek, de mindezt nem nevezhetjük konszociációnak.

Az RMDSZ, Bakk Miklós szerint, az elmúlt tíz év folyamán három stratégiát követett: a *nemzeti autonómia stratégiáját*, az *erdélyi regionális stratégiát*, valamint a *konszociációs stratégiát*.¹⁷ Mint írja, az első kettő „túlmutat a román állam jelenlegi szerkezetén”. A harmadik elvileg nem kérdőjelezi meg az állam szerkezetét, de átszervezi a többség-kisebbség viszonyát. Minthogy mindez csak egy konszenzualista politikai kultúra megléte esetén életképes, amelynek feltételei „Románia történeti örökségéből adódóan” nem adóttak, Bakk Miklós végeredményben a konszociációs stratégia kapcsán is arra a következtetésre jut, hogy „a *Provincia* programja alapján az ‘oszlop-társadalmasodás’ erdélyi feltételeit, regionális kereteit külön is” vizsgálat tárgyává kell tenni.

Gabriel Andreescu egyáltalán nem reflektál az erdélyi konszociáció kérdésére, viszont megteszi ezt Borbély Zsolt Attila. Ő lényegében egy ponton vitatkozik Molnár Gusztávval: az erdélyi társadalmon belüli törésvonalak értelmezése kérdésében.¹⁸ A transzszilvanista és antitranszszilvanista románok, illetve magya-

¹⁶ Vö.: Molnár G.: A konszociációs demokrácia esélyei Erdélyben. *Provincia*, 2000, 6.; G. Andreescu: Az RMDSZ kormányon maradása jelentené a román konszenzuális demokrácia első szakaszát. *Provincia*, 2000. 7.

¹⁷ Bakk Miklós: Az eredettől a kezdetig. *Provincia*, 2000. 7.

¹⁸ Borbély Zsolt Attila: Összmagyarság és erdélyiség. *Provincia*, 2000. 8.

rok felosztást Borbély nem találja helyénvalónak, és azt állítja, hogy a román elitet elsősorban a múlthoz való viszony, míg a magyar elitet a mindenkori román hatalomhoz való viszonyulás alapján kellene elemezni. A Borbély–Molnár vitában az a szemléleti kérdés a legfontosabb, amelyet úgy fogalmaznék meg, hogy az etnikailag szegregált társadalmon belüli konfliktusok mérséklését e szegregált-ság erősítésével vagy gyengítésével lehet-e elérni. Közhangszerűen, zsurnalisztikailag ezt úgy szokták megfogalmazni, hogy „ne azt nézzük, ami elválaszt, hanem azt, ami összeköt”. Molnár Gusztáv ilyen közös alapot lát a román és magyar transzszilvanisták között, és az ő együttműködésüktől várja az elmozdulást. Borbély Zsolt Attila viszont az etnikai törésvonalat tartja meghatározónak, és a szubkultúrák közötti kiegyezésben lát perspektívát. Nézetem szerint Borbély megközelítése áll közelebb a konszociációs modell elméletéhez, elsősorban azért, mert a modell szociológiai követelményeinek inkább megfelel a szegmensek értelmezése.

Alapjában véve a vitában részt vevő minden szerző egyetért azzal, hogy a klasszikus konszociációs modell esélyei Romániában közel állnak a nullához. Viszont érdemes megvizsgálni, hogy mit lehet akár Romániára, akár Erdélyre vonatkozóan ebből a modellből hasznosítani. Romániára vonatkozóan csupán a konszociációs demokráciákra jellemző kompromisszumok, egyeztetések, tárgyalások jöhetnek számításba, amelyeket az RMDSZ – ellenzékéből vagy kormányból – folytat a hatalmon lévő párttal, pártokkal. Csupán a magyarok esetében beszélhetünk az etnikai törésvonal mentén szerveződő intézményesült szubkultúráról. Ha Erdélyre szűkítve vizsgáljuk a konszociáció kérdését, ott is szembetűnő, hogy egyelőre csupán egy szubkultúráról van szó. És e szubkultúra elitjének egy része gondolkodik közösen a *Provincia* hasábjain egy még nem intézményesült szubkultúrába szerveződő elitel. A konszociáció az RMDSZ számára egy lehetséges stratégia, amelynek támogatására fel lehet sorakoztatni a romániai magyarságot, ma viszont még nem látható igazán az a szubkultúra, amelynek elitjével ki lehetne egyezni. A transzszilvanista román értelmiség azon szűk csoportja mögött, amely részt vesz ebben a vitában, ma még nem áll ott egy olyan szubkultúra, amely e csoportot támogathatná.

Nézetem szerint a romániai helyzet két nemzetépítő folyamattal írható le, s ezek egymást akadályozzák. Olyan verzió nem létezik, amely mindkét nemzetépítés számára kielégítő, így – a demokrácia érdekében – előbb vagy utóbb valamilyen kompromisszumot kell kötni, vagyis meg kell találni azt a modellt, amelyben egyik csoport sem érzi vesztesnek magát. Egy ilyen lehetséges kompromisszum a konszociációs demokrácia, viszont ennek *per definitionem* a szubkultúrákra kell épülnie, megerősítve ezáltal a nemzeti kötelékeket és a nemzeti intézményeket. Ez viszont, akár tetszik, akár nem, kevés teret enged a transznacionális megközelítéseknek. Ez a tanulmány is a kisebbségkutatás fő kérdésére keres választ, pontosabban arra, hogy egy kisebbségi társadalom hogyan írható le, ho-

gyan működik és fogalmilag mit értünk alatta. A szakirodalom a *romániai magyar társadalom* fogalmat használja, de hallhatunk és olvashatunk olyan megfogalmazásokról is, mint *erdélyi magyar társadalom* vagy *székelyföldi társadalom* is. De amíg egyetértünk azzal, hogy a társadalmat helyezzük a középpontba, azzal már kevésbé, hogy ily módon ténylegesen megérthetjük a végbemenő folyamatokat. A tulajdonképpeni kérdés az, hogy melyik elemre helyezzük a hangsúlyt: a ‘magyar’-ra (a nemzeti vagy etnikai tényezőre) vagy a ‘társadalom’-ra. Ezzel igazából csak azt kérdőjelezem meg, hogy vajon a kettőt egyforma hangsúllyal lehet-e elemezni ugyanabban az elméleti keretben, és azt állítom, hogy a kérdést csak úgy lehet megközelíteni, ha eldöntjük, hogy melyik legyen a fő elemzési szempont.

Amennyiben a társadalom fogalmából indulunk ki, akkor a romániai vagy erdélyi magyar társadalom mellett el kell képzelnünk a romániai vagy az erdélyi román társadalmat is, amely szerintem fogalmilag nehezen ragadható meg. Amennyiben a kisebbségi társadalmat elemezzük, ezt először fogalmilag kell meghatározni, amit ha lehetetlennek nem is, de igen bonyolultnak tartok. A legnehezebb annak a megállapítása, hogy mi az, amit még társadalomnak nevezünk, és mi az amit már nem. Nem világos, hogy a társadalom fogalmát milyen egységre alkalmazzuk. Nem világos az sem, hogy az egyénnek milyen mértékben kell az adott kisebbségi társadalomhoz kötődnie, hogy odatartozónak tekintsük. Elég, ha valamilyen módon részt vesz a kisebbségi intézmények tevékenységben, vagy több és intenzívebb szállal kell kötődnie hozzá? Esetleg a magyar életvilághoz kell tartoznia? Ezekre a kérdésekre csak normatívan lehet válaszolni, ami viszont eltávolít bennünket a deskriptív elemzéstől.

E ‘társadalom’-nak működését talán már könnyebben írhatjuk le, ám módszertanilag állandóan szembesülnünk kell fogalmi rendszerünkkel. Ennek elkerülése végett azt javaslom, hogy a ‘magyar’-t, tágabban a kisebbséget (az etnikai/nemzeti elemet hangsúlyozva) helyezzük elemzésünk középpontjába. Amennyiben az andersoni képzelt közösség¹⁹ meghatározásából indulunk ki, a kisebbségi társadalom és a nemzeti kisebbség, legalábbis a romániai magyarság esetében, ugyanazt a képzelt közösséget jelenti – azaz az olvasó ugyanarra a csoportra asszociál. Mindkét esetben ugyanolyan nehéz (lehetetlen) meghatározni azt a csoportot, amelyet elemzünk. Egyik esetben sem lehet pontosan meghatározni, hogy egyfelől kik azok, akik a romániai/erdélyi magyar társadalomhoz, másfelől akik a nemzeti kisebbséghez tartoznak. A ‘ki a romániai/erdélyi magyar’ kérdés egy másik diskurzus része. E helyett azt javaslom, hogy azokat a folyamatokat vizsgáljuk meg, amelyek a romániai társadalom magyar részében zajlanak. Mivel (szerintem) nem tudunk válaszolni a társadalmat a központba helyező kérdések-

¹⁹ Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London 1983, Verso.

re, azt javasolom, hogy a romániai magyar intézményekre és politikai törekvésekre helyezük a hangsúlyt, azokra, amelyek a 'nemzeti' kérdést helyezik érdeklődésük homlokterébe, illetve annak mentén szerveződnek. Ez egy felvállaltan makroszintű megközelítés, amely nem tér ki a magyar életvilág minden vetületére, de támpontul szolgálhat a további kutatásokhoz. Az etnikai törésvonalat és az azon belüli politikai cselekvéseket helyezi a középpontba, ugyanakkor figyelembe veszi, hogy mindez egy nagyobb egységben zajlik. Jelen esetben az etnikai törésvonalat a nyelvi és vallási különbözőség határozza és erősíti meg. Ebből a szempontból Románia esetében egy fragmentált politikai kultúrájú társadalomról beszélhetünk. Lijphart elmélete nyomán romániai magyar szubkultúráról és ennek intézményesüléséről (pilléresedéséről/oszloposodásáról) beszélhetünk. Míg Lijphart számára a plurális társadalmakban a demokrácia kérdése a központi kérdés, addig számunkra ennek a szubkultúrának az intézményesülése és működése az elemzendő kérdés. A szubkultúrán belül is léteznek törésvonalak, viszont ezek elemzése egy másik írás témája. A belső törésvonalak elemzésével világosan kiderülne, hogy a romániai magyarság, mint ahogy egyetlen más csoport sem, nem tekinthető homogén csoportnak.

Nézetem szerint ezt az intézményesülést leginkább úgy érthetjük meg, ha a nemzeti elven való szerveződést elemezzük. A legtöbb társadalom nemzeti alapon intézményesült, viszont ez sok esetben más szervezőerőkkel járt együtt, és sok helyen veszített is jelentőségéből. A nemzeti kisebbségek esetében megfigyelhetjük, hogy a fő szervezőerő a nemzeti elv, és ennek jelentősége a legritkább esetekben csökken, sőt inkább hangsúlyosabbá válik. Tanulmányom célja ennek a folyamatnak a vizsgálata a romániai magyarság esetében.

Az előbbieket értelmében azt javasolom, hogy a romániai magyarságot és a romániai magyar politikai elitet a nemzetépítés fogalmi keretében vizsgáljuk meg. A nemzetépítés és intézményépítés közötti összefüggés világíthatja meg az elemzett folyamatot. A nemzetépítés tulajdonképpen a különálló – nemzeti elven szerveződő – társadalom építése, amely a különálló intézményrendszerre épül. A nemzetépítés révén, amelyet folyamatnak tekintünk, elkerülhetjük azokat a kérdéseket, amelyek a társadalmat a középpontba helyező megközelítések eleve magukba foglalnak. A nemzeti elven szervezett politika azokra irányul, akiket a 'nemzeti elit' saját nemzetéhez tartozónak tekint. Ez független az egyének társadalmi beágyazódásától, független attól, hogy milyen szinten és mértékben kapcsolódnak a magyar életvilághoz, és független az egyének akaratától is. A nemzetépítő politika projektjéhez tartozik, hogy ezeket valamilyen módon a romániai magyar szubkultúrához csatolja, illetve ott tartsa. A nemzetépítési megközelítés par excellence felülről elemzi a kérdést. Nagyobb hangsúlyt tulajdonít az elit szándékainak és cselekvéseinek, és az egyoldalú (fentről lefele irányuló) kommunikációra helyezi a hangsúlyt, ellentétben társadalmat középpontba helyező megközelítésekkel, melyek alulról elemzik a kérdést, s a társadalmi átalakulás és az

elit tevékenységének hatására helyezik a hangsúlyt. Nem azt nézik, hogy hogyan szervezi az elit a társadalmat, hanem azt, hogy az hogyan szerveződik. Nem volna kétségbe ennek a megközelítésnek a létjogosultságát, viszont szerintem ez a módszer csak korlátozottan használható a kisebbségi társadalmak elemzéséhez. Nézetem szerint ezzel a megközelítéssel nem lehet megmagyarázni, hogy etnikailag miért nem homogenizálódik a romániai társadalom, ami a kisebbségkutatás egyik kulcskérdése.

Sokrétű – helyi, regionális, nemzeti – identitások

(A horvátországi regionalizmus kulturológiai, ökológiai és történelmi-politikai alapjainak áttekintése)

Immár ötven éve annak, hogy Milovan Gavazzi horvát néprajztudós, aki egyrészt kultúrföldrajzi elemzéssel (a tradicionális kultúrának és az ökológiai sajátosságok arra gyakorolt hatásának analízisével), másrészt kultúrgenetikai megközelítéssel (a tradicionális kultúra alkotóelemeinek ősiségét és eredetét kutatva) vizsgálta a néprajzi és etnológiai tényezőket, megállapította és definiálta a tradicionális kultúra régióit a délkelet-európai térségben (mivel többek között a horvátok, de egyben az itteni többi szláv nép etnogenezisével is foglalkozott).

A hagyományos kultúrhistoriai horvát néprajztudomány tehát már rámutatott arra, hogy Horvátország a régiók hazája, és hogy e régiók (a pannon, a dinári és az adriai/mediterrán) lakóinak hagyományos kultúrája mind-mind különböző.

Az említett néprajztudós annak alapján különítette el az egyes kulturális régiókat, hogy az adott területen előfordulnak-e nagyobb számban olyan kulturális (és egyéb) elemek, melyek a szomszédos térségben nem vagy csak nagyon ritkán, vagy pedig a szóban forgó területen egészen sajátos módon jelennek meg. A régiók határai természetesen igen viszonylagosak – nem szilárd vonalakról van szó, hanem többé-kevésbé kevert jellegű peremövezetek. Ezek nem föltétlenül esnek egybe az etnikai, politikai-közigazgatási, vallási, nyelvi és más övezetekkel és határaikkal (bár időnként ez lehet a helyzet).

Gavazzi felosztása szerint Délkelet-Európa területén tizenegy kulturális régióról/térségről beszélhetünk: a trák (mely a Balkán-félsziget délkeleti részét foglalja magába, megegyezik a földrajzосok által Trákiának nevezett területtel), a rodopei (mely a Rodope-hegységről kapta a nevét), a balkáni (a Balkán-hegységről [Stara Planina] elnevezve), a kelet-dunamenti (a Kelet-Duna-völgy bolgár, román oldalától egészen a Fekete-tengerig), a šop vagy közép-balkáni (melynek lakóit szomszédai *šopok*nak nevezik), a Morava menti, a macedón (a mai Macedónia, azaz a volt jugoszláv tagköztársaság területe), a dinári (mely a Dinári-Alpokról kapta a nevét), a pannon vagy Duna menti (e kifejezés legtágabb értelmében), a mediterrán (az Adriai, a Jón- és az Égei-tenger partvidéke), végül pedig a Kelet-Alpok régió, amely szigorúan földrajzilag ugyan kívül esik a Balkán-félszigeten, a nagy európai alpesi régió része, ám szlovén lakosságán keresztül a déli szlávok tradicionális kultúrájához kötődik, tehát szervesen illeszkedik Délkelet-Európa többségében déli szláv régióihoz.

A horvát etnikai és államterület hármat ölel fel részlegesen a fenti régiók kö-

zül: a dinárit, a pannont vagy Duna mentit és a mediterránt (adriait vagy tenger-mellékit): van tehát egy dinári Horvátország (Nyugat- és Közép-Horvátország egy része, valamint Nyugat-, Közép- és Dél-Bosznia-Hercegovina), egy pannon Horvátország (Észak és részben Közép-Horvátország, illetve a szomszéd országok érintkező területei) és egy mediterrán Horvátország (a tengerpart és a szigetek), mely folytatódik tovább hosszan egészen Albániáig és Görögorszáig).¹

Ahogy a kultúrföldrajzi elemzés segítségével Gavazzi kimutatta, hogy kulturológiai értelemben Horvátország a régiók hazája, a kultúrgenetikai vizsgálat is ugyanerre az eredményre vezetett, megerősítve, hogy a hagyományos horvát kultúra olyan elemek sorából épül fel, melyek különböző más kultúrákból „léptek át” és/vagy a horvát etnoszon belül különböző, nemcsak földrajzi, hanem művelődési-történelmi tényezők hatása alatt alakultak: mindenekelőtt a migrációkra, a művelődési kapcsolatokra és az akkulturációs folyamatokra kell itt gondolnunk.

Különböző korú és eredetű elemekről van szó. Van, amelyik a szláv örökség része a szláv közösség korából; mások a nem szláv örökségből eredeztethetők, az itt talált őslakosságtól véve át őket, miután a horvátok több hullámban benépesítették ezt a területet (az első hullámok valószínűleg az 5–7. században érkeztek); másokat pedig, főleg a peremvidékeken, a szomszéd népektől, például a magyaroktól, de ugyanúgy az oszmánoktól is, akik már a 14. század végétől kezdtek agresszíven behatolni a szláv, tehát ezen belül a horvát területekre.²

Ennek fényében a migrációs és akkulturációs folyamatok, a kultúraközi és interetnikus kölcsönhatások és érintkezések következtében a hagyományos horvát kultúra esetében az összsláv, ősbalkáni, török-orientális, ősmediterrán és közép-európai kultúrák keverékéről beszélhetünk.

Ennek kapcsán azt is el kell mondanunk, hogy Gavazzival egyetértve az autochtonitás fogalma is (a határához hasonlóan) igen relatív (tudományos absztrakcióként, konstrukcióként kell felfogni). Nevezetesen, egyes régibb, de egyben bizonyos kortárs etno-antropológiai elméletek következtében a néprajzosok és az antropológusok szívesen indulnak ki abból, hogy autochton az, amit az adott, például etnikai közösség minden tagja a magáénak tekint, tekintet nélkül a kulturális elemek korára és eredetére; ugyanígy, egy etnikai közösség kulturálisan nem feltétlenül homogén, illetőleg kultúrája állhat többé-kevésbé eltérő kulturális típusokból, elemekből stb. Egy etno-kulturális közösségen belül természetesen számos közös kulturális elem található, ám régióról régióra ugyanígy számos különböző is.

¹ Milovan Gavazzi: *Vrela i sudbine narodnih tradicija*. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1978, 184–194. A mai néprajzi gyakorlat elfogadja Gavazzi felosztását, ám emellett másféléket is használnak mint például: tengeremléki, hegyvidéki, közép- és alföldi Horvátország. Lásd Zorica Vitez: O projektu 'Hrvatska tradicijska kultura' i o ovoj knjizi. In: Vitez, Z.–Muraj, A. (ur.): *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*. Barbat et al., Zagreb, 2001, 9–20.

² Gavazzi: i. m., 57–74.

Mint ahogy Gavazzi elemzései kimutatták a horvát hagyományos kultúra sokrétűségét és heterogenitását, ötven évvel később, ugyancsak a paraszti, tehát tradicionális kultúra alapján Jasna Čapo Žmegač arra a következtetésre jutott, hogy a kulturális pluralizmus más, mindenekelőtt helyi és regionális szinten is érvényesül. A kultúra ezeken a szinteken sem homogén. Még olyan nagyon kis közösségeken belül is, mint mondjuk egy falu, meg lehetett állapítani kulturális és gazdasági különbségeket, ki lehetett mutatni egy nagyon tagolt szociokulturális heterogenitást; léteztek a közösség terei, ám ugyanakkor a kisebb kulturális csoportok sajátosságai is, melyek a koron vagy a nemen alapultak; az emberek különböztek egymástól élettapasztalataik, múltjuk, családi állapotuk szerint; néha pedig etnikai és vallási különbségek is hozzájárultak a kis helyi közösségek kulturális sokszínűségéhez.³

Ám, ami az embereket egy közös identitással bíró kisebb-nagyobb közösségbe kovácsolja, az az identitás sok-sok dimenziója; amennyi az objektív kulturális faktor mint a közösség kulturális tartalma vagy repertoárja, éppen annyi (ha nem több) a közösségérzés, az odatartozás szubjektív eleme. Ezért az etnikai identitás mai felfogása szerint az összidentitás, azaz a kulturális és az etnikai, az egyéni és a kollektív egy sor, objektív és szubjektív jellegű identitásból épül fel.⁴

Azaz, az egyének és a kollektívák egy időben számos közösséghez mutathatnak és érezhetnek kötődést, és ekkor többértű avagy összetett identitásról beszélhetünk.⁵

„A pillanatnyi helyzethez alkalmazott stratégiától függ, az egyén vagy a csoport hogyan határozza meg magát az adott pillanatban... Az egyén attól függően hivatkozik önmeghatározásai valamelyikére, hogy hol van, kivel hasonlítja össze magát – közvetlen vagy távolabbi szomszédaival, olyan csoportokkal, melyeknek ugyanaz a kultúrája, a nyelve, vallása, eredete, vagy pedig mindenben különbözik. Mindennek függvényében azonosul falujával, szűkebb pátriájával, a tágabb régióval, vallási csoportjával, nemzetével.”⁶

³ Čapo Žmegač, Jasna: Elementi hrvatske seljačke kulture u prostoru i vremenu. In: Čapo Žmegač, Jasna–Muraj, Aleksandra–Vitez, Zorica–Grbić, Jadranka–Belaj, Vitomir: *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Matica hrvatska, Zagreb, 1998, 19.

⁴ Grbić, Jadranka: *Jezik, identitet, razvoj*. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 1994, uő: Jezik i govor kao komponente pripadnosti zajednici (ogled o jeziku i identitetu). In: R. Čičak–Chand, J. Kumpes (ur.): *Etničnost, nacija, identitet; Hrvatska i Europa*. Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998, 181–189; uő: Auf der Suche nach dem Eigenen. Dimensionen kroatischer Identität in Bosnien und Herzegowina. In: J. Č. Žmegač–R. Johler–S. Kalapoš–H. Nikitsch (Hgs.): *Kroatische Volkskunde/Ethnologie in den Neunzigern*, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Ethnologie, Band: 21. Wien. 2001, 235–251

⁵ Grbić: *Jezik, identitet, razvoj*, 29–30.

⁶ Čapo Žmegač, Jasna: Seoska društvenost. In Čapo Žmegač, Jasna–Muraj, Aleksandra–Vitez, Zorica–Grbić, Jadranka–Belaj, Vitomir: *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Matica hrvatska, Zagreb. 291–92.

Ám Horvátország nemcsak kulturológiai, hanem ökológiai értelemben is a régiók országa, politikai történelme pedig politikai téren is azzá tette. Nevezetesen, a történelem folyamán, melyet az idegen uralkodói dinasztiák váltakozása töltött ki, végbement a horvát etnikai és állami térség politikai-területi fölosztása. Mislav Ježić szavai szerint „megtörtént a horvát tájegységek természetes regionális különbségeinek kulturális-történelmi és politikai interpretációja”.⁷

Ökológiai, tehát természeti értelemben az ország három régióra oszlik: a Dráva és a Száva közti északi síkságra, a középen húzódó hegylancra és az adriai tengerpartra. Amennyire szétválasztják a hegyek a partvidéket és a pannon síkságot, annyira össze is kötik azokat a hegyi átkelők, a hágók és a gerincek között futó folyók: a Száva mellékfolyói, melyek észak felé folynak, és a dél felé tartó Neretva.⁸

Anélkül, hogy a történelem részleteibe bocsátkoznánk, megemlíthjük, hogy az első horvát király, Tomislav (925-ben koronázták meg) alatt egységes Horvátország létezett: az északi részt, Szlavóniát a magyarokkal folytatott harc után csatolták Horvátországhoz, a nyugati egyház védőszárnyai alá tért dalmát városok pedig a spalatói egyházi gyűléseken békültek ki vele. Hármasság regionális széttagolódása – azaz a szűkebb értelemben vett Horvátország, Dalmácia és Szlavónia – valamikor a 13. század közepén indult meg. Horvátország (és a szomszédos régiók) történelmi fölosztásai következtében, melyek gyakorlatilag a 20. század végéig tartottak, fennmaradtak az egyes tájak regionális, elkülönülő hagyományai.⁹

„A történelmi áttekintés alapján nem nehéz megjósolni, hogy a regionalizmus bázisra fog lőni az előző rendszereknek Isztrián, Fiumében vagy Dalmácia területén még élő struktúráiban... Beszélhetünk e vidékek természetes regionális sajátosságairól, sőt részben közlekedési-gazdasági jegyeiről, ám ezek nem jelentősebbek, mint a *Hegyi Kerület* (Gorski kotar), Zagorje vagy Szlavónia természeti specifikumai, amelyek viszont itt nem kaptak a történelmi körülmények találkozása folytán hasonló kulturális-történelmi vagy éppen mai politikai vetületet.”¹⁰

Valóban, az egyes régiók etno-antropológiai tanulmányozása kidomborítja, hol, hogyan erősödött meg és formálódott az elmúlt századok során egyedi, csak az adott régióra jellemző módon a horvát – etno-regionális – identitás. Ezt példázza – de nem kizárólagosan – Isztria. Különösen érdekesek olyan horvát közösségek identitásképződési folyamatai, mint például a közép-boszniaiak¹¹ vagy a vaj-

⁷ Ježić, Mislav: Nešto kulturoloških razmišljanja o regionalizmu u Hrvatskoj i Europi. *Društvena istraživanja* 1. Zagreb, 1992, 15.

⁸ uo., 15–16.

⁹ uo., 16.

¹⁰ uo., 17. Mislav Ježić izgalmas példákkal szolgál a regionalizmus bázisát, az előző rendszerek kihatását illetően az egykor mesterségesen szétválasztott Határőrvidék és Bosznia területére vonatkozólag.

¹¹ Lásd Grbić: Auf der Suche nach dem Eigenen.

dasági bunyevácok¹², vagy a szerémségi horvátok az 1990-es évek első felének kényszmigrációja és visszatelepülése előtt és után¹³. Az említett esetek mindegyikében egy sor tényező – a globális politikai-gazdaságiaktól a behatároltabb helyi és regionális társadalmi és kulturális faktorokig – befolyásolta az etno-regionális identitások kialakulását és fejlődését. Egyébként az eddigi kutatási eredmények szerint semmi nem utal arra, hogy az egyes identitásszintek (hely, regionális, nemzeti) ne volnának összeegyeztethetők, sőt ellenkezőleg, complementer jellegük *vitathatatlan*.

A regionális önazonosítás példája – a horvát Isztria

Ezzel a megállapítással értelmezhető az a Horvátországban kivételes jelenség, hogy egy nyugati régióban, Isztrián, kifejezett regionális önazonosítást tapasztalunk: az 1991. évi népszámlálás adatai szerint az itteni lakosság mintegy 16%-a regionális módon, *isztriai*nak vallotta magát.¹⁴ Ezt etnikai/nemzeti azonosulásuk elé tették, ám a vizsgálatok tanúsága szerint a két identitás nem oltja ki egymást, hanem összeegyeztethető.

Isztria ősidők óta különböző népek és kultúrák találkozási, érintkezési pontja. Területén több birodalom, állam, tehát politikai érdek határolta egymást. Isztria történelmi helyzetét érzékletesen festik le Miroslav Bertosa szavai, miszerint Isztria a folyamatos érintkezés, az élő kapcsolódások területe, a költözés és az etnokulturális átítatódás térsége.¹⁵ Isztrián máig élnek horvátok, szlovének, olaszok és kisebb számban egyéb etnikus és szubetnikus közösségek tagjai.

Az első nagy etnikai és kulturális változásokra a római hódítás idejében került sor; ebben az időben itt illír népek/törzsek éltek – *hiszterek*, *japodok*, *liburnok*. Kr. e. 50 körül a rómaiak leigázták az őslakos illír közösségeket, és elfoglalták az egész Isztriát. Politikai dominanciájuk megerősítésével megkezdődött az őslakosság akkulturációja és romanizációja. A birodalom bukását követte a keleti gótok és a hunok betörése, akik, úgy tűnik, átvették az őslakók életmódját, majd az 5–7. század során följegyezték a szlávok (horvátok) első betelepülését. A szlávokkal együtt törnek be az avarok, majd a 9–10. század folyamán a második szláv kolonizációról szólnak a források. A 14–15. századtól kezdve, különösen a 16. században a török támadások elől menekülő népesség több hulláma

¹² Černelić, Milana: *Odabrane pojave iz svadbenih običaja Bunjevačkih Hrvata kao izvor za proučavanje njihove etnogeneze*. Doktorska disertacija, rukopis, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1998.

¹³ Čapo Žmegač, Jasna: *Srijemski Hrvati, etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Durieux, Zagreb, 2002.

¹⁴ Sajnos, a 2001-es népszámlálás adatait a kézirat lezárásakor még nem közzétették.

¹⁵ Bertosa, Miroslav. 1997. Hrvatski etnički element u Koparskom primorju u doba Venecije (XVI–XVIII. stoljeće). In: M. Domini (ur.): *Hrvati u Sloveniji.*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 1997, 35.

érkezett a szűkebb Horvátországból, Dalmáciából, Boszniából, Szerbiából, Montenegróból, Albániából és Görögországból.¹⁶

Másrészt viszont a politikai-katonai természetű tényezők, a harci cselekmények, a pestis, a malária, azután a klimatikus változásokkal járó aszályok elvándorlást idéztek elő, ami a félsziget drasztikus elnéptelenedéséhez vezetett.¹⁷

A 16–17. század folyamán a velencei és az osztrák hatalom a pusztult részek kolonizálására törekedett. Források alapján kimutatható különböző csoportok szervezett érkezése – a legtöbben horvátok a szűkebb Horvátországból, Dalmáciából, Bosznia-Hercegovinából, ám érkeztek montenegróiak, olaszok, görögök, albánok, románok és mások. Ám mindezzel együtt megmaradt a terület túlnyomóan horvát jellege.¹⁸

A politikaiak mellett tehát megszakítás nélkül mélyreható társadalmi folyamatok is zajlottak, mindenekelőtt az adaptáció (pl. a nomádok letelepült népeséggé váltak), az akkulturáció és az asszimiláció, ugyanis sok kisebb közösség olvadt be az uralkodó többségbe.

Ahogy a 18. században Isztria francia, később osztrák uralom alá került, erősödni kezdett a horvátok és az olaszok konkurenciaharca, melyet az osztrák állam szított, hogy csökkentse ezáltal az olaszok gazdasági túlerejét. Ennek ellenére ez utóbbiak ellenőrzésük alatt tartottak sok társadalmi mechanizmust, így a társadalmi emelkedés lehetőségeit. A horvát lakosság olaszosodása (a mégoly korlátozott, de mégis létező németesedés mellett) eléggé tömeges méreteket öltött. Ilyen körülmények között, a világi értelmiség hiányában a (horvát és szlovén) lakosságnak az asszimilációs folyamatokkal szembeni mozgósítását (különösen a 19. és folytatólagosan a 20. században) főként a papok végezték.¹⁹

Isztria a 20. században Ausztria–Magyarország, majd Olaszország, utána pedig Jugoszlávia fennhatósága alatt állt. A lakosság demográfia és társadalmi szerkezete – főként a kikényszerített migrációk következtében – folyamatosan változik. Az 1910-től Olaszország második világháborús kapitulációjáig terjedő időszakban, illetve a háború végéig például mintegy 29 000 olasz költözött ide (Olaszország különböző vidékeiről, főként délről), miközben kb. 53 000 horvát vándorolt el.²⁰ Az utolsó demográfiai „csapást” a terület az 1947–1954 közötti időszakban, az olasz lakosság exodusával szenvedte el. Habár minden vetülete még nem tisztázott, az nyilvánvaló, hogy politikai okok váltották ki, és a számí-

¹⁶ Banovac, Boris: Etničnost i regionalizam u Istri: povijesni rakurs i suvremeni kontekst. *Migracijske teme* 4, Zagreb, 1996, 268–69.

¹⁷ Manin, Marino: Hrvati na području Slovenskog primorja u vrijeme Mletačke uprave. In: *Hrvati u Sloveniji*, 46–47.

¹⁸ Banovac: *i. m.*, 269.

¹⁹ *uo.*

²⁰ Žerjavić, Vladimir: Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910–1971. *Društvena istraživanja* 6–7, Zagreb, 1993, 641.

tások szerint mintegy 116 000 olasz távozását jelentette.²¹ Isztrián ma is három szuverén állam osztozik: Olaszország, Szlovénia és Horvátország.

Az elmondottak alapján aligha véletlen, hogy Isztrián sokkal erősebb a regionális önmeghatározás, mint Horvátország más vidékein, ami különböző tényezők – migrációs folyamatok, történelmi-politikai faktorok – eredménye.

A napjainkban folyó isztriai etnicitás-kutatások alapján kimondható, hogy az etnikai pluralizmus körülményei között a megmaradás egyetlen lehetősége az itt élő népek kölcsönös toleranciájában rejlett, azaz a horvátok, a szlovének, az olaszok mindig a másikkal történő interakción keresztül fejezhették ki magukat. Az interakció természetesen kétélű jelenség, mert egyaránt eredményezhet ellenségeskedést és együttműködést. Isztrián mindkettőre volt példa, ám miként a téma szakértője, Boris Banovac (de nemcsak ő) megállapítja, a másik önazonosságának megsemmisítését, kitörlését célzó törekvések mindig kívülről hatoltak be (sem a fasizmus, sem a kommunista revansizmus nem az autochton lakosság köréből eredt), és az ezekkel szembeni ellenállás alapfeltételét éppen az isztriai társadalom magas fokú, etnikai és más válaszvonalaktól független belső toleranciája biztosította.²²

Az importált asszimilációs tendenciákkal szembeni ellenállás tehát erősítette Isztria multiethnikus és multikulturális jellegét, ami az együttélést (*suživot, convivenza*) tette legfőbb értéké.²³

Az első kérdéshez (a lakosság etnikai önazonosításának folyamatai) szorosán kapcsolódik a második probléma: a regionális identitás, az isztriaiság jellege.

Olyanok, akik magukat regionálisan, *isztriai*ként határozzák meg, az 1981-es népszámlálás óta tűnnek föl, amikor nem zajlottak nagyobb migrációs folyamatok. Föltételezhető, hogy a jelenség forrását az identifikációs mechanizmus dinamikájában kell keresnünk, ami az önazonosság-tudatot a nemzeti felől egyre inkább a regionális felé viszi el. A magyarázatnál figyelembe kell vennünk számos társadalmi folyamatot, mint a politikai átmenet kérdése, a társadalom demokratizálása, a többpártrendszer kérdése, a regionális párt alapításának szerepe, a gazdasági átmenet, a források elosztásának és újraelosztásának problémája, a központi hatalom és a regionalizmus viszonya stb.²⁴

Ezen kívül Boris Banovac kutatásai, melyeket a kilencvenes évek közepén folytatott Isztrián a regionális kötődés dimenzióinak föltérképezésére, azzal az eredménnyel szolgáltak, hogy a megkérdezettek többsége arra a kérdésre: mit jelent számukra az *isztriaiság* (*istrijanstvo*) fogalma, azt felelte: „a hazához való

²¹ uo.

²² Banovac: *i. m.*, 275–76.

²³ uo., 279–80.

²⁴ Banovac: *i. m.*; uő.: Modernizacijski procesi i oblici teritorijalne pripadnosti. *Društvena istraživanja* 1, Zagreb, 1997, 23–48.

kötődést”, azaz politikailag semleges választ adtak, ám azzal, hogy kötődésük regionális dimenziót kapott, bebizonyosodott, hogy nem tűntek el a hagyományos magatartásminták.²⁵

Az említett (és a tanulmány korlátozott keretei miatt nem említett) okok következtében tehát Isztrián az utóbbi húsz évben végbement az identitás tartalmának eltolódása a nemzetitől a regionális mint domináns elem irányába, anélkül azonban, hogy a két vetület ellentétbe került volna, ugyanis vitathatatlanul összeegyeztethetők.

Ezért tűnik érdekesnek az idézett kutatók többségének végkövetkeztetése, miszerint a mai világban az élet kereteit nagyrészt a nemzetállam mechanizmusai szabják meg. Egyébként a kommunikációs technika és a globalizációs folyamatok erősíthetik a regionalizáció folyamatát mind társadalmi téren, az önzonosítás szintjén, mind pedig gazdasági-politikai vonatkozásban. A globalizáció hozzájárulhat ahhoz, hogy különböző államokhoz tartozó egységek (s így a régiók) között érdekközösség alakuljon ki, előtérbe kerüljön a transznacionális és államok fölötti integráció, ami pozitív értelemben kihívást jelent a nemzetállam számára.²⁶

A gazdasági, technikai, kommunikációs és tudományos globalizáció felszínes vizsgálata arra engedhetne következtetni, hogy napjainkban az etnikai-nemzeti identitás jelentősége csökken. A valós helyzet azonban éppen ellentétes ezzel. Napjaink társadalmi és politikai forrongása közepette logikus jelenség, hogy az etnikai-nemzeti önzonosítás szintjén is mozgást tapasztalunk, ami azonban nem háttérbe szorulást jelent, csupán a különböző szintek és dimenziók áthelyeződését, melynek során az egyes elemek súlya változik. Ma láthatólag a szubsztitutív, helyettesítő identitások erősödnek, például a szubnacionális, regionális, helyi tudatok, tehát a regionális hovatartozás, s talán a vallási, eszmei, szakmai kötődések.

A globalizáció nem számolja föl tehát az etnikai-nemzeti identitást (mert annak, úgy tűnik, megvan a maga belső ereje, vonzó hatása mint azon legmarkánsabb elemnek, melyet a közösség az egyénnek mint a maga tagjának „kínálhatott”), hanem más szintre tolja, és nem semmisíti meg a regionális tudatot sem, hanem éppen erősíti mint a közösségformálás és a hovatartozás keretét.

²⁵ Banovac: Modernizacijski procesi, 44–45.

²⁶ A régióról mint a fejlődés eleméről lásd pl. Rogić, Ivan: Hrvatska i njezine regije. *Društvena istraživanja* 1, Zagreb, 1992, 25–35.

Jugoszlávia államalkotó népei és nemzetiségei gyökeresen eltérő államalakulatokban éltek a 20. század elejéig, s e törésvonalak kulturálisan, politikailag ma a szemünk láttára élednek újra. Kulturálisan és gazdaságilag is legfejlettebbként emlegetik az ország éléskamráját, a *Vajdaságot* (Vojvodina), ezt a soknemzetiségű, többvallású, Európa-orientált térséget mint Szerbia kapuját a világ felé. Ezt követi a szűkebb Szerbia (Belgrád és a tőle délre fekvő terület), azaz a *Šumadija*, ahol döntően szerb lakosság él, néhány államilag is támogatott, iparilag fejlett (fémfeldolgozás, textil- és dohányipar, italgyártás) városközponttal (Belgrád, Kragujevac, Niš). Tőle délnyugatra az Adriáig húzódik a magas hegyek közt *Montenegró* (Crna Gora) hagyományosan büszke, „vezetésre és harcra született” népével. A munkához való viszonyukon, életmódjukon fokozatosan változtatniuk kell, ha Európához szeretnének csatlakozni. Délen már a gazdaságilag és urbanizációs szempontból fejletlen, vegyes lakosságú *Szandzsák* (Sandžak) és a túlnyomórészt albán lakosságú *Koszovó-Metóhia* (Kosovo i Metohija) tartomány fekszik. A patriarchális, zárt falvak világa (magas fallal körülvett családi házak, muzulmán vallásosság, a vérbosszú tradíciója); a sokgyermekes nagycsaládok földet művelnek, kereskednek.

1. A mai Jugoszlávia területi és demográfiai jellegzetességei

A mai Jugoszlávia (Szerbia és Crna Gora föderációja, vagyis Jugoszláv Szövetségi Köztársaság) területe 102 173 km². A legutóbbi népszámlálás adatai alapján¹ az országban 10,4 millióan élnek, 32,7%-uk valamely nemzeti kisebbséghez tartozik. Az állam területe a korábbi közigazgatási gyakorlat alapján négy jól elkülöníthető részre tagozódik: Szerbia keretén belül a Vajdaság, Koszovó-Metóhia, Ó-Szerbia², s ezen kívül Crna Gora Köztársaság.

* A tanulmány még Jugoszlávia 2002 márciusi formális megszűnése előtt íródott. Mivel ez a nagy horderejű államjogi aktus az alább tárgyalandó problémák lényegét nem érinti, nem tartottuk szükségesnek a névhasználat módosítását. (A szerk. megj.)

¹ A Jugoszláv Szövetségi Statisztikai Hivatal népességi adatait használjuk, vagyis az 1991. március 31-i népszámlálási adatok eredményeit, amit az albán lakosság egységesen bojkottált, tehát a rájuk vonatkozó adatok becslések.

² Ó-Szerbiának nevezzük a Belgrádtól délre elterülő valamikori Szerbia területét, vagyis megközelítőleg a mai szűkebb, tartományok nélküli Szerbiát.

A Vajdaság területe 12 506 km², lakosságának száma 2 012 000 fő.³ A második világháború végéig három etnikum (szerb, magyar, német) dominált ezen a területen. A kilencvenes évek elején a népesség összetétele: 59,4% államalkotó nemzetek (szerb, crnagorai), valamint a jelentősebb nemzeti kisebbségek, magyarok (341 ezer fő, azaz 16,95%), horvátok (4,9%), szlovákok (3,2%), románok és ruszinok. A lassan elszerbesedő tartományban Észak-Bácska területén (Szabadka–Tiszamellék) élnek többen magyarok (nyolc kommuna, ezen kívül 36 szóróványtelepülés), két községben szlovákok (Petróc, Antalfalva). A tartomány fővárosa Újvidék. A Bácska nagyobb városai: Szabadka, Zombor, a Bánságé: Nagykinda és Nagybecskerek. Vajdaság elsősorban mezőgazdasági területként jelentős.

Ó-Szerbia területe 55 968 km², 5 824 000 lakossal⁴. Ez tulajdonképpen az 1878–1912 közötti Szerbia. Itt húzódik a Morava folyó völgye, és itt van Belgrád. Kivéve néhány déli (Preševo és Bujanovac környékén albánok) és keleti (vlachok a szerb–román határ mentén és bolgárok Dimitrovgrádban és Boszilegrádban) határvidéket, valamint a Szandzsák északi területeit (Bosznia határvidéke, Novi Pazar, Tutin, Sjenica, ahol muzulmánok élnek), a lakosság zöme (87,2%) szerb. Belgrádban kb. 1,5 millióan, Nišben 170 ezren, Kragujevácon 90 ezren élnek.

Koszovó Tartomány Szerbia déli részén terül el 10 887 km² területen, ma kb. 2 millió lakossal. A volt Jugoszlávia gazdaságilag legelmaradottabb tartománya. Vezető természetes szaporulatának köszönhetően e területet 82,2%-ban az albán lakosság lakta már 1991-ben, ma pedig a háború után becslések szerint az összlakosságnak már 95%-a albán. A valamikor 11%-ban jelen levő szerbek és crnagoraiak Leposavić térségében, Mitrovica városában, valamint Prištinától délre, a Šar hegység északi előterében, Brezovica üdülőhely környékén éltek. Ma mindössze kb. 5%-ra zsugorodtak, Kosovska Mitrovicán és környékén élnek a nemzetközi katonai felügyelők védelme alatt. Koszovón él több, mint 50 ezer muzulmán⁵ is, főleg a dragaši kommunában.

Crna Gora Köztársaság területe 13 812 km², és 615 ezren lakják. A lakosság 2/3-a (61,8%) crnagorai nemzetiségű, legnagyobb városaik Podgorica és Nikšić. A köztársaság nemzeti kisebbségei a muzulmánok (14,6%, a Szandzsák déli fele) és az albánok (6,6%, Ulcinj környéke). A hegyvidék és a tengermellék turizmusa jelentős, ezenkívül néhány nehézipari létesítménye és hajógyára is van. Napjainkban teljesedett ki a köztársaság önállósodási törekvése, mely történelmileg megalapozott, hiszen korábban rendelkezett államisággal, mint Szerbia.

Szerbek élnek azonban a szomszédos Boszniában és Horvátország területén, a Krajínában is.

³ 1991. évi népszámlálási adat. Ma kb. 2,2 millió főre becsüljük Vajdaság lakosságát.

⁴ 1991. évi népszámlálás.

⁵ Jugoszláviában e népet *muszlimán*oknak hívjuk, de ismert a *muzulmán* elnevezés is. A Szandzsákban a szerbül beszélő muzulmánokat inkább *bosnyákoknak* (*bosanci*) hívják.

A mai Jugoszláviában számolni kell a kilencvenes években ide érkezett menekültekkel is. Számuk 1996. május–júniusában 646 066 fő volt.⁶ Az 1999. évi bombázások után Koszovóról kb. 350 000 fő érkezett. Az 1991. évi népszámlálás adataihoz (9 778 991 lakos) viszonyítva tehát Szerbiában ma a lakosság 10%-a menekült.⁷

2. A túlméretezett regionális és nemzeti tudat hatalma

Maga a szerb nép magatartásában és felfogásában az eltérő történelmi fejlődés következtében régiók szerint különbözik. Sokszor próbálta már az aktuális rezsim ezeket a különbségeket eltörölni, ezzel próbálkozott Tito és Milošević is. A valamikori Kommunista Szövetség elmélete szerint – legalábbis Tito haláláig (1980) – tervszerűen ki kellett építeni egyfajta multikulturalizmust. Az etnikai sokféleséget úgy akarták ellensúlyozni, hogy egyik se kerüljön túlságosan előtérbe, hiszen a párt monopóliuma mellett minden etnikai önszerveződés rendszerellenesnek számított. Az ország etnikai sokrétősége így bizonyos kulturális pluralizmust jelentett, amelyet a párt ellenőrzése alatt tartott. Az öngazgatási ideológia takargatta a nemzeti feszültségeket, és a munkásosztály integrálódását tűzte ki célul, azaz az indokkal, hogy a többség érdeke (a többségi nemzeté) a fontos. Az, hogy valaki egy nemzeti kisebbség tagja, nem jelentett még hátrányt, amennyiben folyamatosan bizonyította a szocialista rendszer iránti lojalitását. Így például a jugoszláviai magyarok körében már a hatvanas években kialakult egy jellegzetes vajdasági magatartás. Mivel nem tudtak szembeszegülni a csendes asszimilációs politikával, jobbnak látták, főként az értelmiség, elfogadni a multikulturalizmus eszméjét. A jugoszláv társadalom akkor viszonylag nyitottabb volt, és magasabb életszínvonalat nyújtott, mint a többi kelet-európai ország, ezért nem vágyott a vajdasági magyar az anyaországba. Nem a nemzeti értékek lettek a legfontosabbak, hanem a jólét, a demokratikusnak vélt értékek (öngazgatás, elnemkötelezettség, internacionalizmus, pacifizmus), még az asszimiláció árán is. Ezt bizonyítják a egyes házasságok és a magukat jugoszlávnak valló magyarok nagy száma.

Kialakult egy pozícióhoz jutott bürokratikus elit, amely minden reformkísérlet emlegetésekor féltve őrizte kiváltságait. A hetvenes évek elején kifejezésre jutó, ellenzéki hangnemet sugalló mozgalmakkal Tito – a „harc az anarcho-liberalizmus ellen” jelszavával – végül is leszámolt. Ettől kezdve a jugoszláv társadalom szinte folyamatosan válságban volt. A gyakori alkotmányváltozások, rendszerváltást beharangozott reformok csak az önkényuralom és a centralizmus újabb

⁶ Az újvidéki Földrajztudományi Intézetnek a Szerbiai Menekültügyi Hivatal adatai alapján készült CD adattára.

⁷ Kicošev–Kocsis: A menekültügy társadalmi-demográfiai aspektusai a Vajdaságban. *Regio*, 1998/3. 63. skk.

és újabb formáját leplezték, legtöbbször ugyanazokkal a káderekkel. Így semmi esélyünk sem volt a hagyományos polgári értékek kialakítására.

Tito halálával összeomlott az öngazgatású szocializmus, és eltűnt az erőltetett Testvériség–Egység jelszó is. Azok, akiknek az állami irányítás biztosította a nomenklatúrában való megmaradást, a decentralizált Jugoszláviában elvesztették a lábuk alól a talajt, és ezt a nyolcvanas években egy új közös identitással próbálták helyettesíteni: a nemzeti tudattal, vagyis a nacionalista elvekkel. Még a tulajdonviszonyok bejelentett változása is ('80-as évek) egy olyan felemás magántulajdoni rendszer kiépítését jelentette, amelyben az egykori politikai elit egyes képviselői, a befolyásos családok jutottak az állami tulajdonhoz. A hatalom így továbbra is fenntarthatta hierarchikus szerkezetét, a médiákon keresztül pedig elhitette a tömeggel, hogy mindez az ő érdekében történik.

„A két szembenálló politikai erőnek az 1990-es évek elején kulminálódó párharca régi sebeket szakított fel, felszínre hozta a nemzeti, kulturális, vallási és civilizációs adottságok között mélyen megbúvó, s eddig jórészt rejtve maradt törésvonalakat, sérelmeket, és teljesen kitöltötte a korábbi rendszer darabokra hullott szerkezeti elemeit.”⁸

Közismert, hogy a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia centenáriuma (1986) készített memorandum fontos szerepet játszott a szerb nacionalizmus térhódításában. A szerb nemzet helyzetét taglaló dokumentumot az A. Isaković vezette bizottság állította össze, de szellemi atyja Dobrica Ćosić író volt (1992–93-ban a JSZK elnöke). Milošević 1987-től mint szerb pártvezető ideológiai alapként fogadta el ezt a jelentéstervezetet. A Memorandum a titói korszakot a szerb sérelmek és a nagymértékű állami decentralizálódás szempontjából bírálta, lesújtóan nyilatkozott a jugoszláv gazdaságról és az öngazgatási rendszerről. Azt állította, hogy a szerb gazdaság egyenlőtlen cserének van kitéve, a tartományok államjogi statusa miatt a szerb nemzetet balsors és lemaradás nyomasztja, az albánok genocídiummal sújtják a szerbeket Koszovón. Kifejezetten bírálta az 1974-es alkotmányt, „amellyel Szerbia gyakorlatilag három részre lett felosztva. Az autonóm tartományokat mindenben kiegyenlítették a köztársaságokkal, kivéve, hogy nem államként határozták meg őket, és hogy a Föderáció egyes szerveiben nincs a köztársaságokkal azonos számú képviselőjük. Ezt a hiányt azonban kárpótolhatják azzal, hogy a közös köztársasági parlamenten keresztül beavatkozhatnak a szűkebb Szerbia belügyeibe, míg az ő képviselőházuk teljesen autonóm. A szűkebb Szerbia politikai és közjogi helyzete teljesen rendezetlen, sem nem köztársaság, sem nem tartomány. [...] Szerbia és a tartományok viszonyát nem lehet megérteni pusztán az alkotmányok formális jogi tolmácsolása alapján. Mindezekelőtt a szerb népről és államáról van szó. Egy nemzet, amely hosszú és véres harcok árán újra kiharcolta saját államát, kivívta a polgári demokráciát, s

⁸ A. Sajti Enikő: A jugoszláv öngazgatás kialakulása, válsága és csődje. *Limes*, 2000/2–3, 169.

amely a két utóbbi háborúban 2,5 millió embert veszített, megélhette azt, hogy az új Jugoszláviában pártapparátcsikok döntései miatt egyedül neki ne legyen saját állama. Ennél gonoszabb történelmi rémtettet békeidőkben elképzelni sem lehet.”⁹

A Milošević-i pártpolitikának ezek után már csak azt kellett elérnie, hogy a tömeg nacionalista érzelmeire hatva (szervezett népgyűlések Szerbia nagyvárosaiban), az értelmiség kizorításával véghezvigye a nacionalista centralizációt.¹⁰ A vezető a gazdasági átalakulás programja helyett nacionalista ábrándokkal átszőtt programot adott a naiv tömegnek. A lakosság kulturális szintjének, történelmi múltjának, nemzettudatának és a regionális tudatkülönbségeknek köszönhetően azonban az egyes országrészek másként reagáltak a fejleményekre.

2.1. A vajdasági tapasztalatok

A Vajdaságban az utóbbi évszázad során öt állam fennhatósága váltotta egymást, több gazdasági rendszer cserélődött. Az élet megtanította a generációkat és a nemzetiségeket az együttélésre. A vajdasági, síkságon élő ember alapjában véve csendes, dolgos, elővigyázatos és türelmes.

A második világháború utáni központi hatalom fokozatos leépítésével a hatvanas évek második felében Vajdaság tartományi státusa önállóbbá vált. Akkoriban a vegyes lakosság körében végzett kutatások kimutatták, hogy az alapvető interperszonális kapcsolatokban (házasság, barátkozás, a szomszédokhoz, kollégákhoz, a főnökhöz-vezetőkhez fűződő viszony) a vajdaságiak kevésbé zárkóznak el a más nemzetbeliektől, mint Szerbia más területein: 71%-uk (a magyaroknál azonban 85%) nem volt távolságtartó. A jugoszláv átlag akkoriban 59% volt.¹¹

Az 1974-es alkotmány biztosította a Vajdaság föderáción belüli önállóságát, parlamenti döntéshozatali rendszerét, bíróságát. Erről az időszakról írja Đ. Đurić¹², hogy a Vajdaságban dominál az önmeghatározás internacionalista formája, ami a kulturális pluralizmus fejlődésnek legmegfelelőbb alapja. Ez Pantić kutatásaival alátámasztható¹³: a nemzeti kisebbségek heterogén nemzeti barátkozási szokásai magas arányúak voltak. (A szlovákok és ruszinok 9/10-e, a magyarok

⁹ Idézi: Juhász József: A Szerb Akadémia (SANU) szerepe a nacionalizálódásban. *Limes*, 2000/2–3, 174.

¹⁰ Vukašin, Pavlović a Szerb Tudományos Akadémia tudományos tanácskozásán, Belgrád, 1995. 01. 11–13., SANU publikációja, *Odeljenje društvenih nauka*, knjiga 19, 1996.

¹¹ Pantić, Dragomir: *Etnička distanca u SFRJ*, Institut društvenih nauka, Centar za istraživanje javnog mnjenja, Beograd, serija „izveštaji i studije” (šapilograf – sokszorosítás), 1967.

¹² Đurić, Đorđe: *Psihološka struktura etničkih stavova dece i roditelja u različitim nacionalnim sredinama Vojvodine*. Filozofski fakultet Beograd (doktori disszertáció), 1978.

¹³ Pantić, Dragomir: *Efekte delovanja RTV Novi Sad na kulturnu afirmaciju i saradnju naroda i narodnosti u SAPV*. In: *Uloga Radio-televizije Novi Sad u razvoju i saradnji kultura naroda i narodnosti Vojvodine*. RTV Novi Sad, 1979. 74–75.

3/4-e, míg a szerbek 45%-a barátkozott nemzetiségiekkel.) A nyolcvanas években végzett empirikus kutatások szerint a lakosság 80%-a elégedett volt a tartományi státusszal, és 71%-ának nem voltak nacionalista kitörései. 1988-ban Liljana Bačević kutatásai kimutatták, hogy a vajdaságiak körében a generációs kötődés dominál, majd a családi kötelékek és a szakma iránti elkötelezettség következik, s csak utána a vallási, nemzeti és területi hovatartozás tudata.¹⁴

Ezt a privilegizált helyzetét veszítette el 1989-ben a Belgrádból szervezett „joghurt-forradalom”¹⁵ idején. A tartomány lakossága várakozó álláspontra helyezkedett. Nem bonyolódott politikai konfrontációkba – évszázadokon át megtanulta, hogy elővigyázatosnak kell lennie: létének biztosítéka a tolerancia és az együttélés lehetősége. Az itt élő szerbek zavarban voltak: sokukat elsodorta a nacionalista hevület. Hatalomváltáskor a délről betelepült rezsimhű elemek az elkerülhetetlen lebukástól tarthattak.

1990-ben még gyakori volt a vegyes házasság. Így például, a magyarok 76%-a házassági hajlandóságot mutatott a szerbek felé (9% elutasító), míg a szerbek már távolságtartóbbak voltak: 57%-uknak volt pozitív (29%-uknak pedig negatív) véleménye erről. A magyarok számára fontos volt a területi kötődés: legtöbbre a Jugoszláviához tartozást becsülték (79%), aztán a szülőhelyhez vagy lakóhelyhez kötődést, majd a regionális-tartományi, sőt az Európához tartozást is elfogadták. Akkoriban a Nagy-Jugoszlávia területén végzett kutatások csak a muzulmánoknál mutattak ki ennél nagyobb arányú ragaszkodást az országhoz (84%).¹⁶ Szerbia egész területén (Koszovó kivételével) végzett 1993-as kutatások szerint¹⁷ Vajdaság lakossága ugyancsak kevésbé mutatott nacionalista magatartást, mint a szűkebb Szerbiáé (26,1% – 41,7%). Emlékeztetőül: ez az idő a háború kellős közepe, a hiperinfláció és a pénzügyi összeomlás kora, egyben Milošević uralmának tetőpontja. Mindössze a tartomány 1/3-a hajlott a nemzeti diszkriminációra, míg Belgrádtól délre a lakosság fele volt kirekesztő más etnikumokkal szemben. Akkoriban a vajdaságiak 81%-a a reformváltozásokban látta a kiutat, csak 32%-uk volt forradalmi hangulatban. A kutatási eredmények szerint az itteni lakosság 64%-a a háború ellen, a békére szavazott.¹⁸ A nemzeti eufória delén ez a magatartás „szégyenletes”, sőt büntetendő volt. Két évvel később a vajdaságiakban már erősödött a nacionalizmus és a nemzet felé fordulás. Nem egyformán reagáltak a különböző etnikumok: a románok széles körű toleranciát mutattak,

¹⁴ Ljiljana, Bačević: *Neposlušni medij*. Izd. RTV Novi Sad, Novi Sad, 1990. 107, 109.

¹⁵ A két napig zajló megmozdulás résztvevőinek, autóbuszokon érkező szerbiai tüntetőknek a városban joghurtot osztogattak. Azzal dobálták meg a Tartományi Parlament épületét.

¹⁶ D. Pantić kutatásai In.: Ljiljana Bačević: *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*. Institut društvenih nauka, Beograd, 1991. 180, 236.

¹⁷ Zagorka Golubović i saradnici: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Izd. Filip Višnjić, Beograd, 1995. 154.

¹⁸ Uo: 159, 219, 248, 252.

míg a szlovákok etnikai elzárkózást. A magyarok viszonylag erős kulturális és nemzeti szervezeteikre (pártok, civil szervezetek, egyház) támaszkodtak a megmaradás reményében. Ilić kutatásai szerint¹⁹ ekkorra már a szerb nacionalizmus alábbhagyott, a másokkal szembeni bizalmatlanság azonban nőtt: a szerbek 40%-a a nemzetiségek anyanyelvű oktatását sem támogatja. Ekkor a szerbek példaképei még mindig: Slobodan Milošević, Vuk Karadžić, Nikola Tesla, Karađorđe király és Vojislav Šešelj – egyikük sem vajdasági.

2.2. Ó-Szerbia lakosságának véleménye és viselkedése

A nacionalizmus megdicsőülésének és intézményesülésének helye a szűkebb Szerbia, annak viszonylag homogén szerb lakossága. A posztkommunista identitás náluk a politikusok közreműködésével és a szerb nacionalista elit segítségével eljutott a következő fogalomhalmazig: nemzeti veszélyeztetettség, nemzeti történelem (középkori nemzetállam), nemzeti egységesítés, nemzeti vallás, nemzetállam, etnocentrikus felsőbbrendűség, nemzeti gyűlölet, genocídium. Aleksa Đilas szerint a szerb értelmiség egy részének meglepő nacionalista elkötelezettsége sokat ártott a belgrádi politikának.²⁰ A szerb nemzeti túlfűtöttség nemcsak racionálisnak tűnt, de szenvedélyes, érzelmi feszültségre is számíthatott, ami a jugoszláv térségben szinte hagyományos. A nemzeti identitás megőrzése végett ebben a térségben nemegyszer feláldozta már gazdasági érdekeit is egy egész nép. Így például Milošević, hatalmának megőrzése céljából, az 1999. évi bombázások ideje alatt a mindenek feletti hazafiságra épített, mondván, hogy az egész világ az ártatlan szerbek ellen fordult. A kollektív veszélyeztetettséget Milošević átültette az egyén félelmeibe, és ezt már tömeghisztériaként kezelhette. A másság és egy másik nemzeti érdek ilyenkor szembekerül az enyémmel, és nincs többé versengési szellem, csak intolerancia. „Hogy én megmaradhassak, el kell pusztítanom a másikat” (menekülthullámok, népirtás Boszniában, Koszovón, ami már a nacionalizmus ellenőrizhetetlenségét bizonyítja). Ilyen helyzetekben e térségben mind kevesebb ember tud semleges maradni. Ha nem is lett mindenki nacionalista, de nemzeti szolidaritásból feltétel nélkül húzott a saját népe felé; fokozódott a nemzetek elzárkózása.

A nemzeti önazonosság-tudat nyilatkozik meg a jelszavak, szimbólumok összeütközésében is. A szerb politikai elit által aktivizált cirill írásmód, a középkori freskófestészet és a kolostorok jelentőségének felerősödése, az ortodox vallásújítás mind ezt a szerepet erősítették. A szerb nacionalizmus törekedett a biztos külső határok megerősítésére („minden szerb egy államban!”) és a belső hatá-

¹⁹ Ilić, Vladimir–Cvijić, Slobodan: *Nacionalizam u Vojvodini*. Gradska narodna biblioteka, Zrenjanin, 1997. 51, 126, 170.

²⁰ Aleksa, Đilas: *Razgovori za Jugoslaviju*. Izd. Prometej, Novi Sad, 1993. 136–137.

rok eltörlésére (a két autonóm tartomány felszámolása). Erre persze a szlovén, horvát és albán etnikum szeparatizmussal válaszolt.

Golubović 1993-as kutatásai²¹ kimutatták, hogy a szerbek jugoszláv orientációja megfordult saját nemzetük felé: 60%-uk támogatta a tekintélyelvűség és a hagyománytisztelet eszméjét, a paternalista államot. Ezek legtöbbször aluliskolázott és szociálisan veszélyeztetett (munkás és paraszt) volt. A szerbek 33,8%-a nacionalistának, 40,6%-a kevésbé nacionalistának bizonyult, 25%-uk pedig a felmérés szerint nem volt idegengyűlölő. Abszolút bizalmatlanságot mutattak fel akkoriban a következő csoportokkal szemben: albánok (77,8%), muzulmánok (73,1%), horvátok (69,1%), németek (68,3%), szlovénok (59,5%), magyarok (56,6%)²², amerikaiak (56,4%). A szerbek nemcsak a nemzeti hovatartozás, hanem a munkalehetőségek kapcsán is veszélyeztetettséget éreztek. A megkérdezettek 60%-a nem adott volna munkát a menekülteknek, sőt 46,1%-uk a nemzeti kisebbségeknek sem! A szerb nép körében a nacionalizmussal együtt tehát megjelent egy másik jellegzetes érzés: a félelem és az aggodalom. Az 1994 tavaszán végzett kutatások alapján a népesség 30%-a félt, míg 1995-ban már 41%-a. Ezenkívül 11% tehetetlenséget, 10% közömbösséget érzett, és 10% dühös volt.²³ Akkoriban a lakosság 18,7%-a hitt a pozitív változásokban. A magasabb végzettségűek, a fiatalok és a városlakók között természetesen mérsékeltebben jelentkezett a nacionalizmus. Körükben számottevő szerephez jutott a modernizáció, a demokrácia, a liberalizmus, a kiegyensúlyozott nemzeti tudat is.

Habár Miloševićet leváltották, sőt az új kormány kiadta a hágai nemzetközi bíróságnak, a hagyományos és ortodox eszmék nem egyhamar fognak visszaszorulni. Az új hatalom (DOS) nem homogén, képviselői között egyformán vannak nacionalisták és Európa-orientáltak. A Jugoszlávia elnökét, Vojislav Koštunicát adó Szerb Demokrata Párt (DSS) sokáig halogatta Crna Gora és a Vajdaság státusának rendezését, átmentette a régi rendszer nacionalistáit, hittanórák bevezetésével, a pravoszláv vallás előtérbe tolásával átplántálta maga nacionalizmusát az állami intézményekbe.

2.3. Koszovó albán lakosságának teljes különválása

A többségi albán lakosság elszakadási törekvése 1912-től számítható, amikor Montenegróhoz csatolták, majd az I. világháború után az SzHSz Királyság polgárai lettek. Gazdasági és kulturális szintjük Jugoszláviában a legalacsonyabb, de

²¹ Zagorka, Golubović i saradnici: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Izd. Filip Visnjić Beograd, 1995. 344, 346, 167, 216.

²² A magyarok iránt kifejtett bizalmatlanság mellett (56,6%) a megkérdezettek 34,2%-a részleges bizalmat érzett, 9,1%-uk pedig teljes bizalmat. Az utóbbiak vajdasági szerbek lehettek – G. M. I.

²³ Pravoslav, S. Plavšić: Mnenje o aktuelnim društvenim pitanjima. In: *Mediji i mediji u Srbiji*, RTV Srbije, Beograd, 1995. 05. 103–104.

fejlettebbek, mint az albániaiak. A szerbek elleni fellépésükkel segítették Milosevićet hatalomra az 1980-as években. Az általuk követelt Koszovó Köztársaság magába foglalta volna az albánok által lakott területeket Dél-Szerbiában, Macedóniában és Crna Gorában is. A nyolcvanas évek közepén Ibrahim Rugova pártja (Koszovói Demokratikus Liga) még hajlandó volt e tartomány önállósodásáról tárgyalni. Ugyanakkor bojkottált minden Szerbiából érkező állami intézkedést, kivonult a közös parlamentből; az albánok megalakították párhuzamos hatalmi intézményrendszerüket, saját iskola- és egészségügyi hálózatukat. A radikalizálódott koszovói albán egyetemisták 1997-ben újabb demonstrációkat szerveztek. Emellett jelentős számú értelmiségi támogatta Koszovón a másik alternatívát: Nagy-Albánia álmát.

A koszovói albánok folyamatosan szélesedő autonómiakövetelésekkel jelentkeztek, de valójában az elszakadást értették rajta. Amióta Nagy-Jugoszlávia felbomlott, erre az elszakadásra mint reális esélyre gondolnak. Egy ismert albán politikai fogoly, aki jelenleg is egy szerbiai (Ćuprija) börtönben ül²⁴, Albin Kurti (26 éves, a Priština-i Egyetem Független Egyetemista Szervezetének egykori vezetője) szerint Szerbiában csak a hatalomgyakorlás stílusa, és nem maga a rendszer változott. Koszovó úgymond előbb-utóbb önállóvá válik, ha a nemzetközi erők (KFOR és UNMIK) elhagyják területét. Nagyon fontosnak tartja népének kollektív akcióit, szemben az egyéni harcok és érdekek érvényesítésével.²⁵ Értelmiségiek sokasága cselekszik és gondolkodik hasonlóan a békepárti Rugova pártjában, és az 1998-ban alakult UÇK (*Ushtria Çlirimtare ë Kosoves* – Koszovói Felszabadítási Hadsereg), vagyis Thacsi harcosai között.

2.4. Crna Gora önállósodásának útja

Montenegró lakossága a sziklás hegyekben és az adriai tengerparton szívós, a nagycsaládokra jellemző összetartásban és harcias életmóddal maradhatott csak fent. A crnagoraiak elsőként csatlakoztak a titói partizánmozgalomhoz, amiért a második világháború után meg is kapták méltó helyüket a központi államparátusban és a tisztikarban. Folyamatosan észak felé szivárogtak jó munkahelyek, könnyű megélhetés után nézve. Sok montenegrói él Belgrádban és a Vajdaságban is.

Crna Gora két jellegzetes területre osztható fel: a hegyvidéki, Szerbiához közel álló elmaradottabb szerbpárti régióra, valamint a fővárostól, Podgoricától délre húzódó tengerparti, fejlettebb és önállósodni kívánó területre. Crna Gorában az

²⁴ Egyébként Kurti Adem Demachi (ismert koszovói politikai vezető, aki 28 évet töltött a szerb börtönökben, a Koszovói Parlamentáris Párt elnöke, a bombázások alatt merénylet áldozata lett) személyes titkára volt. Kurtit a bombázások alatt tartóztatták le (apjával és bátyjával együtt), és terroristaként 15 év börtönre ítélték.

²⁵ *Danas*, 2001. 05. 26–27.

új gazdasági elit a kilencvenes években háborús nyereszkezdéssel és a szürkegazdaságnak köszönhetően tört fel. A normális vertikális társadalmi mozgás szinte megszűnt, mert a társadalmi és piaci értékek valódi értékrendje alig működik. A legtöbb magánvállalkozó közvetítő (kereskedő) és nem termelő. A hatalom néha ugyan méltatlankodik a feketézők miatt, mert hiányzik az adó, de szemet huny sok olyan üzletelés felett, amelyben az állam is érdekelt. Így került egymással szembe a két délszláv államhatalom köre is. Tény, hogy Crna Gora máris viszonylagosan önálló területként viselkedik: van saját gazdasági rendszere, pénzneme nem a dinár, hanem az euró, igyekszik önálló külpolitikát folytatni, csak saját hadsereggel nem rendelkezik még. Teljes kiválását nem támogatja a nemzetközi politika, de nincs is rá gazdasági esélye, hiszen a néhány jelentős gyár, kikötő és a turizmus ellenére az élelemellátás is nagy gondot okozna.²⁶

3. Az egyházak tudatformáló hatása: vallási-politikai megosztottság

A vallás és egyáltalán az egyházi szervezetek jelentős hatást gyakorolnak az egyéniség alakulására, fejlődésére. Az ember jelenléte egy vallási ünnepségen korántsem bizonyítja, hogy az illető buzgó hívő, de azt már igen, hogy az adott nemzeti közösséghez tartozik. Gondoljunk csak arra, hogy nagyobb vallási ünnepeken népviseletbe szokás öltözni, a nemzeti himnuszt énekelni. A nemzeten belül az identitástudat megőrzésében, alakításában meghatározó erőként hat a vallás. A legutóbbi jugoszláv belháború következményeként az egyes népek és nemzetek a vallási kötődés jelentőségét is felismerték.

A két világháború között, amikor több mint ötmillióan éltek a mostani Kis-Jugoszlávia területén, a lakosság 71,18%-a pravoszláv vallásúnak vallotta magát. Római katolikus volt mintegy 15%, muzulmán pedig 9%. A regionális megoszlásból látszik, hogy akkor Szerbia szűkebb, központi része a homogén, hisz ott csaknem kizárólag pravoszlávok éltek. Ugyanakkor a Vajdaságban a népesség vallási összetétele már hetven évvel ezelőtt is igen heterogén képet mutatott: legtöbben a katolikusok voltak (a lakosság csaknem fele), őket a pravoszlávok követték (mintegy 40%), majd a lakosság 10%-át képező protestánsok.

A második világháború után mind többen vallották magukat ateistának, miközben nemzeti hovatartozásukhoz ragaszkodtak, vagy egyszerűen jugoszlávnak mondták magukat. Így például a mostani Jugoszlávia területén 1953-ban a lakos-

²⁶ Időközben a két tagköztársaság egyre feszültebb viszonyát – ha talán csak időlegesen is – sikerült jogi úton rendezni. A nemzetközi közösség által is szorgalmazott tárgyalások a 2002. március 14-én aláírt egyezményvel zárultak: ennek értelmében az ezentúl *Szerbia és Montenegró* névre hallgató államközösségben közös marad a külügy, a honvédelem, a bel- és külgazdaság, az emberi jogi és kisebbségvédelem. Három év után a tagállamoknak joguk lesz az egyezmény felülvizsgálatára, illetve pozitív eredményű népszavazás esetén az államközösségből való kilépésre (a szerk. megj., ezzel kapcsolatban lásd Pósa Krisztián tanulmányát).

ság 13%-a hitetlennek vallotta magát. A politikai események hozadékeként viszont 1991-ben a lakosságnak mindössze 2%-a vallotta magát ateistának, a többiek csatlakoztak nemzetük hagyományos vallásához. A politika újra megosztotta az embereket, vallásuk szerint is. A legfrissebb adatok még mindig az 1991. évi összeírásból származnak.²⁷

A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság lakossága nemzeti és vallási hovatartozás szerint – 1991-ben

Nemzetisége	Összesen összeírva	Pravoszláv vallású	Muzulmán vallású	Katolikus vallású	Protestáns vallású	Nem nyilatkozott, v. ateista
Szerb	6 504 048	6 195 852	574	1 049	4 746	301 827
Montenegrói	519 766	472 761	2 616	3 179	498	40 712
Jugoszláv	349 784	127 843	9 755	52 023	4 903	155 260
Albán, összeírva +Albán, becslült adat	64 912 (1 660 074)	82	47 063	14 715	54	2 998
Bolgár	26 922	23 556	99	1 242	96	1 999
Bunjevác	21 434	122	4	19 207	73	2 028
Vlach	17 810	17 305	3	31	105	366
Magyar	344 147	1 584	160	300 978	20 303	21 122
Muzulmán (bosnyák)	327 399	244	317 362	262	83	8 448
Cigány	141 927	49 161	68 103	1 785	391	22 487
Román	42 364	34 898	48	2 603	1 112	3 703
Horvát	111 650	2 106	331	95 867	424	12 920
Nemzetiségi hovatartozásáról nem nyilatkozott	261 789	–	–	–	–	–
Összesen összeírva vallási hovatartozás szerint (horizontális)	8 654 219	6 988 901	468 712	533 369	89 369	573 868
Összesen összeírva nemzetiségi hovatartozás szerint (vertikális adatok)	8 733 952	–	–	–	–	–
Összes lakos (becslés az albánokkal):	10 394 026	–	–	–	–	–

Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a fenti adatok a legutóbbi belháború előtti, tehát a menekültáradatot megelőző időből származnak. Jelenleg a helyzet némileg módosult. Egyrészt sokan külföldre menekültek a katonai behívóparancs, a hiperinfláció és a bombázások elől, másrészt a horvátországi és boszniai területekről és Koszovóról nagyszámú (kb. 1 millió) menekült érkezett Szerbiába.

A '90-es évek elején a szerbek és a montenegróiak legnagyobb része pravoszláv, és ide sorolhatók a magukat jugoszlávnak vallók és a cigányok egy része

²⁷ Forrás: *Szerbiai Statisztikai Hivatal Évkönyve*, 1992, 220. skk. (9.1.)

is. A csaknem 7 millió pravoszláv révén ennek a vallásnak van a legtöbb követője Jugoszláviában. Mindjárt utána valószínűleg a muzulmánok következnek, de ez az albán lakosság bojkottja miatt nem mutatható ki. A katolikusok főleg a Vajdaságban élnek, számuk 533 369; ezek közül 300 978 magyarnak, 95 867 horvátnak, 52 023 pedig jugoszlávnak vallotta magát. Az utóbbiak valószínűleg vegyes házasságból származnak. Itt vannak még a katolikus albánok és a bunyevácok is. A magyarok száma 1991-ben 344 149 volt, 87%-a katolikusnak vallotta magát, 6% pedig protestánsnak.

A pravoszlávok aránya a hetven évvel korábbi adatokhoz képest csökkent, 67%-ra apadt, valószínűleg azon oknál fogva, hogy a muzulmánok népszaporulata sokkal nagyobb. A lakosság mindössze 5-6%-a római katolikus. Egyrészt a magyarok, horvátok, bunyevácok születési aránya alacsony, másrészt az asszimilációs folyamatok hatása is nagyfokú.

Az utóbbi évtized nacionalista törekvéseit a nyelv és a vallás hangsúlyozása is jellemezte. E két nemzeti érték mindenkor szembeállítható volt a másikkal, s így a kollektív nemzeti tudat eszköze lehetett. Az ortodox szerepvállalás azt is jelentette, hogy valaki egyénileg is vállalta a konfliktusok gerjesztését (tömegesen térnek át a cirill írásmódra, ikonokat tesznek ki a szobák falára, újra megtartják a pravoszláv vallási szokásokat stb.). A pravoszláv térhódítás a muzulmán dzsámik, illetve a más keresztény felekezetű templomok felújításával szembeni fellépést is jelenti. Az egyházmegyei és politikai-adminisztratív határok azonban nem esnek egybe, és nem ellentétmentesek. A pravoszlávok között is vannak súrlódások, mert a szerb ortodoxia nem ismeri el a Macedón Egyház leválását (1958) és a Crna Gora-i egyház önállósodási törekvését (1945 óta). Ezt tetézte a horvátországi és a boszniai pravoszláv intézmények szétesése a legutóbbi háború alatt.

A szerb pravoszláv intézmények úgy érezték, meg kell védeni a szerb nemzeti érdeket a római katolicizmussal és az iszlámmal szemben. A kilencvenes évek elején a hatalmi köröktől előnyöket követeltek, vagyonuk visszaszámaztatását, majd a hittanórák bevezetését. Milošević (habár ősei között papok is voltak) nem volt hajlandó megosztani hatalmát az egyház embereivel. Nem úgy Radovan Karadžić Boszniában, aki az egyház szerepét fontosnak tartotta a nemzeti vallás és kultúra egységesítésében. 1995-ben az egyházi intézmények még nem ismerték el az új államhatárokat Horvátország felé sem, a szerb nemzet egységének megőrzése érdekében az egyházi vezetők nem utasították el Nagy-Szerbia eszméjét sem. Ugyanakkor igyekeztek enyhíteni a menekült szerbek sorsán, és a háború szörnyűségei láttán a Szerb Egyházi Szábor 1995-ben békefelhívással fordult minden háborús félhez. A Daytoni Szerződés aláírása előtt Milošević felkérte Pavle pátriárkát, hogy írja alá felhatalmazását, miszerint ő képviselheti a boszniai szerbeket is. 1995 szilveszterén a pravoszláv atyák semmisnek nyilvánították ezt az aláírást. A pátriárka azóta igyekszik békefelhívásaival csendesíteni a gyűlöletet, sőt 1999-ben Miloševićtel szemben nyíltan az akkori ellenzék (DOS) mellé állt. Be-

iktatása után Vojislav Koštunica elnök rögtön Pavle pátriárkát látogatta meg, sőt az ortodox körök kérésére 2001 őszétől bevezették az iskolákba a hittanórákat. Mára az ortodoxia szinte államvallássá vált: vagyonát visszakapja, kolostorait állami pénzen felújítják, a televízió pedig csak a pravoszláv miséket közvetíti.

Irodalom

- Bačević, Ljiljana: *Neposlušni medij*. izd. RTV Novi Sad, Novi Sad, 1990. 107, 109.
- Dimitrijević, Vojin: U potrazi za istinom i pomirenjem. *Danas*, 2001. 05. 22–23.
- Đilas, Aleksa: *Razgovori za Jugoslaviju*. Izd. Prometej, Novi Sad, 1993.
- Đurić, Đorđe: *Psihološka struktura etničkih stavova dece i roditelja u različitim nacionalnim sredinama Vojvodine*. Filozofski fakultet Beograd (doktori disszertáció), 1978.
- Golubović, Zagorka i saradnici: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Filip Višnjić, Beograd, 1995.
- Ilić, Vladimir–Cvijić, Slobodan: *Nacionalizam u Vojvodini*. Gradska narodna biblioteka, Zrenjanin, 1997.
- Komšić, Jovan: *Šanse interkulturalizma i iskušenja etnodemokratije*. Otvoreni univerzitet, Subotica, 1997.
- Kovačević, Boško: *Sunovrat i obzorja*. Izd. Nezavisno društvo novinara Vojvodine i Otvoreni Univerzitet, Subotica, 1995.
- Pantić, Dragomir: Efekti delovanja RTV Novi Sad na kulturnu afirmaciju i saradnju naroda i narodnosti u SAPV. In: *Uloga Radio-televizije Novi Sad u razvoju i saradnji kultura naroda i narodnosti Vojvodine*. RTV Novi Sad, 1979.
- Pantić, Dragomir: *Etnička distanca u SFRJ*, Institut društvenih nauka, Centar za istraživanje javnog mnjenja, Beograd, serija „izveštaji i studije” (šapilograf – sokszorosítás), 1967.
- Pravoslav S.: Mnenje o aktuelnim društvenim pitanjima. In: *Mediji i mediji u Srbiji*. RTV Srbije, Beograd, 1995.

Montenegró – Szerbiával vagy Szerbia nélkül?

(...1926-ban, Podgoricában találkozott néhány crnagorác, akik a múltban különösen a Szerbiával való egyesülés hívei voltak. Azon tanakodtak, hogy ki mennyire járult hozzá Szerbia és Crna Gora egyesítéséhez, míg az egyik így nem szólt: Én tudom, hogy kinek volt a legnagyobb érdeme! A törököknek. Ha a Szandzsák révén nem választottak volna bennünket el Szerbiától, akkor még időben megismerhattük volna őket, és soha nem egyesíthetett volna bennünket senki sem...) Dr. Sekula Drljević: *Balkanski sukobi 1905–1941.*

Bevezetés

Az 1990-es évek elején elindult délszláv dezintegrációs folyamatokat kísérő közvetlen konfliktusok befejező szakaszához érkeztünk. Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, és Koszovó után – minden jel szerint – a JSZK (Jugoszláv Szövetségi Köztársaság) kisebbik tagköztársasága, Crna Gora – a magyar közvélemény által Montenegró néven ismert terület – is egyre inkább a „Szerbiától minél távolabb” elvet követve igyekszik átvenni az Európa nyugati részén meghonosodott és általánossá vált értékrendet, amely által szinte természetesen ellenértékbe kényszerül a Szerbiában meghonosodott miloševići eszmével. Az elmúlt évtizedben a szerb média és tudományosság által a szerb és crnagorác népről hangoztatott (az „örökös testvériségről” és az „egy nép”-ről szóló) jelszavak mára már igen kifakulttá váltak Montenegróban. A Balkánon megkésett nemzetté válási (együttal függetlenedési) folyamatok elérték a crnagoracokat is.

Montenegró államiségének megszüntetése után (1918), a két világháború közötti hegemon nagyszerb törekvések miatt, majd az internacionalista proletár titói Jugoszláviában visszanyert „ál-állami státusz” után sem tudott igazán meghatározóvá válni az általunk vizsgált régióban a modern crnagorác nemzettudat. Egy egész század elteltével a *crnagorác* nemzeti megnevezést inkább földrajzi/területi származásként értelmezték, és egyáltalán nem lehetett párhuzamba vonni a szerb, horvát vagy szlovén nemzettudat értelmezésével. Hasonlóan a bosnyákokhoz, Montenegróban is a nagyszerb eszme és a Milošević-rezsim politikai agresszivitásának hatására indul meg az új nemzeti mozgalom, amelynek köszönhetően

– választások útján – sikerült visszaszorítani a nagyszerb orientáltságú és Miloševićhez feltétlenül hűséges Crna Gora-i politikai erőket (az 1997-es montenegrói elnökválasztáson és az 1998-as parlamenti és helyhatósági választásokon).

A Miloševićet kiszolgáló politikai erők vereségével azonban nem szűntek meg azok a veszélyek, amelyek negatív irányba tudnák befolyásolni a Montenegróban éppen csak gyökeret vert fiatal demokráciát. A NATO-bombázások utáni időszakban a Milošević-rezsim egyre erőteljesebben használta fel a szövetségi intézményeket – a jugoszláv hadsereget, a Szövetségi Képviselőházat és annak szerveit – arra, hogy Crna Gorát beolvaszthassa egy unitarista nagyszerb állam kerekeibe. Milošević bukása után ez a folyamat tovább folytatódik, a különbség csak annyi, hogy a Crna Gorával kapcsolatos Koštunica-féle politizálást a világ nagyhatalmai – függetlenül attól, hogy előtte miként viszonyultak Montenegró önállósodásához – jelen pillanatban elnézik, sőt támogatják.

Montenegró társadalompolitikai konfliktusainak történelmi gyökerei

A délszláv törzsek balkáni letelepedésével (6–7. század) az Adriai-tenger és a meredeken emelkedő magas hegységek közti síkságokon is kialakultak az első törzsi területek. Így pl. a Cetina és a Neretva folyó közti sík területen a délszláv törzsek a *neretljani* elnevezést kapták, míg a Neretvától délebbre eső, hasonló jellegű terület lakóit – akik a Shkodrai-tó környékére telepedtek le – *dukljani* megnevezéssel illették, nevüket a Podgorica közelében elhelyezkedő Duclea antik település után kapták.¹ Ebben a korban a *szerb* vagy a *horvát* csak egy volt a sok kis délszláv törzs között.

A bizánci hatalom gyengülésével, a 12. és a 13. században a délszlávok által lakott délkelet-balkáni területek mind nagyobb önállósághoz jutottak. Kialakultak államalakulataik, amelyek rövidebb-hosszabb ideig befolyásolni tudták a Balkán társadalmi, politikai eseményeit. Ám az oszmánok balkáni expanziója mindinkább legyengítette őket, majd sorra váltak a Török Birodalom vazallusaivá, végül pedig megszűntek. A mai Montenegró területén – amelyet a 13. és a 14. században *Zetának* neveztek – maradt fenn legtovább a helyi uralkodók (a Balšićok és a Crnojevićek) hatalma. A terület központja a Kotori-öböltől északra lévő területeken volt. A Török Birodalom és a velenceiek által létrejött megegyezés azonban 1496-ban véget vetett a terület függetlenségének. A törökök itteni hatalma azonban sohasem volt olyan szilárd, mint Szerbiában, Boszniában vagy Macedóniában. A régió szinte mindig rendelkezett bizonyos fokú önállósággal, amelynek védelmében a törzsi lakosság, ha kellett, harcba is szállt a török ellen. E viszonylagos önállóságot elsősorban az idegen csapatok ellen védelmet nyújtó magas hegyeknek köszönhették. A montenegrói államiség csirái a 18. század de-

¹ Božić, I.–Čirković, S.–Ekmečić, M.–Dedijer, V.: *Istorija Jugoslavije*. Beograd, 1973, 22.

rekára tehetők. Az ekkor még túlnyomórészt törzsi rendszerben élő és szinte állami apparátus nélküli protoállamot inkább csak a törökök elleni védekezés tartotta össze, meg az 1516 óta mintegy államfőként uralkodó cetinjei püspök (*vladika*). A terület négy török nahijéből² állt, amelyből a katuni már a pozsareváci békétől (1718) kezdve csaknem teljes függetlenséget élvezett.³ A Petrović családból kikerülő püspök-fejedelmek hatalma I. Péter (Petar, 1782–1830) és II. Péter (1830–1851) alatt még csak jelképes volt, viszont utódaik, Danilo (1851–1860) és Nikola Petrović Njegoš (1861–1921) uralkodása idején következik be Montenegró nemzetközi elismerése és legnagyobb területi gyarapodása – de ugyanakkor a már királysággá alakult (1910) Montenegró megszűnése is.

A berlini kongresszus által 1878-ban nemzetközileg elismert Crna Gora-i Fejedelemség területe Nikola uralkodása alatt csaknem négyszeresére növekedett.⁴ Ebben a periódusban indul meg az önálló ország – balkáni értelemben vett – gyorsabb ütemű gazdasági, társadalmi fejlődése, amelynek az első világháború vetett véget.

A nagyszerb és montenegrói konfliktusok gyökerei visszanyúlnak ezen államalakulatok megalakulásának gyökereihez. A két dinasztia – a szerb Karađorđević és a montenegrói Petrović – közti vetélkedés a montenegrói trónért és a délszlávok közötti vezető szerepért a 20. század elejére véres összeesküvésekig és merényletekig fajultak.⁵ A területileg sokkal nagyobb, gazdaságilag és szellemileg is sokkal fejlettebb Szerbia szinte állandó politikai nyomás alatt tartotta déli szomszédját. Minden lehetősége megvolt arra, hogy destabilizáló politikája Montenegróban is támogatottságot élvezzen, hiszen a függetlenség ellenére sem jöttek létre azok az alapvető „nemzetépítő” intézmények (oktatási intézményrendszer, sajtó, tudományos központok), amelyek az állam és társadalom fejlődéséhez, polgárosodásához, sőt egyáltalán fennmaradásához szükségesek lettek volna. Ennek következtében a Crna Gora-i ifjúság tanulni vágyó részének zöme Szerbiában kényszerült tanulmányait folytatni, ahol nagy részük erős szerb nemzeti befolyás alá került. Csoportjaiból alakult ki az a montenegrói politikai réteg, amely már az

² A *nahije* (szb. *nahija*) a járásnak megfelelő török közigazgatási egység.

³ Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia*. Cornell University Press, 1984, 258.

⁴ Uo. 259.

⁵ Az első világháború végéig óriási küzdelmek zajlottak le a két rokon dinasztia között (Karađorđević Sándor szerb király a montenegrói fejedelem unokája volt) annak érdekében, hogy melyik ország töltsen be a piemonti szerepkört a délszlávok körében. Szinte semmilyen eszköztől nem riadtak vissza. Az 1910-es sikertelen robbantásos merényletet – amelyet Szerbiában tanuló montenegrói egyetemisták szerveztek a montenegrói uralkodó ellen – követő bírósági eljárás során kiderült, hogy a megszervezésben a szerb királyi udvar és katonai körök is részt vettek. Nem hagyhatók figyelmen kívül továbbá a Montenegró és fejedelme ellen indított szerbiai sajtóhadjáratok sem, melyekre nem kerülhetett volna sor a szerb királyi udvar és a legmagasabb politikai körök jóváhagyása nélkül. Bővebben lásd: Jovanović, Jagoš: *Štvaranje Crnogorske Države i razvoj Crnogorske nacionalnosti*, Obod-Cetinje 1947.; Drjević Sekula: *Balkanski sukobi (1905–1941)*, Zagreb, 1990

első világháború előtt sem ismerte el a Petrović-dinasztia legitimitását, és a „két szerb állam” egyesülésének híveként az új állam élére a Karađorđević-dinasztiát akarták tenni.

Az első világháború első éveiben a szerb hadsereg visszavonulását biztosító szövetséges montenegrói hadsereg felmorzsolódott, és az Osztrák–Magyar Monarchia 1916-ban elfoglalta a kicsiny országot. Az Olaszországba, majd Franciaországba távozó Nikola király már nem tudta újjászervezni hadseregét, amiben nagy szerepe volt a szerb királyi dinasztiának és miniszterének, Nikola Pašićnak is⁶, akárcsak abban, hogy az antant ne kezelje szövetségeseként a montenegróiakat. A szaloniki front áttörése után szerb királyi hadosztályok vonultak be, és „védelmük alatt” a Nagy Népi Szkupstina 1918. november 26-án megszavazta Montenegró egyesülését Szerbiával. A feltétel nélküli csatlakozás hívei – a nagyhatalmak passzív hozzájárulásával – megszüntették tehát Crna Gora államiségét. A döntést azonban a lakosság jelentős része és a Petrović-párti politikai elit nem fogadta el, így az (ortodox) karácsonyt megelőző napon lázadás tört ki a szkupstina határozata, a szerb hadsereg jelenléte és Crna Gora-i híveik ellen, amelyet a szervezetlenség miatt a szerb hadsereg véresen leverett. A gerilla harcmodort folytató lázadók a hegyekben egészen 1928-ig harcoltak a szerb megszállóknak tekintett jugoszláv rendfenntartó erők ellen.⁷ Az 1918-as határozatok elleni politikai mozgalom ezután a Föderalista Párt programjában öltött testet, amely elvetette a centralizált, unitarista elvekre épülő Szerb-Horvát-Szlovén Királyság berendezkedését, és híve maradt Crna Gora különállásának. Ez azonban nem jelentett automatikusan elszakadást (mint ahogyan azt a korabeli sajtó többsége és a szerb politika állította), de Montenegró szerepét a délszláv államban csak különálló és egyenjogú egységként tartották elfogadhatónak. A párt a két világháború közötti időszakban jelentős erőt képviselt Montenegróban, így pl. az 1923-as parlamenti választásokon ők nyerték a legtöbb szavazatot, de 1925-ben és 1927-ben is sikertelenül bejutniuk. A montenegrói társadalom kettészakadását két politikai irányzat határozta meg: az egyiknek a tagjai a Szerbiával való feltétel nélküli kapcsolattartás hívei voltak – akár egyesülés és Montenegró szuverenitásának elvesztése árán is –, őket *bjelaš*nak (‘fehérek’) nevezték. A politikai élet másik pólusán a *zele-*

⁶ Az első világháború kezdetén, egy védelmi megállapodás alapján, a montenegrói hadsereg élére szerbiai tiszteket állítottak, akiknek feladata Montenegró és Szerbia védelmének összehangolása lett volna. Titkos megbízatásként azonban a montenegrói hadsereg megsemmisülését, legalábbis legyengítését kellett elérniük. A tervnek kettős célja volt: egyrészt akár a montenegrói hadsereg feláldozása árán is megvédeni a szerb hadsereget a teljes megsemmisüléstől, másrészt lehetővé tenni, hogy antant-ellentámadás alkalmával az így megmenekült hadsereg – más délszláv erő híján – maga válósíthassa meg a délszlávok egyesítését. E titkos feladatra csak az első világháború után derült fény, és még ma is az egyik legvitatottabb kérdés a montenegrói és a szerb történészek között. Lásd Radojević, M. Danilo: Problemi Crnogorske historije oko prvoga svjetskog rata. *Kritika*, 1971, Nr. 16.

⁷ Rastoder, Šerbo: *Skrivena strana historije* I–IV. Bar, 1999.

našik ('zöldek') foglaltak helyet, ők voltak a Föderalista Párt támogatói.⁸ A két csoport közötti konfliktusokat tovább mélyítette a törzsi társadalmi formából a „normális” társadalomba való átmeneti időszak mélyén megbúvó – Dél-Európára jellemző – vérbosszú jelensége is.

A második világháború után Crna Gora nagy gazdasági, társadalmi változásokon ment keresztül, és bármennyire is kompromittáltak minden eszmét – többek között a föderalizmus eszméjét is – a jugoszláv kommunisták mégis jelentős hatást gyakoroltak a kisebb népek, mindenekelőtt a bosnyákok, macedónok és részben a crnagorácok nemzeti emancipációjára. A crnagorácok föderalista eszmerendszeréről továbbra is keveset lehetett hallani, hiszen a montenegrói történelem „kérdőjeles” problémáit a belgrádi pártközpontokban oldották meg – úgy, ahogyan azt az állam érdeke kívánta. A hatvanas évek végén a Crna Gora-i Kommunista Párt irányító apparátusába már egy fiatalabb generáció került be, amelyet már nem a partizán szellemiség hatott át, képzettebb volt elődeinél, és sokkal erőteljesebben fejezte ki a crnagorácok kulturális és nemzeti egyediségét. Ebben az időszakban alakultak ki Crna Gorában a nemzeti fejlődéshez szükséges alapintézmények, mint a Tudományos Akadémia, az egyetemek, a köztársasági televízió és sajtó. Annak ellenére, hogy ezekben az intézményekben a centralisták, a crnagorác nemzeti létet tagadó káderek domináltak, fokozatosan emancipálódva mégis nagy hatást gyakoroltak a crnagorác nemzeti tudat létrejöttére. Ugyanakkor tény, hogy a Milošević-rezsim hatalomra kerülésével Crna Gora volt a jugoszláv térség egyetlen olyan tagköztársasága, amely önként lemondott saját államiságáról, és azt népszavazáson meg is erősítette (1992).⁹

A '90-es évek politikai változásai Montenegróban

Montenegróban a második világháborút követő első többpárti választásokat 1990 végén tartották meg. 1990. december 9-én – ugyanakkor, amikor Szerbia – Crna Gora is szakított az egypártrendszerrel. A többi volt jugoszláv köztársaság ezt már korábban megtette.¹⁰ A pártosodási folyamat fejlődésének irányát, intenzitását és

⁸ Vujović, Dimo-Dimitrije: *Crnogorski federalisti 1919–1929*. Titograd, 1981.

⁹ Popović, Milorad, *Crnogorsko pitanje*. Plima-Dignitas, Cetinje-Ulcinj, 1999.

¹⁰ A köztársasági parlamentek által megszavazott, a többpárti választásokat szabályozó törvények meghozatalának és a választások megtartásának időpontjai:

a) Szlovénia: a többpártrendszerrel szóló törvényt 1989. december 27-én hozták meg, a választások időpontja 1990. január 8.

b) Horvátországban 1990. február 15. a törvényhozatal időpontja, a választások első fordulóját 1990. február 22-én és 23-án, a másodikat pedig 1990. május 6-án és 7-én tartották meg.

c) Macedóniában a törvényeket 1990. szeptember 21-én hozták meg, míg a köztársasági többpárti parlamenti választásokat ez év november 21-én és november 25-én tartották meg.

d) Bosznia-Hercegovinában 1990. június 31-én hozták meg a törvényt, míg az első választásokat ez év november 18-án és december 2-án tartották meg.

dinamikáját több tényező is befolyásolta. Ezek közül mindenekelőtt érdemes megemlíteni a – már a bevezetőben is említett – történeti hátteret. Ha igaz a feltevés, miszerint „minden nép kulturális fejlődése során ugyanazokat a mintákat követi” (Duverger),¹¹ akkor hasonló a helyzet a Crna Gora-i többpártrendszer kialakulásával is. Mégis, ami specifikussá teszi Montenegrót a többpártrendszer fejlődésében, az az a tény, hogy azokban a periódusokban, amikor az országban engedélyezett volt a szabad politikai társulás, minden alkalommal újra felvetődött politikai tényezőként a nemzeti identitás kérdése, és ezzel összefüggésben az állam politikai szerepe és szerveződése, irányvonala és sorsa. Köszönhetően azoknak az ellentétes erőknek, amelyek hordozói voltak ezeknek a sokszor kibékíthetetlen eszméknek, Montenegró pártpolitikai terepén két, egymástól erősen elkülönülő irányzat alakult ki – amelyek ma is meghatározó jellegűek: a *zelenasi* (zöldek) és a *bjelasi* (fehérek) tábor. Sem a királyi Jugoszlávia diktatúrájának, sem az azt követő második Jugoszlávia fél évszázados egypártrendszerének nem sikerült megszüntetnie e két fő politikai irányzatot. Ezt a megosztást már Jovan S. Plamenac is észlelte, aki erről így írt: „...politikai életünk belső fejlődését 1905-től (az alkotmány meghozatalától) máig két politikai csoportosulás határozza meg, amelyek az államhoz való viszonyunkat eltérően definiálják. Ez a két politikai irányzat a *népiek* – Narodna (klubaška) – és a *jogpártiak* – Narodno Pravo (pravaška)¹² – munkájában testesül meg. [...] Csak úgy átsiklani felettük nem lehet, hiszen politikai tevékenységük során mindkét pártnak voltak áldozatai, mindkét csoportosulás közvetve és közvetlenül is nagy hatással volt államunkra...”¹³ A podgoricai Skupština határozata után (1918. november 26.) hét párt jött létre, de a Föderalista Párt megjelenése után lényegében újra kétpólusúvá vált az itteni politikai élet.

A Jugoszláv Kommunista Szövetség (JKSZ) ötvenéves uralma alatt megszűnni látszottak ezek a mély politikai és társadalmi ellentétek, az új hivatalos ideológia és nem utolsósorban az eltelt idő következtében.¹⁴ Az 1988-as, és különösen az 1989-ben végbement változások hatására azonban az új politikai elit új választási módszereket és lehetőségeket nyújthatott volna a montenegrói társadalomnak. Azonban konszenzuskeresés és az egészséges viták helyett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a jelképek és a jelszavak világa, ami nem volt más, mint „a mentális lustaság puha párnája” (Unamuno, 1993). Az „állandó részvétel lát-szata” – ahogyan azt Darendorf mondaná – a valóságban nem jelentett mást, mint totális társadalmi bénultságot. A „régí politika” felváltása egy „új politikával”,

¹¹ Duverger, Maurice: *Political Parties*. Wiley, New York, 1955.

¹² A népiek és a jogpártiak lényegében ugyanazokat a meghatározásokat fedi, mint a „fehérek” és a „zöldek”, csak korábbi időszakra vonatkoztatva azt: „zöldek” = jogpártiak, „fehérek” = népiek.

¹³ Plamenac, J. S., *Političke stranke i naš državni život*. Štamparija „Obod” A. Rajnavajna, Cetinje, 1914.

¹⁴ Azon polgárok közül, akik részt vehettek a második világháború utáni első többpárti választásokon, 80%-nak nem volt semmilyen tapasztalata a többpárti választásokat illetően.

amelyet intézmények helyett személyek képviseltek – nem pedig újabb intézmények – nagy támogatottságot élvezett azon választók körében, akik nem támogatták a politikai pluralizmus eszméjét.

A sok új politikai csoportosulás megjelenésével természetesen újabb alternatívák, elképzelések is megjelentek. A sok új párt születése közepette azonban ki-rajzolódott a politikai pártok koordinátájának azon két tengelye, amelyek súlyát az állami mellett a nemzeti kérdés, a nemzeti identitás képezte – ugyanúgy, mint a múltban. Hozzá kell azonban tenni, hogy az 1989-ban kirobbant szerb nacionalizmust felvállaló Milošević által vezetett Szerbiai Szocialista Párt és a vele szövetséges Crna Gora-i Kommunista Szövetség (Momir Bulatović) erőinek sem Montenegróban, sem Szerbiában ekkor még nem tudott ellenállni semmilyen más politikai csoportosulás (1. ábra).

1. ábra.

A pártok álláspontja a nemzeti identitás és az államberendezkedés kérdésében (A koordináta-rendszer felépítése a pártok programján és az első többpárti választási kampány során elhangzott beszédeken alapul.)

A mátrix első negyedében azon pártok találhatók, amelyek szorosabb kapcsolatot tartottak fenn a szerbiai rezsimmel, és Jugoszlávia jövőjét csakis föderális alapokon tudták elképzelni. A második negyedben azok a pártok helyezkednek el, amelyek a közös állam belső kapcsolatainak újrafogalmazását tartották fontosnak. A harmadikban a Néppárt helyezkedett el, amely (annak ellenére, hogy fokozottan hangsúlyozta demokratikus mivoltát) elsődleges céljának tekintette, hogy megszüntesse „...a szerbek nemzeti öntudatának Crna Gora-i megsemmisítését...”, vagyis azok „elcrnogorácósítását”. A negyedik négyzetbe azok a pártok és koalíciók tartoznak, amelyek elfogadták Ante Marković¹⁵ programját, és igyekeztek megkülönböztetni a crnogoracok nemzeti önazonosságát és a szerb nacionalizmust. Ebben a csoportban helyezkedett el a koalíció is (Demokratikus Koalíció), amelyet az albán és bosnyák kisebbségi pártok alkottak.

¹⁵ A JSzSzK utolsó kormányfője.

1991 és 1998 között Montenegróban óriási változások mentek végbe. Míg a szerb-horvát konfliktusban a nagyszerb eszme fénykorában a montenegróiak nagy része azonosult a szerb tömegpszichózissal, és katonáik részt vettek a horvátországi agresszióban, addig 1993-tól megfigyelhető egy bizonyos fokú eltávolodás; a Crna Gora-i politikai elit egy része külön utakon kezdett el járni, ami a társadalom nagyobb részének szimpátiáját váltotta ki. A szétválás már nyelvi téren is megindult – legalábbis a deklaráció szintjén. Míg az 1992-es alkotmány még azt mondta ki, hogy a köztársaság hivatalos nyelve a szerb(-horvát), addig a Crna Gora-i Pen Központ 1995-es deklarációja leszögezte, hogy a montenegróiak anyanyelve nem viselheti egy másik nép nevét.¹⁶ Ezzel a folyamattal párhuzamosan egyre inkább mélyült a belső politikai konfliktus, amely odáig fajult, hogy a Momir Bulatović által vezetett legnagyobb Crna Gora-i párt két részre szakadt, amelynek következtében kormányválság alakult ki, és újabb elnök- és parlamenti választásokra került sor. A Milo Djukanović által vezetett új vonal, amely túlsúlyba került a Miloševićet kiszolgáló Bulatovićtyal szemben, programja középpontjába Crna Gora önálló szubjektumként való megfogalmazását, a jószomszédi kapcsolatok, a nemzetek békés egymás mellett élése és a nemzetközi közösséggel való jó viszony kialakítását állította. Az új irányvonal meghozta az első sikereket, az 1997-es elnök- és 1998-as parlamenti választásokon a nagyszerb eszmét magáénak valló, és Milošević politikájának támaszául szolgáló, Momir Bulatović-féle Szocialista Néppárt és a vele koalícióban lévő kisebb pártok vereséget szenvedtek.

Az 1997-es elnökválasztások II. fordulójának eredménye (1997. október 19.):

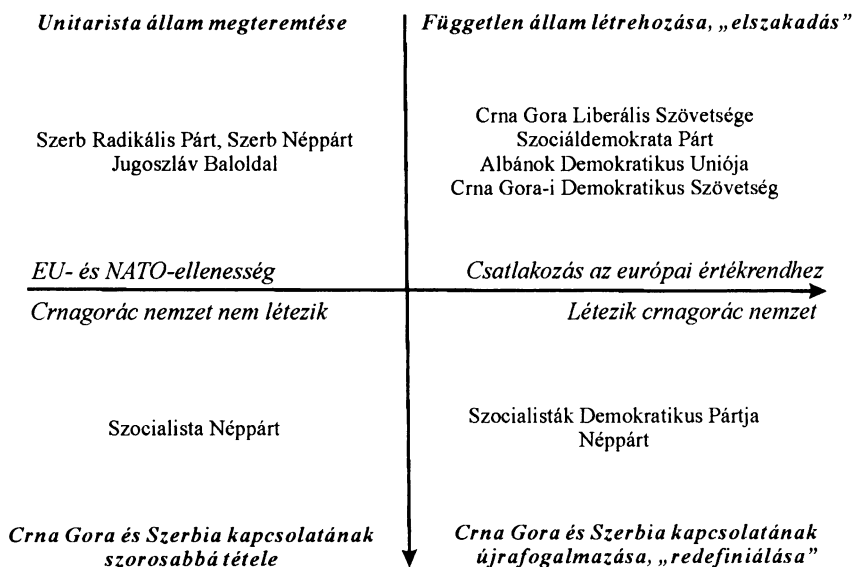
Milo Djukanović: 173 099

Momir Bulatović: 166 771

1. táblázat. Az 1998-as parlamenti választások eredménye (1998. május 31.)

Pártok	szavazatok	%	mandátum	%
Jobb életért Koalíció Szocialisták Demokrata Pártja (DPS), Néppárt – <i>Narodna partija</i> és a Szociáldemokrata Párt (SDP)	170 079	48,87	42	53,85
Szocialista Néppárt – <i>Socijalistička narodna partija</i> (SNP)	123 957	35,61	29	37,18
C. G. Liberális Szövetsége – <i>Liberalni savez C.G.</i> (LSCG)	21 612	6,21	5	6,41
C. G-i Demokratikus Szövetség – <i>Demokratski savez C.G.</i>	5 425	1,56	1	1,28
Albánok Demokratikus Uniója – <i>Demokratska unija albanaca</i>	3 529	1,1	1	1,28

¹⁶ Nyomárkay István: Nyelvi helyzetkép déli szomszédainkról. *Magyar Nyelv*, 2002. márc., 5.

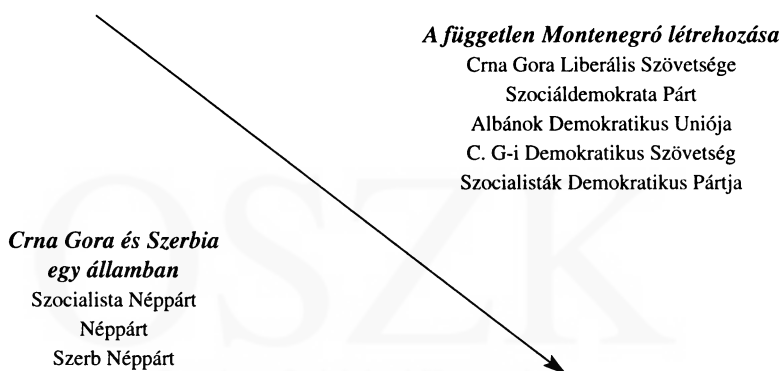

2. ábra.

A pártok álláspontja a nemzeti identitás és az államberendezkedés kérdésében az 1998-as választások után
(A koordináta-rendszer a pártok tevékenysége alapján lett megszerkesztve)

Mint minden posztkommunista országban, az 1997-ig terjedő időszakban a pártok száma – a rendszerváltáshoz képest – nagymértékben csökkent. Hasonlóan történt ez Montenegróban is, ahol az 1998-as parlamenti választásokon tizenhét pártból és pártkoalícióból csak egy koalíció és négy párt jutott be a parlamentbe. Az új politikai helyzetből adódóan új koordináta-rendszer képződött, ennek első négyzetében a Momir Bulatović által vezetett, Miloševićtel szoros szövetségben álló Szocialista Néppárt (Socijalistička narodna partija, SNP) állt. Retorikájában nagy hangsúlyt fektetett Crna Gora államiságára, a valóságban azonban Milošević montenegrói helytartója és az általunk felvázolt koordináta-rendszer újdonságaként megjelenő EU- és Amerika-ellenesség jelentős képviselője volt. A Crna Gora-i államiságot és a crnagorác nemzet tagadását képviselő pártok, a Szerb Radikális Párt (Srpska Radikalna Stranka, SRS), a Jugoszláv Egyesült Baloldal (Jugoslovenska Ujedinjena Levica, JUL), a Szerb Néppárt (Srpska Narodna Stranka, SNS) egyértelműen az unitarista állam létrejöttének hívei, Montenegró államiságának legnagyobb ellenfelei voltak. Míg Crna Gorában kicsi támogatottsággal rendelkeztek, addig Jugoszlávia szintjén a hatalmi struktúra meghatározó erői voltak (különösen az SRS és a JUL). Retorikájukban szintén az európai értékrendet elvetők csoportjába tartoztak. A C. G-i Liberális Szövetség (Liberalni savez Crne Gore, LSCG) a független Montenegró legkitartóbb képviselője volt, megnyilvánulásaiban a függetlenség mellett előtérbe helyezte az európai értékrendet, hasonlóan a Szociáldemokrata Párthoz (Socijaldemokratska partija, SDP). A legutóbbi balkáni háborúk időszakában is háborúellenes kampány megindítói voltak, és a montenegrói demokrácia „felvilágosult” úttörőinek számítottak. Az albán nemzeti pártok – Albánok Demokratikus Uniója (Demokratska unija Albanaca, DUA) és a C. G-i Demokratikus Szövetség (Demokratski savez u Crnoj Gori, DSuCG) – Montenegróban mindig is a demokratikus beállítottságú és a kisebbségi jogok tiszteletben tartását hirdető pártokat támogatták. Így történt ez a legutóbbi három (az elnöki, parlamenti és időközi helyhatósági választásokon) választáson is. A Szocialisták Demokrata Pártja (Demokratska partija socijalista, DPS) mint a montenegrói parlament legmeghatározóbb pártja a Milošević-ellenes erők vezető pártjaként nyilvánult meg. A montenegrói függetlenség kérdésében óvatosabb álláspontot képviselt. Nem vetette el a függetlenség gondolatát, mégis meggondolandónak tartott egy szerbiai és montenegrói államszövetséget – természetesen ennek megvalósulását csak teljesen új alapokon, egy demokratikus Szerbiával tudták elképzelni. Ezen párt adta Montenegró elnökét Milo Đukanović személyében. A Néppárt (Narodna Stranka, NS) szerb pártnak definiálta magát, de a crnagorác nemzeti létet természetes állapotnak tartotta.

A Koszovóban, de különösen a Jugoszláviában és Szerbiában bekövetkezett változások még inkább átláthatóvá tették a montenegrói politikai folyamatokat. A Miloševićet felváltó Koštunica által képviselt szövetségi politikai erők Montenegro-t továbbra is az egységes, „immár demokratikusabb” Jugoszlávia részeként óhajtották látni. A Jugoszláviában végbement változások hatására Montenegróban is választásokra került sor, amelynek alapján az eddig felvázolt politikai koordináta-rendszer tovább egyszerűsödött, és egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a legnagyobb ellentétek a montenegrói társadalomban nem a demokratikus elvek elfogadása vagy el nem fogadása, nem a szomszédokkal való viszony meghatározása, hanem az önálló nemzeti önmeghatározás, a független Montenegro megteremtése és az ezt ellenző politikai elvek mentén nyilvánul meg. Visszatekintvén a 20. század elejére: a montenegrói politikai társadalmat akkor és most ugyanazon kérdések foglalkoztatják.

3. ábra.

A pártok álláspontja az államberendezkedés kérdésében a 2001-es választások után

Az 1998-ban és 2001-ben lebonyolított elnöki, parlamenti és helyhatósági választások alapján a köztársaságot két markánsan elkülönülő egységre bonthatjuk: az északi, hegyvidéki részre, ahol Bulatović támogatottsága nagyobb volt, mint a Djukanović által képviselt politikai erőké, és a déli, tengerparti egységre, ahol a demokratikus erők győzedelmeskedtek Bulatovićék fölött.

Az északi régió csak az I. balkáni háború után (1912) vált Montenegro részévé, addig a történelmi (Novi pazari) Szandzsák déli részét alkotta, manapság a köztársaság e területe a leginkább vegyes mind vallási (ortodox, iszlám), mind pedig nemzeti szempontból (crnagorác, szerb, bosnyák-muzulmán, albán), egyúttal pedig gazdaságilag a legfejletlenebb területek közé tartozik. A déli régiót történelmi szempontból két egységre különíthetjük el: a közvetlenül a tengerparthoz simuló területre, amely a Velencei Köztársasághoz, a Habsburg Birodalomhoz, majd az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott, és az úgynevezett ó-montenegrói részre, amely a tengerparttól távolabb eső Montenegro központi térségéig terjed – Cetinje

központtal –, és amely a legrövidebb ideig volt a törökök fennhatósága alatt. Különösen a tenger melléki rész fejlettebb gazdaságilag Montenegró többi területénél.

Az északi részeken a nemzetiségek (bosnyák, albán) képezik azt a pólust, amely a demokratikus értékrend és Montenegró önállósodásának erőit alkotja, szemben a szerb orientáltságú délszláv népességgel, míg délen az új „crnagorác nemzet” áll azokon az alapokon, amelyet északon a kisebbségek képeznek, szintén a szerb orientáltságú népességgel szemben.

A montenegrói függetlenedési folyamatok demográfiai háttere

Egy régió vagy ország demográfiai mutatói igen nagy hatással vannak a különböző gazdasági-társadalmi folyamatokra. Nincs ez másképpen a választások szempontjából sem, ahol az általános politikai tendenciák mellett a demográfiai mutatók fontos szerepet játszhatnak az egyes pártpreferenciák kialakulásában, befolyásolásában.

Az általunk tárgyalt köztársaság utolsó évtizedében a demográfusok szerint a lakosság létszámának növekedése csökkenő tendenciákat mutatott. Ugyanakkor jelentős különbségek mutatkoztak egyes régiók között. Montenegró északi részén – Rožaje opština kivételével, amely abszolút bosnyák többségű – a lakosság létszáma csökkent, míg a köztársaság középső és a tenger melléki területeken a népesség száma növekedő tendenciát mutatott. Ezen felosztás szerint a népesség létszáma a tenger melléki területeken 135 254 (21,9%), a központi részek lakosságának létszáma 216 115 (42,5%), míg az északi régióban a lakosság létszáma 219 183 (35,5%). Az általam vázolt folyamatok alapvető okai abban rejlenek, hogy az északi részek gazdaságilag továbbra is a legfejletlenebbek, ami egyben erősíti a fiatalok körében az elvándorlást a központi és déli területek felé. Ebben a régióban a lakosság erőteljes elöregedése zajlik. Egyébként a hatvanas évektől általánosan megfigyelhető a fiatalabb generációk arányának csökkenése, Montenegró mindhárom régiójában szintén megfigyelhető, a legmeghatározóbb azonban a tenger melléki régióban. Ám itt már az opštinák tekintetében is nagy szóródásokat figyelhetünk meg. Míg Šavnik opštinában a legöregebb csoport 20%-kal képviselteti magát az összlakosságon belül, addig ez az arány Rožaje opštinában csak 6, 5% míg a legfiatalabb csoport az utóbb említett opštinában 43,9%-kal van jelen a lakosság struktúrájában. A demográfiai adatok tekintetében elkerülhetetlenül fontos tényezőként jelenik meg a lakosság nemzetiségi összetétele.

Montenegró legalább annyira többnemzetiségű régió, mint Kis-Jugoszlávia, vagy mint annak előtte a JSZSZK volt. A legutóbbi népszámlálások alapján (1991. március 31.) a 13 812 km² nagyságú Crna Gorának 615 035 lakosa volt. A crnagorác nemzetiségűek aránya 61,9% (380 467), a bosnyákoké 14,6% (89 614), a szerbeké (57 453), az albánoké 6,6% (40 415), a jugoszlávoké 4,3% (26 159), míg a horvát nemzetiségűek aránya 1% (6244) volt. Crna Gora népsűrűsége 1 km²-en 44,5 lakos.

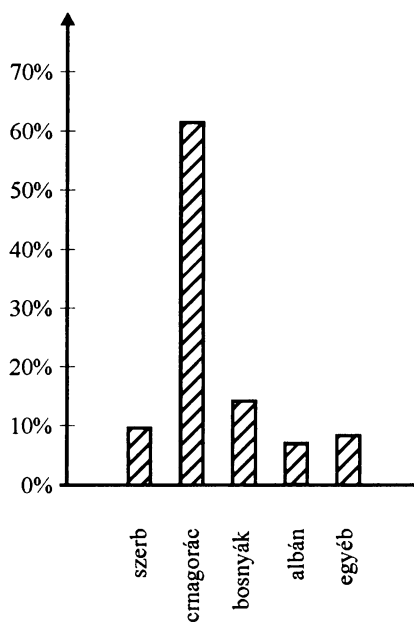
2. táblázat. Crna Gora nemzetiségi összetétele opštínák szerint (1991)

OPŠTI-NÁK	CRNAGO-RÁCOK	MUZUL./BOSNYÁK	SZERBEK	ALBÁNOK	EGYÉB
Andrijevica	5 638 (84,2%)	31 (0,5%)	907 (13,5%)	– (–)	120 (1,79%)
Bar	18 998 (50,9%)	5 136 (13,8%)	3 654 (9,8%)	4 619 (12,4%)	4 914 (13,16%)
Berane	22 995 (59,0%)	11 769 (30,2%)	2 842 (7,3%)	46 (0,1%)	1 301 (3,33%)
Bijelo Polje	27 204 (49,2%)	22 977 (41,6%)	4 184 (7,6%)	38 (0,1 %)	865 (1,56%)
Budva	7 326 (62,5%)	175 (1,5%)	2 633 (22,5%)	63 (0,5%)	1 520 (12,97%)
Danilovgrad	13 228 (89,9%)	87 (0,6%)	868 (5,9%)	26 (0,2%)	514 (3,49%)
Žabljak	4 475 (91,1%)	– (–)	360 (7,3%)	– (–)	79 (1,60%)
Kolašin	10 359 (93,2%)	28 (0,2%)	483 (4,3%)	3 (0,03%)	247 (2,22%)
Kotor	12 380 (55,2%)	200 (0,9%)	3 152 (14,1%)	68 (0,3%)	6 610 (29,49%)
Mojkovac	10 018 (92,5%)	42 (0,4%)	560 (5,2%)	7 (0,06%)	203 (1,87%)
Nikšić	65 865 (88,2%)	1 519 (2,0%)	4 268 (5,7%)	74 (0,1%)	2 980 (3,98%)
Plav	3 519 (18,2%)	11 999 (58,0%)	278 (1,4%)	4 032 (20,9%)	277 (1,43%)
Plužine	4 807 (91,6%)	14 (0,3%)	348 (6,6%)	4 (0,1%)	74 (1,41%)
Pljevlja	21 916 (55,3%)	6 964 (17,6%)	9 592 (24,2%)	11 (0,03%)	1 110 (2,80%)
Podgorica	109 807 (72,2%)	7 622 (5,0%)	11 756 (7,7%)	12 777 (8,4%)	10 063 (6,61%)
Rožaje	1 528 (6,6%)	19 983 (87,0%)	162 (0,7%)	900 (3,9%)	403 (1,75%)
Tivat	3 829 (33,5%)	243 (2,1%)	1 749 (15,3%)	154 (1,3%)	5 454 (22,52%)
Ulcinj	2 995 (12,4%)	1 171 (4,8%)	404 (1,7%)	17 469 (72,1%)	2 178 (8,99%)
Herceg Novi	11 527 (40,8%)	344 (1,2%)	8 531 (30,9%)	89 (0,3%)	7 372 (26,71%)
Cetinje	18 891 (93,0%)	106 (0,5%)	532 (2,6%)	35 (0,2%)	743 (3,65%)
Šavnik	3 432 (93,0%)	4 (0,1%)	190 (5,1%)	– (–)	64 (1,73%)
Összesen	380 467 (61,9%)	89 614 (14,6%)	57 453 (9,3%)	40 415 (6,6%)	47 091 (7,65%)

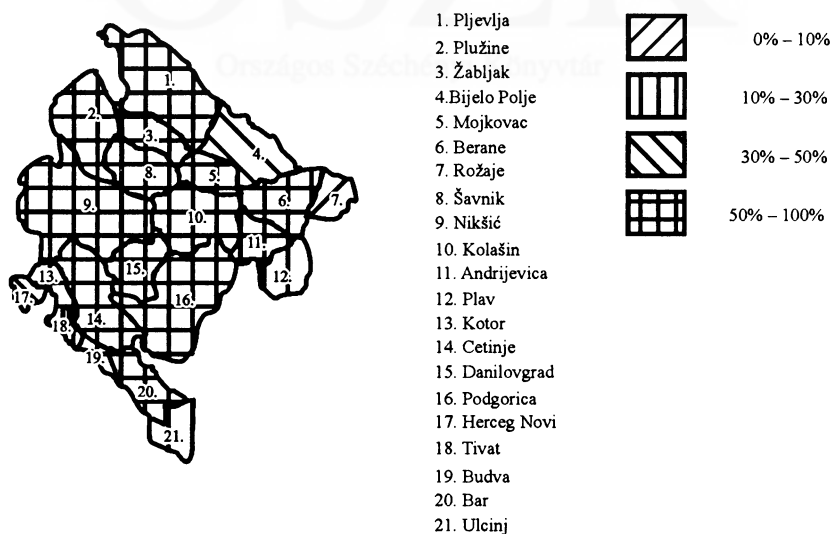
Forrás: SG RCG, 1993, 267–268.

A crnagorácok relatíve kisszámú populációja egyrészt azzal magyarázható, hogy a második világháborút követően ez a köztársaság szinte mindig negatív migrációs szaldóval rendelkezett, és az elvándorlók körében is nagyszámú volt a magukat crnagorácoknak valló személyek száma. Ezenkívül igen nagy hatással volt erre a folyamatra az 1985 és 1991 közötti periódus, amikor is a szerb nacionalizmus felerősödésével háttérbe szorult a különben is még igen gyenge lábakon álló crnagorác nemzeti öntudatú népesség.

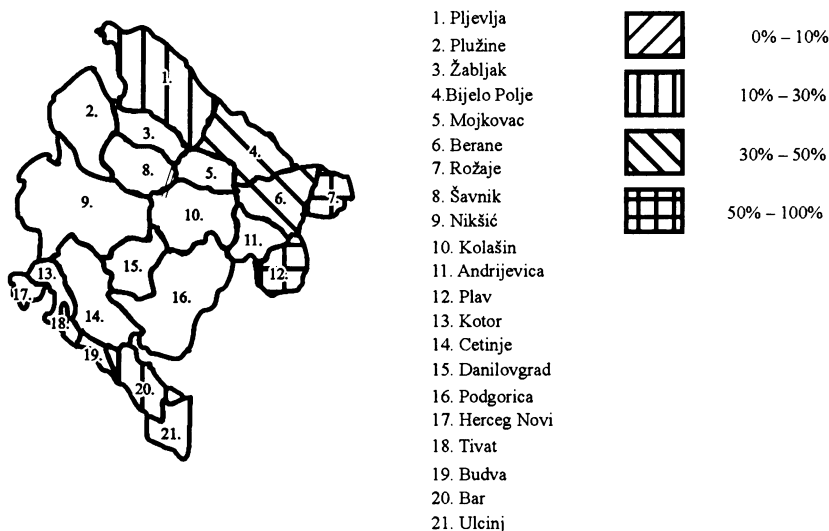
Míg 1961-ben 6, 1981-ben pedig 5 olyan település létezett Montenegróban, ahol a szerbek többséget képeztek, 1991-ben már 57 ilyen település volt. 1981 és 1991 között tehát kilenc és félszeresére növekedett az olyan települések száma, ahol a szerb népesség többséget alkotott. Nem kell külön hangsúlyozni, hogy e növekedés a crnagorác öntudatú népesség rovására történt. A legnagyobb ilyen jellegű koncentráció Plevlja opštínában keletkezett (34 település). Míg 1948 és 1991 között Montenegróban a crnagorácok aránya 10,6%-kal, addig a szerbek aránya 1953 és 1991 között háromszorosára növekedett.

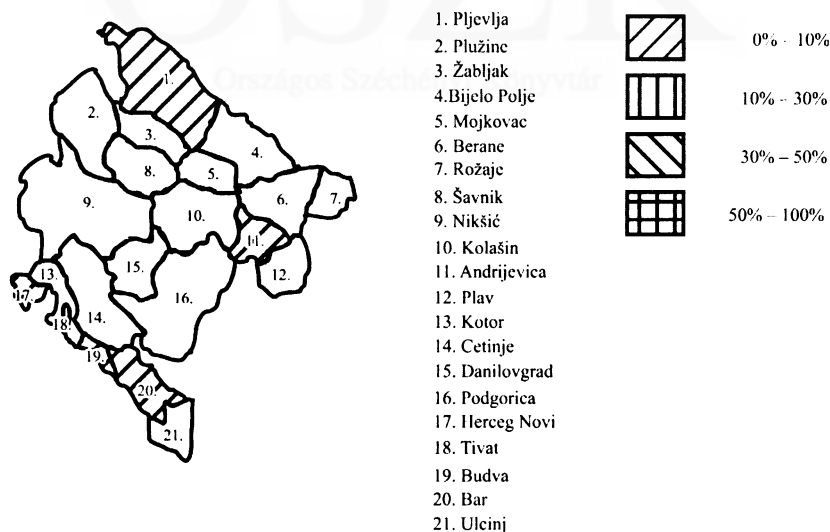
4. ábra.
Crna Gora nemzetiségi összetétele (1991)

5. ábra.
A crnogorácok aránya Montenegró opštináiban (1991)

6. ábra.
A bosnyák muzulmánok aránya Montenegró opštináiban (1991)

7. ábra.
A szerbek aránya Montenegró opštináiban

A bosnyák/muzulmánok abszolút vagy relatív többségben összesen 133 településen voltak az 1991-es népszámlálási adatok szerint. Rožaje opštínában a népesség 76,9%-át, Plav opštínában pedig 52,2%-át alkották, míg Bijelo Polje opštínában 42,9%-os relatívan erős kisebbséget képeztek. A bosnyák/muzulmánok arányának növekedését két periódusra bonthatjuk. Míg 1948-tól 1961-ig ez a népesség nem határozhatta meg önmagát külön nemzetként, addig a jugoszláviai politikai viszonyok enyhülésével 1971-től már nemzetként jeleníthették meg önmagukat a népszámlálásokon. Ennek következtében 1971 és 1991 között – nem a természetes népszaporulatnak, hanem sokkal inkább a politikai körülményeknek köszönhetően – létszámuk nagy ütemben növekedett. A Bosznia-Hercegovinában kitört háború, a szerb szabadcsapatok garázdálkodása és az 1992 és 1995 közötti Momir Bulatović által képviselt montenegrói miloševići politika eredményeként a bosnyák/muzulmánok nagy számban hagyták el Montenegro északnyugati, vagyis a Szandzsák déli területeit.

Az albán kisebbség legnagyobb koncentrációban Ulcinj opštínában él (76,9%-os abszolút többséggel), míg a montenegrói fővárosban, Podgoricában arányuk eléri a 27,3%-ot, jelentős arányban élnek még Plav (21,7%) Rožaje (11,5%) és Bar (10,8%) opštínában.¹⁷

A választások szempontjából igen fontos tényezőnek számít, hogy a montenegrói háztartások 3/4-e (74,8%) egycsaládos, így a térségre jellemző tradicionális patriarchális családi formák – ahol egy háztartásban több család is él – felbomlóban van, sőt ennek mértéke meghaladta a közép-szerbiai szintet is (69,7%), ami azt eredményezheti, hogy a már különálló családok kritikai véleményformálása a politikáról sokkal könnyebben alakulhat ki.

A montenegrói függetlenedési folyamatok vallási háttere

A görögkeleti vallási hagyományokkal rendelkező országokban az állam szuverenitásához mindenképpen hozzátartozik a független nemzeti egyház léte is. A nemzeti ortodox egyházak és a politikai állam összefonódása továbbra is a hatalom meghatározó eleme. Ebből a szemszögből nem jelent kivételt a montenegrói függetlenedési mozgalom sem, amely nagy hangsúlyt fektet az önálló montenegrói egyház létrehozására vagy újjászervezésére. Míg a mozgalom szerint magát a Montenegrói Pravoszláv Egyházat 1920-ban a Karađorđević-dinasztia megszüntette, és annak templomai, kolostorai az ott található kincsekkel együtt a belgrádi központú Szerb Pravoszláv Egyház (SZPE) birtokába kerültek, addig a SZPE és annak politikai támogatói szerint a montenegrói egyház nem szűnt meg, hiszen munkáját a Montenegroi-Tengermelléki Püspökség végzi. Ezt a magyarázatot azonban a függetlene-

¹⁷ Spasovski, M.: Teritorijalni razmeštaj naroda i nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji. *Jugoslovenski pregled*. Beograd, 1994, 31–64.

dési mozgalom hívei nem fogadják el, hiszen a püspökök kinevezését nem Montenegróban, hanem Szerbiában döntenek el, és a Belgrád központú egyház által irányított Montenegrói-Tengermelléki Püspökséget sem tekintik magukénak.

Az utóbbi egy évtizedben nyilvánvalóvá vált, hogy a politikai élet terén megnyilvánuló konfliktusok ugyanúgy jelen vannak az egyház berkeiben is. A két egyház közötti ellentétek olyan mértéket öltöttek, hogy azok már többször is fizikai leszámolásba torkolltak. A függetlenedési mozgalom hívei több templomot is visszafoglaltak azzal az indokkal, hogy azok soha sem voltak a Szerb Pravoszláv Egyház tulajdonában, és hogy az adott települések nem is ismerik el a SZPE jogfennhatóságát. Pontos választ azonban nem lehet adni arra, hogy a MPE hívei az utóbbi egy évtizedben mennyivel gyarapodtak. Arra azonban következtetni lehet, hogy létszámuk jelentősen növekedett. Választ erre a kérdésre valószínűleg a következő népszámlálási adatok eredményei fognak nyújtani.

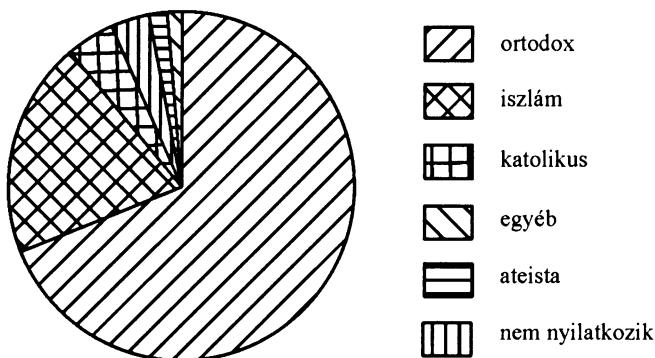
Montenegróban az ortodox-pravoszláv vallás mellett nagy arányban van jelen az iszlám is, amelynek hívei az albán és a bosnyák nemzeti közösségek csoportjából kerülnek ki, míg a Római Katolikus Egyház hívei a horvát és az albán közösségekben találhatók.

3. táblázat. Crna Gora vallási megoszlása (1991)

Pravoszláv	69,1%
Iszlám	19,2%
Katolikus	4,4%
Nem hívő	1,6%
Nem nyilatkozott	4,0%
Egyéb	1,6%
Összesen	615 035*

Forrás: „SG RCG”, 1993., 269.

* 100% (Crna Gora összlakossága)

Montenegró függetlensége szempontjából meghatározó lesz az a tény, hogy milyen mértékben tud az elkövetkező időszakban megerősödni a MPE, hiszen ezen egyház tagjai egyben a montenegrói függetlenség elkötelezett hívei is. Az iszlám és katolikus egyház a maga kisebbségeivel legalább annyira fontos szerepet tölthet be ezekben a folyamatokban, mint a pravoszláv egyházak, hiszen létszámuk alapján döntően befolyásolhatják a függetlenség folyamatát.

A montenegrói függetlenség kérdése Milošević után

A jugoszláviai és szerbiai választások után bekövetkezett változások hatására természetesen nem oldódott meg a montenegrói kérdés. Habár Milošević megbukott, az általa képviselt politikai szellemiségnek még igen nagy ereje van Szerbia-szerte. A csonka Jugoszlávia Milošević bukása után továbbra is erősen kiáll az egységes jugoszláv állam léte mellett, függetlenül attól, hogy de facto annak már nem tagja sem Koszovó, sem Montenegró. A mélyen megosztott, politikai szempontból két részre szakadt montenegrói társadalom helyzetét tovább bonyolítja a pragmatista nemzetközi közösség azon véleménye, hogy a „demokratikus Montenegrót a demokratikus Jugoszlávia keretén belül szeretnék a jövőben látni”. Különösen az EU ilyen jellegű véleménye nagy hatással van magára a montenegrói politikai elitre, hiszen az ország gazdasági helyzete ebben a köztársaságban is legalább annyira függ az EU-s és más gazdasági jellegű támogatásoktól. A nemzetközi közösség által kívánt kompromisszumot ugyan létre lehet hozni egy megállapodással¹⁸

¹⁸ A Milošević-rendszer bukását követően Montenegró függetlenedési törekvéseit a nemzetközi közösség felemás módon ítéli meg. Míg 1997-től Milošević bukásáig a nemzetközi közösség meghatározó országainak zöme hajlandó volt gazdasági és politikai támogatást nyújtani a „Független Montenegró Project-jéhez”, addig közvetlenül a Szerbiai Demokratikus Ellenzék (SZDE) hatalomra kerülésével (2000. október 5.) gyökeresen megváltozott ez a helyzetkép, ugyanis az EU intézményrendszerének felelős politikusai és az USA egyre inkább azt az elvet preferálta, amely a „demokratikus Montenegrót a demokratikus Jugoszlávia részeként” képzelte el. Miután a jugoszláv szövetségi intézmények és a montenegrói kormányzat közötti tárgyalások a föderáció jövőjéről teljes kudarccal értek véget, a 2001. október 26-i tárgyalásokat követően maga a jugoszláv elnök, Vojislav Koštunica is leszögezte, hogy nincs értelme a további tárgyalásoknak, ezért azt javasolta, hogy a kiválásról népszavazáson maguk a montenegróiak döntsének. A szerbiai belpolitikai helyzet romlásával a szerbiai különleges egységek lázadása, a Szerbiai Demokrata Párt (SZDP) és az SZDE többi pártja közötti összeférhetetlenség több, a délszláv állam sorsát gyökeresen meghatározó kérdésben olyan álláspontra sarkallták az EU és az USA politikai hangadóit, hogy azok már nem álltak ki oly mértékben a „demokratikus Montenegró a demokratikus Jugoszláviában” elv mellett, hanem inkább kivárá álláspontra helyezkedtek. Annál nagyobb meglepetéssel hatott az az újabb indítvány, amelyet brüsszeli utasításra Javier Solana az EU kül- és biztonságpolitikai főképviselője kezdeményezett. Magában az USA-ban és több EU-s tagországban is értetlenül álltak az újabb tárgyalási kísérletek előtt. 2002. március 14-én Belgrádban a szövetségi Jugoszlávia, Szerbia és Montenegró vezetői, valamint az EU főmegbízottja aláírták a Szerbia és Montenegró viszonyának rendezési elveiről szóló megállapodást. Az egyezmény szerint az új államközösség neve *Szerbia és Montenegró* lesz. A két tagköztársaság közös funkciói közé tartozik majd a külügy, a honvédelem, a bel- és külgazdaság, az emberi jogi és kisebbségvédelem. A tagállamoknak három év után joguk lesz állami státusuk felülvizsgálatára, illetve az államközösségből való kilépésre – nemzetközi normák szerint megrendezett népszavazás által. Az egyezményben foglaltak akkor fognak életbe lépni, ha mindkét tagköztársaság és a szövetségi parlament mindkét háza is az egyezmény mellett foglal állást.

– még egy olyan megosztott társadalomban is, mint amilyen a montenegrói – de vajon ezzel az aktuálssal lehet-e pozitív változást elérni az elmúlt évszázad helyi politikai-társadalmi folyamataiban, vajon betölthetik-e a politikai szelep szerepét a kívülről „sugallt” mechanizmusok? Erre valószínűleg ebben a pillanatban nem tudunk választ adni, de az elmúlt egy évtized EU balkáni politizálásának tapasztalataiból levonhatjuk azt a következtetést, hogy ez nem mindig a legmegfelelőbb módon történt. Folyamatában szemlélve a montenegrói függetlenedési kérdést azonban megállapíthatjuk, hogy az első szabad választásoktól (1990) napjainkig egyértelmű a függetlenség híveinek ténygerése. A montenegrói társadalom fiatalabb csoportjaiban elsöprő támogatást élveznek a függetlenség-pártiak ugyanúgy, mint az értelmiségi réteg többségében is.

Mindazonáltal manapság még igen nehéz eldönteni, hogy Crna Gora jövőjét illetően a független államként való beilleszkedés a nemzetközi folyamatokba vagy éppenséggel a Jugoszlávia keretein belül maradó tagköztársasági szerep lesz a meghatározó. Azonban már ma is teljes biztonsággal megállapíthatjuk, hogy Montenegró társadalompolitikai jövőjét – ugyanúgy, mint a 20. század elején – a nemzeti identitás kérdésének újradefiniálása és ezzel összefüggésben az állam politikai szerepe fogja meghatározni.

Irodalom

- Almond, Gabriel A.–G. Bingham Powell: *Összehasonlító politológia*. Osiris, Bp., 1996
- Banac, I.: *The National Question in Yugoslavia*. Cornell University Press, 1984
- Božić, I.–Ćirković, S.–Ekmečić, M.–Dedijer, V.: *Istorija Jugoslavije*. Beograd, 1973
- Čulinović, F.: *Jugoslavija između dva rata*. Zagreb, 1961
- Dedijer, V.: *Veliki buntovnik Đilas*. Beograd, 1991
- Drljević, S.: *Balkanski sukobi (1905–1941)*. Zagreb, 1990
- Duverger, M.: *Political Parties*. Wiley, New York, 1955
- Đonović, N.: *Crna Gora pre i posle ujedinjenja*. Beograd, 1939
- Janković, D.–Mirković, M.: *Državnopravna istorija Jugoslavije*. Beograd, 1984
- Jovanović, J.: *Stvaranje Crnogorske države i razvoj Crnogorske nacionalnosti*. Cetinje, 1947.
- Minority Rights Group: *Minorities in Southeast Europe: Inclusion and Exclusion*. London, UK, 1998
- Nyomárfay István: Nyelvi helyzetkép déli szomszédainkról. *Magyar Nyelv*, 2002. márc., 1–11.
- Pavićević, V.: *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori (1990–1996)*. Podgorica, 1997
- Petranović, B.: *Istorija Jugoslavije (1918–1978)*. Beograd, 1980
- Plamenac, J. S.: *Političke stranke i naš državni život*. Cetinje, 1914
- Popović, M.: *Crnogorsko pitanje*. Cetinje/Ulcinj, 1999
- Rastoder, Š.: *Skrivena strana historije I– IV*. Bar, 1999
- Strugar, V.: *Velika buna Crne Gore (1988–1989)*. Beograd – Nikšić, 1990

Vujović, D.: *Crnogorski federalisti (1919–1929)*. Titograd, 1981
Woodward, S. L.: *Balkan Tragedy (Chaos and dissolution after the cold War)*. Washington, 1995
Živjinović, D.: *Crna Gora u borbi za opstanak (1914–1922)*. Beograd, 1996

Folyóiratok

Blic News (Belgrád) 1999 és 2000 közötti számai
Dani (Szarajevó) 1997 és 2000 közötti számai
Globus (Zágráb) 1997 és 2000 közötti számai
Kritika (1971, br., 16): D. M. Radojević, Problemi Crnogorske historije oko prvoga svjetskog rata,
Monitor (Podgorica) 1997 és 2000 közötti számai
Nedeljni Telegraph (Belgrád) 1999 és 2000 közötti számai
NIN (Belgrád) 1997 és 2000 közötti számai
Nova Evropa XIII. 10–11. szám, 1926.
Republika (Belgrád) 1998 és 2000 közötti számai
Vreme (Belgrád) 1997. és 2000 közötti számai

Napilapok

Blic (Belgrád)
Danas (Belgrád)
Jutarnji list (Zágráb)
Magyar Szó (Újvidék)
Oslobođenje (Szarajevó)
Pobjeda (Podgorica)
Politika (Belgrád)
Večernji novosti (Belgrád)
Vijesti (Podgorica)

Egyéb források

Az International Crisis Group jelentései a montenegrói választások kapcsán
Interjú a Crnagorai Pravoszlav Egyház vezetőjével (mitropolit Mihailo)
Interjú a Montenegrói Helsinki Bizottság elnökével (Ivan Franović)
Interjú a Crna Gora-i Etnikai és Kisebbségiügyi Minisztérium miniszterével (Luigi Junčaj)
A montenegrói előrehozott helyhatósági választások eredményei (a Vijesti külkiadása)
A Szabad Európa Rádió délszláv nyelvű adásai (Prága)

IV. AZ 1989 UTÁNI POLITIKAI TÖRÉSVONALAK A VÁLASZTÓI MAGATARTÁSOK TÜKRÉBEN

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Az 1989-es fordulat előtt a lengyelek politikai és ideológiai irányultsága, valamint az ehhez kapcsolódó politikai identitása egyszerűnek tűnt. A politikailag aktív emberek számára a fennálló pártrendszerrel és annak szerveivel szembeni önmeghatározás volt a fontos. Az ellenzéki körök ebből az érthető okból erősítették fel ezt a politikailag és ideológiailag polarizált világképet, amelyben csak a „nemzet” és „hatalom” közti konfliktus számított. A konfliktus megoldása, úgy tűnt, lehetővé tette volna minden érzékeny pont, valamint a civilizált Lengyelország felemelkedésének útjában álló akadály leküzdését, de mindenekelőtt a gazdag európai demokráciák családjához való csatlakozást. A lengyel társadalom minden egyéb belső megosztottsága ennek a hatalmas alapkonfliktusnak az árnyékában búj meg. A szociológusok számára mindig világos volt, hogy egy ilyen polarizált társadalom nem létezhet a valós társadalmi életben jelen lévő megosztottságok, feszültségek és konfliktusok sokasága miatt, amelyek állandó mozgásban vannak, változnak, fejlődnek, nem alkotva szilárd struktúrát. Az ideológiai párbeszéd szintjén ez a társadalmi valóság eltűnt, bemutatása is káros lett volna, hiszen szétrombolta volna a meglévő egységet és elterelte volna a figyelmet a legfontosabb problémákról.

A nemzeti egység fogalma szilárdan gyökerezett a közelmúltbéli megszállások óta alakuló modern lengyel nemzet kultúrájában, amelyet paradox módon a kommunista rendszer is támogatott, amely számára általános nézet volt a nemzet politikai és ideológiai egyesítése a kommunista párt „ragyogó vezetése” alatt. Mindemellett a társadalom megosztottságának felfedése (vagy akár az ósdi maradvány: az osztályrendszer, ami megszüntetendő) gyengítő erőként hatna a morális és politikai egységre, amelyet egyébként a társadalom erejének tartottak. Szemmel látható, hogy a kommunisták által meglovagolt egységeszme ellentétes volt a pluralisztikus társadalom fogalmával, amelyben az érdekek, világképek, eszmék, vallások, életvitelek sokasága a társadalom fejlődésének dinamikus összetevői. Várható lett volna, hogy az ellenzék egy ilyen pluralisztikus eszmét fog előterjesztetni, de számukra a kommunizmus elleni egység volt a fontosabb. Valójában talán ez az egység tette lehetővé a Szolidaritás tömegmozgalommá válását, a júniusi általános választások megnyerését és a kommunizmus megdöntését.

* A tanulmány eredetileg *Polityka, kultura i tożsamość Polaków po 1989 roku* címmel a *Rocznik MCK* 1999. évi 8. számában jelent meg.

Rögtön ezután meg is mutatkozott e nézet gyengesége és alkalmatlansága a polgári társadalom támasztotta igények kielégítésére.

1989 után a rejtett és elfeledett megosztottság teljes mértékben jelentkezett, ami sok ember számára – akik hozzászórtak ahhoz, hogy az egységes nemzet kategóriájában gondolkodjanak, és büszkék voltak a közelmúltban elért káprázatos nemzetegyesítés sikerére – hatalmas csalódást okozott. Az ez idő tájt kibontakozó ideológiai, vallási, politikai pluralizmus, a gazdasági érdekek terén mutatkozó megosztottság, a létrejövő más szubkultúrák vagy a területi és etnikai különbségek újbóli felfedezése természetes jelenség. Mindez a mesterségesen kreált egységkép elvetésének, a szabad társadalmon belüli párbeszéd és a szabadjára eresztett gazdasági érdekek játékanak felszabadításából, az áruk és szolgáltatások, valamint az eszmék és életmódok piacának megszületéséből következik. Egyszóval a pluralizmus a polgári társadalom kialakulásának lényege, amely az egyének és csoportok társadalmi életben való aktivitásán és sokrétű részvételén túl megalapozza a szabad gyülekezést és a világnézetek sokféleségét.

Az egységes lengyel nemzet öntudatos és szimbolikus víziójának kialakításában központi szerepet játszott a katolikus egyház. A papok töltötték be a nemességgel és az értelmiségiekkel együtt a szimbolikus nemzeti kultúra és identitás építőinek szerepét a 19. századi Lengyelországban, ahol önálló állam híján éppen a kultúra szolgált a nemzetépítés alapjául. Azokban az európai országokban, ahol az újkori nemzetépítés szerepét az állam vette magára, azzal az ambícióval, hogy nemzeti állammá váljon, a nemzeti öntudat és kultúraépítés feladata részben az állami hivatalokra és az állam által felügyelt oktatási rendszerre hárult. Ezekben az országokban könnyű volt összekapcsolni a nemzeti öntudatot a polgári társadalom eszméjével, és az állampolgári kötelességeket a hazafiasság mércéjévé tenni. A nemzeti kultúra által kijelölt határok fokozatosan alkalmazkodtak a politikai és területi államhatárokhoz, a nacionalista alapelv szerint minden ember potenciális tagja volt a nemzeti közösségnek, az állam a hozzáférhető közegeken keresztül, mindenekelőtt az oktatás révén, fokról fokra építette ki az egységes nemzeti kultúrát. Ott azonban, ahol a nemzetek egy másik nemzet államának területén jöttek létre, ahogy Közép-Európában a legtöbb esetben történt, a nemzeti határok szimbólumokból épültek, és kulturális jellegük volt. A „sajátot” az „idegentől” a nyelv, a vallás, az irodalom és a mitizált történelem határai választották el. Nem volt szükséges fedniük az adminisztrációs vagy területi határokat. Így a nemzeti kisebbségek ugyanazon a területen éltek és ugyanannak a társadalmi és gazdasági rendszernek voltak résztvevői, amelynek a (kulturális és egyidejűleg nemzeti) többség is, mégis tőle egy tartós kulturális határ választotta el őket. Így volt ez Lengyelországban, legalábbis a lengyel-zsidó kapcsolat esetében. Egy ilyen helyzetben a vallási szervezetek, különösen az annyira egységesek és központosítottak, mint a katolikus egyház, különleges szerepet vállalhattak. Lengyelországban az egyház oly szorosan kapcsolódott össze a nemzet víziójával, a katolicizmus pedig a kultúrával,

hogyan megjelent a lengyel=katolikus azonosítás, amely sokakban még ma is él. A vallási kisebbségek tagjainak a lengyel nemzethez tartozása megkérdőjeleződhetett. A lengyelek képzeletében megjelenő független Lengyelországnak etnikailag egységesnek kellett lennie. Ez a vízió hozta később a két világháború közötti Lengyelország nemzeti demokráciájának¹ programját, majd tovább élt a nemzeti kisebbségektől művi úton „megtisztított” kommunista Lengyelországban.

Az 1989 utáni nagy társadalmi és kulturális változási folyamat, kapcsolódva a lengyel társadalomnak a világra való megnyílásához, mélyen érintette a lengyel öntudat szféráját. Az emberek olyan kérdéseket tettek fel maguknak, amelyeket addig sohasem, a saját magukról más nemzetek szemében kialakult képről és köztük elfoglalt helyükről. Alapvető, addig nem is vitatott elvek kérdőjeleződtek meg. Sokak számára ez a krízis jele, másoknak több évtizednyi leküzdendő civilizációs hátrány bizonyítéka, amely problémákat meg kell oldani. A lengyelek, elsősorban a fiatalok, keresik saját identitásukat a más nemzetekkel és etnikai csoportokkal való kapcsolatok kontextusában, valamint saját történelmük viszonylatában. Lengyelország és a lengyelek történetét új fényben kezdték megvilágítani, s ebben az ügyben még ugyancsak sok a tennivaló. A lengyel történelem iskolai változata, az, amely megalapozza az emberek többségének történelmi identitását, sok helyütt nem csak hiányos és meghamisított, de mindenek előtt egy egységes lengyel nemzet szemszögéből íródott. A kisebbségek története a margóra került vagy teljesen kimaradt, csakúgy, mint Lengyelország egyes régióinak történelme. Ha valaki szerencsés módon éppen Varsóban vagy Krakkóban lakik, akkor azokról az eseményekről tanulhat, amelyek a hozzá közel eső, és általa is közvetlenül ismert területeken történtek, míg ha valaki vidéken él vagy olyan térségben, amely évszázadokon keresztül nem volt a lengyel állam része, talán egyetlenegyszer sem hallhat arról, mi történt az ő régiójában vagy városában. A hivatalos történelemnek ekkor nincs semmilyen közös pontja a helyivel, így csak elbeszélés egy absztrakt nemzet napjairól, minden kapcsolat nélkül a helyi identitással – amely akkoriban Lengyelország történetétől elkülönülten formálódik. Szükséges tehát a történelem oly módon történő bemutatása, hogy az alapját képezze egy kollektív identitásnak, amely kötődik egy helyhez, a „saját hazához”.

A lokális identitás manapság, úgy tűnik, egyre nagyobb jelentőséget kap. Ennek több oka van. Az egyik biztosan a társadalomban megjelenő egyre erősebb individualizáció és a társadalmi identitás összefonódása az egyéni érdekek felismerésével. A másik ok a kommunista idők túlideologizált közéletében való csalódottság, az olyan nagy szavak elértéktelenedése mint nemzet vagy hazafiság – melyeknek ezután kell új értelmet nyerniük. A helyi identitás jelentősége feltehetőleg növekedni fog a közelgő európai integráció és Európa regionalizációja

¹ A szerző itt a Roman Dmowski vezetésével jelentkező nemzeti politikai csoportosulások programjára utal. (A szerk. megj.)

következményeképpen. Tehát éppen a régiók – történelmi, földrajzi, gazdasági és kulturális egységek – fogják a kollektív identitás alapvető kereteit meghatározni. A nacionalisták számára, akiknek a nemzeti állam a legnagyobb érték és a legvég-ső cél, ez a javaslat elfogadhatatlan, hosszú távon azonban, úgy tűnik, a naciona-listák vesztésre állnak.

Lengyelország némely régiójának különösen erős kialakult történelmi és kul-turális különállósága van. Ide kell sorolni mindenekelőtt Sziléziát, de szintén figyel-met érdemel a Galícia múltja iránti egyre fokozódó érdeklődés. Azok a Krakkó-ban mindig nosztalgiával emlegetett, boldog osztrák idők visszatérnek a „galíciái-ság” számos szimbólumában. Van ebben természetesen némi dac is, az elszakadás vágya a hatalomért és pénzért folytatott őrült tülekedést megszemélyesítő fővá-rostól, de egyben azon idők jele is, amikor megfogalmazódik a helyi szimbólu-mokon és a közös múlt megjelenítésén alapuló kollektív identitás utáni vágy.

Néhány éve széles körben vitatott téma az etnikai kultúrák, a kisebbségi val-lási és etnikai csoportok léte Lengyelországban. Erről a kérdésről szinte szó sem esett a kommunista Lengyelországban. A marxizmus–leninizmus ortodox magya-rázatai szerint a nemzeti és etnikai identitás letűnt korok elmúlására ítélt maradvá-nya. Éppen ezért annak hangsúlyozása, hogy az etnikai kisebbségek folytonosan jelen vannak az újkori társadalomban, vagy a kötelező erejű társadalmi létről al-kotott vízió alapelvének, vagy a lengyel társadalom szabályszerű fejlődésének megkérdőjelezésével volt egyenlő. A társadalmi szervek hallgatása a lengyelor-szági kisebbségek témájáról és az a tény, hogy a kérdéskör teljesen hiányzott az oktatási programokból, etnikai sztereotípiákhoz vezetett, amelyek a háború előtti időkből maradtak fenn, kizárólag családi csatornákon keresztül terjedtek, a széles körű, nyilvánosság előtti megvitatás lehetősége nélkül. Nem volt esély a sztereo-típiák közvetlen tapasztalás útján való kiigazítására sem, mivel a háború után Len-gyelország úgyszólván etnikailag egységes államként alakult újjá, emellett az atomjaira bomlott társadalomban az emberek közti kapcsolatok igen korlátozo-ttak voltak. A kisebbségek azonban léteztek, számuk a teljes lengyel népességhez képest ugyan alacsony, helyi szinten azonban gyakran jelentős volt. Lengyelor-szág néhány régiójában, például Szilézia opolei vagy tescheni (Cieszyn) körzetei-ben, továbbá Bialystok vagy Przemyśl vidékén az etnikai viszonyok a társadalmi lét meghatározó elemei. Az etnikai kapcsolatok és a kisebbségi kérdés területén különleges helyet foglal el a lengyel-zsidó viszony. 1968 után ezt csaknem telje-sen tabuként kezelték, ezzel egy időben azonban kísértettek a sztereotípiák és az előítéletek. Az utóbbi években a lengyel társadalom érdeklődésének középpont-jába kerültek a kisebbségek a maguk hagyományával és kultúrájával. Főként a fia-talok szeretnének minél többet megtudni a társadalmi lét és kultúra ezen aspektu-sairól, amelyek a korábbi évek tananyagából kimaradtak. Ez az érdeklődés, úgy vélem, nemcsak a világ megismerése iránti éhség, hanem saját identitásuk kere-sése is. Más emberek és más kultúrák megismerése által érthetjük meg jobban sa-

ját szimbolikus világunkat és saját identitásunkat – tágabb kontextusban tesznek szert új jelentésre.

A lengyel társadalomban egyre több megosztottságra derül fény, és egyre több társadalmi csoport építi és alakítja ki saját, különálló identitását, főbb kulturális jegyek alapján, sajátos érdekektől vagy a diszkrimináltság érzésétől vezérelve. Ez a folyamat nagyon hasonló ahhoz, amely Nyugat-Európában vagy az USA-ban hosszú évek óta zajlik. Elég felidézni a feminista mozgalmat, a szexuális kisebbségek különálló szubkultúráját, vagy sok másik ifjúsági szubkultúrát. Általánosságban azt lehet mondani, hogy a kultúra osztódása következik be, egyre több különálló részre, önálló identitással és életmóddal rendelkező csoportokra szakad, egy sokszínű mozaik születik. Ez fontos építőkő a polgári társadalom kialakulási folyamatában.

Az aktív és saját szerepükkel és érdekeikkel tisztában lévő egyének és csoportok összességéből álló polgári társadalom fejlődéséhez kapcsolódik a képviselő kérdés. Ennek két fontos jellegzetessége van: a politikai és a szimbolikus képviselő. Az első a személyek és az intézmények kiválasztása, amelyek bennünket képviselnek, és a nevünkben vesznek részt a közösségi élet egyik vagy másik területén. A másik képviselő azon szimbolikus képek megformálása, amelyek leginkább jellemzik a csoport nézeteit, és lesznek kulturális kifejezői a csoport társadalomban elfoglalt helyének. A szimbolikus képviselőt főként a történelmi és hagyománybeli emlékek értendők, az, hogy ki mire és hogyan emlékezik, hogy az adott emlék hogyan kerül bemutatásra, milyen szimbólumok juttatják kifejezésre – egy társadalmi csoport önazonosságának megértése szempontjából ez a kérdés a legfontosabb. Az élet egy plurális demokráciában nagymértékben függ az ilyen szimbolikus képviselők nyelvén folytatott dialógustól, s függ a világ eltérő interpretációinak párbeszédétől, amelyeket különböző csoportok folytatnak. Egyre több a csoport és egyre több a világkép – nincs többé egyetlen domináns kép, és nincs is szükség rá, az, ami ebben az új világban magával ragadó, az éppen az értelmezés lehetőségeinek sokfélesége; nincs köztük abszolút jó, sem abszolút rossz, egyszerűen különbözők.

Itt újra meghatározó helyre kerül a vallás. A lengyel társadalomban a közösségi élet e területe különösen fontos és kényes, és jelentős ideológiai súllyal bír. A katolikus egyház dominált a kommunista idők ellenzéki szimbólum- és érték-világában, meghatározta a szimbolikus képviselő nyelvét. Az egyház számos képviselője és sok katolikus számára a kommunizmus feletti győzelem egyértelműen azt jelentette, hogy a közéletben és az államban az egyik ideológiai rend helyét a másik veszi át. Ám bebizonyosodott, hogy a dolog nem ilyen egyszerű. Kétséges, hogy egy nyílt polgári demokráciában szükség van-e egyáltalán valamiféle morális monopóliumra, amely nem egyeztethető össze a kulturális és ideológiai pluralizmussal. Az egyház lassan megtanulja elfogadni a plurális társadalom piaci szabályait – értékek, eszmék, hit és életmód piacának értelmében. Nem arról

van szó, hogy ezek árucikkek lennének (az végzetes volna), hanem arról, hogy versenyeznek egymással egy szabad világban, és hogy a maguk nézetének meg kell nyerniük a követőket. Ezen a piacon a másik fél nem ellenség, hanem versenytárs, akivel más nyelven beszélünk, mint az ellenséggel. Sok lengyel identitásának és életmódjának a vallás továbbra is központi eleme. Nem fér bele azonban mindenki a katolikus egyház által meghatározott hagyományos keretbe, világnézete nem mindenki számára elfogadható, és ígérete sem mindenkinek vonzó. Ebből fakad az új vallási mozgalmak népszerűsége és a lelkiség új formái iránti nagyfokú érdeklődés. A jelenség érthető nagy változások és az identitás hagyományos értelmezésének krízise idején.

Fontos új elem a lengyelek változó identitásában Európa, de nem olyan értelemben új, hogy azelőtt a lengyelek ne gondolták volna magukat európainak, épp ellenkezőleg. Ez az európaiság azonban elég problémamentes volt, tisztán ideális, és nem volt kapcsolata sem választásokkal, sem pedig a társadalmi élet gyakorlatával. Inkább afféle mítoszok léteztek: határmentiség, a barbár kelettel szembeszálló latin lengyel kultúra védőbástya voltának, valamint a gazdag Európának a mítosza. A jelenlegi „Európa” mindenekelőtt egy ajánlat az európai közösséghez való csatlakozásra – olyan kérdéskör, amely létfontosságú a társadalmi lét minden területén, amely jelentős befolyással bír mindannyiunk közös és egyéni életére. Az Európai Unióhoz való csatlakozás perspektívája megannyi remény és aggodalom forrása. A nagy lelkesedés időszaka után krízis következett az integráció eszméjének támogatottságában. Az „Euro-lelkesedés” a szabad és elérhető Európa mítosza megvalósulásának reményeiből következett. Ám csakhamar kiderült, hogy a szabadságért meg kell dolgozni, nehéz munkával kell felépíteni a demokráciát és a polgári társadalmat, meg kell tanulni a toleranciát, a kisebbségek tiszteletét, és el kell számolni a történelem fekete foltjaival. A gazdagság, bizony, csak a távoli jövő, és Európa gazdasági és társadalmi téren mindenekelőtt konkurencia, ahol nem annyira a rokonszenv számít, mint az, amit fel tudunk ajánlani. Sok lengyel számára ez azt jelenti, hogy soha nem lehetnek európaiak: mitikus értelemben vett lakói a szabadság és jólét világának – esélye legfőleg a jobban képzeteknek, a fiatalabbaknak és az ügyesebbeknek van. Lengyelország egésze számára ez végül is jó kilátás, ezen kívül nincs más ésszerű alternatíva. De sok ember és csoport vagy Európa több régiója számára ez inkább fenyegetés, a magas követelményekhez való szükségszerű alkalmazkodás és megfelelés a konkurencia kihívásainak. Természetesen lehet úgy érvelni, hogy a költségek, amelyeket vállalni kell, nem annyira az európai integrációhoz, mint az amúgy is nélkülözhetetlen szerkezeti váltáshoz szükségesek. De a félelem megmarad, és az euroszeptikusok ezt ki is használják.

Az európai integráció is az identitás változásának fontos aspektusa. Ez az új ajánlat – a regionalizáció mellett – ellensúlyozza a nemzeti identitás dominanciáját. Vajon létre lehet-e hozni egy – a nemzeti identitáshoz hasonló – európai iden-

titást? Ha igen, akkor sem gyorsan. A nemzeti öntudat nemcsak a kulturális, történelmi és hagyományokon alapuló közösségnek köszönhetően született, hanem a más nemzetekkel való kapcsolat kontextusában is, amelyektől el kellett határolódnunk szimbolikusan és gyakran nagyon kézzelfogható módon is, hogy saját érdekeit megvédhessék. Nagyon gyakran fonódott ez össze más nemzetek tényleges fenyegetésével. Reménykednünk kell, hogy Európának nem kell szüntelenül védenie saját létét a külső ellenségektől, és hogy az európaiaknak nem kell identitásukat egy „közös ellenség” képének fenyegetettségében felépíteni. Szintén kétségeket ébreszthet egy európai kulturális rend felállításának lehetősége és célzatossága. Beszélni azonban lehet azokról a kompetenciákról, amelyek következtében európaiakká válhatunk, amelyhez megfelelő szimbólumok is kapcsolódnak: a piacgazdaság világában való tájékozódás képessége, részvállalás a polgári társadalom életében, valamint a jogállam működése. Az európai identitás mindenekelőtt egy – a nemzetnél nagyobb – társadalmi egységhez való tartozás érzése, közös történelem és hagyomány és világos elkülönülés az Európán kívüli civilizációktól.

A nemzeti öntudat érzése továbbra is alapvető eleme a legtöbb lengyel önmeghatározásának. Ez az identitás alá van rendelve a változásnak, sőt talán a szét hullásnak is. Eközben új és nagyon különböző identitások és kultúrák alakulnak ki, különféle hagyományok elemei élednek újjá, eltérő szimbolikus megjelenési formák keletkeznek. Az ország regionalizációját és a kisebbségcsoportok most jelentkező önálló identitását az európai integráció kíséri, valamint az európai identitás kialakulása – bár egyelőre csak mint ajánlat, de lassacskán valósággá válik. Mindez a polgári társadalom kialakulásának keretei közt zajlik, melynek lényeges részei a kulturális és öntudatbeli változások. A kulturális identitás szorosan összefonódik a politikai választásokkal. A lengyel politikai élet jellemzője napjainkban az olyan szimbolikus képekkel való operálás, amelyekben keveredik a múlt és a jelenkori érdekek képviselete egyes csoportok viszonyában. A politikai irányzatok és az előtérbe helyezett szimbolikus világképek kapcsolódnak a saját egyéni és csoportos érdekek felismeréséhez, ami jól látszik Lengyelországnak az Európai Unió integrációhoz való viszonyában. Ez fontos jelenség az állam decentralizálódási folyamatában és az önkormányzatiság kiépítésében. Talán a nemzeti identitás szintjén a patriotizmus kezd összekapcsolódni az állampolgári kötelességekkel és polgári viselkedéssel, s nem csak úgy, ahogyan a régi Lengyelországban: készen a harcra az ellenséggel a haza szabadságáért. Függetlenül attól, hogy milyen konkrét formát öltenek e folyamat egyes szakaszai, az új lengyel társadalom sokkal összetettebb és nyitottabb lesz, kulturálisan, valamint politikailag pedig sokkal pluralistább, mint az, amelyikhez hozzászoktunk, és amelyikre még olyan jól emlékezünk.

Farkas Gergely László fordítása

A cseh pártrendszer főbb törésvonalai és regionális összefüggései

A modern cseh politika kialakulásáról a 19. század második harmadától kezdve lehet beszélni, az eleinte csupán nyelvi és kulturális követeléseket megfogalmazó cseh érzelmű értelmiség tevékenysége ugyanis akkor kezdett átpolitizálódni. A 19. század első fele cseh nemzetébresztőinek addigi, de tulajdonképpen később is tapasztalható óvatosságát és mérsékeltségét is, amely főleg a magyar és lengyel reformmozgalmakkal összehasonlítva szembetűnő, több tényező határozta meg. Az első okot a cseh nemzeti mozgalom társadalmi összetételében kell keresni. Közismert, hogy a cseh lakosság széles rétegeinek kulturális és szociális felemelkedéséért ebben az időszakban főleg a plebejus, illetve polgári-kispolgári származású értelmiségiek szálltak síkra, akik nem önálló foglalkozást űző gazdálkodók vagy vállalkozók voltak, hanem többnyire köz- vagy magánalkalmazásban álltak. Az egzisztenciális kényszer, kiszolgáltatottságuk és szegénységük nagyon is behatárolta lehetőségeiket. Ezenkívül ezek a rétegek nem voltak az 1848-as polgári forradalom előtti, politikailag potens „*natio bohemica*” tagjai. A másik ok éppen ezzel az utóbbi ténnyel függ össze. A Cseh Korona országainak dúsgazdag nagybirtokos, udvarhoz közeli arisztokráciája ugyanis nem állt a cseh nemzeti mozgalom élére. E csoport természetesen politizált, de teljesen más síkon és más célokért, mint az alkalmazásában álló cseh értelmiség. Céljaik ugyan néha találtak, de soha nem nőttek össze. A magyar köznemességhez hasonló társadalmi és jogi státusú lovagi réteg itt sokkal kisebb létszámú volt, mint Magyarországon vagy a lengyel területeken, ezenkívül a 18. századtól kezdve egyre inkább magába olvasztotta őket az osztrák bürokrácia és a hivatásos tisztikar. Ennek megfelelően a cseh és morva tartományi gyűlések messziről sem játszottak olyan fontos szerepet a cseh polgárosodás előkészítésében, mint a magyarországi reform-országgyűlések. Mindez együttvéve komolyan meghatározta a modern cseh politika első lépéseit, és nagyban hozzájárult azon, a későbbiekben mély gyökeret eresztett mítosz megszületéséhez, mely szerint a cseh politikusok nyugodtak, óvatosak, megfontoltak, avagy éppenséggel gyávák, attól függően, hogy honnan nézték őket.

Természetesen ez a mítosz, mint minden más hasonló jelenség, csak részben igaz. Erről tanúskodnak az 1848-as forradalom csehországi eseményei is. A forradalom kezdetén ugyanis a cseh politika már nem volt egységes. Az első komoly belső differenciálódásra az 1840-es évek folyamán került sor, amikor az egyik oldalon kialakult a nemzeti liberálisnak nevezhető mérsékelt szárny, a másik olda-

Ion pedig a fiatal radikálisok egyre inkább a forradalmi és demokratikus eszméknek hódoltak. Amíg a forradalom idején a mérsékelt liberálisok óvatos, „fontolva haladó” politikát próbáltak folytatni, addig a radikális demokraták többé-kevésbé fölösleges utcai barikádharcokba bonyolódtak, amelyek kimenetele nem lehetett kétséges: az ellenforradalom kezdetéhez vezettek.

A cseh politika egységes szakasza tehát meglehetősen rövidre sikeredett, hiszen az 1860-as és 70-es években sem állt már helyre az egység, annál is inkább, mert a társadalom és gazdaság szintén sokkal differenciáltabbá és bonyolultabbá vált. A politikusok két táborra szakadtak: a konzervatívabb *ócsehek*re (Nemzeti Párt) és a radikálisabb nacionalista – és egyidejűleg liberális – *ifjúcsehek*re (Nemzeti Szabadelvű Párt). Az osztrák–magyar Kiegyezés és cseh változatának elmaradása egy időre a korábbi mérsékelt nemzeti liberálisokat is verbális radikalizmusra serkentette, amely a cseh tartományok „történeti-államjogi” (egyébként részben Deák Ferenc ihlette) programját népi táborokkal, azaz tulajdonképpen tömegtüntetésekkel és a törvényhozási munka folyamatos obstrukciójával próbálta megvalósítani. Miután azonban a 70-es évek végére nyilvánvalóvá vált e taktika hiábavalósága, a cseh politikusok többsége az ún. *szakaszos politika* híve lett, és František Ladislav Rieger szavaival élve legalább „morzsánként” megpróbálta összeszedni az elérhető kedvezményeket és engedményeket. Az ifjúcsehek ezt ugyan néha kiegészítették meglehetősen útszéli hangvételű nacionalista és antiszemita kirohanásokkal, az alaptaktika helyességében azonban ők sem kételkedtek. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a szakaszos politika részleges sikereinek titkai nemcsak a cseh politikusok ügyes taktikázásában rejlettek, hanem a cseh gazdaság és társadalom fejlődésében is. Természetesen 1914 előtt folyamatosan bukkantak fel itt-ott cseh radikálisok, akár a „haladó államjogi irányzat” értelmiségi, akár a radikális anarchista fél munkás formáját öltve, meghatározóvá mégsem váltak. A nagy és befolyásos cseh politikai irányzatok általában konstruktív, lojális és realista politikát folytattak.

Melyek is voltak ezek a századfordulón született irányzatok, amelyek aztán majdnem félszáz éven át meghatározták a csehországi közéletet? A 19. század végén egy időre egyértelművé vált a fokozatosan mérséklődő liberális-nacionalista ifjúcsehek vezető pozíciója, de az nem tartott sokáig, mert a baloldalról és a centrumból hamar komoly vetélytársak jelentek meg. Az első komoly konkurencia az *osztrák–cseh szociáldemokrácia* volt, a másik a cseh vidék közép- és kigazdálának érdekeit felvállaló *agrárius mozgalom*, amely a későbbiekben roppant befolyásos *agrárpárt* megszületéséhez vezetett. Ez a nyomás kiegészült a főleg Morvaországban erős politikai katolicizmus megjelenésével. Ezzel azonban még nem zárult le a folyamat, mert a későbbiekben a szociáldemokrata pártból kivált „nemzetiek”, kiegészülve néhány polgári-nemzeti értelmiséggel, létrehozták a *nemzeti szocialista irányzatot*, amely azonban nem tévesztendő össze a későbbi német NSDAP-val, a csehek esetében inkább a szociáldemokraták és a polgári na-

cionalista értelmiségiek közötti átmeneti szervezkedésről volt szó. A még radikálisabb nacionalisták pedig a már említett *Haladó Államjogi Párt*ban próbáltak politizálni.

E pártszerkezet nagyon stabilnak bizonyult, az első világháborút is túlélte. Sikerének titka valószínűleg társadalomszervező képességeiben rejtett. A fent említett cseh pártok, különösen az agrárpártiak, a szociáldemokraták és a katolikus néppártiak nemcsak a parlamentben politizáltak, hanem társadalmi és érdekvédelmi szervezetek egész sorát hozták létre, amelyek behálózták a cseh társadalom bonyolult szövetét. Ezek a pártok ugyan deklarált rétegpártok voltak, de a szélesebb tömegek megnyerésére is vállalkoztak. A legtöbb cseh párt tehát nemcsak tagsággal és elkötelezett pártsajtóval rendelkezett, hanem szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, dalárdákkal, antialkoholista egyletekkel, munkás- és gazdakönyvtárakkal stb. Valószínűleg mindez szerepet játszott abban, hogy a két világháború közötti csehszlovák politikai és jogi rendszer oly sokáig stabilnak bizonyult, és végső soron kivédte az államellenes nemzetiségi radikálisok (főleg a Szudétanémet Párt), illetve a rendszerkritikus internacionalista kommunisták támadásait és propaganda-hadjáratait

A második világháborút megelőző időszak legfőbb sajátosságát, legalábbis a pártélet szempontjából, az állandó koalíciós kényszer, illetve a különböző egyezkedési taktikák magas szintre fejlesztése jelentette, ugyanúgy, mint a politikai baloldal és a centrum egyértelmű túlsúlya a kifejezett jobboldallal szemben. Az utóbbit Csehországban főleg a gyárosok, a nagytőke, a csúcsbürokrácia és a nemzeti-konzervatív értelmiség érdekeit és értékeit felvállaló *Nemzeti Demokrata Párt* képviselte, amelynek befolyása azonban folyamatosan csökkent. A tendenciát az sem fordította vissza, hogy ez az alapvetően polgári párt nem riadt vissza a Csehországban meglehetősen gyenge kis *fasiszta és fasisztoid* szervezetek támogatásától. Ebben a cseh agrárpártiak jobboldalában is partnerekre leltek. A cseh fasizmus tehát meglehetősen manipulált és gyenge jelenség volt. Nem így viszont a radikális baloldal, azaz a kommunisták, akik nemcsak komoly tagsággal és parlamenti frakcióval rendelkeztek, hanem egy szellemileg aktív és nagyon produktív értelmiségi háttérrel is. Végül ebben az átpolitizált és pártos jellegű rendszerben létezett még egy tényező, amely megpróbált felülemelkedni a napi politikán: a *Vár*, azaz az államfő (előbb Tomáš G. Masaryk, majd Edvard Beneš) és közvetlen politikai és értelmiségi környezete. A mindenbe beavatkozni próbáló reformista-liberális Vár egyrészt mérséklő és kiegyenlítő szerepet játszott, másrészt viszont politikájával kiváltotta a jobboldal haragját.

A második világháború után néhány évre újjászületett az 1939 előtti pártstruktúra, természetesen bizonyos módosításokkal. Az addig meghatározó agrarizmus mint kollaboráns irányzat eltűnt a politikai palettáról, a többi párt pedig a Nemzeti Frontba tömörülve egyre inkább az erősödő kommunisták nyomása alá került, majd 1948-ban teljesen kiszorult a hatalomból. Ezzel elkezdődött a negy-

venéves kommunista diktatúra, amely a kommunista párt vezető szerepét még az alkotmányba is beiktatta. Eltérően néhány más kelet- és közép-európai országtól, Csehországban nem tűntek el teljesen a régi pártok. A *Csehszlovák Néppárt* és a *Csehszlovák Szocialista Párt* formálisan ugyan, de tovább léteztek, sőt néhány *pro forma* képviselőjük is volt a parlamentben. A rendszerváltást követően a szocialisták különböző fúziók és kudarcok után teljesen marginalizálódtak és eljelentéktelenedtek, a szilárdabb szavazóbázissal rendelkező néppártiak viszont a kezdeti nehézségek után talpra álltak, sőt egy idő után ők foglalták el a politikai középet.

A néppártiak sikeres átmentésétől eltekintve az 1989. novemberi fordulat utáni cseh politika arculatát mégis az új szereplők határozták meg. A *báronyos forradalmat* levezénylő, és a békés átmenetet végig menedzselő *Polgári Fórum* (OF) nevű, majdnem össznépi mozgalom ugyan megnyerte az első szabad választásokat, de a figyelmesebb elemzők számára már akkor is világos volt, hogy egy ilyen széles spektrumot átölelő csoportosulás nem maradhat fenn sokáig. Először a piacgazdasági reformok elmélyítését szorgalmazó ún. *demokratikus jobboldal* szerveződött külön frakcióvá, majd elkezdte szorgalmazni az OF átalakulását hagyományos, azaz szilárd szerkezetű és konkrét ideológiájú párttá. Vezérük, Václav Klaus szövetségi pénzügyminiszter, a radikálisnak mondott gazdasági reformprogram fő képviselőjeként 1992-ben hosszú időre cseh miniszterelnök lett. A Polgári Fórum végül 1991 januárjában esett szét, mégpedig a tagság többségét maga mögött tudó Polgári Demokrata Pártra (ODS), amely jobboldali polgári pártként határozta meg önmagát, és az inkább mozgalmár értelmiségieket tömörítő, szociális liberális Polgári Mozgalomra (OH), amely azonban az 1992-es választások után marginalizálódott. A pragmatikus ODS és a sokkal kisebb méretű, de valamivel intellektuálisabb jellegű, főleg az angolszász ihletettségű liberális-konzervatív eszméknek hódoló *Polgári Demokrata Szövetség* (ODA) pedig néhány évre átvette a kezdeményezést a cseh politikában és médiában egyaránt. Azt az 1992-es választások után e két párt, illetve a kereszténydemokrata néppártiak (KDÚ, majd KDÚ–ČSL) „*polgári koalíciója*” vette át, illetve inkább megtartotta hatalmát, és elkezdte építeni az önálló Cseh Köztársaságot. E koalíció túlélte az 1996. évi parlamenti választásokat, és egészen az 1997-ben kirobbant pártfinanszírozási botrányig kormányzott. A főleg az ODS-t érintő botrány egyrészt e párt kettészakadásához vezetett, másrészt pedig egy részben szakértői, részben politikusi „ideiglenes” kormány megalakulását eredményezte (Josef Tošovský, a Cseh Nemzeti Bank volt kormányzója által vezetett kormányról van szó), amely elvezette az országot az 1998. évi előrehozott választásokig.

A 90-es évek első fele egyértelműen a magukat reformpárti jobboldalnak nevező pártok jegyében zajlott. Az ODS, ODA és KDÚ–ČSL koalíciója hajtotta végre az alapvető gazdasági és társadalmi reformokat, illetve a privatizáció során szétosztotta a nemzeti vagyont jelentős részét. A politikai diskurzust is alapvetően az e csoport által diktált témák határozták meg. Főleg a polgári demokrata pártok

ideológusai és közírói igyekeztek hangsúlyozni a jobboldali-baloldali tengely meghatározó szervező szerepét a közéletben. Írásaikban természetesen a demokratikus jobboldalt tüntették föl úgy, mint a csehországi gazdasági és társadalmi progresszió és reformok fő motorját. Az alapvetően jobboldali liberális beállítottságú média által diktált diskurzusban a baloldaliságnak meglehetősen rossz konnotációi voltak. Amíg tehát a húszas és harmincas években inkább a baloldali, illetve balközép értelmiség dominált a cseh közéletben és szellemi életben, addig a 90-es évek zavaros viszonyai között a magát jobboldalinak és időnként konzervatívnak valló, gazdasági és erkölcsi kérdésekben viszont sokkal inkább jobboldali liberális értelmiség diktálta az ütemet.

A baloldaliság ideiglenes presztízsveszteségét a jobboldali propagandán kívül természetesen főleg az elmúlt negyven év propagandája és gyakorlata okozta, de szerepet játszott ebben *Cseh- és Morvaország Kommunista Pártjának* (KSČM) politikai-ideológiai rugalmatlansága és transzformálhatatlansága. A cseh kommunisták, kiknek belső harcait rendszerint az ortodox kommunista keményvonalasok nyerték meg, a mai napig Európa egyik legjelentősebb (legalábbis ami a parlamenti képviseletet illeti) és egyben legrégimódibb kommunista mozgalmának számítanak. A választásokon rendszerint 10–14%-os eredményeket elérő KSČM-mel szemben viszont a többi cseh párt az ún. *karanténba zárás politikáját* folytatja, a párt tehát nem részese az elmúlt évtized kompromisszumainak. Miután Csehországban a kommunista párt nem volt hajlandó elmozdulni az ún. *demokratikus baloldali* irányban, az így keletkezett vákuumot valaki másnak kellett kitöltenie. Ezt a feladatot sikeresen teljesítette a *Csehszlovák Szociáldemokrata Párt* (ČSSD), amely 1990-ben saját jogán még nem került be a parlamentbe, de 1992-ben már sikeresen vette az akadályt, és kis frakcióval ugyan, de bekerült a törvényhozásba. Az igazi fordulatot az 1996-os esztendő hozta meg, amikor a párt a mandátumok 30%-át szerezte meg, két évvel később pedig a fő ellenségnek számító polgári demokraták csendes támogatásával kormányt is alakíthatott. A cseh Szociáldemokrata Párt így lett a térség egyetlen nem posztkommunista gyökerekkel rendelkező jelentős balközép pártja, amely soraiban egyesíti a régi szocdemek maradványait, az 1968-as reformkommunista nemzedék jelentős részét, a Polgári Fórum liberálisabb és szociálisabb gondolkodású értelmiségeinek egy részét és végül az új tagságot, amely főleg a 90-es évekbeli cseh politikával elégedetlen körökből érkezett. A párt vezetői részben azok számára is nyitottá próbáltak válni, akik eredetileg a kommunista párt belső reformjában reménykedtek, de miután az nem sikerült, máshol keresték a megoldást. A szocdemek előretörése mögött ugyanakkor a jobboldal lendületének megtörése, a média által sugallt „cseh gazdasági csoda” félresikeredettsége, valamint a széles alkalmazotti és kisvállalkozói középosztályok csalódottsága, változásnak indult értékpreferenciái álltak. A ČSSD mint olyan párt, amelynek nem volt komoly befolyása a privatizációra és a restitúciós folyamatra, fokozatosan a rendszerváltás részleges veszteségeinek párt-

jává tudott válni. A restitúció és a privatizáció főbb vélt vagy valós nyertesei, illetve az időben hozzájuk áttált nagyipari technokrácia főleg az ODS-ben tömörült, ami megkönnyítette a ČSSD önmeghatározását és sorai rendezését. Az elmúlt évtized szociáldemokrata kritikája azonban csak részleges, és nem érinti a rendszer alapjait.

A kommunistákon kívül ilyen radikális (bár nem kifejezetten kapitalizmus-ellenes) kritikát főleg a szélsőjobboldali republikánusok fogalmaztak meg. A *Szövetség a Köztársaságért – Csehszlovákia Republikánus Pártja* (SPR–RSC) a cseh politikai paletta másik szalonképtelen szereplője volt. Az útszéli hangon megszólaló, idegengyűlölő, cigányellenes és antiszemita *republikánusok* csak 1992-ben váltak parlamenti tényezővé, s a többi párt hamarosan őket is karanténba zárta. A párt tevékenységét nemcsak a mások elleni kirohanások, hanem sorozatos belső botrányok is kísérték, talán azért is okozott sokaknak megkönnyebbülést és örömet, amikor ez a csoportosulás 1998-ban meglepetésszerűen kikerült a parlamentből és marginalizálódott. Nem így azonban az eszmekör, amelyet képviselt. Csehországban most is meglehetősen hangosak a fiatal bőrfejűekre és a türelmetlen felnőttekre támaszkodó radikális szélsőjobboldali rasszista csoportok, amelyek részben a hasonló típusú német nagyvárosi minták szerint tevékenykednek, és főleg virulens cigánygyűlöletükkel, illetve időnkénti, gyakran verekedéssel végződő meneteléseikkel hívják fel magukra a figyelmet. Jelenleg a parlamenten kívüli *Nemzeti Szövetség* (NA) a legjelentősebb szervezetük, de más hasonló csoportok is léteznek.

Érdekesen alakult az elmúlt évtizedben a politikai centrum kérdése. Eleinte úgy tűnt, hogy a hagyományosan mérsékelt centrumot követő cseh politika (ez főleg a második világháború előtt volt igaz) 1989 után is ezt a képletet fogja követni, de verbális szinten ez nem következett be. A centrumot főleg a szociális liberáliszmusra és részben a morvaországi regionalizmusra hivatkozó csoportok (*Liberális Szociális Unió, Polgári Mozgalom, Mozgalom az Önkormányzati Demokráciáért – Morvaországi és Sziléziai Társaság*) próbálták uralni, de ez nem sikerült. Fokozatosan az önmagát eredetileg jobbközépnek deklaráló *Kereszténydemokrata Unió – Csehszlovák Néppárt* (KDÚ – ČSL) nyomult be a centrumba, ami főleg az 1996. évi parlamenti választások után vált nyilvánvalóvá. A döntően vidéki és agrárius szavazóbázissal rendelkező néppártiak mérsékelt hangvételű és nem túl konfrontatív politikát igyekeztek folytatni akkor, amikor egyre markánsabbak lettek a viták az egymás pozícióit fenyegető polgári és szociális-demokraták között, ami egyrészt sokak számára szimpatikussá tette őket, másrészt sikerült nyitottabbá válni a szociáldemokrata ellenzék irányában is. Ez potenciálisan a mérleg nyelvén tette a médiában az addig csak szürkének és elmosódott arculatúnak nevezett kereszténydemokratákat.

A cseh politika fő tendenciája a 90-es években a fokozatos kristályosodás volt a jobb-bal tengely mentén, amely meglehetősen elfogadottá vált az általános

politikai diskurzusban. A liberális-konzervatív páros ehhez képest csak alárendelt szerepet játszott, annál is inkább, mert a meglehetősen szekularizált Csehországban erkölcsi és magatartásbeli kérdésekben az önmagukat konzervatívnak definiáló pártoknak is inkább liberálisnak mondható álláspontra kellett helyezkedniük, mert különben a szavazók döntő része elfordult volna tőlük. A másik tendenciát bizonyos kiegyenlítődés jelentette, amely lassan elkezdte felszámolni a *demokratikus jobboldal* politikai, gazdasági és médiabeli túlsúlyát. A harmadik tendencia a parlamenti szereplők számának csökkenése volt. Az 1998-as parlamenti választások után csak 5 párt maradt meg a törvényhozás alsóházának számító képviselőházban.

Az utolsó választások után történt az első komoly kísérlet arra, hogy az eddig szélsőségesen, majd mérsékelten plurális cseh pártrendszert két, esetleg két és fél pólusúvá alakítsák át. Ezen próbálkozás a választásokon jól szereplő két nagy párt – az ODS és ČSSD – koalíciókötési problémáival függött össze. A köztük elhelyezkedő néppártiak, de főleg az ODS-ből kivált liberális-konzervatív *Szabadság Unió* (ÚS) politikusai, akiket nagyfokú ideológiai doktrinerség jellemez, olyan feltételeket szabtak, amelyeket a „nagyok” nem voltak hajlandók teljesíteni, és ehelyett inkább egymással megegyezve megkötötték az ún. ellenzéki szerződést. Ennek értelmében a ČSSD megalakíthatta egyszínű kisebbségi kormányát, amelyet a legfontosabb kérdésekben kívülről, esetről esetre támogatott a polgári demokrata ellenzék. Az egyezség egyik célja az volt, hogy úgy kell megváltoztatni a cseh választási rendszert, hogy a későbbiekben a nagy pártok ne szoruljanak túlzottan a kisebbek koalíciós támogatására. Az addig arányos elvű képviselőházi választásokat a választókerületek létszámának megnövelésével úgy akarták módosítani, hogy az alkotmányban rögzített arányos elvet formálisan fenntartva igazából többségi rendszerre emlékeztető kihatásai legyenek a szavazásnak. A kisebb pártok ezt természetesen ki akarták védeni, hiszen közülük ebben az új rendszerben vélhetően csak a komoly dél-morvaországi pozíciókkal rendelkező néppártiaknak lenne esélye bejutni a képviselőházba. A reform megbuktatásának fő színteréül az egyébként többségi modellben választott szenátust szemelték ki, ezért az ÚS és a KDÚ–ČSL, valamint két marginális, akkor már csupán szenátorokkal rendelkező jobboldali párt, a már említett ODA és az antikommunista Demokratikus Unió (DEÚ) a szenátusi választások előtt létrehozta az ún. *Négyek Koalícióját* (4K). A 4K élvezte – és most is élvezi – a Vár különleges szerepét hangsúlyozó, illetve az „apolitikus politikát” (azaz döntően nem a pártok túlsúlyára építő, hanem inkább a polgárok és a civil szféra aktivitására támaszkodó politikát) szorgalmazó Václav Havel államfő támogatását.

A polgári erők és a szociáldemokraták választási reformja és egyéb alkotmányváltoztatási próbálkozásaik végül megbuktak az Alkotmánybíróság döntése, illetve a szenátusi választások eredményeképpen. A 2002. évi választásokon az eddig megszokott szabályok szerint fognak szavazni a polgárok, a cseh politi-

ka pedig egyelőre nem a kétpólusú irányba mozdult el, hanem bizonyos ingadozásokkal inkább a hárompólusú rendszer felé halad, ami természetesen még változhat. Jelenleg az ODS, a ČSSD és a 4K többé-kevésbé hasonló és kiegyensúlyozott támogatottsággal rendelkezik, és ezen trend az utóbbi évben elég stabilnak bizonyult. Probléma viszont, hogy a Négyek Koalíciója nagyon heterogén szövetségnek számít, mert a két meghatározó erő meglehetősen eltérő érték- és gazdasági preferenciákkal rendelkezik. A néppártiak a szociális és gazdasági kérdésekben alapvetően centristák, választóik többsége vidéki és vallásos, illetve agrárius kötődésű, az unionisták pedig főleg a jobboldali liberális orientációjú városi értelmiségi rétegekre számíthatnak. Az ŰS gazdaságilag a „jelzők nélküli piacgazdaság”, az antietatizmus és a radikális monetarista intézkedések híve, ami nem mondható el a KDŰ-ČSL-ről. Ezenkívül a néppártnak, amely kevésbé doktriner és értelmiségi, jól kiépített helyi struktúrái vannak. Egy egységes párt összekovácsolása ebből a centrista, antikommunista, liberális és keresztény blokkból tehát csak nehezen várható el.

Ami a pártok regionális pozícióit illeti, itt különösen a néppártiakat kell kiemelni, akik talán a legmarkánsabban kötődnek valamelyik vidékhez, mégpedig az agrárius és katolikus Dél- és részben Közép-Morvaországhoz. Központjuk Brűnn. Ezzel összefűgg az is, hogy a jelenlegi parlamenti pártok közül éppen ők a leginkább érzékenyek a morva identitás problémáira. Ebben némileg a szociáldemokraták is próbálják követni őket. A polgári demokratákat viszont hidegen hagyják a morva regionális sajátosságok, amit a helyi szavazók rendszerint érzékeltenek is a választásokon. A többi párt szavazói viszonylag egyenletesen oszlanak meg az országban, bár kisebb eltolódásokat meg lehet említeni. A kommunisták hagyományosan erősek az ipari munkásság és a bányászok olyan bástyáiban mint Észak-Morvaország, illetve Szilézia, valamint Közép-Csehország ipari körzetei. Prága viszont hagyományosan a polgári jobboldal, különösen pedig az ODS bázisa, hiszen itt él a rendszerváltást követő gazdasági politika – azaz a kárpótlás, a privatizáció, a bankok megerősödése, a külföldi tőkebeáramlás – legtöbb nyertese. A „városi és nagyvárosi” ŰS révén viszont a 4K-nak is van itt nagyszámú szavazója. A ČSSD mindig alulmarad Prágában, amit a történelmi Csehország más vidékein próbál kompenzálni.

2000-ben a Cseh Köztársaságban sor került a kerületi (regionális) önkormányzatokat létrehozó közigazgatási reformra, majd az első regionális választásokra, amelyek látszólag némi tájékoztatást nyújthatnak a regionális pártpreferenciákról. Ez az információ azonban nagyon viszonylagos, mert a választók csupán egyharmada ment el szavazni. Az eredmények meglepők voltak, mert a választásokon legjobban a regionális önkormányzatokat leginkább ellenző centralista ODS szerepelt, a ČSSD pedig nagy (de nem végleges) vereséget szenvedett, hiszen a legtöbb kerületben a negyedik helyen végzett a polgári demokraták, a Négyek Koalíciója és a kommunisták után. A 675 kerületi mandátumból 185-öt az

ODS szerzett meg, 171-et a 4K, 161-et a kommunisták és végül csak 111-et a szociáldemokraták. A közvélemény-kutatások adatai szerint a párt azóta már „talpra állt”, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a 2000. évi választások nem igazán reprezentatívak az egyes régiók preferenciáit illetően.

Utószó: a 2002. évi képviselőházi, szenátusi és helyhatósági választások eredményei

2002. nyarán sor került a képviselőházi, ősszel pedig a szenátusi, illetve helyhatósági választásokra. Mindhárom voksolást a cseh viszonyokhoz képest példátlanul alacsony részvételi arány jellemezte (a képviselőházi választásokon valamivel több mint 56%, a szenátorok megválasztásában pedig a jogosult polgárok csak körülbelül egyharmada vett részt). Egyébként a kampányok sem keltettek sok izgalmat.

A kora nyári szavazás győztese az eddig kormányzó ČSSD lett, de a kormányalakításhoz szövetkeznie kellett a KDU–ČSL és ÚS keresztény-liberális koalíciójával, és így is csak 101 mandátummal rendelkezik a 200 tagú alsóházban. Az egyre inkább euroszkeptikus ODS vereséget szenvedett, bár a kampányban erősíteni próbálta nemzeti propagandáját. A Beneš-dekrétumok körül kirobbant vitákból táplálkozó németellenes és nacionalista érzelmeket ugyanis legjobban a KSČM használta ki, amely történelmi sikert, majdnem 20%-ot ért el, amiben persze az alacsony részvételi arány is szerepet játszott. Tény azonban, hogy a párt megőrizte hagyományos bástyáit (Észak-Morvaország, az ipari városok egy része stb.), ezenkívül jól szerepelt a korábban szudétanémetek lakta vidékeken. A kereszténydemokrata és liberális unionisták viszont jóval elvárásaik alatt szerepeltek, ami különösen igaz a jobboldali konzervatív-liberális értelmiségi US-re, amely tartósan kezd teret veszíteni. A közös listákon a kereszténydemokraták a preferencia-szavazatokkal több helyen megelőzték az amúgy előttük álló liberális unionistákat.

A szenátusi választásokon, melyek során a helyek egyharmadáról döntöttek az állampolgárok, inkább a függetlenek és az ODS szerepeltek jobban. Az ODS négy új mandátumot szerzett, a szociáldemokraták pedig hármat, míg a kereszténydemokrata néppártiak öt mandátumot veszítettek. A függetlenek előretörése a politikából való kiábrándulásra is utal. A ČSSD–KDU–ČSL–US kormány ugyan elvesztette szenátusi többségét, de nem a deklarált ellenzék, hanem inkább a függetlenek javára. Valószínű azonban, hogy a többség néhány független megnyerésével a továbbiakban is biztosítható. A szenátusi és helyhatósági eredmények tehát igazolták a korábbi tendenciákat, azaz, hogy Prága továbbra is az ODS fellegvára, az US hanyatlása tovább folytatódik, a kommunisták erősödnek, a néppártiak pedig általában őrzik pozícióikat a helyi politikában.

A szlovák pártrendszer főbb törésvonalai és regionális összefüggései

A történeti előzmények

Az első szlovák politikai jellegű csoportok és mozgalmak kialakulásáról, ugyanúgy, mint a többi környező nemzet esetében, az 1840-es évektől lehet beszélni, a szlovák politikai élet szervezeti értelemben is felfogható differenciálódására viszont csupán az 1860-as években került sor. Ennek a kis késésnek az okát főleg az 1849 utáni abszolutizmusban, az általános elmaradottságban és a szlovákság nehéz körülményeiben kell keresni. Ám a szlovák nemzeti mozgalom egységéről a korábbi korszakot illetően is csak fenntartásokkal beszélhetünk. A fő törésvonal, amely mindig is megosztotta a szlovák közéletet, a katolikus-evangélikus elentét volt.

Az 1860-as években tulajdonképpen két részre szakadt a szlovák politika: a *Régi szlovák iskolának* (*Stará slovenská škola*) nevezett nemzeti konzervatív szárnyra és a liberálisabb jellegű *Új szlovák iskolára* (*Nová slovenská škola*), melynek tagjai időnként nemzeti demokratáknak is nevezték magukat. A két csoport közötti különbségek azonban alapvetően nem ideológiaiak, hanem inkább taktikai jellegűek voltak. Amíg a konzervatívabb „régiek” inkább a császári Bécsben és az orosz nyomásban bíztak, addig a liberálisok Pesten keresték a megegyezés lehetőségét. Az utóbbiak általában mérsékeltabb nemzeti programot és a kisebb célok elérésére irányuló aktívabb helyi politizálást szorgalmaztak. Szociálisan azonban mindkét „párt” hasonló volt – értelmiségi és polgári-kispolgári jellegű. Központjuk (Pest) és egyéb helyi kötődéseik sem nagyon különböztek, legalább addig, amíg a konzervatívok nem tették át székhelyüket Turócszentmártonba. Vallási szempontból a liberálisok között inkább a katolikusok domináltak, a konzervatívok főleg evangélikusok voltak.

Az 1870-es években viszont a magyar pártokban csalódni kényszerült Új szlovák iskola megszűnt, és a szlovák politikai porondon csupán a Régi szlovák iskolából megalakult *Szlovák Nemzeti Párt* maradt, amely egészen 1918-ig a legfőbb nemzeti jogvédő szervezet szerepét játszotta. Ideológiai és szociális szempontból inkább konzervatív nemzeti értelmiségi pártról volt szó, ami nagyban meghatározta kisszámú támogatóinak körét is. Jelentős változásra és a szlovák politika második differenciálódási hullámára a 20. század elején került sor, amikor a még mindig domináns Nemzeti Párton belül – vagy inkább mellett – új irányzatok születtek. Ezek tömegbázisa társadalmi programjuknak

köszönhetően szélesebb volt, mint a nemzetieké. A legjelentősebb a születőben lévő politikai katolicizmus helyi változatát megtestesítő *Szlovák Néppárt* volt. Fontos volt a *szociáldemokrata* szervezkedés is, amely viszont a Néppárttól eltérően egy rövid intermezzót leszámítva szervezetileg nem különült el teljesen a hasonló jellegű nagyobb országos szerveződésektől. Nem szabad elfelejteni a *Hlas* c. folyóirat körül szerveződő, Tomáš G. Masaryk hatása alatt álló polgári reformista csoportot sem. Végül, de nem utolsósorban Milan Hodža vezetésével fejlődött a szlovák parasztság felemelésén fáradozó *agrárius* mozgalom is.

Mindezek az irányzatok túléltek az első világháborút, és teljes mértékben kibontakoztak a polgári demokratikus első csehszlovák köztársaság körülményei között. A szlovák politikai élet azonban nem volt teljesen önálló, hiszen nagyon sok politikus az országos pártokban politizált. Ez nemcsak a kormánypárti agráriusokra és szociáldemokratákra, hanem a radikális ellenzéki kommunistákra is igaz. Ettől függetlenül kialakult egyfajta torz háromosztatú szlovák politika, amelyben az egyik pólust az autonómiát és önálló nemzeti lét elismerését követelő *Hlinka-féle Szlovák Néppárt*, illetve az evangélikus középrtegeket képviselő *Szlovák Nemzeti Párt*, a másik pólust a csehszlovák állami berendezkedést elfogadó, legfeljebb annak kisebb (ún. „regionalista”) módosításain fáradozó, a demokratikus centrumot alkotó szlovák *agrárpártiak* és *szociáldemokraták*, a harmadik pólust pedig a radikális baloldali ellenzéki *kommunisták* alkották.

Erre a háromosztatú politikai rendszerre az első komoly csapást a szlovák néppártiak tekintélyelvű diktatúrája mérte a második világháború idején. A többi pártot teljes illegálisításba szorították, ami viszont nem jelentette azt, hogy teljesen megszűntek volna. Főleg a jól szervezett kommunisták tudták megőrizni befolyásukat, a különböző polgári demokratikus és volt szociáldemokrata politikusok pedig 1943-tól kezdve az ún. *Polgári Blokk* létrehozására törekedtek, majd a kommunistákkal együtt az 1944-ben kirobbant antifasiszta és Néppárt-ellenes felkelés élére álltak. A felszabadítás természetesen komoly változásokat indított el a szlovák politikában. A háború előtt dominánsnak számító Hlinka-féle Szlovák Néppárt mint fasisztának kikiáltott szervezet törvényen kívül találta magát. A megváltozott körülmények között megnőtt az antifasiszta tábor kommunista és polgári szárnyának súlya. Szlovákiában tehát sajátos kétpártrendszer kezdett kialakulni. Az egyik oldalon a *Szlovákia Kommunista Pártja* állt, a másikon pedig a különböző antifasiszta polgári csoportokból létrejött *Demokrata Párt*, amely hasonló szerepet töltött be, mint Magyarországon a Kisgazda Párt. A Demokrata Párt ugyan nem volt kifejezetten jobboldali orientációjú csoportosulás, de a nagyon is balra tolódott közhangulatban az antikommunista erők fő gyűjtőhelyévé vált. Valójában ideológiailag inkább a reformista centrumhoz állt közel, egyáltalán nem zárkózott el az állam növekvő gazdasági szerepvállalásától, sőt bizonyos

ágazatok államosítását is el tudta fogadni. Mindez megfelelt a szavazóbázisának is, amely főleg az önálló termelőkől, azaz a szlovák parasztságból, a kispolgárságból és az erősödő középpolgárságból tevődött össze. Ugyanakkor fontosak voltak számára a demokrácia alapértékei és a magántulajdon szentsége. 1946-ban a párt nyerte meg a szlovákiai választásokat, amit részben annak köszönhetett, hogy a demokraták többségében evangélikus vezetői szövetségre léptek az előző rezsimben nem kompromittálódott katolikus politikusokkal, akik segítették őket a politikai katolicizmus irányában nyitott konzervatív szavazók megnyerésében. Mindezek után nem meglepő, hogy a kommunista hatalomátvétel befejezése után a pártot teljesen felszámolták, a formálisan is differenciált szlovák politika hagyománya pedig négy évtizedre megszakadt.

A szlovák politika újjászületése a 90-es években

A kommunista diktatúra negyven éve ugyan elegendő volt ahhoz, hogy teljesen megszűnjön a kontinuitás a pártok között, de nem volt elegendő ahhoz, hogy az összes emléket és személyes kapcsolatot is megszüntesse. A rendszerváltás után emiatt fordulhatott elő, hogy két párt is próbálkozott, bár nem túl sikeresen, a kontinuitás látszatának feltámasztásával. Leginkább az 1990-ben alakult, szélsőségesen nacionalista *Szlovák Nemzeti Párt* (SNS) hivatkozik szívesen erre, pedig valójában nincs sok köze a korábbi mértéktartóan nemzeti-konzervatív és döntően evangélikus kötődésű nemzetiekhez. Hasonlóképpen a jelenlegi *Demokrata Párt* is gyakran hangoztatja rokonságát az antifasiszta és polgári demokratikus elkötelezettségű korábbi Demokrata Párttal, de az antifasizmuson kívül nincs sok közük egymáshoz. Nem szabad elfelejteni, hogy amíg a háború utáni Demokrata Párt lényegében demokratikus szociál-reformista csoportosulás volt, a jelenlegi demokraták inkább az angolszász ihletettséggű liberális konzervativizmushoz, illetve a jobboldali liberalizmushoz állnak közel.

Az 1989-ben bekövetkezett fordulat után tehát inkább egy új pártrendszer alakult ki, amelyet némi túlzással „zöldmezős vállalkozásnak” is fel lehet fogni. A polgári múltnál fontosabb szerepet játszott kialakulásában az új helyzet és annak kihívásai, illetve kisebb mértékben a máskéntgondolkodás szlovákiai hagyománya, amely egyébként nem volt túl erős. A szlovákiai *disszidensek*¹ körében mégis markánsan elkülönült néhány csoport. A legerősebb az illegális vagy félegális katolikus struktúrák köré csoportosuló *keresztény/katolikus* és *demokratikus* elkötelezettségű értelmiség és ifjúság volt. A második jellegzetes csoportot a volt *reformkommunista*, „*dubčekista*” avagy „*megújhodási*” máskéntgondolkodók alkották. Ezenkívül Pozsonyban és a nagyobb városokban volt némi szerepe a *pol-*

¹ A magyar nyelvtől eltérően, amelyben e szó inkább az emigránst jelenti, a többi közép- és kelet-európai nyelvben disszidensek alatt általában a máskéntgondolkodókat értették.

gári-liberális, emberjogi és környezetvédő máskéntgondolkodásnak, amelynek volt némi kapcsolata a kifejezetten ellenzéki beállítottságú személyek és a hatalom között tengődő „*értelmiségi szürke zónával*”. Amikor 1990-ben elindult a pártosodás, az első csoport alapvetően a *Kereszténydemokrata Mozgalom* (KDH) létrehozásán fáradozott, az utóbbi kettő pedig egy ideig közös platformot alkotva létrehozta a rendszerváltó, majd kormányzó *Nyilvánosság az Erőszak Ellen* (VPN) nevű szervezetet, amely tulajdonképpen a csehországi *Polgári Fórumnak* (OF) felelt meg. E szövetség azonban nem tartott sokáig, mert a VPN 1991-ben bomlásnak indult. Liberálisabb része a rövid életű reformpárti *Polgári Demokrata Unióvá* (ODÚ) alakult át, hogy aztán több belső átalakuláson, névváltoztatáson és pártfúzióon keresztül egyesüljön a már említett *Demokrata Párttal* (DS), amely jelenleg a liberális-konzervatív eszmék és a deatizáló jobboldali liberális gazdaságpolitika egyik fő szorgalmazója Szlovákiában. A VPN nagyobbik része viszont a *Demokratikus Szlovákiáért Mozgalomban* (HZDS) tömörült, amely csoportosulás a mai napig Szlovákia egyik legnagyobb és legmeghatározóbb pártja. Ebben Vladimír Mečiar többszörös kormányfő ügyes és rugalmas populizmusán kívül főleg ideológiai sokszínűsége, meghatározhatatlansága, hatalmi pragmatizmusa és gátlástalansága játssza a fő szerepet. Végül nem szabad elfelejteni a posztkommunista *Demokratikus Baloldal Pártját* (SDL) sem, amely viszonylag komoly értelmiségi és technokrata háttérrel rendelkezván átvészelte a fordulat utáni első éveket, és a szlovák politika egyik mérlegnyelvévé vált. A demokratikus baloldaliak „reformista” politikájától irtózó „ortodoxabb” kommunisták pedig a *Szlovákia Kommunista Pártjában* (KSS) tömörülnek. Természetesen léteznek más befolyásos politikai csoportosulások is, de a most felsorolt pártok a 90-es évek elejétől kezdve máig a szlovák politika legállandóbb és legfontosabb szereplői.

A modern szlovák politika meghatározó törésvonalai

Mindegyik politikai rendszernek megvannak a maga törésvonalai, amelyek mentén szerveződnek a pártok és egyéb társadalmi szervezetek. Ezek a törésvonalak ugyan különböző jellegűek lehetnek, döntően mégis társadalmi, kulturális és történelmi meghatározottságúak. Ezenkívül vannak fontosabb és kevésbé fontos töréspontok, cezúrák, sőt ezek rangsora és fontossága idővel változhat. Ez különösen igaz az olyan transzformálódó társadalmak esetén, mint amilyen a szlovák.

A szlovákiai pártrendszer alakulását befolyásoló törésvonalak többször eltolódtak az elmúlt évtizedben, ennek ellenére a nagy politikai tömbök összetétele és szimpátia/antipátia-rendszere csak kismértékben változott. A törésvonalak alakulása szempontjából eddig három szakaszt lehet megkülönböztetni. Leszámítva a csupán néhány hónapos kezdeti szakaszt, amikor mindenki a bukott kommunista párttól próbált elhatárolódni, és magát demokrataként megkülönböztetni, az első

szakaszban, amely 1990-től 1992-ig tartott, a legfontosabb polarizáló tényező a csehszlovák föderáció további sorsa és a radikális gazdasági reformokhoz való viszony volt. Az ún. államjogi viták föderalista és függetlenségi vagy más, lazább közjogi viszony kialakulását támogató tömbre osztották a szlovák politikát és társadalmat. A föderalista tábor legfőbb erejét az ODÚ alkotta, a függetlenséget pedig leginkább az SNS szorgalmazta. A többi párt viszont széles skálán próbált megoldást találni. A hosszú távon függetlenségpárti (de csak az EU-n belül) KDH az ún. államszerződéses föderációt fontolgatta, az SDL lavírozott, mások konföderációban gondolkodtak, a HZDS pedig, annak érdekében, hogy egy szavazatot se veszítsen el, inkább ködösített e kérdésben. Az 1992-es választások után azonban mindegyik párt állásfoglalásra kényszerült, és a győztes HZDS-szel együtt az SNS és SDL is megszavazta a szuverenitási nyilatkozatot, majd az új alkotmányt, míg a radikális föderalisták ideiglenesen a politikai élet peremére kerültek.

Szlovákia függetlenné válása után e kérdéskör természetesen okafogyottá vált, annál inkább előtérbe kerültek viszont a gazdasági átalakulással és a politikai hatalom gyakorlásával kapcsolatos problémák. Vladimír Mečiar kormánya ugyan a legfőbb vonásokban követte az előző kormányzat gazdaságpolitikáját, a hangsúlyok azonban jelentősen módosultak. Radikálisan megváltozott a privatizációs stratégia, erősödött az etatizmus, és virágzásnak indult a politikai és gazdasági kliensrendszer. Az új kormányzat tulajdonképpen bevallotta, hogy szlovák milliomosréteget akar létrehozni. A születőben lévő új politikai törésvonal központi tényezőjét Vladimír Mečiar kormányfő, illetve politikai módszerei jelentették. A szlovák politika egyre inkább tekintélyelvűvé és személyközpontúvá vált. A helyzet különösen az 1994-es kormányválság és a szeptemberi előrehozott választások után radikalizálódott. 1994 és 1998 között tulajdonképpen két nagy tömb alakult ki, amely nem hagyott nagy teret a harmadik erő szerepére pályázó csoportoknak. Végül az állandóan lavírozó, sok irányban nyitott, ún. „önálló baloldali” politikát folytató SDL is döntésre kényszerült, és a tekintélyelvű irányban fejlődő korrupt kliensrendszer leváltása érdekében csatlakozott az ún. antimečiarista koalícióhoz. A politológusok és publicisták akkoriban nagy előszeretettel írtak a *standard* és *nem standard*, azaz a nyugat-európai partnerekkel és eszmei szövetségesekkel rendelkező, illetve nem rendelkező pártok közötti konfliktusról. Ebben az egyik oldalon a deklaráltan „európai” kereszténydemokraták, liberálisok, baloldaliak és zöldek koalíciója, a másikon pedig a baloldali és nacionalista retorikájú, de főleg a gazdag oligarchiának kedvező politikát folytató mečiaristák, nemzetiek és munkáspártiak furcsa szövetsége állt. A valóságban azonban inkább a promečiarista és antimečiarista szövetségek konfliktusáról volt szó.

Az éles küzdelmet az 1998-as választásokon végül a heterogén antimečiarista blokk nyerte meg, amely minősített többséget szerzett az egykamarás szlovák törvényhozásban. Talán ez a főlényes győzelem okozta azt, hogy a győztesek közül néhányan úgy gondolták, a HZDS csillaga leáldozóban van, és fel kell ké-

szülni a szlovák pártrendszer erőviszonyainak perspektivikus átrendeződésére. A politikusok, közírók és politológusok arról kezdtek cikkezni, hogy hosszabb távon a szlovák közéletnek is alapvetően a Nyugat-Európában megszokott jobboldal-baloldal tengely mentén kell szerveződnie. Hasonló polarizálódás már néhány éve folyamatban volt Csehországban, de 1998 után egyre hangsúlyosabbá vált Magyarországon és Lengyelországban is. Ezenkívül ezekben az országokban úgy tűnt, hogy elkezdődött a két nagy – a jobb- és baloldali – eurokonform blokk kialakulása. Természetesen nyitott kérdés marad, hogy a mai Kelet-Közép-Európában pontosan milyen értékeket is képvisel a politikai bal-, illetve jobboldal, egyáltalán hogyan értelmezhetők ezek a fogalmak. E kérdés megválaszolására e helyütt nincs lehetőség, ezért a dolgozat általában elfogadja az egyes csoportok önbesorolását, amely azonban a valódi tartalom szempontjából gyakran megtévesztő lehet.

Az 1998-as választások után főleg a szlovák kereszténydemokraták és a baloldali demokraták mint két markánsan ideológiai alakulat reménykedtek abban, hogy idővel a két nagy blokk pólusképző szerepéhez jutnak. A koalíciós kormányban helyet foglaló politikusaik ezért már korán kezdtek arra ügyelni, hogy bizonyos látványos ideológiai kérdésekben eltérő megoldásokat szorgalmazzanak. Ezenkívül mindketten meg akarták szerezni maguknak a HZDS szavazóbázisának bizonyos szeleteit. A Ján Čarnogurský vezette tradicionalista és konzervatív KDH főleg a HZDS hasonló gondolkodású vidéki szavazóit akarta megszólítani, az SDE pedig Mečiar városi és a közszférában dolgozó választóit akarta megszerezni. A KDH és az SDE politikusai és stratégiái azonban túl korán írták le a legyőzött „mečiarista” koalíció erejét és életképességét. Az „antimečiarista” kormánykoalíció ugyanis az ország szanálásának roppant nehéz feladatával találta magát szemben, amelynek végrehajtását csak viszonylag nagy szociális áldozatok árán tudta elképzelni. A koalíció heterogenitása, amely súlyos belső vitákat eredményezett, sem tett jót a kormány hatékonyságának. Végül az is bebizonyosodott, hogy a túlzott értelmiségi ideologizálás nem kifizetődő az általában személyekben és konkrét érdekekben gondolkodó Szlovákiában, azaz a jobboldal és baloldal ideológiai eszköztára és önmegjelölése egyelőre nem tudott mély gyökeret verni a közvélemény körében, amely még mindig inkább a „mečiarizmus” és „antimečiarizmus”, illetve a „demokrácia” és „tekintélyelvűség”, a „nyugati értékek” és a „keleti kliensrendszer-korrupcionizmus” kategóriákban gondolkodik. Ezt jelzi a „nem ideológiai” új populista pártok később ismerttetendő megjelenése és sikere is.

Egyébként nemcsak a kereszténydemokraták és a baloldali demokraták gondolkodtak 1998 után a baloldal-jobboldal tengely erősítésében, hanem a HZDS is, melynek elnöke korábban széles ideológiai spektrumot átölelő „szívárványos” néppártként próbálta meghatározni mozgalmát, és a párt legfőbb és legerősebb „irányzata” maga Vladimír Mečiar volt. A választási vereség után a HZDS egy

időre magába fordult, és megpróbálta újradefiniálni helyét a szlovák politikában. A jelszavak szintjén „européer” fordulatra került sor, amelynek része egyrészt az európai integráció iránti elkötelezettség, másrészt a NATO-csatlakozás szükségességének hangsúlyozása, harmadrészt pedig azon igyekezet, hogy a HZDS valamilyen formában szalonképes partnert találjon az európai pártok között. A párt stratégiái főleg az európai konzervatív néppártok között kezdték keresni elvbarátaikat, annak ellenére, hogy ezek a pártok 1998 előtt nagyon kritikusak voltak a HZDS politikájával szemben. A váratlan fordulat része az új névhasználat is, hiszen a párt ideológusai és vezérszónokai jelenleg egyre gyakrabban a *HZDS–Néppárt* nevében lépnek fel. Ezenkívül sokkal békülékenyebb politikát folytatnak a korábban legádázabb ellenfelüknek tartott kereszténydemokraták irányában, akik Szlovákiában leginkább képviselik a tradíciók fontosságát hangsúlyozó konzervativizmust. A „nagy mágus” hírében álló Mečiar például felvetette, hogy jövődő kormányában a külügyminiszeri posztot esetleg Ján Čarnogurskýnak adná, mégpedig az ország integrációs esélyeinek növelése érdekében. A KDH politikusai ugyan bizalmatlanul fogadják ezt a hirtelen váltást, de teljesen egyértelműen nem zárkoznak el bizonyos fajta kooperációtól.

A HZDS „néppárti” fordulatának van azonban még egy indoka. Vladimír Krivý neves szlovák szociológus és munkatársai ugyanis kimutatták, hogy a mozgalom szavazóbázisának hasonló regionális kötődései vannak, mint a második világháború előtti Hlinka-féle Szlovák Néppártnak (HSL'S).² Főleg katolikus többségű, etnikailag meglehetősen homogén szlovák vidékekről van szó, amelyek bár nem tartoznak a legelmaradottabb és legszegényebb vidékek közé, alapvetően rurális jellegűek. A szociológusok egyébként fontos szerepet tulajdonítanak az urbánus-rurális választóvonalnak a szlovákiai lakosság politikai magatartásának befolyásolásában. Az 1998 előtt kormányzó HZDS és szövetségeseinek szavazóbázisa valóban vidékiesebb jellegű volt, mint az őket később felváltó pártok és koalíció bázisa, amely inkább a városokban volt erős. Természetesen ez inkább csak tendencia, hiszen a HZDS-nek és SNS-nek is voltak nagyszámú városi és értelmiségi választói és „haszonélvezői”. Fordítva is igaz ez, hiszen a KDH például rendelkezik komoly vidéki bázissal, főleg keleten, a Szepességben, illetve kisebb mértékben egyes fejlettebb, módosabb nyugat-szlovákiai enklávékban. Egyébként eleinte úgy tűnt, hogy a keresztény-(katolikus-) konzervatív KDH-nak nagy esélye lesz megnyerni és megszervezni a korábbi néppárti választókat, ez viszont nem következett be. A hajdani HSL'S regionális bástyáiért (Észak-, illetve Közép-Szlovákia és a katolikus Nyugat-Szlovákia jelentős része) folyó küzdelmet végül a nacionalistább, populistább és a személyes tekintélyekre jobban építő HZDS és SNS nyerte meg az antikommunista máskéntgondolkodó hagyományokra építő

² Krivý, Vladimír–Feglová, Viera–Balko, Daniel: *Slovensko a jeho regióny. Sociokultúrne súvislosti volebného správania*. Bratislava, 1996. 144–151.

KDH-val szemben, amely a 90-es években azon fáradozott, hogy a tradicionális, inkább bezárkózó és tekintélyelvű szlovák konzervativizmust átformálja modern, „eurokonform” és nyitott kereszténydemokráciává. A HZDS és részben az SNS viszont inkább kihasználni igyekeztek ezeket a meghatározottságokat, mintsem átalakítani, amit választóik „honoráltak” is.

A szlovákiai pártok ereje és gyengesége. Az ideológia

A szlovák politika nem mondható túlzottan átideologizáltnak, bár az egyes, főleg az ún. reformpárti erők néha törekednek arra, hogy markánsabb ideológiai jegyek legyenek, általában azonban ezt vesztükre teszik. Annál erősebb viszont a személyek szerepe, amire legjobb példa a HZDS, amely majdnem elképzelhetetlen elnöke, Vladimír Mečiar személye nélkül. A többi párt esetében ez kevésbé nyilvánvaló, bár a személyekre épülő politizálás itt sem elhanyagolható tényező. A szlovák politikai kultúra ezen kívül inkább érdekevezérelt, és túlzottan is pragmatikus beállítottságú, néha az alapvető fontosságú elvek rovására is.

A kilencvenes években Szlovákiában viszonylag stabilnak tűnő pártrendszer alakult ki, a stabilitás alatt azonban inkább a főbb szereplők, mintsem a rendszer állandóságát és megfelelő működését kell érteni. Ugyanakkor még mindig túlzottan sokszereplős és plurális, sőt majdnem atomizált a szlovák politika. Bár a fontos pártok sem rendelkeznek tömeges tagsággal, az alapszervezeteik majdnem mindenütt jelen vannak. A párttagság vagy legalább valamelyik párt támogatottsága ugyanis általában jól – vagy éppenséggel rosszul – jön a választások környékén, ha valaki hivatali tisztségre pályázik. A közigazgatás alsóbb szintjeit is elérő politikai „tisztogatások” és cserék sem ismeretlen jelenségek Szlovákiában. Ez különösen érvényes az 1994 és 1998 közötti időszakra. Egyelőre tehát még nem alakult ki az a pontos, mindenki által tolerált és elfogadott határ, amely alatt nem történnek személyi változások, ezért e kérdésben sok esetlegesség tapasztalható.

A kormánykoalíciókat alkotó pártok (rendszerint három vagy még több párt) ugyanakkor nemcsak a fontosabb közigazgatási posztokat osztják egymás között, hanem a gazdasági pozíciókat is azokban a vállalatokban, amelyekben az államnak még valamilyen befolyása van. Természetesen ez nemcsak szlovákiai, sőt nem is csupán kelet-közép-európai sajátosság. A szlovákiai politikai rendszer a viszonylag gyenge párttagság ellenére talán éppen ezért azt a benyomást kelti, hogy erősen *a pártok uralma alatt áll*. Annál is inkább, mert az erős *pártokráciának* már a polgári-demokratikus Csehszlovákia idején is komoly szerepe volt, nem is beszélve az 1939-től egészen 1989-ig (egy rövid intermezzóval) tartó pártállami diktatórikus időszakokról.

A szlovák politikai rendszernek van még egy jellemző vonása, mégpedig az, hogy a választók jelentős része permanensen csalódik, de csak egy részük fordul el a választásoktól, másik részük inkább keres magának egy új, még „tisztának”

számító pártot. Ezek a pártok általában a médiának köszönhetően ismertek, néhány közismert személyiségre építő, többé-kevésbé populistá csoportosulások, amelyekből a választók viszonylag hamar kiábrándulnak, és kezdenek keresni maguknak az „új bálványt”. Ezekről a pártokról valamivel később lesz még szó részletesebben. Leszögezhető viszont, hogy e csoportok a maguk újdonságával és sokirányú nyitottságával növelik a pártrendszer ingatagságát és viszonylagos kiszámíthatatlanságát.

Bár az ideológia nem játszik Szlovákiában meghatározó szerepet, illetve az ideológiai fegyvertár sokszor nincs összhangban az egyes pártok mögött álló szociális csoportok hagyományos beállítottságával és konkrét érdekeivel, néhány jelzővel mégis érdemes jellemezni a szlovákiai pártokat, e nélkül ugyanis a kérdés regionális összefüggései sem érthetők meg.

Tartósan a legjelentősebb szlovákiai politikai mozgalom a már többször említett, de ideológiailag csak nehezen besorolható Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom. A HZDS nagyon széles „szivárványos” szövetségként jött létre, amelynek összetétele és arculata időnként változott is. A párt soraiban találkoztak a 68-as reformkommunista nemzedék öregedő képviselői, az intranzigens és xenofób szlovák nacionalizmus hívei, Jozef Tiso néppárti rezsimjének néhány rejtett csodálója (bár Vladimír Mečiar mindig is fontosnak tartotta az 1944-es szlovák antifasiszta felkelés hagyományát), továbbá a 89-es „bársonyos forradalmárok” egy része (legalább egy időre), a verseny nélküli privatizációban érdekelt szlovák nagyipari technokrácia jelentős része és a magát nemzetinek nevező értelmiség. Végül a hosszú éveken át domináns és nagyban osztogató párt révén természetesen még a vagyona és a hivatali posztokra pályázó karrieristák egész hada csatlakozott a mozgalomhoz. Ami soha nem változott a HZDS-szel kapcsolatban az elnökének személyén kívül, az a populizmus, a hatalmi pragmatizmus és a politikakacsinálás viszonylag nyers és tekintélyelvű stílusa. A választásokat a nemzeti és szociális populistá jelszavakkal megnyerő HZDS a „szlovák nemzeti milliomas réteg” és a klientelista politikai rezsim létrehozásán fáradozott, amelyben tovább éltek volna a Mikszáth Kálmán műveiből oly jól ismert felföldi urambátyámvilág legrosszabb allűrjei. A HZDS politikusai jó érzékkel észrevették, hogy a sokáig provinciális és másoktól közvetlenül függő Szlovákiában éppen e kliens-patrónus típusú, érekkijáró és nepotista politizálás volt a megszokott az apolitikusságra hajló és a közügyektől távol maradó tömegek számára.

A kisebbségellenes és izolacionista szlovák nacionalizmus fő képviselője a Szlovák Nemzeti Párt (SNS), amely időnként nemzetinek és kereszténynek próbálja magát feltüntetni a konzervatív szlovák vidék szavazóinak megnyerése érdekében. Ugyanakkor a párt legalább annyira urbánus jellegű. A nemzetiek deklarálta jobboldalinak tartják magukat, bár főleg kezdetben sokat segítettek az 1989-es fordulattól megrémült volt párttagok átmentésében. Az SNS minden radikalizmusa ellenére mégsem tekinthető rendszerkritikus pártnak, hiszen nem tá-

madja a piacgazdaságot és parlamentarizmus intézményét. A párt sok híve az elmúlt évtizedben felkapaszkodott, meggazdagodott, „új szlovák polgárság” tagjává vált, ezért a harsány szóhasználat ellenére a párt nem érdekelt a kialakult viszonyok radikális felszámolásában.

A Szlovákia Kommunista Pártjából transzformálódó Demokratikus Baloldal Pártja (SDL) a már említett módon centrista szerepre pályázik a szlovák politikában. Baloldalinak vallja magát, amit minden alkalommal hangsúlyoz, és néhány látványos ügyben (például az egyetemi tandíj bevezetésének elutasítása) úgyahogy képviseli is a baloldalinak mondható értékeket, a valóságban azonban inkább az olyan középkáder-alkalmazotti, hivatalnoki és értelmiségi középréteget képviseli, amelyek nem tekinthetők a rendszerváltás legfőbb veszteseinek. A termelőszövetkezeti lobbí egy része is támogatja a pártot és az több ponton nyitott a szlovák nagyipari technokrácia irányában is. Az, hogy a szlovák demokratikus baloldalnak nem sikerült kivívnia azt a pólusképző pozíciót, mint magyar és lengyel társaiknak, valószínűleg a HZDS jelenlétének köszönhető. Miloš Žiak politikai elemző szerint a HZDS, ugyanúgy, ahogy az SNS-től átvette az önálló állam gondolatát és építésének „dicsőségét”, hasonlóan „nyúlta le” az SDL-től a vállalati menedzsmentnek nevezhető befolyásos csoportot. Bár „a menedzsment és a dolgozók általi privatizáció” gondolata alapvetően az SDL műhelyében és gazdasági holdudvarában született, mégiscsak a HZDS volt az, amely azt keresztülvitte, részben e csoport támogatásának köszönhetően és ennek ellentételezéseként. A szlovák vállalati technokrácia átpártolása a HZDS-hez valószínűleg annak volt köszönhető, hogy Mečiar és pártja e gondolat megvalósításának nyersebb, egyenesebb, következésképpen gyorsabb útját kínálta fel, mint az intellektuálisabb, a múlttal jobban megterhelt, ezért óvatosabb SDL.³ A vagyonhoz jutott gazdasági technokrácia jelentős része azonban nem szakított teljesen a demokratikus baloldallal, hiszen érdekeik képviseletének potenciálisan kulturáltabb, „eurokonformabb” útját nyújthatja nekik. Annál is inkább, mert e párt sok irányban nyitott, ami részben a mögötte álló érdekcsoportok jellegével függ össze. A már említett nagyipari és szövetkezeti technokrácián kívül az államigazgatás különböző szintű dolgozói körében is viszonylag komoly népszerűséget élvez, ami főleg múltjának és jelenlegi lavírozó politikájának köszönhető. Emberei ugyanis általában a többiek által leginkább megtűrt hivatalnokok kategóriájába tartoznak. Az 1998 előtti kormány ezt a hagyományt némileg megsértette, részben azért is kötött ki az SDL az ellenzéki blokkban mint annak legmérsékeltebb része. Ugyanakkor az SDL éppen ehhez az ellenzékhez való csatlakozásnak köszönhetően tudta az új kormányban sikeresen garantálni a gazdasági és vagyoni kontinuitást a két „korszak” között.

A szlovák politikai élet következő markáns szereplője a Kereszténydemok-

³ Žiak, Miloš: *Slovensko medzi napredovaním a úpadkom*. 1998. 186–187.

rata Mozgalom (KDH), amely sokáig a Mečiar-rezsim legfőbb ellenzéki ereje volt. A kilencvenes évek legelején úgy tűnt, hogy ezen párt lesz az önálló Szlovákia legfőbb szorgalmazója, hiszen sokan úgy gondolták, éppen a KDH képviseli leginkább a kontinuitást az 1945-ben leszerelt „keresztény-nemzeti” jellegű szlovák néppárti katolicizmussal. A KDH valóban a tradicionalista szlovák konzervativizmus egyik legfőbb szószólója lett, ugyanakkor megpróbált Európa-orientált, modern kereszténydemokráciává is válni, melynek nagyon fontosak a demokratikus alapértékek, az emberi jogok és a hagyományos erkölcs. Az is ebbe az irányba hatott, hogy a párt magába szívta a szlovák demokratikus és keresztény máskéntgondolkodás pozitív hagyományait, hiszen a kereszténydemokraták olyan jelenlegi vezetői, mint Ján Čarnogurský és František Mikloško nagyon aktívak voltak a kommunista diktatúrával szemben álló disszidens körökben. A KDH vezetői rendszerint mérsékelten és óvatosan igyekeznek politizálni, amiről az önálló Szlovákiával kapcsolatos akkori álláspontjuk is tanúskodik. Ján Čarnogurský, aki számára mindig is fontos szerepet játszott az önálló államiság gondolata, 1991 körül lemondott az azonnali megvalósítás lehetőségéről, mert azt az adott gazdasági és politikai körülmények között veszélyesnek ítélte meg. A gazdaság és társadalom fokozatos átalakítását és demokratizálását időlegesen jobban látta biztosítva a megreformált föderatív Csehszlovákián belül. Viszont azt akarta, hogy az Európai Unión belül Szlovákiának már „önálló széke és önálló csillaga legyen”. Tény, hogy a KDH sokat tett a hagyományos szlovák konzervativizmus és izolacionizmus urbánusabbá, nyitottabbá és demokratikusabbá tételéért, ám ennek következtében széles szavazórétegeket veszített el. 1998 után a párt stratégiái elhatározták, hogy megpróbálnak a HZDS vidéki elektorátusa felé nyitni, ennek érdekében valamivel „nemzetibbé” és „tradicionalistábbá” tették retorikájukat, de egyelőre úgy tűnik, számításaik nem jöttek be. A pártnak ugyanakkor óvatosnak kell lennie, hogy ne veszítse el azon városi szavazóit, akik alapvetően következetes demokratizmusáért és antimečiarizmusáért szavaztak rá, nem pedig túlzott keresztény konzervativizmusáért. A kereszténydemokraták következő problémája az, hogy miután jobboldali reformpártnak vallják magukat, néha olyan antiszociális javaslatokat támogatnak, mint például az egyetemi tandíj bevezetése, ami nem felel meg igazán vidéki és alkalmazotti értelmiségi szavazóbázisuk jelentős részének – a KDH ugyanis alapvetően nem a rendszerváltás legfőbb nyerteseinek pártjaként ismeretes.

A szlovák politika szervezetileg viszonylag új szereplője a *Szlovák Demokratikus és Keresztény Unió* (SDKÚ), amely csak az utolsó kormányzati ciklusban jött létre, igaz többnyire régi kereszténydemokrata és magukat liberálisnak valló politikusokból. Az 1998-as választások előtt ugyanis az öt legellenzékibb szlovák párt a kormány hatékonyabb leváltása érdekében létrehozta a Szlovák Demokratikus Koalíciót (SDK), amely valóban a választások utáni új kormány legtekintélyesebb tényezője volt, hiszen kormányfőt is adott az országnak. Először úgy tűnt,

a kereszténydemokraták, liberálisok, demokraták, szociáldemokraták és zöldek ennyire heterogén szövetsége csak alkalmi csoportosulás lesz, nemsokára fölmerült azonban a gondolat, hogy az SDK-t jó lenne komoly jobbközép néppárttá átalakítani, amelyben ugyan elmosódnának az ideológiai különbségek, viszont a HZDS méltó ellenfele lehetne. E párt létrehozásának egyik legfőbb szorgalmazója a kereszténydemokrata Ivan Šimko volt, aki egyfajta szlovák CDU-ban gondolkodott, azaz a KDH valódi széles (keresztény és liberális) néppárttá átalakításában. A 90-es évek végén egyébként az ilyen irányú társadalmi igény is érezhetővé vált, hiszen az antimečiarista választók abszolút többségét nem érdekelték a pártjaik közötti ideológiai árnyalatok. Šimko ötlete azonban csak részben vált valóra, mert a KDH vezetősége és néhány liberális féltette saját identitását, és nem volt hajlandó beolvadni egy ilyen szerintük „demokratikus szívérványos” unióba. Az SDK ezért nem tudott zökkenőmentesen átalakulni, de Dzurinda és Šimko legalább a menthetőt mentendő létrehozták az említett SDKÚ-t, amely a demokratikus, liberális és keresztény elvekre hivatkozik. Igaz, így a következő választásokon két hasonló jellegű erő – az egyik „elvhű” a másik „pragmatikus” – fog hasonló szavazatokért versenyezni. A politológusok viszont nem zárják ki, hogy a SDKÚ és KDH között idővel olyan kapcsolat alakul ki, mint Németországban a CDU és CSU között.

A „legértelmiségibb” szlovákiai párt a *Demokrata Párt* (DS), amely ugyan önállóan már 1992 óta nem képes bekerülni a parlamentbe, viszont legalább a különböző koalíciókban igyekszik bejuttatni egy vagy több képviselőjét. Tény viszont, hogy e párt jelenlegi befolyása nagyobb mandátumai számánál, amit a médiának köszönhet, ill. komoly értelmiségi holdudvara és vidéki pozíciói vannak. Valószínűleg az is szerepet játszik ebben, hogy a DS fokozatosan építi magának a „legnyugatibb” párt imázsát. Ugyanakkor e csoport tekinti magát ‘89 novemberre üzenete egyik legfőbb és legigazibb hordozójának. Ideológiailag a DS a radikális reformok iránt elkötelezett polgári jobboldali pártként határozza meg magát. Közírói szívesen hivatkoznak az angolszász konzervativizmusra, amelynek azonban a szlovák politikában nem nagyon vannak gyökerei. Gazdasági programja jobboldali liberálisnak mondható. A párt antietatista, az ország decentralizációját szorgalmazza, annál is inkább, mert a városi önkormányzatokban jobb pozíciókkal rendelkezik, mint az országos törvényhozásban. A kisebbségi kérdésben talán a legliberálisabb szlovák párt, nyitott a magyarok irányában is. A párt eredeti tradíciói között fontos szerepet játszott az emberi jogok iránti elkötelezettség, a zöld orientáció, az antifasizmus, az antinacionalizmus, valamint az alternatív gondolkodásra való hajlam, az utóbbi években azonban egyre jobban eluralkodik túlzott ideológiai („konzervatív”) és gazdasági („liberális”) doktrínársága, amely a szociális problémák iránti nagyfokú érzéketlenséggel párosul. Ennek következtében még a megcélzott rétegek (az értelmiség és a vállalkozók) jelentős részét sem képes megszólítani, és messziről sem közelíti meg az 5%-os bekerülési küszöböt.

Az is gyengíti a demokratákat, hogy a „párt túlzott pragmatizmusával” elégedetlen legfőbb értelmiségi vezetői kiváltak, és létrehozták a *Polgári Konzervatívok Közösségét* (OKS), amely az ideológiai és erkölcsi tisztaságra apellál. A DS intellektuális hatása azonban változatlanul nem hagyható figyelmen kívül.

Előbb már szó volt arról, hogy a szlovákiai választók jelentős része permanensen csalódik, és a kiutat rendszerint egy új „tiszta” párt támogatásában látja. Ez volt 1998 előtt a Rudolf Schuster jelenlegi államfő által létrehozott *Polgári Egyetértés Pártja* (SOP) esete, amely köztes pozíciót foglalt el az ún. „mečiarista” és „antimečiarista” blokk között, és döntően az akkori kormánykoalíció olyan kiábrándult szavazóira számított, akik nem akartak szavazni annak radikális ellenzékére sem. A soraiban több hírességet, vállalkozót (illetve azok feleségét), elismert művészt, sportolót, szakszervezeti vezetőt és főleg a befolyásos kassai polgármestert tömörítő párt ugyan elég heterogén és amorf benyomást keltett, de komoly médiatámogatást kapott, így végül elérte a kb. 8% körüli eredményt, és az új kormány alkotórészévé vált.

A gyorsan összehozott párt „varázsa” azonban hamar elillant, és támogatottsága mélyen a parlamenti küszöb alá került. A keletkezett űr azonban nem maradt sokáig üres. Legelőször az SDL-ből kivált fiatal politikus, Róbert Fico lépett, aki 2000-ben létrehozta az *Irány* (SMER) nevű pártot, amellyel nemsokára a közvélemény-kutatások második helyére került. Pártja stabil, 14–18% közötti támogatottsága a legerősebb HZDS támogatottságát követi, ezért valószínű, hogy a 2002-es választások után fontos szerepet fog játszani. A SMER nagyon érdekes csoportosulás: Fico nem hajlandó elhelyezni magát a jobboldal-baloldal skálán, hanem inkább koncepciózus és egyben pragmatikus, célra orientált politikusként tűnik fel. Beszédeiben mindig hangsúlyozza az új, lehetőleg fiatal arcok szükségességét, bár ő maga fiatal életkora ellenére (a harmincasok nemzedékéhez tartozik) nem tekinthető igazán ilyennek. Az ideologizálás helyett nagyobb figyelmet szentel annak, hogy komoly támogatókat találjon a roppant befolyásos energetikai és építési lobbizetők között, akiknek ígéretet tett a költséges atomenergetikai ipar további bővítésére. Megnyilatkozásai meglehetősen eklektikusak, és rendszerint pozitív visszhangra lel mind az elégedetlenek, mind a rendszerváltás fiatal és középkorú nyerteseinek körében. A halálbüntetés visszaállítását propagáló büntetőjogász tulajdonképpen egyfajta sajátos „rendet és szabadságot” ígér választóinak, amikor egyidejűleg a könnyű drogok legalizálását, valamint a (rendszerint roma) krumplitolvajok szigorúbb megbüntetését szorgalmazza. Látványosan hirdeti a vagyon eredetének igazolását bevezető jogszabályok elfogadását, de ténylegesen nem akar hozzányúlni az elmúlt évtizedben lezajlott privatizáció eredményeihez. A kisebbségi kérdésben is látszólag ambivalensen viselkedik. Többé-kevésbé rejtett, de viszonylag népszerű romaellenességén kívül főleg közvetlenül az 1998-as fordulat után többször megtámadta a magyar kisebbség képviselőinek minimalista követeléseit, ugyanakkor ő volt az, aki a parlamentben felvetette a holokauszt

emléknapjának bevezetését. Fico és a SMER láthatólag nem lesz tiszavirág-életű, és nemcsak a populizmus miatt. A SMER így vagy úgy, de igyekszik figyelembe venni a 90-es években végbement társadalmi és mentalitásbeli változásokat (főleg ami a fiatalokat illeti), és több olyan témát hoz fel, amelyekre a lakosság jelentős része „vevő”. A bűnözés elleni harc és az aktívabb családpolitika valószínűleg mindig népszerűek lesznek. Ugyanakkor betöltheti a mečiarizmus sikerét megalapozó tradicionális és izolacionista szlovák populizmus egyfajta „kiművelésének”, modernizálásának a szerepét is. Azt, hogy milyen lesz az „új szlovák populizmus” esetleges hatalma, csak nehezen lehet megjósolni.⁴

A rendpárti SMER-hez hasonló babérokra tör az *Új Polgár Szövetsége* is. E párt nevét szlovákul ANO-ra rövidítik, ami magyarul ‘igen’-t jelent. Az ANO mögött a legnagyobb szlovákiai médiacézar és sajtómagnás, Pavol Rusko áll, aki 1998 előtt még a SDKÚ és a SOP kampányát támogatta. Mostani kampányában szintén alaposan kihasználja a magántulajdonát képező Markíza televíziót, néhány rádiót és újságot. Pártja leginkább az alkalmazásában álló fiatalos mentalitású újságírókból és néhány sikeresnek mondható emberből áll. Ezt tükrözi a yuppikat és a sikerekben megőszült tekintélyes polgárokat felvonultató kampánya is, melynek keretében viszonylag gyakran elhangzik a *meritokrácia* kifejezés. Ruskót valószínűleg az olasz Silvio Berlusconi példája ihlette, amikor felhagyva a korábbi, háttérből való politizálással, közvetlenül a ringbe szállt. Az ANO az utóbbi hónapokban tartósan a bekerülési küszöb fölött áll, koalíciókötési potenciálja pedig jelentős. Ezenkívül az is előnyére szolgál, hogy viszonylag sikeresen igyekszik kitölteni a korábbi liberális pártok megszűnése és fuzionálása után keletkezett űrt, azaz egyre inkább hangsúlyozza a liberális értékeket.

Végül meg kell említeni még a *Magyar Koalíció Pártját* (MKP, azaz SMK) is, amely szintén stabil és sokszor stabilizáló tényezője a mozgalmas szlovákiai politikának. A szlovákiai magyar közösség eredetileg differenciált pártszerkezettel rendelkezett, amelyet három párt határozott meg – a magát liberális polgári pártnak tekintő *Magyar Polgári Párt* (MPP, azaz MOS), a centrista szerepre törekvő *Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom* (MKDM azaz MKDH) és a nemzeti-konzervatív kisebbségvédő *Együttélés Politikai Mozgalom* (ESWS). Ezen irányzatok viszont a választási törvény 1998. évi „koalícióellenes” módosítása miatt egy gyűjtőpártba kényszerültek, mert egyébként könnyen kikerülhettek volna a parlamentből. 10% körüli támogatottságával az SMK a szlovákiai közélet el nem hanyagolható tényezői közé tartozik. Mérsékelt és viszonylag felelősségteljes politizálásával a szlovák közvélemény türelmes és demokratikus részében is bizonyos tekintélyt vívott ki magának, amiről az is tanúskodik, hogy több szlovák értelmiségi csalódottságában már jelezte, nem zárja ki, hogy e pártra adja le szavazatát.

⁴ A SMER programjáról részletesebben: Štátna doktrína Slovenskej republiky. (otvorený dokument, schválený na sneme SMER-u v Stupave 5. mája 2001. v Stupave.) *SMER*, 2001. č. 4. 10–11.

A pártban és környezetében időről időre felmerül, hogy néhány szlovák származású személyiséggel is ki kellene bővíteni a jelöltlistát szlovák szavazatok megszerzése érdekében. 1998-ban egy liberális szlovák újságíró (Juraj Hrabko) valóban felkerült a pártlistára, de ez még nem jelentett nyitást. Az SMK érthető módon alapvetően a magyar kisebbség, illetve a fokozottan mellőzött dél-szlovákiai régió érdekeit védő etnoregionális párt. Jelenleg még az etnikai meghatározottságon van a fő hangsúly, regionális arculata valamivel gyengébb, de vélhetően erősödni fog. 2001-ben egyébként újból felmerült a párt szlovákokkal való kibővítésének a gondolata. Hunčík Péter pszichiáter, a Márai Alapítvány elnöke azt javasolta, hogy vegyék fel a listára a már említett Polgári Konzervatívok Közösségének néhány tagját, amivel talán meg lehetne szerezni a következetesen liberális-konzervatív gondolkodású szlovák értelmiség egy részének szavazatait. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy e csoport gazdasági és szociális elképzeléseinek túlzott radikalizmusa és érzéketlensége nem biztos, hogy kompatibilis a nehéz gazdasági helyzetben lévő déli területek súlyos szociális gondjaival küszködő lakosság elvárásaival.

A felsorolás természetesen nem teljes. A szlovák politika ugyanakkor jelenleg meglehetősen zűrzavaros állapotban van, és nagyfokú bizonytalanság érezhető a 2002. évi választások kimenetelét illetően.

A pártok regionális kötődései és pozíciói

Erről a kérdésről már részben volt szó. A regionálisan legkönnyebben beazonosítható csoportosulás a Magyar Koalíció Pártja, támogatói Dél-Szlovákia magyarok lakta vidékein élnek. Időről időre felmerül ugyan a gondolat, hogy e pártnak jobban kellene nyitnia a szlovákok felé, és ezáltal kivédeni a csupán partikuláris regionális-etnikai érdekekben gondolkodás vádját, de a regionális hangsúlyok nagyobb mértékű hangsúlyozása talán célravezetőbb lenne a szlovákiai magyar politika számára. Más ilyen etnoregionális jellegű párt nincs az országban, leszámítva talán néhány roma szervezetet, de azok kötődései egy adott térséghez nem ennyire markánsak.

Szlovákia másik sajátos, a többi területtől hagyományaiban és nyelvjárásában meglehetősen különböző vidéke a keletiszlovák régió. Az itteni nyelvjárások (sárosi, zempléni) valóban komoly eltéréseket mutatnak a közép- és nyugatszlovák dialektusokhoz képest, amit már a 20. század elején és főleg 1918-ban megpróbáltak kihasználni egyes helyi magyar és magyarbarát körök arra, hogy az ún. *szlovják mozgalom* támogatása révén szembeállítsák a nyugati és keleti szlovákokat, és ezáltal az utóbbiakat egyértelműen Magyarországhoz kössék.⁵ Ennek elle-

⁵ E mozgalom legfőbb képviselője Viktor Dvorcsák volt, illetve annak eperjesi sajtóorgánumai, az Eperjesi Lapok és a Naša zástava. Először a Sáros megyei hatalmasságok támogatását élvezte, majd 1918 után Budapest finanszírozta akcióit.

nére, vagy talán éppen ezért, a kelet-szlovák nyelvi és regionális szeparatizmusból nem lett komoly politikai tényező. A két világháború között ezen elmaradott vidék lakossága döntően a kommunistákra, illetve a gazdasági előnyöket nyújtani képes agrárpártiakra szavazott. A szlovák nacionalizmust meglovagoló HSĽS nem tudott itt igazán komoly pozíciókat szerezni. Viszonylag jól szerepeltek keleten a különböző nemzetiségi pártok, mert e térség Szlovákia vallásilag és etnikailag talán legheterogénebb vidékei közé tartozott. A különböző dialektusokat beszélő szlovákokon és a különböző átmenetinek mondható csoportokon kívül (szotákok, goralok stb.) éltek itt nagy számban ruszinok, lengyelek, magyarok, németek és tömbökben élő jiddis nyelvű, nem asszimilált zsidók is. Vallási szempontból a római és görög katolikus többség mellett nagyszámú magyar és szlovák református, német és szlovák evangélikus, ruszin-ukrán görögkeleti és a már említett ortodox zsidók éltek itt egymás mellett. E vallási és etnikai tarkaság az együttélés viszonylag türelmes szabályait termelte ki magából, amely kevésbé volt jellemző más vidékekre.

Kelet-Szlovákia gazdasági és szociális felemelése csak a második világháború után, a nagy iparosítási hullám idején kezdődött el. Főleg a tízezreknek munkát adó Kelet-Szlovákiai Vasmű (VSŽ) felépítése adott viszonylag komoly lökést a térség korlátozott fellendülésének. Kassa korábban is központi szerepet játszott, és e pozíciója csak tovább erősödött. A keleti vidékekről származó funkcionáriusok néhány befolyásos földijük támogatásának (főleg az 1968 utáni ún. normalizációs korszak fő ideológusának, Vasil Biľáknak és környezetének) köszönhetően viszonylag komoly pozícióhoz jutottak Prágában és Pozsonyban, ezen kívül maga a VSŽ is országos tényező volt már. Az utóbbi egyébként közvetlenül a prágai minisztériumok alá tartozott, ami részben 1989 után éreztette hatását. A Prága és Kassa közötti sajátos kapcsolatot az is jelezte például, hogy 1989 novemberében Kassán először nem a Nyilvánosság az Erőszak ellen (VPN) szervezetei alakultak meg, hanem cseh mintára a Polgári Fórum sejtjei. Néhány nap után ugyan a „*bársonyos forradalmárok*” megegyeztek abban, hogy a kassaiak is a VPN-hez csatlakoznak, de ez a kis incidens már jelezte a két szlovákiai nagyváros eltérő erővonalait. Az 1990 és 1992 közötti időszakban Kassa valóban a szlovákiai föderalisták egyik bástyájává vált, legalábbis Pozsonyhoz és Besztercebányához képest, ahol rohamosan veszítették támogatottságukat. Ebben valószínűleg a fent említett okokon az esetleges önállóság gazdasági következményeitől és a szovjet, majd az ukrán határ közelségétől való félelmek játszották a szerepet. Ugyanakkor a föderalisták itt sem váltak teljesen domináns csoporttá, mert a térségben hagyományosan erős volt a kommunista párt, és egyes később ismertetendő vidékeken a kereszténydemokraták is.

A kelet-szlovákiai regionalizmus tehát ebben az időszakban sem született meg. Az 1992 nyarán a kassai *Domino-efekt* radikális hetilapban megjelent *Kassai Szuverenitási Nyilatkozat* csak az akkoriban elfogadott *Szlovák Szuverenitási*

Nyilatkozat kigúnyolása akart lenni, és magukat a szerkesztőket is meglepte a nyilatkozatot komolyan vevő, és azt aláírni kívánó polgárok nagy száma. Ennek ellenére úgy döntöttek, hogy nem folytatják az akciót. Az itteniek egyébként általában másban látják a kivezető utat – nem elkülönülni akarnak, hanem inkább arra törekednek, hogy embereik magas országos posztokra kerüljenek, ahonnan segíteni tudják földijeiket. A Kelet ezt szokta meg az elmúlt negyven évben, sőt már előtte is. Egy gazdaságilag elmaradott és szegény térség részéről ez tulajdonképpen logikus reakció is, hiszen így talán könnyebben jut hozzá a szükséges forrásokhoz. Mindenképpen sokatmondó tény az, hogy a jelenlegi három legfőbb közjogi méltóság közül – Rudolf Schuster államfő, Mikuláš Dzurinda kormányfő és Jozef Migaš parlamenti elnök – mindhárom keleti születésű. Más kérdés, hogy ez a tény önmagában nem segít a térség alapvető gondjain.

Természetesen a fontosabb pártok közül mindegyik jelen van Kelet-Szlovákiában is. Országos mutatóinál valamivel jobban szerepel itt a KDH, amely főleg a katolikus Szepesség vallásos lakossága körében erős, ezenkívül viszonylag sok támogatója van a helyi görög katolikusok között. Az utóbbi időben a szepességi pozíciókon viszont a KDH osztozkodni kényszerül az innen származó Mikuláš Dzurinda kormányfő vezette SDKÚ-val. A 2001-ben végrehajtott közigazgatási reform során leginkább e két párt harcolt azért, hogy e történelmi régió külön kerületté alakuljon (most az Eperjesi Kerület része), igaz az SDKÚ végül megszavazta a jelenlegi területi beosztás érvényben hagyását. A keleti régióban továbbra is komoly pozíciói vannak a demokratikus baloldalnak, illetve a nem transzformálódott kommunistáknak is. Az SDL egyébként viszonylag egyenletesen eloszló támogatói bázissal rendelkezik, nehezen köthető valamelyik markáns régióhoz, talán a nagyobb városok kategóriáját leszámítva.

A nacionalista SNS hagyományosan főleg a szlovák északnyugaton erős. Zsolna és környéke, a hajdani Árva megye és részben a mostani Trencsényi Kerület egyes területei alkotják igazi bázisát. A 90-es évek első felében Pozsonyban is erős volt. Az említett vidékeken viszont rendszerint osztozkodnia kell a HZDS-szel, amely ugyan majdnem mindenütt erős, de bázisát a Vág menti iparosodott területek, Közép-Szlovákia völgyei és majdnem az egész északnyugati térség adják.

A magát polgári jobboldalinak nevező liberális-konzervatív DS, valamint a liberalizmusra hivatkozó hajdani Demokratikus Unió (DÚ) – amely azóta az SDKÚ-ba olvadt bele – főleg a nagyvárosokban volt erős, különösen Pozsonyban és Kassán, részben Besztercebányán is. A demokraták ezenkívül átlagos eredményüknél valamivel jobban szoktak szerepelni néhány hagyományosan erős evangélikus közösségekkel rendelkező vidéken és városban, mint például Miaván és Liptószentmiklóson. A háború előtt itt rendszerint az agrárpártiak voltak népszerűek, a katolikus néppártiakat viszont az evangélikus gazdák és polgárok különösen nem szívelték.

Érdekesen alakultak az elmúlt évtizedben a főváros lakosságának politikai preferenciái. Az első szabad választásokat követő időszakban, amikor a szlovák belpolitika egyik legsarkalatosabb kérdése a csehszlovák föderáció jövője volt, a pozsonyiak viselkedése némileg eltért az átlagtól. A szociológiai felmérések szerint ebben az időszakban országosan csupán a lakosság 13%-a volt kifejezetten önállóságpárti, 27%-a inkább föderalista volt, és majdnem 60% valamiféle köztes, közelebbről meg nem határozott álláspontot vallott. Pozsonyban viszont ez az arány éppen fordított volt – a választópolgárok 27%-a „függetlenségi” volt, és csupán 15%-a vallotta magát kifejezetten föderalistának. Ennek megfelelően ebben az időszakban viszonylag erős pozíciókkal rendelkezett a fővárosban az SNS, illetve a HZDS. E magatartás valószínűleg azzal függött össze, hogy egy független ország fővárosi státusának elnyerése komoly előrelépést jelentett volna sokak számára – az ingatlan tulajdonosoknak, a hivatali tisztségekre pályázó értelmiségnek, valamint a már kialakult köztársasági közigazgatási apparátusnak is. Ezek a számítások tulajdonképpen bejöttek, és Pozsony valóban az ország leggazdagabb és legbefolyásosabb városa lett. Az önállóság megszerzésével viszont átalakultak a választók preferenciái. 1994-től kezdve egyre érezhetőbbé vált a város „anti-mečiarista” ellenzéki magatartása. Ugyanakkor gazdagságának köszönhetően Pozsonyban erősödtek a nyugat-orientált és piacbarát megnyilvánulások. A választók között népszerűek lettek a HZDS-ből kivált, majd magát liberálisnak valló Demokratikus Unió (DÚ) politikusai, és tovább erősödtek itt a kereszténydemokraták és a baloldali demokraták pozíciói. A fővárosi önkormányzati választásokon a következő pártok szerezték a legtöbb szavazatot: KDH, DÚ, HZDS. Az elmúlt évtizedben tehát Pozsonyban a populizmus fokozatos gyengülése és a hagyományos ideológiai pártok erősödése volt tapasztalható.⁶

Természetesen ezek az orientációk az adott helyzettől és az éppen aktuális politikai témáktól függően idővel módosulhatnak. Az új pártok regionális összefüggéseinek akár rövid felvázolására egyelőre kevés adat áll rendelkezésre, de ezek a csoportosulások is rendszerint az egész országra kiterjedően próbálnak kampányolni. A szlovákiai politika szociokulturális és regionális összefüggései viszonylag jól mutatják a sok hagyományt magába olvasztó multikulturális Szlovákia bonyolult tradícióit.

Utószó: a 2002. évi parlamenti választások eredményei

2002. szeptember 20–21-én került sor a legutóbbi parlamenti választásokra, amelyek a politikai elemzők és a politikusok számára egyaránt nagy meglepetést hoztak. A lakossági elégedetlenséget mutató korábbi előrejelzésekkel szemben ugyanis a választásokat az országot eddig kormányzó jobbközép pártok nyerték

⁶ Krivý, Vladimír–Feglová, Viera–Balko, Daniel: *i. m.* 173–179.

meg. Mindez lehetővé tette a magát jobboldaliként meghatározó négy párti reformkoalíció létrejöttét, amely a két pártba tömörülő szlovák kereszténydemokratákból, a magyar kisebbség képviselőiből és a csak nemrég megalakult nagypolgári-értelmiségi liberális pártból áll. Meg kell azonban említenünk, hogy az eredmények megszületésében szerepet játszott a Szlovákiában viszonylag alacsonynak számító részvételi arány (70,07%) és a marakodó kis nacionalista és baloldali pártoknak az 5%-os küszöb alatti szereplése.

A választások névleges győztese ugyan a HZDS volt, amely megőrizvén legfőbb regionális bástyáit (Zsolna és Trencsén kerületeket) 19,50%-ot szerzett (36 mandátum), de alacsony koalíciós potenciálja miatt nem volt esélye a kormányalakításra. A HZDS-hez hasonlóan fegyelmezett szavazóbázissal rendelkezik a magyar kisebbséget konkurens nélkül képviselő MKP, amely a déli vidékeken hozta is korábbi formáját, és 11,16%-ot szerzett (20 mandátum). A várokozásoknál sokkal jobban szerepelt viszont a Mikuláš Dzurinda vezette SDKÚ, amely az előzetes népszerűségi indexek ellenére az utolsó pillanatban mégiscsak megszerezte a bizonytalanok egy részének a szavazatait, így 15,09%-os eredménnyel 28 mandátumhoz jutott, amivel az új jobboldali koalíció vezető erejévé vált. A kereszténydemokrata unionisták egyébként döntően a nagyobb városokban szerepeltek jól, fő bázisuknak főként Pozsony és az Eperjesi Kerület bizonyult. A szlovák kereszténydemokrácia konzervatívabb szárnyát képviselő, és a választásokon 8,25%-ot (15 mandátum) elérő KDH legfőbb bástyájának szintén a vallásos római és görög katolikus tömegeknek otthont adó Eperjesi Kerület bizonyult (különösen a Lőcse központú Szepeesség), részben pedig az erősen katolikus Kiszuca és Árva néhány járása. Nem érte el viszont a várt eredményt a szlovák politika új szereplője, a pragmatista-etatista és harmadikutas politikát hirdető SMER, amely csak 13,46%-ot kapott (25 mandátum). A párt egyenletesen szerepelt Szlovákia északi és keleti régióiban, nem túl jól viszont a korábbi kereszténydemokrata és liberális kötődéseit megőrző Pozsonyban és Kassán. Érdekes a szintén új szereplő, a választási kampányban egyre inkább liberális profilt mutató ANO eredménye (8,01% szavazat, 15 mandátum). Ez a döntően gazdag pozsonyi vállalkozókból és fővárosi értelmiségiekből álló liberális-nagypolgári párt leginkább a szegény Keleten, illetve a központi fekvésű Besztercebányán volt sikeres, ami valószínűleg annak köszönhető, hogy e párt mögé állt a népszerű Markíza magán televízió, amely a pártvezér Pavol Rusko tulajdona. Azt sem szabad elfelejteni, hogy hagyományosan Keleten a legmagasabb a „csalódott keresők” tábor, akik minden választás alkalmából új, még „tisztá” pártot keresnek. Így volt ez 1998-ban is, amikor itt szerepelt legjobban a Rudolf Schuster vezette Polgári Egyetértés Pártja (SOP). Végül szintén Kelet-Szlovákia legszegényebb, északkeleti járásaiban „tarolt” az eddig parlamenten kívüli kommunista párt (KSS). Az ortodox kommunisták sikerét a szakértők azonban nem is tekintik meglepetésnek, hiszen a térségben valóban igen súlyosak a gazdasági bajok, továbbá

több kommunista érzelmű szavazó mára már kiábrándult az egyre jobboldalibb és gazdagabb HZDS-ből, valamint itt még mindig él a korábbi államszocialista korszak társadalmi és szociális modernizációjának emléke, amely ennek a hagyományosan nagyon elmaradott vidéknek komoly előrelépést jelentett. A vidék szlovák és ruszin lakosságának egy része tehát egyáltalán nem tekinti olyan sötétnek a megelőző negyven évet. E tényezők együttes hatása eredményezte végül a 6,32%-os szavazati arányt, illetve 11 képviselői mandátumot.

Ezzel az eredménnyel az EU-integrációt fenntartásokkal fogadó, a NATO-t radikálisan elutasító és a kommunista állampárti múltat büszkén vállaló KSS lett az egyetlen deklaráltan baloldali párt a szlovák parlamentben. A korábbi reformer ambíciójú és a kilencvenes években végig a mérlegnyelv szerepét játszó SDL, valamint az abból kivált SDA (Szociáldemokrata Alternatíva) teljesen leszerepelt a választásokon, hiszen együttesen értek el valamivel több mint 3%-ot. A demokratikus baloldaliaknak valószínűleg korrupciós botrányaikért és következetlen politikájukért kellett fizetniük, hiszen bent voltak ugyan a kormányban, de annak munkáját folyamatosan torpedózták. Láthatólag magyarellenes kártyájuk sem vált be. Hasonlóképpen járt a két szárnyra szakadt SNS, amely így csak együttesen tudott elérni körülbelül 7%-ot (külön-külön csak 3,65 és 3,32%-ot). Ezzel az eddigi szlovák politika másik stabil szereplője is kiesett – valószínűleg csak ideiglenesen – a parlamentből. Az ún. demokratikus baloldalra, a két nemzeti pártra és a HZDS-ből kivált HZD-re leadott szavazatok összesen azonban majdnem 13%-ot tesznek ki. E szavazatok zöme egyébként, ha mandátumhoz jutott volna, inkább a mostani mečiarista és kommunista ellenzékét erősítette volna. Ez némileg árnyalja (de semmiképpen nem vonja kétségbe) a választások eredményeit.

Befejezésül még néhány szót a következő ciklus egy-két fontos dilemmájáról. Szlovákiában, amely a szűkebben vett közép-európai térség gazdaságilag és szociálisan legsúlyosabb válságban lévő országa (majdnem 20%-os a munkanélküliség), olyan parlament alakult meg, amelyben a deklarált baloldal – döntően saját hibáinak köszönhetően – igen alulreprezentált. A HZDS inkább a gazdag érdekcsoportok és a jómódú középosztályok érdekeit kifejező párt, a SMER-ben pedig szintén komoly gazdasági lobbicsoportok foglalnak helyet. A párt szociális arculatát háttérbe szorítja a rendpárti és nemzeti érdekek védelmének az ideológiája. Nagy kérdés tehát, hogy mikor és kiből alakul ki az új, demokratikus elkötelezettségű baloldal. Közvetlenül a választások után felmerült, hogy a SMER elfoglalhatná ezt a „szociáldemokrata” pozíciót, amire történnek is utalások, ám ez az etatista, rendpárti és az ideologizálást kerülő párt nem tűnik a legalkalmasabb jelöltnek. A másik lehetőség, hogy az eddigi baloldali pártok romjain, főleg ifjúsági szervezeteik, valamint a formálódó fiatal baloldali értelmiségi csoportok talaján jön létre egy mozgalom, amely kihasználja a jelenlegi kormányzat antiszociális reformintézkedései miatt várható tömeges elégedetlenséget. A KSS továb-

bi erősödését sem lehet kizárni, ám nem biztos, hogy azon keresztül vezet az út a modern szlovák baloldal kialakulásához.

Irodalom

Barnovský, Michal: *Na ceste k monopolu moci 1945–1948*. Bratislava, 1993.

Krivý, Vladimír–Feglová, Viera–Balko, Daniel: *Slovensko a jeho regióny. Sociokultúrne súvislosti volebného správania*. Bratislava, 1996.

Lipták, Ľubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, 1968.

Lipták, Ľubomír: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava, 1999.

Lipták, Ľubomír (zost.): *Politické strany na Slovensku. 1860–1989*. Bratislava, 1992.

Žiak, Miloš: *Pád komunizmu na Slovensku a najmä čo sa dialo potom*. 1994.

Žiak, Miloš: *Slovensko medzi napredovaním a úpadkom*. 1998.

Vázlat Románia 1989 utáni választási földrajzáról

Előzmények

A választások alapján működő, modern parlamenti demokrácia Romániában 1866 után bontakozott ki. Az 1866-os alkotmány alapján az Ókirályságban (az ún. Regátban) lényegében egy kétpártrendszerű, a Nemzeti Liberális Párt és a Konzervatív Párt hatalmának váltakozására épülő politikai rendszer alakult ki, általános választójog nélkül¹. Az első világháború utáni, Erdéllyel, Bukovinával és Besszarábiával megnövekedett Nagy-Romániában az első választásokat 1919 novemberében tartották, immár az általános választójog érvényesítésével.

Már ezen a választáson kitűnt, hogy az Ókirályságban fél évszázadon át működő rotációt valami más váltja fel; e választások – írta Ștefan Zeletin, a kor egyik legélesebb szemű közírója – „szétrombolták eddig annyira világos és egyszerű politikai életünk régi mechanizmusát”.² A Regátban váratlanul előretört a Parasztpárt, a Romániához frissen hozzácsatolt területek pedig új pártokat hoztak be a román pártrendszerbe. Erdélyben a Román Nemzeti Párt, Besszarábiában a Besszarábiai Parasztpárt, Bukovinában pedig az Egyesülés Demokratikus Pártja szerezte meg a mandátumok többségét. A nagyromániai választási térkép e kezdeti regionalizációját azonban egy beilleszkedési és tömbösödési folyamat követte. 1923 januárjában a Besszarábiai Parasztpárt és a bukovinai Egyesülés Demokratikus Pártja beolvadt a Nemzeti Liberális Pártba, 1926 októberében pedig az erdélyi Nemzeti Párt összeolvadt a Parasztpárttal, és létrehozta a Nemzeti Parasztpártot. Ezt követően a román pártrendszer és belpolitika egyik meghatározó törésvonalává az ókirálysági gyökerű Nemzeti Liberális Párt és az erdélyi románság Monarchia-beli jogkövetelő harcának hagyományát továbbvivő Nemzeti Parasztpárt közötti szembenállás vált. Ezzel mintegy visszaállt az egyszerű, ún. rotációs rendszer, ami azonban inkább féldemokratikus módon működött.

A királyi diktatúra, a második világháború és a kommunista korszak után következő „visszatérés a demokráciához” mindeneke előtt azt a választáspolitikai kérdést veti föl, hogy a többé-kevésbé demokratikus választások után eltelt közel ötven év, s az átmenet során kialakult pártrendszer milyen választásföldrajzi törésvonalakat jelenít meg, illetve ezek miként korrelálnak bizonyos humánökológiai és szociológiai-politológiai változókkal.

¹ Vö. Ioan Scurtu–Ion Bulei: *Democrația la români 1866–1938*. București, 1990, Humanitas.

² Ștefan Zeletin: *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*. București, 1925.

Pártrendszer és választási rendszer 1989 után – a regionális eltérések újratermelődése

A Herbert Kitschelt által felállított – összeomlást (*implosion*), egyeztetéses rendszerváltást (*negotiated transition*), valamint (a kommunista elit által kezdeményezett) megelőző reformokat (*pre-emptive reforms*) megkülönböztető –, az átmeneteket tipizáló osztályozást³ alapul véve megállapítható, hogy a román változás az első kategóriába sorolható. Azaz, 1989 decemberében a teljes román államhatalmi struktúra összeomlott, mivel nem alakultak ki sem a belső megreformálás, sem az egyeztetéses átmenet feltételei. Nem létezett ugyanis sem a kommunista párton belüli reformcsoport, mint például Magyarországon, sem pedig párton kívüli ellenzék, mint Lengyelországban. A régi struktúra helyét 1989. december 22-én a Nemzeti Megmentési Front (FSN) vette át, amely december 26-án a Nemzeti Megmentési Front Tanácsa elnökévé Ion Iliescut választotta meg. Iliescu Petre Romant nevezte ki az ideiglenes kormány elnökévé, egy nappal később pedig rendeleti úton lefektette az új államhatalmi struktúra intézményi alapjait.

Az ellenzéki csoportosulások hiányában a pártok többsége nem a már létező ellenzéki magok köré szerveződött, mint a környező országokban, s ennek egyik következményeként a pártok és politikai mozgalmak elég nagyfokú belső heterogenitást mutattak. A pártok megalakulása és legalizálása majdhogynem exponenciális ütemben ment végbe. 1990. január 25-ig 19 párt, 1990. február 1-jéig 30 párt, 1990. február 16-ig 44 párt, 1990. május 20-ig (az első választásokig) 80 párt jegyeztette be magát⁴. Ezt követően a folyamat lassúbb ütemben folytatódott: 1994. október 1-jéig 161 párt regisztráltatta magát. 1992-ben a 3%-os választási küszöb bevezetése ugrásszerűen, majd később az 5%-os alkalmazása és a szigorú párttörvény elfogadása⁵ fokozatosan csökkentette a pártok burjánzását és a fragmentációt. Ezt a parlamenti pártok számának és tényleges számának (*effective number of parties*) alakulása illusztrálja a legérzékletesebben. Az eddig megválasztott négy alsóház esetében a pártok száma rendre 27; 7; 6 és 5, illetve a tényleges szám 2,2; 4,42; 3,94 és 3,17 volt.⁶

A kialakuló pártrendszer belső tagolódását két alapvető tényező határozta meg: 1. a kommunista pártbeli háttérrel rendelkező aktivistaréteg rendkívül ma-

³ Herbert Kitschelt: *Accounting for Outcomes of Post-Communist Regime Change. Causal Depth or Shallowness in Rival Explanations*. Paper presented at the 1999 Annual Meeting of the American Political Science Association. Atlanta, September 1–5. 32.

⁴ Al Radu–Gh. Radu–Ioana Porumb: *Sistemul politic românesc, un sistem entropic?* București, 1995, Editura Tehnică. 57.

⁵ A törvényt, amely előírja, hogy a bejegyzéshez legalább 10 000 alapító tagra van szükség az ország legalább 15 megyéjéből, 1996 márciusában fogadták el.

⁶ A szerzők számításai Stan Stoica: *Mic dicționar al partidelor politice din România (1989–2000)*. București, 2000, Editura Meronia. 103–108. alapján. Lásd még Szász Alpár Zoltán: A demokrácia modelljei Romániában – esélyek és realitások. *Provincia*, II. évf. (2001. március) 3. sz., 4–5.

gas – jó néhány politikai alakulat esetében döntő – jelenléte a pártok szervezetében és az új elit képződésében (ez a sajátosság elsősorban a volt szovjet tagköztársaságokkal rokonítja Romániát); 2. a rendszerváltás új, a korábbi ellenzéki mozgalmakban és csoportokban gyökerező pártjainak (a magyar SZDSZ-hez, FIDESZ-hez meg a lengyel Szolidaritáshoz hasonló szerveződéseknek) a hiánya.

Az átmenet első évtizedében alapvetően három politikai tömb alakult ki: 1. a posztkommunista pártok csoportja (az FSN és annak utód-, valamint szatelitpártjai); 2. a történelmi pártok koalíciójából létrejött (s a Demokratikus Konvencióba tömörült) jobbközép politikai tömb; 3. az RMDSZ, amely a romániai magyarság politikai szövetségeként 1996–97-ig sajátos koalícióként is működött. E három tömb versenye a 2000. novemberi választásokig kétpólusú konfigurációt eredményezett.

A választási rendszert alapvetően az 1990 tavaszán az FSN és a történelmi pártok között kialakult kompromisszum szabta meg⁷. Ennek alapján a parlament mindkét házát arányos – zárt területi listás – választási rendszerben választották meg, amelyben a választási körzeteket a megyék alkották. A képviselőház esetében a töredékszavazatok számára országos kompenzációs kosarat alakítottak ki a mandátumok utólagos területi visszaosztásával. A parlament két házának megválasztásával egy időben került sor az államfő megválasztására abszolút többségi, kétfordulós rendszerben (amennyiben az első fordulóban egyetlen jelölt sem szerzte meg az érvényes szavazatok 50%-át, a két legjobb eredményt elérő jelölt második fordulóban mérkőzött).

Ez a rendszer először 1992-ben módosult⁸, amikor 3%-os küszöböt vezettek be a parlamenti bejutás kritériumaként, majd 2000-ben, amikor a küszöb 5%-ra emelkedett. A küszöbök bevezetése csökkentette a parlamentbe bejutó pártok számát. Ugyancsak ekkor vezették be a kompenzációs kosarat a felsőház (Szenátus) megválasztása esetében is.

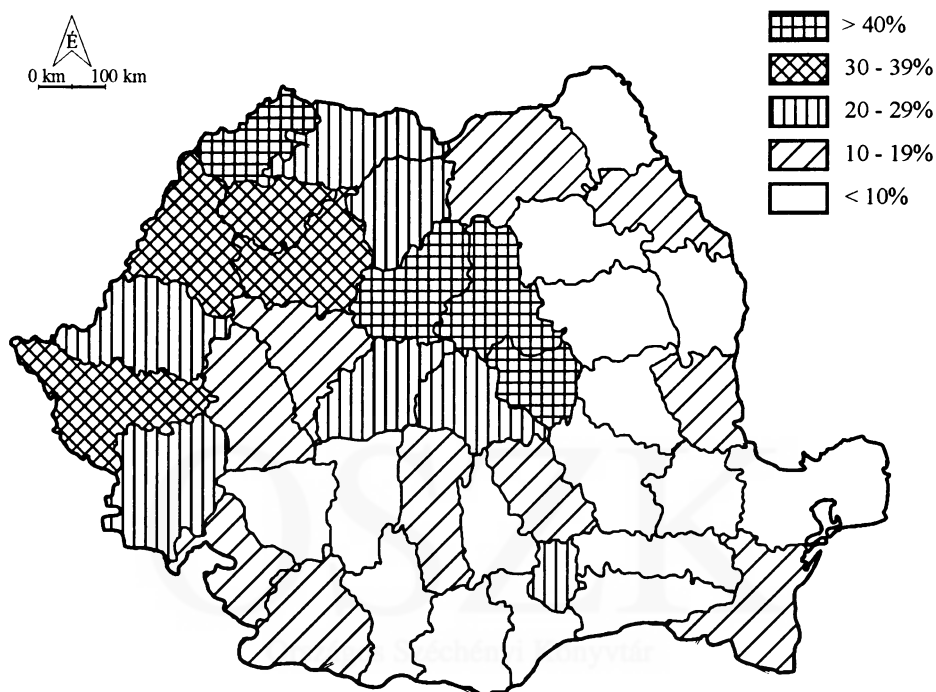
Az átmenet választásainak regionális vonatkozásai

Az 1990. május 20-i választásokon a képviselőházba 16 párt, s választási küszöb híján 11 nemzeti kisebbségi szervezet jutott be, noha ezek az RMDSZ kivételével csupán egy-egy mandátumot szereztek. A szenátusban 7 párt és egy független jelölt szerzett mandátumot. A mandátumok jó kétharmadát mindkét házban az FSN szerezte meg. Bár az első szabadon választott parlamentre a pártok sokasága, a pártpaletta kiegyensúlyozatlansága és a frissen alakult pártok kialakulatlan identitása volt jellemző, a politikai polarizáltság egy sajátos regionalitása már ekkor megfigyelhetővé vált. Miközben az FSN szinte egyetlen pártként uralta a regáti

⁷ Lásd az 1990/92. számú törvényerejű rendeletet.

⁸ Lásd az 1992/68. számú törvényt.

megyéket, a formálódó ellenzék Erdélyben és a Bánságban szerzett pozíciókat. A képviselőházi szavazatok tekintve az ellenzék által elért eredmény az összes regáti megyében (a külön választási körzetet alkotó Bukarest kivételével) 20% alatt maradt, miközben Erdélyben két megye (Hunyad és Fehér) kivételével meghaladta ezt (1. ábra).

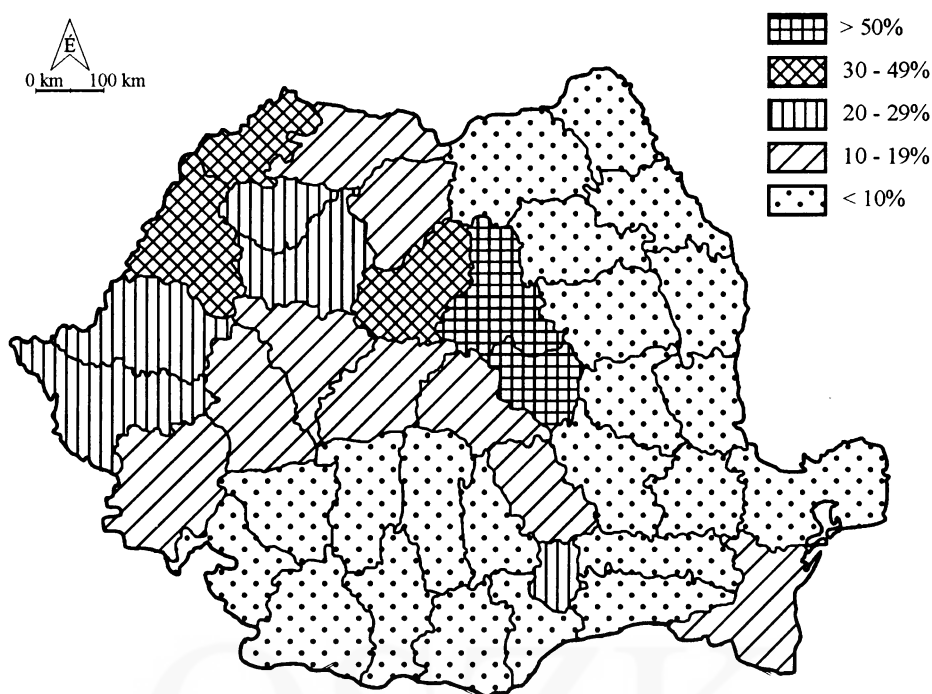

1. ábra.

1990 – Az ellenzéki pártokra leadott szavazatok arányának megyék szerinti lebontása
Képviselőház

Hasonló eredmények olvashatók ki az 1990-es elnökválasztás adataiból is. 1990-ben három államfőjelölt indult, akik a következő eredményeket érték el: Ion Iliescu, az FSN jelöltje: 85,1%, Radu Câmpeanu, a Nemzeti Liberális Párt (PNL) jelöltje: 10,6% és Ion Rațiu, a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt (PNȚCD) jelöltje: 4,3%. Azonban Erdélyben és a Bánságban Câmpeanu meg Rațiu sokkal magasabb szavazatarányokat értek el. Câmpeanut főleg a magyarok által nagyobb számban lakott megyék támogatták⁹, Rațiu pedig főleg a dél-erdélyi és a partiumi megyékben ért el országos eredményénél jóval magasabb szavazatarányt. Ha a két történelmi párt elnökjelöltjére leadott szavazatokat megyén-

⁹ Az RMDSZ is a PNL jelöltjét támogatta, mert Câmpeanu álláspontja volt a legkiegyensúlyozottabb a marosvásárhelyi események idején.

2. ábra.

1990 – Az ellenzéki elnökjelöltekre leadott szavazatok arányának megyék szerinti bontása

ként összehasonlítottuk a posztkommunista FSN jelöltje által elért szavazatokkal, akkor még világosabbá válik a regionális különbség. A regáti megyék közül – Bukaresten kívül – mindössze Prahova és Konstanca megyében ért el a két ellenzéki jelölt 10% feletti eredményt, miközben Erdély összes megyéjében ennél több szavazatot gyűjtöttek (2. ábra).

A következő, 1992. szeptember 27-én megtartott választásokra a 3%-os küszöb bevezetésével került sor. Ez csökkentette a pártok számát, és egy kétpólusú pártrendszer irányába mutató fejlődést alapozott meg. Ezeken a választásokon a román (polgári, történelmi) középbőbb pártok egységesen léptek fel a Demokratikus Konvencióba (CDR) tömörülve. Az FSN-t viszont a kormányzás két és fél éve megosztotta: a választások előtt fél évvel az FSN-ből kivált az Iliescu vezette Nemzeti Megmentés Demokratikus Frontja (FDSN), amely később a Társadalmi Demokrácia Romániai Pártja (PDSR) nevet vette fel. Az új parlamentben az FSN és az FDSN mellett a Románok Nemzeti Egységpártja (PUNR), a Szocialista Munkáspárt (PSM) és a Nagy-Románia Párt (PRM) alkotta a posztkommunista tömböt. Az ellentábor az RMDSZ-ből és a Demokratikus Konvencióból állt. Kormányzásra az FDSN kapott megbízást, amely formálisan kisebbségi kormányt alkotott, de élvezte a PUNR, PRM és a PSM támogatását is.

A posztkommunista és a polgári oldal ideológiai szembenállása mellett azonban egy új, ezzel csak részben egyező másik ideológiai törésvonal is megjelent: az átmenet reformjait vállaló – „reformista” – és „reformellenes” (konzervatív posztkommunista) erők közt. E törésvonal megjelenése annak eredménye, hogy a Petre Roman vezette FSN – mely később a Demokrata Párt (PD) nevet vette fel – az 1992–96 közötti kormányzati ciklus idején ellenzéki pártként egyre határozottabban a nyugatpárti orientációt kezdte képviselni. Vagyis: A posztkommunista–polgári megosztottság mellett egy azzal csak részben azonos, autochtonista–nyugatbarát (ideológiai) törésvonal is megjelent.

A kétszeresen is megosztott politikai tömbök közötti regionális különbségek ekkor még nyilvánvalóbbá váltak¹⁰:

EREDMÉNYEK	Polgári orientáció	Nyugatpárti orientáció	Nyugatellenes orientáció
Országosan	27,4%	37,7%	42,4%
Erdélyben	41,0%	48,6%	36,7%
Regátban	20,1%	31,6%	45,5%

E táblázatban a polgári orientációt a Konvenció és az RMDSZ együttes eredményei (szavazatarányainak összege), a nyugatpárti orientációt az RMDSZ, a Konvenció és a Petre Roman vezette FSN/PD együttes eredményei, a nyugatellenes orientációt pedig az FDSN/PDSR, PUNR, PSM és PRM együttes eredményei¹¹ jelentik meg.

A nyugatbarát orientációt képviselő pártegyüttesben Erdély „többletét” lényegében az RMDSZ adta: 20,7%-nyi szavazata hozzáadódott az erdélyi (román) konvenciók szavazatok arányszámához (a 20,3%-hoz, amely lényegében a regáti 20,1%-kal azonos arányt jelent). Azonban Erdély és Bánság „nyugatiasabb” karakterét mégsem e (nemzetiségi faktorból adódó) többlet adja, hanem az FDSN/PDSR jóval alacsonyabb eredménye – 13% –, amelyet 1992 táján részben a PUNR magas erdélyi eredményei (18,5%) kompenzáltak a „nyugatellenes” tömbön belül.

A PUNR ebben az időszakban kétségtelenül a „legregionálisabb” jellegű párt az RMDSZ mellett. A „román” (nem RMDSZ) szavazatok százalékos megoszlását vizsgálva egyértelműen kimutatható, hogy erdélyi gyökerű politikai jelenségről van szó¹². Az 1992-es képviselőházi adatokon elvégzett számítás szerint Ma-

¹⁰ Alábbi táblázatunk Molnár Gusztáv: Romániai választási geográfia. Adatok c. tanulmánya alapján készült. *Provincia*, I. évf. (2000. április) 1. sz.

¹¹ Ez a felosztás lényegében az összes parlamenti pártot tartalmazza, a szavazatarányok összege azonban elmarad a 100 százaléktól, mivel nem tartalmazza a parlamentbe be nem jutott számtalan kis párt eredményét, valamint azokat a szavazatokat, amelyekkel a nemzeti kisebbségek jutottak mandátumhoz képviselőket.

¹² Lásd Szilágyi N. Sándor: Az 1992. szeptember 27-i választások néhány tanulsága. *Magyar Kisebbség*, (1966) 1–2. sz.

ros megye vezetett (itt a román szavazatok 62,9%-át szerezte meg a PUNR), amelyet Kolozs (40,2%), Szilágy (32,5%), Hargita (30,8%) és Fehér (26,5%) megyék követtek. Ebben a sorban az erdélyi megyék – Temes és Krassó-Szörény kivételével – mind az átlag fölött vannak, és egyetlen nem erdélyi megye sincs az átlag fölött. Maros megye „vezető” szerepe minden bizonnyal összefügg azzal, hogy itt alakult meg a PUNR elődszervezete, a Vatra Românească, és a marosvásárhelyi események is itt mélyítették el leginkább a magyarok és románok közti kölcsönös bizalmatlanságot. Ugyanakkor a PUNR szavazati részesedése Erdélyen belül is földrajzi törésvonalat mutat: e párt elsősorban az észak-erdélyi megyékben erősödött meg, ahol – feltételezhetően – a bécsi döntéssel kapcsolatos történelmi emlékezet politikai értelemben könnyebben mozgósítható volt, s ahol a magyarok egyébként is nagyobb számban vannak jelen.¹³ A PUNR-szavazók közt jelentős arányt képviseltek a mobilisabb, a középosztályosodás útjára lépő erdélyi (román) társadalmi rétegek.

Miközben a PUNR egyértelműen a magyarellenesség és a magyarokkal szemben érzett félelem és frusztráció pártja volt, a Nagy-Románia Párt (PRM) egy egészen másfajta nacionalizmust jelenített meg a román politikai életben. A PRM aktív tagságát legnagyobbbrészt a volt Securitate és a korábbi elnyomó gépezet vezető funkciókat betöltő tagjai alkotják; nacionalizmusa nem frusztráltságot fejez ki, hanem a xenofóbiában és az antiszemitizmusban gyökerező összeesküvés-elméletekre építi Románia-képét, amelyet egy erőteljes szociáldemagógiával párosít¹⁴. Támogatottsága nagyjából egyenletes az ország egész területén, de ott erőteljesebb, ahol a lumpenelemek aránya magasabb (Bukarest, Konstanca), illetve ahol a szociáldemagógiának kiszolgáltatottabb munkástömegek élnek (pl. Hunyad megye – a Zsil völgye).

Az 1996-os választásokra azonban a PUNR szavazótábora jelentősen megfogyatkozott, hiszen a középrétegekhez közel álló hívei jelentős mértékben a Konvenció szavazótáborához csatlakoztak. A PDSR támogatottsága is csökkent, azonban választóinak „szociológiai profilja” lényegében ugyanaz maradt, mint 1992–93-ban: most is inkább regáti, mint erdélyi, inkább idős, mint fiatal, inkább falusi, mint városi és inkább képzetlen, mint képzett lakossági rétegek alkotják.

Az 1996. november 3-án megtartott választásokon tovább csökkent a parlamentbe bejutó pártok száma; a korábbi parlamenti pártok közül a PSM is elvesztette a bejutáshoz szükséges támogatottságát. Kormányalakítási megbízást a győztes Demokratikus Konvenció kapott, amely a Szociáldemokrata Unióval (a Demokrata Párt és a hagyományos – korábban DK-tag – Román Szociáldemokrata Párt választási szövetsége) és az RMDSZ-szel alakított közös kabinetet. Az ellenzéket a PDSR, a PRM és a PUNR alkotta.

¹³ Lásd még Szilágyi N. Sándor: *i. m.*

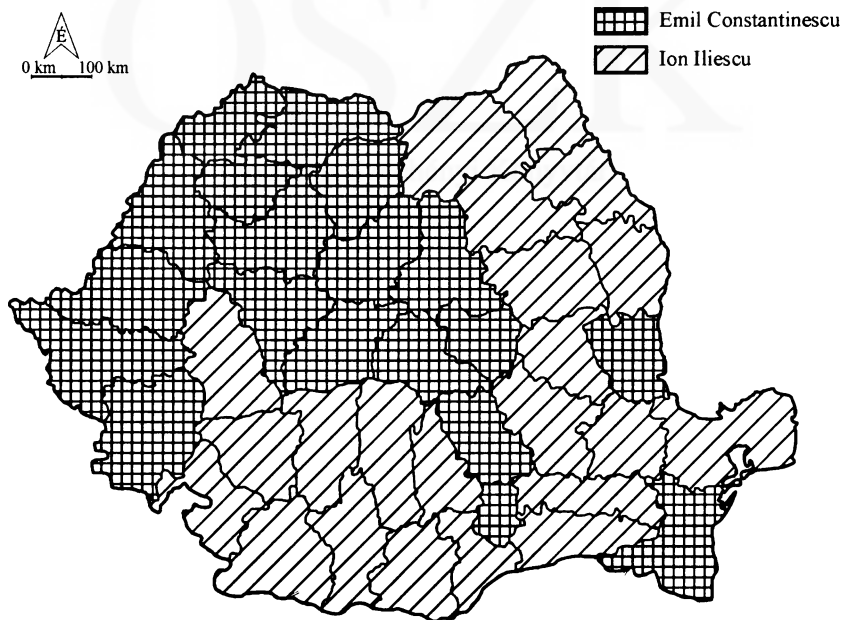
¹⁴ Szilágyi N. Sándor: *i. m.*

Az eredmények regionális megoszlása nagyjából az 1992-ben körvonalazódott megoszlást reprodukálta. Azonban a nyugatorientált, illetve az integrációt kívessé vagy egyáltalán nem támogató politikai tömbök közötti különbség jóval markánsabbá vált¹⁵:

EREDMÉNYEK	Nyugatpárti politikai család	Posztkommunista család
Országosan	49,7%	30,3%
Erdélyben	57,8%	23,6%
Regátban	45,3%	34,0%

A különbség 1992-höz képest nem csupán az, hogy a nyugatbarát opció mind Erdélyben, mind a Kárpátokon kívül megerősödött, és nőtt az arányszámbeli távolság a két ellentétes opció között, hanem az is, hogy a két alapvető opciót a választók is világosabban kezdték érzékelni. Ezt az elnökjelöltek versenyében Ion Iliescu és Emil Constantinescu kampánya bizonyítja a legegyszerűbben, főként ha a kettejüket szembeállító második fordulóra gondolunk.

Ugyanakkor az eredmények ismét világosan kirajzolták az Erdély és a Regát közötti különbséget (3. ábra).

3. ábra.

A román elnökválasztás 2. fordulója, 1996. november 17.

¹⁵ Molnár Gusztáv: *i. m.*

Ebben a tekintetben elsősorban a kivételeket alkotó megyék az érdekesek. Erdélyben egyedül Hunyad megyében győzött Ion Iliescu, a Regátban pedig Prahova, Galac és Konstanca megyék mellett Bukarest jelentette a kivételt. So-
katmondó az a párhuzam, amely az 1990. májusi elnökválasztás (Iliescu – Rațiu – Câmpeanu) és az 1996-os második forduló (Iliescu – Constantinescu) között vonható. Mindkét választáson majdnem ugyanazok a regáti megyék fogalmaztak meg határozottabb opciót Ion Iliescu ellenében – azaz Bukarest, Prahova és Konstanca. Úgy tűnik, e két utóbbi megye esetében a szocialista iparosítás előtti, az illető régiókat a rurális társadalmi állapotból már korábban kiszakító fejlődés-
sel kell számolni. Prahova esetében a két világháború közötti kőolaj-kitermelés fejlettsége jelentett egyfajta korábbi – kapitalista – modernizációt, Konstanca ese-
tében pedig a sajátos multikulturális környezet és a kereskedelmi kapcsolatok múltja az, ami e sajátosság magyarázata lehet. (Mi több, ez a megye a külkeres-
kedelemnek köszönhetően az elmúlt évtizedben is dinamikusan fejlődött.) Az er-
délyi Hunyad megye ehhez képest annyiban ellenpélda, hogy itt a történelmi Hunyad megyéhez tartozó, Zsil-völgyi, zárt bányásztársadalom – amelynek mai
társadalmi összetételét a Ceaușescu-korszak fejlesztése szabta meg – kommunis-
ta iparosítási képlete a kistérség történelmével szervezettebben összefüggő opciók
főlébe kerekedett.

A 2000. november 26-i parlamenti választásokon a regionális vetülettel is
rendelkező, kétpólusú rendszer látszólag megbukott. Ennek két elsődleges oka
van: 1. a középjobb rendkívül rossz kormányzati teljesítménye 1996–2000 között;
2. az 5%-os küszöb bevezetése.

A parlament két házába csupán öt párt jutott be: a nevét a választások után
Szociáldemokrata Pártra (PSD) változtató PDSR, az RMDSZ, a Nagy-Románia
Párt (PRM), a Nemzeti Liberális Párt (PNL) és a Demokrata Párt (PD). Az
RMDSZ parlamenti támogatásával kisebbségi kormányzásra vállalkozó, s az euró-
pai integrációs folyamatba kormányzati felelősséggel bekapcsolódó PDSR/PSD
egy olyan fejlődési pályára lépett, amellyel kiszakadni látszik a korábbi kétpólusú
pártrendszer posztkommunista tömbjéből, hiszen elsősorban az autochtonista-
nyugatpárti dimenzióban elmozdult a PRM mellől. Ennek folytán viszont egy há-
rompólusú rendszer körvonalazódik, amelynek három – egy szociáldemokrata,
egy nacionalista és egy középjobb – tömbje van. E hármas megoszlás épp hogy
csak körvonalazódó perspektíváit visszavetítve a 2000-es választásokkor a két
nagy történelmi régióban kialakult eredményekre, a következő különbségek raj-
zolódnak ki: 1. a szociáldemokrata orientáció országosan közel 50%-ot szerzett,
de erdélyi részesedése mindössze 35% körüli, míg a Regátban meghaladni látszik
az 55%-ot; 2. a nacionalista blokk, melyet a PRM mellett az Erdélyben 1-2%-ra
zsugorodó Román Nemzeti Egységpárt alkot, mindkét történelmi makrorégióban
21% körüli eredményt ért el; 3. az erősen fragmentált jobbközép orientáció – me-
lyet a parlamentben csupán a PNL képvisel – Erdélyben 35% körüli eredményt ért

el, a regáti, kb. 20%-os teljesítménnyel szemben¹⁶. Bár ezek az adatok csupán közelítő jellegűek¹⁷, világosan jelzik azt, hogy az erdélyi-bánsági történelmi régió eltérő politikai karaktere továbbra is fennmaradt, még annak ellenére is, hogy az inkább regáti háttérű PSD és PRM itt is jelentősen előretört. E térnyerés azonban időlegesen látszik, ami egyértelműen kitűnik abból, hogy az 5%-os küszöb bevezetése nyomán parlamenti képviselőt nem kapó szavazatok nagy tömege szintén az erdélyi térségben van. Mi több, a kereszténydemokrata pártok folyamatban levő újjászerveződése, továbbá feltételezhető egyesülése és megerősödése következtében újra megteremtődhet a jobbközép orientáció egysége meg összhangja, ami az általunk említett mindkét dimenzióban egymáshoz közel álló PSD-t és PRM-et újra erőik egyesítésére készítheti.¹⁸ Ezzel pedig helyreállna a bipoláris, két tömb közötti versengés.

A küszöb bevezetésével kiszoruló pártok országos szinten a szavazatok 23,3%-át szerezték meg. Ezt az arányszámot messze meghaladó választási körzetek listáját öt dél-erdélyi megye vezeti: Szében – 39,4%-kal, Fehér – 34,5%-kal, Krassó-Szörény – 31,7%-kal, Temes – 31%-kal, Brassó – 29,9%-kal. Vagyis e megyékben a választók jó egyharmadának opcióját egyetlen parlamenti párt sem testesíti meg.

Önkormányzati választások – pillantás a modernizáció történetére

A bemutatott erdélyi és regáti kivételek azt sugallják, hogy az opciók területi sajátosságai nagymértékben kapcsolódnak ahhoz, hogy a szocialista iparosítást megelőző korszakban végbement-e valamilyen modernizáció az illető térségben, avagy éppen a hetvenes-nyolcvanas évek jelentették azt az első (döntő) korszakot, amely az illető helyi – rurális karakterű – társadalmat elindította a modernizáció útján. E hipotézis létjogosultságát és kidolgozásának szükségességét az önkormányzati választások adatai igazolhatják.

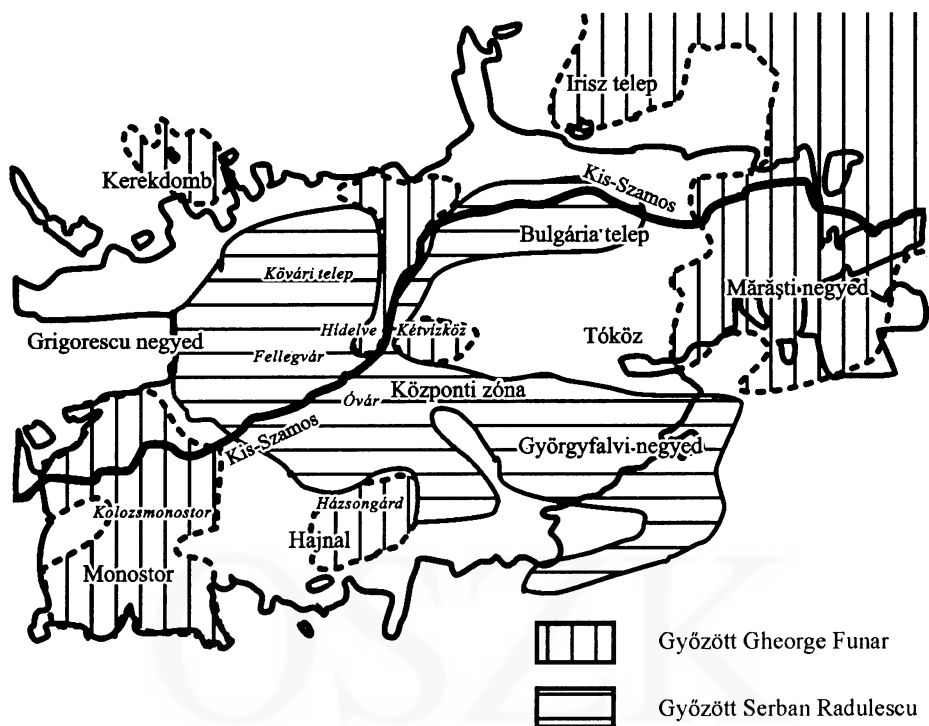
Jó példa erre Kolozsvár esete, Gheorghe Funar újraválasztása: a történelmi textúrákat őrző településrészek és a betelepítésekkel létrejött, a történelmi város-

¹⁶ A szociáldemokrata orientációt a 2000-ben győztes PDSR/PSD, a vele szemben ellenzékbe kerülő, de önmagát szintén szociáldemokrataként meghatározó Demokrata Párt (PD), valamint a parlamentbe be nem jutó Szövetség Romániáért (ApR) képviseli. A nacionalista blokkot a PRM és a PUNR alkotja. A jobbközép orientációt a Demokratikus Konvenció felbomlása után a Nemzeti Liberális Párt, a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt (PNȚCD), a Câmpeneanu-féle liberális párt, a Jobboldali Erők Szövetsége, az RMDSZ és a Német Demokrata Fórum képviseli.

¹⁷ Az adatokat Molnár Gusztáv: A romániai politikai tömörülések regionális megoszlása című írásában (*Provincia*, 2001. január–február) közölte – szintén közelítő – adatok alapján számoltuk újra.

¹⁸ A két dimenzió nagyjából azonos a posztkommunista törésvonalak értelmezésében használt szokványos piacellenes–piacpárti, valamint partikularista–univerzalista tengelyekkel. Lásd Herbert Kitschelt: *The Formation of Party Systems in East Central Europe. Politics and Society*, vol. 20 (1992) no. 1, 7–50.

maghoz szervesen kapcsolódó új városnegyedek között ugyanaz a törésvonal jelenik meg, mint a különböző hagyományú régiók közt (4. ábra).

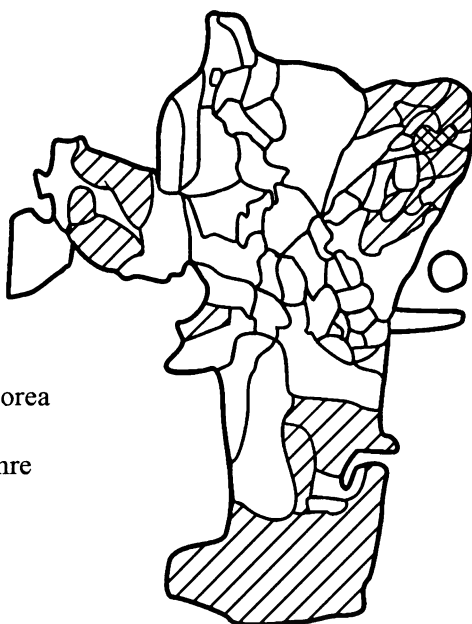
4. ábra.

A 2000. júniusi önkormányzati választás eredménye Kolozsváron városrészek szerint

A Funar-szavazóról még 1996 előtt elkészült az a szociológiai „fantomkép” (elsőgenerációs kolozsvári lakos, tömbházban lakik, valamelyik – korábban vagy most is állami – nagyvállalat alkalmazottja, netán munkanélkülije), amelyet a 2000 júniusában megtartott önkormányzati választások visszaigazoltak. Azaz: Funart 2000-ben is elsősorban a hetvenes-nyolcvanas évek politikájának eredményeként létrejött lakótelepek szavazói (a Monostori és Mărăști-negyedbeliek) választották vissza. Ehhez hasonló törésvonal alakult ki Marosvásárhelyen is, a 2000-es polgármester-választáson: Fodor Imrére, az RMDSZ jelöltjére elsősorban a belvárosiak szavaztak, Dorin Florea parasztpárti jelöltet pedig a tömbházas lakónegyedek lakói, jöllehet, e törésvonal elsősorban etnikai jellegű (5–6. ábra).

További példák segítségével vizsgálható az, hogy amennyiben a modernizációnak a szocialista iparosítás előtti korokra visszanyúló előtörténete van, az mindeképpen növeli a helyi jövőképalkotás esélyeit, ez pedig csökkentheti a helyi elitek versengésében a pártok országos témakínálatának súlyát. Hogy ez valóban így történik, azt a helyi szavazások *split vote*-elemzése is bizonyíthatná. Bár ilyen

- győzött Dorin Florea
- győzött Fodor Imre
- egyenlő arány

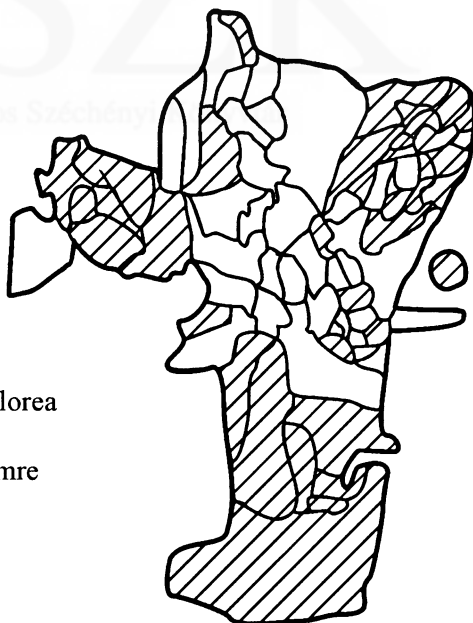

5. ábra.

Önkormányzati választások Marosvásárhelyen.

A polgármester-választás első fordulója – 2000. június 4. (szavazókörzetek eredményei)

- győzött Dorin Florea
- győzött Fodor Imre

6. ábra.

Önkormányzati választások Marosvásárhelyen.

A polgármester-választás második fordulója – 2000. június 18. (szavazókörzetek eredményei)

vizsgálatok nem készültek, néhány empirikus megfigyelés alapján megkockáztatható a feltevés, hogy az erdélyi régióban jóval erőteljesebb a helyi jövőképek versenye¹⁹, mint a regáti makrorégiókban. Mindez az erdélyi társadalom mozaikjellegét is előtérbe állítja, pontosabban azt, hogy – Románián belül – az erdélyi régió sajátosságát elsősorban a mozaikszerűség, a helyi eltérések hangsúlyozottabb karaktere, s emellett a regátitól eltérő településszerkezete adja.

¹⁹ Vö. Bakk Miklós–Székely István: Az RMDSZ és az önkormányzati választások. *Magyar Kisebbség*, (2000) 3. sz. és Papp Z. Attila: Törésvonalak és a civil társadalom intézményesülése a romániai helyhatósági választásokon. In Bárdi Nándor–Lagzi Gábor (szerk.): *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. Budapest, 2001, Teleki László Alapítvány.

Törésvonalak az önálló Szlovéniában 1991–2001

Szlovénia az elmúlt tíz évben különösebb törések nélkül, nagyjából egyenletesen halad egyik legfontosabb célja, az Európai Unió felé. Az országgal kapcsolatos EU-s és más nyugati jelentések szerint Szlovénia mind a demokrácia, mind a gazdaság terén komoly haladást ért el. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalmon belül ne lennének nagyon is markáns törésvonalak és komoly konfliktusok. A konfliktusok kezelését az tette lehetővé, hogy a választásokon nem kaptak elegendő szavazatot a radikális megoldások hívei, illetve, hogy az ország politikai kultúrájában erőteljes a konszenzusra törekvés.

Az első, még az 1990 előtti első többpárti választás előtt kialakult és mintegy másfél évig tartó konfliktus a jugoszláv föderációhoz fűződő viszony megítélése kapcsán robbant ki. A formálódó ellenzéki pártok a kérdés minél határozottabb és gyors megoldását tűzték ki célul, felvetve annak lehetőségét, hogy ha Szlovénia nem tud magának Jugoszlávián belül nagyfokú önállóságot biztosítani, akkor szakadjon el. A hatalmon lévő politikusok az ellenzéknél sokkal erőteljesebben hangoztatták a Jugoszlávián belüli megoldás szükségességét, de ők sem vetették el teljesen a kilépés gondolatát, csupán lassabb, megfontoltabb haladást szorgalmaztak. Igaz, hogy a reformkommunisták sok fontos lépést tettek Szlovénia Jugoszlávián belüli önállóságának megőrzése és növelése érdekében, de az a tény, hogy az ellenzék az 1990-es választásokon hatalomra jutott, alapvetően változtatta meg a probléma dinamikáját.

A szlovén pártrendszer kialakulása még ma sem fejeződött be, még 2000-ben is jöttek létre új pártok, sor került két párt fúziójára is stb. Ez azt jelenti, hogy csak nagyon kevésbé változott meg az a kép, amely az 1990-es változások idején alakult ki, nevezetesen nem dőlt el, hogy két- (bal- és jobboldal) vagy háromszatátú (jobb- és baloldal, valamint liberálisok)-e a szlovén pártrendszer. Az 1990-es választáson a DEMOS koalíció győzött. Ennek pártjait a kommunista rendszer megbuktatásának és az önálló Szlovénia megteremtésének vágya hozta egy táborba, belülről azonban a koalíció nem volt egységes. A DEMOS-t alkotó hat pártból hármat (kereszténydemokraták = SKD, Parasztpárt, később Néppárt = SLS, kisiparosok, később liberálisok = LS) többé-kevésbé a jobboldali-konzervatív értékrend, hármat viszont (szlovén demokraták = SDZ, szociáldemokraták = SDS, zöldek = ZS) a felvilágosodás hagyományaira támaszkodó, liberális, baloldali megfontolások (is) vezéreltek. A választásokon a DEMOS a szavazatok 54,81%-át

szerezte meg, ami a bonyolult háromkamarás rendszerben a parlamenti helyek 60,2%-át jelentette. Ellenzékbe szorult a reformkommunisták pártja (SDP, 1992-től ZLSD), a Népfrontból létrejött szocialista párt (SSS), valamint a liberális demokráta pártja (LDS). Ez utóbbiról meg kell említeni, hogy az egyes pártokat külön számolva, a három kamarát együtt nézve ez a párt volt a legerősebb, igaz a leadott szavazatok számát tekintve az SDP-t nevezhetjük a legerősebbnek.¹

A választások idején végzett közvélemény-kutatások egyik figyelemreméltó eredménye, hogy a válságból való kiutat a megkérdezettek körében valamenyi párt választóinak több mint 50%-a egy „új”, a piaci elvre, a demokráciára és a spontán politikai mozgalmakra épülő szocializmusban látta. Legkevesbé a SDZ és az SLS hívei (51%), leginkább az SDP pártolói (68%) gondolkodtak így. A polgári társadalmi rend mint válságkezelő modell a SDZ választóinak 28, az SDS és az LDS híveinek 24%-a számára tűnt megfelelőnek. E mellett a megoldás mellett az SKD, az SLS, a ZS és az SSS híveinek 15–20%-a állt ki, míg az SDP szimpatizánsainak csak 11,5%-a.

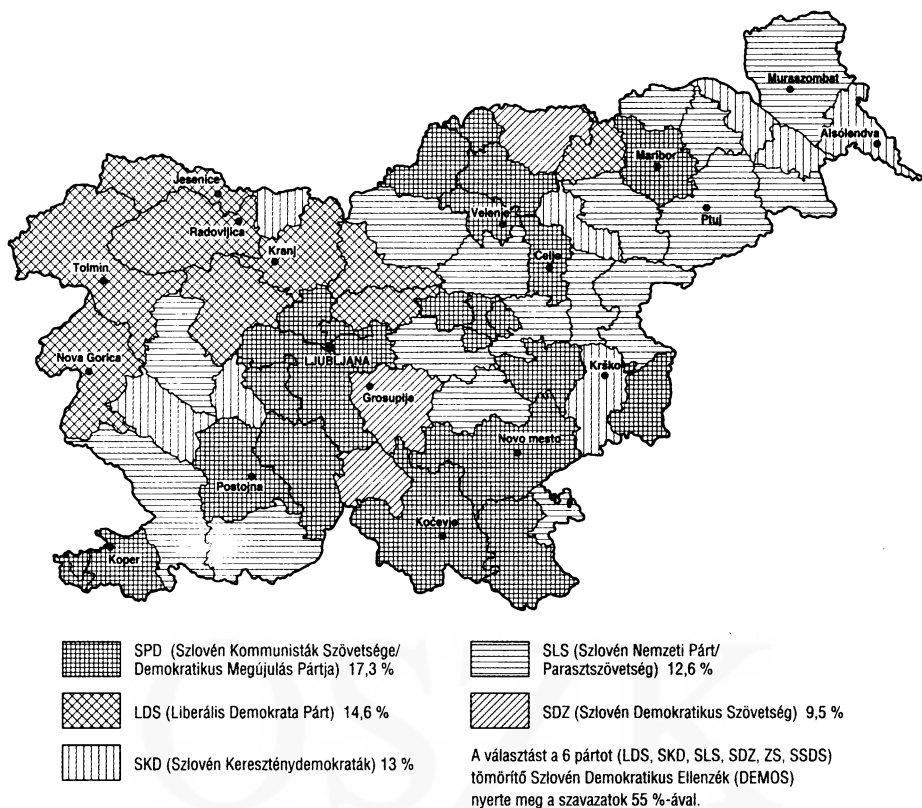
Az SDP szinte minden korosztályban nagyjából 30%-os támogatást élvezett, de a 24 év alatti fiatalok között csupán 25%-ot. Az LDS éppen a fiatalok körében volt a legnépszerűbb (27,8%), s minél idősebbek voltak a választók, annál kevésbé fogadták el ezt a pártot. A DEMOS a 24 évnél fiatalabbak körében 29–32%-os népszerűségnek örvendett, míg a 45-től 54-ig terjedő korosztályban közel 39%-os volt a támogatottsága. A DEMOS-t támogatta az általános iskolát végzettek 38%-a, 36,4%-uk viszont az SDP-t. Az LDS a középiskolát végzettek körében volt a legnépszerűbb, akiknek 41,5%-a támogatta ezt a pártot. Az SDP-t a városi lakosság 44,4%-a, az LDS-t 40,2%-a támogatta, míg a DEMOS mindenekelőtt a falun élők körében volt népszerű.² Az 1. ábra azt mutatja, hogy az 1990-es választásokon az egyes járásokban (občina) jelentősebb eredményt elérő pártok az ország mely részein kapták a legtöbb szavazatot.³

1991 legvégén a DEMOS felbomlott, s 1992 tavaszán a parlamenti erőviszonyok átrendeződése eredményeként az LDS alakíthatott kormányt. 1992-től 2001 végéig mindig az LDS kapta a legtöbb szavazatot az országgyűlési választásokon, és (a 2000 tavaszától 2000 decemberéig terjedő időszakot leszámítva) mindig az ő vezetésével alakult meg az alkalmanként különböző pártokat tömörítő kormánykoalíció. 1992-ben a koalícióba bevonta az SKD-t, a ZLSD-t és az SDS-t,

¹ A választások eredményeiről és a pártokról részletesebben lásd: Szilágyi Imre: A kormánypártok és az ellenzék viszonya Horvátországban és Szlovéniában 1989–1999 között. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2000, 83–107.

² Danica Fink-Hafner–Stane Kranjc–Berni Strmčnik (ur.): *Volitve '90. Prispevki za politološko analizo*, Ankaran, Slovensko politološko društvo, 1990, 64–96.

³ Peter Repolusk: *Geografska analiza volitev leta 1990* ('Az 1990. évi választások földrajzi elemzése'). In: *Socialna geografija v teoriji in praksi – Social Geography in Theory and Practice*. Ljubljana, Inštitut za geografijo Univerze v Ljubljani, 1992, 212.

1. ábra.

Az első szabad parlamenti választáson a legtöbb szavazatot elnyerő pártok Szlovéniában (1990. április)

Forrás: Geografska analiza volitev leta 1990. In *Socialna geografija v teoriji in praksi – Social geography in theory and practice*. Ljubljana, Institut za geografijo Univerze v Ljubljani, 1992, 212.

1996-ban legfőbb koalíciós partnere – kisebb pártok mellett – az SLS lett. A jelenlegi parlamenti erőviszonyok megértéséhez tudni kell, hogy: 1. 1991-ben felbomlott a jelentős intellektuális erőt képviselő SDZ, amelynek egyik utódpártja, a Demokrata Párt egyik része 1994-ben éppúgy beolvadt az LDS-be, mint a zöldek, illetve a szocialisták. Másik utódpártja előbb az SKD, majd az SDS része lett. 2. 1992 után nem jutott be a parlamentbe a L.S. 3. Az 1992-es választások óta parlamenti párt az akkor az idegenellenességre építő Szlovén Nacionalista Párt (SNS), amely később az idegenellenességet a demagógia egyéb formáival váltotta föl. 1996 óta része a parlamenti életnek a nyugdíjasokat képviselő DeSUS. 4. Az SLS 2000 tavaszán egyesült az SKD-val, a párt neve azóta SLS+SKD. A párton belüli viszályok miatt az SLS+SKD néhány tagja 2000 júliusában kereszténydemokrata-néppárti irányultságú új pártot hozott létre Nova Slovenija (NSi) néven. Ugyancsak 2000-ben alakult meg a fiatalokat képviselő, az LDS-hez közelálló SMS.

1. táblázat. A 2000 októberében megtartott választások eredménye⁴:

A párt neve	A leadott szavazatok aránya %-ban	A parlamenti helyek száma
LDS	36,26	34
SDS	15,81	14
ZLSD	12,08	11
SLS + SKD	9,54	9
NSi	8,66	8
DeSUS	5,17	4
SMS	4,39	4
SNS	4,34	4
Nemzetiségi		2

A táblázat azt mutatja, hogy milyen eredményeket értek el az egyes pártok a 2000. évi választásokon országos szinten. A 2. táblázat a jobb- és a baloldal támogatásának területi megoszlását mutatja⁵.

2. táblázat. Az öt legerősebb párt eredményei választóköri szinten a 2000. októberi választásokon. Forrás: *Politologický časopis*, 2000/4.

körzet	sorszám	1.	2.	3.	4.	orientáció
Ptuj	8	LDS	SDS	SLS+SKD	NSi	jobb
Novo Mesto	6	LDS	SDS	SLS+SKD	ZLSD	jobb
Maribor	7	LDS	SDS	SLS+SKD	ZLSD	jobb
Kranj	1	LDS	SDS	ZLSD	NSi	közép
Lj. center	3	LDS	SDS	ZLSD	NSi	közép
Lj. Bežigrad	4	LDS	SDS	ZLSD	NSi	közép
Celje	5	LDS	SDS	ZLSD	SLS+SKD	közép
Postojna	2	LDS	ZLSD	SDS	SLS+SKD	bal

Az LDS – a korszak meghatározó politikai ereje – néppárti alapokon építkező, számos elemet magába olvasztó párt. Az LDS az egykori szocialista ifjúsági mozgalom bázisán jött létre, s a párt tagjai között a nyolcvanas évek lázadó, alternatív mozgalmakat – zöldek, feministák, szolgálatmegtagadók, a punk hívei stb. – létrehozó értelmiségi csoportok éppúgy helyet kaptak, mint a liberális értelmiségiek meghatározó személyiségei, miközben a párt nem vesztette el sem az egykori pártapparátus embereit, sem azokat a technokratákat, akik a nyolcvanas vagy

⁴ Republika Slovenija Volitve poslancev v Državni zbor 15. 10. 2000.
<http://www.gov.si/volitve/index.htm>.

⁵ Ladislav Mrklas–Petr Sokol: Úvod do volební geografie Slovinska ve druhé polovine 90. let (Bevezetés Szlovénia választási földrajzába a 90-es évek második felében). *Politologický časopis*, 2000/4, 320.

esetleg csak a kilencvenes években csatlakoztak hozzá. 1989 óta vita folyik arról, hogy milyen pártnak kell tekinteni az LDS-t. Míg a párt önmagát konzervatív liberális pártnak tekintette, s egyes korábbi hívei a kilencvenes években a párt jobbratolódására panaszkodtak, addig ellenfelei a párt múlthoz kötődését, a reformkommunistákkal való lényegi azonosságát hangsúlyozták. A kommunista–nem kommunista törlésvonalat a jobboldali pártok, mindenekelőtt az antikommunista SDS tartották fontosnak. Olyannyira, hogy 1996-ban mindent elkövetett annak érdekében, hogy az addigi arányos választási rendszert a többségi váltsa föl. Így elérhető lett volna, hogy a mindig is egy pártba tartozónak tekintett LDS és ZLSD végképp együtt legyen kénytelen föllépni az ugyancsak egy táborba kerülő jobboldali blokkal szemben. Ezt az egységet sem 1996-ban, sem az újbóli próbálkozás alkalmával, 2000-ben sem sikerült kikényszeríteni.

A jobb- és baloldali (kommunista–antikommunista) szembenállásnak több, a múltban gyökerező oka is van. A második világháború idején a lakosság egy része önként vagy kényszerből együttműködött a megszállókkal, egy részük a németek oldalán honvédként (*domobran*) harcolt. A lakosság másik része többnyire önként, de részben kényszerből is a partizánokkal együtt harcolt a németek és a domobránok ellen. A németek elleni harc így erőteljes polgárháborús jelleget is kapott, s ennek megítélése körül a mai napig húzódó viták vannak: a kommunisták úgy vélik, hogy a partizánok nem csupán a németekkel szemben folytattak jogos küzdelmet, de egyúttal a (kommunista) forradalom győzelméért is. Épp ez utóbbit tekinti történelmi távlatból teljesen elfogadhatatlannak a jobboldal, amelyik a domobránoknak a partizánok ellen folytatott harcát a kommunisták elleni jogos küzdelemnek is véli. Mindennek a megítélését tovább bonyolítja, hogy a háború végén az angol csapatok mintegy tízezer (a pontos szám vitatott, egyesek a 16 ezret sem tartják lehetetlennek) elfogott domobránt átadtak a győztes kommunistáknak, akik ezeket az immár fegyvertelen embereket bírósági ítélet nélkül tömegesen kivégezték. Mindezek persze a lakosság széles tömegeit érintették, köztük számos, a jelenlegi politikai életben szerepet vállaló embert. Részben ide tartozik, hogy az 1946-tól 1990-ig tartó kommunista hatalom elnyomó tevékenysége ugyancsak sokakat érintett.

Ezt az ellentétet tovább színezi, hogy a jobboldal egy része úgy véli, az egykori kommunisták lényegében megőrizték a gazdaságban betöltött szerepüket, és informális kapcsolataik révén (amelynek legfőbb szálai szerintük az egykori kommunista pártvezető, a jelenlegi köztársasági elnök, Milan Kučan kezében futnak össze) mind a mai napig ők birtokolják a tényleges hatalmat, illetve, hogy a liberálisok valójában az ő kiszolgálói. Ez az ellentét mindenekelőtt a tömegtájékoztató megítélésének kérdésében manifesztálódik. Bár a nemzetközi megfigyelők annak helyzetét általában nem kifogásolják – igaz, az utóbbi időben szóvá teszik, hogy Szlovéniában létezik öncenzúra – a jobboldal megítélése szerint a tömegtájékoztató lényegében a régi politikai elit kezében van. A jobboldal úgy véli, hogy

ellenfelek ennek segítségével döntő befolyást gyakorolnak a választókra, hiszen a tömegtájékoztatás erőteljes – többnyire nemtelen – kampányt folytat a jobboldali politikusok és értelmiségiek lejáratása érdekében. Ide tartozik, hogy a 2000 nyarán rövid ideig miniszterelnökké lett jobboldali Andrej Bajukról is számos valótlanúságot állítottak. Azt, hogy a tömegtájékoztatás nem elfogulatlan, igen érzéketlenül mutatja, hogy a szlovén hírügynökség (és ennek következtében a szlovén sajtó jelentős része) egyszerűen nem számolt be arról a gödöllői tanácskozásról, amelyen 2000. szeptember 13-án Bajuk miniszterelnök képviselte Szlovéniát, s amelyen az Olaszország, Szlovénia és Magyarország közötti hármass együtműködést Horvátország felvételével quadrilateráliává alakították át.

A kilencvenes évek másik erőteljes konfliktusát az egyház szerepének megítélése okozta. 1991-ben a lakosság 71,4%-a vallotta magát katolikusnak, de csupán 17%-a tekintette magát egyházi mértékkel mérve is vallásosnak. A nemzetközi adatokkal összevetve a szlovénok a kevésbé vallásosak közé tartoznak.⁶ Ennek ellenére a liberálisok és a baloldaliak, részben történelmi tapasztalatokra is hivatkozva, attól féltek, hogy az egyház esetleg túlzott befolyásra tesz szert. Erre némi alapot adhat az, hogy az 1991-ben elfogadott szlovén kárpótlási törvény elvileg lehetővé teszi, hogy a korábbi tulajdonosok – lényegében korlátozás nélkül – természetben visszakaphassák egykori tulajdonukat, márpedig az egyháznak 1945 előtt hatalmas területek (mindenekelőtt a Szlovéniában oly jelentős erdők) voltak a birtokában. A liberálisok eddig megakadályozták a törvény végrehajtását. Ez a megoldatlan probléma részben összefügg azzal, hogy egyes liberális és baloldali képviselők magatartása miatt évek óta húzódik a szlovén állam és a Vatikán közötti egyezmény megkötése. Bár az erőteljesen kompromisszumra törekvő, pragmatikus liberális miniszterelnök, Janez Drnovšek 2001 végén aláírta a megállapodást, kérdéses, hogy mi lesz annak sorsa a parlamentben. Ide tartozik, hogy a liberálisok és a jobboldaliak között véget nem érő vita folyik az iskolai hitoktatás kérdésében. A hittant jelenleg csupán néhány iskolában vették fel – kísérleti jelleggel – a szabadon választható tárgyak közé.

A térségünkben oly komoly feszültségeket és háborúkat is okozó kisebbségi-etnikai problémák Szlovéniában nem jelennek meg lényeges törésvonalként. Ennek egyik oka, hogy – az 1991-ben megtartott népszavazás adatai szerint – a lakosság 87,84%-a a többségi nemzethez tartozónak vallja magát.⁷ A nem szlovénok két nagyobb csoportba tartoznak. Az úgynevezett őshonos kisebbségek – a 8503 magyar és a 3064 olasz – helyzetét az 1991-ben elfogadott új szlovén alkotmány és számos törvény (önkormányzati, oktatási stb.) magas szinten rendezi, számottevő jogokat biztosítva a kisebbségeknek. A kilencvenes évek második fe-

⁶ Szilágy Imre: Ismeretlen szomszédunk Szlovénia. *Európai Szemmel*, 1999/2–3, 69–81.

⁷ *Statistični letopis Republike Slovenije 1993* (A Szlovén Köztársaság statisztikai évkönyve 1993). Ljubljana, Zavod Republike Slovenije za statistiko, 1993, 48.

lében néhány magánszemély, az alkotmánybíróság segítségével, szerette volna megnyirbálni ezeket a többletjogokat. Az alkotmánybíróság azonban nem engedett, s a korábbi törvényi helyeket újból megerősítette.⁸ A nem szlovénok legnagyobb csoportját azok a volt jugoszláv állampolgárok teszik ki, akik 1991 előtt gazdasági okokból telepedtek le Szlovéniában. Bár néhány kisebb csoport szeretne volna őket mozgósítani az önálló szlovén államra irányuló törekvésekkel szemben, igyekezetük sikertelen maradt. Ennek több oka is van: egyrészt ezek a „vendégmunkások” szétszórtaan élnek Szlovénia területén, másrészt szerbek, horvátok, bosnyákok és albánok egyaránt megtalálhatók közöttük, így nehéz lett volna összefogni őket. Mivel ezeknek az embereknek Szlovénia magasabb életszínvonalat biztosít, mint a többi délszláv köztársaság, nem volt érdekük, hogy szembeforduljanak a befogadó országgal. Végül fontos szempont, hogy az állampolgársági törvény mindazoknak, akik 1990. december 23-án állandó lakással rendelkeztek Szlovéniában, egyszerű eljárás keretében megadta a szlovén állampolgárságot, igaz nem biztosít számukra külön jogokat, amit egyesek szórványosan szónak tesznek. A szlovén állampolgárok egy csoportja különböző megfontolások alapján nehezen veszi tudomásul, hogy Szlovénia területén általuk nem kedvelt népcsoportok tagjai is élnek, s ezek akarát két párt is megpróbálta felkarolni; közülük a Szlovén Nacionalista Párt 1992-ben kifejezetten erre építette programját. A két párt azt szerette volna elérni, hogy szigorítsák meg, illetve revideálják az állampolgársági törvényt. Az alkotmánybíróság ezeket a törekvéseket is elutasította. Az idegenekkel szembeni látens ellenszenv 2001 elején, az Európán kívüli térségből érkező menekültekkel szemben csapott viszonylag magasra, de a szlovén értelmiség és a politikusok komoly erőfeszítése révén a problémát végül sikerült megoldani. A történelmi görcsök továbbélését mutatja, hogy igen nehezen kezelték a szlovéniai német kisebbség problémáját, ami mindenekelőtt az Ausztriával való viszonyt terhelte meg. A szlovénok egyrészt nem voltak hajlandók felülvizsgálni a németek kollektív kiűzésére alkalmas, a második világháború végén meghozott törvényeket, másrészt nem akarták elismerni, hogy Szlovéniában él németajkú kisebbség (1991-ben 199-en vallották magukat osztráknak és 546-an németnek), és főleg ezeknek olyan jogokat biztosítani, mint amilyeneket az őshonos kisebbségek élveznek, bár a németajkúak erre tartottak volna igényt. Ez utóbbi kérdésben végül a két ország között kompromisszumos döntés született.⁹

A központ és a perifériák közötti ellentét többféle módon is jelentkezik. A legmarkánsabb a Ljubljana és a második legjelentősebb város, Maribor közötti, mindenekelőtt gazdasági ellentét. Mariborban úgy vélik, hogy gazdasági nehézsé-

⁸ Részletesebben lásd: Szilágyi Imre: Szlovénia magyarságpolitikája az 1990-es években. *Kisebbségkutatás*, 2000/4, 657–671.

⁹ Részletesebben lásd: Szilágyi Imre: A szlovén társadalom olasz- és osztrákképe a kilencvenes években. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Globalizáció és nemzetépítés*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1999, 98–119.; Ausztria és Szlovénia. *Európai Szemle*, 2001/2, 79–131.

geik egyik fő oka a ljubljanoi gazdaságpolitikában keresendő. Néhány térségben (többek között Mariborban) létrejöttek ugyan regionális pártok, ezek azonban teljesen jelentéktelenek maradtak, soha nem jutottak be a parlamentbe. A regionalizációt az erős regionális hagyományokkal rendelkező Szlovéniában egyetlen politikai erő sem ellenzi, sőt többnyire támogatják. Ennek ellenére a gyakorlati helyzet mást mutat. Bár 1993 végén megalkották az önkormányzati törvényt, mind a szlovén politikusok egy része,¹⁰ mind az Európa Tanács illetékes szerve (CLRAE) elégedetlen a jelenlegi helyzettel. Egyrészt kifogásolják, hogy az önkormányzati törvény megsértésével sok 5000 lakos alatti község jött létre. Ezek pénzügyileg gyengék, tehát anyagilag a központtól függnek, amit egyesek a kormányzat centralizációra való törekvéseként értelmeznek. Másrészt szóvá teszik, hogy a régiók kialakítása a hosszú ideje folyó vita ellenére sem valósult meg. Ez részben annak is köszönhető, hogy amíg Szlovénia három régiót szeretne kialakítani, addig az EU nyolcnak a létrehozását szorgalmazza. Egyes szlovénokban időnként felmerül az a félelem, hogy a történelmi hagyományok, a gazdasági érdekek, illetve az ország kicsinysége miatt egyes régiók esetleg inkább az országon kívül eső gazdasági központok (Trieszt, Graz) felé orientálódnak majd, s ennek esetleg végzetes következménye lehet a fiatal nemzetállam belső kohéziójára.

Bár Szlovénia egyik legfőbb célja a nyolcvanas évek vége óta az volt, hogy az ország bekapcsolódhasson az európai gazdasági folyamatokba, az EU (illetve a NATO)-csatlakozás lakossági támogatása nem elsőprő többségű. A tömegtájékoztatásban közzétett adatok többsége szerint a támogatottság hosszú évek óta 50 és 60% között ingadozik, de közöltek már olyan adatokat is, amelyek szerint nem éri el az 50 százalékot. 2001 decemberében az egyik felmérés szerint az EU-belépést a szlovénok 56 %-a támogatta,¹¹ míg a következő napon közzétett felmérés szerint csupán 49%.¹² Hasonlóképpen ingadozó a NATO-tagság támogatottsága. Amíg 1997 januárjában a megkérdezettek 61,3%-a támogatta a belépést, addig 2001 novemberében csak 48,4%-uk értett egyet ezzel a törekvéssel (érdekes, hogy ennek a cikkírónak az adatai szerint 70 százalék szavazna az EU-tagság mellett).¹³

¹⁰ Inka Štrukelj (red.): *Goriška pokrajina*. Nova Gorica, Forum za Goriško, 2000; Jana Taškar: Slovenske občine svetovno čudo. *Delo*, 2001. május 31.

¹¹ Božo Mašanović: Evrobarometer: podpora članstvu pod povprečjem ('Eurobarometer: a tagság támogatása az átlag alatt'). *Delo*, 2001. december 11. 28.

¹² Raziskava EU Index: Slovensko zaupanje v EU podpovprečno ('AZ EU index kutatása: A szlovén EU bizalom az átlag alatt van') *Delo*, 2001. december 13.

¹³ Igor Mekina: Natoljubci in Natomrzci ('Nato-kedvelők és Nato-gyűlölők'). Mladina, 2001. december 24. 54.

Politikai törésvonalak Horvátországban 1989 után*

A horvát politológusok két nagyobb kutatás keretében próbálták meg feltérképezni a Horvátországon belül húzódó törésvonalakat.¹ Az 1990. évi választások eredményeit elemezve úgy vélték, hogy történelmi törésvonalnak tekinthető egyfelől a központ és a periféria közötti, másfelől az önálló horvát állam létrehozására törekvők, valamint a horvát fejlődést egy szélesebb állami kereten belül (legyen ez az átalakított Jugoszlávia, vagy az európai integráció) megvalósítani kívánók közötti szembenállás. Posztoszocialista törésvonalnak tekintették a kommunista rendszer hívei és ellenfelei közötti ellentétet. Modern törésvonalnak tekintették (Lipset és Rokkan alapján²) a modernizációhoz való viszonyban felfedezhető szembenállásokat (egyházi–szekularizált, városi–vidéki, munka–tőke). 1997 tavaszán felállított modelljük némileg módosított ezen, és a területi–kulturális (centrum–periféria), illetve az ideológiai–kulturális, valamint a szocioökonómiai szembenállásokat vizsgálták.

Horvátországban a centrum–periféria másutt is ismert ellentétét tovább színezi, hogy az országon belül történelmi okokból eredően komoly regionális különbségek is vannak. A mai Horvátország területén három nagyobb történelmi régiót tartanak számon: az ún. szűkebb Horvátországot, Dalmáciát és Szlavóniát. A horvátok, szerbek és olaszok által vegyesen lakott, korábban velencei, majd osztrák fennhatóság alá tartozó Dalmáciában a regionális tudat sokáig erősebb volt, mint a nemzeti tudat. Hasonló volt a helyzet a korábban ugyancsak velencei, majd osztrák uralom alatt álló, horvátok és olaszok által lakott Isztriában is. A 16. században, a törökellenes harcok érdekében, a Boszniával határos területen kialakított Határőrvidéket nagyszámú és kiváltságokkal rendelkező ortodox vallású katonával védték. A 19. század második felében, amikor az ortodoxok körében kialakult a szerb, a katolikusok között pedig a horvát nemzettudat, a horvát politi-

* A tanulmány 2001 októberében készült.

¹ Ivan Grdešić–Mirjana Kasapović–Ivan Šiber–Nenad Zakošek: *Hrvatska u izborima '90.* (Horvátország az 1990-es választásokon). Zagreb, Naprijed, 1991, 256.; Mirjana Kasapović–Ivan Šiber–Nenad Zakošek: *Birači i demokracija. Utečaj ideoloških rascjepa na politički život* (A szavazók és a demokrácia. Az ideológiai törésvonalak hatása a politikai életre). Zagreb, Aliena, 1998, 147.

² Lipset, S. M.–Rokkan, S.: Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction. In: Lipset, S. M.–Rokkan, S., (ed.): *Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives*. New York, The Free Press, 1–64. Lásd még: G. Márkus György: Rokkan és Lipset törésvonal-elmélete és a posztkommunista Európa realitásai. In: Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1994, 27–46.

kusok az említett régiók egyesítését követelték, és 1881-ben elérték a Határőrvidék Horvátországhoz csatolását.³ Ez a terület a három történeti régióval együtt az 1918-ban létrehozott délszláv állam része lett, míg Isztria 1947-ig, illetve 1954-ig olasz fennhatóság alatt állt. 1945-től, illetve 1954-től, tehát viszonylag nem régóta, alkotják e régiók az egységes Horvát (Szocialista) Köztársaság részeit.

A tanulmányban szereplő pártok közül a Horvát Szociálliberális Szövetség (HSLŠ), a Horvát Parasztpárt (HSS) és a Horvát Szociáldemokrata Párt (SDP, a reformkommunisták) nevében viseli jellegét, de öt további párt legfőbb jellemzőiről röviden szólni kell. A Horvát Demokratikus Közösség (HDZ) olyan mozgalom jellegű szerveződés, amelyben igen nagy tekintélye és komoly hatalma volt a párt vezetőjének, Franjo Tudjmannak. A HDZ irányvonala a kilencvenes évtizedben erősen módosult. Eredetileg a Tudjmanhoz legközelebb álló technokraták, kormányzati szerepük révén, dominánsak voltak a nemzeti liberális, a szerbekkel szemben bizonyos megértést tanúsító balszámnyal, illetve a teljes önállóságot megcélzó, s Bosznia-Hercegovina elfoglalására törekvő, a regionalista pártokat az ország integritása szempontjából veszélyesnek tekintő, és ezért megsemmisítésükre törekvő jobbszámnyal szemben. Később Tudjman elnök leszámolt a bal- és a jobbszámnyal, és kereszténydemokrata néppárti fordulatot hirdetett meg.⁴ 1990 és 2000 között a HDZ volt a (lényegében végig egyedüli) kormányzó párt. Az 1990-es választáson indult Nemzeti Egyetértés Koalíciója (KNS) a választások után felbomlott, és a benne egyesült pártok a politikai élet önálló szereplői lettek. A Horvát Nemzeti Párt (HNS) az európai polgári és liberális értékeket hangsúlyozza. A Horvát Jogpárt (HSP) a horvát nemzeti és állami szuverenitást valamennyi horvát történelmi és etnikai területre (értsd: Bosznia-Hercegovina) ki akarja terjeszteni. A horvátországi szerbek érdekeit a Szerb Demokrata Párt (SDS) kívánta képviselni.

Az 1990 tavaszán megtartott választásokon a HDZ a szavazatok 40,4, az SDP 33,8, a KNS 14,3, az SDS 1,5%-át nyerte el. Az alábbi táblázat az egyes pártokra szavazók néhány kérdésben vallott egyetértő állásfoglalását mutatja.

	HDZ	KNS	SDP	SDS
Európai integráció	51	54	36	12
Nemzeti egyenjogúság	21	27	48	69
Jugoszláv szövetség	6	9	60	57
Horvát önállóság	69	36	6	–
Egyéni szabadság	21	33	21	30
Magánkezdeményezés	21	27	9	–

Arányossági együttható C = 0,47

³ Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*. Budapest, Bereményi Kiadó, 1994, 146–158.

⁴ Navracsics Tibor: A HDZ útja a mozgalomtól a pártig. In: Horvát Csaba (szerk.): *Konfliktus, konszenzus, kooperáció*. Tanulmánykötet. II. Országos Politológus Vándorgyűlés, Pécs, 1996–1997, 315–322.

Az egyik legfőbb törésvonal tehát a horvát (konföderatív vagy teljes) önállóságot akaró HDZ-szavazók és az azt ellenző, az SDS-re szavazók között húzódott. Ezt a képet tovább árnyalta, hogy a magát a „leghorvátabb” pártnak tekintő HDZ szavazóinak 98%-a, a KNS szavazóinak 93%-a horvát nemzetiségű volt, az SDP esetében a horvátok aránya 52, a szerbeké 28, a magukat jugoszlávnak tartók pedig 17%-a volt. További, az események alakulását meghatározó regionális szempont volt, hogy a horvát önállóságot ellenző szerbek jelentős része az egykori Határőrvidék területén lakott, a horvát városok szerb lakosai viszont többségükben távol tartották magukat a szélsőséges elvektől.

Az előzőekhez képest nem olyan markáns, de azért érzékelhető a poszt-szocialista törésvonal is. Amíg a HDZ-ra és a KNS-re szavazók között alig volt olyan, aki a szocializmus mellett foglalt volna állást, addig az SDP és az SDS szavazói között a szocializmust támogatók aránya meghaladta azok arányát, akik a másik két párt szavazói körében a kapitalizmust igényelték. Más megközelítésben: a többpártrendszer igénylők aránya a horvátok körében volt a legmagasabb, s közülük csupán egy százalék utasította azt el, a szerbek körében volt a legalacsonyabb a többpártrendszer elfogadók és a legmagasabb a többpártrendszer elutasítók aránya. A magukat jugoszlávnak vallók ebben a kérdésben a szerbekhez álltak közelebb, míg a többi nemzetiség inkább a horvátokhoz hasonlóan gondolkodott. A HDZ-ra szavazók oszlottak meg a legegyenletesebben Horvátország egész területén, nagyjából azonos volt a támogatottsága vidéken és a városokban. A KNS és az SDP szavazói között kisebb volt a falusiak és magasabb a városiak aránya, míg az SDS szavazói között a vidékiek voltak túlsúlyban.

A 61 évnél idősebb szavazók aránya a HDZ-nél volt a legalacsonyabb, s az SDS-nél a legmagasabb, a 28–48 közötti korosztály viszont az SDS esetében volt a legmagasabb és a KNS szavazói körében a legalacsonyabb. A vallásosak (meggyőződéses és átlagos hívő) aránya a HDZ-re szavazóknál volt a legmagasabb, s körükben volt a legkisebb a nem hívők száma, vallásellenesek nem voltak közöttük. Az SDP szavazói között volt a legkevesebb hívő, közülük került ki a legtöbb nem vallásos, s kis számban ugyan, de vallásellenesek is voltak híveik körében. A KNS szavazói ebből a szempontból a HDZ szavazóihoz álltak a legközelebb, de körükben kevesebb a meggyőződéses hívő, s nem hívők is voltak. Az SDS szavazói között a meggyőződéses hívők aránya kisebb volt, mint a KNS esetében, de magasabb, mint az SDP szavazóinál, s egy kicsit több volt közöttük a vallásellenesek aránya is. A legtöbb munkás a HDZ, a legtöbb hivatalnok az SDP szavazói között volt található. Ugyancsak az SDP szavazói között volt a legmagasabb a fegyveres testületek tagjainak az aránya, de ez nem volt sokkal magasabb, mint az SDS-re szavazók körében. A HDZ hívei között volt a legmagasabb a csak általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya, az SDS szavazói körében a középiskolát végzettek emelkedtek ki (ezek aránya a HDZ és az SDP szavazók körében szinte azonos volt), míg a felsőfokú végzettségűek a KNS és az SDP szava-

zói között szerepeltek a legmagasabb arányban, de az SDS-szavazók körében is többen voltak, mint a HDZ szimpatizánsok között.

A HDZ tipikus szavazója tehát 18 és 40 év közötti katolikus vallású, erős regionális tudattal rendelkező, általános vagy középiskolát végzett horvát férfi, többnyire olyan munkás, aki nagyon elégedetlen életkörülményeivel. Támogatja a horvát önállóságot és az európai irányultságot, értéknek a becsületes munkát és a szabadságot tekinti.

Az SDP tipikus szavazói olyan nők és férfiak, akiknek életkora 28 és 40 között váltakozik. 50%-os valószínűséggel horvát nemzetiségűek, középiskolai vagy felsőfokú végzettséggel hivatali vagy szakértői munkát végeznek. Általában nem hívők, a nagyobb városokban laknak, s meglehetősen elégedettek életkörülményeikkel. A jugoszláv közösség és az európai irányultság mellett a szabadságot, az egyenjogúságot és a becsületes munkát tekintették értéknek.

A KNS-re szavazókról nem lehetett ilyen határozott képet megrajzolni. Többnyire városlakó horvát férfi vagy nő, bármelyik korosztályból, a legkülönbözőbb foglalkozási ágakból, képzettségét tekintve közelebb áll az SDP, mint a HDZ szavazóihoz, olyan katolikus, akinek kevésbé erős a meggyőződése. A horvát önállóság és az európai irányultság híve, a becsületes munkát és a szabadságot tartja fontosnak.

Az SDS legvalószínűbb szavazója pravoszláv vallású szerb férfi, de gyakran egyáltalán nem vallásos, középfokú képzettséggel rendelkező munkás vagy hivatalnok, a jugoszláv szövetség, a nemzeti autonómia és az európai irányultság híve, az egyenjogúságot és a szabadságot tekinti értéknek.

A választások utáni időszak legerőteljesebben érvényesülő törésvonala a horvát államiság kérdésében körvonalazódott, s az emiatt kirobbant háború csak 1998 elején zárult le. Ezért az előbbi törésvonallal többé-kevésbé, de nem teljesen párhuzamos volt a horvátok és a szerbek közötti törésvonal. Rokkan terminológiája szerint azt mondhatnánk, hogy ez a törésvonal a domináns nemzetépítő elit (horvátok) és az etnikailag alávetett szerbek közötti törésvonallal esik egybe, de azért figyelembe kell venni, hogy a kommunista pártban és a fegyveres erőkhöz létszámuknál nagyobb arányban részt vevő szerbek nem tekinthetők teljes mértékben alávetetteknek. Ehhez képest 1995-ig kissé háttérbe szorult, ettől kezdve azonban felerősödött a HDZ és az ellenzék közötti ellentét. Ennek jeleként a HDZ az ellenzéket horvátellenesként, szerbbarátként, jugonosztalgikusként bélyegezte meg.

A területileg kiterjedt 1990-es felméréshez képest szűkebb az 1997-ben végzett felmérés, amikor csupán négy nagyváros – Zágráb, Split, Fiume, Eszék – lakóit kérdezték meg, ennek ellenére számos területen hasonló eredményt kaptak. Ugyanakkor néhány érdekes eltérés, illetve újdonság is megjelent. Ezek között talán a leginkább figyelemre méltó, hogy a HSP több területen megelőzte a HDZ-t. Így például ez lett a „leghorvátabb” párt: szimpatizánsai 100%-ban horvátok, s

egyetlen nem horvát sem volt köztük. A középiskolát végzettek, illetve a munkások aránya ugyancsak a HSP-re szavazók körében emelkedett ki, míg az egyetemet végzettek, a nyugdíjasok és a háztartásbeliek ennek a pártnak a választói között képviseltették magukat a legkevésbé. A HSP rendelkezett a legtöbb vállalkozást működtető szavazóval. A meggyőződéses hívők ugyancsak a HSP-re szavazók között voltak kiemelkedően jelen, s közülük senki sem volt bizonytalan a vallást illetően. Figyelemre méltó, hogy a HSS szimpatizánsai körében volt a legmagasabb a magukat szerbnek vallók aránya, ezt követték az SDP szimpatizánsai, s a liberális HSLS-t ebből a szempontból még a HDZ szimpatizánsai is megelőzték. A HDZ szavazói között volt a legtöbb nyugdíjas, illetve – a társadalomban bekövetkezett változások jeleként – olyan, aki a fegyveres testületek tagja volt. Az állandó munkahellyel rendelkezők aránya a HSP hívei között volt a legmagasabb, a HDZ-szimpatizánsok körében a legalacsonyabb. A 62 évesnél idősebb korosztály, amely a HSP hívei között egyáltalán nem volt megtalálható, a legerőteljesebben a HDZ hívei között jelent meg, sőt ennek a pártnak ez a réteg jelentette a legszélesebb szavazóbázist. A legfiatalabb, a 18–28 évesig terjedő korosztály viszont a legkevésbé a HDZ, a leginkább a HSLS hívei között volt megtalálható. Az egyes pártok szimpatizánsainak a központhoz, illetve a perifériához való viszonyát az alábbi táblázat mutatja be. Az 1-es szám az erős központot igénylők, a 2-es szám a központ és periféria közötti egyensúlyt kívánók, a 3-as szám pedig a régiók föderációját kívánók arányát jelöli.

	HDZ	HSS	HSLS	HSP	SDP	Más pártok	Bizonytalan
1.	37,8	18,1	7,6	32,3	5,2	9,2	17,2
2.	57,3	72,2	83,2	58,1	81,3	78,9	74,2
3.	4,9	9,7	9,2	9,7	13,4	11,8	8,6

Arányossági együttható $C = 0,3274$

Részben a fenti táblázat problematikájával függ össze, hogy a szerbekhez, illetve a nemzetközi integrációhoz fűződő viszonyt illetően a HSP, a HDZ és a HSS szavazói állnak egymáshoz közelebb, és szemben azzal, amit ebben a kérdésben a HSLS, az SDP és más közép-, illetve baloldali irányultságú szavazók képviselnek. A horvát területi igényeket, illetve a központosítás kérdésében a HSS szavazói a közép- és baloldali irányultságúakhoz álltak közelebb. A HDZ és a HSP szavazói vélekedtek a leginkább úgy, hogy erős vezérre van szükség, a legkevésbé ők gondolták, hogy a demokrácia a legjobb államforma, ők értettek egyet a legkevésbé azzal, hogy a tömegtájékoztatásnak korlátozás nélkül joga van kritizálni a politikusokat és az állami intézményeket, míg az SDP és a HSLS szavazói éppen az ellenkezőjét gondolták.

Fontos történelmi jellegű törésvonalról tanúskodik a második világháború eseményeihez való viszony. A megkérdezettek családjának 22,8%-a az antifasisz-

ták oldalán kapcsolódott be az eseményekbe, 26,7%-uk családja viszont az usztasa, vagy a németekkel együttműködő domobran (honvéd) szervezetekben tevékenykedett. Az említett négy város megkérdezettjei közül a partizánokkal kapcsolatban állók Splitben és Fiumében képviseltek jelentős arányt, míg a domobranokhoz, illetve jóval kisebb mértékben az usztasákhoz inkább az eszékieknek és a zágrábiaknak volt kötődésük. Bizonyára ennek (illetve más fentebb jelzett szimpátiáknak) a hatása is érzékelhető abban a tényben, hogy az 1990-es választásokon a domobranok iránt bizonyos szimpátiát mutató HDZ Isztriában és Fiumében szerepelt a leggyengébben, míg a baloldal igen jó eredményt ért el. Igen figyelemreméltó, hogy Split bizonyos városrészeiben egyértelműen a baloldal, illetve a KNS volt a meghatározó, míg a másik körzetben a HDZ volt fölényben. Ez a tény nyilván nem független attól, hogy 2001 elején épp a spliti HDZ szervezte meg a hágai Nemzetközi Bíróság által őrizetbe venni kívánt Norac tábornok támogatására, s egyúttal az uralkodó koalíció, a „vörös banda” elleni hatalmas tömeggyűlést.⁵ Ehhez nyilván hozzájárult még az a tény is, hogy a Raèan-kormány (gazdaság)politikájával éppen Dalmáciában voltak a legelégedetlenebbek.⁶ A központ és a periféria közötti ellentétet jól mutatja, hogy a megkérdezett spliti polgárok 80%-a úgy gondolja, hogy Zágráb privilegizált város, illetve hogy túl erős a centralizmus.⁷

A regionális pártok az 1992-es parlamenti választásokon a szavazatok 3,1%-át szerezték meg, s a 138 tagú parlamentben 6 képviselővel rendelkeztek. A regionális pártok azóta is bejuttatják képviselőiket a parlamentbe. Közülük az Isztriai Demokrata Szábor a legerősebb. Ez a párt bizonyos különjogok követelése miatt szembekerült az akkor még uralkodó HDZ-vel, 2001 tavaszán viszont ugyanezek miatt összekülönbözött a Raèan vezette koalíciós kormány pártjaival, s emiatt kilépett a kormányból.⁸

Bár ez a két eset jól mutatja, hogy bizonyos regionális különbségek igen éles vitákat is kiválthatnak a horvát politikai életben, s nem elhanyagolható a gazdag tengerpart és a háború sújtotta keletebbre eső területek közötti érdekellentét sem, ennek ellenére minden jel arra utal, hogy a lakosság horvát nemzeti tudata, az államépítés friss élménye sokkal erősebb annál, hogysem Horvátország a régiók mentén esetleg széteszen.

Bizonyos mértékig a történelmi, bizonyos mértékig a regionális törésvonalakhoz tartozik a Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos törésvonal. Nem csupán a már említett, s szélsőségesnek tekinthető HSP tartott igényt Bosznia területére, de óvatosabb megfogalmazásban a HDZ is bejelentett bizonyos igényeket. A HDZ

⁵ *Globus*, 2001. február 16, 8–21.

⁶ *Globus*, 2001. február 23, 8–9.

⁷ *Globus* 2001. május 18, 10–15.

⁸ *Vjesnik*, 2001. június 03, 1–3.

1990 februárjában megfogalmazott programja szerint Bosznia-Hercegovina a fennálló alkotmány értelmében a horvát népnek is nemzeti állama. A HDZ ezzel is indokolta, hogy Bosznia-Hercegovinára vonatkozó követelése csupán számos olyan jeles 19. és 20. századi horvát politikus elképzelésének a folytatása, akik folyamatosan „úgy beszéltek Boszniáról és Hercegovináról, mint amelyek geopolitikai egységet képeznek Horvátországgal is és a Nyugattal is, nem kételkedve abban, hogy népük hogyan döntene hovatartozásáról egy referendumon.”⁹ Ez a megfontolás alapvetően meghatározta a kilencvenes évek Tudjman elnök által vezérelt horvát politikáját. Annál is inkább, mert a hercegovinai horvátok, akik az évtized jelentős részében szavazhattak a horvátországi választásokon, a HDZ komoly politikai bázisát jelentették. A 2000 elején hatalomra került kormány – nem túl lelkesen ugyan, de a nemzetközi közösség elvárásainak is megfelelően – megszüntette a hercegovinai horvátokhoz fűződő különleges kapcsolatokat, ami mind a hercegovinaiak, mind pedig a HDZ körében éles ellenállást váltott ki. Ezt mutatja, hogy a fentebb említett spliti tüntetések megszervezésében fontos szerepet játszottak a hercegovinai horvát erők is.

A jövőre vonatkozó legfontosabb törésvonal az Európai Unióhoz fűződő viszonyban jelentkezik. A 2001-ben végzett kutatások azt mutatták, hogy jelenleg, amikor a csatlakozással kapcsolatos problémák még nem érzékelhetőek, a megkérdezettek közel 80%-ának van jó véleménye az Európai Unióról, illetve, hogy körülbelül ugyanennyien támogatnák Horvátország Európai Unió csatlakozását.¹⁰ A legjelentősebb politikai erők – HDZ, SDP, HSLs, HNS – az Európai Unióhoz való csatlakozást éppúgy támogatják, mint amennyire stratégiai célnak tekintik a NATO-tagságot,¹¹ s ezzel a programmal szemben csak marginális politikai erők lépnek fel.

Végül szólni kell az egyházi és a világi megfontolások közötti ellentétéről. A horvát lakosság 71,3%-a vallja magát katolikus valláshoz tartozónak, ugyanakkor a megkérdezettek csupán 64,6%-a mondta azt, hogy hisz Istenben, s csupán 22%-uk jár rendszeresen templomba. A megkérdezettek 12,3%-a vélte úgy, hogy az iskolában kötelező hittanoktatás kellene, 31,3% szerint választható iskolai tantárgynak kellene lennie, 46,1% szerint a hitoktatásnak a templomokban van a helye, 10,6% nem tudott válaszolni a kérdésre. Az egykori egyházi vagyon sorsáról is megoszlanak a vélemények. Míg a kolostorokat a megkérdezettek

⁹ A Horvát Demokrata Közösség programjának irányelvei és céljai. *Létünk*, 1990/2–3, 318–329.

¹⁰ The results of the 3 opinion poll on the EU presented, MEI, 20 July. *Bulletin Europa*. Republic of Croatia – Ministry for European Integration. No. 17., July–August 2001, 3–4.

¹¹ Ivo Sanader: *Hrvatska u međunarodnim odnosima 1990–2000* (Horvátország a nemzetközi politikában). Zagreb, Golden marketing, 2000, 51., 161.; *Izborna deklaracija Socijaldemokratske partije Hrvatske i Hrvatske socijalno-liberalne stranke, 3. siječnja 2000* (Az SDP és a HSLs választási nyilatkozata, 2000. január 3.). In *Deset godina Socijaldemokratske partije Hrvatske 1990–2000. Dokumenti*, Zagreb, SDP, 2000, 552.; *Hrvatska narodna stranka. Statut i politički program* (Horvát Nemzeti Párt. Statútum és politikai program). Zagreb, 2000, 8–9.

79,1%-a visszaadta volna az egyháznak, az egyéb épületeket már csak 56%, míg a többi vagyont (föltulajdon stb.) illetően kevesebb mint 49% gondolta úgy, hogy vissza kellene adni.¹²

Az egyház és a világi hatalom között 1990 óta némileg ellentmondásos a viszony. Az egyházi vezetők egy része helyeselte a a HDZ politikáját, ugyanakkor az 1996-ban zágrábi érsekké választott Josip Božanić bírálta a párt bizonyos túlkapásait. A HDZ kormányzása idején Horvátország fontos megállapodásokat írt alá a Vatikánnal, a 2000 elején hatalomra került új kormány azonban nem akarja végrehajtani e megállapodások bizonyos elemeit. Az új kormány úgy véli, hogy alkotmány sértő lenne, ha az óvodákban a megállapodásoknak megfelelően bevezetnék a hittan oktatását. A kormány ugyancsak nem akarja végrehajtani a megállapodások azon pontját, amelynek értelmében vissza kellene szolgáltatni a kommunizmus idején elkobzott egyházi vagyont.¹³

¹² *Globus*, 2001. december 28, 52–59.

¹³ Rónay Tamás: Az állam és az egyház viszonya Argentínában és Horvátországban, *Vigilia*, 2002/3, 230–231.

Bosznia és a nemzetközi közösség dilemmája

A 20. század utolsó háborúja Boszniának temetőket, szétrombolt családokat, elmenekült százezrek hiányát, sístergő etnikai gyűlölet terhét jelentette, és a századvégi pokol nehezen csillapítható utórezgései valószínűleg még hosszú évtizedekig követelik a jussukat, jelen lesznek a kivérzett társadalom életében.

A mai boszniai válság azonban korántsem kizárólagosan a 20. század problémája, végterméke, hanem egyfajta mindenható ereje, rángatózása azoknak a tektonikus mozgásoknak, amelyek a történelem kútjának mélyén formálták a térség, benne Bosznia-Hercegovina sorsát. Érdemes végigtekinteni, hogy mikor, milyen erők harcoltak ezért az országért, kiknek a múltbéli nyomai olvashatóak ki a mai politikai képletből.

Időszámításunk kezdetén a mai Bosznia-Hercegovina területén a hatalmas, virágzó három kontinensen uralkodó Római Birodalom részeként éltek a néptörzsek. Néhány száz évvel később, mire a Nyugat-Római Birodalom bukásával bekövetkezett az antik kor vége, a volt Illíriát már előzőnlötték a szlávok. A balkáni térség szívében fekvő „átjárhatatlan és megközelíthetetlen” Bosznia Nyugathoz is, Kelethez is közel lévén, történelmi értelemben csak egy röpke pillanatig volt önálló feudális állam. Az aranykornak számító királyság alig tartott egy évszázadig. Ma már a múlt kódébe vesznek a Boszniát és Magyarországot összekötő középkori szálak. Annál nagyobb fordulat volt a viharos török invázió. Az Oszmán Birodalom hódítása, a tervszerű török benyomulás tulajdonképpen 140 évig tartott, és az ezt követő 400 év: máig tartó, meghatározó és kitörölhetetlen hatású periódus az ország életében. A szerbek sértésként még ma is törököknek titulálják a bosnyákokat, akikben most is él a rendkívül erős szimpátia Törökország iránt. Érdekes viszont, hogy a másik nagy birodalom, az Osztrák–Magyar Monarchia, amely gazdasági és kulturális téren oly nagy fel lendülést, pezsgést hozott a 19. században, bár eredményeit elismerik, de ez a korszak a legkevésbé gyakorol hatást a mai helyzetre. Bosznia „rábólintása”, az, hogy kedvezően fogadta az iszlám vallást, a mai napig élesen ható különbségeket, „törést” okozott a térség népességében. A származás körüli viták ma is zajlanak. Magam is nap mint nap tapasztalom az atavisztikus szembenállást boszniai szerbek, horvátok és bosnyákok között, és ez lényegében nem más, mint az egyházak ütközése. Ha jól belegondolunk, a területi hódítások évszázadokon át szinte nyílt egyházi köntöst öltöttek. Ennek sajátos lecsapódásaként mára

nézve is legitimációs követeléseket alapoznak az egyházak jelenlétére egy tér-ségben.

Már a Monarchia idejétől kezdve, a lakossági népszerűsítésoknál nem arra keresték a választ, hogy ki bosnyák, szerb vagy horvát, hanem arra, hogy ki milyen felekezet híve. Figyelemre méltó ma is az a magatartás, mely szerint a bosnyákok hovatartozásukra nézve nem bosnyáknak, hanem muzulmánok vallják magukat, és ez független attól, hogy vallásosak-e vagy sem. Valószínűleg innen ered az is, hogy miközben a Bosznia-Hercegovinában élő szerbeket és horvátokat szerbeknek és horvátoknak titulálják, a bosnyák mint jelző kevésbé használatos a külföldi szakirodalomban. Nem egy magyar szerző tollából született opusz is rendre muzulmánokról beszél. Pontosan fogalmazva azonban a boszniai állampolgár lehet szerb, horvát vagy bosnyák – ezt a finom különbséget a nyelv érzékletesen ki-fejezi, azaz egyrészt *bosanci*, másrészt *bošnjaci*.

Bosznia-Hercegovina vallási összképe hűen tükrözi a sajátos etnikai viszonyokat. Az sem vitás, hogy politika és vallás mindig is szorosan összefonódott. Mindennek velejárója, hogy egyik a másikat kivétel nélkül mindig kihasználta, ha alkalom adódott rá. Megdöbbenő, hogy vallási polarizálódás szinte egyáltalán nem ment végbe az azonos népcsoportokon belül. A Tito-korszakban azonban tért hódított az ateizmus, és elsősorban a bosnyákok körében, ami önmagában egy speciális jellemzője a helyzetnek. Iszlám vallású országokban ugyanis nem nagyon találkozni az istentagadás jelenségével.

Josip Broz Titót legenda övezi Bosznia-Hercegovinában. Szarajevó főutcája ma is a nagy formátumú államférfi nevét viseli, aki sajátos etnikai kötéláncot mutatott be. Horvát-szlovén származása ellenére kordában tartotta a szerbeket, elismerte a bosnyák nemzetiség létét (ezért hálás neki a mai bosznia-hercegovinai utókor!), és keményen dolgozott a jugoszláv államiságon csakúgy, mint a jugoszláv identitáson. Az eredmény közismert: mindaz, amit sikerült megteremtenie, halála után atomjaira esett szét, – a bűvészmutatvány nem sikerült. Kár lenne tagadni: a „Véres Balkáni Lakodalom”, a boszniai háború egyik felelőse maga Josip Broz Tito. Ő ugyanis Boszniát a kifinomult lépéseket követelő politikai sakktáblán sohasem tekintette másnak, mint ütközőállamnak a szerbek és horvátok között, akiknek tartós és békés együttélésében ő sem nagyon bízott, de ekképpen akarta megőrizni Jugoszlávia békéjét.

A másik felelős Szarajevó egykori kormányzója, a magyar Kállay Benjámin, aki mindenekelőtt az Osztrák–Magyar Monarchia érdekeit tartotta szem előtt, és a bosnyákokkal a Monarchiára nézve veszélyt jelentő szerb fenyegetést próbálta kivédeni. (Az ütközőzónának pedig mi más lenne a szerepe, mint az ütközet?)

Az elkerülhetetlen következmény, a boszniai háború tehát kirobbant. A népírtás, a rémület négy évét jó, ha ugyanennyi évtized képes lesz történelemmé szelídíteni. A mai Bosznia-Hercegovinában egyelőre nem csitul a harag, és a szívé-

ben a többség képtelen megbocsátani. Az egyházak teljes mértékben azonosultak saját népcsoportjuk törekvéseivel és – bár nem voltak uszító erők – csitító szavukat sem igen hallatták. Különös figyelmet érdemel, hogy a küzdőfelek milyen nagy gondot fordítottak egymás identitásának, kollektív tudatának elpusztítására, a szakrális építmények lerombolására. Az itteniek pontosan tudták, hogy ha egy nemzetet sikerül történelmi gyökereiben megsemmisíteni, akkor az a nép menthetetlenül eltűnik a történelem süllyesztőjében. Miközben porba omlottak a templomok, füstté vált a szarajevói Nemzeti Könyvtár, megerősödött a vallási öntudat. Elsősorban és mindenekelőtt a bosnyák muzulmánok körében, akik a háború előtt korántsem igyekeztek tömegesen túlzottan megfelelni az iszlám tanításainak. Nem volt főbenjáró bűn pl. sertéshúst enni vagy az ünnepeket kölcsönösen megülni. A lakosságnak csak egy kisebb része vállalta a hithű muzulmán-ságot. (Őket kívánta tömöríteni az Alija Izetbegović vezette csoportosulás, a Fiala Muzulmánok Szervezete.) A háború alatt és után ez a kép megváltozott. Ahogy Auschwitz megerősítette az identitástudatot azokban a zsidókban is, akik korábban asszimilálódni próbáltak, úgy a boszniai iszlám hitű bosnyákokban az a tény, hogy üldözik őket, felnagyította az önazonosságot. Amikor 1997 nyarán Szarajevóba költöztem, még mutatóban sem volt dalmát sonka vagy fenyőfa. „Jézuskának semmi keresnivalója Szarajevóban” – mondta Alija Izetbegović, és komolyan is gondolta. Mindez már oldódik, az egyre-másra szaporodó bevásárlóközpontok európai kínálattal csábítanak. A bosznia-hercegovinai főváros nemcsak Bajram idején, hanem karácsonykor is csillogó díszekbe öltözik. De vallás és politika továbbra is jól érzik magukat együtt, az állami ünnepek elmaradhatatlan kelléke lett az egyházi szertartás. Megjegyzendő azonban, hogy a vallási vonal igazából csak a bosnyák többségű Demokratikus Akciópárt programjában és gyakorlatában érhető tetten. A szerb és horvát bázisú tömörülések az egyházat és a vallási ideológiát inkább aktuális érdekeiknek megfelelően használják fel, mintsem hogy beépítsék azok nézetrendszerét saját programjaikba. A muzulmán fundamentalizmusnak pedig van ugyan néhány politikai képviselője, de ezek nem játszanak meghatározó szerepet. A boszniai iszlámra egyébként is jellemző, hogy orientációs pontként elsősorban Törökországra tekint, míg a konzervatív iszlám országoktól inkább az anyagi támogatást várja el.

Az iszlám országok a bosnyákokat a háború alatt elsősorban pénzzel és fegyverrel támogatták, bár a segítségnek volt humanitárius jellege is. A vérontás megállítása után a donáció elsősorban a bosnyák többségű területek újjáépítésére irányult. Ezen belül viszont prioritást kaptak a szakrális építmények, a vallási jellegű intézmények. A bosnyák többségű országrészekben lényegében valamennyi lerombolt dzsámit újjáépítették. Sőt, számos új monumentális mecsett is gazdagították a vallási környezetet. Nincs arra utaló információ a birtokomban, hogy az iszlám országok a segítségért bármit is kívánnának Boszniától, de az aligha vitatható, hogy a falvakban, városrészekben a szakrális építményeknek a spirituális,

hagyományörző központ szerepét szánják. Így létük objektíve erősíti az iszlám pozícióját az országban. Erre egyetlen konkrét példa: Szarajevó modern városrészében Szaúd-Arábia segítségével felépült „a Balkán legnagyobb és legigézőbb imahelye”, amely nyolcezer ember befogadására alkalmas. A csupa márvány csodapalota, amely 22 millió német márkába került, egyelőre a háború sebeitől sértült, lövésnyomoktól hemzseggő panelházakkal kénytelen farkasszemet nézni, mert azok kijavítására a hatalmas összegből nem jutott.

A mudzsaheddin kérdés jelentősége nyilvánvalóan aktuálpolitikai okokból is túlzott dimenziót kapott pró és kontra. Pár száz itt maradt, főleg arab harcosról van szó, akik, miután bosnyák nőket vettek feleségül, viszonylag könnyen megkapták az állampolgárságot is. A viszonylag zárt tömbben letelepedett „elbocsátott légióban” a horvátok, szerbek, de az Egyesült Államok is terrorista veszélyt látott, ezért a bosnyák politikai vezetéstől azt követelték, hogy csorbítsák a mudzsaheddinek jogait, vizsgálják felül az állampolgárság kérdését, és kényszerítsék őket arra, hogy távozzanak Boszniából. A kérdés teljesen nem oldódott még meg, de már korántsem övezi olyan vehemencia, mint korábban. A volt iszlám zsoldosok szétszóródtak a Bosznia-Hercegovina Föderáció területén, egy részük pedig valóban távozott az országból. Iszlám terrorista kiképzőtáborokat egyébként sem az SFOR, sem mások nem találtak Közép-Boszniában.

Egészen más a helyzet a nem bosnyák többségű területeken, különösen a Boszniai Szerb Köztársaságban. A mai napig nem rakták le a Banja Luka-i Ferhadija mecset alapkövét, pedig a Nemzetközi Közösség évek óta sürgette ezt a lépést. Az ünnepélyes aktust azonban elvakult szerb nacionalisták rohama véres drámává változtatta. Sebesültek vére, kiégett autók füstje rajzolt jelet a főváros utcáira. Az események megmutatták, hogy milyen messze van még a megbékélés. A Ferhadija, a balkáni iszlám kultúra egyik leggyönyörűbb és méltán világhíres emlékművének újjáépítése már soha többé nem szolgálhat művészettörténeti, turisztikai vagy tisztán vallási célokat. A dzsámi mindkét fél számára szimbolikusá vált, és a Balkánon a jelképek jelentősége általában sokkal fontosabb, mint a józan észé, érdekeké. A szerbek a háborúban a Ferhadija – és a többi mecset – felrobbantásával a történelmi jelenlét emlékeit akarták módszeresen megsemmisíteni („még a kövek se beszéljenek...”). Egyben világos üzenetet küldtek a boszniai muzulmánoknak, hogy számukra nincs többé hely a szerb többségű területeken. Ellenkező előjellel, de ugyanezért szimbólum a Ferhadija a bosnyákok számára is. Ha sikerül is valaha újjáépíteni, az épület belátható időn belül nem válhat a megbékélés jelképévé.

A boszniai háborút lezáró daytoni alkotmányt senki sem tartja tökéletesnek. Egyszerre tükrözi azt a vágyat, hogy érjen véget az öldöklés, amit addigra már mindhárom fél óhajtott. De az Egyezmény ezen kívül tükrözi a tipikus amerikai megoldási technikákat is: azaz gyors hatásra törekszik, a részleteket kissé elnagyolja, és a megállapodást ráerőlteti a felekre. Néhány elve pedig – a Békeszer-

zódés egészének szándékával ellentétben – kifejezetten rossz irányba hat. Rögzíti a szegregációt, és ezáltal elősegíti az etnikai tisztogatás eredményének megkövülését. (Az Alkotmány három államalkotó nemzetiséget említ. Bosznia-Hercegovina Elnöksége rotációs elv alapján működik, míg a Bosznia-Hercegovinai Népek Háza paritásos alapon szab gátat önmagának, és emiatt képes arra, hogy bármilyen – olykor kifejezetten haladást szolgáló – politikai törekvést is blokkoljon.) Dayton hatását természetesen ma is érezzük. Ezek azok a törésvonalak, amelyek – részben a korábban vázolt hagyományokból, részben a békealkotmányból adódóan – meghatározzák Bosznia-Hercegovina megosztottságát. Ezeket a törésvonalakat felerősítette egy igen erőteljes külső hatás (amely már a háború alatt is érzékelhető, sőt, ha úgy tetszik, a háború egyik célja volt): Bosznia-Hercegovina felosztásának óhaja szerb és horvát oldalról. A Nemzetközi Közösség mindent megtenne a daytoni egyezmény polgári vonatkozásainak végrehajtásáért. Olykor már-már ingerült türelmetlenséggel sürgeti a többnemzetiségű, multikulturális, több vallású demokratikus állam megvalósulását, amely önfenntartó békével bír – de a törekvés rendre lepattan a nemzeti-nacionalista ellenállás faláról. (A nemzeti-nacionalista fogalmat azonban óvatosan kell kezelni. Mind a nemzetközi közösség, mind a hazai boszniai politikusok gyakran címkeként használják, politikai lejárásra.)

A nemzetközi közösség eredményt szeretne látni, méghozzá belátható időn belül. Fogy a türelem, a világ számtalan kezelendő válságócot produkál. A közösség tehát a megoldás kulcsát a gyakori választások kiírásában látta és látja. Bízva abban, hogy előbb vagy utóbb (szerinte előbb) azok az erők kerekednek felül, amelyek egy egységes Bosznia-Hercegovinában gondolkodnak. Ez persze ravasz kérdés, mert az egység hívei – de legalábbis egy részük – titokban vagy nyíltan a bosnyák dominanciára gondolnak. A szerbek – némi csúsztatással persze – ezekben a törekvésekben ismerik fel a bosnyákok ellen indított háború igazolását, és nagyvonalúan elfeledkeznek Nagy-Szerbia vezérlő eszméjéről. A muzulmánok tagadják a vádat, de az tény, hogy a három boszniai államalkotó nemzetiség közül ők vannak a legtöbben és ők a legerősebbek. Emiatt ők a leghangosabb támogatói annak, hogy az etnikai paritás elve helyett (amelyből bizonyos kollektív jogok is következnek) az „1 ember – 1 szavazat” polgári tézisért kell alkalmazni, mert – szerintük – csak ez vezet Európába. Ezzel szemben a szerbek Dayton maximális tiszteletben tartását követelik. Ami alatt a Boszniai Szerb Köztársaság mint entitás sérthetetlenségét értik. Igaz, némileg megfeledkeznek a boszniai háborút lezáró Békeegyezmény egyéb irányú követelményeinek teljesítéséről. Így pl. nem mutatnak nagy elszántságot, együttműködési készséget a közös állami intézmények működtetésében, finoman fogalmazva sem segítik elő a kisebbségi menekültek tömeges visszatérését, és papíron igen, de a valóságban szinte egyáltalán nem működnek együtt a Hágai Nemzetközi Bírósággal.

A boszniai horvátok, akiknek problémáját nem sikerült elrendezni a daytoni

alkotmányban, belekapaszkodnak az államalkotó nemzetiség fogalmába. Mindközben nem élvezik azt a területi autonómiát, amit a boszniai szerbek a Boszniai Szerb Köztársaság kimondásával lényegileg megkaptak. Ugyanakkor a Bosznia-Hercegovina Föderáció tíz kantonjából háromban abszolút többségben vannak és kettőben komoly befolyással bírnak. Tényleges, de nem alkotmányjogi dominanciájuk alapján olykor finomabb, olykor durvább eszközökkel törekszenek egyfajta államjogi elkülönülésre, amolyan harmadik entitás kiépítésére és későbbeni megőrzésére.

Bosznia felosztása e pillanatban semmiképpen sem aktuális. Mind Hercegovinában, mind Jugoszláviában olyan erők kerültek hatalomra, amelyek tisztában vannak a realitásokkal.

A nemzetközi békefenntartó erők rendkívül hatékony és feladatát komolyan vevő jelenléte Bosznia-Hercegovinában minden felosztási kísérletet csírájában fojtana el. A boszniai horvát és szerb nacionalisták most már inkább az időre játszanak. Arra, hogy értékelésük szerint a Balkánon még semmi sem dőlt el véglegesen, és valamilyen politikai alku keretében (újabb berlini kongresszus?) a jelenlegi „status quo” megváltoztatható. A Balkánon van néhány olyan nemzetiségi-etnikai kérdés, melyek megoldása nélkül nincs esélye a stabil békének. Bár az is nyilvánvaló, hogy nincs olyan megoldás sem, amely ne váltana ki a mélyben lapangó revánsvágyat. A régió „legforróbb krumplija” természetesen Koszovó. A megoldás nemzetközi lebegtetése szülhet – és szül is – szeparatista gondolatokat más népcsoportokban. Míg Jugoszlávia szétesése, a belőle kiváló köztársaságok nemzetközi jogalanyiségának elismerése formailag talán igen, de tartalmilag nem jelentett valódi határmódosítást (a köztársaságoknak a Jugoszláv Alkotmány biztosított ehhez jogot), addig Koszovó kettéosztása vagy függetlenségének elismerése tulajdonképpen határrevíziónak számítana. A Balkánon a legcsekélyebb határrevízió is könnyen válhat ki láncreakciót. A boszniai szerbek ugyanis jogosan tehetik fel a kérdést: ha az albánoknak joguk van az önrendelkezésre, akkor nekünk miért nincs? Hasonló gondolat pedig a boszniai horvátoknak is megfordulhat a fejében. A koszovói helyzet nyitottsága pedig arra inspirálja a boszniai szerbeket, hogy ők is próbálják megőrizni saját pozíciójukat. Egyelőre tehát nem mutatnak valódi érdekeltséget Bosznia-Hercegovina államiságának megerősítésében, inkább saját entitásukat próbálják „quasi” államként, etnikailag minél tisztább formában megőrizni. Ez a törekvés nemzetközi támogatást természetesen nem élvez, de azt azért nem zárnám ki, hogy a jelenlegi mérsékelt nacionalista belgrádi rezsim távlatos gondolkodásában nem szerepel-e a két szerb entitás egyesítése.

A Bosznia-Hercegovinában nyitott szemmel tájékozódó kíváncsi érdeklődő figyelmét nem kerülheti el az a tény, hogy az itt élő szerbek és horvátok többsége „vigyázó szemét” nem Szarajevóra veti, hanem Belgrádot és Zágrábot tekinti igazi fővárosának. Ezt világosan mutatták a 2000. novemberi általános parlamenti

választások is. A horvát szavazók gyakorlatilag eddig is, és legutóbb is, kizárólagosan etnikai alapon szavaztak, és megannyiszor a Horvát Demokrata Közösséget választották, amelyik nem klasszikus értelemben vett párt, hanem nemzeti mozgalom. Az összes többi pártnak, amelyek készséggel működnek együtt a nemzetközi közösséggel, mindössze 5%-os támogatást nyújtottak szavazataikkal. A szerb szavazók voksei már megoszlottak több párt között, de ezek a tömörülések is – kivétel nélkül – szerb pártoknak vallják magukat. Az egyetlen deklaráltan multiethnikus párt a Boszniai Szociáldemokrata Párt. Ez a tömörülés letagadhatatlanul utódpart. Vezető elitjét a titoista időkben magas állami, politikai beosztásokban lévő személyek, ill. szocialista nagyvállalatok volt eminensei alkotják. Programja érdekes módon nem áll távol az általa legyőzött Demokratikus Akciópárt, az SDA programjától. Az SDP is az ún. „boszniai projektet”, vagyis az unitárius Bosznia-Hercegovina államot szeretné megvalósítani. Ezért az SDA hallgatólagosan kívülről támogatja az SDP vezette koalíciót. A Boszniai Szociáldemokrata Párt az állam, illetőleg a Bosznia-Hercegovina Föderáció szintjén 27,3, ill. 26,1%-ot kapott, de a Boszniai Szerb Köztársaságban, illetőleg a horvát többségű területeken 1% alatt maradt. Ez tehát olvasatomban azt bizonyítja, hogy a választó számára még mindig az etnikai hovatartozás az elsőszámú szempont. A horvátok szemében pedig nemcsak első számú, hanem kizárólagos, és csak ezt követi az, hogy milyen mértékben éreznek szimpátiát, értenek egyet egy nem horvát párt ideológiájával. A horvát szavazók kizárólagosságát az a tény is befolyásolja nyilvánvalóan (bár ők keményen tagadják), hogy Bosznia-Hercegovinában a horvát nem csupán a három államalkotó nemzetiség egyike, hanem objektíve, a számok tükrében: nemzeti kisebbség. (1999-es tájékoztató adatok szerint Boszniában 2,5 millió bosnyák, 900 ezer szerb és 300 ezer horvát élt.) A horvát megoldás tehát egyelőre az egy nemzetiség – egy párt. A két másik boszniai népcsoport soraiban viszont beindult a politikai pártok pluralizációja.

A Boszniai Szerb Köztársaságban a szerbek korábbi egyedüli érdekképviselőjeként jelentkező keményvonalas Szerb Demokrata Párt mellett már megjelentek a baloldali erők. Ők a korábbi, ezt megelőző ciklusban már kormányoztak is. A legújabb favorit, a Demokratikus Haladás Pártja pedig már európai értelemben is elfogadhatóan haladó erő. Ez a tömörülés adja a jelenlegi komoly, fajsúlyos politikusnak tartott boszniai szerb kormányfőt, Mladen Ivaničićot, azzal a megszorítással, hogy a miniszterelnök jelenleg még rászorul a Szerb Demokrata Párt támogatására.

Azt azonban látni kell, hogy bár a Szerb Köztársaságban elindult a modern pártstruktúra kialakulásának örömteli folyamata, valamennyi tömörülést jellemez egy nemzeti minimum, azaz mindegyikük deklaráltan szerb pártnak tartja magát. Valamennyi számára fontos a prioritás megőrzése, és mindegyikük támogatja a különleges kapcsolatokat Jugoszláviával. Azt ugyan már nem deklarálják, de mindegyik párt egyetért abban, hogy nem érdekelt egy erős bosznia-hercegovinai

államiság kialakításában és fenntartásában, no meg abban, hogy területére engedje visszatelepülni a nem szerb menekülteket. A pártstruktúra polarizálódásának kérdésében hasonló folyamat figyelhető meg a Bosznia-Hercegovina Föderáció bosnyák közösségében. A háborút megvívó és a múlt évi választásokig egyeduralkodó Demokrata Akciópárt, az SDA feladta a bosnyákok képviseletének kizárólagos elvét, és megpróbál átalakulni európai értelemben vett néppárttá. Az SDA létrejöttében kulcselem volt a bosnyák iszlám ideológiájú összefogása, és a párt sokáig magát a bosnyák nemzetiség egyedüli érdekképviseleti szervének tartotta. Programjának fő eleme az egységes, többnemzetiségű Bosznia-Hercegovina, mint állam megteremtése volt. A párt vezetői ugyanis pontosan látták, hogy ha a szerb, ill. horvát népközösség csatlakozna anyaországaihoz, akkor a bosnyák közösség amolyan iszlám miniállamként maradna Európa közepén, aminek a vén kontinensen aligha örülne bárki is. Ráadásul a törpeállam gazdaságilag biztosan életképtelen lenne. A 2000. novemberi választások a párt vezetését kijózanította és arra készítette, hogy feladja a bosnyákok képviseletének kizárólagos elvét. Másfelől pedig az iszlám ideológia helyett az SDA megkísérelte a pártot modern európai néppárttá átszervezni. A folyamatnak még meglehetősen az elején járnak, a párt jelenleg keresi új vezetőit, hisz az alapító elnök, Alija Izetbegović sem életkora, sem egészségi állapota miatt nem lehet már az átalakulás vezéregyénisége. A jelenlegi kormányzást meghatározó Boszniai Szociáldemokrata Párt ténylegesen erős baloldali párt, míg a kormányzást lehetővé tevő Párt Bosznia-Hercegovináért ideológiai karaktere egyelőre képlékeny. Sokan ezt a pártot tartják a bosnyák dominancia letéteményesének. De ez csak azt mutatja, hogy a tömörülés arculatkeresése még nem fejeződött be. A Szociáldemokrata Párt hangsúlyosan egységes Bosznia-Hercegovinában gondolkodik. Az azonban mégiscsak figyelemre méltó tény, hogy bosnyák nemzetet – államot eddig még senki sem tudott teremteni. Erre Tito tette a legdinamikusabb kísérletet, de az 1992-ben kirobbant háború ennek volt lesújtó és tragikus cáfolata. Szarajevóban eltöltött szűk 4 éves tapasztalatomra támaszkodva megkockáztatom: a boszniai identitástudat leginkább azoknak sajátja, akik a kommunista Jugoszláviában pozíciót töltöttek be, és most a Szociáldemokrata Párt választási győzelme és a Nemzetközi Közösség közös erőfeszítése révén a leginkább reprezentálják a mai hatalmat; és él bennük egyfajta „jugonosztalgia”. Magyarul, egy mini délszláv állam megteremtéséről álmodoznak Bosznia-Hercegovinában. Bosznia-Hercegovina fejlődése igen sokat köszönhet a Spanyolországból több száz éve idemenekült és itt befogadott szefárd zsidóknak. A zsidóság a háború előtt nem játszott komoly szerepet a politikai életben, annál inkább a gazdaságban és a kultúrában. A több ezres közösség többsége a háború alatt Izrael segítségével elhagyta az országot. Jelenleg létszámukat nem becsülik többre, mint ezer főre. Nincs egyházi előjárójuk, rabbijuk. Ugyanakkor a zsidó közösség vezetője, Jakob Finci tagja a Vallásközi Tanácsnak, amelyben helyet foglal Mustafa Cerić reis-ulema, Vinko Puljić kardinális és

Nikolaj metropolita. Finci a Bosznia-Hercegovina Föderáció Alkotmánybizottságának elnöki tisztét is betölti, és ez senkiben sem vált ki megütközést, sőt Finci köztiszteletben álló személy. Bosznia-Hercegovinában a többsirányú vallási gyűlölködés ellenére is ismeretlen az antiszemitizmus.

A háború utáni Bosznia sorsába valószínűleg még hosszú ideig beleszól a nemzetközi közösség, amely aktív formálója a jelenleg zajló átalakulásnak és „quasi”-protektorátusként működik. Több mint öt évvel Dayton után a nemzetközi közösség sikerre éhes, és az eredményt szeretné viszonylag gyorsan felmutatni. Dilemmája elvi jellegű. A békealkotmány multikulturális Bosznia-Hercegovinát írt elő, garantálva benne az egyes nemzetiségek kollektív jogait, ugyanakkor ezekkel a jogokkal vissza lehet élni, és az egyes népcsoportok vissza is éltek (és élnek) ma is vele. A nemzetközi közösség belefáradt a kiútkeresésbe. Ezt megtárgyalandó, az emberi jogokra helyezi a fő súlyt, ami kétségtelenül modern államszervezési elv, de ebben a térségben, itt és most ez még nem tehető egyeduralgó principiummá. A politika ugyanis az időzítés művészete is, és a kollektív jogok helyettesítése az egyéni emberrel ma még nem aktuális a Balkánon. Aki ebben kételkedik, az gondoljon Bosznia háború utáni konfliktusaira, Koszovóra, Macedóniára.

A Balkán története arról szól, hogy ha a népcsoportok (legyenek azok államalkotó nemzetiségek vagy nemzeti kisebbségek) kollektív egyenjogúsága vagy szubjektív biztonságérzete nincs kielégítve, akkor azok előbb vagy utóbb: robbannak. Bosznia-Hercegovinában ennek most a horvátok esetében lehetünk szemtanúi, amikor is a nemzetközi közösség a Szociáldemokrata Párttal szoros együttműködésben megkísérli kiszorítani a hatalmi struktúrából azt a Horvát Demokrata Közösséget, amelyre a legutóbbi törvényes és szabad választáson a szavazók csaknem 20%-a (pontosan 19,4%) adta le a voksát. Mi lehet a jövő útja Bosznia-Hercegovinában?

Hosszú távon nyilvánvalóan az ún. polgári elv (egy ember – egy szavazat) érvényesülése, az etnikai különbözőségek háttérbe szorulása (nem pedig háttérbe szorítása!) és a délkelet-európai térségbe és azon keresztül Európába való szerves illeszkedés.

Rövid távon – amely 10-20 évet jelenthet – nem kerülhető el az országban élő etnikumok konföderációs együttélése. Ami pl. azt is jelenti, hogy mind a három nemzetben ki kell alakulnia a modern, európai jellegű pártstruktúráknak, amikor is – a választópolgár akaratától függően – a különböző nemzetiségek konzervatív vagy szociáldemokrata erői hoznak majd létre kormányzóképes többséget.

Ha persze azt kérdezik, hogy mi van akkor, ha az egyik nemzetiségben a konzervatívok, a másokban a szociáldemokraták, míg a harmadikban a centrum erői győzedelmeskednek, akkor a néhány évig szemtanúként itt élő tudósító feltartja mindkét kezét, mert Bosznia-Hercegovina az az ország, ahol sokkal könnyebb kérdéseket feltenni, mint azokra megnyugtató válaszokat adni.

Az 1989 utáni politikai törésvonalak Jugoszláviában

1. A többségi („államalkotó”) nép és a kisebbségek viszonya

A szerbeknek és crnogoraiaknak az ország többi etnikumához (horvátok, szlovének, macedónok, albánok, magyarok, muzulmánok) való viszonyát a Jugoszláv állam születésétől kezdve súlyos feszültségek terhelték. Az albánok, macedónok és a magyarok esetében eleve konfliktusforrást jelentett, hogy szülőföldjük (Koszovó, Macedónia, Bácska, Bánát, Baranya stb.) 1912-ben és 1918-ban hadizsákmányként lett Szerbia része. A kezdettől fogva laza föderatív állami berendezkedésre törekvő szlovének és horvátok az unitarista és centralista szerb törekvések miatt kerültek éles ellentétbe Szerbiával. Tito korszakában a Jugoszláv Kommunista Párt igyekezett a Testvériség–Egység jelszavával tompítani a nemzeti ellentéteket. Jugoszlávia 1945-től centralizált szövetségi állam volt, majd az 1967–1974 közötti decentralizációs intézkedésekkel, alkotmánymódosításokkal kialakult a hat köztársaság és két autonóm tartomány rendszere. Az egyre növekvő lélekszámú, főleg muzulmán vallású albán kisebbséggel szemben az államhatalom többször magatartást változtatott. Koszovóban a kíméletlen elnyomást 1966-tól egy új, befogadást jelképező taktika váltotta föl: jelentős gazdasági befektetések indultak meg központi, állami eszközökből, biztosították az albán kulturális önrendelkezést, kötelezővé tették az iskoláztatást.

A decentralizációnak köszönhetően az 1970-es évek elejétől kezdve a helyi önkormányzatok igen megerősödtek, a vegyes etnikumú területeken sokszor a kisebbségek rovására. Így például Koszovóban a kisebbségben élő szerbek és crnogoraiak korábbi privilégiumainak megszűnése rohamos albanizálódáshoz vezetett. A szerb többségű (vajdasági, boszniai, horvátországi) területeken viszont a szerbek gazdasági pozíciója erősödött meg (munkalehetőségek, iskolai tagozatok).

1989. június 28-án Slobodan Milošević, Szerbia elnöke, a rigómezei ütközet hatszázadik évfordulóján mintegy egymillió szerb részvételével kitűnően megszervezett nagygyűlést tartott az ütközet színhelyén (Gazimestan), majd egy másikat Belgrádban, a Duna és a Száva torkolatánál. Jelezte ezáltal Szerbia politikai vezetéségének azirányú eltökéltségét, hogy helyreállítja a „szerb egységet”, s hamarosan meg is vonta a tartományoktól az államiság minden jelét.

Koszovó-Metóhia tartományban 1989. január 24-étől februárig nagyméretű zavargások zajlottak, az albán lakosság követelte a Koszovói Albán Köztársaság

megalakítását, február 20-tól március 1-ig pedig az albán bányászok léptek általános sztrájkba. A többi délszláv tagköztársaság támogatta az albán munkások követeléseit. A szerbiai állami és pártvezetés nem várt tovább. Szerbia Képviselőháza 1990. június 5-én feloszlatta a Koszovói Képviselőházat, majd a tartományt gyakorlatilag elfoglalták a különleges rendőri, katonai és félkatonai alakulatok. Az albánok viszont július 1-jén kikiáltották függetlenségüket, létrehozták saját parlamentjüket és kormányukat.

A Jugoszláv Kommunista Szövetség 1990. január 20-ára összehívott XIV. kongresszusa a párt szétesésével ért véget. A szlovén küldöttség menet közben elhagyta a kongresszust, és a zárónapon, január 26-án már nem volt jelen a horvát küldöttség sem. Július 16-án Szerbia Kommunista Szövetsége átalakult Szerb Szocialista Párttá, melynek elnökévé Slobodan Miloševićet választották. A szerb nép az egy évvel korábbi szavazáson, 1989. november 12-én a szavazatok 65,3 százalékával már megválasztotta őt a Szerb Köztársasági elnökévé is (míg Vuk Drašković a szavazatok 16,4 százalékát kapta). Július 1-jén Szerbia referendumot tartott új alkotmányáról és a többpárti választások lebonyolításáról. A szavazatok 96,8 százaléka megerősítette azt a szándékot, hogy Szerbia legyen egységes, erősen centralizált állam. A referendum megtartása után, július 20-án Szerbia is törvényt hozott a többpártrendszer bevezetéséről, majd a Képviselőház augusztus 8-án ebben a szellemben alkotmánymódosítást fogadott el.

2. A sorsdöntő 1991–92. évi választások és a háború kezdete

Jugoszlávia területén 1990 március–december között tartották a többpárti választásokat: elsőként Szlovéniában (április 8.), majd Horvátországban (április 22–28), Macedóniában (november 11.), Bosznia-Hercegovinában (november 18.), végül (december 9–23.) Szerbiában és Crna Gorában. Általában a választópolgárok 2/3-a ment el szavazni, de a nemzeti kisebbségek bojkottja miatt Horvátországban 41,2%, Szerbiában pedig 28,5% maradt távol, ami a nacionalista pártok előretörésének kedvezett.

Szlovéniában a választásokon a nem kommunista és nem nacionalista profilú Demokratikus Ellenzék (DEMOS) nyerte el a választók többségének (55%) bizalmát.

Horvátországban a nacionalista Franjo Tuđman vezette Horvát Demokratikus Község (HDZ) szerezte meg a parlamenti mandátumok többségét (66,2%). Az össznépszerűség 12,2%-át kitevő szerb kisebbség 90%-a az internacionalista, baloldali pártokra [Horvátország Kommunista Szövetsége (SKH), Demokratikus Változások Pártja (SDP), Horvátország Szocialistáinak Szövetsége (SSH) stb.] szavazott, míg a maradék 10%, a Knin környéki szerbek, az 1990 februárjában, Kninben alapított, nacionalista jellegű Szerb Demokrata Pártot (SDS) támogatták. Az említett baloldali tömörülés (SKH–SDP, SKH–SDP/SSH) a szerb

többségű területeken (Lika, Kordun, Banija, Pakrác környéke) kívül főként a egyes etnikumú régiókban (Baranya, Kelet-Szlavónia, Vukovár, Daruvár stb.) került ki győztesként.

Bosznia-Hercegovinában az etnikai arányoknak megfelelően a muzulmánok Alija Izetbegović vezette Demokratikus Akció Pártja (SDA), a Radovan Karadžić irányította Szerb Demokrata Párt (SDS) és a S. Kljujić fémjelzte Horvát Demokratikus Közösség (HDZ) szerezte meg a szavazatok többségét (31,5%, 26,1%, illetve 16%). A muzulmánok 72%-a, a szerbek 83,4%-a és a horvátok 92,5%-a szavazott saját etnikai pártjára. A jugoszláv beállítottságú, internacionalista pártok [(a Kommunisták Szövetsége – SKBiH), a Demokratikus Változások Pártja – SDP), a Jugoszlávia Reformerőinek Szövetsége – SRSJ-BiH)] erősen háttérbe szorultak. Hercegovinában szintén gyengén szerepeltek, itt a HDZ nyert.

Macedóniában, ahol több mint félmilliónyi szerb él, egyik párt sem tudta megszerezni a szavazatok 50%-át. Relatív többséget (30,8%) a nacionalista Bel-ső-Macedón Forradalmi Szervezet (VMRO) és a Macedón Nemzeti Egységért Demokrata Párt (DPMNE) választási koalíciója szerzett (kiváltva ezzel Görögország nyugtalanságát). A második világháborúig aktív, majd 1990-ben újraéledt VMRO a Macedónia, Bulgária és Görögország között felosztott macedón etnikai területek egyesítését és ezzel összefüggésben a határ megváltoztatását is követelte. Az albánok teljes egészében tetovói székhelyű etnikai pártjaikra, a Macedónia Demokratikus Fejlődésének Pártjára (PDPM) és az albán Demokratikus Néppárt-ra (NDP) szavaztak. A kommunisták akkor nem voltak annyira sikeresek, mint a szomszédos Szerbiában vagy Bulgáriában, de az érvényes szavazatok 25,8%-át, vagyis a macedón nemzetiségű szavazók kb. 38%-ának bizalmát sikerült megtartaniuk.

Szerbiában a választási részvétel a második fordulóban (1990. december 23.) kifejezetten gyenge volt (58%), hiszen a koszovói albánok 90%-a bojkottálta a választásokat. Ott az arra jogosultaknak mindössze 13%-a (az ottani szerbek, crnogoraiak, muzulmánok és néhány szerb-barát albán) szavazott. A szerbiai szavazók 96%-a olyan pártra szavazott, mely elsősorban saját nemzetisége, etnikuma érdekeiért, védelméért szállt síkra. A választásokat (a 250 parlamenti mandátum 77,2%-át) a tömegkommunikációt, a katonaságot és a rendőrséget kezében tartó Slobodan Milošević vezette Szerb Szocialista Párt (SPS) nyerte. A szocialisták szerbvédő politikájukat az elalbánosodott Koszovóban gyakorolt rendőri elnyomással demonstrálták. Itt a választásokon megjelent, főként szerb és crnogorai választók 88,2%-a az SPS-re szavazott. A tényleges autonómiája nélküli Vajdaság területén szintén Milošević pártja győzött, de jóval kisebb arányban (64,9%), mint a déli területeken (80–88%). A szocialista párt a közös szerb nemzeti értékekre alapozta az állam megmaradásának logikáját. Az ellenzéki, de nacionalista Vuk Drašković irányította Szerb Megújódási Mozgalom (SPO) a mandátumoknak csak 7,2%-át tudta megszerezni. Az ellenzék a legtöbb szavazatot a

nagyobb városokban (Belgrád, Újvidék, Kragujevac) és néhány déli területen (Titovo Užice, Priboj) kapta. Drasković ideológiája az egykori csetnikmozgalomban gyökerezik, a nemzeti történelem és kultúra szószólójaként lépett föl, viszont nem hivatkozott a polgári értékekre. A Dragan Mićunović vezette nem nacionalista, hanem legalista és a polgári értékeket valló Demokrata Pártra (DS) a tájékozott fővárosi értelmiség szavazott.

Az etnikai kisebbségek pártjai számarányukhoz hasonló eredményeket értek el.¹ A Tisza melletti tömb-magyarország szavazatai a VMDK (DZVM, 1990 szeptember 29-én, Adán tartotta I. kongresszusát) 8 képviselőjét juttatták be (külön frakciócsoportként) a szerb parlamentbe (a magyarok 43,8%-a szavazott rájuk). A muzulmán Demokratikus Akció Pártja (SDA) a Szandzsák (Novi Pazar, Sjenica körzet) területén, a koszovói Muzulmánok Demokratikus Reformpártja (DRSM) Prizren környékén, az egyetlen, szerbek által engedélyezett albán párt, a Demokratikus Tevékenység Pártja (PDD) Koszovón kívül, a preševói kommunában szerepelt jól. A Vajdasági Horvátok Demokratikus Szövetsége (DSHV) Szabadka térségében elnyerte a horvátok szavazatait, és koalícióra lépett a magyarok pártjával.

Crna Gorában a nemzeti érdekek védelmére szintén nagy hangsúlyt helyező, Momir Bulatović vezette Kommunisták Szövetségének (SKCG) a biztos győzelemhez (66,4%) még névváltoztatásra sem volt szüksége.² Az Ulcinj környékén és a Szandzsák crnagorai, déli részén élő nemzetiségek a Muzulmán Demokratikus Akció Pártra, az Egyenlőségpártra (SR) és az albán Demokrata Szövetség (DS) alkotta Demokratikus Koalícióra (DK) szavaztak.

A választások után már Szlovénia és Horvátország függetlenségének kinyilvánítása következett 1991. június 26-án (október 8-án lépett életbe). 1992. január 15-én az Európai Közösség is elismerte a két új államot, s a jugoszláv polgárháborút Horvátország és Szerbia közötti háborúnak nyilvánította.

3. A tekintélyelvű-tradicionalista szindróma

A volt Jugoszlávia népeinek egy része (szlovénok, horvátok, vajdasági szerbek, magyarok) évtizedek óta a gazdasági rendszerváltás, a piaci értékek és a tőkemozgás hívei voltak. Ugyanakkor az ország keleti és déli részében élő szerbek, macedónok, crnagoraiak, albánok és boszniaiak, akik a külföldi hiteleknek köszönhetően maguk is viszonylag magas életszínvonalon éltek, a központosított államigazgatásban hittek. Szerbia és Crna Gora területén nehezen indult el az átalakulás. A szocialista el-

¹ Mirmics Károly: Politikai önszerveződés. In: *Vajdasági marasztaló*. Magyarágkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 2000. 249–79.

² Kocsis Károly: *Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1993.

veket inkább a kollektív nacionalista ideológia váltotta fel, miközben a politikai oligarchia különböző előnyöket élvezve hatalmas magánvagyonokra és háborús nyereségekre tett szert. Jugoszlávia a hetvenes-nyolcvanas években közelebb állt a demokratizálódáshoz, mint a miloševići diktatúrában, amikor ugyan a politikai pluralizmust propagálták, ám a nemzetközi elzárkózás hihetetlen méreteket öltött, és a decentralizációt nagymértékű államközpontúság váltotta fel. A középrétegek elszegényedése, a hiperinfláció, a háborús szörnyűségek elterelték a figyelmet az egyénről. A vezető rétegek autoriter fellépése hihetetlen önbizalmat sugallt, a tehetetlen nép pedig elhitte, hogy a változásoknak ellent kell állni, hogy a valamikor privatizált vállalatokat újra államosítani kell. Az állam átvette a városi, sőt történelmi közjavak feletti tulajdont is, kizárólagos joggal nevezte ki a vállalatok, iskolák igazgatóit, a bírákat stb. A korábbi szabad gazdasági mozgásokat újra adminisztratív ellenőrzés alá helyezték, zárolták, majd elvonták a polgárok devizabetétjeit.

4. Az előzmények és az új ellenzék előretörése (a kampány során és a médiában)

A sajtó már a titói Jugoszláviában is állandó függőségbe került az államtól: kötelező volt az egyházaktól való elhatárolódás, a nemzeti kisebbségek számára pedig az anyaországtól való távolságtartás. Az kilencvenes évek elején azután a gyors pénzromlás, a háborús gazdálkodás egyre csökkentette a dotációt. A kiadókat és sajtóházakat így maximálisan pártfüggővé tették.

A polgári társadalom értékeire hivatkozva lehetővé vált ugyan magánlapok alapítása is, e látszatra demokratikus intézkedés mögött azonban többféle szándék is megbújt. A jugoszláv sajtó egyértelműen polarizálódott: elvált, melyik média rezsimhű, és melyik ellenzéki, melyiket kell támogatni, s melyikkel leszámolni (anyagiak, papirellátás, adókedvezmények megvonása stb.). Egyértelművé vált a hatalom szándéka, hogy megszabaduljon a kisebbségi tájékoztatás támogatási kötelezettségétől, ugyanakkor különböző jogi magyarázatokkal és politikai intézkedésekkel továbbra is ellenőrzése alatt tartotta a nemzetiségi sajtót.³ A nem rezsimhű szerkesztőségekben felfüggesztették a szókimondó újságírókat. A sajtó előre elkészített politikai tájékoztatókat közölt a címlapokon. 1998 októberében a Szerb Képviselőház a rendkívüli állapotra, a háborús körülményekre hivatkozva sürgősségi eljárással meghozta az új sajtótörvényt.⁴

Ezenkívül még egy hírhedt törvény született 1998-ban: az új egyetemi törvény (május 26.). A hatalmi körök (a JUL, vagyis az Egyesült Jugoszláv Baloldal

³ Mirmics Zsuzsa: Koldusbotra jutott kisebbségi médiák. In: *Vajdasági marasztaló*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 2000. 176–77.

⁴ Sürgősségét jelzi, hogy a Képviselőház október 20-án hozta meg, még aznap megjelent a Közlönyben, s másnap már életbe is lépett.

és a Radikális Párt) akaratából, nyilvános vita és az egyetemi körök bevonása nélkül fogadták el. Az egyetemek autonómiája megszűnt, a tanárok, dékánok kinevezését egyoldalúan a Szerb Oktatási Minisztérium végezte (szakbizottságok és a tanárok tanácsai nélkül), a beiratkozási és kiadói politikával együtt, beharangozva az egyetem racionalizációjának a szükségességét is. A háttérben az állt, hogy a Zoran Đinđić (Demokrata Párt – DS), Vuk Drašković (Szerb Megújódási Mozgalom – SPO) és Vesna Pešić (Polgári Szövetség – GS) vezette Zajedno (Együtt) ellenzéki tömörülés nagy támogatásra lelt az egyetemek körében, a hatalom viszont le akarta törni az 1996 végén, a meghamisított helyi önkormányzati választások miatt több hónapon át kitartóan tiltakozó (hangos utcai séták és egyetemista megmozdulások) ellenzéki értelmiséget. A Zajedno soraiban voltak jobboldaliak, polgárpártiak, nacionalisták, demokraták is. A társadalom átalakításához azonban nem volt erejük: a nacionalista és a demokrata ellenzéki szárny nem egyezett ki. Az egyetemista mozgalom 1998-ban sztrájkokat szervezett, elfoglalta az egyetemek épületét, de nem bírtak a rendőri túlerővel. A diktatórikus rendszer éléről Miloševićet majd csak a bombázások után tudja eltávolítani (2000. október 5-én) egy újabb ellenzéki blokk, a DOS (Szerb Demokratikus Ellenzék). Koszovó elvesztése (a bombázások után 200 ezer szerb hagyta el „a szerb kultúra bölcsőjét”), a nemzetközi békefenntartók (KFOR) ideérkezése Milošević újabb veresége volt. A Szocialista Párt, a Jugoszláv Baloldal és a radikálisok (Vojislav Šešelj vezetésével), valamint a Megújódási Mozgalom (Vuk Drašković) koalíciója természetellenes alakulat volt. Az előrehozott köztársasági és elnöki választásokon (2000. szeptember 24.) az ellenzéki tömörülés (Zajedno) győzött Vojislav Koštunicával az élen. A választások a diktatórikus rezsim választási törvényei alapján, nyilvánvaló hamisításokkal, teljes hírzárlat mellett zajlottak. Az ezáltal kiváltott értelmiségi lázadás mellett szervezetteren fölléptek a bányászok (kolubarai szénbánya) és a munkások is.

5. A jelenlegi pártviszonyok

A jelenleg (2001. június) hatalmon lévő Szerb Demokratikus Ellenzéket (DOS) 18 párt alkotja. A Demokrata Párt már a két világháború között is létezett. Vezetője, Vojislav Koštunica lett az államelnök; magát nacionalistának tartja, de a problémákat legális módszerekkel szeretné megoldani. Őt Montenegró, élén Milo Đukanovićyal, nem fogadja el, de a vajdasági autonomisták (a Szociáldemokrata Liga, Nenad Čanak, a Vajdasági Képviselőház elnöke) sem rokonszenveznek vele. A belgrádi székhelyű pártok látszólag demokraták, valójában a mérsékelt centralizáció hívei. A Szerb Demokratikus Ellenzék népes párttömörülés, a fiatal és középkorú értelmisége, amelynek az volt a feladata, hogy Miloševićet leváltsa, kiiktassa a Szocialista-Baloldali-Radikális párthatalmat a közéletből. A koalíció előbb-utóbb szükségszerűen felbomlik, hiszen tagjai között jelentős

fölfogásbeli különbségek vannak akár a decentralizáció, akár a külfölddel való együttműködés kérdésében, vagy éppen a gazdasági reformok bevezetésének ütemezésében. E pártok nagy része a kilencvenes évek elején jött létre. Legtöbbjüket Belgrádban jegyezték be, de néhánynak a központja Szerbia vagy a Vajdaság egyéb nagyvárosaiban van. A DOS soraiba tartozik a magyar és a muzulmán kisebbség pártja is (Vajdasági Magyarok Szövetsége, Szandzsáki Koalíció), amelyek gyakran hívják fel a közvélemény figyelmét elvárásaikra, hiszen nem látják a még 2000 nyarán, a választási kampány során tett ígéretek megvalósulását.

A Milošević-vezette Szerb Szocialista Párt és a felesége, Mira Marković által alakított Jugoszláv Baloldal (JUL) a korábbi választásokon támogatta egymást, a helyi önkormányzatokban viszont rivalizáltak egymással. Jelenleg, amikor Milošević a hágai börtönben ül, a párt tagjai rettegnek a korrupciók, a háborús nyereszkedések és a gyanús kivégzések felgöngyölítésétől. Mindkét párt kisszámú hívei főként a befolyásolható közép- és dél-szerbiai falvakban találhatók. Sokan nem tudatosították a baloldali-radikális koalíció bűneit mindaddig, míg konkrét leleplezésekre nem került sor a szeptemberi választások után. Ha megkérdezzük a szerbeket, ki a hibás a rendszer bukásáért, ma is azt válaszolják: Milošević és a NATO. Arra a kérdésre, hogy veszélyeztetettnek tartják-e magukat, a válasz: igen, az elvesztett szerb területek és az emberi jogok be nem tartása miatt. Még sokáig nehéz lesz a szerbeknek szembenézniük saját bűneikkel, mert mindig a külfölddel vagy a másik nemzethez tartozóval szembeni ellenszenvet és felelősségáthárítást ültették beléjük. A veszélyeztetettség nemzeti önvédelemre kényszeríti őket.

A Szerb Radikális Párt (Vojislav Šešelj csetnikvajda vezetésével) a 2000 szeptemberi választások másik vesztese. Valamikor, amikor a baloldali politika bírálói voltak, népszerűségük az egész országban emelkedett. A szerb parasztok, de a radikális és nacionalista értelmiségiek egy része is csatlakozott hozzájuk. A sorra elvesztett balkáni háborúk után és a NATO-bombázások előtt Šešelj és Milošević közeledtek, sőt Vuk Draškovićyal (Szerb Megújhodási Mozgalom) együtt birtokolták az államhatalmat. Ma mind a négy párt népszerűségének mélypontján van.

A Szövetségi Képviselőház összetétele azért nem tükrözi a tényleges erőviszonyokat, mert a 2000 nyarán lefolytatott választások idején Milošević megfélemlítette az ellenállási mozgalomban részt vevő fiatalokat, és csalásoktól sem riadt vissza.

A következő két táblázat tartalmazza a Szövetségi Szkupstina két tanácsának jelenlegi (2001 júniusa) összetételét.

1. táblázat A Köztársaságok Tanácsa összetétele

Jugoszláv Szövetségi Köztársaság	a bejutott pártok		a megszerzett mandátumok száma	%
Szerbia	Szerbiai Demokratikus Ellenzék	DOS	9	21,95
		VMSZ	1	2,44
	Szerbiai Szocialista Párt és a Jugoszláv Baloldal	SPS-JUL	7	17,07
	Szerb Radikális Párt	SRS	2	4,88
	Szerb Megújódási Mozgalom	SPO	1	2,44
Montenegró	Szocialista Néppárt	SNP	19	46,34
	Szerb Néppárt	SNS	2	4,88
	az összes mandátum:		41	100,00

2. táblázat. A Polgárok Tanácsa összetétele

	a bejutott pártok		a megszerzett mandátumok száma	%
Szerbia	Szerbiai Demokratikus Ellenzék	DOS	58	42,03
	Szerbiai Szocialista Párt és a Jugoszláv Baloldal	SPS-JUL	44	31,88
	Szerb Radikális Párt	SRS	5	3,62
	Vajdasági Magyar Szövetség	VMSZ	1	0,72
Montenegró	Szocialista Néppárt	SNP	28	20,29
	Szerb Néppárt	SNS	2	1,45
	Az összes mandátum:		138	100,00

A Szerbiai Képviselőházban a DOS jelenleg abszolút többségben van. A köztársasági választásokra már Milošević leváltása után került sor (2000. december 23.). A világ közvéleménye elégedettséggel vette tudomásul, hogy Zoran Đinđić sikeresen megalakította a szakértőkből álló kormányt, amely gyorsabb változásokat követel, mint Koštunica hívei. Abban azonban megegyeznek, hogy Montenegrónak Jugoszláviához kell tartoznia, hacsak népszavazás nem dönt másképp. Tekintettel a nemzetközi támogatás hiányára, a kiválásnak ma kevés az esélye.⁵ Koszovó elvesztéséről senki sem nyilatkozik nyíltan, de a Vajdaság és a Szandzsák önállósodásának folyamatát nyíltan fékezik.

⁵ Montenegróval kapcsolatosan a kép egyre ziláltabb. 1997-től a nemzetközi szervezetek az önálló, független Montenegrót támogatták 2000. október 5-ig, de a Szerbiai Demokratikus Ellenzék (SZDE) hatalomra kerülésével a helyzet megváltozott. Szerbia és Montenegró közti kudarcral végződött 2001. október 26-i tárgyalások után Vojislav Koštunica jugoszláv elnök ajánlotta fel, hogy maguk a montenegróiak szavazzanak helyzetük további alakulásáról. Ennek következtében többek között a

A *Vajdasági Tartományi Képviselőház* összetétele hűen tükrözi az ott élők demokratikus és reformista irányultságát, hiszen a régi rezsim csak 2 képviselői helyet kapott, a Szocialista Párt, a Radikális, a Baloldal és a Megújódási Mozgalom pedig egyet sem. Azok a pártok, amelyek nevükben viselik a *vajdasági* jelzőt, illetve az itteni nemzeti kisebbségek képviselői (60 képviselő a 120-ból), a nagyobb és valós autonómiáért harcolnak; a többiek a belgrádi székhelyű pártok képviselői, legnagyobb számban a Demokrata Pártból (27); ők a valós önállósítás és decentralizáció késleltetői (összesen kb. 60-an).

3. táblázat. A Vajdasági Autonóm Tartomány Képviselőháza mandátumainak pártok szerinti leosztása Milošević után

a bejutott pártok		a megszerzett mandátumok száma	%
Demokrata Párt	DS	27	22,50
Vajdasági Szociáldemokrata Liga	LSV	24	20,00
Vajdasági Magyar Szövetség	VMSZ	17	14,17
Szerbiai Demokrata Párt	DSS	14	11,67
Vajdasági Reformisták	RDSV	8	6,67
Szociáldemokrácia	SD	7	5,83
Vajdaság Koalíció	KV	7	5,83
Új Demokrácia	ND	4	3,33
Szerbiai Keresztény-Demokrata Párt	DHSS	3	2,50
Szerbiai Szocialista Párt	SPS	2	1,67
Vajdasági Magyar Demokrata Párt	VMDP	1	0,83
Horvát Népi Szövetség	HNS	1	0,83
Vajdasági Horvátok Demokratikus Szövetsége	DSHV	1	0,83
Demokratikus Központ	DC	1	0,83
Szerbiai Polgári Szövetség	GSS	1	0,83
Szociáldemokrata Unió	SDU	1	0,83
Vajdasági Mozgalom	VP	1	0,83
az összes mandátum:		120	100,00

német márka, ill. euró bevezetése, az önálló hadsereg megszervezése kezdődött el. Montenegró mai helyzetét az EU és a NATO részéről inkább a kivárási taktika jellemzi, s a különböző szervezetek véleménye közti összehangolatlanság. Végül is 2002. március 14-én Belgrádban a szövetségi Jugoszlávia, Szerbia és Montenegró vezetői, valamint az EU főmegbízottja aláírták a Szerbia és Montenegró viszonyának rendezési elveiről szóló megállapodást. Az egyezmény szerint az új államközösség neve *Szerbia és Montenegró* lesz. A két tagköztársaság közös funkciói közé tartozik majd a külügy, a honvédelem, a bel- és külgazdaság, az emberi jogi és kisebbségvédelem. A tagállamoknak három év után joguk lesz állami státusuk felülvizsgálatára, illetve az államközösségből való kilépésre – nemzetközi normák szerint megrendezett népszavazás által. Az egyezményben foglaltak akkor fognak életbe lépni, ha mindkét tagköztársaság és a szövetségi parlament mindkét háza is az egyezmény mellett foglal állást. (A szerk. megj. – lásd Pósa Krisztián Montenegró-tanulmányát.)

Az elmúlt évben a legtöbb vita a korábbi autonómia Milošević által történt megvonásából fakadó korlátozottság körül folyt. Jugoszlávia mostani határai között a demokratizálódással együtt elkerülhetetlen a decentralizáció. A Vajdaság tekintetében több opció merült föl:

1. centralista törekvések – a tartomány soknemzetiségű jellegét elhallgatva kizárólag szerb területként kezelik, Belgrád irányításával;

2. a Vajdaság mint szerbiai régió kiépítése az ország regionalizálásának keretében Belgrád irányításával;

3. autonomista törekvések – a tartomány valós autonómiájának, tehát gazdasági, adminisztratív és kulturális önállóságának megvalósítása a Szerb Köztársaságon vagy Kis-Jugoszlávián belül, Újvidék központtal. Montenegró státusának rendeződését követően ez a közeljövő legrealisabb alternatívája;

4. államosodási törekvések – Vajdaság Köztársaság mint föderatív egység megalakítása Újvidék központtal;

5. a teljes kiválás, vagyis szeparatista törekvések, melyek azonban csak újabb háborún keresztül vezethetnek eredményre. Ha Jugoszlávia nem tudja demokratikus módon, ésszerű decentralizációval és a nemzetközi gazdasági-politikai élet értékrendjének elfogadásával megoldani sorskérdéseit, újra szörnyű válságóc alakulhat ki a Balkánon.⁶

⁶ 2002. február 4-én 4 szavazattöbbséggel, 118-an szavaztak az ún. omnibusztörvényre, amely Vajdaság számára 24 államigazgatási területen adta vissza a mилошевићи időszakban elvett jogköröket. Kasza József (VMSZ) szerint ez Szerbia decentralizálásának első lépése volt, s Vajdaság autonómiája visszaállításának első lépése. Páll Sándor (VMDK) ezzel szemben úgy vélekedik, hogy a törvénnyel csak azok nyertek, „akik jelentős arányban részt vesznek a vajdasági hatalomban – a VMSZ, a Vajdasági Szociáldemokrata Liga és a Vajdasági Reformisták”. Ágoston András (VMDP) véleménye szerint a visszakapott jogokat csak akkor lehetne gyakorolni, ha annak megfelelő háttérrel biztosítanának. S nem szabad azt sem elfelejteni, hogy az omnibusztörvény külön a vajdasági magyaroknak nem ad semmiféle autonómiát. (A szerk. megj.)

KISS GY. CSABA

Nemzetté válás és regionalizmus Közép-Európában

Első pillantásra feszültséget érzünk nemzet és régió fogalma között. Nemcsak azért, mert a nemzet – akár politikai-területi, akár nyelvi-kulturális közösségi dimenziójában – szükségképpen régiókat foglal magában, hanem azért is, mert mintha a nemzeti állam a politikai és gazdasági szerveződés magasabb szintje volna. Úgy tetszik, a nemzetté válás folyamata egységesülést és központosítást jelentett, a törvényszerű modernizáció útját határozta meg. A régió pedig, a tartományi különállás, az autonómia e folyamat felől nézve valami meghaladandó jelenséget mutat, olyan körülményeket, amelyeken túl kell lépni a fejlődés érdekében.

A francia forradalom idején a jakobinusok, majd a napóleoni császárság olyan egységes nemzetállam létrehozására törekedett, amely fölszámolja a tartományi különbségeket, kiiktatja a közigazgatásból, oktatásból a helyi nyelveket. Vendée, a lázadó tartomány az ellenforradalom szinonimájává vált, a nem francia nyelvek szószólóit a sötét reakció képviselőinek bélyegezték. Franciaországban győzött a központosított francia nemzetállam eszméje és gyakorlata, és mintául szolgált két évszázadon keresztül az európai kontinensen. A Román Köztársaság jelenleg érvényben lévő alkotmánya például preambulumban „egységes román nemzetállamról” beszél.

Ismeretes, hogy az európai kontinens középső részén más körülmények között ment végbe a nemzetté válás. Alapvetően mások voltak a politikai-eszmei, a társadalomtörténeti és gazdasági föltételek a 19. és a 20. században is. A dinasztikus birodalmi keretekkel kisebb vagy nagyobb mértékben szemben állott térségünk mindegyik népének nemzetállami „terve”, elképzelése. Kis túlzással azt lehet mondani, hogy Közép-Európában sorra a Vendée-k diadalmaskodtak. Így tehát a nemzeti mozgalmak viszonyát a létező államokhoz ambivalensnek tekinthetjük. A nemzeti eszme képviselői természetesen mindenütt kitűzték a nemzeti állam célját, és itt a célkitűzést kell hangsúlyozni, hiszen az adott körülmények között nem volt olyan állam, amelyet sajátának lehetett tekinteni, szuverén politikai intézményekkel, önálló gazdasági térrel. Így a nemzeti állam inkább a vágyak, a remények és a képzelet birodalmához tartozott, ezért játszott térségünkben annyira fontos szerepet a nemzeti közösség és identitás megteremtésében a kultúra, az irodalom és a civil társadalom, beleértve az egyházakat.

Mindehhez pedig el kellett készíteni ennek a jövőbeli egységnek a képét. Ezt a munkát gyakran tudósok, írók, művészek végezték el. Művészeti alkotások-

ban, tudományos művekben és publicisztikai írásokban. A mi esetünkben is kulcsszó volt az egység. A különböző felekezeteket, nyelvjárásokat, társadalmi csoportokat, tájakat, tartományokat összefoglaló egység. „A nemzetet mint az egység hangsúlyos formáját kezdik úgy tekinteni (különösen a 19. század romantikusai), mint az egész történelmi fejlődés kulcsát és célját” – írja Lucian Boia a román történelmi tudatot vizsgáló munkájában. (*Történelem és mítosz a román köz-tudatban*. Kriterion, Bukarest, 1999, 157.)

Hiszen az egység – mondjuk a 19. század húszas-harmincas éveiben – sokkal inkább imaginárius, mint valóságos volt. A három részre szakadt Lengyelország (kérdéses, hogy egyáltalán indokolt-e az ország fogalmának használata) esetében az egység visszaállításáról volt szó, másutt a történelmi tartományok egyesítéséről vagy újraegyesítéséről. A cseh nemzeti mozgalom például Szent Vencel koronájának tartományairól beszélt, a horvát a Háromegegy Királyságról; vagyis Csehország, Morvaország és Szilézia, illetőleg Horvátország, Szlavónia és Dalmácia jövőendő egységéről; a magyar nemzet 1848. március 15-i követeléseinek utolsó pontja: unió Erdéllyel.

A tervezett nemzeti egység másik rajzolata a közös nyelv és kultúra nehezen meghatározható területéből indult ki. Ameddig szlovákul beszélnek (legalábbis többségben), addig tart/tartson Slovensko (a 19. század elején szlovákságot és szlováklakta területet is jelentett a szó), az 1848-ban politikai tartalommal megjelenő Slovenija (a szlovén terület értelmében, több Habsburg-tartomány részeitől) terminus szintén nyelvi alapon formált meg egy jövőbeni szlovén hazát. Az egységesítés, egyesítés programjára ott volt egy közeli és nagy hatású példa: a német nemzeti mozgalomé. A herderi eszmerendszer ösztönzése éppúgy, mint a Napóleon elleni német szabadságharc, a nemzeti szimbólumok megteremtésére tett igyekezet. A Jénában tanuló Ján Kollárra meghatározó hatást tettek például a Wartburg várában tartott ünnepek. Ha ennyire különböző nyelvjárásokat beszélő népcsoportok, melyek más-más politikai fönnhatóság alatt élnek, katolikusok és protestánsok, keresik a német nemzeti egységet, miért ne gondolhatnának valami hasonlóra a szlávok, akik között néha kisebb a nyelvi különbség, mint például délnémetek és északnémetek között? A szláv népek körében megszülettek a szláv összetartás eszméjéből kiinduló, többé-kevésbé egyformán romantikus nemzettervek. A délszláv egység víziója a horvátok illír változatában, a szerbeknél az 1844-ből származó Garašanin-féle koncepció formájában. És a föderalisztikus elképzelések különböző variációi, amelyekben egyszerre volt ott a nemzet-állam és a létező politikai-közjogi keretek fölbontásának a szándéka.

A feudális keretek, köztük a tartományi határok akadályt jelentettek a nagyobb igazgatási-gazdasági tér kialakítása során. A modernizáció megkövetelni látszott az egységesítést, a bővülő kereskedelem egyre inkább átlépett a történelmi régióhatárokon, a nyelvi sokféleség nem volt előnyös a sorozott tömeghadse-reget fölláttató államnak. A 19. század fejlődésének, a polgárosodásnak, iparoso-

dásnak, urbanizációnak a szemszögéből az állami szétagoltság, a tartományi elkülönülés elmaradottságot jelentett. Fölszámolandó feudális maradványokat. A nemzet liberális fogalma – Magyarországon és egyebütt – az egyéni, polgári jogokból indult ki, a mindenkire kiterjedő egyenlőség eszméjéből, tehát tagadta a nemzet keretén belül érvényesíthető közösségi jogokat, legyenek azok felekezeti, nyelvi vagy regionális csoporté.

Fölvetődik a kérdés, vannak-e Közép-Európának (a nemzetté válás folyamatát tekintve én hozzátartozónak vélem Délkelet-Európát) sajátos regionális hagyományai, s miben különböznek, ha különböznek ezek a tradíciók Nyugat-Európáétól. Alapos összehasonlító elemzések híján nehéz megválaszolni ezt a kérdést. Mindössze néhány hipotetikus megjegyzést kívánok megfogalmazni. Nyilvánvalóan figyelembe kell venni, hogy a szűkebb Közép-Európa (Lengyelország, Csehország, Magyarország – és bizonyos tekintetben Horvátország) némi időbeli lemaradással kezdte meg a feudalizmus korát nagyjából a 10. század folyamán. Délkelet-Európában pedig a létrejövő államalakulatoknak sokkal kevésbé szilárdult meg a térbeli kiterjedése a középkorban, mint a szűkebben vett Közép-Európában. A kora újkorban pedig alapvető változást hozott az Oszmán Birodalom expanziója.

A regionalizmust tekintve Szent Vencel koronájának tartományai állnak a legközelebb a nyugat-európai fejlődéshez. Bővebben talán nem is kell indokolni, miért. Elegendő a Német-római Birodalomhoz való tartozásuk évszázadaira utalni. A történelmi lengyel–litván állam és a Magyar Királyság útja nem egy tekintetben hasonlónak látszik. Lengyelország ugyan a 12–13. században a feudális anarchia következtében részfejedelemségekre esett szét, de a királyság, akárcsak Magyarországon, központosítást jelentett a későbbi évszázadokban, különösen a jelentős uralkodók idején. A belső tartományi tagoltság szerkezete jóval egységesebb volt, mint a nyugati országokban. A kora újkorban párhuzamos egységként vehetjük számba az önkormányzati autonómia fejlett formáit, a lengyel vajdaságok és a magyar vármegyék nagyfokú önállóságát. A Lengyel–Litván Nemesi Köztársaságot később az utódok egyfajta sajátos Commonwealth-nek tekintették, nemcsak a „két nemzet” uniója miatt, hanem a vajdaságok már-már konföderációs jellegű összetartozása okán is. Magyarországon pedig a vármegye a bécsi központosítással szembeni ellenállás bástyája lehetett, ahol a hagyomány szerint a legkisebb megye megengedhette magának a luxust, hogy „nem koronáz”.

Az autonómiák – legyenek egyháziak, közigazgatásiak, tartományiak – nem jelentéktelen szerepet kaptak térségünkben a modern nemzeti identitás megteremtésében. Példák hosszú sorát említhetjük, amikor ez a különállás kiinduló keretet nyújtott nemzeti törekvések megfogalmazására. Sajátos Piemontok lehettek, ahonnan megkezdődik a nemzetállam létrehozása, ahol többségben, abszolút többségben van az illető nép, ahol a történelmi különállás, a tartományi jogok átértelmezhetők nemzeti jogokká, vagyis a jövődő haza, nemzetállam tulajdonképpen maga az illető régió.

Horvátországot, Szlavóniát és Dalmáciát bonyolult jogi kötelékek (részben különbözők) fűzték a Magyar Királysághoz. A nemzeti mozgalom közjogi érvelése hosszú időn keresztül az ún. municipális jogokra hivatkozott, melyek e három ország/tartomány külön jogai voltak. Az önállóság, a különbözőzés hagyományát jelentették másutt is az önálló államiság vagy egyértelműen külön tartományi lét tradíciói, például Litvániában, Erdélyben vagy Boszniában. A felekezeti különbözőség és az egyházi autonómiák esetében olyan törekvésekkel találkozunk, amelyek az egyházi különjogokat, privilégiumokat kísérlik meg területívé átalakítani, miképpen például a szerbek az 1790-es temesvári kongresszuson. Ma a Szerb Vajdaság fogalma is ebből a törekvésből eredeztethető.

Katonapolitikai meggondolásból születtek meg térségünkben azok a külön igazgatású területek, amelyek az ország védelmét szolgálták. A sajátos jogállás a nemzeti-politikai identifikáció alapjául is szolgálhatott, mint például a határőrvidéki szerbek vagy románok, illetőleg a lengyel végvidékeken élő kozákok (ukránok) esetében.

A szlovénok a Habsburg Birodalom egyetlen tartományában alkották a lakosság abszolút többségét, Krajnában. Így sokáig népnévként is használták a krajnait, s ez a tartomány lehetett a 19. században a majdani nemzetállam mintája és előképe mint a szlovénok hazája. A szlovák nemzeti mozgalomnak még ilyen tartományi különállás sem állt rendelkezésére a nemzeti célkitűzések megfogalmazása során. Az idők szavát követve 1848 és 1861 között megformálják politikai követeléseikben az országon, illetőleg Habsburg Birodalmon belül a saját szlovák tartományra (Okolie – „felsőmagyarországi tót kerület”) vonatkozó igényüket. Mind a szlovén, mind pedig a szlovák nemzetté válási folyamatban a létrehozandó haza hosszú ideig egy nagyobb egység (Osztrák Birodalom, Magyar Királyság) részeként tűnt föl.

Nagyon tanulságos a két folyamat szempontjából Erdély, illetőleg Bosznia-Hercegovina esete. Mind a két ország/tartomány rendelkezett saját államisággal a történelem folyamán a modern nemzetté válás kora előtt. Erdélynek mind a magyar, mind pedig a román nemzeti tudatban kulcsfontosságú a szerepe. A 19. század közepétől a különállás vagy a Magyarországgal történő unió – nyilvánvalóan egymással szembenálló kívánalmakkal – már-már élet-halál kérdésnek látszott a két nemzeti mozgalom számára. Erdély példája jól mutatja, hogy Közép-Európában mennyire egymást kizáró módon, a szomszédok rovására készültek a nemzetállami tervek. A regionális erdélyi identitás pedig – Magyarországon 1867 és 1918 között, Romániában 1918 után – nemkívánatosnak számított.

Boszniában a három felekezetnek az identitása különböző nemzeti integrációs modelleket kínált a 19. században. Az ortodoxok választhatták a szerb nemzeti mozgalmat, a katolikusok a horvátot; a bosnyák muzulmánok helyzete ennél jóval nehezebb volt, hiszen vallásuk az iszlám világhoz s következésképpen az Oszmán Birodalomhoz kötötte őket. Eddig sem az Osztrák–Magyar Monarchiá-

ban, sem az első, sem a második Jugoszláviában nem sikerült mind a három népcsoportra kiterjedő közös boszniai patriotizmust kialakítani. Ma ezzel a kérdéssel önálló államként küzd Bosznia-Hercegovina, s a súlyos háború tragédiái után sem világos, mi lesz a megoldás útja.

A 20. század totalitarizmusai előre nem látható borzalmas szenvedést, évtizedekig tartó megszállást hoztak térségünk népeinek. Mind a náci Németország, mind a bolsevik Szovjetunió gátlástalanul fölhasználta saját céljaira az itt élő népek közötti előítéleteket, indulatokat, szélsőséges sovinizmust. Általában elmondható, hogy a totalitarizmus jellegéből következően nem kedveli a különbözőést. A második világháború alatt és után példátlan méretű népirtásra és üldözésre, milliók kényszerű elűldözésére került sor térségünkben. Mintha bulldózerrek szabták volna át történelmi tájak arcát, egyszer s mindenkorra eltüntetvén a régiókat.

Hogy a múltat végképp eltörölni csak hiú ábránd lehet, mutatja a regionális gondolat újraéledése a kommunizmus bukása utáni Közép-Európában. Újra meg kellett tanulni elfeledett tájak és népcsoportok nevét; kiderült, hogy a nemzetállami homogenizáció (amit még súlyosbított a totális diktatúra) alatt és mellett ott vannak az eltérő hagyománnyal bíró, kulturálisan és gazdaságilag különböző régiók, gyakran sajátos nyelvi-felekezeti összetétellel. A politika síkján is megjelent a regionalizmus, a választási térképek jól mutatják a történelmi törésvonalakat.

Többféle értelemben lehet használni a regionalizmus fogalmát. (Ezúttal csak a nemzetállamnál kisebb részt alkotó régiókról kívánok vázlatos észrevételt tenni.) Alapvető különbséget jelentenek a nemzetiségileg homogén, illetőleg a többnemzetiségű régiók a mi térségünkben. Morvaország lakói megfogalmazhatják a csehországitól eltérő identitásuk vonásait, de cseh mi-tudatuk se nekik maguknak, se a kívülállóknak alapjában nem kérdéses, a központtól távol eső helyzetben, más hagyományokkal bírva kereshetik régióik távlatait. Ugyanígy hangsúlyozhatják különbözőségüket a dél-stájerországi (Stajerska) szlovénok, de senkinek sem kétséges a szlovén nemzethez való tartozásuk. Merőben más az erdélyi regionalitás, ahol több népcsoport, felekezet és kultúra együttéléséről van szó.

Érdemes lenne kategóriaként számba venni az államhatárokon átívelő regionális törekvéseket. Közép-Európa határai közül az etnikai határok a ritkábbak közé tartoznak, gyakran beszélnek ugyanazon a nyelven a határ innenső és túlsó oldalán. Térségünkben is gyakori ma már a határokon átívelő ún. eurorégiós együttműködés.

Az elemzés, a további kutatás szempontjából nem közömbös, mekkora régiókról van szó. A nyugat-európai régiók egyike-másika (Katalónia vagy Bajorország) nagyobb a kisebb közép-európai államoknál. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a nemzeti egységprogram meglehetősen mély gyökeret eresztett a közösségi emlékezetben, s a regionalizmus, a regionális identitás semmiképpen nem te-

remthető meg fölülről, mondjuk államilag vagy éppen fölfelé nézve, az Európai Unióra. A régiók nem lehetnek mesterséges területi képződmények, határaikat nem lehet kijelölni, még akár a legalaposabb előkészítéssel, a gazdasági és földrajzi szempontok figyelembevételével sem. Mennyire jellemző, hogy amikor 2001 nyarán a Szlovák Nemzeti Tanács elfogadta az ország területi-közigazgatási fölosztásáról a törvényt, néhány nap múlva tüzeket gyújtottak a szepesiek ott, ahol az új kerület határa kettévágja a történelmi Szepest, az egykori vármegyét!

A regionalizmus tehát az európai integráció felé igyekvő Közép-Európának igazi nagy kihívás. Nemcsak arra indítja a döntéshozókat és a polgárokat, hogy mérlegeljék a tervezendő régiók előnyeit és hátrányait, hanem arra is, hogy visszatekintve számba vegyék a nemzetté válás útjának dilemmáit, a történelem üzeneteit. A régió ugyanis nem lehet adminisztrációs döntés eredménye, határait nem tervezőasztaloknál és politikai kabinetekben húzzák, a régió rendszerint szerves történelmi fejlődés eredménye, a politikai mozgásteret nézve pedig a szubszidiaritás ösztönzője, a lokális érdekek szószólója.

Ábrahám Barna, PhD (1967, Győr), történész, irodalomtörténész. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végzett magyar–történelem szakon 1993-ban, illetve 1998-ban, majd ugyancsak 1998-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szlovák szakon. Jelenleg ugyanitt a Szlavisztika – Közép-Európa Intézet oktatója. Kutatási területe: a 19. századi szlovák irodalom, a magyarországi etnikumok 18–19. századi társadalmi-politikai fejlődése, valamint Közép- és Délkelet-Európa újkori társadalom- és esztétörténete. Főbb publikációi: Az erdélyiségtudat változatai a két világháború között. *Limes*, 1996/3; Rudnay Sándor. Hungarus patriotizmus, szlávtság, szlovákság. In: Käfer István (szerk.): *Rudnay Sándor és kora*. Budapest–Esztergom–Nagyszombat; 1998; Szlovák folyóiratok és könyvkiadás Budapesten a dualizmus korában. In: Michal Hrivnák (szerk.): *A budapesti szlovákok kulturális öröksége*. Bp. 1998; Cseh–szlovák–magyar háromszög. Vonzások és taszítások Jozef Škultéty életművében. *Limes*, 1999/1; Vállalkozók és oligarchák. A román burzsoázia születési rendellenességei. *Limes*, 2000/2–3; Az erdélyi román polgárosodás útjai a dualizmus kori Erdélyben. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló*. Piliscsaba–Bp., 2001; Értelmiségi küldetés és a falu újjászületése a dualizmus korának hazai irodalmában. In: *Értékközvetítés a nyelvben és az irodalomban*. Besztercebánya, 2001; Urbanizáció, urbanitás az erdélyi románoknál a dualizmus korában. In: Pál Judit–Fleisch János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszereda, 2001; Német szellem, német mintakövetés a 19. századi román kultúrában. *Limes*, 2002/1; A divat és a népviselet kérdései a dualizmus korának román publicistikájában. *Korall*, 2002/10.

Bakk Miklós (1952, Székelyhíd, Románia), politológus, újságíró. 1976-ban végzett a Temesvári Műszaki Egyetem Villamosmérnöki Karán. 1999-től a kolozsvári Krónika főmunkatársa, jelenleg a lap megbízott felelős szerkesztője, 2000-től a Provincia szerkesztőbizottságának tagja. 2001-től a Babes-Bolyai Tudományegyetem oktatója. Főbb publikációi: (társszerzőként:) Factors and Mechanisms of the Regionalization in Central-Eastern Europe. In: *Diaspora Papers*. Temesvár, 1998; Identitate și alteritate în spațiul central-european In: *Identitate și alteritate*. Cluj, 1998; Az RMDSZ mint a romániai magyarság önmeghatározási kísérlete 1989 után. *Regio*, 1999/2; România și Europa Centrală – două compromisuri. In: *Problema transilvană*. Iași, 2000; Parlamenti választások Romániában: egy új korszak kezdete? *Pro Minoritate*, 2000/Ősz–tél; *Egy választás olvasatai*. Regio, 2000/4; Parlamenti és államfőválasztás 2000-ben. In: Bodó Barna (szerk.): *Romániai Magyar Évkönyv 2001*. Szórvány Alapítvány – Polis Könyvkiadó, 2001. illetve a Hétben megjelent mintegy 150 cikk.

Berényi István, DSc (1934, Jászládány), szociálgeográfus. 1957/59-ben végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen földrajz–történelem szakon, jelenleg az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének munkatársa, ill. előad a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Kutatási területe: szociál- és kultúrgeográfia, településföldrajz. Főbb publikációi: (szerkesztőként:) *Tokaj településfejlesztésének földrajzi alapjai*. AK, Bp. 1980; (társszerzőként:) Ergebnisse der regional differenzierten Urbanisierung in sozialistischen Ländern. *Wiss. Mitteilung* 25. Leipzig, 1988; Az alkalmazott

szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. *Földrajzi Tanulmányok*, 22, Bp. 1992; *A szociálgeográfia értelmezése*. Bp. 1997; (társszerzőként): Landwirtschaft und Kulturlandschaft. In: M. Seger–P. Beluszky (hrsg.): *Bruchlinie eisener Vorhang*. Wien–Köln–Graz, 1993; A kultúrtáj és -régió, mint kulturális örökség. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló*. Piliscsaba, 2001.

Buzalka, Juraj (1975, Partizanské), antropológus, politológus. 1999-ben végzett a pozsonyi Komenský Tudományegyetemen politológia-újságírás szakon, majd 2002-ben a brightoni Sussex Egyetemen Európa antropológiája szakon. Jelenleg ugyanitt a Sussex European Institute keretében Marie Curie-ösztöndíjas. Kutatási területe az európai identitás és politikai kultúra összetevői, vallás és politika viszonya, Közép-Európa társadalmi változásai. A kötetben szereplő tanulmányon kívüli publikációi: Katolicizmus a moderná demokrácia alebo bude Slovensko katolíckym štátom? *OS*, 2001/3; (társszerzőként): Does Political Culture Matter? The Westernization of Slovakia after the year 1989. *Slovak Foreign Policy Affairs*, Vol. I, Nr. IV, 2002.

Dubayová, Mária, PhD (1946), néprajzkutató, antropológus. A pozsonyi Komenský Egyetemen végzett néprajz szakon, jelenleg az Eperjesi Egyetem Menedzsment Tanszékén oktat kulturális antropológiát és Szlovákia néprajzát. Kutatási területe: a kultúráközi kommunikáció problémái, különös tekintettel a roma népességre.

Gábrity Molnár Irén (1954, Lukácsfalva), közgazdász; politológus. Az Újvidéki Egyetem szabadkai Közgazdasági Karán közgazdász oklevelet (1977), a Belgrádi Egyetem Politikai Tudományok Karán magiszteri (1981), majd doktori fokozatot szerzett (1986). Jelenleg az Újvidéki Egyetem szabadkai Közgazdasági Karán oktat szociológiát, valamint az emberi erőforrás fejlődése és a politikai rendszer c. tárgyakat. Vendégtanárként tanít a Zombori Tanítóképző Kar Szabadkai Kihelyezett Tagozatán (oktatásszociológia) és a Gábor Dénes Informatikai-Menedzszeri Főiskola Szabadkai Konzultációs Központjában. Közgazdaságtudományi egyetemi tankönyvek szerzője, szöveggyűjteményeket állított össze. 1995-től a vajdasági Magyarságkutató Tudományos Társaság elnöke. Kutatásokat végez az MTT hazai és nemzetközi kutatócsoportjaiban (vallásszociológiai, munkaerő-, ifjúság-, értelmiség-, szörványkutatás). Főbb publikációi: *A társadalmi-politikai szervezetek és a küldöttrendszer*. Újvidék, 1981; *Gde je akcija sindikalno organizovane radničke klase?* Beograd, 1989; (társszerzőként:) *A JSzSZK politikai rendszere*. Subotica, 1982; (társszerzőként:) *Sociologija*. Subotica, 1995; (társszerzőként:) *Sociologija za ekonomiste*. Subotica, 1997.

Gereben Ferenc, CSc (1942, Szolnok), szociológus. 1967-ben végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen magyar–könyvtár szakon, 1997-ben művelődésszociológiából kandidátusi fokozatot szerzett. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézetének oktatója. Kutatási területe: művelődés-, vallás- és kisebbségsszociológia (határon túli magyarok). Főbb publikációi: *Könyv, könyvtár, közönség*. Bp. 1998; *Identitás, kultúra, kisebbség*. Bp. 1999. (társszerzőként:) *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Bp. 2000; *Hungarian Minorities and Central Europe* (ed.). Piliscsaba, 2001. Religion und nationale Identität. In: András Máté-Tóth–Pavel Miklušćák: *Kirche im Aufbruch*. Ostfildern, 2001; Olvasáskultúra és identitástudat – határon innen és túl. In: Ablonczy Balázs etc. (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés*. Bp. 2002.

Grbić Jakopović, Jadranka (1956, Zágráb), néprajzkutató. A Zágrábi Egyetemen végzett etnológia-fonetika szakon, ugyanitt doktorált etnológiából. Jelenleg a zágrábi Etnológiai és Folklorisztikai Intézet munkatársa. Kutatási területe: az etnikai identitások összetevői, különösen a multi-etnikus, multikulturális és multikonfesszionális térségekben, a népességmozgások hatása; a horvát

népi hitvilág és vallási népszokások; anyanyelv és identitás viszonya a magyarországi horvátoknál. Főbb publikációi: *Identitet, jezik, razvoj. Istraživanje o povezanosti etniciteta i jezika na primjeru hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj*. Zagreb, 1994; *Hrvati u Sloveniji – mogućnosti etnološkoga istraživanja*. In: M. Domini (úr.): *Hrvati u Sloveniji*. Zagreb, 1997; *Auf der Suche nach dem Eigenen. Dimensionen kroatischer Identität in Bosnien und Herzegowina*. In: J. Capo Žmegac–R. Johler–S. Kalapoš–H. Nikitsch (hrsg.): *Kroatische Volkskunde/Ethnologie in den Neuzigern*. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Ethnologie, Bd. 21, Wien, 2001; *Plurale Identitäten: Kroaten in Ungarn*. Ibid.

Halász Iván, PhD (1971, Léva), jogász, történész, szlovakista. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végzett 1994-ben, történelem szakon, majd 1995-ben jogi diplomát, 1999-ben pedig a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szlovák szakos diplomát szerzett. Jelenleg ugyanitt a Szlavisztika – Közép-Európa Intézet oktatója, továbbá az MTA Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe: a közép-kelet-európai országok alkotmányos és közigazgatási joga, különös tekintettel a regionális önkormányzatokra, továbbá a regionális tudatok és politika fejlődése. Történészként és szlavistaként 19–20. századi orosz, cseh és szlovák történelemmel foglalkozik. Főbb publikációi: *Az új oroszországi föderalizmus. Régiók és a központ viszonya az 1993. december 12-i alkotmányban*. *Jogtud. Klöny*, 1996/12; *Szlovák karrierlehetőségek a dualizmus korában*. In: Michal Hrivnák (szerk.): *A budapesti szlovákok kulturális öröksége*. Budapest, 1998; *A szlovák nemzeti politika és a zsidóság a dualizmus idején*. *Limes*, 1999/1; *A szibériai regionalizmus a cárizmus és az 1917–1920 polgárháború idején*. *Világtört.*, 2000/tavaszi-nyári; *Az új regionális önkormányzatok alkotmányos helye és szerkezete az egyes kelet-közép-európai országokban*. *Állam- és Jogtudomány*, 2000/1–2; *A regionális önkormányzatok és az átfogó közigazgatási reformok a „visegrádi csoport” országaiban*. In: Szigeti Ernő (szerk.): *Régió, közigazgatás, önkormányzat*. Budapest, 2001; *A cseh–német együttélés problémái a hosszú 19. században*. *Limes*, 2002/1.

Illés Pál Attila (1966, Devecser) történész, polonista. 1994-ben végzett a Lublini Katolikus Egyetemen történelem szakon, jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem lengyel és történelem tan-székének oktatója. Kutatási területe: 19. századi egyháztörténet, lengyel–magyar kapcsolatok, a 19–20. századi lengyel önazonosságtudat kérdései. Főbb publikációi: *A XIX. századi küldetés-tudat-messianizmus eredete Közép-Európában*. In: Illés Pál Attila (szerk.): *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban*. Budapest, 1999; *Közép-Európa a lengyel történetírásban*. In: Bán D. András (szerk.): *A híd túlsó oldalán. Tanulmányok Kelet-Közép-Európáról*. Budapest, 2000; *Oskar Halecki Közép-Európa képe*. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló*. Piliscsaba, 2001.

Kántor Zoltán (1968, Temesvár) szociológus, politológus. 1995-ben végzett a Temesvári Tudományegyetemen szociológia szakon, 1996-ban a Közép-Európai Egyetemen politikatudományból MA fokozatot, 1998-ban a Közép-Európai Egyetem Nationalism Studies szakán ugyancsak MA fokozatot szerzett, 1999-ben befejezte az ELTE – UNESCO Minority Studies Master's Degree Programját, 1998–1999 között az edinburghi Egyetemen kutatói ösztöndíjas, 1996-tól az ELTE ÁJTK Politikatudományi Tanszékének PhD-hallgatója. Jelenleg a Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központjának tudományos munkatársa és a Regio szerkesztője, ezen kívül megbízott előadóként az ELTE ÁJTK Politikatudományi szakán nacionalizmuselméleteket és a nemzeti kisebbségek társadalomtudományi kutatását oktatja, vendégtanárként pedig a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen ad elő nacionalizmuselméleteket. Főbb publikációi: *Ethnic Parties and Consolidation of Democracy*. In: Antal Örkény–György Csepeli–Sharon Cooley (eds.): *Collected Papers of ELTE–UNESCO Minority Studies Program*. Budapest, 1997; *Kisebbségi nemzetépítés –*

A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio*, 2000/3; Polgári nacionalizmus? *Provincia*, 2000/6; (társszerzőként:) Az RMDSZ a romániai kormányban 1996–2000 *Regio*, 2000/4; A magyar nemzetpolitika és a státustörvény. In: Bárdi Nándor–Lagzi Gábor (szerk.): *Politikai és nemzeti identitás Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2001; Nationalizing Minorities and Homeland Politics. In: Balázs Trencsényi–Dragoş Petrescu–Christina Petrescu–Constantin Iordachi–Zoltan Kantor (eds.): *Nationalism and Contested Identities: Case Studies on Romanians and Hungarians*. Regio Books – Ed. Polirom, Budapest–Iasi, 2001.

Kiss Gy. Csaba, CSc (1945, Budapest), irodalom- és művelődéstörténész. 1968-ban végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen magyar–német szakon. Az ELTE Művelődéstörténeti Tanszékének oktatója, emellett vendégtanár a Zágrábi Egyetem Magyar Tanszékén. Kutatási területe: a közép-európai irodalmak, nemzeti ideológiák, a magyarság és szomszédai szellemi kapcsolatai. Főbb publikációi: *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek*. Bp., 1993; *Magyarország itt marad*. Pozsony, 1993; *Nálunk és szomszéd nemzeteknél*. Pécs, 1994; *Nyugaton innen – Keleten túl*. Miskolc, 2000; Variations on the Death of a Nation in Central Europe. *International Cultural Centre*, Cracow 1996–1997, Nr. 6; Histoire et heros nationaux dans les hymnes de l'Europe médiane. In: *Mythes et symbols en Europe médiane*. Paris, 2002; (társszerkesztőként:) *Croato–Hungarica. Tanulmányok a magyar–horvat kapcsolatok 900 éve alkalmából*. Zagreb, 2002.

Kiss Gyöngyi (1944, Budapest), zongoraművész, -tanár, újságíró. 1969-ben végzett a Zeneművészeti Főiskolán, 1996 és 2001 között a Magyar Rádió szarajevói tudósítója, jelenleg is a Rádió munkatársa. Számos riportja hangzott el a Krónikában, a Világórán, a Nemzetközi Vallási Híradóban, a Családi Tükörben és a Harminc perc alatt a Föld körül c. műsorban.

Kobály József, CSc (1960, Kovászló), történész, régész. 1986-ban végzett az Ungvári Állami Egyetemen történelem szakon. A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (Beregszász) oktatója, illetve a Kárpátaljai Honismereti Múzeum (Ungvár) munkatársa. Főbb publikációi: A mai Kárpátalja területének népei a középkorban. A kárpátukránok (ruszinok) őslakosságának kérdéséhez. In: P. Punykó Mária (szerk.): „Szem látta, szív bánta...” *Kárpátaljai néprajzi és honismereti dolgozatok*. Budapest–Beregszász, 1996; До питання про заселення південних схилів Карпат східними слов'янами (на прикладі Закарпатської області України) In: Michał Parczewski–Sylwester Czopek (red.): *Początki sąsiedztwa pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. Rzeszów, 1996; A magyarság és Magyarország az ukrán történetírás tükrében (1989–1999). *Regio*, 2000/2; Kárpátalja-történet: látószögek egymás mellett. *Regio*, 2000/1.

Kósa László, az MTA lev. tagja (1942, Cegléd), etnográfus, történész. 1967-ben végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen magyar–néprajz szakon. Az egyetem Művelődéstörténeti Tanszékének vezetője. Kutatási területe: életmódtörténet, tudománytörténet, egyháztörténet. Főbb publikációi: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Bp. 1989; *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon 1880–1920*. Debrecen, 1990; (szerkesztőként és társszerzőként) *Magyar művelődéstörténet*. Bp. 1998; *Füldőélet a Monarchiában*. Bp. 1999; „Hét szilvafa árnyékában”. *A nemeség alsó rétegének életmódja és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben*. Bp. 2001.

Koter, Marek, prof. dr. hab. (1937, Lasko), 1957-ben végzett a Lódzi Egyetemen általános földrajz, majd 1959-ben a Wrocław Egyetemen térképészet szakon. 1959 óta a Lódzi Egyetem Gazdaságföldrajzi Intézetének oktatója, 1977-ben habilitált. Kutatási területe: a városok történeti morfológiája, a történeti-politikai régiók, a határok és határtérsegek fejlődése, a nemzeti kisebbségek elhelyezkedése. Több mint 120 mű szerzője, többek között: *Geographical classification of ethnic*

minorities; Region and Regionalism – a political-geographical approach; Region polityczny – geneza, ewolucja i morfologia; The geographical-historical region: it's notion, origin and factors in its development; Classification génétique des peuples frontaliers sur l'exemple de la Pologne.

Kulesza, Mariusz (1950, Łódź), 1976-ban végzett a Łódzi Egyetemen történelem szakon, 1991 óta az egyetem Politikai Földrajz és Regionális Tanulmányok Tanszékének oktatója, 2002-ben habilitált. Kutatási területe: a városok történeti földrajza, illetve a történeti régiók fejlődése, kölcsönhatásai. Több mint 60 tanulmánya jelent meg főként az *Urban Morphology*, a *Region and Regionalism*, a *Folia Geographica*, *Socio-Oeconomica* c. folyóiratokban, mint pl. *The Historical Background of the Social and Economic Changes within Small Towns in Poland*; *The Plans of Medieval Polish Towns, Origin and Development of Multicultural Towns in Central Poland*; *Rozplanowania wczesnomiejskich osad targowych na obszarze Polski Środkowej*; *Z problematyki rozmierniania miast średniowiecznych na obszarze Polski Środkowej*.

Moskal, Marta: Tanulmányait a krakkói Jagelló Egyetem földrajz és szociológia szakán végezte. Jelenleg ugyanitt doktori disszertációját készíti Lengyelország és az EU regionális politikájáról a kisebbségi nyelvek és kultúrák vonatkozásában. Főbb publikációi: *Świadomość regionalna społeczności Spisza i Orawy na terytorium RP*, Wydawnictwo "Colonel", Kraków, 2000.; *Polityka wobec języków regionalnych i mniejszościowych we Francji*, „Zarządzanie w kulturze” tom 3, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Wydziału Zarządzania i Komunikacji Społecznej, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2002.; *Miejsce i rola kultury regionalnej w polityce Unii Europejskiej*, Krakowskie Studia Małopolskie, Nr 6, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2002.

Nagy Attila, PhD (1942, Debrecen), olvasáskutató, szociológus, pszichológus. 1968-ban végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen pszichológus szakon, 1975-ben pedig ugyanitt szociológus diplomát szerzett. Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa. Kutatási területe: a gyermekek és a fiatalok olvasási, művelődési, könyvtárhasználati szokásai. Főbb publikációi: *A több könyvű oktatás hatása*. Bp. 1978; *Keresik életük értelmét? (Olvasás, könyvtár, szocializáció)*. Bp. 1991; *Olvasási szokások és nemzeti azonosságtudat. Kortárs*, 1992/8; *Mindkét hazából kiárvulva? Iskolakultúra*, 1995/6–7; *Napi robotos vagy organikus értelmiségi? Új Pedagógiai Szemle*, 1996/12; *Modernizáció, globalizáció, amerikanizáció. Könyvtári Figyelő*, 1997/3; *Olvasásfejlesztés, könyvtárhasználat – kritikus gondolkodás*. Bp. 2001.

Nagy Róbert (1976, Zsilyvajdevulkán), történész. 1998-ban végzett a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen történelem szakon, 1999-től az Újkortörténeti Tanszék gyakornoka és doktorandusza. Kutatási területe Erdély 19. századi gazdaságtörténete és közép-európai eszmétörténet. Politikai ideológiával kapcsolatos publikációja: *A liberális eszmék jelentkezése az erdélyi magyar sajtóban. Korunk*, 2001/4.

Paál Vince (1969, Csorna), történész. 1994-ben illetve 1997-ben végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen német–történelem szakon, jelenleg az egyetem PhD-hallgatója, és részt vesz az ELTE Germanisztikai Intézete A magyarországi németek nyelvátlasza c. projektjében. Főbb publikációi: Gratz Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. Osiris, Budapest, 2001. (Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta –); *Gustav Gratz und die Geschichtsschreibung*. In: Ferenc Glatz (hrsg.): *Hin zu neuen Zielen 2000* (Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 11); *Nemzeti identitás és nemzetiségi politika*: Gratz Gusztáv. *Limes*, 2002/1; társszerzőként: Manherz Károly (szerk.): *A magyarországi németek* Bp, 1998; *A Sonntagsblatt*. In: Hambuch Vendel (szerk.): *Németek Budapest*. Budapest, 1998.

Pawelska-Skrzypek, Grażyna: a krakkói Jagelló Egyetem professzora. A helyi jellegű és a regionális fejlődés főbb kérdéseivel foglalkozik, ezen belül is a regionalizmus, a lokális és regionális identitások, valamint a területi önkormányzatok kulturális működésének kérdéseivel. Főbb publikációi: *Współczesne oblicza regionalizmu: analiza przypadków w Polsce*, Regiony Polski, 2 (3). "Śląsk" Wydawnictwo Naukowe, Katowice, 2001.; Tożsamość regionalna i jej przeobrażenia we współczesnej Polsce In: *I. Sagan, M. Czepczyński (red.) Wybrane problemy badawcze geografii społecznej w Polsce*, Uniwersytet Gdański, 2001.; *Multiculturalism in the process of creating of urban identity of Cracow*, Region and Regionalism, 4, University of Łódź, Silesian Institute in Opole, 1999.; *Zróżnicowanie przestrzenne postrzegania własnego regionu przez mieszkańców Śląska Cieszyńskiego*, Studia Etnologiczne i antropologiczne T.1, red. I. Bukowska-Floreńska, H. Rusek, Katowice, 1997. *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego 1658, Świadomość regionalna w Małopolsce – studium empiryczne* In: red. G. Pawelska-Skrzypek, *Małopolska regionalna wspólnota interesów*, Nowy Sącz, 1996: WSB-NLU

Pósa Krisztián (1971, Düsseldorf), történész, politológus. Nagybecskereken végezte a középiskolát, majd 1997-ben, illetve 2000-ben végzett a Kossuth Lajos Tudományegyetemen történelem–politológia szakon. Jelenleg az egyetem PhD-hallgatója és a Határon Túli Magyarok Hivatalának munkatársa. Kutatási területe: a délszláv térség történelme; Szerbia és Montenegró politikai viszonyai. Főbb publikációi: Szandzsák, a rejtett tartomány. *Magyar Kisebbség*, 1999/1; Jogsértések a Szandzsákban. *Pro Minoritate*, 1999/tél; Szarajevó a háború után. *Pro Minoritate*, 2000/tavaszi; Az új pártosodási folyamatok kezdete Szerbiában és a montenegrói kérdés. *Regio*, 2000/4.

Ress Imre, CSc. (1947, Horvátkimle), történész. 1971-ben végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, illetve a jénai Friedrich Schiller Egyetemen történelem–német szakon, 1979-ben pedig az ELTE levéltár kiegészítő szakán szerzett diplomát. Az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a Habsburg-monarchia, azon belül Magyarország politikai és művelődési kapcsolatai a délkelet-európai népekkel, az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsi jegyzőkönyveinek kiadása (1872–1879), Kállay Béni politikai életrajza, a kelet-közép-európai régió levéltári öröksége (állami hovatartozás és kutatási szabadság). Főbb publikációi: A szerb külpolitika és a Habsburg-monarchia dualista átalakulása (1865–1867). In: Gergely András–Dénes Iván–Pajkossy Gábor (szerk.): *A magyar polgári átalakulás kérdései*. Budapest 1984; A magyar liberálisok és a szerb fejedelemség az 1860-as években. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988; Zwischen Liberalismus und Machtpolitik. (Die Beurteilung der südslavischen Nationalbewegungen von Benjámin Kállay während seiner Belgrader Amtszeit.) In: Ch. Choliolov–K. Mack–A. Suppan (hrsg.): *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert*. Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts. Band 20., Wien, 1992; A szerb liberalizmus értékvilága. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szabadság és nemzet*. Budapest 1993; Bosnyák nemzet – mítosz vagy valóság? *Korunk*, 1994/10; The Hungarian-Croat Compromise of 1868. In: Ignác Romsics–Béla K. Király (eds.): *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts 1848–1998*. Budapest, 1999; Kállay Béni bosnyák nemzetteremtési kísérlete. *Limes*, 2000/2–3; A magyar Balkán-politika módosulásának indítékai Andrassy külügyminiszteri kinevezése után. In: Erdődy Gábor–Pók Attila (szerk.): *Nemzeteken innen és túl*. Budapest, 2000; Parallelen und Unterschiede der Nationsbildung der bosnischen Muslime im 19. und im 20. Jahrhundert. In: *Begegnungen. Jahrtausendwende 2000*, Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Bd. 12.

Soja, Maria: a krakkói Jagelló Egyetem Földrajz Tanszékének oktatója. Kutatási területe a regionalizmus és kisebbségek Kis-Lengyelországban (a történelmi Galíciában). Főbb publikációi:

Changements spatio-temporels dans la répartition de la population de l'Auvergne entre 1872 et 1990. In: *Gestion des espaces fragiles en moyenne montagne Massif central – Carpathes polonaises, Cinquieme Colloque franco-polonais*, Université Blaise Pascal Clermont-Ferrand, CERAMAC, Clermont-Ferrand, 1997.; Cykl rozwoju ludnościowego obszarów górskich (na przykładzie Owernii we Francji), In: *Geografia Człowiek Gospodarka, Profesorowi Bronisławowi Kortusowi w 70. rocznicę urodzin*, Instytut Geografii UJ, Kraków, 1997.; Struktura narodowościowa i wyznaniowa ludności miast Karpat na przełomie XIX i XX wieku. In: *Urbánny vývoj na rozhraní miléníí*, ed. R. Matlovic, Urbánne a Krajinné Štúdie, Nr. 3, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Inštitút turizmu a hotelového manažmentu, Prešov, 2000.; *New Trends in Population of Rural Areas of the Carpathian Mts. During Transition Period of Poland*, Biuletyn Geograficzny, nr 1, Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń, 2002,

Sokcseviťs Dénés, PhD (1960, Baja), történész. 1986-ban végzett a Záhgrábi Egyetemen művészet-történet–régészet szakon. A Pécsi Tudományegyetem Horvát Tanszékének docense. Kutatási területe: magyar–horvát történeti kapcsolatok; magyarsággép a horvátoknál; Magyarország és a Pavelić-féle horvát állam. Főbb publikációi: (Szilágyi Imrével és Szilágyi Károllyal közösen): *Déli szomszédaink története*. Bereményi Kiadó, Budapest, 1994; Katonai Határörvidék, Vojna Krajina, Militärgrenze. *Kritika*, 1995/10; Magyarország és a Független Horvát Állam. A diplomáciai elismerés kérdései. *Világtörténet*, Budapest, 1997 Ősz/Tél; A horvát humanizmus magyarsággépe a 16. században. In: *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*. Pécs, 1998; A horvátok Kosuth-képe. *Világtörténet*, 1998/3–4; Slika Mađara u Hrvata i Hrvata u Mađara 1848. godine. In: *Hrvatska 1848. i 1849. godine*. Zagreb, 2001.

Stekovics Rita (1970, Budapest), néprajz- és társadalomkutató. 1996-ban végzett a Janus Pannonius Tudományegyetemen történelem–néprajz szakon. A Duna Televízió munkatársa, emellett a Kerkai Intézet részére vallásszociológiai mélyinterjúkat készített, továbbá a Teleki László Alapítvány felkérésére a vajdasági magyarság két világháború közti történelmének kronológiáját állítja össze. Kutatási területe a népi vallásosság, búcsújáró helyek, különösen a moldvai csángók vallási élete, továbbá a délvidéki magyarság kulturális és politikai tevékenysége. Ezirányú publikációi: Cacică – a magyar misés búcsú Bukovinában. In: Lukács János (szerk.): *Változás diákszemmel*. Kolozsvár, 1994; *Kácsika. A római katolikus magyarok bukovinai búcsújáró helye*. Ethnographia, 1995/2; Korreferátum a vajdasági (délvidéki) magyarok önkormányzati választások utáni helyzetéről. In: Virágh Ferenc (sorozatszerk.): *A hazák Európájáért*. Bp. 1998; (Tari Istvánnal közösen): „Harcolj fiam, én is abból éltem meg.” *Pro Minoritate*, 2000/2; Német gyökerek – magyar tudat: Jászai Mari életútja. *Limes*, 2002/1.

Szász Alpár Zoltán (1966, Kolozsvár), politológus. 1996-ban végzett a Közép-Európai Egyetemen politológia szakon, majd ugyanitt elvégezte a Társadalomelméletek Interdiszciplináris Predoktori Programot. Az egyetem doktorandusz-hallgatója, emellett a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen oktat. Kutatási területe: összehasonlító politológia, választói magatartások, a közép-európai etnoregionalista pártok – főként a magyar szervezetek – működése és szavazóbázisa. Főbb publikációi: *Politika és társadalom. Jegyzetek a politikai szociológia tárgyköréből*. Kolozsvár, 2001, Egyetemi Könyvkiadó; (Fazakas Emesével, Szász Lőrincsel és Vremir Mártával közösen): *Román–Magyar Közigazgatási Szójegyzék*. Kolozsvár, 2000, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. (AESZ-füzetek, no. 8.); The Share Of Power Held By Ethnic/National Minorities. In: *Proceedings of the 5th International Congress of Hungarian Studies* (megjelenés alatt); A demokrácia modelljei Romániában – esélyek és realitások. *Provincia*, 2001. március; Constitutional Legitimacy in Eastern Europe: A Four Country Study. *East, Winter 2000/2001*; Európai integráció és politikai készségek

a közvélemény-kutatások tükrében. *Korunk*, 2000. november; Politikai rendszer és legitimitás. *Korunk*, 2000. augusztus.

Szilágyi Imre, CSc. (1949, Budapest), történész-politológus. 1979-ben végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen történelem–könyvtár szakon, majd 1985-ben ugyanitt latin–ógörög szakon. A Teleki László Intézet munkatársa. Kutatási területe: szlovén és horvát történelem, illetve politika. Főbb publikációi: A szlovén liberalizmus 1848–1918. In: Dénes Iván (szerk.): *Szabadság és nemzet*. Budapest, 1993; Nemzeti önrendelkezési és autonómiatervek a szlovénoknál 1848–49 és 1968–69 között. In: Molnár Gusztáv (szerk.): *Autonómia és integráció*. Budapest, 1993; (társszerzőként:) *Déli szomszédaink története*. Budapest, 1994; A szlovén és a horvát civil társadalom fejlődési különbsége. *Regio*, 1998/3; *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*. Budapest, 1998; A szlovén társadalom olasz- és osztrákképe a kilencvenes években. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Globalizáció és nemzetépítés*. Budapest, 1999; Szlovénia és a Közép-Európa gondolat. *Limes*, 1999/3–4; Új nemzetállamok tranzíciós tapasztalatai a globalizálódó világban: Horvátország és Szlovénia példája. *Politikatudományi Szemle*, 2001/1–2.

Tomka Miklós, CSc (Budapest, 1941), Dr. honoris causa (Bécs), szociológus. 1965-ben végzett a Marx Károly Közgazdasági Egyetemen, 1967-ben szociológiából doktorált, 1978-ban kandidátusi fokozatot szerzett. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézetének vezetője. Kutatási területe: vallás- és értékszociológia, kelet-közép-európai összehasonlító vizsgálatok. Újabb – társszerzős – publikációi: *La religione degli Europei. Fede, cultura religiosa e moderna in Francia, Italia, Spagna, Gran Bretagna, Germania e Ungheria*. Torino, 1992; *Religion in den Reformländern Ost-Mitteleuropas*. Stuttgart, 1999; *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Ungarn, Litauen, Slowenien*. Stuttgart, 1999; *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost-Mitteleuropas*. Stuttgart, 2000; *Religion during and after Communism*. London, 2000; (társszerzőként:) *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Bp. 2000; *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Tschechien, Kroatien, Polen*. Stuttgart, 2001; *Religion and Social Change in Post-Communist Europe*. Cracow, 2001.

Vaňko, Juraj, prof. dr. hab. (1945, Mlynarovce), nyelvész. 1968-ban végzett Eperjesen, a Pavol Jozef Šafárik Egyetem ukrán–szlovák szakán. A nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem oktatója, illetve 1999 óta a Ljubljana-i Egyetem szlovák lektora. Kutatási területe: mai szlovák mondatlan, szövegnyelvészet, az irodalmi szövegek nyelve, szlavisztika, ill. a kelet-szlovákiai ruszin nyelvjárárok. Főbb publikációi: *Interpretácia jazyka umeleckej prózy*. Nitra, 1985; *Komunikácia a jazyk*. Nitra, 1999; *The Language of Slovakia's Rusyns*. New York, 2000.

A szocialista világrend fölbomlása nyomán Magyarországon öröndetesen megnőtt az érdeklődés a közép-európai országok, illetve nemzetek iránt. Ehhez kíván háttérismereteket nyújtani ez a kötet, mely a korábbi monolit szemléletet meghaladva próbál rámutatni az egyes nemzeteken belül húzóóó, sokszor mély történelmi gyökerű törésvonalakra. Vázlatos, de átfogó képet kívánunk adni az osztrák, a magyar, a lengyel, a cseh, a szlovák, a ruszin, a román, a szlovén, a horvát, a bosnyák és a szerb nemzet fejlődésének főbb csomópontjairól, mára kialakult regionális megosztottságáról, a lokális identitásokról és az adott ország politikai földrajzáról. Azokhoz az olvasókhoz szeretnénk szólni, akik a napi publicisztikánál mélyebb ismereteket kívánnak szerezni, reméljük hogy kiadványunk az egyetemi hallgatók, a történelemtanárok, történészek, irodalmárok, szociológusok és politológusok, valamint a külpolitikai döntéshozók hasznos kézikönyvéként fog szolgálni.

ISBN 963 9296 72 4

9 789639 296725